ПОЛ КЕНЕДИ

ВЪЗХОД И ПАДЕНИЕ НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ

Икономически промени и военни конфликти XV-XX век

Военно издателство

PAUL KENNEDY

THE RISE AND FALL
OF THE GREAT POWERS

Economic Change
and Military Conflict
from 1500 to 2000

БИБЛИОТЕКА - УНСС
Инв. № 12000С024413

Fontana Press
An Imprint of HarperCollinsPublishers
77-85 Fulham Palace Road,
Hammersmith, London W6 8JB

Published by Fontana Press 1989
7 9 8

First published in the USA by
Random House 1988
First published in Great Britain by
Unwin Hyman 1988

Copyright © Paul Kennedy 1988

All rights reserved

Copyright © НиКа, 2003
© Анелия Александрова Данилова, Геновева Христова Ботева,
Елена Кирилова Калеова, Мария Николова Гайтаникова,
превод от английски, 1997
© Марта Атанасова Янкова, художник на корицата, 2003
© „Военно издателство“ ЕООД, 2003

ISBN 954-509-259-9

На Кат

СЪДЪРЖАНИЕ

Карти 9
Таблици и диаграми 9
Благодарности 11
Въведение 12

СТРАТЕГИЯ И ИКОНОМИКА НА ПРЕДИНДУСТРИАЛНИЯ СВЯТ

1. **Възходът на Западния свят** 25
    - Китай при династията Мин 26
    - Islямският свят 31
    - Двата аутсайдера – Япония и Русия 36
    - „Европейското чудо“ 39

2. **Стремежът на Хабсбургската династия към господство над Европа, 1519–1659 г.** 53
    - Значение и хронология на борбата 53
    - Предимства и недостатъци на Хабсбургите 63
    - Сравнения с други държави 77
    - Война, пари и националната държава 90

3. **Финанси, географско разположение и победата във войните от 1660–1815 г.** 94
    - „Финансовата революция“ 96
    - Геополитика 106
    - Победата във войните от 1660–1763 г. 120
    - Победата във войните от 1763–1815 г. 135

СТРАТЕГИЯ И ИКОНОМИКА В ИНДУСТРИАЛНАТА ЕРА

4. **Индустриализацията и промяната в глобалния баланс, 1815–1885 г.** 161
    - Упадъкът на неевропейския свят 165
    - Хегемон ли е Англия? 168
    - „Средните сили“ 176
    - Кримската война и ерозията на руската мощ 186
    - Съединените щати и Гражданската война 193
    - Войните за обединение на Германия 197
    - Изводи 205

5. **Възникването на двуполюсния свят и кризата на „средните сили“. Част първа, 1885–1918 г.** 208
    - Промяната в баланса на световните сили 211
    - Състоянието на силите, 1885–1914 г. 215
    - Военните съюзи и целите им, 1890–1914 г. 258

Тоталната война и равновесието между Великите сили, 1914–1918 г.. 266

6. Възникването на двуполюсния свят и кризата на „средните сили“. Част втора, 1919–1942 г. 285
Следвоенният международен ред 285
Предизвикателствата 301
Периферните свръхсили 331
Кризата се развихря, 1931–1942 г. 344

СТРАТЕГИЯ И ИКОНОМИКА ДНЕС И УТРЕ

7. Стабилност и промени в двуполюсния свят, 1943–1980 г. 357
„Правилното прилагане на смазващ натиск“ 357
Новият стратегически пейзаж 367
Студената война и Третият свят 383
Пропукване на двуполюсния свят 405
Променящите се икономически баланси, 1950–1980 г. 421

8. Към двадесет и първи век 445
История и прогнози 445
Китай като балансьор 453
Японската дилема 464
Европейската икономическа общност – потенциал и проблеми 476
Съветският съюз и неговите „противоречия“ 493
Съединените щати: проблемът на лидера в относителен упадък 518

Епилог 539
Бележки 545
Библиография 609
Индекс 641

КАРТИ

1. Центрове на Световните сили през XVI в. 28
2. Политическо разделение на Европа през XVI в. 41
3. Наследството на Карл V, 1519 г. 55
4. Крахът на испанската сила в Европа 64
5. Европа през 1721 г. 128
6. Европейски колониални империи около 1750 г. 132
7. Европа по време на възхода на Наполеон, 1810 г. 148
8. Главни владения, морски бази и подводни кабели на Британската империя около 1900 г. 237
9. Европейските сили и техните военни планове, 1914 г. 265
10. Европа след Първата световна война 286
11. Европа при възхода на Хитлер, 1942 г. 360
12. Разположение на военните сили на САЩ в света, 1987 г. 522

ТАБЛИЦИ

1. Нарастване на числеността на армиите, 1470–1660 г. 77
2. Военни разходи и приходи на Англия, 1688–1815 г. 102
3. Численост на населението на силите, 1700–1800 г. 119
4. Размер на армиите, 1690–1814 г. 119
5. Численост на военноморските флотове, 1689–1815 г. 119
6. Относителен дял от световното производство, 1750–1900 г. 166
7. Ниво на индустриализация на глава от населението, 1750–1900 г. 166
8. Численост на армиите на Великите сили, 1816–1880 г. 171
9. Брутен национален продукт на Европейските велики сили, 1830–1890 г. 187
10. Брутен национален продукт на глава от населението в Европейските велики сили, 1830–1890 г. 187
11. Военни разходи на участниците в Кримската война 192
12. Общ брой на населението на силите, 1890–1938 г. 213
13. Градско население на силите (в милиони и като процент от общото население), 1890–1938 г. 213
14. Ниво на индустриализация на глава от населението, 1880–1938 г. 213
15. Производство на чугун и стомана от силите, 1890–1938 г. 214
16. Потребление на електроенергия от силите, 1890–1938 г. 214
17. Общ промишлен потенциал на силите, 1880–1938 г. 214
18. Относителен дял от световното промишлено производство, 1880–1938 г... 215
19. Численост на личния състав на армиите и флотовете на силите, 1880–1914 г. 216
20. Тонаж на военните кораби на силите, 1880–1914 г. 216
21. Национален доход, население и доход на глава от населението на силите през 1914 г. 253
22. Промишлено-технологични показатели на страните от военните съюзи през 1914 г. 268
23. Производство на боеприпаси в Обединеното кралство, 1914–1918 г. 278
24. Индустриално-технологични възможности на воюващите страни (без Русия) 281
25. Военни разходи и обща численост на мобилизираните войски, 1914–1919 г. 284
26. Световни производствени индекси, 1913–1925 г. 290

27. Разходи за отбрана на Великите сили, 1930–1938 г. 306
28. Годишни производствени индекси, 1913–1938 г. 310
29. Продукция на самолетостроителната промишленост на Великите сили, 1932–1939 г. 335
30. Промишлено производство в света, 1929–1938 г. 341
31. Национален доход и военни разходи на Великите сили през 1937 г. 343
32. Относителен дял на военния потенциал на Великите сили 1937 г. 343
33. Производство на танкове през 1944 г. 363
34. Самолетната продукция на Великите сили, 1939–1945 г. 364
35. Оръжейно производство на Великите сили, 1940–1943 г. 365
36. Общ брутен национален продукт и брутен национален продукт на глава от населението на Великите сили през 1950 г. 379
37. Разходи за отбрана на силите, 1948–1970 г. 394
38. Носители на ядрени оръжия на Великите сили, 1974 г. 405
39. Продукция на световната промишленост, 1830–1980 г. 422
40. Обем на световната търговия, 1850–1971 г. 423
41. Процентно нарастване на световното производство, 1948–1968 г. 423
42. Среден годишен растеж на производството на глава от населението (в %), 1948–1962 г. 440
43. Разпределение на брутния световен продукт, 1960–1980 г. 443
44. Население, брутен национален продукт на глава от населението и брутен национален продукт през 1980 г. 444
45. Ръст на реалния брутен национален продукт, 1979–1983 г. 479
46. Еквивалентно изражение на 1000 щ. д. брутен национален продукт в количества въглища и стомана, използвани за производството му през 1979–1980 г. 498
47. Приблизителен брой стратегически ядрени бойни глави 508
48. Военноморски сили на НАТО и на Варшавския пакт 515
49. Размер на федералния дефицит, дълга и лихвите на Съединените щати, 1980–1985 г. 531

ДИАГРАМИ

1. Относителната сила на Русия и Германия 251
2. Предвиждания за брутния национален продукт на Китай, Индия и някои западноевропейски държави, 1980–2020 г. 461
3. Производство на зърно в СССР и Китай, 1950–1984 г. 497

БЛАГОДАРНОСТИ

Каквито и да са слабостите на книгата ми, те щяха да бъдат много повече без любезната помощ на приятелите ми. Дж. Р. Джоунс и Гордън Лий прегледаха целия ръкопис, задавайки непрестанно въпроси. Моят колега Джонатан Спенс ми помогна да не допусна сериозни грешки при разкриването на културните аспекти в първите две глави. Джон Елиът ми даде кураж да напиша втора глава, която разглежда период, в който аз не съм специалист. Пади О'Брайън и Джон Бошър потърсиха начин да смекчат грубостта на забележките ми по отношение на финансовите системи на Англия и Франция през XVIII в. Ник Ризопълъс и Майкъл Манделбаум не само подробно проучиха последните глави, но и ме поканиха да представя идеите си на поредица от срещи в института „Лерман" в Ню Йорк. Много учени изслушаха лекциите ми по отделни въпроси от книгата и ми предоставиха допълнителни източници, както и толкова необходимите ми критика и насърчение.

Безценна помощ ми оказаха и служителите в библиотеките и преподавателите в университетите „Ист Англия" и „Йейл". Моят студент Кевин Смит ми помогна в издирването на историческите статистики. Синът ми Джим Кенеди изготви картите. Шийла Клайн и Сю Маклейн се заеха с трудната задача да напечатат и обработят текста, което стори и Мартън Перебум с библиографията. Изключително съм задължен на моя литературен агент Брус Хънтър за непрестанната помощ, която ми оказва години наред. Джейсън Ъпстайн беше твърд и търпелив редактор, който непрекъснато ми напомняше, че трябва да мисля за обикновения читател, и който много по-рано от мене осъзна какъв непосилен труд изисква разглеждането на тема от такава величина.

Признателен съм на моето семейство за помощта и спокойствието, които ми даде. Посвещавам тази книга на жена ми, на която дължа толкова много.

ПОЛ КЕНЕДИ
Хамдън, Кънетикът, 1986 г.

ВЪВЕДЕНИЕ

Тази книга е опит за пресъздаване на картината на националните и международните сили в „съвременния“, или т. нар. следренесансов период. Основната цел е да се намери обяснение за причините, довеждали до възхода и падението на могъщите държави и империи, за връзките между тях в продължение на пет столетия – от създаването на „новите монархии“ в Западна Европа до началото на трансатлантическите глобални системи от държави. Естествено в книгата се говори много за войни, най-вече за мащабните и продължителните, които са били водени от съюзи на могъщи сили и са оставили дълбок отпечатък върху световния ред. Но това не е просто една книга по военна история. Тук се разглеждат и глобалните промени в икономическото равновесие, настъпили след 1500 г., макар че този труд не е и история на икономиката. Вниманието на автора е насочено най-вече към взаимната обвързаност на икономиката и военната стратегия, защото всяка водеща държава в международната система се стреми да увеличи богатствата и влиянието си, за да стане (или да остане) не само богата, но и силна.

„Военният конфликт“, който фигурира в подзаглавието на книгата, се разглежда в контекста на „икономическите промени“. Възходът на всяка от Великите сили за определен период или пък упадъкът на някоя от тях винаги настъпват в резултат на продължителни войни, но в същото време те се предопределят и от производителността на икономиката по време на война. От значение е и начинът, по който съответната държавна икономика, сравнена с икономиката на другите страни, се развива или изостава в продължение на десетки години преди настъпването на конкретния военен конфликт. Затова промените или развитието в положението на една велика сила в мирно време са не по-малко важни от начина, по който тя води военните си действия по време на война.

Тезата на настоящия труд ще бъде подкрепена с подробни анализи, но тя може да бъде обобщена и с две думи: относителната мощ на водещите нации в международните отношения никога не може да остане постоянна главно заради неравномерното развитие на различните общества, на постигнатите от тях технологични и организационни успехи, водещи до значителни предимства на една държава пред друга. Например появата на корабите за далечно плаване, въоръжени с артилерия, и скокът в развитието на търговията в Атлантическия океан след 1500 г. не носят еднаква полза за всички държави в Европа. Също така и широкото приложение на парата и въглищата, а оттам и развитието на металургията увеличават относителната мощ на някои държави, намалявайки мощта на други. Повишаването на производителността позволява на държавите да поемат тежестта на разходите за засилване на въоръжаването в мирно време, както и за поддържане на силна армия по време на война. Колкото и грубо да звучи, трябва да признаем, че за постигането на военна мощ е потребно богатство, а тя, от друга страна, е нужна за придобиване на богатството и за запазването му. Пренасочването на голяма част от ресурсите на една държава от създаването на блага към развитието на военната промишленост води до отслабване на финансовата сила на нацията в дългосрочен план. В същото време, ако една държава постигне стратегическо свръхразширение, като завладее обширни територии, водейки изтощителни войни, тя поема риска очакваните облаги да се окажат по-незначителни от цената, заплатена за придобиването им. Този въпрос е особено важен, когато икономиката на страната е в относителен упадък. Историята на възхода и по-късно падението на водещите държави в системата на Великите сили след напредъка на Западна Европа през XVI в. – държави като Испания, Холандия, Франция, Британската империя, а в наши дни и Съединените щати, показва, че те координират в дългосрочен план възможностите на икономиката си, от една страна, и военното производство – от друга.

Историята на „възхода и падението на Великите сили“, за която ще стане дума в тази книга, може да се представи накратко така. В първа глава се описват световните събития около 1500 г. Анализират се силните и слабите страни на всяка от могъщите империи и държави по това време – Китай по време на династията Мин, Османската империя и навлизането на исляма в Индия, империята на Великите моголи, Московска Русия, Япония при шогуните Токугава*, както и групата държави в Централна и Западна Европа. В началото на XVI в. по нищо не се разбира, че Европа е предопределена да се издигне над останалите страни. Макар че изглеждат организирани и внушителни в сравнение с Европа, източните империи страдат от последствията, породени от силната централизация на властта, която налага унифициране на мисли и дела не само в областта на официалната държавна религия, но и в такива области като търговията и оръжейното производство. Отсъствието на такава върховна власт в Европа и съперничеството между враждуващите кралства и градовете държави поощряват разработката на нови оръжия и военни технологии, които дават положителен резултат за развитието на техническия прогрес и търговията. Тъй като не се налага да преодоляват много препятствия, европейските държави биват въвлечени в едно растящо, спираловидно развитие на икономическата и военната мощ, което постепенно ги извежда пред останалите райони в света.

Докато динамичните технологични промени и съревнованието във военната сфера тласкат Европа напред по обичайния ѝ труден плуралистичен път, все още е налице възможността някоя от държавите съпернички да се сдобие с достатъчно ресурси, с които да надмине останалите и да стане доминираща в континента. Близо сто и петдесет години след 1500 г. династично-религиозният блок, управляван от испанските и австрийските Хабсбурги, заплашва да стори именно това. Усилията на останалите основни европейски държави, насочени да спрат тези „стремежи на Хабсбургите“ към господство над Европа, запълват цялата втора глава. За да помогнем на читателя по-лесно да разбере причините, обусловили завършека на всяка от водените по това време многобройни войни, в течение на разказа ще анализираме силните и слабите страни на всяка от водещите сили, като ги сравним с особеностите на другите държави и ги разгледаме в светлината на големите икономически и технологични промени, изиграли определена роля в западното общество като цяло. Основната идея във втората глава е, че макар и притежаващи огромни ресурси, чрез системното си свръхразширяване по пътя на войните Хабсбургите отслабват икономически, което в крайна сметка води до неустойчивост във военно отношение. Пострадали не по-малко от продължителните войни, останалите велики европейски държави успяват да запазят по-добро равновесие между материални ресурси и военни разходи.

---

* Шогуни от рода Токугава – династия на шогуни (управници) на Япония, основана от Иеясу, която узурпира властта на императора и управлява между 1603 и 1867 г. *(б. р.)*.

Борбите между Великите сили в периода между 1660 и 1815 г., които са описани в трета глава, не приличат на вражди между голям блок и няколко дребни съперници. През този сложен период, докато някои бивши Велики сили, като Испания и Холандия, изостават и се нареждат на втора линия, други, като Франция, Англия, Русия, Австрия и Прусия, набират мощ и застават на челно място. Те са водещите държави в дипломацията и военното дело през XVIII в. в Европа. Въвличани са в продължителни коалиционни войни, прекъсвани понякога от неочаквани промени в съюзническия състав. Това е епоха, в която Франция при Луи XIV, а сетне и при Наполеон за пръв и последен път стига най-близо до позициите на държава, способна да вземе политиката на Европа в свои ръце. Стремежите ѝ се осуетяват от отделни групи на Великите сили. В началото на XVIII в. поддържането на редовна армия и национален флот се оказва твърде скъпо и затова държавите, притежаващи развита банкова и кредитна система, като Англия, са в много по-изгодни позиции от съперниците си. Географското положение е фактор от огромно значение за съдбата на могъщите държави в многобройните и разнообразни борби, които водят те. Затова двете „флангови“ страни – Русия и Англия, играят толкова съществена роля през 1815 г. Те запазват възможността си да се намесват във войните между държавите в Западна и Централна Европа, без да бъдат изложени на непосредствена опасност поради особеностите на географското си положение. През XVIII в. Русия и Англия търсят територии извън Европа, като същевременно продължават да поддържат равновесието на континента. През последните десетилетия на века в Англия настъпва индустриалната революция, което дава възможност на страната да осъществи колонизаторската си политика и да спре Наполеон при опитите му да завладее Европа.

Периодът след 1815 г. до самия край на века се отличава с отсъствие на продължителни коалиционни войни. Налице е стратегическо равновесие, подкрепяно от водещите държави в Европа. Никоя от тях не притежава нито способността, нито стремежа да установи господство над останалите. Основната грижа на правителствата по това време е вътрешната несигурност (например Русия и САЩ) и по-нататъшното разширяване в границите на съответния континент. Тази относително стабилна международна обстановка позволява на Англия да се издигне до върха на своята мощ както в мореплаването, така и в завладяването на нови колонии и в търговията. Тя се възползва от положението си на монополист като индустриална сила, която прилага широко парната енергия. През втората половина на XIX в. индустриализацията обхваща и другите части на континента и накланя везните на световното надмощие към държавите, които

разполагат с ресурсите и организацията, необходими за използването на новите средства за производство и технологии. Няколкото военни конфликта от онова време – Кримската война и най-вече Гражданската война в Америка и Френско-пруската война, носят поражение за обществата, които не притежават модерни военни системи и разгърнати индустриални инфраструктури, необходими за поддържането на многочислени армии, и скъпо и сложно въоръжение, променящо коренно характера на войната.

С наближаването на XX в. ускореното технологично развитие и неравномерният демографски прираст в различните райони на света придават на международната система нестабилност, далеч по-голяма от тази преди петдесет години. Неин израз са трескавите боричкания на Великите сили през 80-те години на XIX в. за колониални територии в Африка, Азия и районите на Тихия океан. Причини за стълкновенията са стремежът към повече богатство, от една страна, и опасенията от изоставане – от друга. Расте надпреварата във въоръжаването по суша и по море, създават се военни съюзи, кои съществуват дори в мирно време, защото правителствата желаят сигурни съюзници в случай на бъдеща война. Зад честите колониални вражди и международни кризи в периода преди 1914 г. (ако се съди по показателите за икономическа мощ) стоят значителни промени в глобалното равновесие – очевиден упадък на онова, което в продължение на три столетия е било по своята същност Евроцентристка световна система. Въпреки сериозните усилия традиционно смятаните за Велики сили държави като Франция, Австро-Унгария и новоиздигналата се Италия изостават от състезанието. За разлика от тях огромните, равни по площ на цели държави щати и губернии, които влизат в състава на САЩ и Русия, излизат напред въпреки неефективността на царската държава. От европейските държави само Германия изглежда способна и достатъчно издръжлива да се нареди сред страните, които се очертават като Велики сили. Япония, от друга страна, демонстрира сериозно желание да господства в Източна Азия, но изявата ѝ засега не е достатъчно категорична. Промените поставят тежки и почти непреодолими проблеми пред Британската империя, за която е все по-трудно да защитава глобалните си интереси, както е правила допреди половин век.

Макар основните промени в развитието на отношенията в периода от петдесет години след 1900 г. да личат предимно в създаването на двуполюсен свят с последователни кризи сред така наречените „средни сили“ (както се споменава в заглавията на пета и шеста глава), метаморфозата на цялостната система протича сравнително гладко. От друга страна, жестоките кръвопролитни битки на Първата световна война безспорно доказват предимството на организираната индустрия и националната ефективност и дават на имперска Германия известно превъзходство пред бързо модернизиращата се, но все още изостанала Царска Русия. Само няколко месеца след победата си на Източния фронт Германия търпи поражение на запад, а в същото време нейните съюзници биват разбити на фронтовете в Италия, на Балканския полуостров и в Близкия изток. След закъснялата военна и най-вече икономическа помощ от страна на Америка западните съюзници най-сетне вземат надмощие над своя враг. Така или иначе, военните действия са крайно изтощителни за първите участници в тях. Австро-Унгария вече не съществува, в Русия има революция, Германия е победена. Макар и победителки, Франция, Италия и Англия излизат от войната сериозно пострадали. Изключение прави само Япония, която в резултат на войната засилва влиянието си в района на Тихия океан, и, разбира се, Съединените щати, които през 1918 г. вече безспорно са най-силната държава в света.

Бързото оттегляне на Америка от активна международна дейност след 1919 г. и успоредно с това изолацията, в която Русия се поставя по време на болшевишкия режим, оставят системата от международни отношения без основни опорни точки, така както не се е случвало през изминалите пет столетия. Англия и Франция, въпреки отслабналите си икономики, са все още в центъра на дипломатическата активност, но към 30-те години на XX в. те биват застрашени от милитаризираните, ревизионистични правителства на Италия, Япония и Германия – последната очевидно възнамеряваща да предяви отново претенции за хегемония в Европа, много по-категорични, отколкото през 1914 г. Ала Съединените щати остават най-могъщата в индустриално отношение държава в света, а и Сталинова Русия вече бързо върви по пътя на индустриална свръхсила. Ето защо пред ревизионистично настроените „средни сили“ възниква въпросът за необходимостта от бързо разширяване, за да не бъдат окончателно засенчени от двата континентални гиганта. Проблемът е там, че в стремежа си да преодолеят предизвикателствата на Германия и Япония те вероятно също ще отслабнат значително. Втората световна война, независимо от нейните победи и поражения, е ярко потвърждение на предусещането за упадък. Въпреки забележителните успехи на държавите, участващи в Тристранния пакт, те не успяват да победят поради превеса в производителните сили на двете вражески страни, който е много по-голям от този през 1914–1918 г. Онова, което постигат, е да отслабят Франция и Англия, преди те самите да бъдат разбити от по-мощните сили. В 1943 г. съществувалите от десетилетия прогнози за създаване на двуполюсен свят стават действителност, а военното равновесие за пореден път се изравнява с глобалното разпределение на икономическите ресурси.

Последните две глави на настоящата книга разглеждат годините, през които двуполюсният свят сякаш наистина съществува – в икономическо, военно и идеологическо отношение, и намира отражение на политическо равнище чрез многобройните кризи на Студената война. Позицията на Съединените щати и СССР като сили от собствена класа и мащаб е засилена от появата на ядреното оръжие и системите с голям обхват на действие, показали, че стратегическата и дипломатическата картина на света са напълно различни от тези през 1900 г., камо ли през 1800 г.

И въпреки това процесът на възход и падение на Великите сили – на различията в темповете на икономическия растеж и на техническия прогрес, водещи до промени в глобалния икономически баланс, който пък от своя страна оставя отпечатъка си върху политическото и военното равновесие, не е завършил. Във военно отношение Съединените щати и СССР са начело през 60-те, 70-те, а и 90-те години на XX в. И тъй като те тълкуват международните проблеми в двуполюсен или даже манихейски смисъл*, тяхното съперничество води до непрестанна ескалация във въоръжаването, която никоя от другите сили не е способна да поддържа. През същите няколко десетилетия производствените сили, запазвайки глобалното равновесие, нарастват с непознати до този момент темпове. Делът на производството на страните и Третия свят и техният брутен национален продукт, слезли до най-ниско равнище след 1945 г., бележат непрестанно увеличение. Европа постепенно се съвзема от пораженията на Втората световна война и чрез Европейската икономическа общност се превръща в най-могъщия търговски партньор в света. Китайската народна република върви напред с внушителни крачки. Следвоенното икономическо развитие на Япония е така стремително, че по някои показатели на брутния си национален продукт тя надминава Русия. Русия и Америка се развиват с много по-бавни темпове и техният дял в световното производство и богатство спада чувствително след 60-те години на XX в. Ето защо, ако оставим настрана по-малките държави, ще видим, че *много*полюсният свят е отново налице, разглеждаме ли го в светлината на икономическите показатели. Но тъй като нашият основен интерес е насочен към взаимодействието между стратегията и икономиката, в заключителната глава изследваме необвързаността между военния баланс и този на производителните сили в отделните страни (Великите сили) в края на XX в. и показваме проблемите и възможностите, пред които са изправени петте големи политико-икономически „центрове на сила“ – Китай, Япония, Европейският икономически съюз, Съветският съюз и Съединените щати, които продължават да търсят решението на прастария проблем – съгласуването на национални средства и национални цели. Историята на възхода и падението на Великите сили не е спряла развитието си нито за миг.

И тъй като периодът, разгледан в книгата, е твърде обширен, няма съмнение, че различните хора ще я четат по различни причини. Някои читатели ще намерят онова, което са търсили: обширен и достатъчно подробен преглед на политиката на Великите сили през последните пет столетия, на влиянието, което икономическите и технологичните промени оказват върху положението на всяка от водещите държави не само по време на мир, но и в тежките години на война. Книгата няма за цел да изследва т.нар. „малки“ сили, нито пък малките двустранни военни конфликти. Тя има евроцентристка ориентация, особено в средните си глави, но при тема като разглежданата това е естествено.

За други читатели, особено за онези, които се занимават с политическата наука и които не се интересуват от основните правила на „световната система“ или от повтарящите се модели на войната, изследванията, изложени тук, ще се окажат недостатъчни. Затова трябва да поясним, че книгата няма за предмет теории като тази, че големите (или „системните“) войни са свързани с икономическите възходящи и низходящи цикли на Кондратиев. Тук не се разглеждат и общите теории за причините за войните и доколко е възможно те да бъдат разпалени от „издигащи се“ или

---

* Манихейски смисъл – дуалистичен, по името на персиеца Мани (Манес или Манихсус) (216–274), основател на дуалистична религиозна система, чийто основен постулат е вечната борба между доброто и злото в света, като последното е творец на всичко материално. Манихейският дуализъм повлиява върху ученията на павликяните и на богомилите (*б. р.*).

„западащи“ Велики сили. Това не е и теория за империите и начините за упражняване на имперска власт (изложена в неотдавна излязлата книга на Майкъл Дойл „Империите“) или за приноса им в постигането на национална мощ. И накрая книгата няма за цел да предложи обща теория за ефективността на различните общества и социално-управленски системи за набиране на средства по време на война.

От друга страна, тази книга предлага материал за учените, желаещи да направят подобни обобщения (една от причините за цитирането на обширната поредица от произведения е да се даде възможност на читателите, които се интересуват от начина на финансиране на войните например, да намерят съответните източници). Проблемът, който историците, за разлика от политолозите, срещат при създаването на общи теории, е, че доказателственият материал за миналото е твърде разнообразен и не дава възможност за „стабилни научни заключения“. Макар че някои войни (като тази от 1939 г.) се дължат на страха на онези, които вземат решенията, че може да настъпят изменения в цялостния баланс на силите, това обяснение не е достатъчно, за да разберем борбите, започнали през 1776 г. (Американската революция), 1792 г. (Френската революция) или 1854 г. (Кримската война). Така, докато през 1914 г. Австро-Унгария представлява пример за „западаща“ Велика сила, причинила една голяма война, учените все още не могат да се произнесат за еднакво важните роли, играни тогава от „издигащите се“ по това време Велики сили – Германия и Русия. Ето защо всяка обща теория за това, дали империите заплащат твърде скъпо съотношението между сила и територия, или дали имперската власт може да бъде повлияна от него, поне що се отнася до наличните сведения, е въпрос, на който би трябвало да дадем баналния отговор – понякога да, понякога не.

И все пак, ако оставим настрана готовите теории и разгледаме историческата хронология на „възхода и падението на Великите сили“ през последните петстотин години, ще стигнем до някои общовалидни заключения. Трябва да помним обаче, че има и изключения. Съществува ясна причинна връзка между промените, настъпвали с течение на времето в общия икономически и производствен баланс, както и в положението, което отделните сили заемат в международната система. От XVI в. изместването на търговията от Средиземноморието към Атлантическия океан и към Северозападна Европа или преразпределението на световното производство извън Европа в десетилетията след 1890 г. са добър пример за това. И в двата случая икономическите промени предхождат възхода на онези нови Велики сили, които след време ще придобият решително влияние върху военно-териториалния ред. Ето защо натежаването на глобалния производствен баланс към Тихоокеанския басейн, което се наблюдава през последните няколко десетилетия, не може да бъде обект на интерес само на икономистите.

В историческите документи се срещат данни за тясна връзка между икономическия възход на дадена Велика сила *в дългосрочен план* и нейния растеж и упадък като военна сила (или световна империя). Това е естествено, защото е продиктувано от два обвързани фактора. Първият е, че икономическите ресурси са необходими за поддържане на големи военни сили. А вторият – че в светлината на международната система богатството и силата винаги са *относителни* и трябва да се разглеждат като такива. Преди триста години германският писател фон Хорниг отбелязва, че „дали една нация днес ще бъде богата, или не зависи до голяма степен от наличието на сигурност и богатства, но най-вече от това, дали нейните съседи разполагат със същите“.

За тази забележка ще става дума многократно в следващите глави. Към средата на XVII в. по *абсолютни* показатели Нидерландия е била много по-богата отколкото преди сто години. Но през XVIII в. тя е много по-бедна от съседите си Англия и Франция, които „имат повече“ (т.е. повече власт и богатства). През 1914 г. Франция е по-могъща, отколкото през 1850 г., но това не ѝ помага, когато я напада по-силната Германия. Днес Англия може да се похвали със значително по-големи финансови възможности, нейното въоръжение превъзхожда с няколко класи онова, което е имала по време на кралица Виктория – времето на нейния разцвет като държава. И въпреки това статистиките сочат, че делът на Англия в световния продукт е спаднал от 25 на 3 %. Ако една държава има „повече“, всичко е наред, лошото идва тогава, когато тя има „по-малко“.

Но това не значи, че относителната икономическа и военна сила на държавата растат или намаляват *успоредно*. Историческите примери показват значително разминаване между линията на икономическото развитие и тази на военно-териториалното влияние. Лесно е да отгатнем причината. Икономически замогващите се държави – Англия през 60-те години на миналия век, Съединените щати през 90-те на същия век, съвременна Япония, предпочитат създаването на национално богатство пред отделянето на огромни средства за въоръжаване. Възможно е след половин век приоритетите да се променят. Икономическата експанзия от миналото е донесла на тези страни задължения като зависимост от чужди пазари и суровини, военни съюзи, различни бази и колонии. Сега други държави съпернички се развиват по-бързо икономически и на свой ред искат да разширят влиянието си навън. Конкуренцията в света расте, а разпределението на пазарите става все по-условно. Песимистично настроени наблюдатели говорят за упадък, патриоти държавници призовават за „обновление“.

Възможно е с нарастващата тревожност на днешното положение Великите сили *да увеличат* средствата, заделяни за отбрана, в сравнение с периода отпреди няколко десетилетия и въпреки това да смятат, че светът все повече се превръща в несигурно място и то не заради друго, а защото и останалите сили вече са набрали финансова и военна мощ. Испанската империя изразходва много повече за своята армия през 30-те и 40-те години на XVII в. в сравнение с изразходваното през 50-те години на предишния век, когато икономиката на Кастилия е далеч по-стабилна. През 1910 г. военните разходи на Англия при крал Едуард VII са много по-големи, отколкото през 1865 г., когато умира Палмерстон* и английската икономика е на своя относителен връх. Но има ли англичани от по-късния период, които да са се почувствали по-сигурни заради това? Както ще стане ясно по-нататък, това се отнася и за Съединените щати и СССР в края на XX в. Търсейки решение на вечния проблем, Великите сили, озовали се в относителен упадък, започват инстинктивно да инвестират все повече средства в отбраната си.

---

* Палмерстон, Хенри Джон Темпъл, виконт (1784–1865) – английски политик, заемал министерски постове от 1809 г. до смъртта си, министър на външните работи през 1830–1841, 1846–1851 г., министър-председател през 1855–1856, 1859–1865 г. Името му се свързва найвече с провежданата прагматична и агресивна външна политика (Англия „няма вечни приятели или вечни врагове, а само вечни интереси“), както и с подкрепата на либералните и националните движения в Европа и другаде (*б. р.*).

Другият извод, който можем да направим, след като сме разгледали един петстотингодишен период, е, че между крайния резултат от мащабните коалиционни войни за европейско и световно надмощие и производствените ресурси, мобилизирани за воденето им от воюващите страни, съществува непосредствена връзка. Така е при борбите срещу испанско-австрийските Хабсбурги, при Испанските войни, при Седемгодишната война, при войните на Наполеон, както и при двете световни войни през XX в. Продължителната и изтощителна война се превръща накрая в проверка на относителните възможности на всяка коалиция. Колко има дадена страна – „повече“ или „по-малко“, става все по-важно в течение на борбата.

Тези обобщения могат да бъдат направени и без да попаднем в капана на грубия икономически детерминизъм. Въпреки трайния интерес на автора към проследяването на „по-пространните тенденции в световните отношения през последните пет столетия“ не твърдим, че икономиката е определяща за всяко събитие или че тя е единствената причина за успеха или упадъка на дадена държава. Доказателствата сочат, че други фактори, като географското положение, военната организация, националният морал, системата от съюзници и т.н., оказват влияние на относителната мощ на държавите от световната система. През XVIII в. Обединените провинции* са най-силната част от Европа, а Русия – най-бедната. И въпреки това Нидерландия запада, а Русия бележи възход. Лудостта на една личност (като Хитлер) и бясното съревнование в областта на въоръжаването (независимо дали става дума за войските на Испания през XVI в., или за Германия през XX в.) също обясняват отделни победи или поражения. Това, което изглежда извън всякакво съмнение, е, че при продължителна война ще победи онази Велика сила или коалиция, която има по-добра производствена база, или, както са обичали да повтарят испанските капитани, „ще спечели онзи, който държи последното ескудо“. Макар и грубо, това твърдение е доказано на практика. И тъкмо защото положението на всяка сила е пряко свързано с икономическото ѝ развитие през последните пет столетия, трябва да си зададем въпроса за отражението на съвременното състояние на икономическите и производствените ресурси върху равновесието на силите. Това означава, че човечеството не само твори историята си, а че я твори при определени исторически условия, поставящи известни ограничения или предоставящи допълнителни възможности.

Един по-ранен модел на настоящата книга се крие в есето на пруския историк Леополд фон Ранке от 1833 г. за „die grossen Mächte“ (Великите сили), в което той разглежда възхода и падението на отделните държави в международните отношения и равновесието на силите от времето на упадъка на Испания. Ранке завършва своето есе с анализ на своя съвременен свят, на онова, което се случва в него след неуспешния опит на Франция чрез войните на Наполеон да постигне господство в света. Разглеждайки „перспективите“ пред всяка от Великите сили, и той като всеки историк се изкушава да даде някаква прогноза за бъдещето.

Но да напишеш есе за „Великите сили“ е едно, а да разкажеш една неколковековна история е съвсем друго. Първоначалното ми намерение беше да напиша кратка книга във формата на отделни есета, имайки предвид, че читателите знаят (макар и понякога смътно) основна част от предварителните факти за промените в развитието на отделните държави или поне са запознати с някои геостратегически проблеми, пред които се изправят тази или онази велика сила. Когато изпратих първите глави на неколцина познати за коментар и разговарях с други за тях, си дадох сметка, че съм грешил. Мнозинството от читателите и слушателите искаха да знаят повече подробности, повече факти за историческия фон на събитията, защото липсват изследвания, обединяващи промените в икономическото състояние и военната мощ на държавите през вековете. Нито икономическите, нито военните историци са се задълбочавали в подобен вид проучвания. Изобилието от подробности в текста и бележките към книгата имат за цел да попълнят именно тази празнина в историята и съдбата на Великите сили.

* Обединени провинции (официално название Обединени нидерландски провинции) – название на Холандската република, приблизително обхващаща територията на днешното кралство Нидерландия през периода между 1579 и 1795 г.; през XVII в. те преживяват „златен век“ и страната се нарежда сред Европейските велики сили (*б. р.*).

СТРАТЕГИЯ И ИКОНОМИКА НА ПРЕДИНДУСТРИАЛНИЯ СВЯТ

1

ВЪЗХОДЪТ НА ЗАПАДНИЯ СВЯТ

През 1500 г., годината, избрана от мнозина учени за водораздела линия между съвременната епоха и цивилизациите на Стария свят[1], жителите на Европа не съзнават, че континентът им вече е заел позициите на господство над по-голямата част от останалия свят. Техните познания за великите източни цивилизации са откъслечни, а нерядко и погрешни, явно почерпани най-вече от разказите на пътешественици, които почти дословно се препредават от уста на уста. И все пак ширещата се навред представа за необятните източни империи, които притежават басновни богатства и могъща военна сила, е доста точна и на пръв поглед тези общества изглеждат далеч по-надарени от народите на Западна Европа. И наистина – сравнението с великите източни средища на културна и стопанска дейност откроява Европа по-скоро със слабостите й, отколкото с нейните предимства. Тя не е нито най-плодородната, нито пък най-населената земя на света – на челно място стоят Индия и Китай. Геополитически „континентът“ Европа се намира в твърде неудобно положение – ограден с лед и вода на север и запад, изложен на чести нашествия по земя от изток и уязвим за стратегическите набези на съседите си от юг. През 1500 г., а и дълго време преди и след това тези обстоятелства не представляват абстрактни понятия. Само осем години преди това Гранада, последното мюсюлманско кралство в Испания, отстъпва пред армиите на Фердинанд и Изабела, но тази победа отбелязва края на една регионална кампания, а не завършека на далеч по-всеобхватната схватка между християнството и воините на Пророка. Над голяма част от Западния свят все още виси сянката от падането на Цариград през 1453 г., събитие, натежало от значимост и поради факта, че съвсем не слага предел на настъплението на османските турци. До края на века те превземат Гърция и Йонийските острови, Босна, Албания и голяма част от останалите балкански страни, а най-лошото идва през 1520 г., когато прочутите еничарски армии поемат към Будапеща и Виена. На юг, където османските галери нахлуват в италианските пристанища, Ватиканът със страх се пита дали Рим няма скоро да сподели съдбата на Цариград[2].

Докато тези опасности представляват част от една последователна и грандиозна стратегия, ръководена от султан Мехмед II и неговите наследници, съпротивата на Европа е разпокъсана и спорадична. За разлика от Османската и Китайската империя, както и от властта, която в най-скоро време Великите моголи ще установят в Индия, до момента не съществува единна, обединена Европа, чиито държави да признават един-единствен светски или духовен водач. Тя прилича на пъстра мозайка от дребни кралства и княжества, спорни феодални владения и градове държави. На запад се надигат по-силни монархии като Испания, Франция и Англия, но във всяка от тях съществуват вътрешни напрежения, а и всяка гледа на другите по-скоро като на съперник, а не на съюзник в борбата срещу исляма.

Не може да се твърди, че в сравнение с великите източни цивилизации Европа притежава забележителни успехи в областта на културата, математиката, техническите науки или мореплаването. Значителна част от европейското културно и научно наследство е „взето назаем“ от исляма, точно така, както и мюсюлманските общества с векове заемат познанията си от Китай – чрез пряк или опосредстван търговски обмен, чрез военни завоевания или колонизация. Ако погледнем назад, ще видим, че Европа постига своите търговски и научни успехи в края на XV в., но тук сме длъжни да вметнем, че всеки един от големите центрове на световната цивилизация по онова време е на приблизително едно и също ниво на развитие с останалите; някои от тях – по-напреднали в известни области, но за сметка на това по-изостанали в други. В техническо отношение, а оттам и в сферата на военното дело Османската империя, Китай при династията Мин и малко по-късно Северна Индия под властта на Великите моголи, както и европейската държавна система със своята източна „издънка“ – Московското княжество, далеч превъзхождат разпръснатите поселения на Африка, Америка и Океания. Но докато това подсказва, че през 1500 г. Европа е едно от най-значимите културни средища, то ни най-малко не означава, че един ден тя ще се издигне до върховете на световен водач. Преди да разгледаме причините за нейния възход, трябва да проучим предимствата и недостатъците на останалите претенденти.

Китай при династията Мин

Нито една от цивилизациите на предмодерния свят не изглежда така напреднала, така могъща, както тази на Китай[3]. Значителният брой на населението – 100–130 милиона срещу 50–55 милиона в Европа през XV в., забележителната култура, изключително плодородните долини, свързани с превъзходна система от напоителни канали още от XI в., единното йерархично административно управление, осъществявано от добре образована конфуцианска бюрокрация, придават на китайското общество хомогенност и изтънченост, предизвикващи завист сред чужденците. Вярно е, че тази цивилизация изпитва страдания от разцепленията, причинени от нашествията на монголските орди, както и от чуждото владичество след нашествието на Хубилай хан*. Но Китай има обичая да сменя завоевателите си много по-често, отколкото те успяват да променят него, и когато през 1368 г. на власт идва династията Мин, за да обедини отново империята и да нанесе окончателния удар на монголите, значителна част от древния порядък и знания е съхранена.

За читателите, възпитани в уважение към западната наука, най-невероятната особеност на китайското общество е неговата технологична зрелост. Открай време там събират огромни библиотеки. Печатането с подвижни букви се появява още през XI в. и не след дълго бял свят виждат множество книги. Търговията и стопанското дело, подтиквани от строителството на напоителни мрежи и разрастването на населението, вървят също така бързо напред. Китайските градове са по-големи, отколкото събратята им в средновековна Европа, а китайските търговски пътища – също тъй неизбродни, както европейските. Използването на хартиени пари дава тласък за развитието на търговията и за създаването на нови пазари. През последните десетилетия на XI в. в Северен Китай съществува мощна металургична промишленост, произвеждаща 125 хиляди тона метал годишно главно за военни и държавни нужди, тъй като армията, наброяваща над един милион души, е огромен потребител на метални изделия. Трябва да отбележим, че този производствен обем надхвърля обема на британското металургично производство в началните етапи на промишлената революция, настъпила седем века по-късно. Китайците навярно са откривателите и на барута, а за изгонването на монголските нашественици през XIV в. владетелите от династията Мин използват огнестрелни оръжия[4].

При този културен и технологичен напредък естествено е китайците да обърнат поглед към отвъдморската търговия и изследователското дело. Магнитният компас е тяхно изобретение, някои от китайските джонки не отстъпват по размери на по-късните испански галеони, а търговията с индийските и тихоокеанските острови *обещава* да носи печалба, равняваща се на печалбата от търговията по суша. Много десетилетия преди това на р. Яндзъ се водят морски битки – за да потопи китайските кораби на император Сун през 60-те години на XIII в., Хубилай хан е принуден да построи свой собствен флот от бойни кораби, оборудвани с метателни съоръжения, а през XIV в. крайбрежната търговия със зърнени храни достига пълен разцвет. Писмени документи свидетелстват, че през 1420 г. флотът на династията Мин наброява хиляда триста и петдесет бойни съда, в това число четиристотин големи плаващи крепости и двеста и петдесет кораба, предназначени за далекообхватни операции. Тази сила се допълва, но не включва в постоянния си състав множеството кораби, собственост на търговци, които често пътуват до Корея, Япония, Югоизточна Азия и дори Източна Африка и носят приходи за китайската държава чрез данъците, с които се облага търговията по море.

Най-известните *официални* морски експедиции, предприети по поръчение на императорския двор, са седемте далечни изследователски пътешествия, осъществени под командването на адмирал Чжън Хъ между 1405 г. и 1433 г. Наброяващи на моменти до няколко стотици кораба и десетки хиляди души, флотилиите навлизат в пристанищата от Малака и Цейлон до Червено море и Занзибар. Капитаните им щедро раздават подаръци на покорните местни владетели, а непокорните заставят със сила да признаят властта на Пекин. От Източна Африка се завръща кораб, натоварен с жирафи, докарани за развлечение на китайския император. Друг довежда на борда си пленен цейлонски вожд, който има неблагоразумието да не признае върховенството на Сина на небето. (Трябва да отбележим, че за разлика от португалците, холандците и други европейски нашественици в Индийския океан китайците не плячкосват и не убиват безразборно.) Ако се съди по изследванията на историците и археолозите за числеността, мощта и устойчивостта на морския флот по времето на Чжън Хъ, излиза, че някои от големите кораби съкровищници са били с дължина приблизително 400 фута и водоизместимост около 1500 тона – с други

---

* Хубилай хан (или Кубилай хан) (1216–1294) – първи монголски император на Китай, правнук на Чингис хан, като велик хан номинално е владетел на огромна територия от Черно море до Тихия океан; в Китай е основател на династията Юан (1276–1368) (*б. р.*).

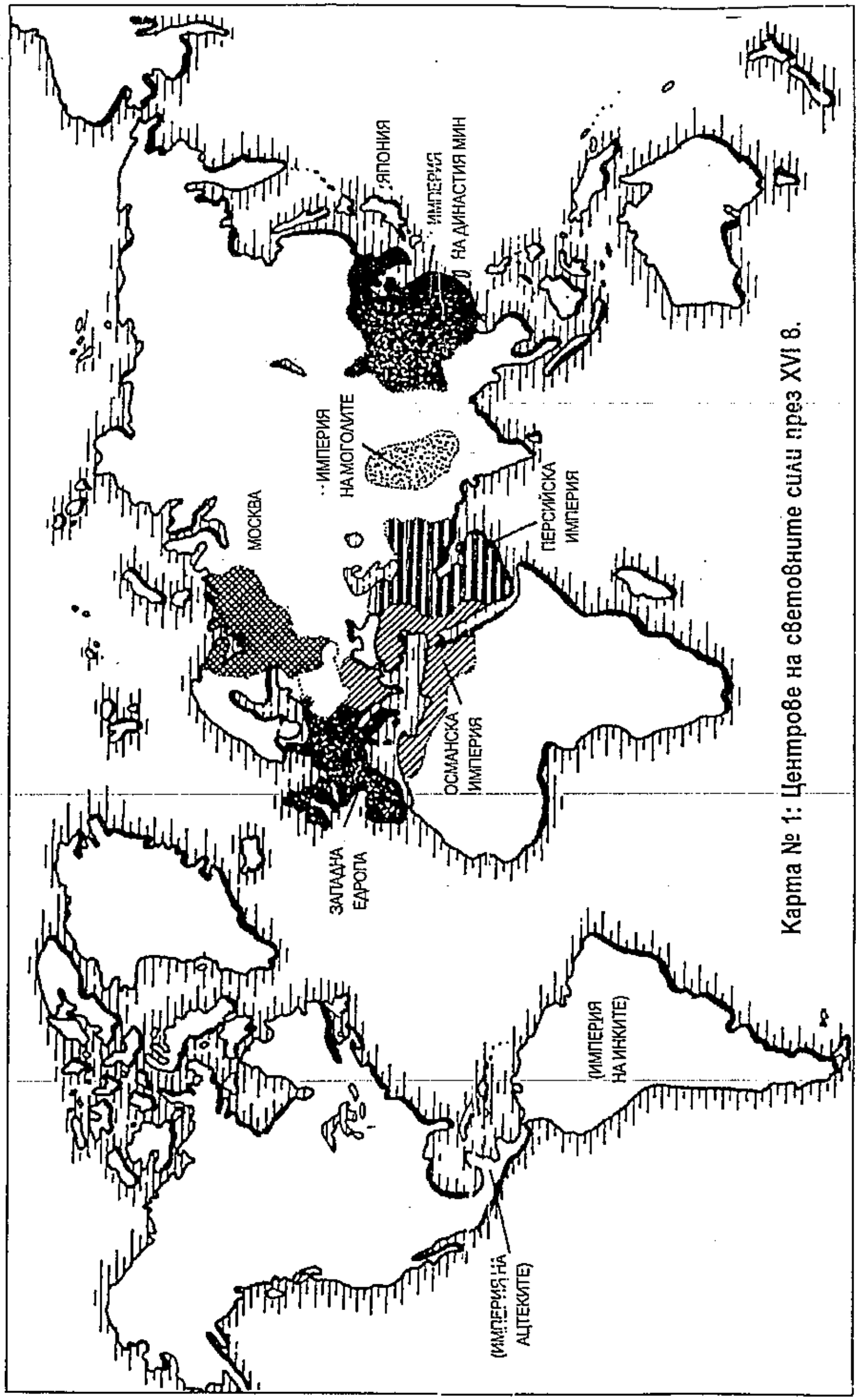

Карта № 1: Центрове на световните сили през XVI в.

думи, напълно годни да обиколят Африка и „открият" Португалия няколко десетилетия, преди експедициите на Енрике Мореплавателя да предприемат сериозни завоевания на юг от Сеута*[5].

Китайската експедиция от 1433 г. е последната от поредицата морски пътешествия, а след три години строителството на морски кораби е забранено с императорски указ. Скоро след това специална заповед поставя под забрана съществуването на кораби с повече от две мачти. Оттук насетне моряците търсят препитание по малките кораби, движещи се по Големия канал. Огромните бойни кораби на Чжън Хъ гният, изоставени на произвола на времето. Въпреки многобройните възможности, които я мамят отвъд океана, китайската империя взема решение да обърне гръб на света.

Това поведение несъмнено е продиктувано от благоразумни стратегически съображения. Северните граници на империята отново са застрашени от монголите и съсредоточаването на военните ресурси в тези уязвими области изглежда далеч по-целесъобразно. При това положение поддържането на многочислен флот се превръща в лукс, още повече че опитите за експанзия на юг към Анам (Виетнам) се оказват безплодни и твърде скъпи. Тези съображения, твърде основателни за момента, едва ли се преосмислят по-късно, когато отрицателните последствия от съкращаването на военноморския флот стават от ясни по-ясни – в продължение на почти цял век крайбрежието на Китай, та дори и градовете по р. Яндзъ са атакувани от японски пирати, но сериозно възстановяване на императорския флот така и не е предприето. Даже и многократните появи на португалски кораби около бреговете на Китай не довеждат до преоценка на ситуацията**. Отбрана по суша – това ни е нужно, смятат китайските мандарини, нали да търгуват по море и без друго е забранено на поданиците на императора на Китай!

Ето защо освен разходите и произтичащите от тях отрицателни стимули основен момент, предизвикал отстъплението на Китай, е абсолютният консерватизъм на Конфуцианската бюрокрация[6] – консерватизъм, засилен при управлението на династията Мин от нежеланието да се приемат промените, налагани по-рано от монголите. В тази атмосфера на реставрация цялото висше чиновническо съсловие се грижи единствено за запазването и съхраняването на миналото, а не за сътворяването на едно по-светло бъдеще, изграждано въз основа на задморската експанзия и търговия. Конфуцианската философия заклеймява войната като недостойна дейност, а необходимостта от поддържане на въоръжени сили се определя единствено заради опасността от варварски нападения или вътрешни междуособици. Неприязънта на мандарините към армията (и флота) е съпроводена от тяхната подозрителност спрямо търговците. Натрупването на частен капитал, практиката да се купува евтино, а да се продава скъпо, показността на новобогаташите – всичко това предизвиква у елитните, образовани бюрократи неприязън, почти така силна, колкото и възмущението, което самите те будят у обикновените трудови хора.

---

* Сеута – пристанище на Средиземноморското крайбрежие на Мароко, владение на Испания (*б. пр.*).

** За кратко през последното десетилетие на XVI в. един съживен в определена степен китайски брегови флот помага на корейците да отстоят на два опита за инвазия на Япония; но дори тези жалки остатъци от флота на Мин после изчезват (*б. а.*).

Макар да не искат да оставят в застой пазарното стопанство като цяло, мандарините често се месят в работата на самостоятелните търговци, като конфискуват имуществото им или слагат под забрана тяхната дейност. *Външната* търговия, извършвана от китайски граждани, сигурно изглежда много съмнителна в очите на държавните служители, и то не заради друго, а защото тя напълно се изплъзва от контрола им.

Враждебното отношение към търговията и частния капитал не попречва за постигането на огромен технологичен напредък. Изграждането на Великата китайска стена, развитието на системата от напоителни канали, металургичните заводи и императорският флот – всичко това, осъществено при династията Мин, е предназначено за *държавни* цели, защото бюрократичният апарат твърди, че то е нужно на императора. Но и тези начинания са прекратени със същата лекота, с която са били започнати. След време каналите са оставени на разруха, армията периодически страда от недостиг на муниции, астрономическите часовници (създадени през 1090 г.) са отминавани с пренебрежение, добиването на метали постепенно замира. Действията, довели до спадане на икономическия растеж, не спират дотук. Печатното дело е ограничено до публикуването на научни трудове. То не се използва даже за широко разпространение на практически познания, камо ли за отразяване на обществения живот. Употребата на книжни пари е преустановена. Китайските градове така и не се сдобиват с автономността, която притежават градовете на Запада. В Китай буржоазия няма, независимо какво съдържание ще вложим в понятието. Когато императорският двор променя местожителството си, с него се сменя и столицата на Китай. Лишени от официални стимули, търговците и предприемачите не могат да преуспеят, а онези от тях, които все пак се замогват, обикновено изразходват богатството си, за да придобият земи и образование, а не за да направят първоначалните инвестиции за развитието на промишлеността. Забраната на външната търговия и риболова по аналогичен начин отнема още един потенциален мотив за последователна икономическа експанзия – търговията с чужбина, доколкото се върши с португалци и холандци, е сведена до продажби на предмети на разкоша и (независимо от редицата отклонения) е контролирана от държавни служители.

Ето защо по време на династията Мин Китай представлява държава, твърде немощна и инертна в сравнение с периода на династията Сун, която управлява четири века по-рано. Няма съмнение, че при династията Мин технологията на обработка на земята е подобрена, но скоро след това дори и интензификацията на земеделието и разораването на необработваеми земи изостават по темпове от растежа на набъбващото китайско население, чието удържане е възможно единствено с помощта на малтусиански средства като чума, наводнения и войни – събития, едва ли подлежащи на контрол. Дори и смяната на династията Мин през 1644 г. с управлението на по-силните императори от Манчжурската династия не може да задържи системния относителен упадък.

Една последна подробност за епилог на разказа ни. През 1736 г. – тогава, когато металургичните заводи на Ейбрахам Дарби в Коулбрукдейл навлизат в апогея си, доменните и коксовите пещи в Хунан и Хубей са спрени напълно. Извънредно производителни преди Уилям Завоевателя да слезе на брега на Хейстингс, те ще влязат в действие отново едва през XX в.

Ислямският свят

Още първите европейски мореплаватели, посетили Китай в началото на XVI в., макар и поразени от размерите, населеността и богатствата ѝ, вероятно забелязват, че това е държава, обърната навътре към себе си. Но това определено не би могло да се твърди за тогавашната Османска империя, която се намира в средната фаза на експанзията си, а като непосредствен съсед на Европа представлява и далеч по-голяма заплаха за християнството. От гледна точка на по-широките исторически и географски перспективи би следвало да застъпим становището, че силите, разширяващи влиянието си върху хода на световните работи с най-бърз темп през XVI в., са именно мюсюлманските държави. Не само османските турци напредват на запад, но и Персия под управлението на Сефевидската династия благоденства при възкръсналите си сила, богатство и високоразвита култура, особено под владичеството на Исмаил I (1500–1524 г.) и Абас I (1587–1629 г.). Низ от силни мюсюлмански ханства все още държи под контрола си Пътя на коприната, минаващ през Кашгар и Тюрфан до Китай, и наподобява веригата от Западноафрикански ислямски държави, образувана от Борну*, Сокото** и Тимбукту***. Господството на Индуистката империя на остров Ява е отхвърлено от мюсюлманските войски в началото на XVI в., владетелят на Кабул – Бабур, влизайки в Индия като завоевател от северозапад, създава през 1526 г. империята на Великите моголи. Макар и нестабилна в началото, властта на Моголите впоследствие е укрепена от внука на Бабур, Акбар (1556–1605 г.), който изгражда Индийска империя на север, чиито граници се простират от Белуджистан на запад до Бенгал на изток. В продължение на целия XVII в. наследниците на Акбар настъпват все по-надолу на юг срещу Маратските княжества****, а по същото време холандци, англичани и французи навлизат в Индийския полуостров по море, но далеч в по-незначителна степен. Към тези светски свидетелства за мюсюлманската експанзия трябва да добавим и високото нарастване на броя на приелите вярата в Аллаха в Африка, Индия, Индокитай и Антилските острови, в сравнение с който числеността на новопокръстените от християнските мисии силно бледнее.

Но най-голямото предизвикателство, отправено към модерна Европа в нейния ранен период, са, естествено, османските турци или по-скоро тяхната завидна армия и ненадминатата им по онова време обсадна военна техника. Още преди началото на XVI в. владенията им се простират от Крим (където превземат търговските постове на Генуа) и Егейско море (където разрушават Венецианската република) до Левант. До 1516 г. османските войски успяват да завземат Дамаск, а през следващата година навлизат в Египет, разбивайки войските на мамелюците с помощта на турски оръдия. Затворили по този начин Пътя на подправките от Индия, те се прехвърлят нагоре по река Нил и настъпват през Червено море към Индийския океан, където дават отпор на португалските нашествия. Тези победи внасят смут сред иберийските моряци, а князете и народите на Източна и Южна Европа тръпнат от ужас пред турските армии. Завладели България и Сърбия, турците играят доминираща роля във Влашко и по бреговете на Черно море, а след нашествията на юг към Египет и Арабия, при Сюлейман I (1520–1566 г.) натискът им към Европа е подновен. Унгария, най-стабилната крепост на християнството по това време, не е в състояние да удържи превъзхождащите я турски армии и пада в битката при Мохач през 1526 г. – в същата година, когато Бабур удържа победа в Панипат, плод на която е създаването на Моголската империя. Дали в най-скоро време цяла Европа ще последва съдбата на северна Индия? До обсадата на Виена от турците през 1529 г. на мнозина тази вероятност изглежда твърде възможна. В действителност обаче северна Унгария удържа фронтовата линия и Свещената римска империя е запазена. Но турците остават завинаги постоянна заплаха и упражняват нескончаем военен натиск, който никой и никога не може да пренебрегне напълно. А през 1683 г. техните войски отново обсаждат Виена[7].

---

* Борну – държава в Западна Африка, обхващаща областите Борну и Канем (на запад от ез. Чад), съществувала между втората половина на I хилядолетие сл. Хр. и XIX в. (*б. р.*).

** Сокото – държава в Западна Африка, съществувала през XIX – началото на XX в. (*б. р.*).

*** Тимбукту – град на р. Нигер в Западна Африка (днес в Мали), важен културен и търговски център в състава на различни държави през XIII–XIX в. (*б. р.*)

**** Маратски княжества – федерация от княжества на маратите в Югозападна Индия, съществували през 30-те години на XVIII – началото на XIX в., подчинени от англичаните през 1818 г. (*б. р.*)

Почти толкова тревожна в много отношения е и експанзията на османската военна сила по море. Подобно на Хубилай хан в Китай турците създават цял военен флот с единичката цел – да сринат обкръжената от морски води вражеска крепост, в случая Константинопол, на който султан Мехмед налага блокада от големи галери и стотици малки кораби през 1453 г., за да подсили атаката си. Страхотни флотилии от галери са пуснати в действие след това, изпълнявайки операции в Черно море, при нашествията на юг към Сирия и Египет и в поредица от морски схватки с Венеция за контрола на Егейските острови, Родос, Крит и Кипър. В течение на няколко десетилетия от началото на XVI в. флотове на Венеция, Генуа и Хабсбургското кралство задържат османските морски сили на педя разстояние, но към средата на столетието мюсюлманските военноморски сили предприемат активни действия навред по протежение на северното африканско крайбрежие, нападат пристанищата в Италия, Испания и Балеарските острови и накрая, преди да бъдат спрени в битката при Лепанто*, успяват да превземат Кипър[8].

Разбира се, Османската империя не представлява просто една военна машина. Елитни завоеватели, подобни на манчжурците в Китай, османците налагат единството от *официална* религия, култура и език върху територии, по-обширни от земите на Римската империя, и над безчет разнородни поданици. Векове преди 1500 г. ислямският свят е по-напред от Европа в технологично и културно отношение. Градовете са големи и добре осветени, с подходяща канализация, а в някои от тях има университети и библиотеки и поразително красиви джамии. В областта на математиката, картографията, медицината и в много други области на науката и промишлеността – мелничарство, леене на оръжия, строителство на фарове, коневъдство – мюсюлманите стоят на челно място в света. Османската система на набиране на бъдещи еничари измежду християнските младежи в балканските страни създава хомогенни армейски подразделения от самоотвержени воини. Расовата търпимост довежда много даровити гърци, евреи и други поробени поданици в услуга на султанския двор – главният леяр на оръдията, използвани от султан Мехмед II при обсадата на Константинопол, е унгарец. При успешното господство на Сюлейман I например силен бюрократичен апарат управлява четиринайсет милиона поданици – и това по времето, когато Испания има население от пет, а Англия едва от два и половина милиона души. Цариград в своя зенит е по-голям от всеки друг град на Европа, а през 1600 г. неговото население наброява петстотин хиляди души.

И все пак и на Османската империя е съдено да залитне, да се обърне навътре към себе си и да изгуби шанса да се превърне в доминираща световна сила, макар и това да става ясно само век след поразително аналогичния упадък на Китайската империя при династията Мин. Може да се твърди, че процесът настъпва като естествена последица от предшестващите го турски победи. Османската армия, макар и добре ръководена, навярно е в състояние да опази въздългите граници на империята, но едва ли може да продължи експанзията си, без да заплати прескъпо с муниции и жива сила. Османският империализъм, за разлика от този на Испания, Холандия и Англия по-късно, не допринася кой знае каква полза на икономическия живот. Към втората половина на XVI в. империята се заплита в стратегическо свръхразтягане – огромна армия, разположена в Централна Европа, скъпи военноморски операции в Средиземно море, войски, натоварени с бойни задачи в Северна Африка, Егейско море, Кипър и Червено море, и нуждата от подкрепления за задържането на Крим срещу надигащата се руска военна сила. И в Близкия изток няма нито един спокоен фланг заради катастрофалния религиозен разкол, настъпил в мюсюлманския свят, когато шиитската секта* с център в Ирак, а сетне в Персия поставя под заплаха надмощието на сунитското учение**. На моменти положението наподобява религиозните борби, водени по това време в Германия, и султанът успява да задържи господството си само като унищожава сектантите шиити с военна сила. Но отвъд граница шиитското кралство Персия на Абас Велики е готово да влезе в съюз с държа-

---

* Лепанто – град на брега на Коринтския залив; на 7. X. 1571 г. край него се е състояла морската битка, в която обединеният испанско-венециански флот разгромява турския (*б. р.*).

* Шиити – последователи на шиизма – основно направление в исляма, възникнало през VII в. на основата на споровете за легитимността на имамите халифи – духовно-политическите водачи на мюсюлманите (неговите привърженици признават династията на зетя на Пророка Мохамед – Али); шиизмът е господстваща религия в Иран, Ирак, Йемен, Ливан и др. страни (*б. р.*).

** Сунизъм – основно течение в исляма, което наред с Корана приема и Суната (свещеното предание) и поставя признаването на имамите халифи в зависимост от съгласието на цялата общност (*б. р.*).

вите на Европа срещу Османската империя, точно така, както и Франция е готова да сътрудничи с турците неверници срещу Свещената римска империя. При това неприятелско обкръжение Османската империя трябва да притежава забележително ръководство, за да запази развитието си, ала след 1566 г. на престола последователно се възкачват тринайсет некадърни султани.

Външните врагове и личните слабости не дават пълно обяснение за последвалите събития. Системата като цяло, подобно на тази в Китай при династията Мин, страда от недостатъците на силната централизация, деспотизма и жестоката си ортодоксалност спрямо инициативата, свободомислието и търговията. Един слабоумен султан е в състояние да парализира Османската империя така, както никога един папа или император на Свещената римска империя не би могъл да вцепени цяла Европа. Без изрични указания отгоре артериите на бюрократичния апарат се втвърдяват, избирайки консерватизма пред промяната и задушавайки новаторството. Липсата на териториална експанзия и съпровождащата я богата плячка след 1550 г., заедно с огромния скок на цените, принуждават недоволните еничари да прибягват към грабежи във вътрешността на империята. Търговци и предприемачи – почти изцяло чужденци, подкрепяни в миналото, се оказват изложени на непредсказуеми данъчни порядки, а нерядко и на конфискация на имуществата им. Все по-високите налози подриват търговията и опразват градовете. Най-силно страдат селяните, чиито земи и добитък са нападани от войниците. С влошаването на положението към грабежи прибягват и цивилни държавни служители, като искат рушвети и конфискуват цели товари от стоки. Военните разходи и изгубването на азиатските търговски пазари по време на войните с Персия засилват отчаяното търсене от страна на правителството на нови приходи, което пък развързва ръцете на безскрупулните бирници[9].

Ясно е, че ожесточената реакция към религиозното предизвикателство, отправено от шиитите, отразява и предполага втвърдяване на официалното държавно поведение спрямо всяка форма на свободомислие. Печатните преси са забранени, за да се спре разпространението на опасни схващания. Икономическите представи застиват на равнището на примитивното: вносът на западни стоки е желан, но износът е забранен; гилдиите са подкрепяни в усилията им да възпират нововъведенията и възхода на производителите капиталисти; търговията все повече е заклеймявана от страна на религиозните власти. Изпълнени с презрение към европейските идеи и обичаи, турците не желаят да прилагат съвременните методи за борба с чумата, затова страдат повече от тежките епидемии. През 1580 г. в непонятен пристъп на реакционерно мракобесие отряд еничари разрушава държавна обсерватория, набеждавайки я, че е причинила чума[10]. Армията се превръща в крепост на консерватизма. Макар и запознати, а периодично и поразявани от по-новото въоръжение на европейските сили, еничарските войски се модернизират прекалено бавно. Техните трудноподвижни оръдия не са заменени с леките оръжия от лято желязо. След поражението при Лепанто те не построяват по-маневрени кораби от европейски тип. На разположените на юг мюсюлмански флотове е просто разпоредено да стоят в спокойните води на Червено море и Персийския залив, като по този начин е заобиколена необходимостта да се строят океански съдове по португалски образец. Възможно е да има технически причини, които да обяснят донякъде тези решения, но културният и технологичният консерватизъм също изиграват своята роля – за разлика от турците берберските пирати начаса възприемат фрегатния тип военни действия.

Казаното по повод на консерватизма се отнася с еднаква, ако не и с по-голяма сила за империята на Великите моголи. Въпреки огромните ѝ мащаби по времето на нейния зенит, независимо от блясъка на владетелските ѝ дворове и изяществото на произведенията на изкуството и занаятите, дори въпреки напредничавата организация на банковото и кредитното дело системата е слаба в сърцевината си. Мюсюлмански елит от завоеватели стои начело на огромни маси обеднели селяни, изповядващи индуизъм. В градовете има доста много търговци, оживени пазари, а отношението на деловите индуски семейства към производството, търговията и кредитното дело би могло да послужи като идеален образец на протестантската етика на Вебер. В тази картина на едно предприемаческо общество, готово да литне към нови икономически висини, преди да падне жертва на британския империализъм, се редят и множеството недостатъци, присъщи на индийския начин на живот, които играят ролята на негови задържащи фактори. Абсолютната безкомпромисност на индуистките религиозни табута е противна на всяка модернизация – тя забранява да се убиват влечуги и насекоми, вследствие на което биват погубвани огромни запаси от храна. Социалните норми, регламентиращи отношението към сметта и физиологичните отпадъци, довеждат до перманентно нехигиенични условия – благодатна почва за развитието на бубонната чума. Кастовата система задушава инициативата, насажда церемониалността и ограничава пазарните отношения, а влиянието, упражнявано от брахманските жреци на индийските местни владетели, е знак, че духът на реакционерство завладява и най-високите обществени слоеве. Всеки опит за радикални промени е потушаван в зародиш. Затова не е изненадващо, че по-късно много англичани, първоначално ограбващи, а сетне помъчили се да управляват Индия съобразно принципите на утилитаризма, в последна сметка напускат страната с усещането, че тя завинаги ще остане загадка за тях[11].

Но владичеството на Великите моголи едва ли може да се сравни с администрацията на индийското гражданско управление. Бляскавите дворове са центрове на крещящо разхищение, чиито мащаби биха изглеждали прекалени дори и за Краля Слънце във Версай. Многохилядната прислуга и лентяите, екстравагантните одежди и бижута, харемите и държанките, безчетните телохранители могат да се изхранват единствено чрез изобретяването на механизъм за систематично ограбване. Бирниците, длъжни да набавят определени суми за господарите си, безмилостно плячкосват както селяните, така и търговците – парите се събират независимо дали реколтата е добра, а търговията – успешна. И тъй като този опустошителен грабеж не е ограничаван нито конституционно, нито по някакъв друг начин, не е чудно, че данъчното облагане е наречено „всеядно“. Населението плаща колосални годишни вноски, а не получава почти нищо в замяна. В комуникациите настъпват незначителни подобрения, ала липсва механизъм за подпомагане на бедстващите по време на глад, наводнение и чума, а последните, естествено, са доста чести явления. Ето защо на този фон управлението на династията Мин изглежда благодатно, та дори и прогресивно. На практика упадъкът на Моголската империя е предопределен от нарастващата трудност да опази себе си от маратите на юг, афганците на север и най-сетне от Източноиндийската компания. Всъщност причините за нейния срив са по-скоро вътрешни, отколкото идващи отвън.

Двата аутсайдера – Япония и Русия

В началото на XVI в. съществуват две други държави, които макар и с по-малки площи и населения от Китайската империя при династията Мин, Великата моголска империя и Империята на османските турци, дават признаци за политическа консолидация и икономически растеж. В Далечния изток напред излиза Япония, а нейният велик съсед Китай започва бавно да запада. За Япония (както и за Англия) географското положение е важно стратегическо предимство, тъй като островната изолираност ѝ осигурява защита от нападения по суша, каквато Китай няма. Но водното пространство между японските острови и Азиатския континент не е непреодолимо и значителна част от японската култура и религия са привнесени от по-старите цивилизации. Докато Китай обаче е управляван от централизиран бюрократичен апарат, в Япония властта лежи в ръцете на феодални господарски кланове, а значението на императора се равнява на нула. Централизираната власт, съществувала през XIV в., е изместена от непрестанните вражди на феодалните родове, които приличат на боричканията между техните събратя в Шотландия. Това не са идеалните условия за търговци и занаятчии, но те не пречат много на стопанската дейност. И по море, и във вътрешността на страната предприемачите се натъкват на военачалници и странстващи воини, дирещи печалба от търговията по море с Източна Азия. Японски пирати кръстосват крайбрежията на Китай и Корея в търсене на плячка, а същевременно техни сънародници се радват на всяка възможност да разменят стоки със западните гости от Португалия и Холандия. Християнските мисии и европейските изделия навлизат в японското общество много по-лесно, отколкото в затворената и високомерна Китайска империя[12].

Тази жива, макар и неспокойна картина скоро е нарушена от нарастващата употреба на вносно европейско оръжие. Както и другаде по света, властта отива в ръцете на онези хора или групировки, които притежават ресурсите да командват многобройни, въоръжени с мускети и най-вече с оръдия армии. В Япония това довежда до консолидиране на управлението под водачеството на великия воин Хидейоши, чиито амбиции го повеждат два пъти в поход за превземането на Корея. Когато въжделенията му претърпяват крах и той умира през 1598 г., Япония е заплашена от граждански междуособици. Но само след няколко години цялата власт отново се съсредоточава в ръцете на Иеясу и поддръжниците му – шогуните от клана Токугава. Този път централизираното военно управление устоява.

При династията Токугава Япония в много отношения се отличава със същите особености, които характеризират „новите монархии“, възникнали на Запад през предходното столетие. Основната разлика се състои в това, че шогуните отричат презморската експанзия, с което на практика отхвърлят и контактите с външния свят. През 1636 г. строителството на океански кораби е прекратено, а японските поданици получават забрана да излизат в открито море. Търговия с Европа се води само чрез един холандски кораб, получил разрешение да спира в пристанищата на Дешима и Нагазаки, а достъпът на всички останали е забранен. Християните – чужденци и сънародници, са безмилостно убивани по заповед на шогуните. Ясно е, че главната причина, предизвикала драстичните мерки, е решението на клана Токугава да постигне абсолютен контрол и затова чужденците и християните са смятани за потенциални бунтовници. Несигурни изглеждат и феодалите от останалите кланове. Ето защо те са заставяни да живеят половин година в столицата, а останалата част – в именията си, като през това време семействата им са длъжни да стоят в столицата Едо (Токио) практически като заложници.

Само по себе си наложеното със сила единство не попречва на икономическото развитие, нито пък задушава появата на забележителни постижения в областта на изкуството. Всенародният мир благоприятства търговията, градоустройството, прираста на населението, а все по-многобройните разплащания в брой издигат значението на банкерите и търговците. Последните така и не получават социалната и политическата известност, на която събратята им се радват в Италия, Холандия и Англия, но японците явно не умеят да се учат и да използват технологичните и индустриалните новости, въведени другаде по света. Подобно на владетелите от династията Мин, шогуните на Токугава съзнателно предпочитат, с малки изключения, да се отделят от целия останал свят. Това тяхно решение, макар и не дотам попречило на икономическата дейност вътре в Япония, отслабва нейната релативна мощ като държава. Презрели търговското поприще, заставени да водят заседнал живот, нямащи право да използват оръжие освен при церемониални случаи, воините самураи, прикрепени към своите господари, водят ритуално и скучно съществуване. За два века цялата военна система се вкаменява и когато прочутите „черни кораби“ на комодор Пери* пристигат през 1853 г., ужасеното японско правителство не може да стори нищо друго, освен да изпълни искането на американците за въглища и други запаси.

В началото на периода на политическа консолидация и растеж Русия в известни отношения прилича на Япония. Макар и географски твърде отдалечена от Запада – отчасти поради лошите комуникации, отчасти защото периодичните сблъсъци с Литва, Полша, Швеция и Османската империя прекъсват и съществуващите връзки, Московското княжество все пак дълбоко се влияе от европейското си наследство, което вероятно се дължи и на Руската православна църква. Не от другаде, а от Запада Русия получава пушките и оръдията, с които удържа нашествията на конниците от азиатските равнини. С новото въоръжение Москва се утвърждава като една от „барутните империи“ и се развива по-нататък. Разширяване на запад е трудно мислимо, защото шведи и поляци притежават същото въоръжение, но колониалната експанзия към източните и южните племена и ханства се улеснява от наличието на военнотехнологично преимущество. През 1556 г. например руските войски достигат Каспийско море. Военната експанзия е съпроводена, а често и помрачавана от изследователи и пионери, които систематично напират източно от Урал, през Сибир, а през 1638 г. почти стигат крайбрежието на Тихия океан[13]. Трудно спечеленото военно надмощие над монголските конни орди доказва, че растежът на Руската империя не е нито лесен, нито предопределен. Колкото повече народи поробва тя, толкова повече нараства вероятността от вътрешни разногласия и метежи. Местните благородници често проявяват недоволство, дори и след масовите избивания, предприети от Иван Грозни. Ханството на татарите в Крим продължава да бъде мощен противник. През 1571 г. татарските войски нападат Москва и я ограбват, а Крим запазва независимостта си до края на XVIII в. Заплахите от Запад са още по-страшни – в периода 1608–1613 г. Москва е окупирана от поляците.

---

* Пери, Матю – военната демонстрация на командвания от комодора Пери (1794–1858) американски флот през 1853 г. кара японското правителство да се откаже от продължилата 250 години самоизолация на страната и следващата година да отвори за търговия своите пристанища (*б. р.*).

Русия има и друга слабост. Независимо от заемките от Запад тя е все така технологично изостанала и икономически недоразвита. Климатичните крайности, огромните разстояния и лошите комуникации са известна част от причините, ала другата част се крие в тежките социални недъзи – военният абсолютизъм на царете, монополизираното от православната църква образователно дело, користолюбието и непредвидимостта на чиновничеството, въвеждането на крепостното право, което прави земеделското стопанство феодално и статично. Но независимо от тази относителна изостаналост, независимо от затрудненията Русия продължава експанзията си, като налага върху новите територии военната сила и автократичното управление, използвани за усмиряване на московчани. Европа отпуска заеми, достатъчни, за да осигурят на режима онази въоръжена сила, която е нужна за оцеляването му, а в същото време всяка възможност за социално и политическо модернизиране по западен образец среща твърд отпор. Пребиваващите в Русия чужденци нямат право да се срещат с местните жители, за да не им оказват пагубно влияние. Но за разлика от останалите деспотични режими, които разгледахме в тази глава, Руската империя оцелява, за да превърне един ден Русия във велика световна сила. Ала през 1500 г., та дори и до 1650 това едва ли е видно за много французи, холандци и англичани, които знаят за руския цар точно толкова, колкото знаят и за легендарния „презвитер Йоан“*[14].

---

* Презвитер Йоан – според средновековните легенди, разпространени в Западна Европа, баснословно богат християнски владетел на страна в Азия или на Абисиния (Етиопия). Някои от пътешествията през епохата на Великите географски открития са имали за цел да стигнат до неговото царство (*б. р.*).

„Европейското чудо“[15]

Каква е причината, поради която сред разпръснатите и сравнително изостанали народи, населяващи западните части на евроазиатските земи, се заражда един непрекъснат процес на икономическо развитие и технологично обновление, който постепенно ги превръща в търговски и военни водачи на световните работи? Това е въпрос, измъчвал учени и изследователи от векове, и едничкото, което можем да направим в следващите редове на нашата книга, е да изложим в обобщен вид натрупаните от тях знания. Колкото и неподправено да е резюмето ни, то ще е обагрено от характерното предимство да разкрие основното в нашия аргумент, пронизващ целия настоящ труд, а именно: макар и във взаимодействие с други променливи величини като социална структура, географско положение и рядко случайност, развитието на една държава се определя от нейната динамичност, подхранвана основно от икономическите и технологичните постижения. За да разберем посоката на движение на световната политика, трябва да съсредоточим вниманието си към показатели от материален и от дълготраен характер, а не към особеностите на отделната личност или към всекидневните дипломатически и политически ходове. Силата е нещо относително, което може да се определи и измери само чрез непрекъснатото ѝ сравняване с различни държави и общества. Първата особеност на Европа, която прави впечатление още щом хвърлим поглед върху картата на световните сили от XVI в., е нейната политическа разпокъсаност (виж карти 1 и 2). Това положение не е нито случайно, нито мимолетно, както се е получило в Китай, когато след краха на една империя династията наследник не успява навреме да поднови традициите на централизираната власт. Европа остава политически разпокъсана независимо от усилията на римските императори, които не стигат далече зад Рейн или Дунав. В продължение на хиляда години след разпадането на Римската империя основните политически единици са малки и имат регионално значение за разлика от непрекъснато разширяващата влиянието си християнска религия и култура. Случайните концентрации на властта, като империята на Карл Велики на запад или Киевска Русия на изток, са краткотрайни явления, прекъсвани поради смяна на владетеля, вътрешни междуособици или външно нашествие.

Политическата разнородност на Европа до голяма степен се дължи на географията ѝ. Няма безбрежни равнини, над които орди от конници да наложат стремително господството си. Няма широки плодородни крайречни долини като тези по Ганг, Нил, Тигър и Ефрат, Хуанхъ и Яндзъ, където изкарват поминъка си маси отрудени и лесно победими селяни. Пейзажът на Европа е по-начупен, с много планински вериги и големи гори, разделящи разпръснатите из долините селища. Климатичните условия се променят от север на юг и от запад на изток. Тези обстоятелства са предпоставка за редица важни явления. Те затрудняват установяването на едноличен контрол дори и от страна на силен и решителен воин. Намаляват възможностите за превземане на континента от външна сила, подобна на монголските орди. Природната разнородност поощрява и поддържа съществуването на децентрализирана власт, упражнявана чрез малки кралства и княжества, феодални кланове в планините и градски конфедерации в равнините, поради което политическата карта на Европа в който и да е момент след падането на Рим прилича на съшита от кръпки завивка. Формата на фигурите по нея се променя от век на век, но завивката нито за миг не придобива един цвят, обозначаващ съществуването на една единствена държава[16].

Разнообразният климат на Европа е предпоставка за разнообразието на произвежданите в нея изделия, които служат за размяна, а след време с развитието на пазарните отношения започват да се транспортират по реките или по пътищата, пресичащи горите и свързващи една населена област с друга. Вероятно най-важната особеност на този вид търговия е, че тя има за предмет предимно *необработени* стоки – дървен материал, зърно, вино, вълна, херинга и други, задоволяващи жизнените потребности на нарастващото население на Европа от XV в., за разлика от стоките на разкоша, пренасяни с ориенталските кервани. И тук географията играе ключова роля, защото водният транспорт е много по-евтин, а Европа разполага с множество плавателни реки. Обстоятелството, че е оградена от морета, допълнително стимулира жизненоважната корабостроителна индустрия и в края на Средновековието между Балтийско, Северно, Средиземно и Черно море търговията по море процъфтява. Както може да се очаква, понякога тя частично се преустановява поради избухването на войни или се влияе от локални бедствия като лоша реколта и чумни епидемии, но по принцип продължава да расте, увеличавайки просперитета на Европа и обогатявайки трапезата ѝ, водейки до създаването на нови центрове на благополучие, например градовете от северогерманския Ханзейски съюз или италианските градове. Редовният стокообмен с отдалечени страни поощрява разплащането с менителници (вид система на кредитиране), както и на банковото дело в международен мащаб. Самата поява на търговския кредит, а впоследствие и на застрахователните полици означава известна принципна *предсказуемост* на икономическите условия, каквато частните търговци до този момент едва ли са имали някъде по света[17].

Тъй като значителна част от търговския обмен се осъществява по бурните води на Северно море и в Бискайския залив, а морският риболов се превръща във важен източник на храна и богатство, корабостроителите биват принудени да градят здрави, макар и по-бавни и некрасиви кораби с голяма товаровместимост, движени единствено от силата на ветровете. Макар и след време снабдени с повече платна и мачти и управлявани с кормило и рул, което подобрява маневреността им, „когите“ от Северно море едва ли изглеждат така внушителни като бързите кораби, порещи източните крайбрежия на Средиземно море и Индийския океан. Но както ще стане ясно по-нататък, в последна сметка те налагат категорично предимствата си[18].

Политическите и социалните последствия от децентрализираното и до голяма степен неконтролирано нарастване на търговията и броя на търговците, на пристанищата и пазарите са от първостепенно значение. Първо, става невъзможно икономическо развитие от такъв мащаб да бъде

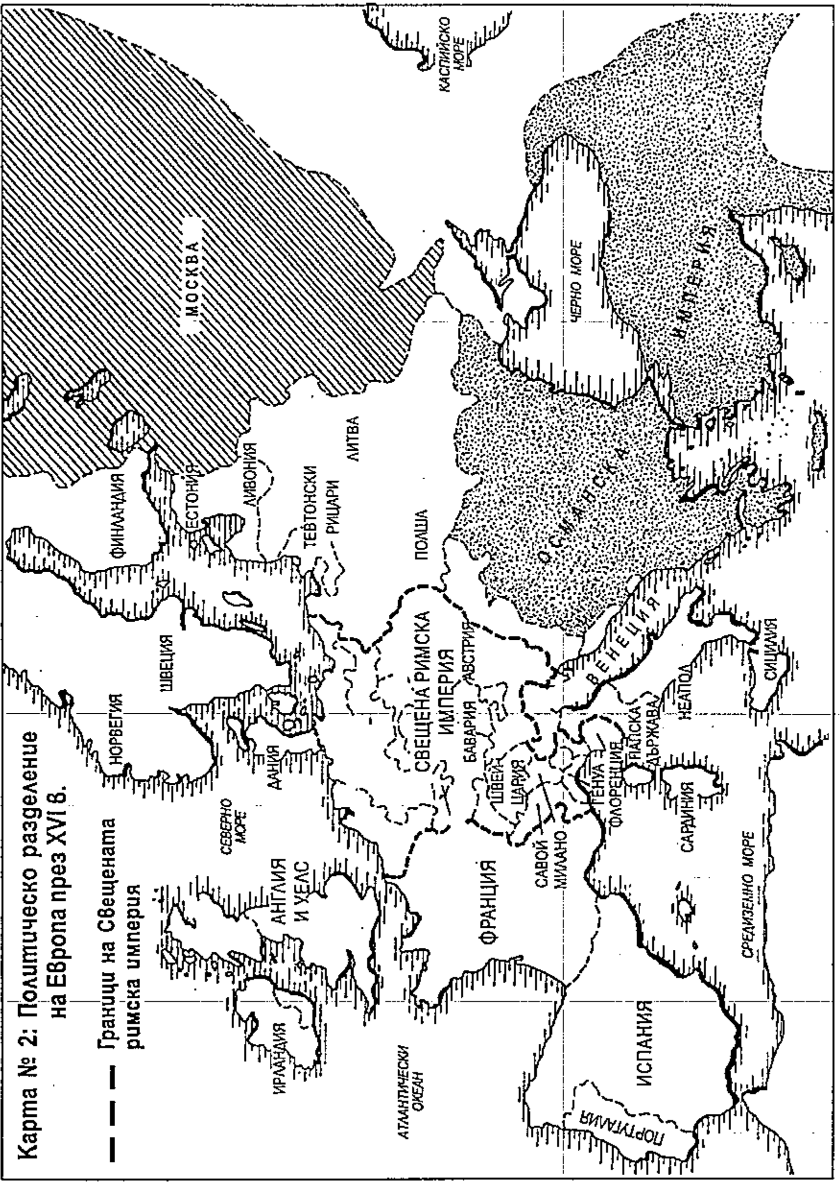
Карта № 2: Политическо разделение на Европа през XVI в.

— — — Граници на Свещената римска империя напълно задушено. Това не означава, че растежът на пазарните сили не буди тревога у множина феодални господари, които гледат с подозрение на градовете като огнища на недоволство и убежища на крепостни селяни и правят многократни опити да намалят привилегиите им. Както навсякъде, търговците биват нападани, стоките им – ограбвани, а имуществото – задигано. Заклеймяването от страна на Ватикана на лихварството представлява подобие на конфуцианското презрение към хората, трупащи пари от посредничество и кредитиране на търговски сделки. Но най-важното е, че в Европа не съществува единна власт, способна да възпре едно или друго търговско начинание. Няма централно правителство, което чрез политиката на приоритетите си да предизвика развитие или упадък на определена индустрия, няма систематично и повсеместно ограбване на търговците и предприемачите чрез данъчни закони, които така забавят икономическото развитие на Индия при Моголите. В политически разпокъсаната Европа на Реформацията е немислимо например да бъде призната папската була от 1493 г., според която светът е разделен на две сфери на влияние – испанска и португалска, а още по-малко мислимо е указ, забраняващ задморската търговия, подобен на онези в Китай при династията Мин или в Япония при Токугава, да има какъвто и да било ефект.

В действителност в Европа винаги се намира княз или местен владетел, готов да прояви толерантност към търговците и да удовлетвори исканията им дори и тогава, когато другите ги гонят или ограбват. И както свидетелстват хрониките, потиснати еврейски търговци, разорени фламандски текстилци, преследвани хугеноти се преселват от страна в страна, пренасяйки със себе си своя опит и знания. Рейнски барон, налагащ непосилни такси на търговските пътници, открива, че маршрутът им се е преместил другаде, а с него и съответните приходи. Монарх, който не плаща дълговете си, установява, че когато се изправи пред заплахата от нова война и се нуждае спешно от пари, няма откъде да получи заем, за да въоръжи армиите и флотовете си. Банкери, търговци на оръжие и занаятчии са не периферни, а значими обществени фигури. Постепенно и неравномерно повечето политически режими в Европа заживяват в симбиоза с пазарната икономика, осигурявайки ѝ вътрешен ред и задължително законодателство, което се отнася и за чужденците, и така получават своя дял от растящите търговски приходи във вид на данъци. Много преди Адам Смит да изрече точните формулировки, владетелите на някои европейски държави негласно потвърждават, че „почти всичко, нужно на една страна за издигането ѝ до най-високите върхове на благополучието от бездната на варварството, е мир, ниски данъци и справедливо упражняване на правосъдието“[19]. Случва се по-несхватливи владетели като испанските управници на Кастилия или представители на френските Бурбони да убият кокошката, която им снася златни яйца, но последвалото обедняване, а оттам и изгубване на военната мощ проличават веднага.

Вероятно единственият фактор в състояние да предизвика централизиране на властта е такъв технологичен пробив във военното производство на една от европейските държави, който да срути или скове от страх противниците ѝ. При устремния развой на икономиката и техниката в Европа през XV в., когато континентът се съвзема от черната смърт, а Ренесансът в Италия процъфтява, това е напълно възможно. Именно през този продължителен период от 1450 до 1600 г. по другите земи се създават т.нар. „барутни империи“. Московското царство, Япония при Токугава и Индия при Моголите са прекрасен пример как велики държави се коват от ръцете на водачите си, снабдени с огнестрелно оръжие и артилерия, за да наложат послушание у своите съперници.

И тъй като в Европа на късното Средновековие и началото на модерните времена по-често от другаде се раждат нови бойни технологии, не е изключено подобен пробив да позволи на една от държавите да установи господство над съперниците си. Признаци за концентрация на военна сила не липсват[20]. В Италия се появяват въоръжени с арбалети отряди, охранявани от копиеносци, което слага край на епохата на странстващия рицар на кон, придружаван от несръчния си слуга. Ясно е обаче, че новите армии, предвождани от прочутите кондотиери*, могат да се издържат само от богати държави като Венеция и Милано. Към 1500 г. английският и френският крал получават монополни права над артилериите в страните си, което им позволява в случай на нужда да разбият противника си, дори и скрит зад дебели крепостни стени. Ще доведе ли тази тенденция до помащабен транснационален монопол, обхващащ цяла Европа? Този въпрос си задават мнозина през 1550 г., когато виждат огромната концентрация на земи и армии под властта на Карл V.

Този характерен за Хабсбургите опит за завладяване на Европа ще бъде разгледан по-обстойно в следващата глава. Ала основната причина за невъзможността да се установи единно управление на континента ще изложим накратко тук. Ще повторим, че съществуването на *множество* икономически и военни центрове на властта е от фундаментално значение. Нито един град държава в Италия не може да направи опит да се издигне, без останалите да му попречат, за да запазят общото равновесие. Нито една „нова монархия“ не успява да разшири доминионите си, без да подбуди съперниците към търсене на възмездие. В момента, в който Реформацията набира ход, към традиционните вражди за запазване на баланса на силите се добавя и религиозният антагонизъм, което още повече отдалечава перспективите за политическа централизация. И все пак истинската причина има по-дълбоки корени, защото в края на краищата съперничество и омраза между враждуващи групировки има и в Япония, Индия и другаде по света, но те сами по себе си не пречат на обединението. Европа се различава от тях по това, че всяка от конкурентните сили вътре в нея има възможността да получи достъп до модерните военни технологии, така че никоя не придобива решителен превес. Швейцарски и други търговци с радост предлагат услугите си на всеки, готов да им плати. Единен център за производство на арбалети няма, не съществува такъв и за направата на оръдия – от ранните бронзови, до по-късните и по-евтини пушки от лято желязо. Произвеждат ги в близост до залежите на желязна руда – в Уийлд, Централна Европа, Малага, Милано, Лиеж, а сетне и в Швеция. Изобилието на корабостроители в различните пристанища от Балтийско до Черно море прави изключително трудно властта по море да бъде монополизирана от една държава и съответно спомага да се предотврати заграбването и унищожаването на конкурентните центрове на военно производство, разположени отвъд морето.

---

* Кондотиер (итал.) – водач на наемнически отряд в Европа през XIV–XVI в. (*б. р.*).

Твърдението, че децентрализираната държавна система на Европа е основната пречка за нейната централизация, следователно не е тавтология. Тъй като съществуват няколко съперничещи си политически единици, *повечето от които притежават или могат да закупят военните средства, необходими, за да запазят независимостта си*, нито една от тях не успява да осъществи пробива, водещ до господство над континента.

Докато конкурентното взаимодействие между европейските сили обяснява липсата на единна „барутна империя", на пръв поглед то не осветлява причините за системния възход на Европа до мястото ѝ на световен лидер. Нима войските, с които разполагат новите монархии през 1500 г., не изглеждат слаби и немощни пред огромните армии на турския султан или бойните части на Китайската империя? Така е в началото на XVI, донякъде и през XVII в., но по-късно везните на военната сила се накланят бързо в полза на Запада. Обяснението за тази промяна се крие отново в децентрализацията на властта в Европа. Тя поражда преди всичко един вид примитивно надпреварване в областта на въоръжаването между градовете държави, а сетне и между по-големите княжества. Възможно е децентрализацията да се дължи и на социално-икономически причини. След като съперническите армии в Италия не са вече съставени от феодални князе, а от въоръжени с арбалети и пики свити и флангова кавалерия, издържани от търговци и контролирани от магистратите на отделните градове, става неизбежно последните да потърсят качество срещу парите си независимо от маневрите, към които прибягват кондотиерите, за да не се окажат излишни. С други думи, градовете настояват за въоръжение и тактика, осигуряващи им бърза победа, за да намалят военните си разходи. Аналогичен е случаят с френските монарси от края на XV в., които щом се сдобият с „национална" армия на тяхно пряко подчинение и издръжка, търсят незабавни и решителни резултати от войската си[21].

Свободната пазарна система не само принуждава безбройните кондотиери да започнат борба за поръчки, но и дава стимул на занаятчии и изобретатели да подобрят стоката си, за да получат нови договори. И докато през XV в. спиралообразно развитие на оръжейната промишленост се наблюдава в производството на арбалети и щитове, през следващите петдесет години този принцип се разпростира върху огнестрелните оръжия. Трябва да си припомним, че когато оръдията са въведени на въоръжение за първи път, разлика в конструкцията и ефективността им между Изтока и Запада почти няма. Гигантските дула от ковано желязо, бълващи каменни гюллета с оглушителен пукот, навярно са били много внушителни, а понякога и резултатни. С такива оръдия турците бомбардират стените на Константинопол през 1453 г. Но само Европа, изглежда, запазва стремежа си към постоянни подобрения – в барутния прах, в леенето на по-компактни, но все така мощни оръдия от бронз и съдържащи калай сплави, във формата и материала на дулото и снаряда, в установката и лафета. Нововъведенията до огромна степен повишават мощта и мобилността на артилерията и осигуряват на собственика на такова въоръжение средствата, необходими за разрушаване и на най-силното укрепление – както с ужас установяват италианските градове държави, когато френската въоръжена със страховити бронзови оръдия армия напада Италия през 1494 г. Затова не е изненадващо, че изобретатели и учени са принудени да разработват ответни оръдия и че бележниците на Леонардо да Винчи от онова време съдържат скици на картечница, примитивен танк и оръдие с парен двигател[22].

Това не значи, че останалите цивилизации не подобряват първоначалните груби конструкции на оръжията си. Някои от тях го правят главно като копират европейските образци или убеждават своите гости от Европа, например йезуитите в Китай, да споделят опита си. Но тъй като правителството на династията Мин притежава монопол над производството на оръдия, а пробивните водачи на Русия, Япония и Индия при Великите моголи скоро се сдобиват с такъв, веднъж укрепили властта си, те се оказват лишени от стимули за подобряване на въоръжението си. Затваряйки се в себе си, китайците и японците подценяват развитието на оръжейното производство. Придържайки се към традиционните бойни средства, еничарите на исляма се отнасят презрително към артилерията, докато става твърде късно да догонят Европа. Борейки се с по-изостанали народи, армейските командири на Русия и Индийската империя не изпитват непосредствена нужда от по-модерни оръжия, тъй като и това, което притежават, всява страх и ужас у противниците им. Както в областта на общата икономика, така и в специфичната сфера на военните технологии Европа, зареждана с горивото на процъфтяващата търговия с оръжие, получава решителен превес над останалите цивилизации и центрове на властта.

Тук следва да назовем още две последици от спиралообразното развитие на въоръжаването. Първата е политическият плурализъм на Европа, а втората – завоюваното от нея надмощие по море. Първата е достатъчно ясна и проста и затова ще се спрем на нея накратко[23]. Четвърт век след нашествието на французите през 1494 г., а в известни отношения и преди това италианците установяват, че издигнатите зад градските стени насипи силно намаляват пораженията от артилерийския обстрел при сблъсъка с плътните земни маси, защото снарядите губят разрушителната си сила. Ако пред разнообразните насипи се прокарат и пълни с вода ровове, а по-късно и сложни поредици от защитни кули, от които мускети и оръдия да сипят кръстосан огън, градските стени се превръщат в непристъпно препятствие за обсадата на вражеската пехота. Така сигурността на италианските градове държави бива възстановена, или поне на онези от тях, които не са превзети от чужд завоевател и които притежават огромните човешки ресурси, необходими за изграждането и поддържането на тези комплексни укрепления. Те дават предимство и на армиите, натоварени със задачата да задържат турското нашествие, както бързо разбират разположените в Малта и Северна Унгария християнски гарнизони. И преди всичко те не позволяват една отделна, по-напориста европейска сила да завладее териториите на съперниците си или на отделни непокорници, както доказва продължителната обсадна война, съпътствала Нидерландската революция. Например спечелените в полево сражение от страховитата испанска пехота победи не са считани за окончателни, ако врагът притежава укрепления и изтегля в тях войските си след боя. Авторитетът, който Япония при Токугава или Индия под управлението на Акбар спечелват заради притежаването на барут, не се възприема от Запада, който продължава да се отличава с политически плурализъм и неговия смъртоносен спътник – надпреварата във въоръжаването.

Влиянието на „барутната революция" е още по-всеобхватно[24]. Както и преди, прави впечатление относителната прилика между корабостроителните технологии и военноморските сили, притежавани през късното Средновековие от страните на Северозападна Европа, Ислямския свят и Далечния изток. Великите пътешествия на Чжън Хъ и бързият напредък на турския флот в Черно и Източно Средиземно море карат наблюдателите от 1400 и 1450 г. да си мислят, че бъдещето на военноморските разработки лежи в ръцете на тези две сили. В развитието на картографията, астрономията и употребата на уреди като компаса, астролаба и квадранта особена разлика също не се забелязва. Това, което отличава Европа, е *методичността на организацията ѝ*. Както отбелязва професор Джоунс, „предвид разстоянията, изминати от други мореплаватели, като полинезийците например, иберийските пътешествия не са така внушителни, но е внушителна способността на Европа да ги рационализира и да развие ресурсите, до които успява да се домогне"[25]. Систематичното събиране на географски сведения от португалците, многократната готовност на търговските компании от Генуа да финансират пътешествия през Атлантика, за да компенсират загубата на търговията по Черно море, и методичното развитие на риболова все по̀ на север – всичко това е знак за непрестанната готовност да се излезе извън пределите на страната, желание, което не личи при другите общества от онова време.

Но навярно най-съществeният акт на „рационализиране" е системното подобряване на корабното въоръжение. Разполагането на оръдия върху платноходите изглежда напълно естествено за времето, когато войната по море силно наподобява бойните действия на суша. Както стените на средновековните замъци са снабдени с бойници и кули, за да отблъскват армейските обсади, така и масивните търговски кораби на Генуа, Венеция и Арагон използват въоръжени с арбалети мъже, разположени на носовия и задния бак, за да ги бранят от мюсюлманските пирати в Средиземно море. Те нанасят тежки поражения на екипажите на галерите, макар че не могат да спасят попаднал в безветрие търговски кораб, ако нападателите му проявят настойчивост. Но щом моряците усещат напредъка, постигнат в оръжейната технология, щом разбират, че новите оръдия от бронз са по-компактни, по-мощни и по-безопасни за екипажа от кованите железни топове, става ясно, че на борда ще стъпи модерното въоръжение. В последна сметка катапулти, метателни машини и други подобни съоръжения са отдавна въведени на въоръжение на бойните кораби в Китай и на Запад. Даже когато оръдията стават по-стабилни и безопасни за корабния екипаж, неприятностите не секват. При по-добър барут откатът е така силен, че оръдието на палубите отскача назад, ако не е закрепено със съответните устройства. Освен това оръдията тежат толкова, че нарушават баланса на плавателния съд, щом, особено на борда, се поставят няколко от тях. Ето защо стабилните, със закръглена носова част, устойчиви на атмосферните влияния тримачтови платноходи се оказват по-добри от тесните галери, движени с гребла, които плуват по вътрешните води на Средиземно, Балтийско и Черно море, по-сполучливи даже и от арабските лодки с триъгълни платна, та дори и от китайските джонки. Те осигуряват възможност за разполагането на множество оръдия за страничен обстрел, без да се наруши равновесието на плавателния съд, макар че е имало и нещастни случаи. Но щом става ясно, че разполагането на оръдията в самия плавателен съд, а не на предния или заден бак осигурява по-добра оръдейна площадка, каравелите и галеоните се превръщат в забележителна *потенциална военна сила*. Сравнени с тях, по-леките кораби показват двоен недостатък – по-малки възможности за разполагане на оръдия поради по-малката им товароподемност и по-голяма уязвимост за вражески оръдеен обстрел.

Длъжни сме да подчертаем думите „потенциална сила", тъй като еволюцията на далекобойните оръдейни платноходи е продължителен, неравномерен процес. Появяват се множество хибридни видове, някои от тях с повече от една мачта, оръдия *и* редици гребла. Чак до XVI в. в Ламанша плуват съдове, които наподобяват галерите. Съществуват и основателни причини, за да продължи използването на галери в Средиземно и Черно море – в много случаи те се оказват по-бързи, по-маневрени в крайбрежните води и поради това по-подходящи за бойни действия, провеждани съвместно със сухоземни военни операции по брега, което при турските кораби например се оказва по-важно от малкия боен обхват и неспособността за действия в бурно море[26].

По същите причини не бива да мислим, че ерата на безметежното господство на Запада започва още щом първият португалски кораб заобикаля нос Добра надежда. Онова, което историците наричат „Епохата на Вашку да Гама" или „Ерата на Колумб", тези три или четири века на европейска хегемония след 1500 г., е един продължителен и постепенен процес. Макар че португалските мореплаватели достигат бреговете на Индия през 1490 г., техните кораби са все още много малки – често с вместимост едва 300 т и съвсем не така добре въоръжени – определено по-зле от мощните платноходи на холандската Източноиндийска компания, плуващи по тези води един век по-късно. Всъщност португалците дълго време не навлизат в Червено море, а когато успяват, те нямат сигурност, нито спечелват солидни позиции в Китай, а към края на XVI в. изгубват част от своите бази в Източна Африка при контраофанзива на арабите[27].

Погрешно е да се смята, че неевропейските сили се срутват като колода карти още при първия знак за експанзионизъм от страна на Запада. Това става в Мексико, Перу и другите неразвити страни от Новия свят при появата на испанските мореплаватели, но в останалите страни положението е съвършено различно. Тъй като китайското правителство доброволно се отказва от търговията по море, то всъщност не се интересува дали тя ще попадне в ръцете на варварите. Дори и полуофициалният търговски пост, създаден от португалците в Макао през 1557 г., макар и много доходен за местните търговци на коприна и съучастнически настроената администрация, едва ли нарушава безразличието на Пекин. Японците от своя страна са много по-безцеремонни. Когато през 1640 г. Португалия изпраща протестна мисия срещу експулсирането на чужденци, почти всички пратеници биват избити, а Лисабон не прави и опит за възмездие. И накрая, османската морска армия все още държи завоюваното в Източно Средиземно море, а османските сухопътни сили продължават да бъдат огромна заплаха за Централна Европа. През XVI в. за повечето европейски държавници загубата на Унгария е от много по-голямо значение, отколкото появата на фабричното производство в ориенталските страни, а заплахата за Виена – по-важна от нашествията, които самите те предприемат към Аден, Гоа и Малака. Само правителствата на държави, граничещи с Атлантически океан, могат, както и техните историци по-късно, да пренебрегнат този факт[28].

Ала независимо от направените дотук уговорки няма съмнение, че пригоденият за далечно плаване въоръжен платноход предвещава фундаменталната промяна на мястото на Европа сред световните сили. С тези плавателни съдове Западът получава възможност за контрол върху океанските търговски пътища и всява страх у всички общества, незащитени от морските десанти. Това става ясно още при първите големи сблъсъци между португалците и техните мюсюлмански неприятели в Индийския океан. Независимо от естествените преувеличения при отразяването на събитията, прочитът на дневниците и описанията на Вашку да Гама и Албукерк с разкази как техните бойни кораби се врязват през съсредоточените флотилии от арабски лодки и други лекотоварни съдове, препречили пътя им към бреговете на Малабар, Ормуз и Малака, създава впечатление у читателя за извънземна, свръхчовешка сила, която сякаш връхлита върху нещастния враг. Последователи на новата тактика „бойният екипаж да не се прехвърля на неприятелския кораб, а да води битката с разположената на своя кораб артилерия“ португалските моряци на практика са непобедими по море[29]. На суша нещата стоят по-различно, както доказват ожесточените боеве, а понякога и поражения при Аден, Джеда, Гоа и другаде. Но нашествениците от Запад са толкова решителни и неотстъпчиви, че до средата на XVI в. те успяват да прокарат морска верига от фортове от Гвинейския залив до Южно Китайско море. Макар че не могат да монополизират търговията с подправки от Индия, голяма част от която продължава да тече по старите канали към Венеция, португалците несъмнено отнемат немалък дял от нея и натрупват големи богатства от първоначалната надпревара за установяване на имперски права[30].

Много по-голямо доказателство за спечеленото от тях богатство е огромната сухоземна империя, която конкистадорите толкова бързо създават в Западното полукълбо. Тръгвайки от първите поселения, изградени в Хиспаньола и Куба, испанските експедиции се придвижват към вътрешността на континента и превземат Мексико през 1520 г., а Перу – през 1530 г. След няколко десетилетия техните владения се разпростират от Рио де ла Плата на юг до Рио Гранде на север. Испански галеони, движещи се по западните крайбрежия, се срещат с кораби, идващи от Филипините, които носят товари от коприна за размяна срещу перуанско сребро. Холандците недвусмислено показват, че са дошли в своя „Нов свят“, за да останат в него, като създават имперско административно управление, изграждат църкви и се залавят със земеделие и рудодобив. Експлоатирайки природните ресурси и преди всичко местното население, завоевателите отправят към родината си поток от редовни пратки – захар, кохинил, необработени кожи и други суровини. Но преди всичко изпращат сребро от мините в Потоси*, които в течение на цяло столетие са най-голямото находище на този метал в целия свят. Това довежда до „светкавичен растеж на търговския обмен през Атлантика, който бил увеличен осем пъти от 1510 до 1550 г. и три пъти за периода 1550 и 1610 г.“[31].

Всичко показва, че империалистическата експанзия няма да спре. За разлика от краткотрайните експедиции на Чжън Хъ действията, предприети от португалските и испанските завоеватели, изразяват решимостта им да променят установеното политическо и икономическо равновесие на света. И със своите снабдени с оръдия кораби и въоръжени с мускети войници те постигат точно това. Сега е трудно да повярваме, че страна с ограничени ресурси и население като Португалия е могла да стигне толкова далеч и да вземе толкова много. Но при условията на превъзходство във военно и военноморско отношение, царящи в Европа по онова време, това е било напълно възможно. Постигнати веднъж, облагите на империализма и стремежът към още повече сами ускоряват процеса на понататъшно натрупване.

Елементи от историята на „европейската експанзия“ са пренебрегвани или едва засягани досега. Не е изследван личностният елемент на нейното развитие, а както във всяко голямо начинание и тук тя играе голяма роля: смелостта на мъже като Енрике Мореплавателя, изобретателността на занаятчии, производители на оръжие и на учени, предприемчивостта на търговци и преди всичко истинският кураж на онези, които вземат участие в презокеанските плавания и понасят всичко, което може да препречи пътя им в бурното море, чуждия климат, дивата природа и жестокия враг. Движени от различни подбуди – стремеж към лични облаги, слава на отечеството, религиозен екстаз, жажда за приключения, тези мъже са готови да изгубят всичко, което нерядко се и случва. Не са изследвани подробно и жестоките поражения, които завоевателите от Европа нанасят върху безбройните си жертви в Африка, Азия и Америка. И ако само ги споменаваме тук, то е, защото много общества по онова време обръщат гръб на отделни хора или групи, които са готови да рискуват и направят всичко, за да хванат кокошката, която им носи златни яйца. Това, което отличава капитаните, екипажите и завоевателите от Европа, е, че те притежават корабите и огнестрелните оръжия, необходими за постигане на амбициите им, и че са родени в политическа среда, където конкуренцията, рискът и предприемачеството играят определяща роля.

Облагите, получени от експанзията на Европа, са многостранни и трайни, но най-важното е, че те спомагат за ускоряването на съществуващата вече динамика. Значението, отдавано на печеленето на злато, сребро, други скъпи метали и подправки, колкото и важни да са, не бива да

* Потоси – град в Южна Боливия, основан от испанските конкистадори през 1545 г.; среброто, извличано от находищата край него, през XVII–XVIII в. достига до 1/2 от световния добив (*б. р.*).

засенчва стойността на останалите, не толкова бляскави стоки, потекли към пристанищата на Европа още щом нейните мореплаватели пресичат бариерата на океана. Достъпът до рибните развъдници в Нюфаундланд донася неизчерпаеми запаси с храна, а Атлантическият океан осигурява китова и тюленова мас, които са от жизнено значение за осветлението, поддръжката на съоръженията и много други цели. Захарта, индигото, тютюнът, оризът, кожите, дървеният материал, а след време и нови култури като картофите и царевицата – всичко допринася за увеличението на целокупното богатство и благополучие на континента. По-късно настъпва приливът на житните храни, месото и памука. Не е нужно да си представяме космополитния характер на световната икономика от края на XIX в., за да разберем, че португалските и испанските открития в течение на десетилетия са от голямо и все по-растящо значение за увеличаването на благополучието и мощта на западната част на света. Масовите занаяти като риболова създават поминък за много хора, което стимулира пазарната икономика. А всичко заедно подтиква по-нататъшното развитие на корабостроенето, което от своя страна привлича занаятчии, търговци, доставчици и лихвари около пристанищата на Лондон, Бристол, Антверпен и Амстердам. В крайна сметка не у шепа избраници, а у значителна част от европейското население се създава трайна материална заинтересованост към плодовете на презокеанската търговия.

А ако продължим списъка на стоки за широко потребление със суровините, набавяни в резултат на търговията, чието установяване съпътства сухоземната експанзия на Русия – кожите, дървения материал, конопа, солта и зърното, които тръгват оттам към Западна Европа, ще видим, че учените не без основание наричат процеса начало на „съвременната световна система“[32]. Започнал като поредица от отделни експанзии, той бавно се превръща в едно взаимодействащо цяло: златото от бреговете на Гвинея и среброто на Перу се използват от португалци, испанци и италианци за заплащане на подправките и коприната на Изтока; кожите и дървеният материал на Русия служат за закупуване на оръжие от Англия, зърното от Прибалтика преминава през Амстердам на път за Средиземно море. В резултат се ражда един непрекъснат процес на взаимодействие и разрастване на европейската колонизация, който води до нови открития, а оттам и до допълнителни възможности за търговия, стимулиращи по-нататъшната експанзия. Погрешно е да смятаме, че това е едно гладко възходящо движение – избухването на мащабни войни и гражданските междуособици рязко влошават дейността отвъд океана. Но колонизаторите рядко, дори никога не се отказват от завоеванията си и не след дълго се вдига нова експанзионистична или изследователска вълна. Ясно е, че ако утвърдените имперски нации не се възползват от позициите си, други ще го сторят вместо тях.

И накрая основната причина, превърнала динамичността на Европа в непрекъсващ и плодоносен процес, е обстоятелството, че разнородното съперничество на европейските държави, което вече осезаемо се чувства, намира излаз навън, към далечните презокеански земи. Колкото и да се стараят, Испания и Португалия не могат да задържат предоставения им с папска була монопол над външния свят, още по-малко, щом става ясно, че няма североизточен, нито северозападен път към Катай*. Още преди 1560 г. холандски, френски и английски кораби пресичат Атлантика, а малко по-сетне и Индийския, и Тихия океан – нашествие, ускорено от упадъка на английската търговия с текстил и Нидерландската революция. Под патронажа на кралския двор и аристокрацията със средства, отпуснати от най-големите търговски къщи на Амстердам и Лондон, с целия религиозен и националистичен жар, който Реформацията и Контрареформацията са способни да разпалят, новите търговски и грабителски експедиции поемат от Северозападна Европа, за да вземат своя дял от плячката. Пред тях се явява възможността да постигнат слава и богатство, да нанесат смъртен удар на съперника си, да увеличат богатството на отечеството, да обърнат много души към правата вяра – какви причини могат да осуетят устрема на начинанията им?[33]

По-благородната страна на растящото търговско и колониално съперничество е паралелното възходящо натрупване на познания както в науката, така и в областта на технологията[34]. Няма съмнение, че редица изобретения от онова време дължат появата си на надпреварата във въоръжаването и на борбата за контрол над външната търговия, но ползата, придобита накрая, заличава техния недотам благороден произход. Усъвършенстването на картографията, навигационните таблици, новите уреди като телескопа, барометъра, корабния компас и подобренията в технологията на корабостроенето превръщат пътешествията по море в едно по-предсказуемо преживяване. Новите семена и растения не само обогатяват трапезата на Европа, но и стимулират развитието на ботаниката и земеделските науки. Металургията, както и цялата железодобивна промишленост бързо тръгват напред. Развива се и подземният рудодобив. Астрономията, медицината, физиката и машиностроенето получават тласък от забързания икономически ход и повишават значението на науката. Любознателният, рационалистичен ум вижда по-добре и експериментира повече. Печатниците освен преводи на Библията на съответния език и политически трактати разпространяват и новите изобретения. Крайният събирателен ефект от взривообразния скок на познанието е, че укрепява още по-здраво устоите на технологичното, а оттам и на военното превъзходство на Европа. Даже могъщите турци, или поне разположените по предните линии техни войници и моряци към края на XVI в., усещат резултатите от развитието на Европа. В другите недотам активни общества последиците са далеч по-сериозни. Въпросът, дали определени държави от Азия биха поели пътя на самостоятелно революционно развитие в областта на търговията и икономиката, ако не са обезпокоявани отвън, остава открит[35]. Ясно е обаче, че за останалите общества е изключително трудно да се изкачат по стълбата на световните сили, когато нейните горни стъпала са вече заети от по-напредналите европейски държави.

Трябва да признаем, че проблемът се усложнява и от това, че за изкачването по тази стълба са нужни не само оборудването или технологиите на Европа – издигането по нея изисква копиране на онези основни особености, които отличават обществата на Запад от всички останали държавни формирования. То означава съществуване на пазарна икономика, ако не в степента, предложена от Адам Смит, то поне дотам, че търговци и предприемачи да не чувстват непрестанния гнет на задръжките, пречките и ограбването. То предполага и наличието на плурализъм в центровете да властта, като всеки от тях има своя собствена икономическа основа, така че да се предотврати насилствената централизация, налагана от някой деспотичен ориенталски режим, и да се предоставят възможности за прогресивна, макар на моменти турбулентна, а нерядко и брутална конкуренция. Защото впоследствие липсата на икономическа и политическа закостенялост води до отсъствие на културна и идеологическа ортодоксалност, с други думи, до свобода на творческото търсене, на дискусията, на експеримента, до вяра във възможността за усъвършенстване, до интерес към практичното, а не абстрактното, до рационализъм, който отрича догматизма на конфуцианството, на религията и традиционния фолклор[36]. Нужни са не толкова промени с положителен характер, колкото намаляване на *причините*, които спират икономическия растеж и политическото различие. Най-голямото предимство на Европа е, че тя притежава по-малко слабости от останалите цивилизации.

---

* Катай – име, с което е известен Северен Китай на европейците през Средновековието (по името на монголското племе „китай“ или „китан“, покорило през X в. Манчжурия и Северен Китай (*б. р.*).

Макар и невъзможно да се докаже, става ясно, че разнообразните основни особености на Европа по онова време са взаимно свързани чрез своя собствена вътрешна логика, което налага необходимостта от едно единно цяло. Това е съчетанието на ненамеса от страна на правителството в частната инициатива, политически и военен плурализъм и интелектуална свобода, колкото и зачатъчен да изглежда всеки от изброените фактори в сравнение с по-късните времена. Тези фактори са в непрестанно взаимодействие и създават „европейското чудо“. А тъй като чудото е уникално в исторически план, можем да приемем, че подражанието на неговите съставни части би произвело подобен резултат и другаде. Но тъй като такава смес от ключови по значение компоненти не съществува в Китай при династията Мин, нито в мюсюлманските империи от Средния изток и Азия, нито в което и да било друго от обществата, разгледани в предишните глави, те изглеждат замрели в покоя си, докато Европа стремглаво върви към центъра на световната арена.

2

СТРЕМЕЖЪТ НА ХАБСБУРГСКАТА ДИНАСТИЯ КЪМ ГОСПОДСТВО НАД ЕВРОПА, 1519–1659 г.

Ясно е, че до XVI в. борбите за власт в Европа служат за нейния икономически и политически възход в сравнение с останалите части на света. Неясно остава обаче дали някоя от европейските държави съперничките ще натрупа достатъчно ресурси, за да изпревари останалите и да се превърне в техен господар. В продължение на почти век и половина след 1500 г. една съвкупност от княжества, херцогства и провинции, обхващаща цял континент по територия и управлявана от испанските и австрийските клонове на Хабсбургската династия, заплашва да се превърне в доминираща политическа и религиозна сила в Европа. Историята на продължителните борби и окончателното разбиване на вътделенията на Хабсбургите от страна на коалиция, съставена от останалите европейски държави, ще бъде същината на разказа ни в тази глава. През 1659 г., когато Испания признава окончателното си поражение с подписването на Пиренейския договор, политическият *плурализъм* на Европа, състояща се от пет-шест големи държави и няколко по-малки, е неоспорим факт. Коя от страните, стоящи начело, ще се възползва най-добре от предстоящите размествания в системата от Велики сили, ще видим в следващите глави. Но до средата на XVII в. става ясно поне, че нито един военен блок, подчинен на една единствена династия, не е предопределен да бъде господар на Европа, макар и в отделни случаи това да изглежда напълно възможно през предходното столетие.

Взаимносвързаните кампании за спечелване на превъзходство в Европа, които характеризират този период от век и половина, се различават по своя характер и сфера на действие от войните, водени преди 1500 г. Борбите, нарушаващи мира на Европа през предшестващия век, са локални. Сблъсъците между отделните италиански градове, съперничеството между английската и френската корона, войните на тевтонските рицари срещу литовци и поляци са типични примери за това[1]. Но с напредването на XVI в. традиционните регионални борби в Европа остават само част от онова, което изглежда на съвременниците далеч по-сериозна борба за господство в континента.

Значение и хронология на борбата

Макар да съществуват конкретни основания за въвличането на всяка отделна държава в общия котел на събитията, промените в интензивността и географския обхват на военните действия в Европа се дължат главно на две основни причини. Първата е появата на Реформацията, чиято светлина е запалена през 1517 г. от индивидуалния бунт на Мартин Лутер срещу индулгенциите на Римската църква и която бързо придава едно ново, ярко измерение на традиционните съперничества между европейските династии. Поради конкретни социално-икономически причини появата на Протестантската реформация, както и нейният ответ – Католическата контрареформация, насочена срещу еретизма, също допринасят за разделянето на Европа на южна и западна част, както и за откъсването на издигащата се средна градска класа от феодалните порядки, макар и това принципно обобщение да допуска доста изключения[2]. Основният въпрос е, че християнството вече не е единно, че то се разцепва и голяма част от населението на континента е въвлечена в една международна борба, почиваща върху религиозни доктрини. Чак през XVII в., когато хората с ужас ще се отдръпнат от екзалтацията и безсмислието на религиозните войни, те, макар и неохотно, ще признаят, че Европа е разделена на верска основа.

Втората причина, на която се дължи по-всеобхватният и взаимнообвързан характер на военните действия след 1500 г., е създаването на династичната верига на Хабсбургите, образуваща мрежа от територии, простряни от Гибралтар до Унгария и от Сицилия до Амстердам, по-големи от всичко, което е могло да се види в Европа от времето на Карл Велики преди седемстотин години. С корен в Австрия, династията Хабсбург успява последователно и редовно да налага потомците си в изборите за император на Свещената римска империя – титла, твърде оневрадана по отношение на реалната власт след зенита на Средновековието, но все още желана от принцове, претендиращи да играят главни роли в германските и европейските дела.

Хабсбургите са ненадминати в изкуството да разширяват териториите си, като прибавят нови земи към своите владения чрез брак или по наследство. Една такава стъпка, предприета през 1477 г. от Максимилиан I Австрийски (1493–1519 г., император на Свещената римска империя през периода 1508–1519 г.), им донася богатите наследствени земи на Бургундия, а заедно с тях и Холандия. Друг брачен договор от 1515 г. прибавя значителните територии на Унгария и Бохемия. Макар първата да не се числи към Свещената римска империя и да разполага с множество свободи, тя предоставя на Хабсбургите огромни земни площи, простиращи се през цяла Централна Европа. Максимилиан придобива най-далечни територии, като чрез брака на своя син Филип и Хуана, дъщеря на Фердинанд и Изабела Испански, събира в едно владенията на Кастилия и Арагон (включващи Неапол и Сицилия). Наследник на придобитото от предишните родствени съюзи е Карл[3], първородният син на Филип и Хуана. Роден през 1500 г., той става Херцог на Бургундия на петнадесет години, на шестнадесет – крал на Испания, и получава титлата Карлос I Испански, а през 1519 г. наследява своя дядо баща Максимилиан I като император на Свещената римска империя и господар на хабсбургските земи в Австрия. Като император Карл V той е владетел и олицетворение на четирите наследства чак до абдикирането си през 1555 г. (виж карта 3). Едва няколко години по-късно смъртта на останалия без наследници Лайош II Унгарски, убит от турците в битката при Мохач, позволява на Карл да предяви претенции за короните на Унгария и Бохемия.

Разнородността и разпръснатостта на хабсбургските земи, тема, на

Карта № 3: Наследството на Карл V, 1519 г.

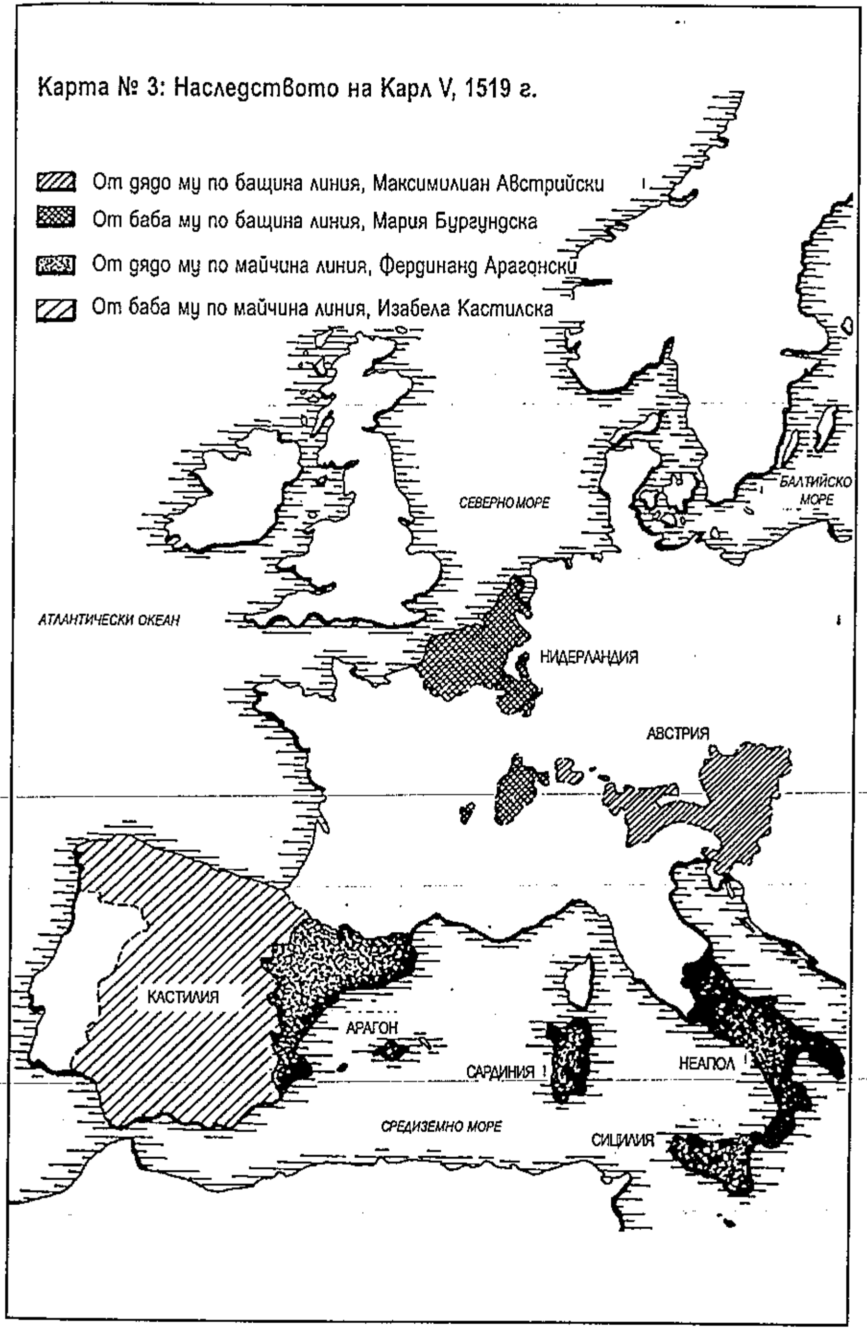
▨ От дядо му по бащина линия, Максимилиан Австрийски
▩ От баба му по бащина линия, Мария Бургундска
▦ От дядо му по майчина линия, Фердинанд Арагонски
▨ От баба му по майчина линия, Изабела Кастилска
СЕВЕРНО МОРЕ
БАЛТИЙСКО МОРЕ
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
НИДЕРЛАНДИЯ
АВСТРИЯ
КАСТИЛИЯ
АРАГОН
САРДИНИЯ
НЕАПОЛ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
СИЦИЛИЯ

която ще се спрем в следващите глави, предполагат царството на династията да не може да се превърне в пълно подобие на азиатските империи, чиято централизирана власт се упражнява в страни, разположени върху еднообразни територии. През 1520 г. Карл поверява на своя по-млад брат Фердинанд управлението и суверенитета на австрийските наследствени владения, както и на новите придобивки – Унгария и Бохемия, като показва още преди абдикацията си, че испанските и австрийските земи не могат да се управляват добре от един и същи човек. Но останалите европейски князе и държави възприемат огромното съсредоточаване на власт в ръцете на Хабсбургите по съвсем друг начин. Френските крале от династията Валоа, едва укрепили своята вътрешна власт и жадуващи за разширение към богатия Апенински полуостров, виждат владенията на Хабсбургите като обръч, стегнал собствената им страна. Затова спокойно бихме могли да твърдим, че през следващите два века основната цел на Франция е да отнеме влиянието им. Подобно на французите, германските князе и курфюрсти, водили продължителна борба против реалната власт на императора в самата Германия, се изплашват, когато виждат как Карл V укрепва позициите си, придобивайки все повече територии, които му осигуряват условията, необходими, за да налага волята си. Съсредоточаването на толкова власт в едни и същи ръце не се нрави и на Ватикана, макар че там често прибягват до услугите на Хабсбургите в борбите срещу турците, лутераните и други неприятели.

Като вземем предвид съперничеството, характерно за цялата система от европейски държави, едва ли ще допуснем, че Хабсбургите са щели да бъдат оставени в мир и спокойствие. Но онова, което превръща възможния сблъсък в протяжна и горчива действителност, е неговата обвързаност с религиозните вълнения, породени от Реформацията. Въпросът е там, че най-видните и мощни хабсбургски монарси през този век и половина – император Карл V, неговият наследник Фердинанд II (1619–1637), испанските крале Филип II (1556–1598) и Филип IV (1621–1665), са най-активните защитници на католицизма. Затова разграничаването на държавно-политическите от религиозните подбуди, предизвикали съперническите борби в Европа и донесли разруха и опустошения на континента, е почти невъзможно. Съвременниците на Карл V вярват, че ако той бе разбил аристокрацията на протестантска Германия през 1540 г., тази победа е щяла да бъде успех не само за католическата вяра, но и за влиянието на Хабсбургите. Това се отнася и за опитите на Филип II да потуши религиозния бунт на Холандия след 1566 г. То важи с не по-малка сила и за Испанската армада, изпратена в Англия през 1588 г. С други думи, борбите между отделните държави и династии се сливат с религиозния екстаз, принуждавайки народите да воюват за неща, към които по-рано биха проявили отстъпчивост.

Даже и така заглавието на настоящата глава „Стремежът на Хабсбургската династия към господство в Европа" би звучало твърде пресилено, ако целта на разказа ни е да опишем целия период от възхода на Карл V с избирането му за император на Свещената римска империя през 1519 г. до поражението на испанците с подписването на Пиринейския договор през 1659 г. Тук става дума за друго – за това, че враговете на Хабсбургите са били убедени, че австрийската династия е твърдо решена да постигне пълно господство над континента. Ето защо през 1595 г. Франсис Бейкън, английски философ и писател от епохата на Елизабет I, описва толкова мрачно „амбициите и гнета на Испания": „Франция е обърната с главата надолу... Португалия е узурпирана... Нидерландците воюват... Нашественици дебнат Арагон... Бедните индианци от свободни люде са превърнати в роби"[4].

Но независимо от случайните изявления на неколцина хабсбургски министри за „световна монархия"[5] целенасочени планове за установяване на господство над Европа, подобни на тези на Наполеон или Хитлер, не съществуват. Част от кралските бракове на династията са по-скоро плод на щастлив случай, отколкото рожба на дългосрочни схеми, целящи териториално разрастване. В някои случаи, при нашествията на французите в Северна Италия например, Хабсбургите са по-скоро предизвиканата, отколкото предизвикващата конфликта страна. След 1540 г. в Средиземноморието нерядко се налага испански и имперски войски да предприемат защитни действия срещу надигащия се ислям.

Но така или иначе, ако владетелите от Хабсбургската династия бяха постигнали всяка една от своите ограничени, регионални амбиции, ако бяха осъществили само *отбранителните си* цели дори, властта над Европа щеше да мине в техни ръце. Османската империя щеше да бъде отблъсната по крайбрежието на Северна Африка и извън водите на Средиземно море. Еретизмът щеше да бъде заключен в границите на Германия. Бунтът на Холандия щеше да бъде потушен. Англия и Франция щяха да установят приятелски режими. Само Скандинавия, Полша, Москва и земите, все още под османско иго, щяха да останат извън влиянието и властта на Хабсбургите, а с тях и на Контрареформацията. Макар че и при тези условия Европа не би постигнала единството на Китай при династията Мин, политическите и религиозните принципи, налагани от двойния хабсбургски център Мадрид–Виена, щяха да подкопаят плурализма, представлявал толкова дълго основна характерна черта на континента Европа.

Хрониката на военните действия, продължили почти век и половина, може да бъде описана твърде накратко в анализ като този. Но онова, което приковава погледа на съвременния читател, не са наименованията на битките и техният изход Павия*, Люцен** и др., а времетраенето на всеки конфликт. Борбата с турците продължава десетилетия наред, опитите на Испания да потуши Нидерландската революция се проточват от 1560 до 1648 г. само с едно кратко прекъсване и историците ги наричат Осемдесетгодишната война. Голямото, многостранно стълкновение, предприето от австрийските и испанските Хабсбурги срещу една поредица от съюзи на неприятелски държави от 1618 г. до Вестфалския мир (1648 г.), е известно като Тридесетгодишната война. Тези конфликти година след година, десетилетие след десетилетие оказват своето неминуемо въздействие върху относителните *възможности* на всяка от държавите, участнички в тях, да понася тежестите на войната. Значението на материалните и финансовите средства за поддържане на войните придобива още по-критичен характер поради „военната революция", която основно преобразява начина на водене на бойните действия и ги оскъпява съществено. Ще разгледаме накратко причините, предизвикали промените, както и техните основни особености. Но преди да пристъпим към нашето, макар и кратко, изложение, нека напомним, че мащабите на военните сблъсъци през 1520 г. изглеждат твърде малки по отношение на жива сила и финансови средства в сравнение с тези от 1630 г.

---

* Павия – град в Северна Италия, място на битката през 1525 г. между войските на германския император Карл V и френския крал Франсоа I, завършила с разгрома и пленяването на последния. За пръв път в тази битка испанската пехота използва мускети (*б. р.*).

** Люцен – място на битка от Тридесетгодишната война през 1632 г., в която войските на шведския крал Густав II Адолф разгромяват армията на Албрехт фон Валенщайн, пълководец на служба при австрийския император Фердинанд II, водач на католическата коалиция. Самият шведски крал загива в битката (*б. р.*).

Първата поредица от големи войни се води заради Италия, чиито богати и незащитени градове държави привличат френските монарси още от 1494 г. и както може да се очаква, предизвикват създаването на различни съюзи на съпернически сили (Испания, Австрийските Хабсбурги, дори и Англия), за да заставят французите да отстъпят[6]. През 1519 г. Испания и Франция все още враждуват заради френските домогвания към Милано, когато узнават, че Карл V е избран за император на Свещената римска империя и получава двойно наследство, състоящо се от испанските и австрийските владения на фамилия Хабсбург. Титлите, натрупани от най-големия му съперник, предизвикват амбициозния френски крал Франсоа I (1515–1547) и той става подбудител на цял низ ответни действия не само в Италия, но по бреговете на Бургундия, Южна Нидерландия и Испания. Неговото нахлуване в Италия завършва с поражение и той бива пленен в битката при Павиа (1525 г.). Но след четири години френският монарх пак повежда армията си към Италия и отново е спрян от войските на Хабсбургите. Макар и отрекъл се още веднъж от въжделенията си спрямо Италия с подписването на мира от Камбре през 1529 г., той отново влиза във война с Карл V за тези територии през 30-те и 40-те години на XVI в.

Като се има предвид неравновесието на силите между Франция и Хабсбургските владения от онова време, вероятно Карл V не среща големи трудности при удържането на френските опити за експанзия. Ала неговата задача впоследствие се утежнява от многобройните врагове, които той си създава с избирането му за император. Най-страшни са турците, които не само че навлизат през унгарските равнини през 1520 г. и обсаждат Виена през 1529 г., но и заплашват бреговете на Италия, а заедно с берберските пирати от Северна Африка настъпват и към самото испанско крайбрежие[7]. Положението се усложнява и от потайния и нечестив съюз между Франсоа I и Сюлейман Великолепни срещу Хабсбургите – през 1542 г. френският и османският флот действително действат заедно при нападението на Ница.

Другото голямо затруднение на Карл V е Германия, където цари религиозен разкол, предизвикан от Реформацията, и където бунтът на Мартин Лутер срещу стария ред е намерил вече поддръжката на лига от протестантски държави. С оглед на останалите проблеми разбираемо е, че Карл V не успява да съсредоточи енергията си в борбата срещу германското лутеранство до средата на 40-те години от XVI в. Когато го сторва обаче, успехите не закъсняват, най-вече с разгрома на протестантската лига в битката при Мюлберг през 1547 г. Но всяко утвърждаване на императорския авторитет, а с това и на авторитета на Хабсбургите плаши съперниците на Карл V, затова всички – курфюрстите от северногерманските градове, турците, Анри II (1547–1559) от Франция, дори и римското папство се стремят да отслабят позициите му. През 1552 г. френски армии навлизат в Германия, за да окажат подкрепа на протестантските държави, което позволява на последните да пресекат императорския стремеж към централизация. Победата е потвърдена чрез подписване на мир в Аугсбург през 1555 г., който временно слага край на религиозните войни в Германия, и с договора от Шато-Камбрези, подписан през 1559 г., отбелязал завършека на френско-испанския конфликт. Своеобразно признание на тези поражения са абдикациите на Карл V като император на Свещената римска империя през 1555 г., когато предава имперската власт на своя брат Фердинанд I (1555–1564 г.), а за крал на Испания обявява сина си Филип II (1556–1598 г.). И ако все пак австрийските и испанските клонове на династията остават тясно свързани един с друг, историкът Маматей описва положението им така: „Оттук нататък, подобно на изображения на императорския герб двуглав черен орел, Хабсбургите ще имат две глави – във Виена и Мадрид, обърнати на Изток и на Запад"[8].

Докато източният клон, управляван от Фердинанд I и неговия наследник Максимилиан II (император през 1564–1576 г.), се радва на относителен мир във владенията си (с изключение на едно турско нападение през 1566–1567), западният клон, оглавен от Филип II Испански, не може да се похвали с такъв късмет. Берберските пирати нападат бреговете на Португалия и Кастилия, а зад гърба им турците отново подемат борбата за Средиземно море. Вследствие на това Испания постоянно бива въвличана в нови големи войни срещу силната Османска империя – от похода към Джерба през 1560 г. до боевете при Малта през 1565 г., кампанията при Лепанто през 1571 г. и сраженията за Тунис, до постигнатото накрая примирие през 1581 г.[9]. Но в същото време нетолерантната политика на Филип към вероизповеданията и повишаването на данъците събуждат недоволството на Холандия, което се превръща в открит бунт. В отговор на краха на испанския авторитет в тази държава към средата на 60-те години на XVI в. там бива изпратена армия, предвождана от херцог Алба. Наложен е военен деспотичен режим, който на свой ред предизвиква всеобхватно съпротивително движение в оградените от вода холандски провинции Холандия и Зеландия и всява страх от намеренията на Испания в Англия, Франция и Северна Германия. Англичаните се изплашват още повече, когато през 1580 г. Филип II анексира съседна Португалия с всички нейни колонии и флот. Ала както се получава при всеки опит на Хабсбургите да утвърдят или разширява властта си, техните многобройни съперници се чувстват длъжни да не стоят настрани, а да се намесят и предотвратят нарушаването на равновесието. До началото на 80-те години на XVI в. онова, което първоначално започва като локален бунт на холандски протестанти срещу испанското владичество, придобива размаха на нова международна борба[10]. В самата Холандия бойните действия, представляващи обсади и контраобсади, продължават, без да бъде постигнат значителен резултат. Отвъд Ламанша, в Англия, Елизабет I възпира всеки вътрешен или външен опит за накърняване на своята власт и оказва военна подкрепа на холандските бунтовници. Във Франция отслабването на монархията води до избухването на ожесточена религиозна гражданска война между Католическата лига, подкрепяна от Испания, и нейните противници хугенотите, които са поддържани от Елизабет и холандците. По море холандски и английски капери прекъсват испанските снабдителни линии към Холандия и пренасят сраженията още по-надалеч, чак до Западна Африка и Карибските острови.

В известни моменти от борбата, най-вече към края на 80-те и началото на 90-те години, мощната испанска кампания има изгледи за успех. През септември 1590 г. например испанските армии предприемат бойни действия в Лангедок и Бретан, докато друго армейско подразделение, водено от знаменития Пармски херцог, се отправя от север към Париж. Но фронтът срещу испанците се оказва издръжлив дори и при този натиск. Благородникът хугенот Анри Наварски, претендент за короната на Франция, показва гъвкавост, отказва се от протестантството и преминава на страната на католиците, за да осъществи амбициите си, след което повежда все повече французи срещу нашествениците испанци и дискредитираната Католическа лига. С подписването на мирния договор от Вердюн през 1598 г. – годината, в която умира Филип II Испански, Мадрид се отказва от своята намеса във Франция. По това време Елизабет също укрепва властта си в Англия. Великата армада, нахлула през 1588 г., и двата по-късни опита за нашествие от страна на Испания пропадат безславно. Същата съдба постига и опита за възползване от вълненията на католиците в Ирландия, която армиите на Елизабет систематично си възвръщат. През 1604 г., когато Филип II и Елизабет са вече мъртви, Испания и Англия постигат мир, основан на взаимни отстъпки. Но трябва да изминат още пет години до примирието от 1609 г., за да може Мадрид да започне мирни преговори с холандските бунтовници. Но много по-рано става ясно, че испанската военна сила е недостатъчна, за да победи Нидерландия – нито по море, нито през силните сухоземни (а и морски) отбранителни укрепления, пазени от добре обучените войници на Морис Насауски*. Продължителното съществуване на трите държави – Франция, Англия и Обединените нидерландски провинции, всяка една достатъчно мощна, за да постави под съмнение бъдещите претенции на Хабсбургите, отново потвърждава, че Европа на XVII в. ще бъде съставена от няколко страни, а не от една хегемонна държава.

Третият, значителен военен спазъм, в който отново се сгърчва Европа, настъпва след 1618 г. и нанася тежки поражения на Германия. В края на XVI в. тази държава се разминава със залелите континента религиозни борби само благодарение на отслабващата власт и ограничените умствени способности на Рудолф II (император на Свещената римска империя през периода 1576–1612) и подновената турска заплаха в дунавския басейн. Но зад фасадата на германското единство съперничещите си католически и протестантски сили маневрират, за да укрепят позициите си и да подкопаят устоите на противника. През XVII в. съперничеството между Евангелисткия съюз, основан в 1608 г., и Католическата лига, създадена година по-късно, се засилва. Освен това, тъй като испанските Хабсбурги оказват силна подкрепа на своите австрийски братовчеди, а главата на Евангелисткия съюз Фридрих IV, електор* на Палатинат, е свързан както с Англия, така и с Нидерландия, всичко показва, че европейските държави най-сетне са се подготвили за окончателното уреждане на своите политическо-религиозни вражди[11].

Въстанието на протестантските провинции в Бохемия срещу техния нов католически управник Фердинанд II (император през периода 1619–1637 г.) запалва искрата, необходима за пламването на нови ожесточени религиозни борби. Това е началото на Тридесетгодишната война, продължила до 1648 г. В началните етапи на военните действия императорските войски имат превес, щедро подкрепяни от испанско-хабсбургска армия под ръководството на генерал Спинола. Но по-късно в конфликта се намесва комбинация от църковни и светски сили с намерението да възстановят равновесието. Холандците, подписали примирие с Испания през 1621 г., се придвижват към Рейн, за да пресрещнат армията на Спинола. През 1626 г. подразделение на датската армия, водена от Кристиан IV, нахлува в Германия от север. Зад кулисите влиятелният френски държавник кардинал Ришельо подклажда враждебността към Хабсбургите, където и както успее. Но нито едно от ответните военни или дипломатически действия не постига особен успех и към края на 20-те години лейтенант Валенщайн, командващ армията на император Фердинанд, изглежда на път да наложи една централизирана, всеобхватна власт над Германия, която да стигне до бреговете на Балтийско море[12].

Това бързо съсредоточаване на имперската власт отново предизвиква многобройните неприятели на Хабсбургския двор. В началото на 30-те години най-решителен се оказва красивият и влиятелен крал на Швеция Густав Адолф II (1611–1632), чиято добре подготвена армия през 1630 г. настъпва към Северна Германия, след това на юг към долината на Рейн, а след година и към Бавария. Макар че самият Густав II бива убит в битката при Люцен през 1632 г., неговата смърт по никакъв начин не омаловажава ролята, която Швеция изиграва в Германия, нито пък цялостните измерения на тази война. Напротив, през 1634 г. Филип IV (1621–1675) и неговият изкусен министър граф-херцог де Оливарес решават да подпомогнат своите австрийски братовчеди много по-пълноценно, отколкото преди. Но изпратената в Рейнската провинция мощна испанска армия, предвождана от генерал Кардинале Инфанта**, предизвиква Ришельо да вземе решение за пряко участие на Франция, която от своя страна през 1635 г. изпраща войски през няколко граници. Години наред Франция е била негласният косвен водач на антихабсбургския съюз, изпращайки подкрепления на всички, които се вдигат срещу имперските и испанските сили. Конфликтът между двете държави вече става открит и всяка от тях се заема с мобилизирането на допълнителни войски, оръжия и финансови средства. По-твърди стават и словесните изявления. „Или ще загубим всичко, или Кастилия ще застане начело на света“, пише Оливарес през 1635 г., планирайки тройното нашествие срещу Франция през следващата година[13].

---

* Морис Орански (граф Насауски) (1567–1625) – нидерландски пълководец, водач на борбата за независимост от Испания, щатхалтер (управител) на Обединените нидерландски провинции (Холандия) през 1585–1625 г. (*б. р.*).

* Електор (лат.) или курфюрст (нем.)– немски светски или духовен княз, който имал право да участва в избора на император на Свещената римска империя; Палатинат е едно от тогавашните немски княжества (*б. р.*)

** Кардинале Инфанта – исп. генерал, за когото се знае много малко (*б. р.*).

Завладяването на територия с размерите на Франция е, разбира се, непосилна задача за военните възможности на Хабсбургските армии, които едва достигат Париж и биват изгонени далече навътре в Европа. От север ги притискат шведски и германски войски. Холандци и французи стягат в обръч испанската част на Холандия. Въстание в Португалия през 1640 г. отклонява от Северна Европа постоянен поток от испански групи и ресурси, насочвайки ги към себе си, макар че те не са достатъчни за постигане на повторно обединяване на полуострова. С избухналото по същото време въстание в Каталония, което французите с готовност подпомагат, в началото на 40-те години настъпва опасност от разпадане на самата Испания. Отвъд океана холандски морски експедиции нападат Бразилия, Ангола и Цейлон, превръщайки конфликта в онова, което някои историци наричат първата световна война[14]. И ако те донасят облаги за Холандия, повечето от останалите воюващи страни вече са пострадали тежко от продължителните сражения. През 40-те години армиите имат по-малък численсъстав, отколкото през 30-те, финансовите разходи на правителствата са все по-отчайващи, търпението на народите все повече изчезва, а негодуванието става все по-силно. Но взаимната обвързаност на борбата не позволява оттеглянето на някой от участниците. Много от протестантските държави на Германия желаят тъкмо това и биха го сторили, ако имаха увереността, че шведските армии също ще се оттеглят в родината си. Оливарес и останалите испански държавници биха договорили примирие с Франция, но последната не посмява да изостави холандците. Водят се тайни мирни преговори на различни равнища успоредно с военните действия, разгърнати по отделните фронтови линии, като всяка от силите се утешава с мисълта, че следващата победа ще укрепи претенциите ѝ при крайното всеобщо уреждане на конфликта.

Ето защо краят на Тридесетгодишната война настъпва някак набързо и безразборно. В началото на 1648 г. Испания внезапно сключва мир с холандците и признава тяхната пълна независимост. Но тази стъпка е продиктувана от съображението да се отнеме един от съюзниците на Франция, а войната между французите и Хабсбургите продължава. По-късно същата година тя се превръща във френско-испанска война, когато Вестфалският мирен договор най-после донася мир на Германия и позволява на австрийските Хабсбурги да се оттеглят от конфликта. Докато отделни държави и управници се облагодетелстват, търпейки и загуби, същината на вестфалския мир е закрепването на религиозното и политическото равновесие в рамките на Свещената римска империя, като по този начин се утвърждават ограниченията върху имперската власт. Франция и Испания остават въвлечени в една война, основана изцяло на националното съперничество, нямаща нищо общо с религиозните борби, което ясно доказва наследникът на Ришельо, френският министър Мазарини през 1655 г., встъпвайки в съюз с протестантска Англия на Кромуел, за да нанесе удара, който най-после склонява испанците да сключат мир. Условията на Пиренейския мир (1659)

не са особено сурови, но заставяйки Испания да се споразумее със своя най-голям враг, те показват, че ерата на превъзходство на Хабсбургите в Европа е вече отминала. Единствената „военна цел“, останала на Филип IV, е запазването на Иберийския съюз, но през 1668 г. с официалното признаване на Португалия се налага и тя да бъде забравена[15]. Така политическата разпокъсаност на Европа остава почти непокътната от времето на избирането на Карл V за император през 1519 г., макар че през XVII в. Испания нерядко страда от въстания и загуба на територии (виж карта 4), заплащайки по този начин цената на своето първоначално свръхразтягане.

Предимства и недостатъци на Хабсбургите

Защо Хабсбургската династия не успява да осъществи амбициите си[16]? Този въпрос е толкова всеобхватен, а процесът – така продължителен, че едва ли си струва да търсим причините в личните слабости на нейните предводители – лудостта на император Рудолф II или невежеството на Филип III Испански. Като вземем предвид недостатъците на редица френски или английски монарси от онова време или користолюбието и слабоумието на някои от германските князе, трудно бихме доказали, че представителите на Хабсбургската династия или пък нейните висши държавни служители са били напълно лишени от способности. А когато си припомним огромната материална власт, която Хабсбургите натрупват – короната на четири големи династии: Кастилия, Арагон, Бургундия и Австрия, наследена от Карл V, последвалите придобивки – короните на Бохемия, Унгария, Португалия, а за кратък период от време – короната на Англия дори, да разплетем загадката ще ни е още по-трудно. Като добавим и завоеванията на Испания в Новия свят, които съвпадат по време, ще видим, че всичко заедно осигурява на Хабсбургите такова богатство от ресурси, на каквото друга сила в Европа не може да противостои[17].

Статистическите данни от онова време са твърде неточни и непълни и поради това сведенията за броя на тогавашното население остават доста смътни. И все пак можем да приемем, че около една четвърт от жителите на ранната съвременна Европа обитават страни, управлявани от Хабсбургите. Но общият брой на населението* не е толкова важен, колкото богатството на земите, за които се отнася той, а трябва да имаме предвид, че наследствата, с които се сдобива династията, са благословени с изобилие.

Пет са основните източници на богатството на Хабсбургите, а до тях се нареждат и още няколко, по-маловажни. На първо място е испанското наследство Кастилия, тъй като тя е на пряко подчинение и испанските кортеси и църква предоставят постъпленията от различните данъци (данък върху продажбите, кампаниен данък върху църковните имоти) на короната. До Кастилия се нареждат двете най-богати търговски части на Европа – италианските държави и Холандия, които осигуряват доста големи приходи от търговия със стоки и паричен капитал. Четвъртият източник, чиято значимост нараства с времето, са постъпленията от Америка. „Крал-

---

* През 1600 г. населението на страните, принадлежащи към империята на Хабсбургите, е приблизително 25 милиона срещу 105 милиона население на цяла Европа (*б. а.*).

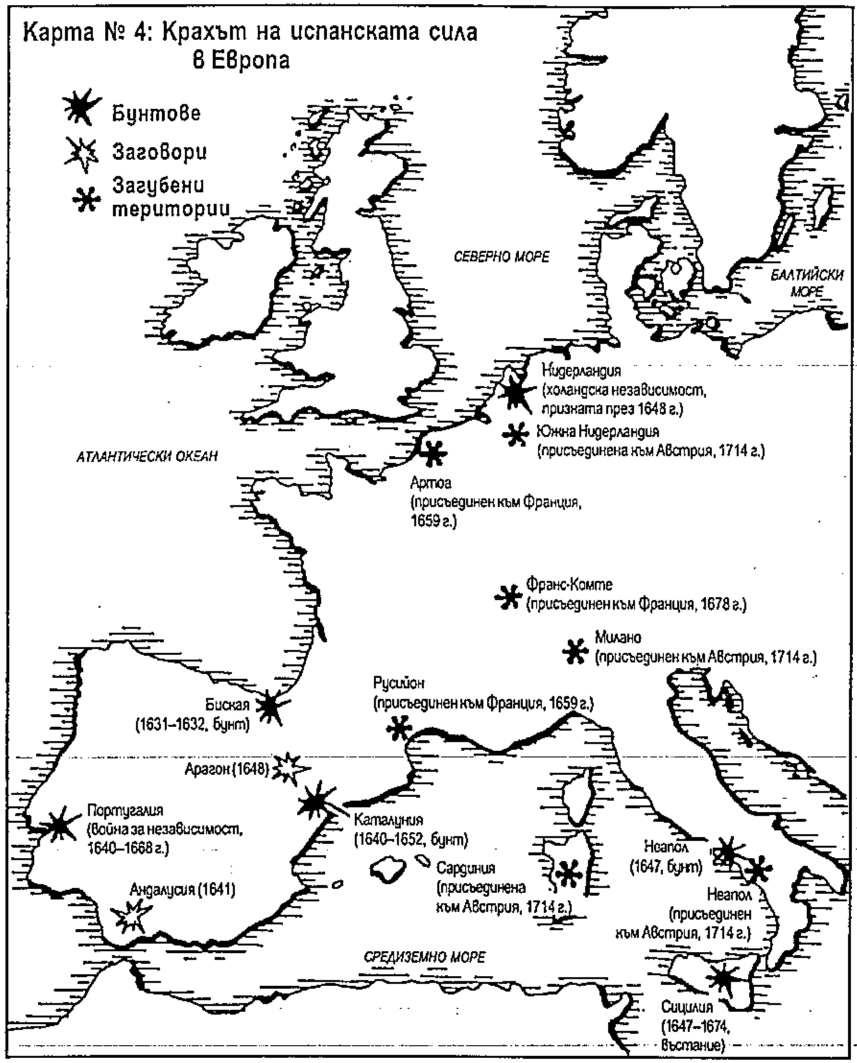

Карта № 4: Крахът на испанската сила в Европа

Бунтове
Заговори
Загубени територии
СЕВЕРНО МОРЕ
БАЛТИЙСКИ МОРЕ
Нидерландия (холандска независимост, призната през 1648 г.)
Южна Нидерландия (присъединена към Австрия, 1714 г.)
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
Артоа (присъединен към Франция, 1659 г.)
Франс-Комте (присъединен към Франция, 1678 г.)
Милано (присъединен към Австрия, 1714 г.)
Русийон (присъединен към Франция, 1659 г.)
Биская (1631–1632, бунт)
Арагон (1648)
Португалия (Война за независимост, 1640–1668 г.)
Каталуния (1640–1652, бунт)
Сардиния (присъединена към Австрия, 1714 г.)
Неапол (1647, бунт)
Неапол (присъединен към Австрия, 1714 г.)
Андалусия (1641)
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
Сицилия (1647–1674, въстание)

ската петина“ от златото и среброто, които се добиват там, заедно с данъка върху продажбите, митата и църковните такси в Новия свят осигуряват огромни бонификации на испанските крале не само пряко, но и по косвени пътища. Американските скъпоценности, попаднали в ръцете на отделни лица, независимо дали са испанци, фламандци или италианци, помагат на притежателите си, а и на сдруженията, към които се числят те, да изплащат растящите държавни такси. Освен това в случай на нужда притокът на богатства от Америка позволява на банкерите да отпускат големи заеми на монарсите, чакащи следващия товар със злато, за да изплатят своите стари дългове. Обстоятелството, че във владенията на Хабсбургите се развиват най-големите финансови и търговски къщи – южногерманските и италианските банки и банките на сдруженията от Антверпен, е допълнително преимущество на династията и нейният пети по големина източник на печалби[18]. Сигурно е поне, че Хабсбургите разполагат по-свободно с тях, отколкото с очакваните от Германия приходи, защото курфюрстите и представителите в Райхстага на свободните градове гласуват средства за императора едва тогава, когато чуят турците да почукват на вратата на Европа[19].

В следфеодалните времена, когато за рицарството отпада задължението на военната служба (поне в повечето страни е така), а от крайбрежните градове – задачата да осигуряват кораби, наличието на пари в брой и възможността за получаване на кредити при благоприятни условия са значителни преимущества за всяка държава, която повежда война. При пазарното стопанство единственият начин да се осигурят корабите, военноморското снаряжение, хранителните провизии и оръжие, необходими за подготовката на флота за война, е, като за тях бъде заплатено незабавно или пък бъде депозиран документ, гарантиращ заплащането. Само парите и провизиите, и то раздавани доста често, са в състояние да отклонят собствените войски на Хабсбургите от тяхната склонност към метежи и да насочат енергията им срещу врага. Макар и това да е времето, смятано за периода на образуване на националната държава в Западна Европа, при попълването на числения състав на своите армии правителствата разчитат основно на чужди наемници. И тук Хабсбургите имат късмет, защото разполагат с населението на Италия и Холандия, както и на Испания и Германия, откъдето набират попълнения. Прочутата армия на Фландрия например е съставена от войници от шест националности, които, макар и верни привърженици на католическата кауза, настояват да получават редовно заплатите си. По отношение на военноморските сили Хабсбургите наследяват достатъчно, за да осигуряват огромно множество от бойни кораби. Към края на управлението на Филип II средиземноморските галери, въоръжените търговски кораби от Генуа и Неапол и многобройният португалски флот оказват на Кастилия и Арагон силна подкрепа.

Навярно най-голямото военно преимущество, с което Хабсбургите разполагат през сто и четиридесетте години на управлението си, е тяхната обучена в Испания пехота. Социалната структура и климатът на Кастилия са благодатна почва за набирането на войници. Там, както отбелязва Линч, „войнишката служба се превръща в модерно и печелившe занятие не само за благородниците, но и за цялото население“[20]. Гонзало де Кордоба – „Великият капитан“, въвежда изменения в организацията на пехотата още в началото на XVI в. и оттогава до средата на Тридесетгодишната война испанската „тройка“ се превръща в най-ефикасната бойна единица по полята на Европа. С тези съставни формирования от три хиляди души, въоръжени с копия, саби и аркебузи, обучени във взаимопомощ и съдействие, испанската армия помита безчет врагове и силно накърнява престижа и боеспособността на френската кавалерия и швейцарските копиеносци. В битката при Ньордлинген (1634 г.) пехотата на Кардинале Инфанта отбива петнадесет нападения на прочутата шведска армия, след което подобно на войските на Уелингтън при Ватерло тържествено се насочва напред, за да разбие врага. При Рокроа (1643 г.), макар и попаднали в обкръжението на французите, испанците се бият до смърт. Това е една от носещите колони на цялостната постройка, градена от Хабсбургите. Трябва да отбележим, че испанската сила се пропуква *видимо* едва към средата на XVII в., когато нейната армия е съставена главно от германски, италиански и ирландски наемници и има твърде малко войници от Кастилия.

И все пак, независимо от изредените предимства, испано-австрийският династичен съюз не успява да пребъде. Колкото и огромни да изглеждат в очите на техните съвременници финансовите и военните ресурси на Хабсбургите, те се оказват недостатъчни, за да задоволят нуждите. Основните слабости са обусловени от три предпоставки, които са тясно преплетени една с друга в течение на целия период и които могат да служат като добър урок при изучаването на военното дело.

Първата предпоставка е „военната революция“, настъпила в първите години от съществуването на съвременна Европа. Нейната същност се изразява в солидното нарастване на мащабите, разходите и организационната структура на бойните действия, което се забелязва през периода от сто и петдесет години след 1520 г.[21]. Промяната е резултат на различни взаимносвързани елементи от тактически, политически и демографски характер. Пораженията, които преобладаващата по бойните полета до този момент кавалерия претърпява най-напред от шведската армия от копиеносци, а сетне от смесените формирования от въоръжени с копия, саби, лъкове и аркебузи войници, означават, че пехотата се превръща в най-значимата армейска част. Този извод е потвърден от развитието на *tracé italien** – онази сложна система от градски стени и укрепления, която разгледахме в предишната глава. Попълването на състава на охраняващите укрепленията гарнизонни войски, както и на тези, необходими за обсадата им, изискват голям брой армейски подразделения. При мащабни кампании командване, което има добра организация, успешно използва и кавалерия, а също и артилерия, но тези войски не са така подвижни и вездесъщи, както съставените от пехотинци полкове. С други думи, националните армии не снемат от въоръжение кавалерията си, а значително увеличават числеността на пехотинския състав. Не чак толкова скъпи по отношение на снаряжение и издръжка, пехотинците са набирани с лекота, за което спомага и прирастът на населението в Европа. Естествено, промените създават много затруднения на правителствата, но те не са толкова големи, че да премахнат бюрократизма на новите западни монархии, както и увеличението на числения състав не може да направи задачата на главнокомандващия непосилна, ако армията му е добре структурирана и подходящо обучена. Навярно испанската имперска армия е най-сполучливият пример за „военната революция“ в действие. Според думите на един историк „няма доказателства, че преди 1529 г. някоя от държавите, участвали във френско-испанските войни за Италия, е използвала повече от тридесет хиляди годни войници“. Съществуват обаче и други сведения като например: през 1536–1537 г. само от Ломбардия император Карл V мобилизира 60 000 души, за да защити неотдавнашното си завоевание – Милано, и да нападне френския Прованс. През 1552 г., атакуван едновременно по всички фронтове – в Италия, Германия, Холандия и Испания, по Атлантическия океан и Средиземно море, Карл V вдига армия от 109 000 души в Германия и Холандия, още 24 000 в Ломбардия и други в Сицилия, Неапол и Испания. Под командата, следователно и на издръжката на императора, трябва да са били около 150 000 войници. Числеността на армиите му продължава да расте. През 1574 г. само испанската армия на Фландрия наброява 86 000 души, а половин век по-късно Филип IV гордо заявява, че численият състав на силите, намиращи се под командването му през 1625 г., възлиза на не по-малко от 300 000 души. Навсякъде се увеличава съставът на пехотинските части, най-вече на копиеносците[22].

Това, което става на сушата, върви успоредно и по море. Разширяването на морската, особено презокеанската търговия, съперничествата между враждуващите флотове в Ламанша, Индийския океан и по крайбрежието на Испания, заплахите от берберските пирати и османските галери – всичко подпомага новата корабостроителна технология, а корабите стават по-големи и по-добре въоръжени. По онова време не съществува строго разграничение между бойни и търговски плавателни съдове. На практика всички големи търговски кораби са снабдени с оръдия, за да воюват с пирати и други грабители. Съществува обаче тенденция за създаване на *кралски* флотове, така че всеки монарх да има на разположение поне няколко бойни кораба, образуващи ядро, около което да се сформира разширен флот от въоръжени търговски кораби, тримачтови галери и малки кораби с леки оръдия. Английският крал Хенри VIII съществено поощрява тези проекти, докато Карл V предпочита да наеме под командването си галеоните и галерите, собственост на търговците от испанските и италианските провинции, а не да строи свой собствен флот. Филип II, подложен на силен натиск в Средиземно море, а сетне и в Атлантическия океан, не може да си позволи такъв лукс. Налага му се да организира, а и да заплати за осъществяването на комплексна програма за строене на галери в Барселона, Неапол и Сицилия. До 1574 г. на неговата издръжка лежат 146 галери – около три пъти повече, отколкото преди дванайсет години[23]. Избухването на война в Атлантическия океан през следващото десетилетие налага необходимостта от нови, още по-големи усилия в тази област. Нужни са океански военни кораби, за да бранят пътя към Западните Индии, а след анексирането на Португалия през 1580 г., за да защитят испанската брегова линия от нападения на англичаните и в последна сметка да пренесат своята армия към британските острови. След англо-испанския мир от 1604 г. Испания все още има нужда от голям флот, за да противостои на холандските атаки в открито море и да поддържа връзките с Фландрия. С всяка измината година бойните кораби стават все по-тежко въоръжени и все по-скъпи.

---

* Tracé italien (фр.) – буквално италиански белег, италианска следа (*б. пр.*).

Спираловидното увеличение на военните разходи разкрива истинските слабости на хабсбургската система. Общата инфлация, при която през периода 1500–1630 г. цените на хранителните стоки се повишават пет пъти, а промишлените поскъпват тройно, нанася голям удар на финансовото състояние на държавата. Положението се усложнява от удвояването, а впоследствие и повторното удвояване на числеността на армиите и флота. Като резултат Хабсбургите се оказват въвлечени в една почти непрестанна борба за осигуряване на своята собствена платежоспособност. След поредицата от военни кампании срещу Алжир, срещу французите и германските протестанти през 40-те години Карл V установява, че неговите редовни *и* допълнителни доходи не могат да покрият разходите му, а бъдещите постъпления са заложени в банките кредиторки за дълги години напред. Нужни са отчаяни мерки – конфискация на докарваните от Индиите съкровища и събиране на наличните пари в монети от Испания, за да се осигурят средствата, необходими за издръжката на войната срещу Протестантската лига. Само обсадата на Мец от 1552 г. му струва два и половина милиона дуката – около десет пъти повече от обичайния доход, който императорът получава от Америка по онова време. Затова не е изненадващо, че Карл V често се принуждава да взема нови заеми, но винаги при влошени условия. Когато кралският кредит остава непокрит, банковите лихви скачат нагоре, така че обикновено редовните приходи отиват за изплащане на лихвите по старите дългове[24]. Когато Карл V абдикира, държавният дълг на Испания, оставен в завещание на Филип II, е приблизително 20 милиона дуката.

По времето, когато Филип сяда на трона, Испания е в състояние на война с Франция. Тя се оказва толкова скъпа, че през 1557 г. испанската корона обявява несъстоятелност. Големите банки, например Фугерите*, също фалират. За утеха на испанците и Франция обявява несъстоятелност през същата година, което всъщност е основната причина двете страни да сключат мира от Шато-Камбрези, подписан през 1559 г., още повече, че Филип трябва незабавно да изпрати армиите си срещу турския неприятел. Двадесетгодишната средиземноморска война, походите срещу маврите от Гранада и военните действия в Холандия, Северна Франция и по Ламанша принуждават двора да търси всевъзможни източници на средства. По време на управлението си Карл V утроява своите приходи, но приходите на Филип II нарастват два пъти едва през периода 1556–1573 г., а повече от два – към края на управлението му[25].

Но разходите са значително по-големи. Изчислено е, че за кампанията при Лепанто през 1571 г. издръжката на християнските флотове и войници струва над 4 милиона дуката годишно, макар че Венеция и Ватикана поемат голям дял от тежестта[26]. През 70-те години армията на Фландрия получава огромни суми, макар и почти винаги с просрочка. Това от своя страна предизвиква бунтове сред войниците, особено след като през 1575 г. Филип прекратява изплащането на лихвите към банките от Генуа[27]. Финансовото състояние на короната и дълговете ѝ биват временно спасени с увеличения приток на злато от американските мини – около 2 милиона дуката годишно, десетократно по-малки са постъпленията преди четири години. Но операцията на Испанската армада през 1588 г. струва 10 млн. дуката, а нейната злочеста съдба е истинска финансова и военна катастрофа. През 1596 г., след като натрупва баснословни заеми, Филип отново търпи крах. Когато две години по-късно умира, дълговете му възлизат на 100 млн. дуката, а дължимите по тях лихви са равни на около две трети от всички приходи[28]. Макар че Франция и Англия скоро след това сключват мир, войната срещу Холандия не стихва до примирието от 1609 г., предшествано от войнишки метежи в испанската армия и от нов финансов фалит през 1607 г.

През последвалите няколко мирни години разходите на правителството на Испания не търпят съществено съкращаване. Освен плащанията по лихвите в Средиземно море продължава да цари напрежение, наложило изграждането на крайбрежни укрепления, а пространната испанска империя е все още жертва на нападения на морски разбойници и пирати, което изисква значителни средства за отбрана на разположените във Филипините, Карибските острови и открито море флотове[29]. Военното примирие, съществувало в Европа след 1610 г., едва ли подсказва на гордите предводители на Испания, че те могат да намалят разходите за въоръжаване. Ето защо единствената промяна, настъпила със започването на Тридесетгодишната война, е, че с избухването ѝ студената война се превръща в гореща, а потокът от войски и пари от Испания към Фландрия и Германия се увеличава. Трябва да отбележим, че поредицата първоначални победи на Хабсбургите в Европа и успешната защита на техните владения в Америка до голяма степен съвпадат и са подпомогнати от увеличения приток на злато и сребро от Новия свят. Намалелите постъпления след 1628 г., обявяването на несъстоятелност година по-късно и успехът на холандците, превзели „сребърния“ флот през 628 г., което струва на Испания и населението ѝ 10 млн. дуката, охлаждат временно военния ентусиазъм. Въпреки съюза с императора няма начин, с изключение на краткия период на управление на Валенщайн, постъпленията от Германия да компенсират дефицита на Испания.

Такъв следователно е начинът, по който Испания може да води своите войни през следващите тридесет години. Събирайки нови заеми, налагайки нови данъци, използвайки онова, което ѝ носи Америка, тя успява да осигури средствата за големи кампании, например нашествието в Германия през 1634–1635 г. Но изтощителните военни разходи подкопават краткотрайните облаги от победите и само след няколко години финансовото състояние е по-лошо отвсякога. С настъпването на последиците от бунтовете в Каталуния и Португалия и намаляването на потока съкровища от Америка през 40-те години на XVII в. става ясно, че бавният, продължителен упадък е неизбежен[30]. И каква друга съдба би могла да очаква народ, който, макар и раждащ прекрасни бойци, е управляван от правителства, които системно харчат два или три пъти повече, отколкото получават от редовните си доходи?

---

* Фугери – фирма на семейство германски търговци и банкери (основана в Аугсбург през 1367 г.), която господства в европейската икономика няколко века, кредитира европейски владетели, но към XVI в. запада и прекратява дейността си по време на Тридесетгодишната война (*б. р.*).

Втората основна причина за неуспеха на Испания и Австрия става ясна още в предишните редове – Хабсбургите имат твърде много работа, прекалено заети са, защото им се налага да се борят с много империи и да защитават твърде много фронтове. Каквато и смелост да проявят войските на Испания на бойното поле, след това те трябва пак да бъдат пръснати из родните си гарнизони в Северна Африка, Сицилия и Италия, Новия свят или Холандия. Както се получава и с Британската империя три века по-късно, блокът, образуван от Хабсбургите, представлява конгломерат от широко разпръснати територии, една политическо-династична *tour de force**, чиято поддръжка и развитие изискват огромни, непрестанни ресурси от материално и духовно естество. Затова империята на Хабсбургите представлява един от най-големите исторически примери за стратегическо свръхразширение. Защото цената на властта върху толкова многобройни територии е спечелването на множество врагове, бреме, носено в ония времена и от романската империя[31].

С това е свързан и много важният извод, засягащ хронологията на хабсбургските войни. Конфликтите в Европа по онова време са чести, а разходите за тях – ужасен товар за всички общества. Но останалите държави – Франция, Англия, Швеция, дори и Османската империя, се радват на мир и възстановяване. Само на Хабсбургите, и то на Испания, е отредено, едва завършили борбата с един враг, да започнат нова, срещу друг. Мирът с Франция е последван от война с Турция, примирието в Средиземно море е сподирено от продължителен конфликт в Атлантическия океан, а после идват борбите в Северозападна Европа. През най-страшните периоди имперска Испания се бие едновременно на три фронта, а нейните врагове целенасочено си помагат, ако не с войски, то поне чрез дипломатически или търговски ходове[32]. Казано другояче, Испания прилича на попаднала в капан мечка – по-силна от захапалите я кучета, но неспособна да се пребори с всички тях едновременно, тя постепенно губи сили.

Възможно ли е било да се намери изход от този омагьосан кръг? Историците сочат постоянното разпръсване на силите, отбелязвайки, че Карл V и неговите наследници е трябвало да съставят една ясна концепция за приоритетите на отбраната си[33]. Тази забележка навежда на мисълта, че някои области са били излишни, но кои?

Сега, след толкова време, можем да заявим, че австрийските Хабсбурги, и най-вече Фердинанд II, биха проявили повече мъдрост, ако се бяха отказали от борбите с контрареформистите от Северна Германия, защото те им носят тежки загуби и много малко облаги. Но Фердинанд и бездруго е бил длъжен да стационира значителна армия в този район, за да възпира сепаратизма на германските аристократи, интригите на французите и амбициите на Швеция. Освен това Хабсбургите не могат да планират съкращаване на военната си сила, докато турците стоят в Унгария, разположена само на 150 мили от Виена. Правителството на Испания, от своя страна, не може да позволи наследството на неговите австрийски братовчеди да попадне във френски, лютерански или турски ръце заради последствията, които акт от този род би имал за положението на самата Испания в Европа. Но сметките на испанците очевидно не намират взаимност в отсрещната страна. След абдикацията на Карл V през 1556 г. империята не се чувства винаги длъжна да подпомага Мадрид във войните, които той води в Западна Европа или отвъд океана. Все пак Испания, осъзнала големия залог, *остава* вярна на Хабсбургите[34]. Интерес представляват дългосрочните последствия на това противоречие между чувства и дълг. Настъпилият през XVII в. крах на амбициите, които хабсбургска Испания преследва в Европа, е тясно свързан с нейните вътрешни проблеми и относителен икономически упадък. Положила върховни усилия във всички посоки, тя отслабва в ядрото си. Австрия на Хабсбургите, от друга страна, макар и неуспяла да победи протестантството в Германия, постига *консолидация* на силите в принадлежащите на династията земи – Австрия, Бохемия и други, и разполагайки с такава голяма териториална база и създавайки впоследствие постоянна професионална армия[35], през последните десетилетия на XVII в., точно когато Испания преживява нов, още по-силен упадък, Хабсбургската империя отново се издига като европейска велика сила[36]. Но тогава възстановяването на Австрия едва ли е голяма утеха за държавниците в Мадрид, които се смятат длъжни да търсят съюзници другаде.

Не е трудно да разберем защо владенията в Новия свят представляват територии от жизненоважно значение за Испания. В течение на повече от един век те неспирно допълват богатството ѝ, а по този начин увеличават и нейната военна мощ, без която Хабсбургите не биха могли да поддържат разностранните си стремежи. Дори и когато атаките на Англия и Холандия върху испано-португалската колониална империя налагат необходимостта от увеличение на разходите за издръжка на флота и военните укрепления оттатък океана, преките и косвените печалби на испанската корона от тези територии остават значителни. Да се загърбят такива предимства е било немислимо.

Тогава въпросът се свежда до притежанията на Хабсбургите в Италия и Фландрия. Оттеглянето от Италия изглежда по-нежелателно. Вакуумът, създаден там през първата половина на XVI в., е можело да бъде запълнен от Франция, която е щяла да използва богатствата на Италия за своите собствени цели и в ущърб на Хабсбургите. През втората половина на същото столетие Италия на практика представлява бариера за сигурността на Испания пред османското напредване на Запад. Освен удара, който турското нахлуване в Сицилия, Неапол и Рим би нанесъл върху престижа на Испания и християнската църква, загубата на защитната преграда, каквато роля играят те, би се превърнала в огромен стратегически недостатък. Испания трябва да отделя все повече и повече средства за изграждане на крайбрежни укрепления и създаване на флотилии от галери, които вече бездруго поглъщат значителен дял от военния бюджет на Филип II. Ето защо испанците смятат за целесъобразно да натоварят съществуващите военни сили с активната отбрана на централната част на Средиземноморието и така да държат турския враг на разстояние. Съображенията им са продиктувани и от едно допълнително предимство – военните разходи се поделят между италианските провинции на Хабсбургите, Ватикана, а понякога и от Венеция. Отстъпването на този фронт не носи предимства, а само многобройни потенциални недостатъци.

---

* Tour de force (фр.) – проява на сила, ловкост или изобретателност (*б. пр.*).

Остава Холандия, единствената област, където Хабсбургите могат да търсят съкращаване на разходите си. И наистина издръжката на армията на Фландрия през Осемдесетгодишната война срещу холандците поради трудния терен и необходимостта от продължителни обсадни действия срещу вражеските укрепления[37] е смайваща по размерите си и съществено превишава разходите, правени до момента за другите фронтове. Даже в разгара на Тридесетгодишната война средствата, отпуснати на гарнизона във Фландрия, са пет или шест пъти повече, отколкото тези, дадени за войските в Германия. „Войната в Холандия, отбелязва съветник на испанското правителство, доведе монархията до пълен провал.“ Всъщност между 1566 и 1654 г. Испания внася във военната хазна на Холандия около 218 милиона дуката, значително повече от общия сбор на кралските постъпления от Индиите (121 милиона дуката)[38]. Стратегическата отбрана на Фландрия също все повече се затруднява. Морският път често остава на милостта на французите, англичаните и холандците, пример за което е разбитият през 1639 г. от холандския адмирал Тромп испански флот, превозващ войскови подкрепления, а „испанският път“ от Ломбардия през долините на Швейцария или Савоя, нагоре по източните граници на Франция до долното поречие на Рейн, също изобилства от слаби места[39]. Има ли смисъл да се стремиш да овладееш няколко милиона непокорни холандци, които са ти почти чужди, на такава жестока цена? Защо не оставим бунтовниците да тънат в еретизма си, лукаво заявяват представителите на обложения с прекомерни данъци кастилски парламент, небето ще ги накаже, а Испания ще свали от плещите си този непосилен товар[40].

Причините, заради които империята не трябва да се оттегля от този театър на бойните действия, макар и неубедителни за онези, които се оплакват от разхищението на ресурсите, имат своите основания. Първо, ако Испания изгуби Фландрия, последната ще падне в ръцете на Франция или на Обединените холандски провинции, с което засилва мощта и престижа на един от двата отдавнашни врагове на Хабсбургите. Тази мисъл е недопустима за стратезите на испанската политика, за които „доброто име“ означава много повече, отколкото всичко останало. Второ, Филип IV и неговите съветници успяват да наложат съображението, че борбите в този район, ако не друго, поне отвличат неприятелските сили от останалите по-уязвими места. „Макар че войната, която водим във Фландрия, изчерпа нашата хазна и ни вкара в дългове, тя отклони вниманието на враговете ни към тези райони; ако бяхме постъпили другояче, войната със сигурност щеше да дойде в самата Испания или някъде наблизо“[41]. Съществува и теорията за доминацията, според която, ако Холандия бъде изпусната, с нея ще бъде загубена и каузата на Хабсбургите в Германия и другите по-малки владения, например Франкското княжество, та дори и Италия. Това, естествено, са теоретически постановки, но ние сме длъжни да отбележим, че държавниците в Мадрид и техните армейски командири в Брюксел възприемат събитията като едно взаимнообвързано цяло, което би се разпаднало, ако една от съставните му части се отдели. „Първите и най-големи опасности (гласят постановките от критичната 1635 г.) са онези, които заплашват Ломбардия, Холандия и Германия. Поражението в една от трите би било фатално за нашата монархия, а ако то е голямо поражение, останалата част от монархията ще се срути. Защото Германия ще бъде последвана от Италия и Холандия, а Холандия ще бъде последвана от Америка. А Ломбардия ще бъде последвана от Неапол и Сицилия, оставени също така без възможност да се защитят“[42].

Приемайки тази логика, испанската корона се обрича на широкообхватна изтощителна война, която продължава до осигуряване на победа или компромисно примирие, или пълно изчерпване на силите на цялата система.

Навярно ще бъде достатъчно да покажем, че разходите за продължителната война и упоритостта, с която се бранят четирите основни фронта, не биха могли да защитят испанските имперски амбиции. Съществуват свидетелства за наличието и на трета, второстепенна причина – испанското правителство не успява да мобилизира наличните ресурси по най-ефикасния начин и поради политическо недомислие само подкопава мощта си.

Макар че чужденците възприемат империите на Карл V или Филип II като монолитни и дисциплинирани, на практика те не са друго, а сбор от разнородни територии, всяка със свои собствени привилегии и всяка горда с различието си[43]. Централно управление няма (камо ли съдебна или изпълнителна власт), а свързващото звено помежду им е единствено самият монарх. Липсата на тези обединяващи институции и обстоятелството, че императорът може никога да не посети дадена страна, затрудняват краля при събирането на средства от една част на владенията за нужди, възникнали в друга. Данъкоплатците в Сицилия и Неапол с желание плащат за създаването на флот за борба с турците, но роптаят при необходимостта да финансират войните на Испания в Холандия. Португалците намират смисъл да подкрепят отбраната на Новия свят, но нехаят за войните в Германия. Засиленият местен патриотизъм допринася за придобиването на финансови права, които се защитават ревностно. Същевременно патриотизмът представлява и тяхно отражение. В Сицилия например поземлената аристокрация оказва съпротива срещу първоначалния стремеж на Хабсбургите да повишат данъците и през 1516 и 1517 г. вдига бунт срещу испанския вицекрал. Бедната и размирна Сицилия, която притежава собствен парламент, едва ли има съществен принос в защитата на общите интереси на Хабсбургите[44]. В княжество Неапол и в по-скорошната придобивка Милано притиснатите от Мадрид испански администратори срещат по-малко законни пречки при събирането на нови парични средства. При управлението на Карл V тези градове *осигуряват* значителна финансова помощ. Но на практика борбите за запазване на Милано и войните срещу турците отправят паричния поток в обратна посока. За запазването на своя средиземноморски защитен вал Испания изпраща милиони дукати в Италия, добавяйки ги към онези, които се събират там. През Тридесетгодишната война потокът отново се обръща и данъците, събрани в Италия, отиват за покриване на разходите за войните в Германия и Холандия. Ако разгледаме периода 1519–1659 г. като едно цяло, не бихме приели, че приносът на хабсбургските провинции в Италия към общата хазна е по-голям, ако изобщо има такъв, от онова, което тези провинции получават от Хабсбургите за своята отбрана[45].

Холандия се превръща в друг, още по-голям канал, по който изтичат кралските средства. В началния период на управлението на Карл V холандските провинции осигуряват растящи постъпления от събраните данъци, макар че непрестанно спорят за размерите им и настояват за признаване на привилегиите си. През последните години от царуването на краля недоволството от необходимостта да се събират извънредни средства за войните в Италия и Германия се слива с религиозните вълнения и търговските неуредици, вследствие на което страната бива залята от вълна на негодувание срещу управлението на Испания. През 1565 г. държавният дълг на Холандските провинции достига 10 млн. флорина, а сумите за изплащане на дълговете заедно с редовните административни разходи превишават стойността на постъпленията, което заставя Испания да покрие дефицита[46]. И когато след още една година на неумело управление от страна на Мадрид местното недоволство се превръща в открит бунт, Холандия става колосален консуматор на имперските ресурси, а шестдесет и пет хилядната армия на Фландрия поглъща една четвърт от общите разходи в течение на десетки години.

Неуспехът в събирането на средствата се оказва най-пагубен в самата Испания, защото в действителност там короната разполага с много малки финансови права. Всяка от трите области, подвластни на Арагон (Арагон, Каталуния и Валенсия) има собствено законодателство и данъчни системи, които им дават голяма независимост. Всъщност единствените гарантирани постъпления за кралската хазна са приходите, получавани от личните владения на краля. Допълнителни средства се отпускат рядко и с нежелание. Когато през 1640 г. изпадналият в отчаяние крал Филип IV прави опит да накара Каталуния да заплати за войските, изпратени в нея, за да бранят испанската граница, единственият резултат, който постига, е избухването на продължителен бунт. Португалия, макар и под испанско командване от 1580 г. до въстанието през 1640 г., е напълно автономна във финансовите въпроси и не прави редовни парични вноски за общата кауза на Хабсбургите. Така Кастилия остава единствената „млекодайна крава“ на испанската данъчна система, макар че и тук баските провинции запазват неприкосновеността си. Поземлената аристокрация, силно представена в кастилския парламент, обикновено е по-склонна да гласува данъци, които тя няма да плаща. Наред с това данъци от вида на алкабала (десетпроцентов данък върху продажбите), митата, които са редовни постъпления, заедно със сервисиос (дотации от парламента), милионес (данък върху хранителните стоки, също изплащан от парламента) и различните църковни налози, които представляват основните извънредни постъпления, влияят неблагоприятно на търговията, стокообмена и бедното население, като по този начин разпространяват недоволството и общия недоимък и допринасят за нарастването на емиграцията[47].

Докато среброто от Америка не внася солидни попълнения на испанската кралска хазна (приблизително от 60-те години на XVI до края на 30-те години на XVII в.), тежестта на войните на Хабсбургите пада главно върху плещите на кастилските селяни и търговци. Дори и в най-добрите години кралските приходи от източниците в Новия свят представляват едва една четвърт до една трета от постъпленията, получени от Кастилия и нейните шест милиона поданици. Тъй като данъчният товар не е разпределен по-равномерно в рамките на кралство Испания, а и по всички територии на Хабсбургите, базата, осигуряваща средства за растящите военни разходи на този век, се оказва твърде стеснена и недостатъчна.

Наличието на такъв недостиг се потвърждава и от закъснелите икономически мерки, придружаващи експлоатацията на данъкоплатците от Кастилия[48]. Духът, насаждан от кралското общество, не насърчава особено много търговията, но в началото на XVI в. в страната цари сравнително благоденствие, броят на населението расте, появяват се и различни индустрии. Но настъпването на Контрареформацията и многобройните войни на Хабсбургите поощряват развитието на религиозните и военните елементи на испанското общество, отслабвайки търговските. Икономическите стимули са така незначителни, че хората предпочитат да получават църковни привилегии или аристократически титли. Настъпва хроничен недостиг на майстори занаятчии за оръжейната промишленост например, а разпределението на работната ръка по отношение на мястото на живеене и упражняване на занаята среща пречки от страна на гилдиите[49]. Даже и развитието на земеделието се задържа поради привилегироваността на Места, прочутата гилдия на овцевъдите, чиято стока се ползва с правото да пасе навред из кралството. С нарастването на броя на испанското население през първата половина на XVI в. нараства и необходимостта от внос на зърно. Тъй като вноските на гилдията на овцевъдите за правото на паша влизат в кралската съкровищница, а отнемането на техните права би предизвикало гнева на силните поддръжници на короната, изгледи за промяна на съществуващата практика не се виждат. И накрая, макар и с няколко забележителни изключения, като търговците на вълна, финансиста Симон Руис, района около Севиля, икономиката на Кастилия като цяло е твърде зависима от вноса на чужди манифактурни стоки и от услугите, предоставяни от чужденци, най-вече предприемачи от Генуа, Португалия и Фламандия. Тя се определя и от холандците, дори и по време на водените с нея войни. „До 1640 г. три четвърти от стоките, пристигащи в пристанищата на Испания, се докарват с холандски кораби“[50] и носят печалби на най-големите ѝ врагове. Затова не е изненадващо, че Испания страда от постоянен търговски дебаланс, който може да се възстанови единствено чрез реекспорта на американско злато и сребро.

Ето защо изтощителните разходи за водените в течение на сто и четиридесет години войни се оказват непосилни за едно общество, което е зле подготвено, за да поеме бремето им. Неспособни да наберат средства по-ефикасно, хабсбургските монарси прибягват до различни способи, леки за настоящето, но катастрофални за бъдещото добруване на страната си. Данъците непрестанно се увеличават по всевъзможни начини, но рядко падат на гърба на онези, които биха понесли бремето им най-леко, и винаги са в ущърб на търговията. Привилегии, монополни права, почетни звания с желание биват продавани от правителството, което е готово на всичко, за да получи пари. Развива се груба политика на финансов дефицит, настъпила отчасти поради големите заеми, взети срещу очакваните от Кастилия данъчни постъпления или съкровищата от Америка, или поради продажбите на лихвоносни правителствени облигации (*juros*), привличащи от своя страна капитали, които иначе биха могли да бъдат инвестирани в търговията и промишлеността. Но правителството продължава да води недалновидна политика по обслужване на дълга без оглед на ограниченията, които налага тя, и без контрола, който би бил наложен от една централна банка. Даже в късните етапи на управлението на Карл V държавните постъпления са ипотекирани за години напред. През 1543 г. 65 % от редовните приходи са изразходвани за изплащането на лихвите върху издадените облигации. Колкото по-отдалечени стават „редовните“ доходи на кралската хазна, толкова по-отчаяно е търсенето на извънредни постъпления и нови данъци. Сребърните монети например многократно са заменяни с медни. Понякога правителството конфискува пристигащото сребро, предназначено за отделни граждани, и принуждава последните да приемат облигации вместо скъпоценния метал. В други случаи испанските крале прекратяват изплащането на лихвите и обявяват временна несъстоятелност. И ако случаи като този не разоряват банките, то те определено разрушават доверието в Мадрид за в бъдеще.

Дори и някои от ударите, понесени от икономиката на Кастилия през тези години, да не са плод на човешки действия, последиците от тях са утежнени поради човешко недомислие. Чумните епидемии, обезлюдили голяма част от селата около началото на XVII в., са непредсказуеми, но те допринасят за засилването на другите злини – безбожните наеми, действията на Места (гилдия на овцевъдите), военната служба, обстоятелства, които вече подкопават земеделието. Потокът злато от Америка създава икономически проблеми, най-вече поскъпване, с които нито едно общество от онова време не знае как да се справи. Но условията в Испания тогава са такива, че тези явления се отразяват по-зле върху продуктивните класи, отколкото върху непродуктивните – среброто изтича от Севиля в ръцете на чужди банкери и търговци на оръжейни стоки, а новите презокеански източници на богатство са експлоатирани от короната по начин, който пречи, а не допринася за създаването на „здрави финанси“. Потокът скъпоценни метали от Индиите, говори се тогава, е като дъжд по покрива – лее се, но се оттича.

Ето защо в центъра на причините за упадъка на Испания е, че тя не признава спазването на условията, необходими за издръжката на родна мощна военна машина. Отново и отново се вземат погрешни мерки. Прогонването на евреите, сетне на маврите, прекратяването на връзките с чуждестранни университети, указанията на правителството корабостроителниците на Биская да строят големи военни кораби за сметка на по-малките и по-полезни търговски съдове, тежките данъци върху износа на вълна, което я прави неконкурентна на чуждите пазари, *вътрешните* митнически бариери между отделните испански княжества, които пречат на търговията и предизвикват повишение на цените – това са само част от необмислените решения, които в дългосрочен план сериозно подронват възможностите на Испания да играе голямата военна роля, която сама си е избрала в развитието на европейските и извъневропейските дела. Макар че видимият упадък настъпва едва в 40-те години на XVII в., причините за него съществуват десетки години по-рано.

Сравнения с други държави

Все пак сме длъжни да подчертаем, че тези слабости на Хабсбургите са относителни. Да завършим разказа си с тях, без да сме разгледали опита и на останалите сили в Европа, би означавало да оставим анализа си непълен. Войната, както твърди един историк, „е най-тежкото изпитание, на което бива подложена държавата през XVII в.“[51]. Промените във военната техника, обусловили огромното нарастване на числеността на армейския състав и едновременното развитие на мащабни военноморски действия, налагат нова, непосилна тежест върху организираните общества на Запада. Всеки участник във войните трябва да се научи как да създаде задоволителна административна структура, способна да посрещне нуждите на „военната революция“, и което не е по-маловажно, да намери нови източници на средства за заплащане на растящите военни разходи. Трудностите, които изпитват владетелите от Хабсбургската династия и техните поданици, може да изглеждат необичайни поради продължителността на периода, през който са водени войните. Но както показва таблица 1, необходимостта да се финансират и управляват големи военни сили е обща за всички държави, много от тях с ресурси, по-малки от тези на Испания. Как се справят те със задачата си?

ТАБЛИЦА 1

Нарастване на числеността на армиите, 1470–1660 г.[52]

Година	Испания	Обединени провинции	Франция	Англия	Швеция
1470	20 000		40 000	25 000	
1550	150 000		50 000	20 000	
1590	200 000	20 000	80 000	30 000	15 000
1630	300 000	50 000	150 000		40 000
1650	100 000		100 000	70 000	70 000

Един от най-упоритите и страшни врагове на Хабсбургите – Османската империя, не е засегнат в разказа ни главно защото неговите предимства и недостатъци са разгледани в предишната глава. Трябва да припомним обаче, че много от трудностите и слабостите, с които се налага да се бори турската администрация – стратегическото свръхразширение, неправилното използване на ресурсите, потискането на търговското предприемачество за сметка на религиозната ортодоксалност или военния престиж, са сходни с онези затруднения, които измъчват Филип II и неговите наследници. Няма да разглеждаме Русия и Прусия като държави, чийто час на велики сили в политиката на Европа все още не е ударил. Ще пропуснем Полша и Литва, които независимо от своите териториални размери са твърде затруднени от етническата си нееднородност и от недъзите на феодализма (крепостничеството, изостаналата икономика, изборната монархия, „аристократичната анархия, която я прави образец за политическа неефективност“[53]), за да поемат своя път към превръщането си в модерни национални държави. Страните, на които ще се спрем тук, са „новите монархии“ – Франция, Англия и Швеция, както и „буржоазната република“ Обединени провинции.

Тъй като Франция е страната, незабавно заела мястото на Испания като най-велика военна сила, естествено е историците да спират вниманието си на многобройните ѝ предимства. Но ще сгрешим, ако изместим много назад във времето периода на френското превъзходство. През повечето години, които ще изследваме в настоящата глава, Франция е по-слаба от своята южна съседка. През десетилетията, последвали Стогодишната война, консолидирането на кралските територии, разположени срещу Англия, Бургундия и Бретан, обичаят да се налагат преки данъци (най-вече талия – поголовен данък) без допитване до правителството, последователната административна работа на новите държавни секретари, съществуването на „кралска“ армия с мощна артилерия привидно превръщат Франция в благоденстваща, единна, следфеодална монархия[54]. Крехкостта на тази структура се проявява много скоро. Италианските войни, освен че многократно показват колко краткотрайни и напразни са усилията на французите да спечелят влияние на полуострова (даже в съюз с Венеция или Турция), струват и много пари. Не само хабсбургската, но и френската корона се принуждават да обявят банкрут през фаталната 1557 г. Доста преди да падне ножът и независимо от увеличението на талия и косвените налози като габел (данък върху солта) и митата, френската монархия прибягва до големи заеми от банките, отпускани при високи лихви (10–16 %), и към съмнителни сделки като продажбата на държавни служби. Освен това във Франция, повече отколкото в Испания или Англия, религиозните съперничества се пренасят върху големите аристократични родове и предизвикват кръвопролитна и продължителна гражданска война. Макар и да не е велика сила в международните работи, след 1560 г. Франция заплашва да се превърне в нов плацдарм за Европа и евентуално завинаги да се отдели чрез религиозни граници, както става с Холандия и Германия[55].

Едва след възкачването на Анри Наварски на френския трон като Анри IV (1589–1610) и с въвеждането на политиката му на вътрешни компромиси и външни военни действия срещу Испания положението се подобрява, а мирният договор, който той сключва с Мадрид през 1598 г., носи голямото преимущество, че запазва независимостта на Франция. Но страната е силно отслабена поради гражданските войни, върлуващите разбойници, високите цени и неразвитите търговия и земеделие. Що се отнася до финансовата ѝ система, трябва да кажем, че тя напълно се е разпаднала. През 1596 г. националният дълг възлиза на около 300 млн. ливри, като четири пети от постъпленията за същата година в размер на 31 млн. са предварително разпределени и „изядени“[56]. Дълго време след

това Франция представлява едно възстановяващо се общество. Нейните природни ресурси са сравнително големи. Населението, наброяващо около шестнайсет милиона, е два пъти по-голямо от испанското и четири пъти по многобройно от жителите на Англия. Макар и не толкова напреднала като Холандия, Северна Италия и лондонският регион по отношение на градоустройството, търговията и финансите, нейното земеделие е разнообразно и в добро състояние и страната обикновено разполага с излишък на храни. Скритото богатство на Франция се проявява в началото на XVII в., когато Сюли, пръв министър на Анри IV, контролира икономиката и държавните финанси. Извън полет (продажба и облагане на продажбата на наследствени държавни служби) Сюли не въвежда нови данъци. Той ремонтира държавния данъчен механизъм, премахва привилегиите на хилядите неправомерно освободени от данъци, възстановява земите и доходите на короната и намалява размера на лихвите върху националния дълг. В срок от няколко години след 1600 г. равновесието на държавния бюджет се възстановява. Наред с това Сюли, изпреварвайки Колбер – министър по времето на Луи XIV, прави опити да подпомогне индустрията и земеделието по най-различни начини – намалява данъка талия, изгражда мостове, пътища и канали, за да подобри превозването на стоките, поощрява производството на тъкани, създава кралски фабрики за направа на предмети на разкоша, с които да замени вносните, и много други. Не всички негови начинания оправдават надеждите му, но разликата между Франция и Испания на Филип III става осезаема[57].

Трудно е да се каже дали това съзидателно дело е щяло да продължи, ако Анри IV не е бил убит през 1610 г. Ясно е само, че нито една от „новите монархии“ не може да функционира правилно без подходящо ръководство, и затова в периода между смъртта на Анри IV и консолидацията на кралската власт от Ришельо през 1630 г. вътрешната политика на Франция, неприязънта към хугенотите, склонността на аристокрацията към интригантство не позволяват на страната да се изяви като велика сила. Освен това, когато Франция открито се намесва в Тридесетгодишната война, тя не е, както твърдят някои историци, единна, здрава сила, а страна, все още неизлекувала много от старите си рани. Интригите на аристокрацията не стихват, като достигат своя връх чак през периода 1648–1653 г. Бунтовете на селяните, на безработното градско население, на хугенотите заедно с обструкционизма на местната управа – всичко пречи на доброто функциониране на правителството. А икономиката, повлияна от спада на населението, суровите зими, намаленото земеделско производство и зачестилите чумни епидемии, от които Европа явно много страда по онова време[58], едва ли е в състояние да обезпечи разходите по голяма война.

Ето защо след 1635 г. във Франция се налага данъците да бъдат увеличени по най-различни начини. Продажбата на държавни служби се засилва, данъкът талия, намален преди няколко години, се вдига толкова, че до 1642 г. приходите от него се удвояват. Но и тези мерки не успяват да покрият разходите за борбите срещу Хабсбургите нито като пряка издръжка на армията, наброяваща 150 000 души, нито като субсидии за съюзниците. През 1643 г., годината на голямата френска военна победа над Испания при Рокроа, държавните разходи са почти два пъти по-големи от приходите и Мазарини, наследникът на Ришельо, е принуден да разпродаде още повече държавни служби и да наложи по-строг контрол върху събирането на данъците – две мерки, които се ползват с изключителна непопулярност. Затова не е случайно, че въстанието от 1648 г. започва като стачка против новите мерки, наложени от Мазарини във връзка с данъчното законодателство, и че тези вълнения бързо водят до загуба на държавния кредит и до неохотното обявяване на несъстоятелност[59].

Впоследствие, през единадесетте години на френско-испански войни след Вестфалския мир от 1648 г., двата съперника приличат на изтощени боксьори, впили се един в друг със сетни сили, за да се довършат взаимно. Всеки страда от вътрешни междуособици, ширеща се беднотия, отвращение от войната и се намира на ръба на финансов крах. Вярно е, че с генерали като Д'Ангиен и Тюрен и военни реформатори като Льо Телие френската армия полека тръгва към челното място в Европа, но нейните военноморски сили, създадени от Ришельо, се прехвърлят на суша по необходимост[60]. Страната все още се нуждае от солидна икономическа база. За щастие Англия, чиито военни и морски сили укрепват под управлението на Кромуел, влиза в конфликта, с което наклонява везните срещу отчаяната Испания. Последвалият Пиренейски мир е символ не толкова на величието на Франция, колкото на упадъка на нейните свръхразширени южни съседки, воювали със забележително упорство[61].

С други думи, всяка от европейските сили притежава предимства и недостатъци и въпросът е да се попречи на слабостите да надделеят над качествата. Същото се отнася и за Англия и Швеция, чиито намеси спомагат за усмиряването на хабсбургските амбиции в много критични случаи. Едва ли може да се смята, че през тези сто и четирийсет години Англия е готова и чака избухването на военен конфликт на континента. За възстановяването на Англия след Войната на розите или поне след мира с Франция от 1492 г. Хенри VII съсредоточава усилията си върху осигуряването на вътрешна стабилност и финансов ред. Намалявайки своите собствени разходи, изплащайки дълговете си и поощрявайки търговията с вълна, риболова и търговските отношения въобще, първият тюдорски монарх дава възможност на една страна, пострадала от граждански междуособици и вълнения, да си поеме въздух. Останалото сторват естественото плодородие на земите, процъфтяващата търговия с платове, продавани на холандските провинции, нарастващото използване на крайбрежните риболовни територии и всеобщият подем на търговията. Що се отнася до държавните финанси, възвърнатите от краля наследствени земи, конфискацията на други, собственост на бунтовници и съперници за трона, приходите от митата от развиващата се търговия и печалбите от Звездната палата* и други съдилища – всичко това заедно спомага за постигането на положителен баланс[62].

Но политическата и финансовата стабилност не означават държавна *мощ*. В сравнение с далеч по-многобройното население на Франция и

---

* Звездна палата – съдебен орган (апелативен съд) в Англия, получил названието си от залата на Уестминстърския дворец, в която заседавал; добил при Тюдоровската династия характера и широките правомощия на извънреден съд; премахнат в средата на XVII в. (*б. р.*).

Испания три-четиримилионното население на Англия и Уелс изглежда твърде скромно. Финансовите институции и търговските инфраструктури на страната са неразвити, ако се сравнят с тези на Италия, Южна Германия и холандските провинции, макар че през епохата на Тюдорите настъпва значителен индустриален растеж[63]. На военно равнище разликата е още по-осезаема. След като застава твърдо на трона, Хенри VII разпуска голяма част от своята армия и забранява с малки изключения съществуването на частни войски. Освен йомените от гвардията* и няколко гарнизона през периода, когато френско-италианските войни в Италия променят характера и мащабите на военния конфликт, в Англия не съществува постоянна редовна армия. Ето защо войските на първите Тюдори са въоръжени по старому – с големи лъкове и алебарди, и обучавани по традиционния начин – опълчения на графствата, отряди от доброволци и други. Изостаналостта не пречи на Хенри VIII да нападне шотландците, нито спира нашествието му през 1513 и 1522–1523 г. срещу Франция, тъй като английският крал наема „модерни" войски – копиеносци, аркебузиери** и тежка кавалерия от Германия[64].

Дори и първите английски операции във Франция или двете по-късни нашествия през 1528 и 1544 г. да не бяха завършили с поражение, дори и да бяха заставили френския монарх да предлага откуп на английските нашественици, те пак щяха да имат опустошителни финансови последствия. От общите разходи на държавната съкровищница, възлизащи на 700 000 лири през 1513 г., 623 000 са отпуснати за заплати на войниците, за артилерийското и техническото снабдяване, за бойни плавателни съдове и други военни разходи***. Натрупаните от Хенри VII резерви скоро биват изразходвани от неговия амбициозен наследник, а Улси – главният министър на Хенри VIII, предизвиква широко недоволство заради стремежа си да събере средства чрез насилствени заеми, просене на помощи и по други произволни начини. Едва с отнемането на църковните земи от Томас Кромуел през 1530 г. финансовото положение се облекчава. На практика английската реформация удвоява кралските приходи и позволява големи разходи за военни проекти и укрепления по брега на Ламанша и шотландската граница, за нови и мощни бойни кораби за Кралския флот, за потушаване на въстанията в Ирландия.

Пагубните войни с Франция и Шотландия през 40-те години на XVI в. струват колосалната сума от 2 135 000 лири – около десет пъти повече от обичайните кралски приходи. Министрите са принудени да предприемат най-отчаяни действия: да продават църковните имоти на безценица, да присвояват имената на аристокрацията срещу смешни суми, отново да вземат непосилни заеми, да слагат примеси в монетите и накрая да прибягват до Фугерите и други чужди банкери[65]. Ето защо уреждането на отношенията с Франция през 1550 г. представлява един твърде желан отдих за почти фалиралото правителство.

---

* Йомени от гвардията – отряд кралски твардейци, създаден от английския крал Хенри VIII, по-късно добил чисто церемониални функции, днес включва йомените пазачи на Тауър в Лондон (*б. р.*).

** Аркебузиер – пехотинец, въоръжен с аркебуза (тежка пушка с фитилно запалване), на въоръжение в европейските армии през XIV–XVI в. (*б. р.*).

*** Моят колега, професор Робърт Ащън, ме предупреди, че данните за английските (а вероятно и за други) държавни постъпления и разходи през целия период трябва да се разглеждат като *номинални* стойности. Сумите, удържани от държавните служители, подкупите, корупцията и лошото водене на счетоводните сметки драстично намаляват държавните „субсидии" за армията и флота. По същия начин на практика само една част от кралския „приход" стига до монарха. Затова посочените данни са по-скоро ориентировъчни, а не задължителни (*б. а.*).

Следователно през първата половина на XVI в. военната сила на Англия страда от големи ограничения. Държавата е централизирана и относително хомогенна, макар и недотам в пограничните райони и в Ирландия, които непрестанно отклоняват кралските ресурси и внимание. Благодарение на личния интерес на Хенри VIII страната има силна отбрана, няколко модерни укрепления, артилерия, корабостроителници, значителна оръжейна промишленост и добре оборудван флот. Но във военно отношение тя изостава поради качеството на армията си, а финансовото ѝ състояние е такова, че не може да осигури средства за мащабна война. Когато Елизабет I сяда на трона през 1558 г., тя проявява достатъчно разум, за да признае ограниченията и съобразявайки се с тях, да постигне целите си. През опасния период след 1570 г., когато Контрареформацията е в пълен разгар, а испанските войски се бият в Холандия, тази задача е твърде трудна. Тъй като нейната страна не може да се мери с нито една от европейските сили, Елизабет се стреми да запази независимостта на Англия по дипломатически път, а когато английско-испанските отношения се влошават, да даде възможност на „студената война“ да се води по море, което е най-малкото по-евтино, а понякога носи и печалби[66]. Макар че се налага да търси пари, за да осигури своите шотландски и ирландски флангове и да помогне на холандските въстаници в края на 1570 г., през първите двадесет и пет години от управлението си Елизабет и нейните наследници успяват да повишат активите на държавния баланс, което идва тъкмо навреме, защото след решението да изпрати експедиционен корпус под командването на граф Лестър в Холандия кралицата спешно се нуждае от „военна хазна“.

Разразилият се след 1585 г. конфликт с Испания поставя пред правителството на Елизабет високи изисквания от стратегическо и финансово естество. При избора на най-подходящата за Англия стратегия командващите флота Хокинс*, Роли**, Дрейк и други налагат на кралицата политика на преустановяване на търговията със сребро с Испания, нахлуване във вражеските крайбрежия и колонии и практично използване на предимствата на морските бойни действия с цел намаляване на разходите – предложение, привлекателно на теория, но трудно за реализиране. Необходимо е да се изпратят войски в Холандия и Северна Франция, за да окажат помощ на воюващите с испанската армия – стратегия, приложена не от любов към холандските бунтовници или френските протестанти, а просто защото, както твърди Елизабет – „когато настъпи последният ден на Франция, той ще означава началото на края за Англия“[67]. Ето защо запазването на европейския баланс е от жизненоважно значение и той трябва да бъде съхранен дори и с активна намеса. Този „континентален ангажимент“, поне като лично задължение, остава в сила до началото на XVII в. и много английски подразделения не се изтеглят при сливането на експедиционния корпус с армията на Обединените провинции през 1594 г.

Изпълнявайки двойната задача: да осуетят плановете на Филип II по суша и да изтощят с постоянни нападения войските му по море, англичаните дават своя принос за запазването на плурализма в Европа. Но издръжката на 8000 души в чужбина е огромно усилие. Изпратените в Холандия през 1586 г. средства възлизат на над 100 000 лири, тези през 1587 г. са 175 000, като всяка сума представлява повече от половината от общите годишни държавни разходи. В годината, когато Испанската армада напада по море, на флота биват отпуснати над 150 000 лири. Следователно годишните разходи на Елизабет през края на 80-те години от XVI в. са между два и три пъти повече от разходите в началото на десетилетието. През следващите десет години короната изразходва приблизително 350 000 лири годишно, а кампанията в Ирландия предизвиква увеличение на средните годишни разходи, достигнали над 500 000 лири през последните години от царуването на Елизабет[68]. Колкото и да се опитва да събере средства от други източници – продажба на кралски земи и монополни права, правителството не може да намери друг изход, освен да свика долната камара на парламента и да поиска допълнителни субсидии. Фактът, че те са предоставени на обща стойност около 2 млн. лири и че правителството на Англия не обявява несъстоятелност, нито оставя войските си без възнаграждение, е доказателство за умението и мъдростта на кралицата и нейните съветници. Но годините на войни изтощават цялостната система, завещават дългове на първия крал от династията на Стюартите и го поставят, него и наследниците му, в положение зависимо от неблагонадеждната Долна камара и несигурния паричен пазар[69].

Нямаме възможност да отделим място в нашия разказ на конфликта, разразил се между короната и парламента, който ще предопредели политиката на Англия четири десетилетия след 1603 г. и в който финансите ще играят основна роля[70]. Непохватните и случайни намеси на английските войски в големите битки в Европа през 1620 г., макар и твърде скъпи, оказват малко влияние върху хода на Тридесетгодишната война. Населението, търговията, задморските колонии и общото благосъстояние на Англия през този период растат, но нито един от изброените елементи не може да осигури здрава основа за държавната власт без наличието на вътрешна хармония. Споровете около въпроси като осигуряване на средства за корабостроенето, което на практика би увеличило военната мощ на страната, скоро довеждат короната и парламента до гражданска война, която премахва Англия като фактор в европейската политика за голяма част от периода на 40-те години. Когато Англия отново вдига глава, тя предизвиква холандците на жестока търговска война (1652–1654), която независимо от целите на участниците няма никаква връзка с общото равновесие на Европа.

---

* Хокинс, сър Джон (1532–1595) – англ. мореплавател и търговец на роби; като един от ръководителите на военната флота поощрява въвеждането на по-маневрени и добре въоръжени кораби и допринася за разгрома на испанската Велика армада през 1588 г. (*б. р.*).

** Роли, сър Уолтър (1554–1618) – англ. авантюрист, писател, фаворит на кралица Елизабет I. Извършва трансатлантически пътувания – изследва Гаяна, р. Ориноко, основава колонията Върджиния в Сев. Америка. Обвинен е в държавна измяна при наследника на Елизабет I – крал Джеймс I и е екзекутиран. Докато е затворен в лондонския Тауър, написва „История на света“ (*б. р.*).

Но Англия под управлението на Кромуел през 50-те години на XVI в. е в състояние да играе ролята на велика сила много по-успешно, отколкото при предишните правителства. Неговата „армия от нов модел", появила се в резултат на гражданската война, най-после заличава огромната разлика между английските войски и техните европейски партньори. Организирана и обучена по новите способи, въведени от Морис Насауски и Густав II, закалена в дългогодишни боеве, дисциплинирана и обикновено редовно възнаграждавана, английската армия може да бъде успешно изведена на европейска бойна арена, потвърждение на което е победата над испанските войски в битката при Дюнс от 1658 г. Флотът на Англия при Кромуел е много модерен за времето си. Спечелил подкрепата на Долната камара заради това, че застава на нейна страна по време на гражданската война, в края на 40-те години флотът преживява истинско възраждане. Удвоява своя състав – от тридесет и девет плавателни съда (1649) до осемдесет (1651), подобряват се възнагражденията и условията на живот, корабостроителниците и техническото осигуряване, а необходимите средства редовно биват гласувани от Долната камара, която е убедена, че парите и силата вървят ръка за ръка[71]. Благоприятното положение се допълва и от обстоятелството, че през първата война срещу холандците флотът бива подкрепен от също така страховитите войски под командата на Тромп и Де Рюйтер, които не отстъпват по уменията си на адмирал Блейк и адмирал Монк. Не е изненадващо, че започнатата след 1655 г. война срещу испанската империя постига успех. Превзета е Акадия (Нова Скотия), а след фиаското в Хиспаньола (Ямайка) през 1656 г. е отвлечена част от испанския съкровищен флот. Кадис е блокиран, а през 1657 г. флотът в Санта Круз е разбит.

Макар че английските военни операции най-сетне наклоняват везните и през 1659 г. заставят Испания да прекрати войната си с Франция, вътрешното напрежение не може да бъде избягнато. Загубена е печелившата търговия с Испания, която се прехвърля в ръцете на холандците, пазещи неутралитет през периода след 1655 г., а вражески разбойнически кораби ограбват богатствата, превозвани с английски търговски кораби през Атлантическия океан и Средиземно море. Издръжката на армия от над 70 000 души и на многочислен флот се оказва твърде скъпа – според някои сведения от общите разходи на правителството в размер на 2 878 000 лири през 1657 г. над 1 900 000 лири отиват за армията, а 742 000 – за флота[72]. Въвеждат се и насилствено се събират нови, невиждани дотогава данъци, макар че и те не стигат на правителството, което „харчи четири пъти повече от онова, което се е смятало за недопустимо при Чарлс I" преди английската революция[73]. Дълговете непрестанно растат, а заплатите на войници и моряци се бавят. Годините на война с Испания явно засилват народното недоволство от управлението на Кромуел и стават причина за петициите на търговското съсловие за сключване на мир. Не може да се смята, разбира се, че Англия е съсипана от този конфликт, което би станало, ако тя участваше в борбите на Великите сили толкова дълго, колкото Испания. Разрастването на английската търговия

по суша и по море заедно с печалбите от колониите и транспортните услуги започват да формират солидни икономически основи, на които английското правителство може да се опре в случай на нова война. И точно защото Англия, както и Обединените холандски провинции, успява да създаде ефективна пазарна икономика, тя постига редкия успех да съчетае повишения жизнен стандарт с подобрения демографски прираст[74]. И все пак най-съществено значение има това, че тя запазва правилния баланс между своите военни и военноморски стремежи, от една страна, и повишаването на народното благоденствие – от друга. Към края на управлението на Протектората този баланс е вече твърде неустойчив.

Поучителният урок по държавническо умение ще блесне още по-ярко, ако сравним възхода на Англия и развитието на другата „флангова" сила – Швеция[75]. През XVI в. нейните перспективи изглеждат мрачни. Оградена от Любек и Дания, затворили подстъпа ѝ към Западна Европа, въвлечена в множество борби на източния си фронт с Русия, постоянно разстройвана от отношенията си с Полша, Швеция има твърде много грижи да запази себе си. Тежкото поражение, нанесено от Дания във войната през 1611–1613 г., подсказва, че Швеция е предопределяна по-скоро да западне, отколкото да се разшири в бъдеще. Освен това тя страда от вътрешен разкол, по-скоро конституционен, отколкото верски, който води до укрепване на привилегиите на благородниците. Но най-голямата слабост на Швеция е нейната икономическа база. Съществена част от нейната обширна територия представлява арктическа пустиня или горски масиви. Разпръснатото селско население, задоволяващо само потребностите си, представлява 95 % от общия брой на жителите, който е около 900 000, а заедно с Финландия – около милион и четвърт, по-малко, отколкото населението на редица италиански държави. Градовете са малко, а промишлеността – оскъдна. Средна класа почти не се забелязва. Размяната на стоки и услуги е все още основна форма на търговията. Ето защо, когато през 1611 г. на престола се качва Густав II, във военно и икономическо отношение Швеция е все още джудже.

Две обстоятелства помагат на страната бързо да излезе от своето неблагоприятно положение. Първото са чуждите предприемачи, най-вече холандци, но и германци и валонци, за които Швеция е обещаваща неразвита страна, богата на суровини като дървен материал и желязна и медна руда. Най-известният от тях – Луи дьо Геер, не само продава готови изделия на шведите, като изкупува техните суровини, но с течение на времето построява дъскорезници, леярни и фабрики, отпуска заеми на краля и въвежда Швеция в световната търговска система с главен център в Амстердам. Не след дълго страната се превръща в най-големия производител на желязо и мед в Европа, а износът донася валутата, която бързо помага да се осигури издръжката на военните сили. Освен това Швеция става независима по отношение на военното оборудване – победа, не често срещана, постигната благодарение на чуждите инвестиции и опит[76].

Второто обстоятелство е известната поредица от реформи, въведени от Густав II и помощниците му. Съдилищата, държавната съкровищница, данъчната система, централният архив и образованието са само част от областите, добили нови измерения и успехи през този период. Аристокрацията е принудена да изостави раздорите си и да служи на държавата. Верското единство е възстановено. Местните правителства, както и централното, функционират успешно. Стъпил на тези здрави основи, Густав II създава шведски флот, за да брани бреговете си от датски и полски съперници и да осигури безпрепятствен излаз на шведските войски през Прибалтика. Неговата слава се дължи преди всичко на военните му реформи. Създавайки постоянна национална армия, основана върху задължителната военна повинност, изучавайки новите полеви тактики, подобрявайки кавалерията, въвеждайки мобилна лека артилерия, и накрая, насаждайки дисциплина и висок морал по примера си като командир, когато тръгва за Германия през лятото на 1630 г., за да подкрепи протестантската кауза, Густав II разполага с най-добрата бойна сила в света[77].

Подобренията в армията му се оказват навременни, защото мащабите на европейския конфликт са далеч по-големи, а разходите – много по-тежки, отколкото онова, което Швеция познава, водейки локални войни със съседите си. Към края на 1630 г. Густав II е командир на 42 000 души, след година – на два пъти повече, а точно преди съдбоносната битка при Люцерн войската му нараства на 150 000. Съставените от шведи подразделения сформират елитни корпуси при всички важни сражения, използват се и като отбранителни гарнизони, охраняващи стратегически пунктове, но в същото време те не са достатъчно многочислени, за да образуват самостоятелна армия. Четири пети от сто и петдесет хилядната „шведска армия“ е съставена от чужди наемници – шотландци, англичани и германци, които искат безбожно високи заплати. Още боевете в Полша застрашават държавните финанси на Швеция, а войната с Германия заплашва да струва много повече. Трябва да подчертаем, че шведите намират начин да накарат други да плащат вместо тях. Известни са получените отвън субсидии, особено тези от Франция, но те покриват едва част от необходимото. Истинският източник на средства е самата Германия. Отделните княжества и свободните градове са заставени да дават своята дан за каузата, ако са благоразумни наистина. В противен случай ги принуждават да плащат откупи, за да се спасят от ограбване. Освен това многочислената шведска армия изисква подслон, храна за хората и конете във всички територии, където лагерува. Тази система е вече отработена от главнокомандващия имперските армии Валенщайн, чиято политика на контрибуции финансира армия от над 100 000 души[78]. Основното в нашия случай обаче е, че не самите шведи, а други заплащат за спирането на Хабсбургите от 1630 до 1648 г. Когато се подписва Вестфалският мир, шведската армия плячкосва Бохемия и се оттегля съвсем „навреме“ – едва след като получава голямо обезщетение.

Макар че тези успехи на шведите са забележителни, те донякъде представят положението на Швеция в света изопачено. Нейната завидна военна машина до голяма степен е паразитна. Шведската армия в Германия е принудена да граби, за да живее – в противен случай войските вдигат бунтове, които са още по-страшни за германците. Естествено, шведите сами издържат флота си, някои отбранителни укрепления и войските, изпратени другаде, а не в Германия. Това, както и при страните, които разгледахме дотук, се отразява на държавните финанси, което пък от своя страна води до продажби на кралските земи и доходи на аристокацията, а

размерите на дългосрочните постъпления спадат. Тридесетгодишната война взема тежки човешки жертви, а извънредните данъци обременяват селяните. Освен това военните успехи на Швеция ѝ носят много прибалтийски владения – Естония, Ливония, Бремен, по-голямата част от Померания, със съответните търговски и парични облаги, но разходите за поддържането на мира в тях или за отбраната им от ревниви съперници натоварват бюджета на Швеция много повече, отколкото големите военни кампании в Германия през 30-те и 40-те години на XVII в.

Швеция остава значителна сила даже след 1640 г., но само на регионално равнище. При управлението на Карл X (1654–1660) и Карл XI (1660–1697) тя заема почти водеща позиция на прибалтийската арена – успява да спре датчаните и да запази своите земи във войните с Полша, Русия и надигащата се Прусия. Обратът към абсолютизъм, настъпил при Карл XI, обогатява кралската хазна и позволява издържането на многочислена, постоянна армия в мирно време. И все пак това са мерки, предприети, за да укрепят позициите на Швеция, когато тя бавно напуска първите редове и тръгва надолу. Или според думите на професор Робъртс: „През периода на една цяла генерация Швеция е пияна от победите и натъпкана с плячка. Карл XI я отвежда назад, в сивотата на всекидневието, насажда ѝ политика, отговаряща на възможностите ѝ и нейния действителен интерес, приспособява я така, че да постигне осъществяването им, и я подготвя за нейното достойно бъдеще на сила от втори разряд“[79].

Тези предимства не са маловажни, но в големия контекст на Европа те имат ограничено значение. Интересно е да отбележим степента, до която равновесието на силите на страните в Прибалтика, на което Швеция не по-малко от Дания, Полша и Бранденбург разчита, се влияе и „манипулира“ от французите, холандците, дори и от англичаните в края на XVII в., от техните субсидии, дипломатически намеси, а през 1644 и 1659 г. и от холандския флот[80]. И накрая, докато Швеция не може никога да се нарече държава марионетка в голямата дипломатическа игра, тя остава икономически дребосък в сравнение с растящите сили на Запада и зависима от техните дотации. През 1700 г. нейният външнотърговски оборот представлява една малка част от оборота на Обединените провинции, а държавните ѝ разходи – едва една пета от тези на Франция[81]. При недостатъчната материална база, без задморски колонии, независимо от завидната социална и административна стабилност Швеция няма възможност да поддържа военното надмощие, което за кратко време притежава при управлението на Густав II. През следващите десетилетия нейната задача ще бъде да задържа атаките на Прусия от юг и на Русия от изток.

Последният пример, който ще разгледаме – холандската военна мощ, е коренно различен от онова, което по същото време става в Швеция. Тук се срещаме с една нация, създадена в смутни, революционни условия, една група от седем разнородни провинции, отделяна от непрестанно променящи местата си граници с другите, завладени от Хабсбургите, провинции, малък дял от едната част на огромна династична империя с ограничено население и територии, които бързо се превръщат във велика сила вътре в Европа и извън нея и остават такава в течение на цял век. Тя е различна от другите държави, макар и подобна на Венеция, своя италиански предшественик, защото притежава републиканско олигархично управление. Най-голямата ѝ отлика се състои в това, че нейните корени са здраво вкопани в света на търговията, промишлеността и финансите. Тя несъмнено е завидна военна сила, най-малко по отношение на отбранителната си мощ. Докато бива засенчена от Англия в края на XVII в., Холандия притежава и най-ефикасните военноморски сили. Но доказателствата за нейните военни възможности са по-скоро следствие, а не същност на холандската сила и влияние.

През първите години от бунта си седемдесетте хиляди холандци, опълчили се против поробителя, едва ли играят някаква роля в европейските работи. И наистина нима не минават десетилетия, преди те да погледнат на себе си като на отделна нация, и нима границите на страната им не се определят чак в началото на XVII в.! Т.нар. Нидерландска революция започва спорадично, като отделни социални групировки от различни райони воюват една с друга и със своя общ враг – хабсбургските владетели. През 1580 г. настъпват моменти, когато блестящо водената от Пармския херцог политика за възстановяване на испанските територии изглежда почти успяла. Без субсидиите и военната помощ на Англия и другите протестантски държави, без внесените големи количества английско оръжие и ако не се налага испанската армия да бъде отклонявана в бой с Франция, бунтът е щял да бъде потушен. Но тъй като пристанищата и корабостроителниците на Холандия са почти изцяло в ръцете на бунтовниците, а Испания не успява да спечели контрола над морето, става ясно, че Пармският херцог ще може да възвърне земите си само чрез продължителни сухопътни обсадни операции, които губят размах с всяко пренасочване на италианските армии към Франция[82].

През 1590 г. Обединените провинции все още съществуват и на практика могат да си възвърнат много райони и градове, които са загубили на изток. По това време армията е добре обучена и предвождана от Морис Насауски, чиито тактически нововъведения и използване на водните терени го прославят като най-великия капитан на века. Да наречем тази армия холандска би било погрешно. През 1600 г. тя се състои от четиридесет и три английски, тридесет и две френски, двадесет шотландски, единайсет валонски и девет германски срещу седемнайсет холандски роти[83]. Въпреки голямото, но не необичайно разнообразие от националности Морис Насауски успява да оформи едно единно, хомогенно цяло. Той несъмнено е подпомогнат в задачата си от финансовата подкрепа на холандското правителство. Заплатите на неговата армия, за разлика от тези на повечето армии в Европа, се изплащат редовно, а правителството осигурява редовна издръжка и на своя солиден флот.

Не би било разумно да преувеличаваме стабилността на холандската република или да внушаваме, че е било лесно да осигури разходите за продължителния конфликт, особено в неговите начални етапи. В източните и южните части на Обединените провинции войната причинява значителни щети, спира търговията, прирастът на населението спада. Бремето на данъците се оказва непосилно дори и за богатата провинция Холандия. През 1579 г. тя трябва да осигури 960 000 флорина за войната, а през 1599 г. – почти 5,5 млн. флорина. В началото на XVII в., когато годишните разходи за войната с Испания стигат 10 млн. флорина, мнозина се чудят докога ще могат да поддържат борбата, без да изпаднат във финансово затруднение. За щастие на холандците испанската икономика и съответно възможностите ѝ да издържа склонната към метежи армия на Фландрия пострадват още по-тежко и най-накрая принуждават Мадрид да подпише примирието от 1609 г.

Макар и да подлага на изпитание ресурсите на Холандия, военният конфликт не ги изчерпва. След 1590 г. икономиката на страната върви бързо напред, осигурявайки здрава кредитна база за правителството, чувстващо необходимост, каквато са чувствали всички правителства, да сè обърне към паричния пазар. Една от явните причини за благоденствието е съвкупността от положителен прираст на населението и все по-свободния предприемачески дух, обхванал страната след премахване на хабсбургското владичество. Освен от естествения прираст населението на Холандия се увеличава и от придошлите десетки, а може би стотици хиляди бегълци от юг и много други от останалите части на Европа. Редица емигранти се оказват квалифицирани работници, учители, занаятчии и собственици на капитал, които имат какво да предложат на новата си родина. Обсадата на Антверпен от испанските войски през 1576 г. дава възможност на Амстердам да участва в международната търговия, като същевременно холандците използват всеки удобен случай, за да напреднат в търговската сфера. Контролът над търговията с херинги и завоюването на земя от морето осигуряват допълнителни източници на богатство. Многочисленият търговски флот и особено техните прости товарни кораби към 1600 г. ги правят едни от основните превозвачи на стоки в Европа – дървен материал, зърно, платове, сол, херинга се транспортират на холандски кораби по всички морета. За ужас на английските им съюзници и на много холандски калвинистки духовници търговците от Амстердам с желание доставят такива стоки на своя смъртен враг Испания, ако печалбата е по-голяма от риска. В страната се внасят огромни количества суровини, които се обработват от различни гилдии в Амстердам, Делфт, Лайден и други. При наличието на захарни рафинерии, металургия, пивоварни, тютюнопреработка, копринарство, керамика, стъклодобив, оръжейна промишленост, печатници, производство на хартия[84], представляващи само една част от основните индустрии, не е за чудене, че през 1622 г. около 65 % от населението на Холандия, което тогава наброява 670 000 души, живее в средни по мащаб градове. В сравнение с тях всеки друг град в Европа изглежда икономически изостанал.

Два други аспекта на холандската икономика допринасят за укрепването на военната ѝ мощ. Първата е нейната морска експанзия. Макар че холандската търговия не може да се гордее с по-скромния, но по-широк обмен на суровини в европейските води, тя е още едно допълнение към ресурсите на републиката. „Между 1598 г. и 1605 г. средно двадесет и пет кораба годишно потеглят към Западна Африка, двадесет – към Бразилия, десет – към Източните Индии, а 150 – към Карибските острови. Суверенни колонии са основани в Амбоана през 1605 г. и Тернат през 1607 г. Фабрики и търговски постове се изграждат около Индийския океан, близо до устието на Амазонка и в Япония (1609)“[85]. Подобно на Англия, Обединените провинции се радват на облагите от постепенното изместване на икономическото развитие от Средиземноморския към Атлантическия свят, което е една от основните светски тенденции в периода 1500–1700 г. и което, макар и първоначално принасящо полза на Португалия и Испания, по-късно обхваща обществата, които са по-добре подготвени, за да извлекат печалбата от глобалния търговски обмен[86].

Втората особеност е нарастващата роля на Амстердам като световен финансов център, естествен резултат от дейността на републиката като превозвач, посредник и продавач на стоки в Европа. Услугите, предлагани от финансовите и банковите институции на Амстердам – приемане на депозити срещу лихва, трансфер на пари, издаване и изплащане на менителници, отпускане на заеми, не се различават от вече установената във Венеция или Генуа практика. Но предвид търговския обем на Холандия предоставяните там услуги са по-мащабни и по-гарантирани, още повече че основният вложител е част от правителството, което на дело прилага принципите на „добрите пари“, гарантирания кредит и редовното изплащане на непогасени дългове. Вследствие на това пари за заеми към правителството винаги има, което пък дава на Република Холандия неоценимо преимущество над нейните съперници. А тъй като лихвите по кредитите са твърди, защото дълговете се изплащат редовно, страната има възможност да прави по-евтини заеми от всяка друга държава – едно съществено предимство през XVII в., а и във всички времена!

Възможностите за получаване на заеми са от особено значение след възобновяването на войните с Испания през 1621 г., защото разходите за въоръжените сили системно растат. От 13,4 млн. флорина (1622 г.) те достигат 18,8 млн. флорина през 1640 г. Тези суми са прекомерно големи дори за едно богато население, пък и холандската презморска търговия е засегната от войните чрез преките загуби или защото тя бива отклонявана в неутрални ръце. Ето защо се оказва политически по-удачно голяма част от войната да бъде финансирана от обществени заеми. Макар че това води до съществено увеличение на правителствения дълг – през 1651 г. дългът на провинция Холандия е 153 млн. флорина, икономическата сила на страната и прецизността, с която се изплаща лихвата, означават, че кредитната система не е застрашена от крах[87]. И докато това показва, че дори и богатите държави трепват, изправени пред необходимостта от военни разходи, то в същото време потвърждава, че доколкото изходът на войната зависи от големината на кесията, холандците винаги ще се нареждат пред останалите държави.

Война, пари и националната държава

Да направим опит за обобщение на основните изводи от тази глава. Военните разходи след 1450 г. са неразривно свързани с раждането на „националната държава“[88]. Между края на XV и края на XVII в. повечето европейски страни са свидетели на централизация на политическата и военната власт обикновено в лицето на един монарх (понякога местен княз или търговска олигархия). Централизацията се придружава от въвеждането на по-строги и по-тежки данъчни закони, като властта се изпълнява от бюрократичен апарат, много по-сложен от онзи, съществувал по времето, когато кралете „сами са изкарвали прехраната си“, а националните армии са представлявали сбор от набрани от отделните феодални владетели войски.

Създаването на европейската национална държава е продиктувано от различни причини. Икономическите промени подкопават стария феодален ред и отделните социални групи са принудени да се обвържат чрез нови взаимоотношения и задължения. Реформацията, разделила християнството на *cuius regio, eius religio**, с други думи, според религиозните предпочитания на владетелите, слива гражданската и религиозната власт, като по този начин разпростира секуларизма на национална база. Упадъкът на латинския език и все по-широката употреба на матерните езици от политици, юристи, чиновници и поети подчертават тази светска тенденция. Усъвършенстването на средствата за комуникации, разширеният търговски обмен, изобретяването на печатните преси и презокеанските открития карат хората да разберат, че има и други народи, но и да осъзнаят, че съществуват различия и в езика, вкуса, традиционните обичаи и вероизповедание. При тези обстоятелства не е изненадващо, че много философи и писатели от онова време смятат, че националната държава е естествената и най-добра форма на гражданското общество, че нейната сила трябва да расте, интересите ѝ – да се бранят и че нейните управници, както и поданици, са длъжни да работят хармонично за общото национално благо, независимо от конкретната форма на управление[89].

Всъщност войната и последствията от войната са причините, предизвикали онзи бърз и непрестанен тласък за образуването на националната държава, а не философските съображения и бавните, продължителни социални тенденции. Военната сила позволява на много европейски династии да се задържат на равнище, много по-високо от онова на изостаналите едри земевладелци, и да подсигурят политическа еднородност и власт. Фактори от военно естество, или по-точно, от геостратегическо естество, помагат за очертаване на териториалните граници на новите национални държави, а честите войни провокират националното съзнание, макар и по отрицателен начин, така че англичани да намразят испанците, шведи – датчаните, а холандци – своите предишни господари Хабсбургите. Причината е войната, войната преди всичко останало – новите военни технологии, които спомагат за развитието на пехотата, военните укрепления и флота, които заставят страните съпернички да изразходват все повече пари и да търсят съответните постъпления. Обясненията за общото повишение на държавните разходи, новите мерки за събиране на данъци или променените взаимоотношения на краля с поземлената аристокрация в началния период на съвременната Европа остават абстрактни понятия, ако не си припомним най-същественото – военния конфликт[90]. През последните няколко години от царуването на Елизабет в Англия, или на Филип II в Испания, три четвърти от разходите на правителството са посветени на войната или на изплащането на дълговете от предишни войни. Военните и военноморските стремежи може не винаги да са първопричина за появата на новите национални държави, но те определено представляват тяхната най-скъпа и неотложна дейност.

---

* Cuius regio, eius religio (*лат.*) – на когото е властта, негова е и религията (*б. пр.*).

Погрешно е да смятаме, че събирането на постъпленията, издържането на армиите, съоръжаването на флота, изпращането на указания и ръководенето на военни кампании през XVI и XVII в. са дейности, извършвани по начина, характеризиращ например нападението на Нормандия през 1944 г. Както доказва анализът, направен в предишните глави, военните машини на Европа са тежки и неефективни. Събирането и командването на една армия по онова време са страшно трудна задача – войски от утайката на обществото, потенциално нелоялни наемници, недостатъчно продоволствие, затруднения с транспорта, нестандартно въоръжение – всичко това довежда до отчаяние множество командири. А ако средствата все пак са осигурявани, то корупцията и прахосничеството бързо ги стопяват.

Затова въоръжените сили не представляват предсказуем и надежден инструмент за осъществяване на държавната власт. Войнишките метежи не стихват, породени от недостига на храна и най-вече от нередовното заплащане. В армията на Фландрия между 1572 и 1607 г. се вдигат четиридесет и шест войнишки бунта, но същата съдба споделят, макар и порядко, прочутите войски на шведите в Германия и армията от нов модел на Кромуел. Ришельо горчиво отбелязва в своето „Политическо завещание“ (Testament Politique): „Историята познава много повече армии, съсипани от алчност и безредици, отколкото от усилията на враговете им. И аз бях свидетел на това как начинанията, подети по мое време, пропаднаха единствено по тези причини“[91].

Затрудненията с продоволствието и заплащането влияят на хода на военните действия по всевъзможен начин. Един историк описва как смайващите с мобилността си кампании на Густав II в Германия не са плод на военностратегическо планиране, а израз на неотложната потребност да се намерят храна и фураж за огромната армия[92]. Много преди Наполеон да изрече своя афоризъм, командирите знаят, че всяка армия марширува според стомаха си.

Тези физически ограничения важат също и на национално равнище, особено при набиране на средствата за война. Нито една държава по онова време, независимо от просперитета си, не може незабавно да изплати разходите, необходими за продължителен конфликт. Каквито и да са размерът или броят на данъците, празнина между приходите и разходите на правителството винаги има. Тя се запълва единствено чрез заеми – от частни банки като Фугерите или, както е по-късно – с помощта на нормалния паричен пазар, който предлага държавни облигации. Но спиралата на военните разходи отново и отново принуждава монарсите да просрочват изплащането на дълговете си, да слагат примеси в монетите или да прибягват до други отчаяни средства, носещи кратковременно утешение и трайни неблагоприятни последствия. Подобно на армейските командири, трескаво търсещи начини да запазят реда във войските си и да нахранят конете, правителствата живеят в несигурност и ден за ден. Те преследват едрите земевладелци, за да изкопчат от тях допълнителни приходи, притискат църквата и богатите за благотворителни помощи, пазарят се с банки и доставчици на муниции, грабят чужди кораби със съкровища, като се крият от кредиторите си – с такива дейности са принудени да се занимават владетелите и техните държавни служители в онези дни.

Тази глава няма за цел да докаже, че Хабсбургите са претърпели пълен крах там, където другите държави блестящо са преуспели. Доказателства за такова изумително различие не съществуват. Успехът и провалът се измерват в крайно тесни граници[93]. Всички държави, даже и Обединените провинции, са подложени на тежки изпитания, причинени от постоянното изтичане на ресурси за военни и военноморски кампании. Всички държави изпитват финансови трудности, страдат от войнишки бунтове, недостатъчна осигуреност с провизии, вътрешна опозиция срещу повишаването на данъците. Както и през Първата световна война, това са години, в които се борят издръжливостта и изчерпването на враждуващите сили. В последното десетилетие на Тридесетгодишната война става ясно, че нито един съюз не може да излезе на бойното поле с армии, огромни като армиите на Густав II или Валенщайн, защото всяка от страните на практика е останала без хора и пари. Затова победата, удържана над Хабсбургите, е маргинална и относителна. Макар и едва-едва, на останалите държави от Европа се удава по-добре, отколкото на Хабсбургите, да запазят равновесието между материалната си база и своята военна мощ. Някои от победителите успяват да разберат, че източниците на национално богатство трябва да се експлоатират грижливо, а не безразборно по време на продължителен военен конфликт. Вероятно те осъзнават също така, макар и с нежелание, че търговецът, занаятчията и селският стопанин са толкова значими за едно общество, колкото и кавалерийският офицер и копиеносецът. Но граничната бразда, по която се движи оценката им, следваща тяхното по-добро управление на елементите, от които се състои икономиката, е твърде тясна. И нека завършим с думите на херцог Уелингтън: „Победата беше почти ничия“. Повечето големи състезания завършват именно така.

3

ФИНАНСИ, ГЕОГРАФСКО РАЗПОЛОЖЕНИЕ И ПОБЕДАТА ВЪВ ВОЙНИТЕ ОТ 1660–1815 г.

Подписването на Пиренейския договор, разбира се, не премахва съперничеството между Великите европейски сили, нито пък навика им да разрешават тази борба за власт чрез войни. Но последвалият 1660 г. век и половина на международни конфликти е различен по някои доста важни показатели от предхождащия го. Поради това тези промени бележат по-нататъшен етап от развитието на международната политика.

Най-съществената характеристика на Великите сили след 1660 г. е обособяването на истинска *многополюсна* система от европейски държави, всяка от които все повече настоява да решава проблемите на войната въз основа на „националните си интереси“, а не поради преходни религиозни причини. Това, разбира се, не е пример за бърза или абсолютна промяна: европейските държави отпреди 1660 г. със сигурност маневрират, изхождайки също от чисто светски интереси, а, от друга страна, религиозни предразсъдъци все още разпалват международни спорове дори през XVIII в. Все пак една от главните характеристики на периода 1519–1659 г. – т.е. Австро-испанската ос на Хабсбургите, които се борят срещу коалицията от протестантски държави плюс Франция, тук вече изчезва и на нейно място възниква много по-свободна система от краткотрайни и променливи съюзи. Страни, които са били врагове в дадена война, в следващата често се оказват партньори, което поставя акцента по-скоро върху една *Realpolitik* (т.е. политика, която се опира върху реалностите), отколкото върху дълбоки религиозни убеждения, определящи държавната дейност.

Непрекъснатите промени както в дипломацията, така и във военната политика, които са естествени за тази нестабилна многополюсна система, се усложняват още повече от един съвсем не нов фактор, присъстващ във всички векове – издигането на някои държави и упадъкът на други. През този век и половина на международно съперничество, от концепцията на Луи XIV за пълновластие във Франция през 1660–1661 г. до поражението на Наполеон при Ватерло през 1815 г., някои от водещите нации на предходния период (Османската империя, Испания, Холандия, Швеция) остават на втори план, а Полша изцяло залязва. Австрийските Хабсбурги чрез различни териториални и структурни промени в наследствените им земи успяват да се задържат на първа линия; а на север от Германия Бранденбургска Прусия не обещава бъдещо развитие. На запад Франция бързо разширява военната си мощ и след 1660 г. става най-силната европейска държава – не по-малко изненадващо явление за мнозина от появата на Хабсбургските сили половин век преди това. Възможността на Франция да доминира в западната част на Централна Европа е ограничавана единствено от комбинираните морски и наземни усилия на съседите ѝ по време на серия от продължителни войни (1689–1697; 1702–1714; 1739–1748; 1756–1763); впоследствие при Наполеон ситуацията се променя и се стига до поредица от галски военни победи, прекратени чак след обединението на други четири Велики сили. Дори след поражението си през 1815 г. Франция застава сред водещите държави. Тъй че между нея на запад и двете германски държави – Прусия и Хабсбургската империя на изток – през XVIII в. на европейска почва постепенно се установява нещо като тройно равновесие.

Но истински важни промени в системата на Великите сили през този век се наблюдават по *периферията* на Европа и дори още по-далеч. Някои от западноевропейските страни бързо превръщат своите малки и нестабилни колонии в обширни владения, особено в Индия, но също така и в Далечния изток, Южна Африка, та чак до Австралия. Най-големи успехи сред колонизаторските държави постига Великобритания, която, вътрешно „стабилизирана“ след падането на Джеймс II и възкачването на престола на Уилям и Мери през 1688 г., бързо осъществява елизабетинските си амбиции за найсилна европейска морска империя. Дори загубата на контрол над процъфтяващите северноамерикански колонии през 70-те години на XVIII в. – вследствие на което възникват независимите Съединени щати със значителна отбранителна мощ и икономическа сила – само временно възпрепятства разрастването на глобалното английско влияние. Също тъй забележителни по това време са и постиженията на Руската държава, която се разширява на изток из азиатските степи. Още повече че както Англия, така и Русия, макар и разположени в западните и източните части на Европа, проявяват интерес към Централна Европа – Англия „участва“ в политиката на Германия поради династичните си връзки с Ханове (след възкачването на престола на Джордж I през 1714 г.), а Русия е твърдо решена да има преобладаващ глас в съдбата на съседна Полша. В общи линии правителствата в Лондон и Санкт Петербург искат баланс на силите на Европейския континент и са готови да се намесят винаги когато е нужно да се осигури равновесието, което отговоря на собствените им интереси. С други думи, държавническата система в Европа вече се състои от пет Велики сили – Франция, Хабсбургската империя, Прусия, Англия и Русия, – както и от по-малки страни като например Савойското кралство и залязващата Испания[1].

Каква е причината точно тези пет държави – очевидно различни по сила – да бъдат в състояние да се задържат в „първата лига“? Обяснения от чисто военно естество не биха ни довели до отговор. Например трудно е да се повярва, че промяната в позициите на Великите сили през този период се дължи на предимства на една или друга държава поради различия в използваната военна и военноморска техника. Разбира се, има многобройни дребни подобрения във въоръжението: кремъклийката (с кръгова мушка) измества копиеносеца от бойното поле; артилерията става доста по-подвижна с изобретените от Грибовал видове оръдия през 60-те години на XVIII в.; късата морска пушка с по-близък обсег на действие, позната с наименованието каронада (изработена за първи път от компанията Карон, Шотландия, в края на 1770 г.), увеличава разрушителната сила на бойните кораби. Подобрява се и тактическата мисъл. С увеличаването на населението и на земеделската продукция в края на XVII в. става възможно да се организират по-големи военни единици (дивизии, корпуси), които по-лесно се поддържат върху богатите земеделски земи. Все пак редно е да се отбележи, че армията на Уелингтън през 1815 г. не е кой знае колко различна от тази на Марлборо през 1710 г., нито пък флотът на

Нелсън е по-усъвършенстван от онзи, който посреща бойните кораби на Луи XIV[2].

Действително най-големите промени през XVII в. се извършват в *организацията* на военното и военноморското дело като следствие от по-бурната дейност на държавата. Най-типичен пример е Франция на Луи XIV (1661–1715), където министри като Колбер, Льо Телие и други полагат всички усилия да увеличат влиянието на краля в страната и да възвеличаят славата му в чужбина. Създадено е френското военно министерство с интенданти, които следят финансирането, доставките и организацията на войските: Мартине в качеството си на генерален инспектор налага нови стандарти на обучение и дисциплина; построени са нови казарми, болници, парадни платформи и всякакъв вид сухоземни бази, които да поддържат огромната армия на Краля Слънце. Заедно с това е създаден и централно ръководен многоброен морски флот. Останалите сили трябва да сторят същото, ако не искат да западнат. Монополизацията и бюрократизацията на военната власт от страна на държавата очевидно играят централна роля в „изграждането на нацията“. Този процес е реципрочен, тъй като засилената власт и увеличените ресурси на държавата съответно предоставят на въоръжените сили ново *постоянно равнище*, което почти не се е срещало век по-рано. Съществуват не само „професионални“, „приведени в готовност“ армии и „кралски“ флотове, налице е и една много по-развита инфраструктура от военни академии, казарми, корабостроителници и други подобни със съответната администрация, която да ги ръководи.

Властта по това време е *национална* власт, независимо дали се проявява чрез просветения деспотизъм на Източна Европа, в парламентарния контрол на Англия или в по-късните демагогски сили на революционна Франция[3]. От друга страна, подобни организационни подобрения лесно могат да се изкопират от други държави (в това отношение най-драстичен е примерът с реорганизацията, която Петър Велики за няколко десетилетия провежда в руската армия след 1698 г.), но сами по себе си те не дават гаранция, че ще запазят мястото на съответната страна сред Великите сили.

Много по-важни от тези чисто военни разработки са други два фактора – *финансите* и *географията*, с които можем да си обясним относителната позиция на Великите сили през периода 1660–1815 г. Взети заедно – тъй като двата елемента често действат общо, те дават възможност да придобием по-широка представа за това, което на пръв поглед изглежда като неразгадаема главоблъсканица от успехи и поражения в многобройните войни, водени през този период.

„Финансовата революция“

Значението на финансите и на производствената икономическа база, която създава доходи на държавата, е било ясно още на средновековните владетели, както отбелязахме вече в предходната глава. Възходът на монархиите *ancien régime** от XVIII в. с тяхната огромна военна машина и военни флотове просто увеличава необходимостта държавата да подхранва икономиката и да създава финансови институции, които да осигуряват и управляват парите[4]. Още повече че някои от военните конфликти като седемте основни Англо-френски войни през периода 1689–1815, подобно на Първата световна война, са изпитание на издръжливостта. Следователно победата отива при силния – или по-точно, тъй като както Англия, така и Франция обикновено имат съюзници – при великата сила, която може да поддържа кредити и да продължава да произвежда продоволствия. Самият факт дори, че това са *коалиционни* войни, продължава времетраенето им, защото една воюваща страна, чиито ресурси намаляват естествено, ще потърси някой по-силен съюзник за заеми и подкрепления, за да може да продължи войната. При тези скъпо струващи и изтощителни конфликти всяка страна има нужда от – нека използваме стария афоризъм – „пари, пари и пак пари“. Точно тази нужда поставя основата на това, което се формулира като „финансова революция“ в края на XVII в. и началото на XVIII в.,[5] когато някои западноевропейски държави развиват сравнително усъвършенствани системи на банково дело и кредитиране, за да са в състояние да плащат за войните си.

Наистина, има и друга невоенна причина за финансовите промени по това време – хроничният недостиг на монети, особено в годините преди откриването на златните мини в Португалска Бразилия през 1693 г. Колкото повече се развива европейската търговия с Ориента през XVII и XVIII в., толкова по-силно е изтичането на сребро, за да се покрие търговският дисбаланс, който кара търговците и финансистите навсякъде да се оплакват от недостига на монети. Освен това бързото разрастване на европейската търговия, особено с основни продукти като платове и морски стоки, заедно с тенденцията сезонните панаири на средновековна Европа да бъдат заменени от постоянни центрове на търговски обмен, довеждат до по-голяма стабилност и предвидимост във финансовите сделки и следователно до по-широката употреба на полици и кредитни банкноти. Особено в Амстердам, а също и в Лондон, Лион, Франкфурт и други градове се появяват цял куп нови заемодатели, търговци, златари (които често се занимават и със заеми) и посредници, които боравят с полици и дяловете на все по-нарастващия брой акционерни дружества. Възприели банковата практика, която вече функционира в ренесансова Италия, тези индивиди и финансови къщи бързо създават една структура на национално и международно кредитиране, която поставя основата на световната икономика от ранния модерен период.

Все пак най-сериозен и силен тласък на „финансовата революция“ в Европа дават войните. Разликата във финансовите разходи между епохата на Филип II и тази на Наполеон е огромна по размер. Военните разноски през XVI в. могат да се измерят с милиони лири стерлинги, в края на XVII в. те са вече *десетки* милиони, докато при приключването на Наполеоновите войни изразходваните от главните воюващи страни суми понякога достигат до сто милиона лири *на година*. Не бихме могли да твърдим със сигурност дали тези продължителни и чести сблъсъци между Великите сили, приведени в икономически показатели, довеждат до печалба или пък причиняват застой в търговското и индустриалното развитие на Запада. Отговорът зависи до голяма степен от това дали се опитваме да изчислим *абсолютния* растеж на една страна, или пък *относителния* просперитет и мощ преди и след един продължителен конфликт[6]. Единствено ясно е, че дори и най-процъфтяващата и „модерна“ държава от XVIII в. не може веднага да покрие военните си разходи през този период от обичайните си доходи. Пък и сериозни увеличения на данъците, дори и да има достатъчно добра организация за събирането им, могат лесно да провокират вътрешни недоволства, от което се страхуват всички видове режими – особено когато едновременно с това трябва да се справят и с външни опасности.

---

* Ancien régime (фр.) – „стар режим“ – название на абсолютисткия строй преди Френската революция от края на XVIII в. (*б. р.*).

В резултат единственият начин, по който правителството може да финансира достатъчно добре една война, е, като взима заеми: чрез продажба на облигации и служби или още по-добре на дългосрочни акции, изплащащи лихви на всички, които са авансирали средства на държавата. Подсигурили притока на пари, властите вече могат да извършват разплащанията с военните посредници, търговските доставчици, корабостроителите и със самите военнослужещи. В много отношения тази двупосочна система за набиране и *едновременно* изразходване на огромни суми действа като духало, поддържащо развитието на западния капитализъм и на самата нация-държава.

И все пак, колкото и това да изглежда естествено, погледнато от един по-късен период, трябва да отбележим, че успехът на подобна система зависи от два критични фактора: сравнително ефикасна машина за набиране на заеми и поддръжка на правителствен „кредит“ на финансовия пазар. И в двете отношения водещи са Обединените провинции – съвсем не учудващо, след като търговците там са част от правителството и искат да се уверят, че държавните работи се ръководят според същите принципи на финансова нравственост, каквито се прилагат например в едно акционерно дружество. Следователно е съвсем сполучливо Генералните щати на Нидерландия, които ефективно и редовно повишават данъците, за да покрият правителствените разходи, да фиксират съвсем ниски лихви, като по този начин намаляват изплащането на дълговете. Тази дейност, безупречно подкрепяна от разнообразната финансова дейност на град Амстердам, скоро извоюва на Обединените провинции международната репутация на център на клирингови сделки, обмяна на валута, снабдяване с кредит. Така пък естествено се изграждат система и атмосфера, в която дългосрочните държавни заеми се смятат за съвсем нормално явление. Амстердам има такъв успех като център на холандския „излишен капитал“, че скоро е в състояние да инвестира в акции на чужди компании и което е най-важното – да се кандидатира за множество заеми, отпускани от чуждестранните правителства, особено във военно време[7].

Не е нужно да изследваме тук влиянието на тези дейности върху икономиката на Обединените провинции, защото е ясно, че Амстердам не би се превърнал във финансова столица на континента, ако не беше подкрепен преди всичко от една процъфтяваща търговска и производствена база. Още повече че погледнато в перспектива, самите последствия са по-скоро неблагоприятни, тъй като бързата възвръщаемост от държавните заеми все повече и повече отдалечава Обединените провинции от производствената икономика, превръщайки я в *рентиерска*. Нейните банкери в края на XVIII в. с нежелание рискуват капиталите си в широкомащабни индустриални проекти. Докато лекотата, с която се осигуряват заеми, евентуално би обременила холандското правителство с непосилния товар на повишените данъци, с които да се изплащат същите тези заеми. Това от своя страна вдига както заплатите, така и цените до неконкурентоспособни мащаби[8].

По-важното в случая е, че взимайки *чуждестранни* държавни заеми, холандците много малко се интересуват от религията и идеологията на клиентите си, а само от финансовата им стабилност и платежоспособност. Съответно условията, при които се дават заеми на европейски сили като Русия, Испания, Австрия, Полша и Швеция, отразяват степента на техния икономически потенциал, представляват допълнителна гаранция за банкерите и най-вече отчитат перспективите им да излязат победители в една война между Великите сили. Така рязкото покачване на стойността на полските държавни акции към края на XVIII в. и значителната и често пренебрегвана устойчивост на австрийския кредит десетилетия наред отразяват относителната стабилност на тези държави във времето[9].

Най-добрият пример за тези деликатни връзки между финансова мощ и политическа власт са двата най-сериозни съперника през този период – Англия и Франция. Тъй като резултатите от техния конфликт се отразяват върху цялостния баланс в Европа, струва си да разгледаме по-подробно отношенията между тях. Старото схващане, че Англия от XVIII в. показва непоклатима и непрекъснато нарастваща търговска и индустриална мощ, безупречен фискален кредит и гъвкава, движеща се нагоре социална структура в сравнение с Франция при *ancien régime*, стъпила на подвижните пясъци на военното високомерие, икономическата назадничавост и закостенялата класова система, вече не ни изглежда приемливо. В някои отношения френската данъчна система е по-малко регресивна от британската. Френската икономика по това време също показва признаци да „се отприщи“ в индустриална революция, макар да има само ограничени залежи от основни суровини като например въглища. Военната ѝ промишленост е силно развита и тя има квалифицирани занаятчии и предприемачи. С доста по-многобройното си население и по-развито селско стопанство[10] Франция е много по-богата от островния си съсед. Приходите на правителството и размерът на армията ѝ засенчват всеки друг неин европейски съперник, а *режимът на контрол на икономиката* в сравнение с партийно обособената политика на Уестминстър като че ли я прави доста по-разбираема и предвидима. Тъй че англичаните от XVIII в. са доста по-наясно със слабостите на собствената си страна, отколкото със силата ѝ, хвърляйки поглед през Ламанша.

Независимо от това английската система има ключови предимства във финансовата сфера, които подсилват мощта на страната по време на война и поддържат политическата ѝ стабилност в мирно време. Макар че *като цяло* данъчната ѝ система е по-изостанала от френската – разчита много повече на косвеното, отколкото на прякото облагане, някои нейни особености, изглежда, я правят по-малко ненавистна в очите на обществото. Например в Англия никога не е имало този огромен контингент от откупвачи на данъци, бирници и други комисионери, които съществуват във Франция; много от данъците в Англия са „невидими“ (акцизите върху някои основни продукти) или пък изглеждат така, сякаш засягат само чужденците (митата). Няма ги *вътрешните* налози, които толкова дразнят френските търговци и не зачитат собствената търговия. Английският поземлен данък – основният пряк данък през по-голямата част от XVIII в., не позволява никакви привилегировани изключения и също е „невидим“ за по-широката част от обществото. Тези разнообразни данъци се обсъждат и после се приемат от изборно събрание, което независимо от своите недостатъци има по-представителен образ от *ancien régime* във Франция. Ако прибавим към това и важния факт, че доходът на глава от населението в Англия през 1700 г. е вече малко по-висок, отколкото във Франция, съвсем не изненадва, че населението на островната държава е готово и в състояние да плаща сравнително по-големи данъци. Има място да се спори – понеже е по-трудно да се докаже статистически, дали по-лекият товар на директно облагане в Англия не само увеличава склонността към спестявания сред по-заможното население (като по този начин позволява събирането на инвестиционен капитал в мирно време), но и произвежда голям резерв от облагаемо богатство за *военно време*. Тогава през 1799 г. се въвеждат по-високи поземлени данъци и пряк данък общ доход, за да се посрещне националното бедствие. И тъй до периода на Наполеоновите войни, макар че има почти два пъти по-малобройно население от Франция, Англия за пръв път получава по-висок годишен национален доход от данъци в *абсолютна* стойност в сравнение с по-голямата си съседка[11].

Но колкото и забележително да е това постижение, по значимост то бледнее пред по-сериозните различия, съществуващи между английската и френската система на обществено кредитиране. Факт е, че по време на повечето конфликти през XVIII в. почти три четвърти от *допълнителните* средства, които се набират, за да се посрещнат увеличените разходи, идват от заеми. Тук повече отвсякъде другаде предимствата на Англия са очевидни. Първото е развитието на индустриална структура, която позволява ефективното осигуряване на дългосрочни заеми и същевременно урежда редовното изплащане на лихвите (и основната сума) по натрупаните дългове. Създаването на Английската банка през 1694 г. (в началото като военновременна мярка) и малко по-късното регулиране на националния дълг, от една страна, и, от друга, процъфтяването на борсата и разрастването на „провинциалните банки“ увеличават наличните средства, дават тласък на правителството и на търговците. Това нарастване на количеството книжни пари под различни форми *без* съществуването на силна инфлация или загуба на кредит донася много преимущества в един век, в който се чувства огромен недостиг на монети. Все пак „финансовата революция“ едва ли би успяла, ако задълженията на държавата не са гарантирани от няколко последователни парламента с техните възможности да осигуряват допълнителни данъци, ако министрите – от Уолпол до Пит Младши* – не хвърлят всички сили да убедят най-вече банкерите си и общественото мнение, че те също са ръководени от принципите на финансова нравственост и „икономично“ управление, и ако бързото и в някои области забележително разрастване на търговията и индустрията не осигурява непрекъснато увеличение на приходите от митнически налози и акцизи. Дори започването на войната не спира това нарастване, след като Кралският флаг защитава националната търговия отвъд океана и създава спънки за развитие на вражеската. На точно тази стабилна основа почива английският „кредит“ независимо от първоначалната несигурност, значителната политическа опозиция и някои финансови крахове като рухването на известната South Seas Bubble* през 1720 г. „Въпреки всички дефекти в управлението на английските обществени финанси, отбелязва историкът на тези събития, до края на века то остава най-честното, а и най-ефективното от всички в Европа“[12].

Резултатът от това е не само, че лихвите бързо падат**, но и че английските държавни акции представляват все по-голям интерес за чуждестранните, особено за холандските инвеститори. Като следствие редовната търговия с тези ценни книжа на амстердамския пазар се превръща във важна част от англо-холандските търговски и финансови отношения със значително влияние върху икономиките и на двете страни[13]. Във *властово* и *политическо* отношение тя има най-вече стойност по начина, по който ресурсите на Обединените провинции непрекъснато се притичват на помощ на английските военни начинания, дори тогава, когато съюзничеството на Холандия в борбата срещу Франция се превръща в притеснителен неутралитет. Само по време на американската революция – показателно е, че това е единственият конфликт, при който военните, морските, дипломатическите и търговските слабости на Англия изпъкват най-ярко, а следователно и доверието за кредитиране е най-слабо – потокът от холандски капитали сякаш пресъхва независимо от по-високите лихвени проценти, които Лондон е готов да предложи. До 1780 г. обаче, когато Холандия влиза във войната на страната на Франция, английското правителство вече е решило, че вътрешният капитал е в състояние почти изцяло да поеме изплащането на заемите.

Самите размери и невероятният успех, с който Англия успява да осигури военни заеми, са обобщени в таблица 2.

„Живите последици“ от тези цифри са, че страната има възможността да „харчи за войната, без да се съобразява какво печели от данъци, като по този начин хвърля в борбата с Франция и съюзниците ѝ целия контингент от кораби и войници, без който по-рано отпусканите ресурси биха били изразходвани напразно“[14]. Макар че много английски изследователи от различни периоди на XVIII в. потръпват само като погледнат

---

* Пит Младши, Уилям (1759–1806) – англ. политик, министър-председател през 1783–1801; 1804–1806 г., мобилизирал страната в противопоставянето ѝ на републиканска и Наполеонова Франция (*б. р.*).

* South Seas Bubble – скандален фалит на английската Компания на Южните морета, акционерно дружество, основано през 1711 г., главно за търговия с роби; след като поема голяма част от националния дълг през 1720 г., цената на акциите ѝ нараства неимоверно, но скоро след това компанията се сгромолясва, като една от последиците е приемане на закон, ограничаващ създаването на акционерни дружества (*б. р.*).

** Преди Войната за австрийското наследство (1739–1747) правителството успява да вземе огромни заеми при лихва 3–4 %, което е половината от лихвения процент, приет по времето на Марлборо (*б. а.*).

ТАБЛИЦА 2
Военни разходи и приходи на Англия, 1688–1815 г.
(лири стерлинги)

Периоди в години	Общи разходи	Общи приходи	Баланс на взети заеми	Заеми като процент от разходи
1688–1697	49 320 145	32 766 754	16 553 391	33,6
1702–1713	93 644 560	64 239 477	29 405 083	31,4
1739–1748	95 628 159	65 903 964	29 724 195	31,1
1756–1763	160 573 366	100 555 123	60 018 243	37,4
1776–1783	236 462 68	141 902 620	94 560 069	39,9
1793–1815	1 657 854 518	1 217 556 439	440 298 079	26,6
Общо	2 293 483 437	1 622 924 377	670 559 060	33,3

сумата на националния дълг и възможните последствия от нея, остава фактът (по думите на епископ Бъркли), че кредитът е „основното преимущество, което Англия има пред Франция". И най-сетне, невероятното нарастване на държавните разходи и огромните, непрекъснати изисквания, които Адмиралтейството предявява най-вече за материали като желязо, дърво, платно и други стоки, образуват затворен кръг, подпомагащ английското индустриално производство и стимулиращ серия от технологични революционни скокове. Те от своя страна осигуряват на страната още едно предимство пред Франция[15].

Защо французите не успяват да конкурират тези английски начинания, сега е лесно да се обясни[16]. Преди всичко те нямат истинска система на *държавно* финансиране. От Средните векове нататък финансовите операции на френската монархия се „управляват" от цял куп органи – общинските власти, духовенството, провинциалните области и все повече от откупвачите на данъци, които събират налозите и надзирават монопола на короната, като в замяна получават процент за дейността си и едновременно с това авансират пари на френската държава при доста висок лихвен процент върху очакваните приходи. Подкупността на тази система засяга не само откупвачите, които събират налозите върху тютюна и солта, а и йерархията на околийските събирачи, областните бирници и общите регионални бирници, отговорни за преките данъци като например талия. Всеки от тях взима своя дял, преди да предаде парите на по-висшестоящия, и всеки от тях получава също петпроцентна лихва върху цената, която първоначално е платил за службата си. Мнозина от по-висшите служители са обвинявани, че плащат суми директно на държавните предприемачи, понякога под формата на заплата, преди да са предали събраното в кралската хазна. Тези хора също отпускат заеми на короната при висока лихва.

Подобна хаотична и дезорганизирана система носи в себе си корупцията и голяма част от парите на данъкоплатците в крайна сметка попадат в частни ръце. Понякога, особено по време на война, започват разследвания срещу финансисти, мнозина от които са принуждавани да плащат „компенсации" или да приемат по-ниски лихвени проценти, но подобни начинания имат само символично значение. „Истинският престъпник, убеждава ни един от историците, е самата система"[17]. Втората последица от тази неефективност е, че поне до времето на реформите на Некер през 70-те години на XVIII в. не съществува цялостна идея за национална отчетност; годишните баланси от приходи и разходи и проблемът за дефицита рядко се смятат за значителен въпрос. Щом монархът успява да осигури средства за неотложните нужди на военните и двора, стабилното покачване на националния дълг няма кой знае какво значение.

Подобно безсъвестно отношение проявяват в един по-ранен период Стюартите; но в XVIII в. е факт, че в Англия вече има развит парламентарен контрол върху обществените финанси, което ѝ дава превъзходство в двубоя. Съвсем немаловажен сред тези фактори, изглежда, е и този, че докато покачващите се държавни разходи и национален дълг не накърняват (дори могат да дадат тласък) на английските инвестиции в търговията и индустрията, условията във Франция сякаш стимулират хората с излишен капитал по-скоро да си откупят служба или рента, отколкото да инвестират в търговията. В някои случаи наистина се правят опити да се създаде национална банка, тъй че дългът да се управлява добре и да се осигурява евтин кредит, но подобни планове винаги предизвикват съпротивата на онези, които имат интерес от съществуващата система. Финансовата политика на френското правителство, ако изобщо тя заслужава това име, по необходимост е винаги потайна и прикрита.

Търговското развитие на Франция също страда по различни начини. Интересно е да се отбележат неблагоприятните условия, при които работи едно френско пристанище като Ла Рошел в сравнение с Ливърпул или Глазгоу. И трите града преживяват предимно от процъфтяващата „атлантическа икономика" през XVIII в., а местоположението на Ла Рошел е особено благоприятно за търговския триъгълник със Западна Африка и Западните Индии. Уви, независимо от тези си търговски преимущества, френското пристанище е подложено на непрекъснато ограбване от страна на короната, „неутолима във финансовите си лакомства, безмилостна в търсенето на нови и по-богати източници на приходи". Огромното разнообразие от „тежки, непреодолими и хитро манипулирани преки и косвени данъци върху търговията" забавя икономическото развитие; разпродажбата на държавни длъжности отклонява местния капитал от инвестиции в търговията, а таксите, налагани от ужасните служители, засилват още повече тази тенденция; монополистичните компании ограничават свободната инициатива. При това, макар короната да задължава жителите на Ла Рошел да изградят голям и скъп арсенал през 60-те години на XVIII в. (като заплашва, че в противен случай ще прибере всички приходи на града!), тя не предлага *quid pro quo**, ако избухне война. Тъй като френското правителство обикновено съсредоточава вниманието си повече върху военни, отколкото върху морски опасности, честите конфликти с много по-блестящия Кралски флот са катастрофални за Ла Рошел, чиито търговски кораби са отвличани, процъфтяващата му търговия с роби възпрепятствана, а презокеанските му пазари в Канада и Луизиана унищожени –

---

* Quid pro quo (*лат.*) – нещо в замяна (*б. пр.*).

всичко това във време, когато лихвите за морски застраховки се покачват главоломно и се въвеждат данъци за злополука. Последният удар е, че френското правителство често се принуждава да позволява на презокеанските си колонии да търгуват с неутрални кораби по време на война, което пречи на тези пазари да се възстановят, когато настъпи мир. В сравнение с тях атлантическият сектор на английската икономика се разраства бурно през целия XVIII в. и търговията и доминионите, станали неразделни едни от други, извличат полза (независимо от набезите на френските корсари) от военновременната политика на едно правителство, съсредоточило в ръцете си печалбите и властта[18].

Най-страшната последица от финансовата незрелост на Франция е, че по време на война военните и морските ѝ операции лесно се осуетяват по различни начини[19]. Поради неефективността и неблагонадеждността на системата времето, необходимо за доставки на морския флот (да речем), се удължава, пък и търговците трябва да взимат по-високи цени от утвърдените в английското и холандското адмиралтейство. Осигуряването на солидни средства във военно време винаги е голям проблем за френската монархия, дори когато тя взима все по-големи суми от холандците през 70-те и 80-те години, тъй като дългогодишната ѝ история с парични обмени, частични откази от дълговете ѝ и други нейни спорни действия, насочени срещу собствениците на краткосрочни и дългосрочни полици, принуждава банкерите да поискат – а отчаяното френско управление да се съгласи – лихвени проценти, далеч по-високи от тези, изплащани от английското и другите европейски правителства*. Но дори тази готовност да плащат извънредно не помага на бурбонските монарси да осигурят сумите за поддръжката на тотална военна офанзива в по-продължителна война.

Най-добрата илюстрация за тази слаба страна на французите се проявява в годините след Американската освободителна война. Това едва ли е славен конфликт за англичаните, които губят най-голямата си колония и националният им дълг нараства до около 220 милиона лири стерлинги, но тъй като по-голяма част от сумата е взета при лихва от 3 %, годишните плащания възлизат само на 7,33 милиона лири. Действителните разходи на Франция по войната са значително по-ниски; в края на краищата тя влиза в конфликта чак в по-късен етап, следвайки усилията на Некер да балансира бюджета, като за първи път няма нужда да разгръща многочислена армия. Въпреки това военните разходи на френското правителство са поне един билион ливри, като практически всичко е изплатено от оборотни заеми при лихвен процент, най-малкото двойно по-голям от този на англичаните. И в двете страни обслужването на дълга изразходва половината от годишните държавни разходи, но след 1783 г. англичаните бързо предприемат серия от мерки (Потъващия фонд**, консолидиран приходен фонд, подобрена обществена отчетност), за да стабилизират тази сума и да заздравят кредита си – може би най-великото постижение на Пит Младши. От френска орана, обратно, всяка година влизат в оборот нови големи заеми, тъй като „нормалните“ приходи не могат да покрият дори мирновременните разходи, а при нарастващия годишен дефицит кредитът на държавата отслабва все повече и повече.

Изумителен статистически факт е, че до края на 1780 г. националният дълг на Франция може би е почти същият като този на Англия – около 215 милиона лири стерлинги, но ежегодните лихви са почти двойни – 14 милиона лири. Още по-лошо, усилията на редица финансови министри да покачат все още новите данъци срещат силна обществена съпротива. Точно предложените от Калон данъчни реформи предизвикват появата на Събранието на благородниците, движението против *съдебните учреждения*, задържането на плащанията от страна на хазната и впоследствие (за първи път от 1614 г.) свикването на Генералните щати през 1789 г., което слага началото на рухването на *ancien régime* във Франция[20]. Връзката между националния банкрут и революцията е твърде очевидна. Отчаяното положение, в което изпада Франция, принуждава правителството да пуска в обръщение все по-голямо количество банкноти (със стойност 100 милиона ливри през 1789 г. и 200 милиона през 1790 г.). Това средство по-късно бива заменено от Учредителното събрание с друго – бързо изземване на земите на църквата и издаване на банкноти въз основа на изчисленията на стойността им. Всичко това води до още по-голяма инфлация, която с взетото решение за война от 1792 г. само се засилва. Вярно е наистина, че по-късните административни реформи в самата хазна и решимостта на революционния режим да разбере точното състояние на нещата налагат обединена чиновническа структура за събиране на приходите, близка до тази в Англия и други страни, но вътрешните бунтове и прекомерното външно разпростиране, продължили до 1815 г., довеждат до още по-голямо изоставане на френската икономика от тази на съперниците ѝ.

Проблемът да се създават приходи, за да се плаща за текущи и предходни войни, е централен за *всички* режими и техните държавници. Дори в мирно време поддръжката на военната служба представлява 40 до 50 % от разходите на страната; по време на война тя се повишава до 80–90 % от доста по-голяма обща сума! Следователно, колкото и да са различни конституциите им, автократичните империи, частичните монархии и буржоазните републики из цяла Европа се изправят пред един и същ проблем. След всеки военен конфликт (и особено след 1714 г. и 1763 г.) повечето страни имат крещяща нужда да си поемат дъх, да се възстановят след пълното икономическо изтощение и да обуздаят вътрешното недоволство, предизвикано навсякъде поради войната и повишаването на данъците; но за конкурентната и егоистична същност на европейските държавни системи *продължителният* мир е необичаен и след няколко години започва подготовката за нова кампания. При това, щом този финансов товар е тъй трудно поносим за Франция, Холандия и Великобритания, трите най-богати нации в Европа, как тогава го понасят по-бедните държави?

Най-простият отговор на въпроса е, че не могат. Дори Прусия на Фридрих Велики, която смуче повечето си приходи от обширни и добре стопанисвани кралски владения и монополи, не може да посрещне нуждите на Войната за австрийското наследство и Седемгодишната война, без да прибегне към три „необичайни“ източника на доходи: печалби от понижаване стойността на монетите, плячкосване на съседни държави като Саксония и Мекленбург и, след 1757 г., значителни субсидии от по-богатия ѝ съюзник Англия. За по-малко ефективната и децентрализирана Хабсбургска империя проблемите по заплащането на войните са огромни; трудно е да се повярва, че положението е по-добро в Русия или Испания, където перспективите да се осигурят други средства, освен още по-силно изстискване на селячеството и недоразвитата средна класа, не са обещаващи. При толкова много класи (унгарското благородничество, испанското духовенство), които имат претенции да бъдат освободени от задължения при *ancien régime*, дори измислянето на сложни косвени данъци, понижаването на стойността на валутата и отпечатването на хартиени банкноти едва ли са достатъчни да се поддържат огромните армии и кралски дворове в мирно време. След като избухването на война води до изключителни финансови мерки за предотвратяване на национално бедствие, това също значи, че те трябва да разчитат все повече на западноевропейските парични пазари или, още по-добре, на директни субсидии от Лондон, Амстердам или Париж. Средствата после се използват за заплащането на наемни войници или за продоволствия. *Pas d'argent, pas de Suisses** може да е лозунг на ренесансовите владетели, но все още е неотменим житейски закон дори по времето на Фридрих и Наполеон[21].

---

* В ранните години от управлението на Луи XIV, обратно, Франция имала възможност да взима заеми при по-малък лихвен процент от Стюартите и дори от Вилхелм III (*б. а.*).

** Потъващ фонд [Sinking fund] – амортизационен фонд, използван за погасяване на държавния дълг за сметка на приходите от данъчното облагане; за пръв път въведен в Англия през 1717 г. (*б. р.*).

С това обаче не искаме да кажем, че финансовият елемент винаги определя съдбата на нациите във войните от XVIII в. През по-голямата част от периода Амстердам е най-големият финансов център на света, макар само този факт да не е в състояние да задържи Обединените провинции като водеща сила, обратно. Русия е икономически изостанала и правителството ѝ е относително бедно, въпреки това мощта на страната и влиянието ѝ в европейския политически живот значително нарастват. Можем да обясним привидното несъответствие, като обърнем внимание на един друг, не по-малко важен фактор – въздействието на географията върху националната стратегия.

Геополитика

Поради свойствения за европейската военна политика конкурентен характер и променливост на съюзните отношения през целия XVIII в. съперническите държави често се сблъскват с невероятни ситуации – понякога и с екстремни обрати – в периодите между различните конфликти. Тайни споразумения и „дипломатически революции“ водят до вечно променящи се конгломерати от сили и вследствие на това до доста чести промени в европейското военно и морско равновесие. Така се стига до засилената роля на дипломатическите умения на съответното правителство, да не говорим за ефективността на въоръжените му сили, а също ни насочва и към значението на географския фактор. Това, което подразбираме под този термин, не включва просто елементи като климата на страната, суровините, плодородността на земята и достъпа до търговски пътища – макар че те също са важни за общото процъфтяване на страната, а по-скоро критичния фактор *стратегическо* положение по време на войните, обхващащи различни географски ширини. Дали дадена нация е в състояние да концентрира енергията си върху един фронт, или трябва да се бие на няколко? Дели ли граници със слаби държави, или пък със силни? Дали притежава предимно сухопътна мощ, или е морска сила, или пък е хибрид и какви преимущества и недостатъци ѝ дава това? Дали би могла лесно да се отдръпне от някоя голяма война в Централна Европа, ако пожелае? Дали може да си осигури допълнителни ресурси отвъд океана?

Съдбата на Обединените провинции в този период е добър пример за влиянието на географията върху политиката. В началото на XVII в. те притежават повечето от вътрешните предпоставки за разрастване на нацията – процъфтяваща икономика, социален стабилитет, добре обучена армия и силен флот, и по това време не изглежда да са в неблагоприятна позиция откъм география. Напротив, речната мрежа им осигурява бариера (поне донякъде) срещу испанската армия, а Северно море им дава лесен достъп до богатите херингови развъдници. Но век по-късно холандците се борят срещу доста противници. Възприемането на меркантилистката политика от Кромуел* в Англия и от Колбер във Франция влияе зле върху холандската търговия и корабоплаване. Независимо от тактическия гений на командири като Тромп и Де Рюйтер холандските търговци в морските войни срещу Англия трябва или да се провират през теснината на Ламанша, или да поемат по по-дългия и бурен маршрут покрай Шотландия, който (както и техните развъдници на херинга) все още е изложен на атаки в Северно море. Характерните западни ветрове дават преимущество в битката на английските адмирали, а плитките крайбрежни води на Холандия ограничават газенето – а с това и размерите, и силата – на холандските бойни кораби[22]. Така както търговията им с двете Америки и Индиите става все по-застрашена от английските нападения, по същия начин и балтийската ѝ търговия, на която предимно се основава ранният просперитет на страната, е подкопана от шведите и други нейни местни съперници. Макар че холандците могат да извоюват временни победи, като изпратят голям боен флот в някоя застрашена точка, няма никакъв начин да запазят за постоянно тъй важните си и вече разклатени позиции и интереси в далечните морета.

Тази дилема става още по-тежка от уязвимостта на холандците по суша пред заплахата на френския крал Луи XIV през втората част на 60-те години на XVII в. Тъй като тази опасност е дори по-голяма от испанската един век преди това, холандците са принудени да разтеглят армията си (през 1693 г. тя наброява 93 000 души) и да посветят още повече средства и сили за поддържането на крепостите по южната граница. Холандия е изсмуквана двустранно: от една страна, насочва огромни суми за военни разходи, като върви нагоре по спиралата на военни дългове, изплащане на лихви, увеличени акцизи и високи надници, които подкопават конкурентоспособността на нацията в по-далечното бъдеще; от друга, войната довежда до огромни човешки загуби при държава с население от около два милиона, цифра, която по странен начин се поддържа постоянна през целия този период. Оттук и съвсем оправданата тревога по време на ожесточените битки във Войната за испанското наследство (1702–1713 г.) от тежките загуби, причинени от желанието на Марлборо да въвлича англохоландските армии в кървави фронтални атаки срещу французите[23].

---

* Pas d'argent, pas de Suisses (фр.). – Няма пари, няма швейцарци (тук в смисъл на наемни войници) (*б. пр.*).

* Меркантилизъм – икономическа теория и политика, целяща натрупване на парично богатство в дадена страна чрез ограничаване на вноса и стимулиране на износа, главно чрез средствата на митническата политика; Оливър Кромуел като управник на Англия осъществява такава политика чрез Навигационните закони (1650–1651 г), които допускат внос на колониални стоки само на борда на английски кораби с английски екипаж (б. р.).

Съюзът с Англия, който Уилям III скрепява през 1689 г., е едновременно спасителен за Обединените провинции и значителен фактор за упадъка им като независима велика сила – донякъде по същия начин, по който около двеста години по-късно лендлийзът* и съюзът със Съединените щати ще спаси и заедно с това ще подкопае основите на Британската империя, която се бие за оцеляването си под командването на далечния роднина на Марлборо Уинстън Чърчил. Безпомощността на холандците в различните войни срещу Франция през периода между 1688 г. и 1748 г. изисква те да концентрират около три четвърти от военните разходи по отбраната в армията, като пренебрегнат флота, а англичаните възприемат тенденцията да увеличават дела на морските и колониалните кампании и на търговската печалба от тях. Докато лондонските и бристолските търговци процъфтяват, амстердамските им братя, да го кажем направо, бедстват. Това се подсилва и от честите опити на англичаните да прекратят *всякакви* търговски връзки с Франция по време на война, независимо от желанието на Холандия да поддържа тези ползотворни контакти. Това показва до каква степен Обединените провинции са въвлечени във (и следователно зависими от) *външната* търговия през този период, когато британската икономика все още е сравнително самостоятелна. Дори скрили се зад неутралитета си през Седемгодишната война, Обединените провинции не печелят, защото огромният Кралски флот отказва да приеме доктрината „свободни кораби, свободни стоки“ и държи да блокира морската търговия на Франция, не позволявайки стоките ѝ да се превозват в неутрални трюмове.[24] Англо-холандският дипломатически скандал през 1758–1759 г. по този въпрос се повтаря през ранните години на Американската освободителна война и впоследствие довежда до открита враждебност след 1780 г., което не спомага с нищо за морската търговия нито на Англия, нито на Обединените провинции. До времето на Френската революция и Наполеоновите войни холандците вече са съвсем притиснати между Англия и Франция, с непризнати дългове отвсякъде, разцепени вътрешно, губещи колонии и морски търговски връзки в едно глобално съперничество, което не могат нито да избегнат, нито да обърнат в своя полза. При подобни обстоятелства финансовите им умения и зависимост от „излишен капитал“ чисто и просто не са достатъчни[25].

По подобен начин, макар и на по-широка основа, Франция също страда от факта, че е хибридна сила през XVIII в., разкъсваща енергията си между континенталните си амбиции, от една страна, и морските и колониалните си цели, – от друга. В ранния период от управлението на Луи XIV тази стратегическа двойнственост не е тъй ярко изявена. Силата на Франция почива на стабилната основа на *местни* фактори: обширната ѝ и сравнително хомогенна територия, селскостопанската самостоятелност, населението, наброяващо почти двайсет милиона, което позволява на Луи XIV да увеличи армията си от 30 000 през 1659 г. и 97 000 през 1666 г. до колосалната цифра 350 000 през 1710 г.[26]. Външната политика на Краля Слънце също се основава на земята и традицията: цели да подкопае още повече позицията на Хабсбургите, като предприема нападения на юг срещу Испания и на изток и север срещу нестабилния клон на испанските Хабсбурги и германските територии на Франш-Конте, Лотарингия, Елзас, Люксембург и Южна Нидерландия. Испанците са изтощени, австрийците – притеснени от турската заплаха, а англичаните в началото са неутрални и приятелски настроени, тъй че Луи постига двайсетина години дипломатически успех, но впоследствие самата арогантност на френските амбиции започва да тревожи останалите сили.

Основният стратегически проблем на Франция е, че макар многобройна и стабилна за отбранителни цели, тя не е в подходяща позиция да осъществи решителна завоевателна кампания – във всяка посока е възпрепятствана донякъде от географски бариери, донякъде и от вече предявените амбиции на редица Велики сили. Едно нападение срещу Южна (т. е. Хабсбургска) Нидерландия например изисква мъчителен преход през осеяна с гори и речни пътища територия и предизвиква реакция не само от страна на самите Хабсбурги, но също и от Обединените провинции и Англия. Военните начинания на Франция в Германия също довеждат до много неприятности: границата се пресича по-лесно, но комуникационните пътища са по-дълги, освен това пак трябва да се бият с коалиция от австрийци, холандци, англичани (особено след възкачването на хановерската династия през 1714 г.), а после и прусаци. Дори когато в средата на XVIII в. Франция решава да търси силен германски партньор – Австрия или Прусия, естествената последица от подобен съюз е, че другата германска сила минава в опозиция и което е по-важно, се опитва да си осигури поддръжката на Англия или Русия, за да неутрализира амбициите на Франция.

Още повече, че всяка война срещу морските сили раздвоява енергията на Франция и разсейва вниманието ѝ на континента, тъй че пречи на успешното провеждане на сухопътни кампании. Неустойчива поради дилемата, дали страната да се бие във Фландрия, Германия и Северна Италия, или да води морски боеве в Ламанша, Западните Индии и Южна Канада, или пък в Индийския океан, стратегията на французите многократно води до „падане между двата стола“. Франция никога не приема огромният финансов товар да оспори превъзходството на Кралския флот*, макар че няколко последователни френски правителства насочват фондове към своя военен флот. Това, ако Франция е *само* континентална сила, може да послужи, за да подсили армията. Единствено по време на войната 1778–1783 г., давайки поддръжка на американските бунтовници в Западното полукълбо и същевременно въздържайки се от акции в Германия, Франция успява да унижи съперника си Англия. В никоя от останалите войни французите „не си позволяват лукса“ на стратегическата концентрация и вследствие на това търпят поражения.

---

* Лендлийз (англ. заем–наем) – система за безвъзмездно предоставяне от САЩ на въоръжение, стратегически суровини и продоволствие на съюзниците им от антихитлеристката коалиция по време на Втората световна война (*б. р.*).

* По време на конфликтите от 1689–1697 г. и 1702–1714 г. например Франция насочва по-малко от 10 % от общите си разходи към флота и между 57 и 65 % към армията. (Съответните цифри за Англия са 35 % за флота и 40 % за армията.) През 1760 г. френският флот получава само една четвърт от сумите, отпуснати за армията. Но дори когато има пари, географското положение на Франция често е причина за изключително трудното снабдяване със стоки по море във военно време от Балтика, за да може флотът да се поддържа в добро състояние (*б. а.*).

За да обобщим, Франция на *ancien régime* остава с размерите, населението и богатството си винаги сред най-важните европейски държави, но тя не е нито достатъчно голяма, нито добре организирана, за да бъде „свръхсила“. Ограничавана откъм суша и раздвоена от морето, тя не е в състояние да победи коалиционен съюз, чието появяване неминуемо предизвиква с амбициите си. Действията на французите по-скоро утвърждават, отколкото разстройват плурализма на властта в Европа. Само тогава, когато националната ѝ енергия се трансформира от революцията и после гениално се използва от Наполеон, тя успява да наложи своите идеи на континента – за кратко време. Но дори там нейният успех е временен и няма военен гений, който да може да ѝ осигури постоянен контрол над Германия, Италия или Испания, да не говорим за Русия или Англия.

Геостратегическият проблем на Франция, че трябва да посреща потенциални врагове на най-различни фронтове, не е уникален, макар че специално тази страна сама влошава положението си заради непрекъснато повтарящата се агресивност и хронична липса на насоченост. Двете големи германски сили от този период – Хабсбургската империя и Бранденбург–Прусия – също са предопределени от географското си положение да се борят с този проблем. За австрийските Хабсбурги това също не е ново. Неудобното разположение на териториите, които те владеят (Австрия, Бохемия, Силезия, Моравия, Унгария, Милано, Неапол, Сицилия и след 1714 г. Южна Нидерландия (виж карта 5), и съответно позицията на другите сили на тези земи изискват кошмарно дипломатическо и военно жонгльорство дори само за да се запази приемствеността на престола; а за да се разширят териториите, необходим е истински гений или пък страхотен късмет, а може би и двете.

Така, макар различните войни срещу турците (1663–1664 г., 1683–1699 г., 1716–1718 г., 1737–1739 г., 1788–1791 г.) да ни показват как Хабсбургските армии утвърждават позицията си на Балканите, тази борба със залязващата Османска империя изразходва почти цялата енергия на Виена точно в тези периоди[27]. При настъплението на турците пред вратите на имперската столица през 1683 г. например Леополд I е принуден да поддържа неутралитет към Франция независимо от провокациите на Луи XIV с „обединенията“ на Елзас и Люксембург в същата година. Колебливостта на Австрия е малко по-слабо изразена по време на Деветгодишната война (1689–1697 г.) и последвалата я Война за испанското наследство (1702–1713 г.), тъй като Виена вече е част от един гигантски антифренски съюз, но дори и тогава не изчезва съвсем. Развитието на много войни в късния XVIII в. все още изглежда несигурно и непредвидимо както заради защитата на основните хабсбургски интереси в Европа, така и за да се запазят тези интереси вътре в самата Германия след изгряването на Прусия. Поне след завладяването на провинция Силезия от Прусия през 1740 г. със сигурност се налага Виена да държи под око Берлин при провеждането на външната и военната си политика. Това от своя страна прави позицията на Хабсбургите по-сложна от всякога: за да контролират надигащата се Прусия вътре в Германия, австрийците трябва да търсят помощта на Франция на запад и по-често на Русия на изток, но на Франция не може да се разчита и самата тя има нужда понякога да бъде контролирана от англо-австрийските съюзници (1744–1748 г.). При това бурният напредък на Русия сам по себе си е повод за тревоги, особено когато царският експанзионизъм заплашва османския приоритет на Балканите, поддържан от Виена. И накрая, когато империализмът на Наполеон отправя предизвикателство към независимостта на *всички* други европейски сили, Хабсбургската империя няма друг избор, освен да се присъедини към коя да е съществуваща коалиция, за да се противопостави на френската хегемония.

Коалиционната война против Луи XIV в началото на XVIII в. и войните против Бонапарт в края му ни дават по-слаба представа за слабостите на Австрия, отколкото конфликтите в периодите между тях. Продължителната борба против Прусия след 1740 г. подсказва много: тя демонстрира, че независимо от военните, финансовите и административните реформи, предприети в земите на Хабсбургите през този период, Виена не може да вземе превес над друга, по-малка германска държава, която е значително по-ефективна в организацията на армията, събирането на приходи и бюрокрацията си. Освен това става все по-ясно, че негерманските сили – Франция, Англия и Русия – не поощряват нито Австрия да елиминира Прусия, нито пък Прусия – Австрия. В по-широк европейски контекст Хабсбургската империя вече е станала *маргинална* първокласна сила и се запазва такава до 1918 г. Тя в никакъв случай не слиза тъй ниско, както Испания или Швеция, и избягва съдбата, сполетяла Полша; но поради децентрализацията си, състоянието на етническа и икономическа изостаналост тя не се поддава на опитите на няколко поредни администрации във Виена да я превърнат в най-великата държава на Европа. Независимо от всичко съществува заплаха в това очаквано западане. Както отбелязва Хъфтън, „настойчивият, за някои дори упорит отказ на Австрийската империя да се разпадне добросъвестно“ е едно напомняне, че тя притежава скрити сили. Бедствията често са последвани от серия оздравителни реформи, които разкриват значителния потенциал на империята, макар същевременно да демонстрират, че Виена винаги има големи трудности, опита ли се да се справи сама. Всеки изследовател на упадъка на Хабсбургската империя някак си трябва да обясни невероятно упоритата и понякога впечатляваща военна съпротива срещу динамичната сила на френския империализъм в продължение на почти четиринайсет години (1792–1815)[28].

Положението на Прусия в географско отношение много наподобява това на Австрия, макар че вътрешно е доста различно. Причините за бързото издигане на страната до положението на най-силното северногерманско кралство са общоизвестни и тук само ще ги изброим: организационният и военният гений на трима нейни водачи – Великият електор* (1640–1688г.), Фридрих Вилхелм I (1713–1740 г.) и Фридрих Велики (1740–1786 г.), ефективността на юнкерско-офицерската пруска армия, в която се изливат цели четири пети от облагаемите държавни ресурси, относителната финансова стабилност, базирана на обширни кралски владения и стимулиране на търговията и индустрията, широкото използване на чуждестранни войници и предприемачи и известното пруско чиновничество, действащо в Генералния военен комисариат[29]. Но вярно е също, че издигането на Прусия съвпада с упадъка на властта в Швеция, с разпадането на затъналото в хаос и отслабнало полско кралство и с разединителното въздействие, което многото войни и несигурното бъдеще упражняват върху Виена в първите десетилетия на XVIII в. Пруските монарси се възползват от шансовете си, защото наистина те просто са налице. Още повече, че запълвайки „вакуума във властта“, който се разкрива в северна Централна Европа след 1770 г., пруската държава се облагодетелства също от позицията „един срещу друг“ с останалите Велики сили. Възходът на Русия спомага да се подкопае позицията на Швеция, Полша и Османската империя. Франция е достатъчно далеч на запад, за да представлява смъртна заплаха, а и понякога действа като полезен съюзник срещу Австрия. Ако, от друга страна, Франция реши да притисне Германия, срещу нея най-вероятно ще се опълчат Хабсбургите, Хановер (а оттук и Англия) и може би холандците, както и самата Прусия. И в крайна сметка провали ли се тази коалиция, Прусия може по-лесно да моли Париж за мир, отколкото другите държави; един антифренски съюз понякога може да бъде полезен, но за Берлин съвсем не е наложителен.

При такава благоприятна дипломатическа и географска обстановка ранните крале на Прусия играят добре ролите си. Особено завземането на Силезия – описвана от някои историци като *най-важната* индустриална зона на изток – представлява невероятен тласък в развитието на военно-икономическия капацитет на страната. Но ограничените възможности на реалната власт на Прусия в Европа и някои затруднения откъм големина и население се разкриват недвусмислено по време на Седемгодишната война от 1756 до 1763 г., когато дипломатическата обстановка вече не е тъй благоприятна и силните съседи на Фридрих Велики се заклеват да го накажат заради непоследователността му. Само непосилните усилия на пруския монарх и добре обучените му войски, подпомогнати от липсата на координация сред неприятеля, му дават възможност да избегне поражението, когато се изправя пред такова заплашително „обкръжение“. Обаче разходите по тази война в хора и материали са огромни. От 1770 г. пруската армия започва бързо да се вкостенява и Берлин не е в състояние да устои на по-нататъшния дипломатически натиск на Русия, да не говорим за смелите атаки на Наполеон през 1806 г. Дори по-късното възстановяване, оглавявано

от Шарнхорст*, Гнайзенау** и други военни реформатори, не може да прикрие все още недостатъчната сила на Прусия през 1813–1815 г.[30]. До този момент тя вече е засенчена във военно отношение от Русия; разчита твърде много на субсидии от Англия, която е главният разплащател на коалицията, и все още не може да нападне Франция самостоятелно. Кралството на Фридрих Вилхелм III (1797–1840 г.), подобно на Австрия, е сред по-незначителните Велики сили и си остава такова до индустриалното и военното преобразуване през 60-те години на XIX в.

За разлика от тях две по-далечни сили – Русия и Съединените щати – се радват на относителна неуязвимост и независимост от стратегическите интриги, които тормозят централните европейски държави през XVIII в. И двете бъдещи свръхсили естествено имат „разпадащи се“ граници, които изискват непрекъснато наблюдение, но нито американската експанзия през Алеганските планини и големите равнини, нито настъплението на Русия през степите срещат напреднали във военно отношение противници, които изискват намеса на основната сила в метрополията[31]. Следователно в случаите на разправа с разединена Европа те имат преимуществото на сравнително хомогенен „фронт“. Всяка от тях може да представлява заплаха или поне препятствие за някоя от вече установените Велики сили, същевременно запазвайки своята неуязвимост, осигурена от разстоянието, което я дели от главните европейски бойни зони.

Разбира се, когато разглеждаме един тъй дълъг период като този между 1660 г. и 1815 г., важно е да наблегнем на факта, че влиянието на Съединените щати и Русия е много по-очевидно в края на тази ера, отколкото в началото ѝ. През 60-те и 70-те години на XVII в. европейска „Америка“ не представлява нищо повече от серия изолирани селища по брега, а Москва преди управлението на Петър Велики (1689–1725 г.) е почти също толкова отдалечена и западнала. В търговско отношение и двете са „недоразвити“, производителки на дървен материал, коноп и други суровини и купувачи на готови изделия от Англия и Обединените провинции. Американският континент за по-голямата част от този период е по-скоро обект на агресии, отколкото силов фактор. Поводът да се промени тази ситуация е категоричният успех на Англия в края на Седемгодишната война (1763 г.), вследствие на която Франция е изгонена от Канада и Нова Скотия, а Испания – от Западна Флорида. Освободени от чуждестранната заплаха, която досега изисква принудителна лоялност към Уестминстър, северноамериканските колонии вече могат да настояват за чисто номинална връзка с Англия и при положение, че това им е отказано от имперското правителство, „запазило“ други въжделения, да започнат въстание. Още повече, че до 1776 г. северноамериканските колонии се разрастват неимоверно: първоначалното население от два милиона се увеличава двойно на всеки трийсет години и се разпростира на запад, икономически процъфтява и се самозадоволява напълно с хранителни продукти и много други необходимости. Това означава, както англичаните откриват за своя сметка през следващите седем години, че разбунтувалите се щати са практически неуязвими от обикновени морски атаки, а са и твърде обширни, за да бъдат заплашени със сухоземни сили, които се придвижват от основната островна база, намираща се на 3000 мили разстояние.

---

* Велик електор – Фридрих Вилхелм (1620–1688), велик електор на Бранденбург (1640–1688), провъзгласил суверенитета на Прусия през 1657 г. и допринесъл чрез реформи и териториални придобивки за бъдещия ѝ възход (*б. р.*).

* Шарнхорст, Герхард Йохан Давид фон (1755–1813) – пруски генерал и военен реформатор, извършил с Гнайзенау преобразувания в пруската армия (*б. р.*).

** Гнайзенау, Аугуст Вилхелм Антон, граф Найтхард фон (1760–1831) – пруски генерал, реорганизирал армията на Прусия след поражението ѝ от френския император Наполеон I през 1807 г.; отличил се в Битката на народите (при Лайпциг) през 1813 г. (*б. р.*).

Съществуването на независими Съединени щати *с течение на времето* довежда до две основни последствия в непрестанно менящата се картина на световната власт. Първото е, че от 1783 г. нататък вече съществува важен извъневропейски център на производство, богатство и най-вече на военна мощ, упражняваща дълготрайно влияние върху глобалния баланс на силите по начини, с които другите извъневропейски (икономически западащи) общества като Китай и Индия не могат да си послужат. Към средата на XVIII в. вече американските колонии заемат значително място в съществуващата морска търговия и правят първите си несигурни крачки в индустриализацията. Според някои източници изгряващата нация произвежда през 1776 г. повече чугун и желязо, отколкото цяла Англия, а впоследствие „индустриалното производство се увеличава с почти 50 %, тъй че до 1830 г. страната се превръща в шестата индустриална сила на развития свят“[32]. При тези темпове на разрастване не е изненадващо, че дори историците от 90-те години на XVIII в. предричат на Съединените щати велика роля през следващото столетие. Второто последствие се усеща много по-бързо, особено от Англия, чиято роля на „фланговa“ сила в европейската политика е повлияна от появата на потенциално враждебна държава на собствения ѝ атлантически фронт, която заплашва нейните притежания в Канада и Западните Индии. Това, разбира се, не е постоянен проблем и самото разстояние заедно с изолационистичната политика на Съединените щати означава, че Лондон не бива да възприема американците тъй сериозно, както например Виена вижда турците или по-късно руснаците. Въпреки това събитията около войните през 1779–1783 г. и 1812–1814 г. съвсем ясно показват колко трудно ще бъде за Англия да навлезе изцяло в европейските борби, ако има зад гърба си враждебно настроени Съединени щати.

Възходът на Царска Русия има много по-силно и моментално влияние върху международния баланс на властта. Изненадващата победа на руснаците над Швеция при Полтава (1709 г.) кара другите сили да осъзнаят факта, че досега далечната и малко варварска Московска държава има сериозно намерение да играе своя роля в европейските работи. С първия си амбициозен цар, Петър Велики, тя бързо създава свой царски флот, за да защитава новите си завоевания по Балтийско море (Карелия, Естония и Ливония), а шведите се виждат принудени да молят за помощ Кралския флот, за да не ги стъпче този нов източен колос. Но всъщност поляците и турците ще бъдат тези, които най-много ще пострадат от възхода на Русия, и към 1796 г., когато умира Екатерина Велика, тя е прибавила още 200 000 кв. мили към вече и без това огромната империя. Впечатляващи са и спорадичните набези, които руските военни сили правят на запад. Ожесточеността и страхотната упоритост на руските войници по време на Седемгодишната война и временната им окупация на Берлин през 1760 г. доста променят възгледите на Фридрих Велики за съседа му. Четирийсет години по-късно руски войски под командването на генерал Суворов участват доста активно в италианските и алпийските походи по време на Втората коалиционна война (1798– 1802 г.) – далечна операция, предвестник на непоколебимия ход на руската армия от Москва до Париж в годините 1812–1814[33].

Трудно е да се прецени точно рангът на Русия до края на XVIII в. Често армията ѝ е по-многобройна от тази на Франция, а важните ѝ производства (текстил, желязо) се разрастват много бързо. Страшно трудно, вероятно невъзможно е противниците ѝ да я завладеят – поне не от запад; а нейната мощ на „барутна империя“ ѝ дава възможност да разгроми конните набези на племената от изток, като по този начин тя придобива допълнителни ресурси – бойци, суровини и обработваема земя, което от своя страна ѝ създава място сред Великите сили. Управлението на страната стимулира модернизацията по най-различни начини, макар темпът и успехите на тази политика често да се преувеличават. Все още има най-разнообразни белези на изостаналост: ужасяваща бедност и бруталност, изключително нисък доход на глава от населението, слаби комуникации, неблагоприятен климат, технологична и образователна ограниченост, да не говорим за реакционния, лекомислен характер на толкова много от Романовците. Дори страшната Екатерина е невзрачна, когато става дума за икономика и финанси.

Все пак относителната стабилност на европейската военна организация и техника през XVIII в. позволява на Русия (която заема от чуждестранния опит) да настигне и после да задмине страни с по-слаби ресурси, като това брутално превъзходство на по-голямата численост не отминава, докато индустриалната революция не трансформира скалата и скоростта на военното дело през следващия век. В периода преди 1840 г. въпреки многото недостатъци, изброени по-горе, руската армия може при случай да бъде страшна сила. Толкова голяма част (може би три четвърти) от финансите на държавата са посветени на военните, а и обикновеният войник стоически търпи такива лишения, че руските войски могат да издържат на невероятно дълготрайни походи, каквито не са по силите на повечето от останалите армии през XVIII в. Наистина материалната база на руснаците е често недостатъчна (лоши коне, слаба система на провизии, некомпетентно ръководство), за да поддържа самостоятелна масирана кампания – например походът срещу Франция през 1813–1814 г. минавал през „приятелски“ територии и е подпомогнат от английски субсидии, но тези редки операции са достатъчни, за да спечелят на Русия стабилна военна репутация и водещо място в съветите на Европа дори още по времето на Седемгодишната война. В общо стратегическо отношение налице е още една сила, която може да заеме балансираща роля, като по този начин спомогне да се провалят опитите на Франция за доминираща позиция на континента през този период.

Независимо от това писателите от XIX в., като Дьо Токвил например, се позовават обикновено на *далечното* бъдеще, когато предвиждат, че Русия и Съединените щати, изглежда, са „белязани по волята на небесата да обърнат съдбините на половината Земно кълбо“[34]. В периода между 1660 г. и 1815 г. най-големите скокове в развитието си прави една морска страна, Великобритания, а не тези континентални гиганти; тя измества Франция от позицията ѝ на най-голяма сила. Тук също географията играе съществена, макар и не единствена роля. Преимуществото на Великобритания откъм местоположение е описано преди повече от век в класическата творба на Махан* „Влиянието на морските сили върху историята" (1890 г.): „Ако една нация има такова местоположение, че нито е принудена да се защитава по земя, нито пък се налага да разширява границите си на суша, тя притежава поради самото единство на целите си, съсредоточени към морето, преимущество пред онези народи, които разполагат с поне една континентална граница"[35].

Изявлението на Махан, разбира се, предполага още много фактори. Първият е, че английското правителство не отклонява вниманието към фланговете *си*, което след завладяването на Ирландия и Съюзния акт с Шотландия (1707 г.) е действителната ситуация. Интересно е да се отбележат периодичните по-късни опити на Франция да злепостави Англия по периферията ѝ с келтите, нещо, което се приема от Лондон наистина много сериозно. Едно въстание в Ирландия може да създаде много повече неприятности, отколкото стратегическата вреда, която ѝ нанасят американските бунтовници. За късмет на англичаните тази слабост никога не е истински оползотворена от враговете им.

Второто твърдение на Махан е, че морските войни и морската военна мощ имат по-висок статут от еквивалентите си на сушата. Това е твърдо убеждение на така наречената „морска" школа на стратегия[36] и то се потвърждава от икономическите и политическите течения след 1500 г. Бързото прехвърляне на основните търговски пътища от Средиземно море към Атлантическия океан и огромните печалби, които могат да се извлекат от колониални и търговски начинания в Западните Индии, Северна Америка, Индийския полуостров и Далечния изток, естествено, ползват страна, разположена на западния фланг на Европейския континент. Разбира се, нужно е и правителство, което оценява значението на морската търговия и е готово да заплаща разноските по огромен военен флот. Подложен на такова предварително изискване, английският политически елит, изглежда, намира до XVIII в. ефективна рецепта за непрекъснато нарастване на националното богатство и мощ. Процъфтяващата презокеанска търговия подпомага английската икономика, стимулира морското дело и корабостроенето, осигурява средства за националната хазна и поддържа живота в колониите. Последните не само предлагат пазар за английските стоки, но са и източник на много блага – от ценните захар, тютюн и басма до изключително важните северноамерикански морски бази. Кралският флот отдава нужното уважение към английските търговци в мирно време, а по време на война защитава търговията и завладява нови колониални територии за политическото и икономическото могъщество на своята страна. Така търговията, колониите и флотът образуват един „триъгълник", чиито действия допринасят за благото и бъдещето на Великобритания.

---

* Махан, Алфред Тейър (1840–1914) – амер. военен деец и теоретик, президент на Военноморския колеж на САЩ (1888–1889, 1892–1893). В края на XIX и началото на XX в. неговата теория за „навализма" – решаващата роля на военноморската мощ в издигането на големите сили, се радва на изключителна популярност (*б. р.*).

Подобно обяснение за възхода на Англия съвсем не представлява цялата истина. Като много други творби на меркантилисти, писанията на Махан тенденциозно наблягат върху значението на външната търговия на Англия за сметка на местното производство и най-вече преувеличават ролята на „колониалния" обмен. Селското стопанство си остава основен източник на богатство в Англия през целия XVIII в., а износът (чието участие в общия национален доход е сигурно под 10 % до 1780 г.) е често подложен на силна чуждестранна конкуренция и на тарифи, които и най-силният флот не би могъл да компенсира[37]. Гледната точка на „морската школа" често пренебрегва други факти, като например, че английската търговия с балтийските страни, Германия и Средиземноморието, въпреки че се разраства по-бавно от търговията със захар, подправки и роби, все още е от огромно икономическо значение*. Поради това Франция, при положение че е доминиращата сила в Европа може, както показват събитията през 1806–1812 г., да нанесе страхотен удар на английската индустрия. При такива обстоятелства изолационистична политика към европейските приоритети на властта би се оказала вероятно голяма икономическа грешка.

Има и един критично важен „континентален" аспект на английската обща стратегия, пренебрегван от тези, чийто поглед е обърнат към Западните Индии, Канада и Индия. Да се води чисто морска война е напълно логично по време на англо-холандските войни през 1652–1654 г., 1665–1667 г. и 1672–1674 г., тъй като търговското съперничество между двете морски сили стои в основата на този антагонизъм. След Славната революция в 1688 г. обаче, когато Уилям Орански си осигурява английския престол, стратегическата ситуация е доста променена. Предизвикателството срещу английските интереси по време на седемте войни, водени в периода между 1689 г. и 1815 г., е отправено от една изцяло *континентална* сила – Франция. Вярно е, че французите пренасят битките в Западното полукълбо, в Индийския океан, в Египет и на други места, но тези кампании, макар и важни за търговците от Лондон и Ливърпул, никога не представляват директна заплаха за националната сигурност на Англия. Подобна опасност възниква чак при евентуални военни победи от страна на Франция над холандците, хановерците или прусаците, което би оставило Франция на върха на западните райони на Централна Европа достатъчно дълго, та да може тя да организира корабоплаване, годно да подкопае първенството на английския флот. Следователно не само личният съюз на Уилям III с Обединените провинции и по-късно връзките с Хановер са причина за военната намеса на няколко последователни английски правителства на континента през тези десетилетия. Има също ожесточени спорове – отразяващи донякъде и страховете на Елизабет I относно Испания – дали враговете на Франция трябва да получат помощ вътре в Европа, за да овладеят амбицията на Бурбоните (и Наполеон) и по такъв начин да запазят дълготрайните интереси на Англия. Според това виждане „морската“ и „континенталната“ стратегия по-скоро се допълват, отколкото да се противопоставят една на друга.

---

* Да не говорим за стратегическото значение на Балтийските морски хранилища, на които разчитат както Кралският флот, така и търговските кораби – зависимост, която се проявява в честото изпращане на английски кораби в Балтийско море, за да се запазят равновесието на силите и свободното пренасяне на дървен материал и мачти (*б. а.*).

Същността на тази стратегическа калкулация е чудесно отразена в думите на херцога на Нюкасъл през 1742 г.: „Франция ще вземе надмощие над нас по море тогава, когато няма от какво да се страхува на сушата. Винаги съм твърдял, че нашият флот трябва да защитава съюзниците ни на Континента и така, пренасочвайки силите на Франция в друга посока, да ни даде възможност да поддържаме първенството си по море“[38].

Британската подкрепа за страните, които са готови да „пренасочат силите на Франция в друга посока“, се осъществява в две основни форми. Първата е чрез преки военни действия или с периферни набези, които ангажират силите на френската армия, или като изпраща по-значително и ефективно подкрепление, което да се бие заедно със съответните за момента английски съюзници. Стратегията на набезите изглежда по-евтина и е любима за част от министрите, но има и отрицателни страни и понякога завършва трагично (като например експедицията на Валхерен от 1809 г.). Подсигуряването на континентална армия излиза по-скъпо откъм хора и парични средства, но както показват кампаниите на Марлборо и Уелингтън, много повече спомага за запазването на европейския баланс.

Втората форма на английската помощ е финансова, независимо дали с цел да се вземат хесенски или други наемници, които да се бият срещу Франция, или като се прехвърлят субсидии на съюзниците. Фридрих Велики например получава от англичаните солидната сума от 675 000 лири стерлинги годишно за периода 1757–1760 г., а в заключителните етапи на Наполеоновите войни потокът от английските фондове взема много по-големи размери (11 млн. лири на различни съюзници само през 1813 г. и 65 млн. лири за войната като цяло). Но всичко това става възможно благодарение на разрастването на английската търговия, особено в тъй примамливите отвъдокеански пазари. То дава възможност на правителството да вдигне заемите и данъците до безпрецедентни размери, без да причини национален банкрут. И така „пренасочването на енергията на Франция“ навътре към Европа е скъпо удоволствие, но то обикновено не дава възможност на французите нито да започнат сериозна офанзива срещу морската търговия, нито да играят такава доминираща роля в Европа, че да заплашват с нашествие островите, което от своя страна пък позволява на Лондон да финансира войните и да субсидира съюзниците си. По този начин се допълват географски благоприятните фактори с икономическата изгода, които дават възможност на Англия блестящо да прилага двуликата си стратегия: „с едно лице, обърнато към Континента, да контролира баланса на властта и с друго – към морето, да засилва морското си превъзходство“[39].

Само след като схванем значението на финансовите и географските фактори, описани по-горе, можем да осмислим напълно статистиката за нарастващото население и военноморска мощ на Великите сили от този период (виж таблици 3–5).

ТАБЛИЦА 3

Численост на населението на силите, 1700–1800 г.[40]

(в милиони)

	1700	1750	1800
Британски острови	9,0	10,5	16,0
Франция	19,0	21,5	28,0
Хабсбургска империя	8,0	18,0	28,0
Прусия	2,0	6,0	9,5
Русия	17,5	20,0	37,0
Испания	6,0	9,0	11,0
Швеция	–	1,7	2,3
Обединени провинции	1,8	1,9	2,0
Съединени щати	–	2,0	4,0

ТАБЛИЦА 4

Размер на армиите, 1690–1814 г.[41]

(брой хора)

	1690	1710	1756/1760	1778	1789	1812/1814
Англия	70 000	75 000	20 000	170 000	40 000	250 000
Франция	400 000	350 000	330 000	200 000	180 000	600 000
Хабсбургска империя	50 000	100 000	200 000	160 000	300 000	250 000
Прусия	30 000	39 000	195 000		190 000	270 000
Русия	170 000	220 000	330 000	300 000		500 000
Испания		30 000			50 000	
Швеция		110 000				
Обединени провинции	73 000	130 000	40 000			
Съединени щати	–	–	–	35 000	–	–

ТАБЛИЦА 5

Численост на военноморските флотове, 1689–1815 г.[42]

(кораби по море)

	1689	1739	1756	1779	1790	1815
Англия	100	124	105	90	195	214
Дания	29	–	–	–	38	–
Франция	120	50	70	63	81	80
Русия	–	30	–	40	67	40
Испания	–	34	–	48	72	25
Швеция	40	–	–	–	27	–
Обединени провинции	66	49	–	20	44	–

Както ще разберат читателите с опит в статистиката, с такива цифри трябва да се борави изключително внимателно. Общата цифра на населението, особено в ранния период, е само хипотетична (а в случая с Русия допустимата грешка може да възлиза на няколко милиона). Размерът на армиите варира в широки граници в зависимост от това, дали избраната дата се намира в началото, средата или пък края на дадена война; общите цифри често включват значителни наемни части и (в случая с Наполеон) дори войски от насилствено причислени съюзници. Броят на корабите по море не показва нито тяхната готовност за бой, нито непременно наличността на обучен екипаж, който да ги обслужва. Още повече че статистиката не взима предвид ръководството и моряшкото умение, добросъвестността или безотговорността, националния жар или малодушието. Горните цифри поне *грубо* отразяват основното политическо и силово разпределение на века: Франция и все повече Русия водят по многочисленост на армиите си, Англия е обикновено без конкуренция по море, Прусия надминава Испания, Швеция и Обединените провинции, а Франция е най-близко до доминиращата роля в Европа с огромните армии на Луи XIV и Наполеон отколкото във всеки друг момент от века.

Като знаем обаче географските и финансовите измерения на тези сто и петдесет години борба между Великите сили, трябва да се нанесат прецизни корекции в картината, предложена от тези три таблици. Например бързото западане на Обединените провинции, съотнесено към други нации, по отношение на размерите на армията не се наблюдава и в областта на военните финанси, където за дълъг период от време Холандия има водеща роля. Немилитаристичният характер на Съединените щати всъщност прикрива факта, че те могат да създадат значителни стратегически затруднения. Цифрите също подценяват военния принос на Англия, след като тя може да издържа 100 000-на съюзническа войска (през 1813 г. – 450 000), а също и да поддържа собствената си армия и морски персонал от 140 000 души през 1813–1814 г.[43]. Обратно, истинската сила на Прусия и Хабсбургската империя, зависими от субсидии през повечето от войните, би била преувеличена, ако се съобразим само с размера на армиите им. Както отбелязахме по-горе, огромната военна машина на Франция се проявява като по-слабо ефективна заради финансови слабости и геостратегически препятствия, докато тази на Русия е подкопавана от икономическа изостаналост и от отдалечеността ѝ. Трябва да имаме предвид силата и слабостите на всяка от тези сили, когато се отдадем на едно по-подробно разучаване на самите войни.

Победата във войните от 1660–1763 г.

Когато Луи XIV поема изцяло в ръцете си управлението на Франция през март 1661 г., европейската сцена е особено подходяща за монарх, който е твърдо решен да наложи възгледите си[44]. На юг Испания още се хаби до изтощение в безплодните си опити да си върне Португалия. От другата страна на Ла Манша възстановената монархия на Чарлс II се мъчи да стъпи на крака, а в английските търговски кръгове съществува голяма завист към холандците. На север скорошната война оставя и Швеция, и Дания еднакво омаломощени. В Германия протестантските принцове мнително се озъртат за нови опити от страна на Хабсбургите да заздравят позицията си, но имперското правителство във Виена има достатъчно проблеми в Унгария и Трансилвания, а малко по-късно – и със съживяването на османската мощ. Полша вече изнемогва от опитите си да отблъсва едновременно нападенията на шведите и руснаците. Така френската дипломация, в най-добрата традиция на Ришельо, може лесно да се възползва от обстоятелствата, като разиграе португалците срещу испанците, маджарите, турците и германските принцове срещу Австрия и англичаните срещу холандците, подкрепяйки собствената си географска и военна позиция с важния договор от 1663 г. с швейцарските кантони. Всичко това дава достатъчно време на Луи XIV да се установи като абсолютен монарх, неуязвим за вътрешните противоречия, които тормозят всички френски правителства през предходния век. По-важното тук е, че Колбер, Льо Телие и други ключови министри имат възможност да се занимаят с администрацията и да пръснат с щедра ръка средства за армията и флота, очаквайки устрема на Краля Слънце към слава и велики дела[45].

Тъй че за Луи XIV е твърде лесно „да върже“ границите на Франция в ранните етапи от своето царуване, още повече че специално англо-холандските отношения се развалят и стигат до враждебност през 1665 г. (Втората англо-холандска война). Макар че Франция дава подкрепата си на Обединените провинции, всъщност почти не участва в кампаниите по море. Вместо това се подготвя за нападение в Южна Нидерландия, която още е владение на отслабналата Испания. Когато французите най-после нахлуват там през май 1667 г., градовете бързо падат един след друг в ръцете им. Последвалото е ранен пример за бързите дипломатически обрати, типични за този период. Англичаните и холандците започват да се уморяват от безплодната и за двете страни война и да се боят от амбициите на французите. Сключват мир в Бреда през юли и заедно с Швеция решават да „преговарят“ във френско-испанския конфликт, за да ограничат победата на Луи XIV. Точно това постига договорът от Екс-ла-Шапел, но вбесява френския крал, който после решава да отмъсти на Обединените провинции – тях той приема като основна пречка за своите амбиции. През следващите няколко години, докато Колбер* води тарифната си война срещу холандците, френската армия и флотът се доизграждат. Тайни дипломатически ходове подмамват Англия и Швеция да напуснат съюза с Обединените провинции и успокояват страховете на австрийската и германската държава. През 1672 г. френската военна машина, подпомогната от англичаните по море, вече е готова да нанесе своя удар.

Макар че Лондон е този, който първи обявява война на Обединените провинции, нещастните усилия на англичаните в третия англо-холандски конфликт от 1672–1674 г. не изискват много внимание тук. Притиснато от блестящите действия на Де Рюйтер по море и следователно в невъзможност да постигне каквото и да е на сушата, правителството на Чарлс II попада под острите нападки на поданиците си: доказателствата за политическо двуличие и финансови злоупотреби, както и силното възмущение, че е съюзено с автократска и католическа сила като Франция, правят войната непопулярна и правителството е принудено да се оттегли през 1674 г. В ретроспекция това е пример за незрелостта и несигурността на политическата, финансовата и административната основа на английската власт при късните Стюарти[46]. Промяната на политическия курс в Лондон обаче е от *международно* значение, защото донякъде отразява широко разпространената тревога, която плановете на Луи XIV възбуждат по цяла Европа. Само след още една година холандската дипломация и субсидиите намират много съюзници, които имат желание да хвърлят силите си срещу французите. Германските княжества, Бранденбург (който нанася поражение на единствения останал френски съюзник – Швеция, при Фербелин през 1675 г.), Дания, Испания и Хабсбургската империя – всички те участват в „делото“. Не че тази коалиция от държави е достатъчно силна, за да *преодолее* Франция; повечето имат сравнително малки армии и проблеми по собствените си граници. Ядрото на антифренския съюз си остават Обединените провинции под управлението на новия си лидер Вилхелм Орански. Но водната бариера на север и нестабилността на позициите на френската армия в долината на Рейн означават, че и самият Луи не може да извоюва големи победи. В подобна безизходица е и ситуацията по море. Френската армия контролира Средиземно море, холандският и датският флот владеят Балтийско море и нито едната, нито другата страна могат да вземат превес край Карибските острови. Както френската, така и холандската търговия са сериозно пострадали от войната и косвено от това печелят неутралните страни като Англия например. През 1678 г. вече амстердамските търговски среди карат своето собствено правителство да сключи сепаративен мир с Франция, което от своя страна означава, че германските държави (зависими от холандските субсидии) не могат да продължат да се бият сами.

---

* Колбер, Жан Батист (1619–1683) – генерален контрольор (министър на финансите) при Луи XIV от 1665 г., държавен секретар на кралския двор от 1668 г. и на марината от 1669 г., чиято икономическа политика (колбертизъм), разновидност на меркантилизма, развива капиталистическите отношения в абсолютистско-дворянската империя (*б. р.*).

Макар че мирните преговори в Нимеген (дн.Ниймехен) от 1678–1679 г. слагат край на откритите боеве, очевидното желание на Луи XIV да разшири северните граници на Франция, претенциите му да бъде „арбитър на Европа“ и тревожният факт, че той поддържа в мирно време армия, наброяваща 200 000 войници, вълнуват еднакво германци, холандци, испанци и англичани[47]. Това съвсем не означава моментално подновяване на войната. Холандските търговци предпочитат да търгуват в мир; германските принцове, както и английският Чарлс II са обвързани с Париж чрез субсидии; а Хабсбургската империя води отчаяна борба с турците. Затова когато Испания се опитва да защити териториите на Люксембург от Франция през 1683 г., тя трябва да се бие сама и неминуемо да претърпи поражение.

След 1685 г. обаче събитията започват да се обръщат срещу Франция. Преследването на хугенотите шокира протестантска Европа. След още две години турците са напълно разгромени и изтласкани от Виена, а император Леополд, с нараснал престиж и военна мощ, най-после може да пренасочи вниманието си на запад. През септември 1688 г., вече доста изнервен, френският крал решава да нападне Германия, най-после превръщайки своята европейска „студена“ война в гореща. Агресията на Франция не само предизвиква континенталните ѝ противници да демонстрират враждебното си отношение, но тя също дава възможност на Вилхелм Орански да се прехвърли тайно през Ла Манша и да вземе мястото на дискредитирания Джеймс II на английския престол.

Така до края на 1689 г. Франция вече е сама срещу Обединените провинции, Англия, Хабсбургската империя, Испания, Савоя и най-важните германски държави. Комбинацията всъщност не е толкова заплашителна, колкото изглежда – „твърдото ядро“ на Великия съюз на практика са англо-холандските сили и германските държави[48]. Макар и в някои отношения отчаяна групировка, те притежават достатъчно решителност, финансови средства, армии и флотове, за да могат да противостоят на Краля Слънце и Франция. Десет години по-рано Луи XIV би победил може би, но сега, след смъртта на Колбер, търговията и финансите на Франция са доста позакъсали и нито армията, нито флотът – макар и застрашителни откъм многочисленост – са оборудвани за продължителни и далечни боеве. Един бърз разгром на някой от основните съюзници би могъл да разколебае противника, но къде точно да се отправи ударът и притежава ли Луи толкова силна воля, че да действа тъй смело? Три години той се колебае, а когато най-после в 1692 г. събира 24 000-на войска за нападение, която да прати отвъд Ла Манша, „морските сили“ се оказват твърде силни и разбиват френските бойни кораби и баржи при Барфльор–Ла Хог[49].

След 1692 г. морският конфликт се трансформира в бавна, изтощителна, взаимно разорителна война, насочена срещу търговията. Френското правителство възприема стратегията на набези срещу търговските кораби и стимулира корсарите си да плячкосват англо-холандския морски превоз, докато то самото намалява дейността на бойния си флот. Съюзническите флоти от своя страна се стремят да увеличат натиска си върху френската икономика, като организират търговска блокада, изоставяйки навиците на холандците да търгуват с врага. Нито една от тези мерки не поставя противника на колене; те само увеличават икономическите тегла от войната и я правят непопулярна както сред търговците, така и сред селячеството, което вече е жертва и на няколко поредни слаби реколти. Наземните кампании също са скъпи, бавно се завладяват крепости и водни пътища. Укрепленията при Вобан на практика правят Франция недосегаема, но пречки от подобен род не позволяват и на самата Франция да настъпи в Холандия или графството Пфалц. И двете страни поддържат над 250 000 войници на бойна нога, разходите са зашеметяващи дори за тези богати страни[50]. Има и кампании извън Европа (Карибските острови, Нюфаундланд, Акадия, Пондишери), но никоя от тях не е достатъчно важна, та да обърне морския или континенталния баланс на континента. Така в 1696 г. под натиска на провинциалните благородници тори и жалбите на амстердамското гражданство от прекомерно високите данъци при царуващия във Франция повсеместен глад и Вилхелм, и Луи имат достатъчно основания за компромис.

В резултат идва Договорът от Ризуик (1697 г.), който предоставя на Луи някои от предишните граници и в общи линии възвръща предвоенното статукво. Въпреки това последиците от Деветгодишната война от 1689–1697 г. не са тъй незначителни, както твърдят съвременните критици. Амбициите на Франция със сигурност са поокастрени на сушата, а флотът ѝ търпи загуби по море. Славната революция от 1688 г. е подкрепена, Англия е подсигурила ирландската си граница, заздравила финансовите си институции и е доизградила армията и флота си. Утвърдена е също и англо-холандско-германската традиция да се държи Франция вън от Фландрия и земите на Рейн. Въпреки голямата цена политическият плурализъм в Европа е възстановен.

Като се имат предвид антивоенните настроения на умора от войната в повечето столици, възобновяването на конфликта изглежда малко вероятно. Но когато предлагат внукът на Луи да се възкачи на испанския трон, Кралят Слънце „вижда“ идеалната възможност да утвърди властта на Франция. Вместо да постигне компромис с потенциалните си съперници, той бързо окупира Южна Нидерландия в името на внука си, а също осигурява *изключителни* търговски права за френските търговци в обширната испанска империя в Западното полукълбо. С тези и много други провокации той създава достатъчно силна тревога у англичаните и холандците, за да ги накара да се присъединят към Австрия през 1701 г. в друга коалиционна война и да овладеят амбициите на Луи: Войната за испанското наследство.

Още веднъж общият баланс на силите и на облагаемите средства подсказва, че всеки съюз би наранил сериозно, но не би превъзмогнал другия[51]. В някои отношения Луи е в по-силна позиция, отколкото през 1689–1697 г. Испанците с готовност приемат внука му, сега техният Филип V и „бурбонските сили“ могат да се съюзят в много неща – френските финанси със сигурност печелят от вноса на испанско сребро. Освен това Франция набира скорост във военно отношение – до такова ниво в даден момент, че поддържа почти милионна войска. Но Австрия, облекчена по балканските си граници, вече играе по-сериозна роля в тази война, отколкото в предходната. И най-важното е, че британското правителство използва значителна част от националното си богатство под формата на солидни субсидии за германските си съюзници, мощен флот и, доста необичайно, широкомащабна континентална армия под ръководството на блестящия Марлборо. Генералът с 40 000 до 70 000-на армия от английски и наемни войници се присъединява към чудесната, над 100 000-на холандска войска и към хабсбургските сили и заедно провалят опитите на Луи да наложи волята си на Европейския континент.

Това не означава обаче, че Великият съюз може да постави на колене Франция или пък Испания. Наистина, извън тези две кралства събитията се развиват в полза на съюзниците. Решителната победа на Марлборо при Бленхайм (1704 г.) нанася сериозни щети на франко-баварските войски и освобождава Австрия от заплахата на френска инвазия. По-късно битката при Рамили (1706 г.) дава на англо-холандските сили по-голямата част от Южна Нидерландия, а тази при Оуденар (1708 г.) категорично пресича опитите на французите да възстановят владенията си там[52].

По море, след неубедителната битка при Малага (1704 г.), без враг със сериозен флот, който да му опонира, Кралският флот и западащият му холандски партньор са в състояние да демонстрират мощта на първокачествена морска сила. Новият съюзник Португалия може да бъде поддържан от морето, а Лисабон да осигурява от своя страна предна база за флота, като Бразилия е основният източник на злато. Оттам може да се изпращат войски в Западното полукълбо, които да атакуват френските владения на Карибските острови и в Северна Америка, а силови ескадрили да преследват испанските кораби. Завладяването на Гибралтар предоставя на Кралския флот база, контролираща не само изхода от морето, но и всички френско-испански бази. Британските флотове спомагат за превземането на Майорка и Сардиния, те прикриват савойския и италианския бряг от френски нападения. А когато съюзниците преминават в атака, те пазят и снабдяват с провизии имперските армии при нахлуването им в Испания и ги поддържат при нападението на Тулон[53].

Това общо морско превъзходство на съюзниците обаче не може да пресече старите навици на французите да нападат търговски кораби и през 1708 г. Кралският флот е принуден да създаде конвойна система, за да ограничи загубите на търговския флот. И точно както английските фрегати не са в състояние да спрат френските корсари, които се вмъкват и измъкват от Дюнкерк или Жиронд, така не могат и да направят ефективна търговска блокада, защото това би значило да патрулират по цялата френско-испанска брегова ивица. Дори плячкосването на корабите със зърно край френските пристанища през ужасната зима на 1709 г. не поставя на колене империята на Луи.

Тази способност на съюзниците да раняват, но не и да убиват е още по-очевидна във военните кампании срещу Франция и Испания. През 1709 г. съюзническата армия вдига кратката окупация на Мадрид, след като не е в състояние да държи страната при засилващите се нападения на испанците. В Северна Франция англо-холандските войски не откриват път да спечелят големи победи като тази при Бленхайм. Войната става мъчителна, кървава и скъпоструваща. През 1710 г. в Уестминстър идва правителство на горите. То се стреми към мир, който да осигури морските и имперските интереси на Англия и да намали разходите ѝ в континенталните войни. Накрая архиепископ Карл, кандидат на съюзниците за испанския престол, се възкачва изненадващо на императорския трон, като по този начин пресича желанието на партньорите си да му възложат заедно с това и контрола над Испания. След изтеглянето на Англия от войната през 1712 г., последвано по-късно и от холандците, дори император Карл, тъй настървен за титлата Карлос III Испански, възприема идеята за мир след още една безплодна година на военни кампании.

Мирните клаузи, които водят до приключване на Войната за испанското наследство, са фиксирани в договорите от Утрехт (1713 г.) и Ращат (1714 г.). Имайки предвид условията като общо, няма съмнение, че най-облагодетелствана е Великобритания[54]. Макар че е придобила Гибралтар, Майорка, Нова Скотия, Нюфаундланд и Хъдсъновия залив, както и концесиите в испанския Нов свят, тя не пренебрегва европейския баланс. И наистина комплектът от единайсет отделни споразумения, които образуват договора от 1713–1714 г., оформя задоволителна, сложна подкрепа на това равновесие. Френското и испанското кралство трябва да останат разделени завинаги, докато протестантският престол на Великобритания е признат официално. Хабсбургската империя, след като се проваля в Испания, получава Южна Нидерландия и Милано (изграждайки по този начин по-силен контрол над Франция) плюс Неапол и Сардиния. Холандската независимост е запазена, но Обединените провинции вече не представляват такава заплашителна морска и търговска сила – сега те са принудени да посветят по-голямата част от енергията си, за да укрепяват южните си граници. И преди всичко Луи XIV е категорично и неотменимо обуздан в династичните си и териториални амбиции, а френската нация изживява отрезвяване след ужасяващите разходи по войната, които наред с останалите последствия увеличават общите дългове на държавата *седемкратно*. Равновесието на силите е осигурено на континента, но по море Англия си остава ненадмината. Малко чудно е как вигите, които се връщат на власт при възкачването на престола на Джордж I през 1714 г., скоро изразяват готовност да запазят споразумението от Утрехт и дори да възприемат една френска *entente**, след като през следващата година първостепенният им враг Луи умира.

Преразпределението на властта сред западноевропейските държави, което възниква в този половин век на войни, е по-малко драматично, отколкото промените, настъпили на изток. Границите там са по-променливи от тези на запад и огромните парцели земя са във владението на гранични командири, хърватски наемници и казашки орди, а не управлявани от професионалната войска на някой напредничав монарх. Дори когато тези нации държави влизат във война една с друга, кампаниите им често са организирани на огромни разстояния и използват наемна войска, хусари и др., за да могат да направят някой стратегически удар. За разлика от военните действия в Холандия и Белгия, успехът тук е свързан с преразпределяне на огромни земи и по този начин подчертават по-драстичните промени в статута на Великите сили. Например през тези няколко десетилетия е предприета последната и най-широкомащабна военна акция срещу Виена от страна на турците, които впоследствие биват бързо разгромени и западат. Забележително бързата реакция на армиите на Австрия, Германия и Полша не само спасява императорския град от турските орди през 1683 г., ами довежда и до много по-мащабна кампания от страна на разширената Свещена лига[55]. След голямата битка при Хомакс (1687 г.) турското владение в унгарската низина е разгромено завинаги. Независимо че за момент нещата се стабилизират, това се дължи на факта, че германските и хабсбургските войски са непрекъснато привиквани на фронта срещу Франция по време на войната от 1689–1697 г., а последвалите турски поражения при Заланкемен (1691 г.) и Зента (1697 г.) потвърждават началото на края. Ако Хабсбургската империя може да съсредоточи силите си на Балканския фронт и притежава генерали от калибъра на принц Ойген**, тя с лекота би могла и сама да се защити от турците. Макар че не може да организира хетерогенната си територия тъй ефективно, както западните монархии, тя все пак има осигурено бъдеще като една от великите държави на Европа.

Преценявана по този критерий, Швеция има значително по-малък късмет. След като младият Карл XII сяда на шведския престол през 1697 г., хищническите инстинкти на съседните държави се разбуждат. Дания, Полша и Русия искат части от уязвимата Балтийска империя на Швеция и през есента на 1699 г. правят съглашение за общи действия срещу нея.

---

* Entente (фр.) – съглашение, споразумение (*б. пр.*).

** Ойген Савойски (принц Франсоа Йожен дьо Савоя–Кариняп) (1663–1736) – австрийски пълководец. Роден в Париж, той постъпва на служба при австр. Леополд; отличава се във войните срещу Османската империя и във Войната за испанското наследство (*б. р.*).

Когато започват военните действия, явната слабост на Швеция в началото е компенсирана от доста многочислената ѝ армия, от монарха ѝ, който притежава блестящ военен талант, и от англо-холандската морска подкрепа. Комбинацията от тези три фактора позволяват на Карл да заплаши Копенхаген и да принуди датчаните да излязат от войната през август 1700 г., след което той прехвърля армията си през Балтийско море и прогонва руснаците след три месеца с изумителната си победа при Нарва. Вече вкусил от опиянението на битката и завоеванието, Карл прекарва следващите години в набези срещу Полша и военни действия в Саксония.

От мъдрата дистанция на времето сега историците твърдят, че неразумното съсредоточаване на Карл върху Полша и Саксония го отклонява от реформите, които Петър Велики налага в Русия след поражението при Нарва[56]. Подпомогнат от многобройни чуждестранни съветници и готов да се поучи от опита на Запада, Петър изгражда мощна армия и флот по същия енергичен начин, по който създава Санкт Петербург на мястото на блатата. Когато Карл решава да се разправи с Петър през 1708 г. с 40 000-на войска, вече е твърде късно. Макар че шведската армия се бие подобре, тя претърпява значителни загуби и никога не успява да разбие ядрото на руската военна мощ; освен това ѝ пречи недостатъчно здравата последователност. Трудностите се увеличават по време на похода на Карл в Украйна, където войските преживяват тежката зима на 1708–1709 г. Когато най-после се стига до важната битка при Полтава през юли 1709 г., руската армия го превъзхожда значително както по многочисленост, така и по разположение на защитните позиции. Сблъсъкът помита шведските войски, а бягството на Карл при турците и продължителното му изгнание там впоследствие дават на по-близките по разстояние врагове на Швеция голям шанс. Когато той най-после се завръща в родината си през декември 1715 г., всичките му извънбалтийски владения са завзети, а части от Финландия са вече в руски ръце. Следват още години, изпълнени с боеве (в един от които е убит и Карл при сражение с датчаните през 1718 г.), в резултат на което изтощената, изолирана Швеция трябва най-после да признае загубата на повечето си балтийски провинции в договора от Нищад през 1721 г. Тя вече е попаднала сред второстепенните държави, докато Русия се издига сред най-силните. Съвсем естествено, за да отпразнува победата над шведите през 1721 г., Петър приема титлата император. Независимо от по-късния упадък на царския флот и огромната изостаналост на страната Русия показва, че и тя, подобно на Франция и Англия, „има силата да действа самостоятелно като велика сила, без да е зависима от външна подкрепа“[57]. Сега вече както на изток, така и на запад, по думите на Дейо, има „контрасила на концентрацията в центъра“[58].

Този общ баланс на политическите, военните и икономическите сили в Европа е гарантиран от отслабване на напрежението в англо-френските отношения, което продължава почти две десетилетия от 1715 г. нататък.[59] Особено Франция има нужда от възстановяване след една война, която нанася огромни щети на външната ѝ търговия и увеличава до такава степен дълговете ѝ, че дори само изплащанията по лихвите се равняват на нормалните ѝ приходи. Още повече, че монархиите в Лондон и Париж, в немалка степен загрижени за собственото си оцеляване, се мръщят на

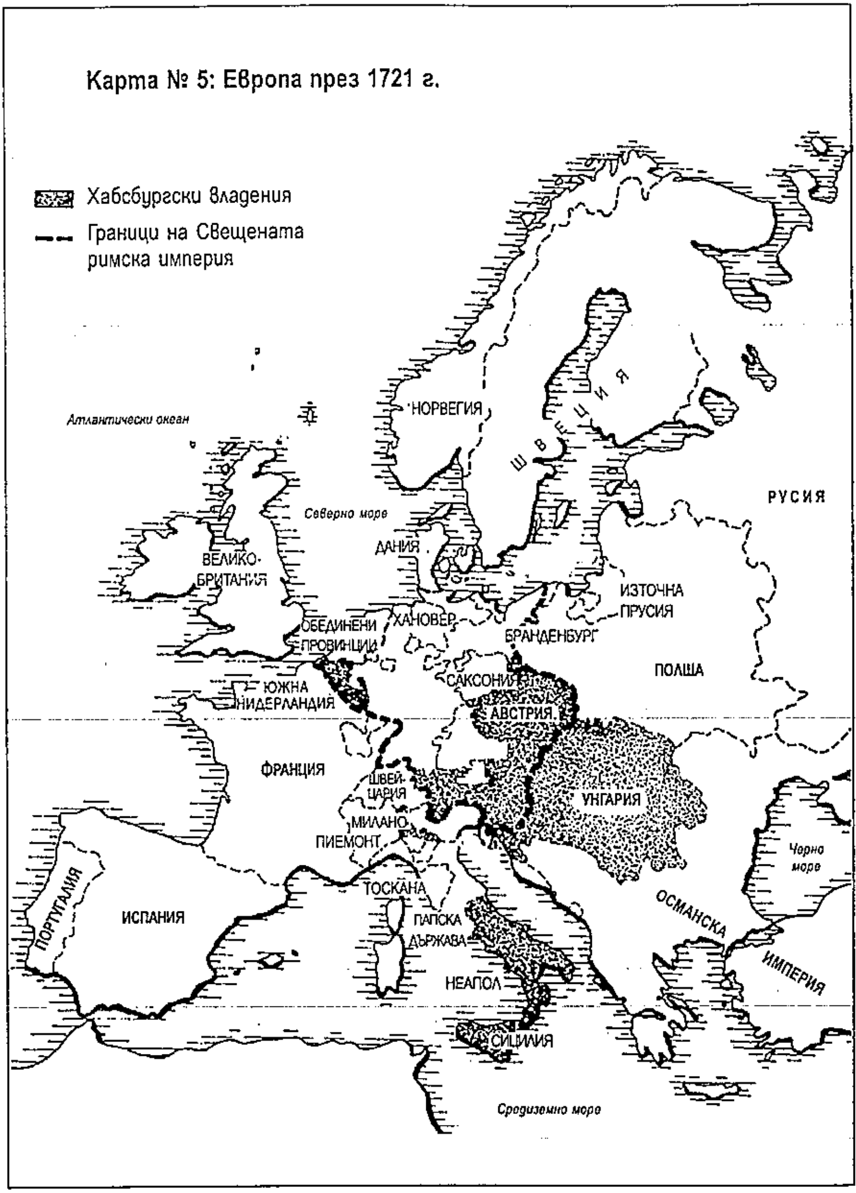

Карта № 5: Европа през 1721 г.

▨ Хабсбургски владения
– – Граници на Свещената римска империя
Атлантически океан
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
РУСИЯ
Северно море
ДАНИЯ
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ
ОБЕДИНЕНИ ПРОВИНЦИИ
ХАНОВЕР
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
БРАНДЕНБУРГ
ПОЛША
САКСОНИЯ
ЮЖНА НИДЕРЛАНДИЯ
АВСТРИЯ
ФРАНЦИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
УНГАРИЯ
МИЛАНО
ПИЕМОНТ
Черно море
ПОРТУГАЛИЯ
ИСПАНИЯ
ТОСКАНА
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
ПАПСКА ДЪРЖАВА
НЕАПОЛ
СИЦИЛИЯ
Средиземно море

всеки опит да се наруши тяхното *status quo* и осъзнават, че е взаимноизгодно да си сътрудничат по редица въпроси[60]. През 1719 г. например и двете страни използват сила, за да „усмирят“ експанзионистичната политика на Испания в Италия. През 30-те години на XVIII в. обаче схемата на международните отношения отново се променя. На този етап самите французи вече не са тъй ентусиазирани от връзките си с англичаните и търсят начини да си възвърнат старата позиция на водеща нация в Европа. Престолът в Париж вече е подсигурен, а мирните години са подпомогнали благополучието – довели са също до голям напредък в презокеанската търговия, с което предизвикват другите морски сили. Франция с министър-председател Фльори бързо подобрява отношенията си с Испания и разширява дипломатическата си активност в Източна Европа, а през това време Англия под ръководството на предпазливия и проповядващ изолационистична политика Уолпол се стреми да стои настрана от политическия живот на континента. Дори нападенията на французите срещу австрийските владения Лотарингия и Милано през 1733 г. и настъплението им към Рейнската област не успяват да провокират Англия. След като не е в състояние да си спечели подкрепата на изолациониста Уолпол и на уплашените холандци, Виена е принудена да преговаря с Париж за компромисен мир през 1738 г. Стимулирана от военния и дипломатически си успех в Западна Европа, от съюза с Испания, от уважението на Обединените провинции и от отстъпчивостта на Швеция и дори Австрия, Франция сега се радва на такъв престиж, какъвто не е имала от първите десетилетия на управлението на Луи XIV. Това проличава още повече през следващата година, когато френската дипломация успява да уреди прекратяването на австро-руската война срещу Османската империя (1735–1739 г.), като по този начин връща на турците много техни територии, които са завзети от двете източни монархии.

Английското управление под ръководството на Уолпол сякаш пренебрегва тези събития в Европа, докато търговските среди и опозиционните политици са много притеснени от нарастващия брой конфликти със съюзника на Франция Испания, подвизаваща се в Западното полукълбо. Силно развитата колониална търговия и конфликтната експанзионистична и заселническа практика стават твърде сериозен повод за спорове[61]. Войната между Англия и Испания, която следва и която Уолпол с нежелание приема през 1739 г., би могла да остане сред серията незначителни регионални конфликти между двете страни през XVIII в., ако не е решението на Франция да подкрепя всячески Испания, особено зад „линията“ в Карибския басейн. В сравнение с Войната за испанското наследство от 1702–1713 г. Бурбоните вече са в далеч по-добра позиция да се бият отвъд океана, след като нито английската армия, нито флотът не са тъй добре екипирани, че да успеят да завладеят онези испански колонии, за които мечтаят „учените глави“ у дома.

Смъртта на император Карл VI, малко по-късно качването на Мария Тереза на трона и след това решението на Фридрих Велики да се възползва и да заграби Силезия през зимата на 1740–1741 г. преобразяват обстановката и връщат вниманието обратно на континента. Не можейки да се сдържат повече, антиавстрийските кръгове във Франция изцяло подкрепят Прусия и Бавария при при опита им да свалят Хабсбургите. От своя страна това довежда до възобновяване на стария англо-австрийски съюз и донася значителни субсидии на притисната от всички страни Мария Тереза. Английското правителство предлага парични вноски, преговаря, за да изтегли Прусия (временно) и Саксония от войната и предприема военни действия в Детинген през 1743 г., като с това облекчава Австрия, защитава Хановер и премахва френското влияние в Германия. Англо-френският антагонизъм преминава в открита враждебност през 1744 г. и конфликтът се задълбочава. Френската армия нахлува на север през граничните крепости на Австрийска Нидерландия към ужасените холандци. По море, след като не среща особена съпротива от страна на бурбонския флот, Кралският флот затяга блокадата на френската търговия. Отвъд океана атаките и контраатаките продължават – по Карибските острови, нагоре по река Св. Лаврентий, около Мадрас, по търговските пътища чак до Левант. Прусия, която се включва отново в битките срещу Австрия през 1743 г., пак била убедена да се оттегли две години по-късно. Английските субсидии се използват, за да поддържат австрийците, да се плаща на наемни войници за защитата на Хановер и дори за купуването на цяла руска армия, която да отбранява Нидерландия. Това според стандарта на XVIII в. е скъп начин да се воюва и мнозина англичани се оплакват от облагането и от утроения национален дълг; но постепенно по-изтощената от войната Франция е принудена да направи компромис за постигането на мир.

Географското положение и финансите – двата ключови елемента, които обсъдихме по-рано – накрая заставят френското и британското правителство да разрешат споровете си с мирното споразумение от Екс-ла-Шапел (1748 г.). На този етап вече френската армия поставя холандците на колене, но дали това би могло да компенсира бързо затягащия се обръч около френската морска търговия или пък загубата на най-важните колонии? И обратно, какъв смисъл има в завладяването на Луисбург на р. Св. Лаврентий и морските победи на англичаните Ансън и Хок, щом Франция завладее Нидерландия? Затова дипломатическите преговори постигат споразумение да се върне предвоенното положение с едно важно изключение – покорената от Фридрих Силезия. Както от гледна точка на историческия момент, така и от съвременна позиция Екс-ла-Шапел се схваща по-скоро като примирие, отколкото като дълготраен договор. Той оставя у Мария Тереза стремежа да отмъсти на Прусия, у французите – желанието да победят както отвъд океана, така и на континента, а у англичаните – нетърпението следващия път да видят най-големия си враг тотално съкрушен в континенталната война и в борбата за морско превъзходство и колонии.

В северноамериканските колонии, където английските и френските заселници (всяка страна подпомагана от индианци и някой местен военен гарнизон) непрекъснато се сблъскват в началото на 50-те години на XVIII в., думата „примирие“ има погрешно тълкуване. Там замесените страни са почти изцяло извън контрола на правителството „у дома“, особено след като във всяка метрополия „патриотичното лоби“ настоява за подкрепа на собствените си колонии и насажда мнението, че една фундаментална борба – не просто за областта Охайо или долината на Мисисипи, а за Канада, Карибско море. Индия, та чак за целия извъневропейски свят – е на път да се състои[62]. След като всяка страна продължава да изпраща подкрепления и да поставя морския си флот на бойна нога до 1755 г., другите държави започват да свикват с мисълта за пореден англо-френски конфликт. За Испания и Обединените провинции, вече определено попаднали във второстепенна позиция и изпитващи страх, че ще бъдат смлени между тези два колоса на Запада, неутралитетът е единственото разрешение, независимо от трудностите му за търговска нация като холандците[63].

За източните монархии Австрия, Прусия и Русия обаче е невъзможно да не вземат страна в една англо-френска война в средата на 50-те години на XVIII в. Първата причина е, че макар част от французите да спорят как да се води войната по море и в колониите, естественият ход за Париж е да нападне Англия през Хановер, стратегическата ахилесова пета на островитяните. Но това не само би разтревожило германските държави, ами също би принудило англичаните да потърсят и да субсидират военни съюзници, които да парират французите на континента. Втората причина е още по-важна: австрийците искат на всяка цена да си възвърнат Силезия от Прусия, а руснаците под управлението на тяхната царица Елисавета също търсят възможност да накажат наглия и амбициозен Фридрих. Всяка от тези сили има значителна армия (пруската наброява над 150 000 души, австрийската почти 200 000, а руската може би 330 000) и само чака удобен момент да нападне, но всички те имат нужда от западни субсидии, за да поддържат армиите си в този размер. И накрая съвсем логично е, че ако някоя от тези източни съпернички намери „партньор“ в лицето на Париж или Лондон, то останалите автоматически трябва да се присъединят към отсрещната страна.

Тъй че известната „дипломатическа революция“ от 1756 г. изглежда стратегически чисто и просто като преразадаване на картите. Сега Франция погребва вековните си различия с Хабсбургите и се съюзява с Австрия и Русия във войната срещу Прусия, докато Берлин замества Виена като континентален съюзник на Лондон. На пръв поглед френско-австрийско-руската коалиция изглежда в по-добра позиция. Тя определено е по-голяма във военен смисъл – до 1757 г. Фридрих вече загубва по-раншните си завоювани територии и англо-германската армия на дук Къмбърланд се предава, оставяйки бъдещето на Хановер – и самата Прусия – доста несигурно. Майорка попада в ръцете на французите, а в по-далечните части на света Франция и местните ѝ съюзници също печелят. Сега изглежда напълно възможно да се обърне споразумението от Утрехт, а в случая с австрийците – от Екс-ла-Шапел.

Причината това да не се случи е, че англо-пруската комбинация остава по-силна в три основни аспекта: водачество, продължителна финансова мощ и военноморски опит[64]. Не може да има съмнение в способностите на Фридрих да влага цялата енергия на Прусия в каузата за победата и да бъде истински предводител на бойното поле. Но сигурно най-сериозните заслуги тук са на Пит, който в крайна сметка не е абсолютен монарх, а просто един от многото политици, които трябва да жонглират с обидчиви и завистливи колеги, изменчиво обществено мнение и разбира се, нов крал, и едно-

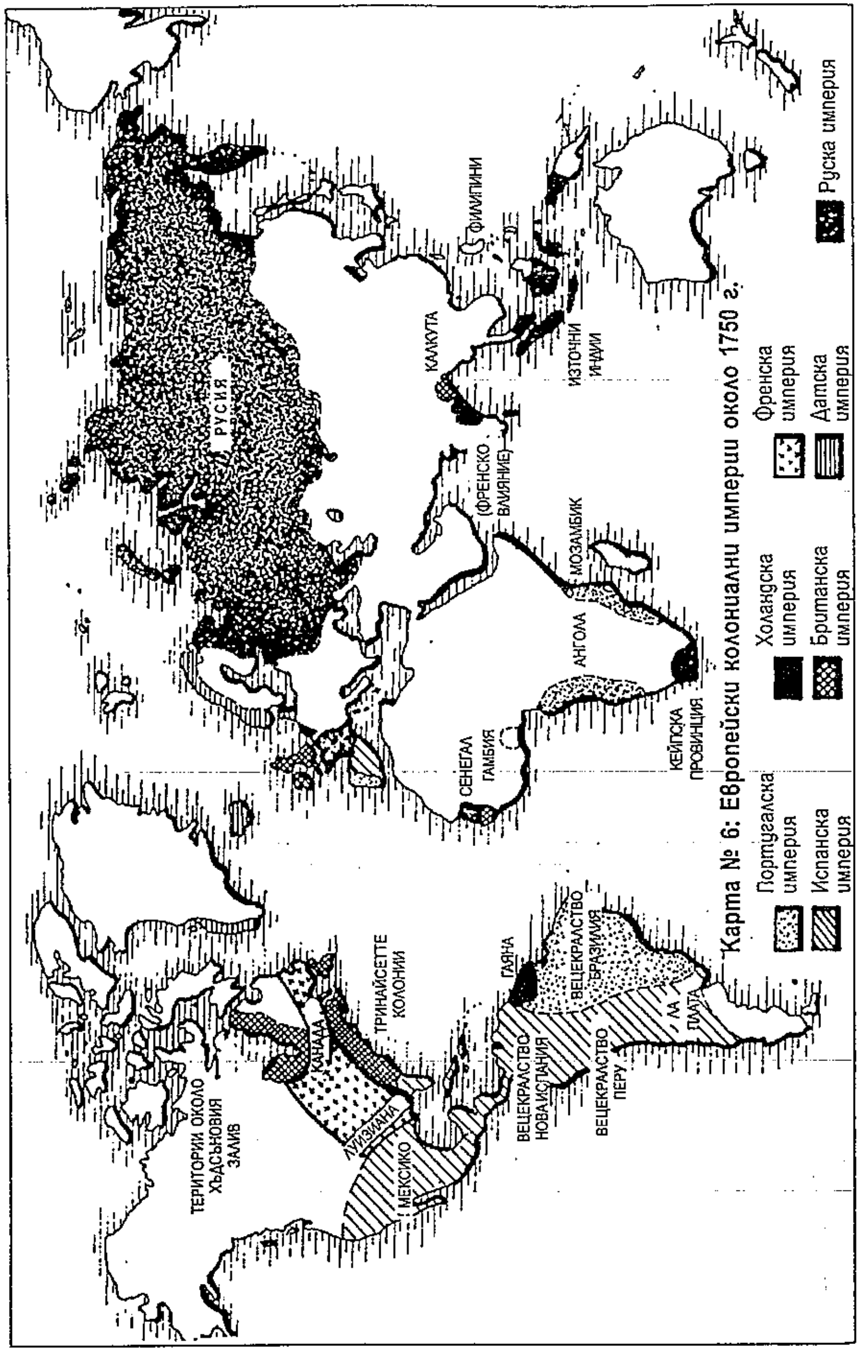
ТЕРИТОРИИ ОКОЛО ХЪДСЪНОВИЯ ЗАЛИВ
КАНАДА
ЛУИЗИАНА
МЕКСИКО
ТРИНАЙСЕТТЕ КОЛОНИИ
ВЕЦЕКРАЛСТВО НОВА ИСПАНИЯ
ВЕЦЕКРАЛСТВО ПЕРУ
ГАЯНА
ВЕЦЕКРАЛСТВО БРАЗИЛИЯ
ЛА ПЛАТА
СЕНЕГАЛ ГАМБИЯ
КЕЙПСКА ПРОВИНЦИЯ
АНГОЛА
МОЗАМБИК
(ФРЕНСКО ВЛИЯНИЕ)
КАЛКУТА
ИЗТОЧНИ ИНДИИ
ФИЛИПИНИ
РУСИЯ
Португалска империя
Испанска империя
Холандска империя
Британска империя
Френска империя
Датска империя
Руска империя

Карта № 6: Европейски колониални империи около 1750 г.

временно с това да налагат една грандиозна стратегия. И крайната цел на тези ефективни действия не е просто да се заграбят няколко островчета със захарна тръстика или да се превъзмогне този или онзи франкофонски набаб*, тъй като всички тези колониални завоевания, колкото и да са ценни, биха били временни, ако врагът завземе Хановер и елиминира Прусия като цяло. Истинският път за решителна победа, постепенно осъзнава Пит, е да допълни популярната „морска“ стратегия и с „континентална“, да осигури широкомащабни субсидии на Фридриховата военна мощ и да плати на значителна „армия за наблюдение“ в Германия, да защити Хановер и да помогне за обуздаването на французите.

Подобна политика от своя страна е силно зависима от това, дали съществуват достатъчно ресурси, за да издържи страната на продължаваща с години война. Фридрих и данъчните му кадри използват всички възможни начини да осигурят средства в Прусия, но капацитетът ѝ е нищожен в сравнение с този на Англия, която в разгара на войната разполага с флот от над 120 кораба на море и повече от 200 000 войници (включително и германски наемници) в регистрите си, като същевременно субсидира и Прусия. Всъщност Седемгодишната война струва на хазната над 160 милиона лири, от които 60 милиона (37 %) са осигурени чрез паричните пазари. Това огромно увеличение на националния дълг силно тревожи колегите на Пит и допринася за свалянето му от власт през октомври 1761 г., независимо че презокеанската търговия на страната се увеличава от година на година, като стимулира митническите налози и благосъстоянието. Ето един чудесен пример как печалбата може да се превърне във власт, а английският морски приоритет да се използва за национални печалби (т.е. в Западните Индии). Както е информиран английският посланик в Прусия, „ние трябва да бъдем търговци, преди да сме войници, търговската и военноморската сила зависят една от друга и богатствата, които са истинските ресурси на тази страна, зависят от нейната търговия“[65]. Обратно, икономиките на всички останали участници във войната понасят огромни загуби и дори във Франция министърът Шозьой** трябва със съжаление да признае, че в сегашното състояние на Европа колониите, търговията и вследствие на това морската мощ определят равновесието на силите на континента. Династиите в Австрия, Русия, кралят на Прусия са само второразредни сили, както и всички онези, които не могат да влязат във война, без да са субсидирани от силно развитите търговски страни[66].

Военноморското умение, демонстрирано от англо-пруския съюз поне след първите неуспехи, действа по следния начин. По море огромен контингент от Кралския флот под командването на Ансън бързо блокира френските атлантически пристанища, освен това разполага с достатъчно допълнителни сили, за да обезвреди Тулон и да възобнови морското си превъзходство в Средиземно море. Когато се стига до военни морски действия – край Картаген, близо до Лагос и при невероятното преследване по време на буря, което Хок върши спрямо флота на Конфлан в залива Куиберон – превъзходството на опитните в морското дело англичани се проявява за кой ли път. Още повече, че политиката на блокада – сега поддържана във всякакво време, с ескадрили, чието продоволствие е осигурено от добре организирана система на доставки – не само задушава голяма част от морската търговия на Франция и по този начин защитава английската търговия и териториалната сигурност, но също пречи да се изпращат достатъчно подкрепления на френските войски в Западните Индии, Канада и Индия. През 1759 г., наречена *annus mirabilis**, френските колонии по цял свят капят като круши в ръцете на англичаните, допълвайки важната победа на англо-германските войски над френската армия в Минден. А когато Испания в глупостта си се включва във войната през 1762 г., същата участ сполетява и нейните колонии в Карибско море и Филипините.

---

* Набаб (ар.) – титла на местен мюсюлмански княз в Индия (*б. пр.*).

** Шозьой (Амбоаз), Етиен-Франсоа, дук дьо (1719–1785) – фр. държавник, външен министър през 1758–1767 (*б. р.*).

Междувременно династията в Бранденбург също взема своя дял от „чудесата“ – в битките при Росбах и Лойтен Фридрих не само разгромява френската и съответно австрийската армия, но и притъпява желанието на тези две нации да нахлуят в Северна Германия. А след като Фридрих повторно громи австрийците при Лийгниц и Торгау през 1760 г., Виена на практика банкрутира. Независимо от това, самите огромни разходи по тези кампании успяват бавно да подкопаят мощта на Прусия (60 000 жертви само за 1759 г.), а и руският враг се оказва доста по-застрашителен – отчасти поради омразата на царица Елисавета към Фридрих, но най-вече защото всяко стълкновение с руската армия е истинска баня от кръв. Все пак при положение, че останалите враждуващи страни също са изтощени от войната и че Франция е готова да се споразумее с английското правителство, вече също настроено на мирна вълна, Прусия открива, че все още има достатъчно сили да отбива атаките на австрийци и руснаци, докато смъртта на Елисавета през 1762 г. им туря край. След това новокоронясаният цар Петър бързо се оттегля от войната и нито Австрия, нито Франция могат да очакват нещо по-добро от едно мирно споразумение, което да ги върне на положението от предвоенна Европа – то всъщност е поражение за тези, чиято цел е била да сринат Прусия.

В споразуменията от 1762–1763 г. единствената очевидно печеливша страна е отново Англия. Дори след като връща различни завладени територии обратно на Франция и Испания, тя спечелва в Западните Индии и Западна Африка, на практика ликвидира френското влияние в Индия и най-важното – сега е най-силната в по-голямата част от Северноамериканския континент. Тъй че Англия има достъп до земи, много пообширни и с по-голям потенциал от Лотарингия, Силезия и всички ония райони, заради които континенталните страни водят толкова ожесточени битки. Освен това тя спомага да се овладеят дипломатическите и военните амбиции на Франция вътре в Европа, като по този начин запазва основното равновесие на силите. За разлика от нея Франция не само търпи тотални загуби отвъд океана, но и в контраст с 1748 г. пропада в Европа. Наистина напудреното ѝ военно представление подсказва, че центърът на тежестта се е изместил на изток от Западна Европа, факт, който се потвърждава от пълното незачитане на желанията ѝ при първото поделяне на Полша през 1772 г. Всичко това чудесно удовлетворява англичаните, които са доволни от първенството си извън Европа и съвсем не бързат да се въвлекат в ангажименти на континента.

Победата във войните от 1763–1815 г.

„Глътката въздух“, продължила повече от десетилетие преди следващия етап от англо-френската борба, дава само бегла представа за обрата, който ще настъпи в съдбата на Англия по-нататък. Седемгодишната война така е „изтънила“ възможностите на данъчната система и социалната структура на Великите сили, че мнозина от лидерите се мръщят на смелата външна политика; повелята на деня сякаш е затварянето в себе си и реформите. Военните разходи на Прусия (половин милион жертви, включително 180 000 войници) шокират Фридрих и той се ориентира към по-спокоен живот. Макар че загубва 300 000 души, армията на Хабсбургската империя се е справила добре, но цялостната система очевидно се нуждае от промени, което без съмнение възбужда местното недоволство (особено сред унгарците) и към което насочват вниманието си министрите на Мария Тереза. В Русия Екатерина II трябва да провежда законодателни и административни реформи и после да потуши бунта на Пугачов (1773–1775 г.). Това не пречи на Русия да продължи експанзията си на юг и маневрите, които целят да ограничат независимостта на Полша. Но това са по-скоро местни проблеми, доста различни от големите *европейски* комбинации, които занимават големите държави по време на Седемгодишната война. Сега връзките със западните монархии не са така важни.

В Англия и Франция вътрешните работи също са на централно място. Ужасяващото нарастване на националния дълг и на двете държави ги заставя да търсят нови източници на доходи и начини за административни реформи, които пък разпалват противоречията на и без това лошите взаимоотношения между Джордж III и опозицията и между короната и съдебните учреждения във Франция. Тези дейности естествено придават на английската външна политика в Европа по-хаотична и по-изолационистична дори от тази по времето на Пит тенденция, която се засилва с разширяването на спора с американските колонии по въпроса за данъчното облагане и насилственото въвеждане на Акта за търговия и навигация. Във Франция обаче външната политика не е тъй засенчена от домашните тревоги. Шозьой и приемниците му след поражението от 1763 г. вземат мерки, за да заздравят позицията на Франция за в бъдеще. Французите бързо изграждат флота си, независимо че се налагат икономии. „Фамилното единство“ с Испания се задълбочава. Наистина Луи XV се мръщи, че Шозьой настоятелно настройва испанците против Англия по време на сблъсъка им за Фолклендските острови през 1770 г., защото една сериозна война в този момент би била за тях съсипваща. Така или иначе френската политика си остава определено антианглийска и цели да извлече полза от всички проблеми, с които Англия се сблъсква отвъд океана[67].

---

* Annus mirabilis (лат.) – необикновена година (*б. пр.*).

Всичко това означава, че когато спорът на Лондон с американските колонии прераства в открита вражда, позицията на Англия е доста послаба, отколкото през 1739 г. или 1756 г.[68]. Донейде това се дължи на отделни личности. Нито Норт, нито Шелбърн, нито някой от останалите политици може да предложи национално водачество или ясна и цялостна стратегия. Политическият разкол, подсилен от вмешателствата на самия Джордж III и от ожесточените дебати по случая с американските колонии, разделя страната. Освен това устоите на двата стълба на английската власт – икономиката и флота – са подкопани през последните години. Износът, който изживява стагнация след бума през годините на Седемгодишната война, спада през 70-те години отчасти поради бойкота на колониите, а и поради назряващия конфликт с Франция, Испания и Нидерландия. Кралският флот систематично отслабва през петнайсетте години мир и някои от командващите са точно толкова неодялани, колкото дърветата, използвани при строежа на корабите ѝ. Решението да се откажат от стратегията на плътна блокада, когато Франция влиза във войната през 1778 г., може да е спестила износването на английските плавателни съдове, но всъщност то означава, че англичаните предават водачеството си по море: отделни експедиции до Гибралтар, Западните Индии и северноамериканския бряг съвсем не заместват ефективния контрол над западните пътища край френския бряг, който при всички случаи би предотвратил изпращането на вражески флотилии към далечните райони. Докато англичаните възстановяват силата на Кралския си флот и превъзходството му с победата на Родни в Сейнтс и с помощта на Хау при Гибралтар през 1782 г., войната в Америка на практика завършва.

Но дори флотът да е по-добре оборудван и нацията по-умело ръководена, конфликтът от 1776–1783 г. съдържа два стратегически проблема, които просто не съществуват при която и да е друга английска война от XVIII в. Първият е, че след като веднъж въстанието в Америка се разраства, потушаването му изисква *континентални* битки с широк периметър от страна на английските войски на разстояние 3000 мили от базата у дома. Сега само морското превъзходство не е в състояние да постави на колене доста самостоятелните колонии (макар, разбира се, да може да намали потока оръжие и войници от Европа). Да завладее и да задържи всички източни територии на Америка е трудна задача дори за Великата армия на Наполеон, камо ли за английските войски от 70-те години на XVIII в. Разстоянията и породените от тях бавни комуникации не само спъват стратегическото командване на военните действия от Лондон, та дори и от Ню Йорк, но демонстрират и логичния проблем: „Всяка бисквита, боец или куршум, нужни на английските сили в Америка, трябва да се транспортират през 3000 мили океан“[69]. Независимо от значителните подобрения, извършени от британското военно министерство, недостигът на кораби и трудностите в продоволствието са твърде големи. Колониалното общество е толкова децентрализирано, че завземането на един град не значи нищо. Чак когато редовни войски окупират цялата територия наоколо, британското правителство може да смята, че владее района. Оттеглят ли се те, бунтовниците отново надделяват. Щом като английската армия *със значителни колониални подкрепления* дава 50 000 жертви, за да завладее Френска Канада две десетилетия преди това, колко биха били необходими сега, за да се възвърне властта на империята – може би 150 000 или 250 000? „Възможно е, предполага един от историците, възстановяването на английската власт в Америка да е проблем, който е свръх възможностите на военната власт, колкото и идеално да е приложена тя“[70].

Другото безпрецедентно затруднение от сферата на висшата стратегия е, че англичаните се бият сами, без подкрепата на европейски партньори, които да отвличат вниманието на французите. До голяма степен, разбира се, това е дипломатически, а не военен проблем. Сега Англия си плаща за разрива с Прусия след 1762 г., за арогантността, която проявява към Испания, за презрителното отношение към корабоплаването на неутрални държави като Дания и Обединените провинции, за неспособността си да привлече Русия на своя страна. Така Лондон се оказва не само без приятели в Европа, но през 1780 г. вече е изправен пред доста подозрителната Лига на въоръжения неутралитет (Русия, Дания, Португалия) и враждебно настроените Обединени провинции, докато сам вече е изчерпал силите си в битките срещу американските бунтовници и франко-испанските флотове. Но тук става дума за нещо повече от некадърност на английската дипломация. Както отбелязахме по-горе, през 60-те и 70-те години на XVIII в. интересите на източните монархии се поотдалечават от тези на западните – те са концентрирани върху бъдещето на Полша, баварския престол и взаимоотношенията с турците. Може би една Франция с амбицията за „арбитър на Европа“, както по времето на Луи XIV, не би се задоволила с пасивна роля; но относителният упадък на армията ѝ след Седемгодишната война и липсата на политическа ангажираност към Изтока означават, че силният интерес на Лондон към плановете на французите след 1779 г. не е споделен от предишните му съюзници. Най-съчувствени са може би руснаците под властта на Екатерина II, но дори и те не биха се намесили, освен ако не съществува реална перспектива да се елиминира изцяло Англия.

Накрая идва и важният факт, че Франция най-после е възприела аргумента, поддържан преди от Шозьой, и вече се въздържа от нападения срещу Хановер и от тормоз над холандците. Войната с англичаните трябва да се води *само* по море, като по този начин се дезорганизира традиционната английска стратегия на разграничение на „континентално“ и „морско“ въоръжение. За първи път изобщо французите центрират силите си върху една морска колониална война.

Резултатите са забележителни и направо съкрушават твърденията на английските изолационисти, че подобен конфликт, необременен от континентални съюзници и кампании, е най-доброто за островната държава. По време на Седемгодишната война на френския флот са отпускани по 30 млн. ливри годишно, една четвърт от предназначените за армията средства и само една пета от това, което получава Кралският флот всяка година. От средата на 70-те години нататък бюджетът на френския флот значително нараства – в 1780 г. е общо около 150 млн. ливри, а през 1782 г. достига невероятната цифра 200 млн. ливри[71]. В момента, когато Франция влиза във войната, тя притежава петдесет и два кораба по море, като доста от тях са по-големи от английските и техният брой скоро достига шейсет и шест. Към това можем да прибавим испанския флот, наброяващ петдесет и осем кораба по море, и холандския флот от само двайсетина кораба в действие през 1780 г. Докато преди Кралският флот превъзхожда всичките си морски противници (през 1778 г. той притежава шейсет и шест кораба по вода, а през 1779 г. деветдесет) сега често се оказва, че го превъзхождат, и една франко-испанска офанзива изглежда доста опасна. През 1781 г. в сражението между флотовете на Грейвс и Дьо Грас край Чесапийк численото превъзходство на французите позволява да се отблъснат англичаните и принуждава Корнуолис да се предаде при Йорктаун, като с това на практика американската кампания приключва. Дори когато числеността на Кралския флот нараства, а тази на враговете му спада (през 1782 г. той има деветдесет и четири кораба, докато Франция разполага със седемдесет и три, Испания с петдесет и четири и Обединените провинции с деветнайсет), неговият обхват е все още прекалено тесен, за да обхване *всички* възможни начинания: да осигури защита на североамериканските конвои, да изпраща периодично подкрепа в Гибралтар, да пази изхода от Балтийско море, да отправя ескадрили в Индийския океан, да поддържа военните действия в Карибско море. Морската сила на англичаните е временна и регионална и съвсем не, както в предходните войни, с недостижимо превъзходство над останалите. Фактът, че френската армия в този момент не се бие в Европа, оказва силно влияние върху неблагоприятното състояние на Острова.

Наистина, през 1782 г. вече финансовото напрежение да се поддържа толкова голям флот се отразява силно върху икономиката на Франция и я принуждава да направи някои съкращения. Все по-трудно се оборудват корабите, а недостигът на моряци е по-голям от всякога. Освен това някои от френските министри се боят, че войната отвлича вниманието и ресурсите им към далечни от Европа райони и съответно ликвидира възможността на страната да играе някаква роля на континента. Това политическо съображение и едновременно страхът, че англичаните и американците скоро могат да уредят пререканията си, са причината Париж да мечтае за скорошно прекратяване на враждебните отношения. Икономически съюзниците им, испанци и холандци, са в не по-добро положение. Но независимо от по-силната финансова устойчивост на Англия, значителното увеличение на износа от 1782 г. нататък и сериозните подобрения в Кралския флот тя не е в състояние да си осигури победа, нито пък да убеди политическите фракции у дома да подкрепят войната, след като вече няма съмнение, че Америка е загубена. Макар че отстъпките, които Лондон прави при подписването на мирния договор във Версай през 1783 г. (Майорка, Флорида, Тобаго) едва ли накърняват големите империалистически придобивки от 1763 г., Франция може да се смята за доволна от създаването на независими Съединени щати и от удара, нанесен на световното положение на Англия. От гледна точка на Париж стратегическият баланс, който се е нарушил през Седемгодишната война, сега се възстановява в разумни граници, макар и при много висока цена.

В Източна Европа, обратно, стратегическият баланс не е силно нарушен от маневрите на трите велики монархии през десетилетията след 1763 г.[72]. Това се дължи предимно на взаимообвързания „триъгълник“: нито Берлин, нито Виена, нито дори по-агресивният Санкт Петербург имат желание да провокират останалите двама за създаването на враждебно настроен съюз или пък да започнат военни действия от мащаба на Седемгодишната война. Кратката и изключително предпазлива кампания на Войната за баварското наследство (1778–1779 г.), когато Прусия се опълчва против експанзионистичните опити на Австрия, просто потвърждава широкоразпространеното желание да се избягнат разходите за борба, в която са въвлечени Великите сили. Следователно по-нататъшно разширяване на териториите може да се постигне само в резултат на дипломатически „сделки“ за сметка на по-слабите държави, най-вече Полша, която е разделяна и окастряна последователно през годините 1772–1773 и 1795. В по-късни етапи съдбата на Полша се влияе силно от Френската революция, т. е. от твърдата решимост на Екатерина II да разгроми „якобинците“ на Варшава и от желанието на Прусия и Австрия да получат компенсация на изток заради пораженията си на запад срещу Франция; но дори и тревогата от Френската революция не променя драстично политиката на взаимен антагонизъм и неохотни компромиси, която трите източни монархии преследват във взаимоотношенията си през този период.

При географските и дипломатическите ограничения в „триъгълника“ не е изненадващо, че позицията на Русия се подобрява, съотнесена към тази на Австрия и Прусия. Независимо от изостаналостта си Русия все пак е значително по-неуязвима от двете си западни съседки, които единствено се стремят да омиротворят страшната Екатерина. Този факт заедно с традиционните руски претенции за влияние в Полша са причина най-голямата част от тази нещастна страна да се падне на Санкт Петербург при разделението ѝ. Още повече че Русия има открита, „разпадаща се“ граница на юг, затова в началото на 70-те години на XVIII в. се отбелязва голям напредък там за сметка на Турция, Крим е официално анексиран през 1783 г., а по северните брегове на Черно море ѝ се падат още територии през 1792 г. Всичко това потвърждава факта, че бойната мощ на Османската империя запада, което тайно притеснява Австрия и Прусия не по-малко от онези държави (Швеция през 1788 г., Англия при управлението на Пит през 1791 г.), които по-активно са се опитвали да ограничат руския експанзионизъм. Но след като Виена и Берлин тъй настървено се състезават да спечелят благоразположението на Санкт Петербург, а западните Велики сили са прекалено заети да се боричкат за постоянна и активна роля в Източна Европа, царската империя се разраства с невероятна скорост.

Структурата на международните връзки през десетилетието, предхождащо 1792 г., следователно дава слаби признаци за някакви сериозни размествания. В общи линии спорадичните разпри между основните сили са несвързани един с друг регионални сблъсъци и те не създават истинска заплаха за общото равновесие на силите. Ако бъдещето на Полша и Османската империя занимава великите нации на изток, традиционното маневриране около съдбата на Белгия и Холандия и „съперническите търговски империи“ поглъщат вниманието на западните сили. Англо-испанският сблъсък заради пролива Нутка (1790 г.) довежда двете страни до ръба на войната, докато накрая Испания с нежелание отстъпва. Отношенията между Англия и Франция се поуспокояват, тъй като и двете са изтощени след 1783 г., но търговското им съперничество не стихва. Взаимната им подозрителност също се показва по време на вътрешната криза в Нидерландия през 1787–1788 г., когато профренската „патриотична“ партия е заставена да сдаде властта под натиска на пруските войски, подтиквани от агресивния Пит Младши.

Силно активната дипломатическа дейност на Пит разкрива не само собствената му личност, но също и важния факт, че Англия в общи линии се възстановява като сила след неблагоприятните събития през 1783 г. Загубата на Америка не наврежда на трансатлантическата търговия на страната. Действително, износът за Съединените щати процъфтява и както техният, така и индийският пазар са много по-солидни, отколкото тези, при които преобладаващото влияние е на Франция. През шестте години между 1782 и 1788 г. английският търговски флот се удвоява. Индустриалната революция е в апогея си, засилвана от потребителското търсене у дома и в чужбина и стимулирана от редица нови изобретения. Производителността на британското селско стопанство съответства на продоволствените нужди на едно нарастващо население. Финансовите реформи на Пит подобряват икономическото състояние на държавата и възобновяват кредита ѝ. Значителни средства продължават да се отпускат на флота, който е многочислен и добре управляван. Върху тази стабилна основа британското правителство се чувства способно да играе по-активна роля в чужбина тогава, когато националните интереси го изискват. В общи линии обаче политическите лидери в Уайтхол и Уестминстър не си представят избухването на война между Великите сили в Европа в близкото бъдеще[73].

Най-очевидната причина, поради която Европа не се раздира от сериозен конфликт, сякаш се корени във факта, че състоянието на Франция се влошава. Известно време след победата от 1783 г. дипломатическото ѝ положение изглежда стабилно както преди. Вътрешната икономика се стабилизира, а външната търговия със Западните Индии и Левант се разраства бързо. Независимо от това дори само военните разходи от 1778–1783 г., възлизащи общо на по-голяма сума от това, което Франция е похарчила в трите предходни войни, взети заедно, и неспособността да направи реформа в националните финанси, се съчетават с растящото политическо недоволство, икономическата криза и социалните недъзи така, че да дискредитират *ancien régime*. От 1787 г. нататък със задълбочаването на вътрешната криза Франция изглежда все по-малко способна да заеме значителна роля в международната политика. Дипломатическото поражение в Нидерландия е причинено най-вече от факта, че френското правителство признава невъзможността си да финансира една война, насочена срещу Англия и Прусия, а оттеглянето на подкрепата за Испания в конфликта в пролива Нутка се дължи на отрицанието, което френското събрание изказва за правото на Луи XVI да обяви война. Всичко това едва ли предполага, че Франция скоро ще се опита да обърне целия „стар режим“ на Европа.

Конфликтът, който съсредоточава енергията на по-голямата част от континента в продължение на повече от две десетилетия след това, започва бавно и неравномерно. Французите се интересуват единствено от вътрешните си борби в периода след падането на Бастилията; и макар засиленото радикализиране на френската политика да притеснява някои чуждестранни правителства, последвалите вълнения в Париж и провинциите показват, че Франция не е от първостепенно значение в европейската силова политика. Поради това Пит търси начини да намали английските военни разходи чак до февруари 1792 г., докато на Изток трите велики монархии се занимават предимно с разпределянето на Полша. Само при разрастващата се мълва за емигрантски заговори да се възстанови монархията и след преминаването на самите френски революционери към по-агресивна политика по границите вътрешните и външните събития ескалират във война. Бавните и несигурни маневри на съюзническите армии, преминаващи границите на Франция, показват колко зле подготвени са те за целта, което от своя страна пък позволява на революционерите да претендират за победа след хаотичната битка при Валми (септември 1792 г.). Чак през следващата година, когато успехите на френската армия заплашват долината на Рейн, Белгия, Холандия и Италия и екзекуцията на Луи XVI демонстрира радикалните републикански убеждения на новия режим в Париж, борбата взима пълните си стратегически и идеологически размери. Към Прусия и Хабсбургската империя, първоначалните воюващи страни, сега се присъединяват огромен брой други държави, оглавени от Англия и Русия, включително всички съседки на Франция.

Макар че в ретроспекция е лесно да се види защо пропадат начинанията на тази Първа коалиция (1793–1795 г.) срещу Франция, резултатът от нея навремето носи голяма изненада и горчиво разочарование. Преди всичко силите са разпределени много по-неравномерно, отколкото при всяка друга предишна война. В случая само ентусиазмът на Френската революция води до възприемането на крути мерки – *levée en masse** и мобилизация на всички значими национални ресурси, за да се отблъснат многото врагове на Франция. Още повече че това е важен период на реформи във френската армия, както отбелязват мнозина писатели – в организационните методи, планирането на кадрите, артилерията, бойната тактика – период, който започва две или три десетилетия преди 1789 г. Революцията елиминира аристократичните пречки по пътя на тези нови идеи и дава на реформаторите възможност да приложат своите виждания на практика, когато избухва войната. Методите на „тотална война“, приложени на вътрешния фронт, и новите тактики на бойното поле са, изглежда, точно толкова отражение на новосъздадената демагогска енергия на французите, колкото характерни за стария ред са предпазливите, половинчати маневри на коалиционните армии[74]. С армия от 650 000 (юли, 1793 г.), пламнала от ентусиазъм и готова да поеме рисковете на дълги походи и агресивна тактика, французите започват да навлизат в територията на съседите си. От този момент нататък разходите по поддръжката на тази огромна сила падат върху населението на земи *извън* границите на Франция, а това от своя страна позволява известно възстановяване на френската икономика.

---

* Levée en masse (фр.) – бунт на масите (*б. пр.*).

Следователно всяка сила, която иска да пресече агресията, трябва да намери подходящи средства да се пребори с подобна нова и обезпокояваща форма на военни действия. Задачата съвсем не е непосилна. Действията на френската армия под ръководството на първия ѝ водач Дюморие и дори по-широкомащабните и сложни кампании на Наполеон показват недостатъци в организацията и подготовката и слабости в доставките и комуникациите, от които един добре обучен противник може да се възползва много. Но къде е този добре обучен противник? Застарелите генерали и муднодвижещите се, натоварени с багаж войски на коалицията нямат нужната тактическа подготовка при сблъсък с войнствените и безмилостни колони на французите. Но по-сериозният недостатък е, че сред враговете на Франция липсват също политическата всеотдайност и стратегическата яснота. Очевидно я няма тази трансцедентна политическа идеология, която да запали войниците и гражданите на *ancien régime*; действително мнозина са привлечени от опияняващите идеи на революцията и чак когато много по-късно армиите на Наполеон превръщат „освобождението“ в завоевание и плячкосване, местният патриотизъм може да се използва, за да се смачка френската хегемония.

Освен това на този ранен етап малцина от коалицията приемат Франция като сериозна заплаха. Не съществува общо мнение между участниците в коалицията относно целите и стратегията, нестабилното им единство се проявява предимно във все по-големите искания за английски субсидии и нищо повече. Най-важният фактор тук е, че първите битки на революционната война се припокриват и дори се засенчват от трагедията на Полша. Независимо от категоричните отрицателни изявления на Екатерина II относно Френската революция, много повече я занимава ликвидирането на независимостта на Полша, отколкото изпращането на войски в долината на Рейн. Това кара обезпокоеното пруско правителство, вече разочаровано от ранните кампании на запад, да прехвърля все по-голяма част от войските си от Рейн към Висла, което от своя страна заставя Австрия да държи 60 000-на армия на северната си граница, в случай че Русия и Прусия тръгнат към останалите полски територии. Когато се извършва последната, трета подялба през 1795 г., става ясно, че Полша е много по-ефикасен съюзник на Франция в предсмъртните си гърчове, отколкото като жива, функционираща държава. Прусия вече е поискала мир и е напуснала левия бряг на Рейн, предоставяйки го на французите, а германските държави остават в неудобната позиция на неутралитет, като с това позволяват на Франция да насочи вниманието си в друга посока. Нидерландия е пометена и превърната в Република Батавия, Испания също се връща към по-ранното си антианглийско съглашение с Франция, напускайки коалицията.

Така остават само Сардиния-Пиемонт, която е стъпкана от Наполеон през 1796 г., изоставената от съдбата Хабсбургска империя, изтласкана от по-голямата част на Италия и принудена да сключи мир в Кампо Формио (октомври 1797 г.), и Англия. Независимо от желанието на Пит Младши да имитира баща си и да се опита да спре френската експанзия, британското правителство също не подхваща войната с нужната решителност и стратегическа яснота[75]. Експедиционните сили, изпратени във Фландрия и Холандия под командването на Йоркския дук през 1793–1795 г., не притежават нито силата, нито опита да се справят с френската войска и впоследствие остатъците от тях се завръщат вкъщи през Бремен. Както много пъти в миналото, и сега министрите (например Дандъс и Пит) предпочитат „английския начин за водене на война“ – колониални операции, морски блокади, набези по бреговете на врага, пред всякакви големи континентални кампании. Като се има предвид огромното превъзходство на Кралкия флот и разпадането на френския, това изглежда доста примамлива и лесна възможност. Но загубите на английски войски, причинени от епидемии по време на операциите в Западните Индии през 1793–1796 г., показват, че Лондон плаща много скъпо за тези стратегически планове: 40 000 жертви, още 40 000 извадени извън строя – повече, отколкото поразените във войната на Испанския полуостров, а и кампаниите струват поне 16 млн. лири стерлинги. Все пак съмнително е дали солидно циментираното владичество на Англия в извъневропейските зони или периферните ѝ операции срещу Дюнкерк и Тулон компенсират засилващата се власт на Франция в Европа. И накрая, исканите от Прусия и Австрия субсидии за поддръжка на армиите, ангажирани във войната, нарастват главоломно и стават неизпълними. С други думи, английската стратегия е едновременно неефективна *и* скъпа и през 1797 г. устоите на цялата система са разклатени, поне временно: задържането на касовите изплащания от страна на Английската банка и морските бунтове в Спитхед и Ноър. През този неспокоен период изцедените от войната австрийци просят мир и се присъединяват към всички останали държави, които признават френското превъзходство в Западна Европа.

Ако англичаните не могат да победят Франция, революционното правителство не може от своя страна да разруши морското превъзходство на врага. Ранните опити да се завладее Ирландия и да се нападнат западните брегове на Англия не довеждат до нищо, макар че това се дължи до голяма степен на времето, а не само на местната защита. Въпреки временния страх, настъпил при прекратяване на касовите плащания, английската кредитна система се държи здраво. Влизането на Испания и Нидерландия във войната на страната на Франция води до разбиване на испанския флот при Кейп Сейнт Винсент (февруари 1797 г.) и до тежки загуби за холандците при Кеймпърдаун (октомври 1797 г.). Новите съюзници на Франция също търпят непрекъсната загуба на колонии – в Западните и Източните Индии, в Коломбо, Малака, нос Добра Надежда, като по този начин се осигуряват нови пазари за английската търговия и допълнителни бази за морските ескадрили. Пит и неговите министри не желаят да платят високата цена, която Франция иска, за да сключи мир, и решават да продължат войната. Те въвеждат данък общ доход и прибягват до нови заеми, използвайки факта, че непрестанното струпване на френски военни части край бреговете на Ла Манша превръща войната в борба както за национално оцеляване, така и за защита на цялата империя.

Тук се появява основната стратегическа дилема, пред която са изправени и Франция, и Англия през следващите две десетилетия на война. Както китът и слонът, всяка от тях е безспорно най-голямото „животно“ в собственото си царство. Но сам по себе си английският контрол над морските пътища не е в състояние да разруши френската хегемония в Европа, нито пък военният гений на Наполеон може да постави Острова на колене. Освен това, тъй като териториалните придобивки на Франция и политическите нападки на съседите ѝ възбуждат значително недоволство, правителството в Париж никога не е сигурно, че останалите континентални сили ще приемат за постоянно върховната власт на Франция, докато Англия, която предлага субсидии, амуниции и евентуално дори войски, си остава независима. Очевидно такова е и гледището на Наполеон, когато води полемика през 1797 г.: „Нека съсредоточим усилията си в изграждането на силен флот и разгромяването на Англия. След като веднъж това стане, Европа е в краката ни“[76]. Но тази висока цел може да се постигне само като се спазват успешна морска и търговска стратегия срещу Англия, тъй като военните придобивки на сушата не са достатъчни. Точно по същия начин англичаните изпитват нужда да подкопават абсолютната власт на Наполеон на континента – като се намесват директно или си осигуряват съюзници, тъй като приоритетът на Кралкия флот по море е недостатъчен. Докато едната страна е по-силна на сушата, а другата – в морето, и двете се чувстват заплашени и несигурни; затова всяка от тях непрекъснато търси нови средства и съюзници, чрез които да наклони везните към себе си.

Опитът на Наполеон да наруши това равновесие е смел и рискован. Той иска да се възползва от слабата позиция на Англия в Средиземно море през 1798 г., напада Египет с 31 000-на войска и така е в състояние да доминира над Левант, Османската империя и пътищата към Индия. Почти по същото време вниманието на англичаните е отвлечено от друга френска военна кампания в Ирландия. Всеки един от тези удари, ако е напълно успешен, би бил фатален за разклатеното положение на Великобритания. Но нахлуването в Ирландия закъснява и не е достатъчно масирано – в началото на септември е спряно, а през това време цяла Европа вече е осведомена за победата на Нелсън над френския флот в Абукир и вследствие на това – за „ангажиментите“ на Наполеон в Египет. Точно както предполага Париж, този провал окуражава всички, които не харесват доминиращата роля на Франция, да се откажат от неутралитета си и да влязат във войната на Втората коалиция (1798–1800 г.). Освен по-малките държави като Португалия и Неапол сега на страната на англичаните са Русия, Австрия и Турция, които събират армиите си и преговарят за субсидии. Франция е в много неблагоприятно положение – губи Майорка и Малта, търпи поражение в Швейцария и Италия от австро-руските войски, а самият Наполеон не е в състояние да осигури победа в Левант.

Но и Втората коалиция като първата почива на нестабилна политическа и стратегическа основа[77]. Прусия очевидно я няма, тъй че не може да се отвори северногермански фронт. Една преждевременна кампания на краля на Неапол се проваля напълно, а недостатъчно подготвената англо-руска експедиция в Холандия не успява да вдигне местното население и трябва да се оттегли. Английското правителство не може да подготви мощни континентални операции и изпитва финансови и политически трудности при събирането на голяма армия, затова отново се придържа към традиционната си тактика на „набези“ по вражеската брегова линия. Но дребните нападения върху остров Бел, Ферол, Кадис и другаде не служат на никаква по-сериозна стратегическа цел. Още по-лошо, австрийците и руснаците не успяват да се сработят при защитата на Швейцария и руснаците биват изтласкани на изток през планините; разочарованието на царя от съюзниците се засилва и се превръща в дълбоко съмнение в силата на англичаните и в желание да преговаря с Наполеон, който се е върнал във Франция от Египет. Оттеглянето на Русия оставя австрийците да понесат с пълна сила отмъщението на французите при Маренго и Хохщат (и двете през юни 1800 г.) и шест месеца по-късно при Хоенлинден и Виена са принудени да молят за мир. Прусия и Дания се възползват от този обрат, за да нахлуят в Хановер и заедно с Испания да нападнат Португалия. На практика през 1801 г. англичаните са пак сами, както преди три години. В Северна Европа Русия, Дания, Швеция и Прусия са се обединили в една нова Лига на въоръжения неутралитет.

От друга страна, англичаните пак се проявяват добре в морските и извъневропейските начинания. Те взимат Малта от французите и осигуряват отново на Кралкия флот жизненоважна стратегическа база. Датският флот, първата сила в борбата на новообразуваната Лига за въоръжения неутралитет да изолира Англия от търговията в Балтийско море, е разгромен край Копенхаген (убийството на цар Павел няколко дни преди това ясно показва, че във всички случаи с лигата е свършено). През същия този месец март 1801 г. една английска експедиция нанася поражение на френската армия в Александрия, което впоследствие води до пълното оттегляне на французите от Египет. На по-далечните арени в света се разиграва същото: английските войски в Индия надвиват френските в Типу и Майсор и продължават да жънат победи на север. Френски, холандски, датски и шведски притежания в Западните Индии също падат в английски ръце.

Липсата на стабилен континентален партньор и нескончаемите враждебни сблъсъци между Франция и Англия през 1801 г. карат много политици в Англия да се замислят за мир; тези настроения се подсилват и от недоволството на търговските среди, чиято търговия в Средиземно море, а също и до известна степен в Балтийско море, страда. За постигането на по-пряк път към преговори допринася и оставката на Пит, който се оттегля пред взимащия връх католицизъм. Според изчисленията си Наполеон се надява да спечели от мира: заздравяването на френското влияние в сателитните държави ще продължи, докато англичаните със сигурност ще загубят предишните си търговски и дипломатически привилегии в тези райони; френският флот, досега разпръснат на различни места, ще може да се събере и да се реконструира, а икономиката ще може да си почине преди следващия военен период. Поради това мнението на англичаните, които не критикуват особено правителството си след мира от Амиен (март 1802 г.), бързо се променя в обратна посока, щом се разбира, че Франция ще продължи борбата с други средства. В по-голямата част от Европа търговията с Англия е забранена. Лондон получава твърд отказ за достъп до вътрешните работи на Холандия, Швейцария и Италия. Отвсякъде пристигат доклади за интригите и агресивните действия на Франция, от Мускат до Западните Индии и от Турция до Пиемонт. Тези сведения заедно с очевидно разрастващата се френска широкомащабна програма във военното корабоплаване принуждават британското правителство под управлението на Адингтън да откаже предаването на Малта и през май 1803 г. да превърне студената война отново в гореща[78].

Последният дванадесетгодишен етап от седемте основни англо-френски войни (1689–1815 г.) е най-критичният от всички. Точно както и преди, всеки от воюващите има различни силни страни и слабости. Въпреки някои съкращения Кралският флот е в много добро състояние, когато враждебните действия се възобновяват. Мощни флотилии правят блокада на френските брегове, а презокеанските владения на Франция и сателитите ѝ се предават систематично. Сен Пиер и Мигелон, Санта Лусия, Тобаго и Холандска Гаяна са завзети преди Трафалгар, още по-големи победи има в Индия. Кейпската област пада през 1806 г.; Кюрасао и датските Западни Индии през 1807 г.; няколко от Молукските острови през 1808 г.; Кайена, Френска Гаяна, Сан Доминго, Сенегал и Мартиника през 1809 г.; Гваделупа, Мавриций, Амбойна и Банда през 1810 г.; Ява през 1811 г. Повтарям, това няма *директно* влияние върху равновесието в Европа, макар че заздравява доминиращата позиция на Англия в света и осигурява нови „местопредназначения" за експорта, който е лишен от традиционния си достъп до Антверпен и Легхорн; дори в този ранен стадий то кара Наполеон да обмисля по-сериозно отвсякога едно нахлуване в Южна Англия. Всяка страна сега с нетърпение очаква развръзката, последния, решаващ сблъсък – Великата френска армия, която се събира пред Булон, и мрачно решителният Пит, завърнал се на власт през 1804 г.

В действителност военноморските и сухопътните кампании от 1805–1808 г., независимо от някои известни в историята битки, още веднъж разкриват стратегическата ограниченост на войната. Френската армия е поне три пъти по-голяма и много по-опитна от английския си съперник, но за да може тя да дебаркира на островния бряг, е нужно Франция да командва морето. По численост френският военен флот е значителен (около седемдесет кораба на вода), добра демонстрация на ресурсите, които Наполеон може да ръководи. Той е подсилен и от испанския флот (над двайсет кораба по вода), когато страната влиза във войната късно през 1804 г. Но френско-испанските флотове са разпръснати в пет-шест различни пристанища и свързването им е невъзможно, без да се поеме рискът да се натъкнат на далеч по-опитния Кралски флот. Пълният разгром на тези флотове при Трафалгар през октомври 1805 г. илюстрира „качествената пропаст" между противниците по най-драстичен начин. И все пак, ако тази драматична победа предпазва Британските острови от нашествие, то тя не е в състояние да подкопае позицията на Наполеон на сушата. По тази причина Пит се стреми да привлече Русия и Австрия в трета коалиция, като плаща 1,75 млн. лири стерлинги за всеки 100 000 души, които биха се били срещу французите. Но още преди Трафалгар Наполеон бърза да измести армията си от Булон към земите край горното течение на Дунав, унищожавайки австрийците при Улм, и после да продължи на изток, за да разбие австро-руската 85 000-на войска при Аустерлиц през декември. Обезкуражената Виена за трети път проси мир и по този начин Франция отново установява контрол над Италийския полуостров и принуждава англо-руските сили там набързо да се изтеглят[79].

Дали тези новини са причината за смъртта на Пит през 1806 г., не е съвсем ясно, но те за пореден път показват, че е трудно да се победи военен гений като Наполеон. И наистина следващите години бележат зенита на френския приоритет в Европа (виж карта 7). Прусия, чийто неутралитет е отслабил коалицията, набързо обявява война на Франция през октомври 1806 г. и за не повече от месец е разгромена. Многочислените и упорити руски войски са общо взето съвсем различно нещо, но след няколко битки и те търпят загуба в битката при Фрийдланд (юни 1807 г.). В мирния договор от Тилзит Прусия практически е превърната в сателит, а Русия, която се отървава леко, се съгласява да прекрати търговията с Англия и обещава да се включи в съюз с Франция. Южна и голяма част от Западна Германия са вливат в Рейнската конфедерация. Западна Полша се превръща в голямото графство Варшава, а Испания, Италия, Белгия и Холандия са напълно подчинени. Великата римска империя вече е залязла и в Европа, между Португалия и Швеция, няма независима държава и евентуален съюзник на Англия. Това от своя страна дава на Наполеон възможност да разори „нацията на самостоятелните търговци" по най-демонстративен начин – като пресече износа ѝ за Европа и разстрои икономиката ѝ, а същевременно присвоява за свои цели дървения материал, мачтите и другите корабостроителни материали, сега забранени за Кралския флот. Англия принудително е отслабена индиректно, преди още да се нанесе следващият пряк удар. Като се има предвид зависимостта на английската търговия от европейските пазари за износните ѝ стоки, от мачтите на Балтийските страни и далматинския дъб за флота ѝ, заплахата наистина е огромна. И накрая, намалените печалби от експорта лишават Лондон от средствата, необходими му да изплаща субсидиите на съюзниците и да закупува стоки за собствените си войски.

Повече отвсякога в тази война икономическите фактори се смесват със стратегическите. На този централен етап от англо-френския двубой за превъзходство декретите на Наполеон от Берлин–Милано, забраняващи търговията с Англия (1806–1807 г.) до оттеглянето на французите от Москва през 1812 г., и сравнителните преимущества на двете враждуващи системи заслужават по-обстоен анализ. Тъй като всяка от тях се стреми да разгроми икономически противника си, рано или късно всички по-значими слабости изплуват и имат ужасни последствия върху властта и политиката.

Несъмнено необичайно силната зависимост на Англия от външната търговия я прави в този момент много уязвима за търговските забрани, наложени от Наполеоновата „континентална система"[80]. През 1808 г., а после през 1811–1812 г. търговските войни, водени от Франция и нейните по-послушни сателити (например Дания), създават криза в английската износна търговия. Огромни запаси от произведени стоки се трупат в складовете, а лондонските докове са затрупани от колониална продукция. Безработицата в градовете и бунтовете в графствата подсилват страховете на търговците и карат мнозина икономисти да искат мир. По същия начин влияе и невероятното покачване на националния дълг. Когато отношенията със Съединените щати се обтягат и износът за този важен пазар спира след 1811 г., икономическият натиск изглежда почти непоносим.

Карта № 7: Европа по време на възхода на Наполеон, 1810 г.

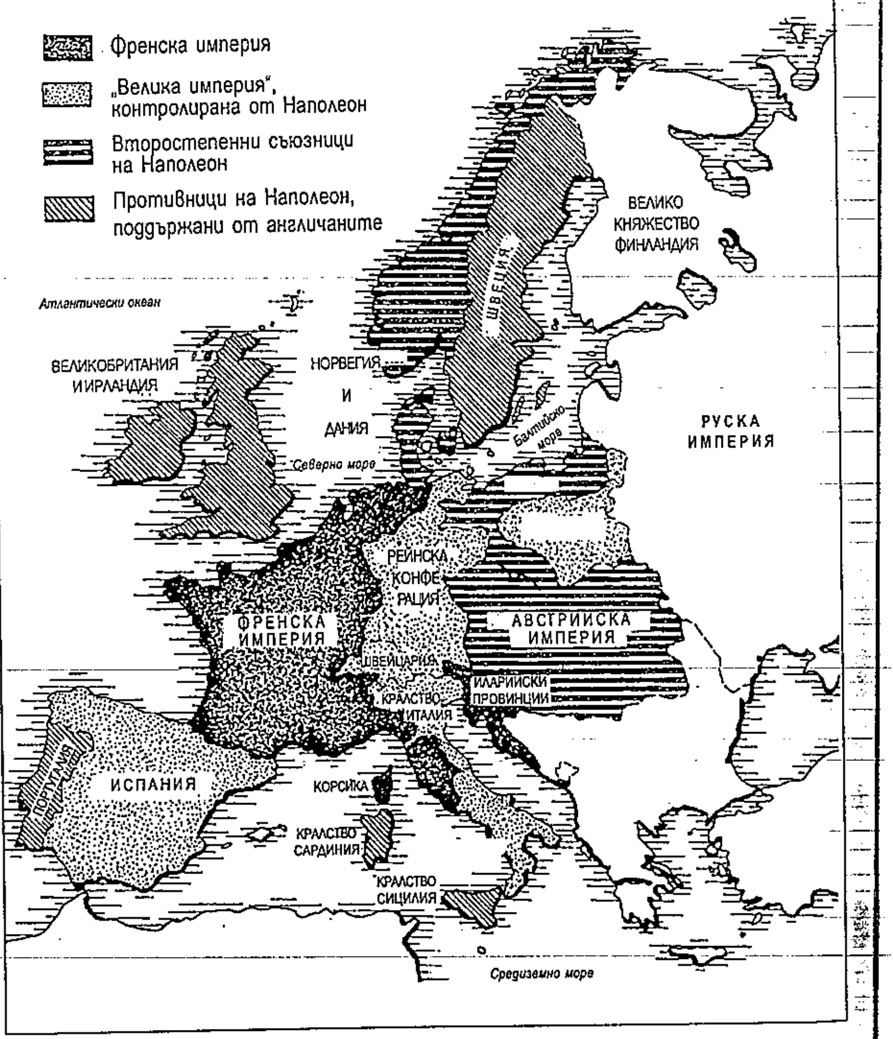
Френска империя
„Велика империя", контролирана от Наполеон
Второстепенни съюзници на Наполеон
Противници на Наполеон, поддържани от англичаните
Атлантически океан
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И ИРЛАНДИЯ
НОРВЕГИЯ И ДАНИЯ
Северно море
ШВЕЦИЯ
ВЕЛИКО КНЯЖЕСТВО ФИНЛАНДИЯ
Балтийско море
РУСКА ИМПЕРИЯ
РЕЙНСКА КОНФЕДЕРАЦИЯ
ФРЕНСКА ИМПЕРИЯ
АВСТРИЙСКА ИМПЕРИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
КРАЛСТВО ИТАЛИЯ
ИЛАРИЙСКИ ПРОВИНЦИИ
ПОРТУГАЛИЯ
ИСПАНИЯ
КОРСИКА
КРАЛСТВО САРДИНИЯ
КРАЛСТВО СИЦИЛИЯ
Средиземно море

И въпреки че напрежението действително се чувства, то не се упражнява достатъчно дълго и настоятелно, та ефектът му да е унищожителен. Революцията в Испания срещу френската хегемония облекчава кризата от 1808 г. в Англия, така както скъсването на Русия с Наполеон прекратява депресията през 1811–1812 г. и дава възможност на английските стоки да залеят Балтийските страни и Северна Европа. Да не говорим, че през целия този период огромни количества английски изделия и колониален реекспорт влизат нелегално на континента, носейки несметни печалби на подкупните местни власти. От Хелголанд до Солун забранената продукция пътува по обиколни пътища към нетърпеливите си клиенти, както по-късно се движи между Канада и Нова Англия по време на Англо-американската война от 1812 г. И накрая, английската износна икономика се поддържа и от голямото увеличение на търговията с региони, недокоснати още от Континенталната система или от американската „необщителна" политика: Азия, Африка, Западните Индии, Латинска Америка (независимо от всички усилия на местните испански губернатори), а също и Близкия изток. Поради всички тия причини и въпреки пречките за английската търговия на *някои* пазари и в *някои* периоди тенденцията е очевидна: общият износен продукт на Англия се покачва от 21,7 млн. лири (1794–1796 г.) на 37,5 млн. лири (1804–1806 г.) до 44,4 млн. лири (1814–1816 г.)

Другата основна причина английската икономика да не се срути от външния натиск е, че за голямо съжаление на Наполеон тя вече е навлязла сериозно в Индустриалната революция. Ясно е, че тези два големи исторически процеса си влияят взаимно по незаменим начин – държавните поръчки за амуниции стимулират търговията с желязо, стомана, въглища и дървен материал, консумацията на тази голяма нация (изчислена на 29 % от брутния национален продукт) се отразява върху финансовата политика, а новите експортни пазари насърчават неимоверно производството на някои фабрики. Точно по какъв начин се отразяват революционните и Наполеоновите войни върху растежа на английската икономика *като цяло* е сложен и противоречив проблем, който историците все още изследват. Мнозина от тях сега споделят мнението, че по-ранните схващания за бързите крачки на индустриализацията в Англия през тези десетилетия са преувеличени. Ясно *е* обаче, че през цялото време икономиката върви напред. Производството на чугун, което е само 68 000 т през 1788 г., през 1806 г. вече е „излетяло" до 244 000 т и през 1811 г. се е увеличило до 325 000 т. Производството на памук, на практика съвсем нова индустрия преди войната, се разраства неимоверно през следващите две десетилетия, поглъщайки все повече машини, пара, въглища и работна ръка. През 1815 г. памучните продукти се превръщат вече в най-изнасяната от Англия стока. Огромното количество нови докове и на сушата – нови канали, пътища и железопътни релси подобряват комуникациите и стимулират още повече производството, независимо дали този „бум" не би бил още по-голям, ако не съществуваха военното и морското съперничество с Франция. Фактът, че английската производителност и националното богатство продължават бързо да се покачват, си е факт, а това дава възможност да се понесат по-леко несгодите, които Пит и приемниците му налагат, за да платят разходите по войната. Митническите такси и акцизите например скачат от 13,5 млн. лири (1793 г.) на 44,8 млн. лири (1815 г.), докато приходите от нови източници и от поземлени данъци нарастват от 1,67 млн. лири през 1799 г. до 14,6 млн. лири през последната година от войната. Всъщност между 1793 и 1815 г. британското правителство си осигурява невероятната сума 1,217 млрд. лири от преки и косвени данъци и заема от борсите още 440 млн. лири, без да изразходва кредита си, с което предизвиква изумлението на по-консервативния във финансово отношение Наполеон. В последните критични години на войната правителството взима заеми в размер на повече от 25 млн. лири годишно, като си дава тази решителна допълнителна маржа*[81]. Разбира се, населението е обложено с данъци, каквито не могат да си представят бюрократите от XVIII в., а националният дълг почти се утроява; но новопридобитото богатство прави тази тежест по-поносима и позволява на народа, въпреки по-малката територия и численост, да търпи разходите на войната по-леко, отколкото насилническата Наполеонова империя.

Френската икономика има съвсем различна история в периода 1789–1815 г. и способността ѝ да поддържа широкомащабна война е дори по-сложна, тъй че историците с мъка я разнищват[82]. Разпадането на *ancien régime* и паниката, която неминуемо следва това събитие, причиняват за известно време пад в икономическата дейност на Франция. От друга страна, ентусиазмът на обществеността по повод революцията и мобилизирането на националните ресурси, за да се посрещне чуждестранният враг, водят до невероятно увеличение в производството на артилерийско оръжие, леко въоръжение и други военни съоръжения, което от своя страна стимулира производството на желязо и текстил. Освен това някои от икономическите пречки на стария режим, като например вътрешните тарифи, са ликвидирани и законодателните и административните реформи на самия Наполеон спомагат за модернизацията. Макар че създаването на Консулството и Империята възвръща много от характерните черти на монархията (т.е. зависимостта от частни банкери), това не пречи на бързия икономически растеж, ускоряван съвсем естествено от увеличението на населението, скока на държавните разходи, разширената тарифна протекция и въвеждането на някои нови технологии.

Все пак няма съмнение, че скоростта на развитие във френската икономика е много по-бавна от тази в английската. Най-сериозната причина е, че селскостопанският сектор, който определено е най-големият, се променя съвсем незначително – заменянето на „сеньора“ с неговите селяни само по себе си не може да се нарече *селскостопанска* революция, а широко прокламираните нови приоритети, например разширяването на насажденията от захарно цвекло (като заместител на колониалната захарна тръстика), имат ограничени резултати. Лошата комуникационна система държи фермерите закрепостени за местните пазари и съществува много малък стимул за радикални нововъведения. Същите консервативни рамки се наблюдават и при зараждащия се индустриален сектор, където новите машини и разширени предприятия, съществуващи например при производството на желязо, са изключение, а не правило. Разбира се, направена е голяма крачка напред, но много от подобренията са продиктувани от войната и английската морска блокада. Така производството на памук печели от Континенталната система, защото е защитено от конкуренцията на английските стоки с по-добро качество (не споменаваме конкуренцията от страна на неутрални или сателитни държави, чиято продукция е спряна от високите френски тарифи). То също е облагодетелствано от разрасналия се вътрешен пазар, тъй като завоеванията на Наполеон в съседни земи увеличават броя на „французите“ от 25 млн. през 1789 г. на 44 млн. в 1810 г. Противостоят му недостигът и високата цена на памучната суровина и бавното въвеждане на нови технологии от Англия. Общо взето, френската индустрия излиза от войната определено *по-малко конкурентоспособна*, защото е била защитена от чуждестранни съперници.

Морската блокада също засилва процеса на затваряне на икономиката[83]. Нейният атлантически сектор, най-бързо развиващ се от всички през XVIII в. и (какъвто е случаят и в Англия) потенциално най-важен катализатор на индустриализацията, непрекъснато бива нападан от Кралския флот. Загубата на Санто Доминго се отразява особено тежко върху френската атлантическа търговия. И други презокеански колонии и инвестиции са загубени след 1806 г., дори търговията с неутрални кораби е спряна. Бордо понася страхотни трудности. В Нант търговията с роби замира, след като е била печеливша. Дори Марсилия с алтернативните си партньори навътре в сушата и Северна Италия снижава индустриалното си производство с цяла една четвърт през периода 1789–1813 г. За разлика от тях районите в Северна и Източна Франция, например Елзас, са относително запазени поради сухоземния характер на търговията им. Но макар че в тези области населението, което е предимно от лозари и предачи на памук, печели, *цялостното* влияние на войната върху френската икономика е много по-малко задоволително. „Деиндустриализирана“ в атлантическия сектор, почти изцяло изолирана от външния свят, икономиката се обръща навътре към селското си съсловие, към търговията на малкия град и към локализираните, неконкурентоспособни и сравнително малки производства.

При този икономически консерватизъм – в някои случаи дори с признаци на изостаналост – способността на французите да финансират продължилата с десетилетия война между Великите сили е повече от забележителна[84]. Общата мобилизация в началото на 90-те години на XVIII в. явно е една от причините, но тя не може да обясни съвсем точно Наполеоновата ера, в която трябва да се осигурят средства за дългосрочната служба на армия, надхвърляща 500 000 души (за която вероятно е бил необходим над 150 000-ен набор от новобранци всяка година). Военните разходи, които през 1807 г. са поне 462 млн. франка, скачат на 817 млн. през 1813 г. Не е изненадващо, че нормалните приходи никога не биха стигнали, за да се изплатят подобни суми. Преките данъци са непопулярни във Франция, следователно не могат да се вдигат значително. Това е главно обяснението, че Наполеон отново налага данък върху тютюна, солта и връща другите косвени данъци от *ancien régime*, но нито те, нито различните маркови такси и мита могат да преодолеят годишния дефицит от сто-

* Marge (*фр.*) – разликата между борсовата цена на една стока и най-големия разрешен за нея заем (*б. пр.*).

тици милиони франка. Наистина създаването на Национална френска банка заедно с цял куп от други финансови лостове и институции позволява на държавата да води една прикрита практика с книжни пари, като по този начин се държи на повърхността с кредити – въпреки изявленията на императора, че е против политиката на заеми. Но дори това не помага. Недостигът може да се попълни само отдругаде.

До голяма степен, дори незнайно точно до каква, Наполеоновият империализъм се поддържа от плячкосване. Процесът започва отвътре, с конфискации и разпродажба на имуществото на така наречените „врагове на революцията“[85]. Когато военните кампании в защита на революцията водят френските войски из съседните земи, някакси изглежда естествено, че чужденците трябва да платят за тях. Грубо казано, една война плаща за друга война. Като конфискува короната и феодалните имущества в победените страни, като заграбва плячка директно от вражеските армии, гарнизони, музеи и съкровища, като налага военни контрибуции под формата на пари или в натура, като разквартирува френски поделения из сателитните страни и изисква от тях да предоставят военен контингент, Наполеон не само покрива огромните си военни разходи, ами успява дори да осигури значителни печалби за Франция и за себе си. Средствата, които администраторите на това *domaine extraordinaire** получават в периода на френския зенит, са доста солидни и в някои отношения засенчват дори грабежите на нацистка Германия по време на Втората световна война. Прусия например трябва да заплати контрибуция от 311 млн. франка след Йена, което възлиза на половината от нормалните приходи на френското правителство. При всяко поражение Хабсбургската империя бива принудена да отстъпва територии *и едновременно* с това да плаща големи обезщетения. В Италия през периода 1805–1812 г. около половината от събраните данъци отиват у французите. Всичко това има двояко преимущество – от една страна, държи френската армия *извън* пределите на родината, а, от друга – защитава френския данъкоплатец от пълната поддръжка на войската. Докато армията под командването на блестящия си пълководец жъне успехи, системата е непробиваема. Следователно не е изненадващо, че императорът имал навика да заявява: „Моята власт зависи от моята слава, а славата ми – от победите, които съм спечелил. Властта ми ще се срине, ако не я подхранвам с нова слава и нови победи. Завоеванията ме направиха това, което съм, и само завоеванията могат да ми помогнат да запазя позицията си“[86].

Как тогава *може* да бъде свален Наполеон? Англия сама, без необходимата военна численост, не е в състояние да го стори. А нападение върху Франция от страна на който и да е друг изолиран противник също е обречено на неуспех. Ненавременното влизане на Прусия във войната през 1806 г. доказва тази теза, макар че не успява да спре разочарованите австрийци от подновяване на военните действия срещу Франция в началото на 1809 г. Но докато Австрия се бие с голям ентусиазъм в битките при Екмюл и Асперн, по-късното поражение при Ваграм още веднъж принуждава Виена да търси мир и да отстъпи допълнителни земи на Франция и съюзниците ѝ. Освен това успехите на французите срещу Австрия идват веднага след нахлуването на Наполеон в Испания с цел да потуши въстанието там. По този начин изглежда, че където и да възникне роптание срещу волята на императора, то бързо бива смазвано. Макар че англичаните проявяват по море подобно безмилостно отношение към враговете си, все едно действителни или потенциални, като например при нападението срещу Копенхаген (август 1807 г.), те все още пръскат военните си ресурси в незначителни набези по южните брегове на Италия, в неудачното нападение на Буенос Айрес и в отчайващо несполучливата операция при Валхерен през лятото на 1809 г.[87]

Но точно когато системата на Наполеон изглежда непробиваема, започват да се забелязват първите по-значителни пукнатини по непобедимата имперска крепост. Независимо от непрекъснатите военни победи жертвите от френска страна са много – около 15 000 при Ейлау и 12 000 при Фрийдланд, 23 000 убити или взети в плен при Байлен, огромното количество жертви 44 000 в Асперн и още 30 000 при Ваграм. Опитните войници стават рядкост, поне извън специално избраните Охранителни части. Един пример: от 148 000 войници в *L'Armée de l'Allemagne** (които не са в гвардията) през 1809 г. 47 000 са непълнолетни на задължителна служба[88]. В армията на Наполеон, както и в тази на Хитлер, има много мъже от завладените територии и сателитите и въпреки това френският контингент от жива сила вече е подкопан, докато непредвидимият руски цар все още има огромни резерви и дори след Ваграм упоритите и враждебни австрийци притежават значителна „съществуваща армия“. Всички тези факти ще изиграят роля в близкото бъдеще.

Още повече че нахлуването на Наполеон в Испания в края на 1808 г. съвсем не „разрешава“ тази кампания, както с удоволствие си представя императорът. Разпръсвайки официалните испански войски, той настървява местното население да започне партизанска война, която е по-трудна за овладяване и която умножава проблемите по придвижването и запасяването на френските военни сили. След като местното население отказва да изхранва френската армия, тя става фатално зависима от собствените си несигурни снабдителни системи. Превръщайки Испания, а също и Португалия, в огромно бойно поле, Наполеон, без да ще, избира един от малкото райони, където все още предпазливите англичани биват принудени да се бият – отпърво внимателно, после с нарастваща увереност, виждайки колко добре се възползва Уелингтън от симпатиите на местните жители, от географията на полуострова, от превъзходството по море и последно, но съвсем не маловажно – от собствените си все по-опитни войски, за да овладее и разклати френския *élan***. Хилядите жертви от армията на Масена при безплодния му поход срещу Лисабон през 1810–1811 г. представляват предупреждение за това, че „испанската язва“ е неизлечима, дори при положение, че в Южните Пиренеи са изпратени над 300 000 френски войници[89].

---

* Domaine extraordinaire (*фр.*) – извънредно владение (б. пр.).

* L'Armée de l'Allemagne (*фр.*) – френската Германска армия по време на войните с антифренските коалиции (*б. р.*).

** Élan (*фр.*) – подем, въодушевление (*б. пр.*).

Освен че изсмуква силата на Франция, испанската акция едновременно с това отнема част от натиска върху Англия, повече стратегически, отколкото търговски. Та нали в повечето от предходните войни Испания се бие на страната на Франция – което представлява не само опасност за Гибралтар откъм сушата и морска заплаха (под формата на комбинираните френско-испански флотове) за британското военноморско владичество, но и се отразява върху експортните пазари на полуострова, Латинска Америка и Средиземно море като цяло. Една приятелски настроена, а не враждебна Испания означава край на цялото това напрежение. Сега пораженията, които Континенталната система нанася на английската търговия, са много ограничени и продукцията на Ланкашир и централните графства се връща на старите си пазари. През 1810 г. общият износ на Англия скача на рекордните 48 млн. лири (от 37 млн. през 1808 г.) Макар че това благоприятно положение е само временно и се помрачава от затварянето на Балтийско море и от англо-американския диспут върху реквизицията и блокадата, то все пак е достатъчно. То подпомага най-големия *извънконтинентален* враг на Наполеон, и то точно в момента, когато самата Европа е готова да избухне във въстание.

Всъщност Наполеоновата система в Европа се основава на един парадокс. Независимо какви са преимуществата и недостатъците на революцията в самата Франция, една нация, която проповядва свобода, братство и равенство – под благословията на своя император, сега завладява нефренско население, настанява войници сред него, секвестира стоките му, разбива търговията му, облага го с огромни контрибуции и данъци и насилствено записва младежта му в армията си[90]. Недоволство се чувства и поради контрола, който Континенталната система все повече затяга – от икономическата война, която Наполеон води срещу Англия, страдат не само Нант, Бордо, но и Амстердам, Хамбург и Триест. Някои страни като Испания се надигат на въоръжен бунт, други решават да се оттеглят от разорителната Континентална система, както правят руснаците през декември 1810 г.[91]. След като Великата Наполеонова армия е разгромена в московските кампании, а *L'Armée de l'Espagne** отблъсната обратно на Пиренеите, възможността да се отхвърли френската хегемония най-после се появява. Това, от което имат нужда в този момент прусаци, руснаци, шведи, австрийци и други народности, е огромно количество пушки, ботуши и дрехи, естествено и пари, с които англичаните вече снабдяват своите португалски и испански съюзници. Така сигурността на Британските острови и *относителният* им просперитет, от една страна, а, от друга, надвишилото границите си и завоевателско по природата си френско управление най-после се съчетават по такъв начин, че да сложат началото на края на Наполеоновата империя.

Подобен обобщен анализ на икономическите и геополитическите фактори неминуемо пренебрегва по-личните аспекти на историческите събития като например нарастващата летаргия на самия Наполеон и самозаблудите му. Може би също не се обръща достатъчно внимание на нестабилното военно равновесие, поддържано до почти последната година на войната. Дори тогава французите притежават ресурсите да построят огромен флот, ако настояват за него. Британската експортна икономика пък е подложена на най-тежкото си изпитание през 1812 г. и до битката при Лайпциг (октомври 1813 г.) още изглежда, че Наполеон има добри перспективи да разгроми един от източните си противници и по този начин да разбие коалицията срещу себе си.

Така или иначе, французите далеч надхвърлят допустимите граници, отразявайки арогантността и високомерието на самия Наполеон, и всички по-значителни проблеми задължително се прехвърлят и върху други части на системата – по простата причина, че от тези земи се изсмукват войски, които да подкрепят разбитите фронтови редици. През 1811 г. в Испания има около 353 000 френски войници, но според думите на Уелингтон те нямат друга власт, освен на мястото, където са; защитата на комуникационната им система отнема по-голяма част от усилията им, като ги оставя уязвими пред англо-португало-испанските атаки. Когато през следващата година Наполеон решава да ограничи независимостта на Русия, от Испания могат да бъдат изтеглени само 27 000 войници, които да се включат в похода срещу Москва. Сред 600 000-та Велика армия само 270 000 са французи, също толкова остават на полуострова. „Местните" французи сега включват белгийците, холандците и голяма част от италианците от анексираните територии, затова войските, събирани от френските земи *отпреди* 1789 г., са малко в руската кампания. Това може би няма значение в по-ранните и успешни етапи, но се превръща във важно обстоятелство по време на отстъплението, когато войниците отчаяно се мъчат да избягат от страшната зима и казашките мародери и да се върнат по домовете си[92].

Жертвите на Великата армия в руската кампания са огромни: убити са около 270 000 души, 200 000 са взети в плен, загубени са 1000 оръдия и 200 000 коня. Източният фронт повече от всеки друг фактор разяжда духа на френската армия. Въпреки това важно е да се разбере какво взаимодействие имат кампаниите в Източна Европа и полуострова от 1813 г. нататък, за да се стигне до техния провал. Дотогава руската армия няма достатъчно сили (и на повечето ѝ генерали липсва ентусиазъм) да преследва французите и германците из континента. По онова време англичаните насочват вниманието си към Американската война, а Наполеон събира войска от 145 000 души в ранната пролет на 1813 г., която му позволява да задържи позициите си в Саксония и да преговаря за примирие. Макар че Прусия благоразумно е преминала към страната на Русия и Метерних заплашва да се намеси с австрийска войска от около четвърт милион, източните сили са все още разединени и несигурни. Така вестта, че частите на Уелингтън са разбили армията на Жозеф Бонапарт при Витория (юни 1813 г.) и я изтласкват към Пиренеите, е важна, защото дава кураж на австрийците да обявят война и да се съюзят с руснаците, шведите и прусаците, за да изгонят френските войски от Германия. Последвалата битка край Лайпциг през октомври е с обхватност, непозната за английската армия – 195 000-ата войска е разгромена за четири дни на бойното поле от 365 000 войници на съюзниците. Все пак последните са икономически подкрепени от огромни английски субсидии, получават 125 000 мускета, 218 броя артилерийско оръжие и друго артилерийско оборудване от Острова[93].

---

* L'Armée de l'Espagne (*фр.*) – френската Испанска армия по време на войните с антифренските коалиции (*б. р.*).

Поражението на французите край Лайпциг поощрява Уелингтън, който сега е на север от Пиренеите, да продължи към Байон и Тулуза. Пруската и австрийската армия напират през Рейн, а казаците нахлуват в Холандия. Наполеон прилага блестяща тактическа защита на Североизточна Франция през 1814 г., но армията му вече е изтощена и твърде голяма част от нея са новобранци. При това френското население не е тъй ентусиазирано сега (както е предрекъл Уелингтън), когато боевете се водят на тяхна територия. Подтиквани от настояването на англичаните Франция да бъде върната до предишните ѝ размери и от обещанието за още 5 млн. лири английски субсидии при мирния договор от Шомон през март, съюзническите правителства не отслабват натиска си. До 30 март 1814 г. дори на маршалите на Наполеон им идва много и само след една седмица императорът абдикира.

В сравнение с тези епични събития англо-американската война от 1812–1814 г. е просто стратегическа подробност[94]. Икономически тя може да засегне много по-силно английските интереси, ако не е съвпаднала с рухването на континенталната система и ако щатите на Нова Англия, силно зависими от англо-американската търговия, не са останали хладни (и често неутрални) към конфликта. Пропагандираният от американските сили „поход към Канада“ скоро се разпада и двете страни – независимо от набезите върху Йорк (Торонто) и Вашингтон и някои впечатляващи акции на отделни кораби – както по суша, така и по море ясно показват, че могат да навредят на противника, но не и да го победят. На англичаните специално се демонстрират значението на американската търговия и трудностите да се поддържат големи военни и морски части отвъд океана по време, когато на европейска територия има драстична нужда от войски. Както с Индия, така и тук презокеанските владения и търговия са едновременно и опора за позицията на Англия, и стратегическо отклонение на вниманието[95].

Последната кампания на Наполеон от март до юни 1815 г. в никакъв случай не може да се нарече маловажно събитие; тя е просто един завършек на голямата война в Европа[96]. Изненадващото му завръщане във Франция от изгнание прекъсва кавгите на победителите за бъдещето на Полша, Саксония и други земи и не разрушава съюза. Макар че набързо събраната френска войска не е разгромена окончателно от Уелингтън и Блюхер при Ватерло, трудно е да си представим как би могла да противостои на другите армии, които се отправят към Белгия, и още по-трудно как Франция би издържала икономически една продължителна война оттук нататък. Въпреки това последното бягство на Наполеон има политическо значение. То засилва позицията на Англия в Европа и подкрепя аргумента, че Франция има нужда да е заобиколена от редица силни „буферни“ държави за в бъдеще. То също показва, че Прусия се е съвзела във военно отношение след Йена и по този начин донякъде е пренаредила баланса в Източна Европа. То принуждава всички сили във Виена да погребат останалите си различия, за да могат да постигнат мир, който превръща в светиня принципите на равновесието на силите[97]. След две десетилетия на почти непрекъсната война и повече от цял век на напрежение и конфликти между Великите сили страните от Европейската система най-после се подреждат по начин, който им осигурява що-годе някакво равновесие.

Последното споразумение от Виена през 1815 г. не раздробява Франция, както преди това предричат прусаците. Но то обкръжава владенията на Луи XVIII със силни териториални единици – кралство Нидерландия на север, едно уедрено кралство Сардиния (Пиемонт) на югоизток и Прусия в Рейнската област. На Испания, която е върната на Бурбоните, Великите сили гарантират целостта. По-далеч на изток също се прилага идеята за *равновесие* на силите след разгорещени кавги между победителите. Поради възраженията на австрийците на Прусия не е разрешено да погълне Саксония – вместо това тя получава като компенсация Познанската област и Рейнската долина, точно както Австрия е компенсирана с Италия и части от Югоизточна Германия поради факта, че запазва само Галицийската област от Полша. Дори Русия, чиито претенции за лъвския пай от територията на Полша накрая трябва да бъдат удовлетворени, е силно разтърсена в началото на 1815 г. от заплахата за англо-френско-австрийски съюз, който да се опълчи на диктата относно бъдещето на Саксония, и бързо отстъпва, за да избегне конфронтация. Сега изглежда, че никоя сила няма да има властта да налага желанията си върху останалите страни от Европа, така както се опитваше да направи Наполеон. Егоизмът на водещите държави в никакъв случай не се е изпарил от събитията през периода 1793–1815 г., но двойните принципи на „сдържаност и взаимна компенсация“[98] означават, че вече не е вероятно да има опити за едновластно доминиране над континента и че дори най-малките териториални промени ще трябва да се одобряват общо от членовете му.

Каквото и да се говори за европейската „петорна власт“ обаче, важно е да се помни, че петте Велики сили вече не са в същото взаимоотношение, каквото е било през 1750 г. или дори през 1789 г. Трябва да признаем, че въпреки подема на Русия след падането на Наполеон съществува грубо равновесие на силите. От друга страна, надали има друг период, в който англичаните да се радват на такава почти монополна власт над моретата, която едновременно поддържа и е поддържана от икономическото първенство над съперниците. В някои случаи, като например Индия, това е резултат от непрекъсната военна експанзия и грабителство, така че войната и търсенето на печалби се съчетават, за да привлекат субконтинента в чисто английска орбита до края на XVIII в.[99]. Същото се отнася и до завземането на Санто Доминго, което преди революцията върти цели три четвърти от колониалната търговия на Франция. Към края на 90-те години на XVIII в. то вече е ценен пазар на *английските* стоки и важен източник за *английския* реекспорт. Презокеанските пазари в Северна Америка, Западните Индии, Латинска Америка, Индия и Ориента се развиват по-бързо, отколкото тези в Европа, а освен това подобна търговия с трансокеански транспорт дава силен тласък на корабостроенето, операциите с жилищно имущество, морските застраховки, клиринговите сделки и банковата активност, които утвърждават Лондон като новия финансов център на света[100]. Въпреки че напоследък се пишат трудове, в които се поставят под съмнение бързият темп на развитие на английската икономика през XVIII в. и ролята на външната търговия в този растеж[101], фактът, че експанзията отвъд океана дава на страната безусловен достъп до огромни нови богатства, на които съперниците ѝ не могат да се радват, е безусловно доказан. Към 1815 г. англичаните контролират повечето от европейските колонии, имат доминираща позиция по морските пътища и в печелившите реекспортни търговии и са вече нацията с най-голямо богатство на глава от населението. През следващия половин век – както ще видим в следващата глава – те стават още по-богати, а Англия се превръща в „свръхдоминантна икономика" в световната търговска структура[102]. Принципът на равновесие, на който Пит и Касълрей* толкова държат, се прилага към териториалното разпределение в Европа, а не към колониалната или търговската сфера.

Малко от това би изненадало един интелигентен историк от ранния XIX век. Въпреки манията си за величие Наполеон изглежда на моменти се вманиачава на тема Англия – с нейната непоклатимост, морско превъзходство, с нейните банки и кредитна система – и явно иска да я види как се срива в калта. Подобни чувства на ревност и неприязън несъмнено съществуват, макар и в по-лека форма, и сред испанците, холандците и други, които наблюдават как Англия монополизира външния свят. Руският генерал Кутузов, който иска да спре хода на войската си на запад през 1812 г., след като Великата армия е изтласкана от родината му, може би прави много важно прозрение, когато се усъмнява дали е мъдро решението изцяло да се разбие Наполеон, тъй като „няма да го наследи Русия или пък някоя друга континентална страна, а онази сила, която вече владее моретата и чието доминантно положение ще бъде непоносимо"[103]. В крайна сметка обаче се случва неминуемото – високомерието на Наполеон и отказът му да направи компромис довеждат не само до свалянето му от власт, но и до пълна победа на най-големия му враг. Или, както Гнайзенау, друг генерал с усет за великото, сухо заключава: „Великобритания дължи страшно много на този негодник (Наполеон). Защото поради причинените от него събития величието, просперитетът и богатството ѝ станаха много по-големи. Тя е господарка на моретата и вече ни един съперник не я застрашава нито в славата, нито в търговията"[104].

---

* Касълрей, Робърт Стюарт, виконт (1769–1822) – англ. политик, военен министър през 1805–1806, 1807–1809, външен министър от 1812 г до смъртта си (*б. р.*).

СТРАТЕГИЯ И ИКОНОМИКА В ИНДУСТРИАЛНАТА ЕРА

4

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА И ПРОМЯНАТА В ГЛОБАЛНИЯ БАЛАНС, 1815–1885 г.

Международната система, която се развива в половинвековния период след падането на Наполеон, притежава доста необичайни характеристики. Някои от тях са само временни, а други се превръщат в неотменими черти на модерната ера.

Първата е бързото и след 1840 г. невероятно разрастване на една интегрирана глобална икономика, която привлича много различни райони във възникналата трансокеанска и трансконтинентална търговска и финансова мрежа с център в Западна Европа и по-специално във Великобритания. Тези десетилетия на английска икономическа хегемония са придружени от широко и разностранно развитие на транспорта и комуникациите, от все по-бързия трансфер на индустриална технология от един район в друг и от изключителния растеж на производствения продукт. Всичко това от своя страна стимулира разработването на нови земеделски земи и суровинни източници. Отпадането на тарифните бариери и други търговски ограничения заедно с широкото пропагандиране на идеите за свободна търговия и международна хармония подсказват, че е създаден нов международен ред, доста по-различен от периодичните конфликти между Великите сили, типични за XVIII в. Размириците и разходите за борбите от периода 1793–1815 г. – познати през XIX в. под името „Великата война“ – карат и консерватори, и либерали да изберат пътя на мира и сигурността, служейки си с най-различни средства като например Съвета на Европа или пък споразуменията за свободна търговия. Тези условия съвсем естествено поощряват дългосрочните търговски и индустриални инвестиции и спомагат за разрастването на глобалната икономика.

На второ място, този продължителен период без войни съвсем не означава, че междудържавните конфликти са прекратени. Ако не друго, то поне европейските и северноамериканските завоевателни войни срещу по-малко развитите народи се засилват и до голяма степен представляват военния съпровод на икономическото нахлуване в земите отвъд океана и на бързия упадък на техния дял от произведения продукт. Още повече че продължават да съществуват регионални и индивидуални конфликти между европейските сили, особено по въпроси за националността и териториалните граници. Но както ще видим по-нататък, откритите борби като например Френско-австрийската война от 1859 г. или войните за обединението на Германия през 60-те години са ограничени както по продължителност, така и по териториален обхват и дори Кримската война трудно може да се нарече значителен конфликт. Само Американската гражданска война прави изключение и заслужава по-широк анализ.

Трето, технологията, произтичаща от индустриалната революция, започва да оказва влияние върху военната и военноморската сфера. Но промените са много по-бавни, отколкото понякога са ни представяни, и чак през втората част на века железопътният транспорт, телеграфът, бързострелните оръжия, парният двигател и бронираните кораби стават наистина признак на военна мощ. Новата технология увеличава предимството във въоръжението и подвижността на войските, които Великите сили имат отвъд океана, но трябва да минат още години, докато военните и морските командири ревизират идеите си как да водят европейска война. Независимо от това техническите промени и индустриалното развитие имат все по-голямо влияние както на суша, така и по море, отразявайки се и върху относителната мощ на Великите сили.

Макар че е трудно да правим обобщения, изместването на баланса между Великите сили, причинено от неравномерните индустриални и технологични промени, вероятно предопределя резултата във войните от средата на XIX в. повече, отколкото финансите и кредитът. Разрастването на държавното чиновничество (хазни, инспектори, данъчни агенти) облекчава повечето режими при осигуряването на средства от паричните пазари освен в случаите, когато кредитните лихви са ужасяващо неизгодни или има временна криза в ликвидността на международната банкова система. Това се дължи главно на факта, че повечето от водените войни са относително кратки, тъй че целта е да се постигне бърза победа чрез съществуващата военна мощ и не изисква дългосрочна мобилизация на националните ресурси, нито осигуряването на нови приходи. Например никакво количество средства не би могло да спаси Австрия след пораженията, които търпи на бойното поле през 1859 и 1866 г., или пък много богатата Франция, след като армията ѝ е разбита във войната от 1870 г. Вярно е, че подобрата финансова осигуровка помага на Севера да победи Юга в Гражданската война и че Англия и Франция могат да си позволят Кримската война, но не и полубанкрутиралата Русия – това отразява превъзходството на техните икономики като общо, а не едно единствено предимство, което имат по отношение на кредита и финансите. По тази причина много по-малко може да се каже по отношение на военните финанси в XIX в., отколкото за предходния период.

Тези фактори – развитието на международната икономика и производствените сили, разкрепостени от индустриалната революция, относителната стабилност на Европейския континент, модернизацията на военната морската технология, избухването на чисто локални и краткотрайни войни – естествено, по различен начин облагодетелстват всяка от Великите сили. Върху една от тези страни – Англия – общите икономически и геополитически тенденции от периода след 1815 г. се отразяват толкова добре, че тя се превръща в по-различен тип сила от останалите. Всички други търпят спадове, често доста сериозни, в относителната си мощ. През 1860 г. напредналата индустриализация вече започва още веднъж да променя равновесието на силите.

Трябва да споменем и друга характерна черта на този период. От началото на XIX в. нататък историческата статистика ни помага да проследим разместването на баланса на силите и да измерим по-точно динамиката на системата. Важно е да разберем обаче, че много от данните са съвсем приблизителни, особено за страните, които нямат задоволителен чиновнически апарат, че част от изчисленията за дяловете на световния производствен продукт са чисти догадки на статистиците от много по-късен период и че най-сериозният проблем – икономическото богатство, не винаги и не веднага се превръща във военна мощ. Всичко, което статистиката може да направи, е да даде груба представа за материалния потенциал на една страна и за позицията ѝ в някаква сравнителна класация на водещите държави.

Повечето историци икономисти държат да отбележат, че „индустриалната революция“ не е станала за един ден. В сравнение с политическите „революции“ от 1776 г., 1789 г. и 1917 г. тя е постепенен, бавен процес. Тя се отразява само върху някои производители и средства за производство и завладява отделни райони, а не наведнъж цялата страна[1]. Но всички тези предварителни уговорки не могат да омаловажат факта, че някъде около 1780 г. започва да възниква трансформация от фундаментално значение в икономическия статус на хората – не по-малко важна според специалистите от промяната (безспорно много по-бавна), която претърпява дивият ловец от палеолита, за да стигне до земеделеца от неолита[2]. Найважната намеса на индустриализацията и по-точно на парната машина в живота на човека е, че заменя човешката двигателна сила с механична, че превръща топлината в работа посредством „бързите, редовни, точни и неуморни машини“[3]. По този начин човечеството е в състояние да експлоатира огромни нови източници на енергия. Последствията от въвеждането на тези новоизобретени машини са направо главозамайващи: в 1820 г. човек, който работи с няколко задвижвани от енергия стана, вече произвежда двайсет пъти повече от работещия ръчно, а предачната машина има капацитет, който е двеста пъти по-голям от този на чекръка. Един единствен локомотив може да транспортира стоки, за които биха били необходими стотици впрегатни коне, и го прави далеч по-бързо. Разбира се, индустриалната революция има и много други важни аспекти – фабричната система например или разпределението на труда. Но същественото за целта на нашето изследване е огромното увеличение на производителността, особено в текстилната промишленост, което от своя страна стимулира търсенето на повече машини, повече суровини (най-вече памук), повече желязо, повече кораби, по-добри комуникации и така нататък.

Още повече че, както отбелязва проф. Ландес, това безпрецедентно увеличение в производителността на човека е напълно самостойно: „Преди подобрението в условията за живот, а оттук и за оцеляване, и увеличените икономически възможности винаги са били следвани от нарастване на населението, което евентуално да консумира постигнатите придобивки. Сега за пръв път в историята както икономиката, така и човешкото познание се развиват достатъчно бързо, за да генерират постоянен поток от инвестиции и технологически изобретения, поток, който вдигна до незрими висоти тавана на положителните изчисления на Малтус“[4].

Последната забележка е от особено важно значение. От XVIII в. нататък нарастването на световното население започва да се ускорява: в Европа цифрите се покачват от 140 млн. в 1750 г. на 187 млн. през 1800 г. и 266 млн. през 1850 г. Азия направо „експлодира“ от 400 млн. през 1750 г. на около 700 млн. един век по-късно[5]. Каквито и да са причините – благоприятни климатични условия, по-голямо плодородие, спадане на заболеваемостта, увеличение от подобен мащаб е обезпокоително. Макар селскостопанската продукция в Европа и Азия да нараства през XVIII в. и всъщност също да е основна причина за увеличаване броя на населението, самата численост на глави (и стомаси) заплашва след време да ликвидира всички печалби от допълнителните земеделски добиви. Набегът към странични земи, безработицата в земеделските райони и изселването на цели семейства към вече пренаселените градове на Европа в края на XVIII в. са някои от симптомите на този бум на населението[6].

Индустриалната революция в Англия (в съвсем груби макроикономически измерения) до такава степен повишава производителността на постоянна основа, че последвалият растеж на националното богатство и покупателната способност на населението непрекъснато надвишават покачването в числеността. Докато населението на страната се увеличава от 10,5 млн. през 1801 г. до 41,8 млн. през 1911 г. – годишно увеличение от 1,26 %, националният продукт се покачва много по-бързо, може би четиринайсеткратно за периода на XIX в. Ако се позовем на територията, която статистиката* покрива, средногодишното увеличение в брутния национален продукт е между 2 и 2,25 %. Само през управлението на кралица Виктория продуктът на глава от населението се покачва два и половина пъти.

Сравнени със степента на нарастване, постигната от много други страни след 1945 г., тези цифри не са впечатляващи. Вярно е също, както ни напомнят социалните историци, че индустриалната революция налага ужасни условия на новоформирания пролетариат, който се труди във фабриките и мините и живее в нездравословни, пренаселени, построени от спекуланти градове. Все пак остава най-важният факт – че продължителното увеличение на производителността в машинния век носи най-разнообразни облаги с течение на времето: средната реална заплата в Англия се покачва с 15–25 % през годините 1815–1850 и с впечатляващите 80 % през следващия половин век. „Централният проблем на века, напомня Аштън на онези критици, които мислят, че индустриализацията е трагедия, е как да се нахранят, облекат и настанят на работа поколения деца, които по численост далеч надвишават предшествениците си“[7]. Новите машини не само осигуряват работа на все по-голяма част от сякаш извиращото население, но и повдигат общия национален доход на глава от населението. Повишеното търсене на хранителни продукти и стоки от първа необходимост от страна на градските работници скоро е задоволено от революцията на парозадвижваните комуникации – жп линиите и параходите пренасят селскостопанските излишъци на Новия свят, за да задоволят нуждите на Стария.

Можем да приемем тези факти по различен начин, като използваме изчисленията на професор Ландес. Той отбелязва, че през 1870 г. Обединеното кралство използва 100 млн. тона въглища, което е „равно на 800 млн. калории енергия, достатъчна „да нахрани“ население от 850 млн. възрастни в продължение на една година (действителното население тогава е 31 млн.)“. Капацитетът на парните машини в Англия през 1870 г., около 4 млн. конски сили, е равна на мощността, която могат да произведат 40 млн. души, но такова количество хора биха изяли около 320 млн. бушела пшеница за една година – над три пъти повече от годишното производство на цялото Обединено кралство през 1867–1871 г.[8]. Използването на неодушевени източници на енергия позволява на човека от индустриалната ера да надхвърли границите на биологията и да създаде невероятно увеличение в производството и материалното си благополучие, без да изпитва на гърба си тежестта на едно бързо нарастващо население. Аштън трезво отбелязва (чак през 1947 г.): „В днешно време в равнините на Индия и Китай има мъже и жени, изтормозени от болести, които едва ли живеят по-добър живот, поне на пръв поглед, от впрегатния добитък, дето се труди с тях през деня и дели подслон с тях нощем. Подобен азиатски стандарт на живот и подобен немеханизиран ужасяващ труд сполетяват тези, които се размножават на численост, без да преминат през индустриална революция“[9].

Упадъкът на неевропейския свят

Преди да обсъдим влиянието на индустриалната революция върху системата на Великите сили, добре е да проследим отражението ѝ в по-далечни страни, особено в Китай, Индия и други неевропейски общества. Загубите, които те търпят, са двустранни. Съвсем не е вярна тезата, внушавана преди време, че народите от Азия, Африка и Латинска Америка са живели щастливо и идилично, преди да дойде „западният мъж“. „Трябва да наблегнем на елементарната истина, че типична характеристика на всяка страна, преди да изживее индустриална революция и модернизация, е бедността – ниска производителност, нисък продукт на глава от населението в традиционното селско стопанство – всяка икономика, при която селското стопанство е основна част от националния доход, не може да произвежда голям излишък над моментните нужди за консумация“[10]. От друга страна, имайки предвид, че през 1800 г. селскостопанската продукция е в основата както на европейските, така и на неевропейските общества, и че в страни като Индия и Китай също съществуват много търговци, производители на текстил и занаятчии, разликите в дохода на глава от населението не са толкова огромни. Например един индийски ръчен тъкач печели към половината от това, което взема неговият европейски колега преди индустриализацията. Този факт говори също, че дори само поради многобройността на азиатските земеделци и занаятчии Азия все още притежава доста по-голям дял в световния производствен продукт от много по-слабо населената Европа, преди парната машина и задвижваният с енергия стан да преразпределят равновесието в света.

Двете находчиви изчисления на Байрох* (виж таблици 6 и 7) показват колко драстично се е променил балансът в резултат на европейската индустриализация и експанзия[11].

---

* Т.е. някои от историческите статистически данни се отнасят за Англия (без Ирландия), други за Обединеното кралство (с Ирландия), а някои включват само Северна, без Южна Ирландия (*б. а.*).

* Поне според дефиницията на Байрох за „производствени стоки“ (виж бел. 11) (*б. а.*).

ТАБЛИЦА 6

Относителен дял от световното производство, 1750–1900 г.

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
Европа (като цяло)	23,2	28,1	34,2	53,2	61,3	62,0
Обединено кралство	1,9	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Хабсбургска империя	2,9	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Франция	4,0	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Герм. държ. (Германия)	2,9	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Итал. държ. (Италия)	2,4	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Русия	5,0	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
Съединени щати	0.1	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Япония	3,8	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
Третият свят	73,0	67,7	60,5	36,6	20,9	11,0
Китай	32,8	33,3	29,8	19,7	12,5	6,2
Индия/Пакистан	24,5	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

ТАБЛИЦА 7

Ниво на индустриализация на глава от населението, 1750–1900 г.

(съотнесено към Обединеното кралство през 1900 г. = 100)

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
Европа (като цяло)	8	8	11	16	24	35
Обединено кралство	10	16	25	64	87	[100]
Хабсбургска империя	7	7	8	11	15	23
Франция	9	9	12	20	28	39
Герм. държ. (Германия)	8	8	9	15	25	52
Итал. държ. (Италия)	8	8	8	10	12	17
Русия	6	6	7	8	10	15
Съединени щати	4	9	14	21	38	69
Япония	7	7	7	7	9	12
Третият свят	7	6	6	4	3	2
Китай	8	6	6	4	4	3
Индия	7	6	6	3	2	1

Очевидно е, че основната причина за тези промени е невероятното увеличение в производителността, което се дължи на индустриалната революция. Между 1750 и 1830 г. механизацията на предачеството в Англия повишава производителността само в този сектор от 300 до 400 пъти, тъй че делът на англичаните в общото световно производство се покачва драстично и продължава да се покачва, докато тя става „първата индустриална нация“[12]. Когато другите европейски държави и Съединените щати тръгват по пътя на индустриализацията, техните дялове също се покачват рязко, както и нивото на индустриализация на глава от населението и националното им богатство. Но при Китай и Индия нещата стоят съвсем другояче. Не само че дяловете им в общото световно производство относително спадат, просто защото производството на Запада расте толкова бързо, ами в някои случаи икономиките им абсолютно западат, т.е. те се деиндустриализират поради заливането на традиционните им пазари с далеч по-евтините и висококачествени продукти на ланкширските текстилни фабрики. След 1813 г., когато свършва търговският монопол на Източноиндийската компания, вносът на памучни платове в Индия се увеличава неимоверно, от 1 млн. ярда (1813 г.) на 51 млн. (1830 г.) и до 995 млн. през 1870 г., като измества много от традиционните местни производители през това време. Накрая, и това ни връща пак към възгледите на Ащън за извънредната бедност на „тези, които се размножават на численост, без да преминат през индустриална революция“, огромното нарастване на населението на Китай, Индия и страните от Третия свят вероятно намалява общия доход на глава от населението поколение след поколение. Оттук идва забележителното – и ужасяващо – предположение, че ако нивата на индустриализация на глава в Европа и Третия свят през 1750 г. не са много различни, то през 1900 г. втората цифра е една осемнайста от първата (2 % към 35 %), и само една петдесета от данните за Обединеното кралство (2 % към 100 %).

Влиянието на западния човек във всичките си варианти изразява найсилно динамиката на световните сили през XIX в. То се проявява не само в различните икономически взаимоотношения – от „неофициалното господство“ на крайбрежните търговци, морски превозвачи и консули до прекия контрол на плантатори, строители на железопътни линии и минни компании[13], но също и в проникването на изследователи, мисионери, внасянето на болестотворни зарази от Запада, в приобщаването към западните религии. То действа както в централната част на континентите – на запад от Мисури, на юг от Аралско море, така и по устията на африканските реки и около бреговете на тихоокеанските архипелази. Понякога това влияние е възвеличено във впечатляващи паметници край пътища, жп мрежи, телеграфи, пристанища и обществени сгради, които англичаните издигат в Индия, но ужасният елемент тук са кръвопролитията, насилието и грабежите, които придружават толкова много от колониалните войни през този период[14]. Естествено, белезите на насилие и завоевание съществуват още от времето на Кортес, но сега темпът се засилва. През 1800 г. европейците завладяват и контролират 35 % от сушата на света; през 1878 г. тази цифра е вече 67 %, а през 1914 г. надхвърля 84 %[15].

Развитите технологии на парните машини и механизираните инструменти дават на Европа решителни икономически и военни предимства. Подобренията на пълнените през дулото пушки (капсули, витлови нарези и др.) са достатъчно знаменателни. Изобретяването на оръдието със задно пълнене, при което силно се увеличава скоростта на стрелбата, е още една крачка напред, а картечниците „Гатлинг“ и „Максим“ и леката полска артилерия дават последния тласък на новата „стрелкова революция“, която съвсем елиминира възможностите за успешна съпротива на местните народи, зависими от остаряла бойна техника. Парната канонерка означава, че европейската морска мощ, вече ненадмината в открити води, може да се пренесе на сушата чрез големите водни пътища като реките Нигер, Инд, Яндзъ: по този начин подвижността и стрелковите възможности на Немезис по време на Опиумната война през 1841 и 1842 г. са разгромителни за китайските войски, преодолени с лекота от противника[16].

Вярно е, разбира се, че физически трудните терени (например Афганистан) забавят нашествието на западния военен империализъм и че неевропейски армии, като тези на сикхите и алжирците през 1840 г., които са възприели по-нов тип оръжие и тактика, оказват много по-сериозна съпротива. Но винаги когато боят се води на открито място, където Западът може да използва картечниците и тежката си артилерия, съмнение за изхода на борбата не съществува. Може би най-неравната схватка, която познава историята, е в края на века по време на битката за Омдурман (1898 г.), когато за половин сутрин картечниците тип „Максим“ и „Лий-Енфийлд“ от армията на Кичънър унищожават 11 000 дервиши, като англичаните дават само 48 жертви. В резултат на стрелковото превъзходство, подобно на индустриалната производителност, водещите държави вече притежават петдесет или стократно по-големи възможности от тези, които са в края на списъка. Глобалното господство на Запада, чиито наченки личат още от времето на Да Гама, сега е почти безгранично.

Хемегон ли е Англия?

Ако жителите на Пенджаб, анамците, племената сиукс и банту са „губещите“ (да използваме термина на Ерик Хобсбаум)[17] в експанзията от началото на XIX в., безспорно англичаните са „печелившите“. Както отбелязахме в предходната глава, до 1815 г. те вече са постигнали забележителна степен на глобално превъзходство благодарение на сложната комбинация от морско господство, финансови кредити, търговски опит и гъвкава дипломация. Индустриалната революция засилва позицията на една държава, която вече е постигнала големи успехи в прединдустриалните търговски борби на XVIII в. и после я трансформира в друг вид сила. Да повторим, че макар скоростта на промените да е по-скоро плавна; отколкото революционна, резултатите са силно впечатляващи. През периода 1760–1830 г. Обединеното кралство притежава около „две трети от индустриалното производство в Европа“[18], а нейният дял от световния производствен продукт скача от 1,9 на 9,5 %. През следващите трийсет години разрастването на английската индустрия покачва тази цифра до 19,9 %, независимо че новата технология прониква и в другите западноевропейски страни. Към 1860 г., когато вероятно Англия достига относителния си зенит, тя произвежда 53 % от желязото и 50 % от въглищата и лигнита в света, а изразходва малко по-малко от половината производство на суров памук на земята. „С население, представляващо 2 % от населението на света и 10 % от европейското, Обединеното кралство вероятно има капацитет в модерната индустрия, равен на 40–45 % от световния потенциал и 55–60 % от този на Европа“[19]. Консумацията на енергия от модерни източници (въглища, лигнит, мазут) през 1860 г. е пет пъти по-голяма от тази на Съединените щати или Прусия/Германия, шест пъти по-голяма от тази на Франция и сто петдесет и пет пъти по-голяма от тази на Русия! Англия контролира една пета от търговската дейност на света, но само две пети от търговията на производствени стоки. Над една трета от търговските кораби плават под английски флаг и делът тук бързо се увеличава. Нищо чудно, че англичанинът от средата на Викторианската епоха възвеличава уникалната позиция на страната си (както икономистът Джевънс я определя през 1865 г.) като търговски център на Вселената: „Равнините на Северна Америка и Русия са нашите житни поля; Чикаго и Одеса са нашите житници; Канада и Балтика са горите ни; в Австралия и Малайзия се намират овцефермите ни, а Аржентина и западните прерии на Северна Америка хранят стадата ни волове. Перу ни праща среброто си, а златото на Южна Африка и Австралия се стича в Лондон. Индусите и китайците отглеждат чай и кафе за нас, захарните плантации и подправките ни са в Индиите. Испания и Франция се грижат за лозята ни, а Средиземно море е нашата овощна градина. Памукът ни, който от дълго време насам е засаден в южните райони на Съединените щати, сега вирее във всички топли зони на Земното кълбо“[20].

Тъй като подобни прояви на самочувствие, както и производствената и търговската статистика, върху които почиват, сякаш предполагат недосегаемо доминантна позиция на Англия, редно е да посочим някои факти, поставящи тази позиция в друг контекст. Първо – макар да звучи педантично, – малко вероятно е брутният национален продукт (БНП) да е най-големият в света през десетилетията след 1815 г. Като имаме предвид дори само числеността на населението в Китай (по-късно и в Русия) и че селскостопанското производство и разпределение градят основата на националното богатство навсякъде, дори и в Англия през годините преди 1850 г., общият национален продукт на последната никога не изглежда тъй впечатляващ, както продукцията на глава от населението или пък темпът на индустриализация. Все пак „сам по себе си обемът на общия БНП няма толкова голямо значение“[21]. Физическият продукт от стотици милиони селяни може да засенчи този на пет милиона фабрични работници, но тъй като голяма част от него се консумира веднага, много по-малко вероятно е да произведе излишък от богатство или решаващо военно надмощие. Сферата, в която Англия е силна, наистина ненадмината през 1850 г., е модерната, повишаваща благосъстоянието индустрия с всички предимства, които произтичат от нея.

От друга страна – и тази втора точка съвсем не е дребнава, – растящият производствен потенциал на Англия не е достатъчно организиран в десетилетията след 1815 г., за да изведе държавата до бързи постижения (оръжие и жива сила) във военно отношение, така както, да речем, става с владенията на Валенщайн през 30-те години на XVII в. или с нацистката икономика по-късно. Напротив, идеологията на политическата икономика *laissez-faire**, която процъфтява през тази ранна индустриализация, проповядва каузата на вечния мир, ниските държавни разходи (особено за отбраната) и намаляването на държавния контрол върху икономиката и индивида. Както се съгласява Адам Смит в „Богатството на нациите“ (1776 г.), може би е необходимо да търпим поддържането на армия и военноморски флот, за да се защити бриганското общество от „насилието и инвазията на други независими общества“. Тъй като обаче въоръжените сили *per se** са „непродуктивни“ и не прибавят някаква стойност към националното богатство, така както една фабрика или ферма, те трябва да се поддържат на възможно най-ниско ниво, без да е застрашена националната безопасност[22]. Приемайки (или поне надявайки се), че войната е последното средство и малко е вероятно да се случи в бъдещето, последователите на Смит, а още повече тези на Ричард Кобдън** биха били ужасени от идеята да се организира една държава на военна нога. Поради това „модернизацията“, която се извършва в английската индустрия и комуникации, не е съпроводена от развитие в армията и тя (с малки изключения)[23] е стагнирана в продължение на десетилетия след 1815 г.

---

* Laissez-faire – термин, означаващ свобода на икономическата инициатива, капитализъм при минимална държавна намеса (по лозунга на френската икономическа школа на физиократите) (*б. р.*).

Следователно, колкото по-възходяща е английската икономика в средата на Викторианската епоха, вероятно толкова по-малко „мобилизирана“ за конфликт е тя в сравнение с кой да е друг период от времето на Стюартите насам. Меркантилистките мерки, които наблягат на връзките между националната сигурност и националното богатство, са елиминирани бързо: премахват се защитните тарифи; пада забраната върху износа на напреднала технология (т.е. текстилни машини); отменени са Навигационните актове, създадени и за да предпазят големия брой английски търговски кораби и моряци в случай на война; имперските “преференции“ са премахнати. Разходите по отбраната се поддържат на абсолютния минимум, средно около 15 млн. лири годишно през 40-те години на XIX в., и не надхвърлят 27 милиона през по-размирните от 60-те години. Въпреки това през последния период английският БНП възлиза общо на около 1 млрд. лири. През петдесетте или повече години след 1815 г. военните сили изразходват само 2–3 % от БНП и разходите на централното правителство като цяло са много по-малки в сравнение с тези от XVIII или XX в.[24]. Това биха били изключително ниски стойности за страна със скромни средства и амбиции. За страна, която съумява да „управлява вълните“, която притежава огромна, разпростряла се надалеч империя и която все още има голям интерес да се запази равновесието на силите в Европа, те са наистина изумителни.

Така както е със Съединените щати през 20-те години на XX в., размерите на английската икономика в света не се отразяват върху бойната сила на страната; нито пък институционните структури *laissez-faire* с миниатюрна бюрокрация, която все повече се откъсва от търговията и производството, не могат да мобилизират английските ресурси за една тотална война, без да причинят огромни размирици. Както ще видим по-нататък, дори една ограничена война като Кримската успява да разтърси системата из основи, макар че тревогата, която създава, преминава твърде бързо. Англичаните от средата на Викторианската епоха показват минимален ентусиазъм за военни интервенции в Европа, които винаги струват много и са вероятно неморални, и съзнават добре, че равновесието между континенталните Велики сили прави всяка широкомащабна акция от страна на Англия безпредметна. Тя се стреми по дипломатически път и чрез движение на морски ескадрили да влияе върху политическите събития по важните краища на Европа (Португалия, Белгия и Дарданелите) и се въздържа от намеса на други места. В края на 50-те и 60-те години дори Кримската кампания се смята за грешка. Поради тази си липса на желание и ефективност Англия не играе важна роля в съдбата на Пиемонт в критичната 1859 година, не одобрява „намесата“ на Палмерстон и Ръсел в аферата Шлезвиг-Холщайн през 1864 г. и наблюдава отстрани, когато Прусия разгромява Австрия през 1866 г. и Франция четири години по-късно. Не е изненадващо, че английският военен капацитет се представя в сравнително скромни размери на армията през този период (виж таблица 8), малка част от която може да се използва за европейски военни конфликти.

ТАБЛИЦА 8

Численост на армиите на Великите сили, 1816–1880 г.[25]

	1816	1830	1860	1880
Обединено кралство	255 000	140 000	347 000	248 000
Франция	132 000	259 000	608 000	544 000
Русия	800 000	826 000	862 000	909 000
Прусия/Германия	130 000	130 000	201 000	430 000
Хабсбургска империя	220 000	273 000	306 000	273 000
Съединени щати	16 000	11 000	26 000	36 000

Дори в извъневропейския свят, където Англия предпочита да разгръща бойните си части, военните и политическите служители в страни като Индия почти винаги се оплакват от *неефективността* на командваните от тях поделения, имайки предвид дори само огромните територии, които трябва да контролират. Колкото и импозантна да изглежда империята върху картата на света, офицерите по места са наясно, че управлението им виси на косъм. Споменаваме всичко това, за да подчертаем, че Англия е друг тип велика сила от началото до средата на XIX в. и нейното влияние не може да се измерва с традиционните критерии за военна хегемония. Тя е силна в някои други сфери, всяка от които е смятана от англичаните за много по-ценна, отколкото една голяма и скъпоструваща армия в бездействие.

Първата от тях е морската. Повече от цял век преди 1815 г. Кралският флот обикновено е най-големият в света. Но това морско превъзходство често е оспорвано, особено от Бурбоните. Наистина от време на време те пускат по някоя „заплаха“. Адмиралтейството следи предпазливо и руските корабостроителни програми, и американското строителство на големи фрегати, но всяка от тези предусещани опасности изчезва бързо и оставя английската военноморска мощ да упражнява (по думите на професор Лойд) „по-широко влияние, отколкото някога е съществувало в историята на морските империи“[26]. Независимо от непрекъснатото намаляване на числеността след 1815 г. Кралският флот в някои моменти сигурно е не по-малко силен от другите три или четири флота, които също имат действителна бойна мощ. И основните му флотилии *са* фактор в европейската политика, поне по периферията на континента. Ескадрилата на котва в Тежу, която защитава португалската монархия срещу вътрешна и външна опасност, решителната

* Per se (*лат.*) – лично (*б. пр.*).

** Кобдън, Ричард (1804–1865) – англ. политик, привърженик на идеите на икономическия либерализъм – „свободна търговия“ (free trade) (*б. р.*).

намеса на военноморските сили в Средиземно море (срещу алжирските пирати през 1816 г. разгромът на турския флот при Наварино през 1827 г.; възпирането на Мехмед Али при Акра през 1840 г.) и точно изчисленото присъствие на флота, на котва пред Дарданелите винаги, когато „източният въпрос“ се изостри – всичко това е демонстрация на английската морска мощ, която, макар и географски ограничена, тежи в съзнанието на европейските правителства. Извън Европа, където флотилии от Кралския флот или дори отделни бойни кораби са ангажирани с цял куп дейности – да се борят с пиратството, да засичат кораби с роби, да помагат за акостирането на морски съдове, да внушават страхопочитание у местните владетели от Кантон до Занзибар, английското морско превъзходство изглежда повече от решително[27].

Втората важна сфера на британско влияние е разрастващата се колониална империя. Тук отново общото положение е в много по-благоприятна светлина, отколкото през предходните два века, когато Англия трябва да се бие многократно за владенията си с Испания, Франция и други европейски страни. Сега освен спорадичните тревоги около движението на французите в Тихия океан или руските набези в Туркестан тя няма сериозни съперници. Тъй че едва ли е преувеличено да кажем, че между 1815 и 1880 г. голяма част от английската империя съществува в силово-политически вакуум, затова и колониалната ѝ армия може да бъде поддържана в сравнително малоброен състав. Наистина английският империализъм има граници, а също и някои проблеми с разширяването на Американската република в Западното полукълбо, както и с Русия и Франция на Източното. Но в много части на тропиците и за дълги периоди от време английските интереси (търговци, плантатори, изследователи, мисионери) не се сблъскват с ничии други освен с тези на местното население.

Тази относителна липса на външно напрежение заедно с разпространението на либералното *laissez-faire* у дома дават основание на мнозина коментатори да твърдят, че колониалните завоевания са излишни, че са просто „воденични камъни“ на врата на пренатоварения английски данъкоплатец. Каквато и да е риториката на антиимпериализма вътре в Англия, факт е, че империята продължава да расте, разширявайки се (според едно изчисление) средногодишно със скорост 100 000 кв. мили за периода 1815–1865 г.[28]. Някои от стратегическите и търговските придобивки като Сингапур, Аден, Фолкландските острови, Хонконг, Лагос и други са завоевания на жадните за земя бели преселници, които прекосяват южноафриканските степи, канадските прерии и австралийските пустини. Тяхната експанзия обикновено предизвиква местна съпротива, която често трябва да бъде потушавана с военни части от Англия или Британска Индия. Дори официалното анексиране среща съпротива от страна на правителството във Великобритания, което се притеснява от все по-дългия списък на отговорностите. „Неофициалното влияние“ на разпространялото се британско общество се чувства от Уругвай до Левант и от Конго до Яндзъ. Сравнен със спорадичните колонизаторски опити на французите и полокализираната вътрешна колонизация на американците и руснаците, империализмът на англичаните е съвсем друга категория през по-голямата част от XIX в.

Третата сфера, където се чувства силата и значимостта на Великобритания, е сферата на финансите. Разбира се, този елемент трудно може да се отдели от общия индустриален и търговски прогрес на страната. За да се поддържа индустриалната революция, са нужни пари, които по-нататък произвеждат още пари под формата на възвръщаемост на капиталните инвестиции. А както показа предходната глава, британското правителство има дълъг опит как да се възползва от кредита си на банковите и паричните пазари. Но развитието на финансовата сфера в средата на XIX в. е както количествено, така и качествено различно от това, което е било преди. На пръв поглед по-очебийни са количествените различия. Дългият мирен период и леснодостъпният капитал в Обединеното кралство заедно с развитието на финансовите институции в страната стимулират населението да инвестира, както никога досега, в чужбина: около 6-те млн. лири, които се изнасят годишно в десетилетието след битката при Ватерло, до средата на века се покачват на над 30 млн., а в периода 1870–1875 г. достигат невероятната цифра 75 млн. лири. В резултат приходите за Великобритания от такива лихви и дивиденти, които през всяка следваща година след 1830 г. представляват огромната сума от 8 млн. лири (в края на 30-те години), през 70-те години са над 50 млн. лири годишно; но по-голямата част от тях веднага се инвестират повторно отвъд океана подобно на спирала, която не само прави Англия още по-богата, но и непрекъснато поощрява световната търговия и комуникации.

Последиците от този огромен износ на капитал са няколко и много важни. Първата е, че печалбите от презокеанските инвестиции значително намаляват несъответствието в годишната търговия на видими стоки, което страната неминуемо създава. В това отношение приходите от инвестиции се прибавят към вече значителните невидими печалби, идващи от морски транспорт, застраховки, банкови такси, сделки с жилищно строителство и т. н. Заедно те осигуряват не само условия да не съществуват кризи в баланса на изплащанията, но и обогатяват цялата империя. Втората последица е, че английската икономика действа като огромен мях, всмукващ невероятно количество суровини и хранителни продукти и изтласкващ купища текстил, железарска продукция и други стоки. Тази система на видима търговия е дублирана и допълнена от мрежата на морския транспорт, застрахователните сделки и банковите връзки, която се разпростира към света от Лондон (най-вече), Ливърпул, Глазгоу и много други големи градове през целия XIX в.

При отвореността на английския вътрешен пазар и желанието на Лондон да реинвестира приходите от чужбина в нови жп линии, пристанища, енергийни и водни централи и селскостопански начинания от Джорджия до Куийнсланд се получава общо допълване на потока видими стоки и на инвестиционната система*. Като прибавим към това и все по-широкото внедряване на златния стандарт и развитието на международна борса и разплащателен механизъм, базиран на сметките, теглени в Лондон, едва ли можем да се чудим защо англичаните от средата на Викторианската епоха са убедени, че следвайки принципите на класическата политическа икономия, те са открили тайната, която гарантира както непрекъснат и нарастващ просперитет, така и световна хармония. Макар че много отделни личности – защитници на торите, ориенталски деспоти, новоизлюпени социалисти – все още сякаш са слепи, за да признаят тази истина, след време всички ще се врекат във фундаменталната валидност на икономиката *laissez-faire* и утилитарните кодове на управление[29].

---

* Аржентина например е в състояние да намери готов пазар в Обединеното кралство за износа си от говеждо месо и зърно, като по този начин си позволява не само да заплати за внесените английски индустриални продукти и различните заеми, отпуснати от Лондон, но и да задържи собствения си кредит висок за по-нататъшни заеми. Изумителен е контрастът със заемите на САЩ за Латинска Америка през XX в. – те отпускат краткосрочни заеми и не разрешават вноса на селскостопанска продукция (*б. а.*).

Докато в краткотраен план това прави англичаните по-богати отвсякога, не съдържа ли то и елементи на стратегическа опасност в дългосрочния си аспект? Ретроспективно човек може да открие поне две следствия от тези структурни икономически промени, които по-късно ще се отразят върху относителната мощ на Великобритания в света. Първото е начинът, по който страната допринася за дълготрайната експанзия на други нации, като създава и развива чуждестранната индустрия и селското стопанство чрез периодични финансови инжекции, а и като строи жп линии, пристанища и параходи, които ще дадат възможност на чуждестранните производители да конкурират собствената ѝ продукция през следващите десетилетия. В тази връзка трябва да отбележим, че въвеждането на парната енергия, фабричната система, железопътния транспорт и по-късно на електричеството помага на Великобритания да преодолява естествените, физически трудности за постигане на по-висока производителност и по този начин да увеличава богатството и силата на страната. Ала новите изобретения улесняват Съединените щати, Русия и Централна Европа дори повече, тъй като пречките за развитието на техния сухоземен потенциал са много по-малко. Общо взето, индустриализацията изравнява възможностите за използването на местните ресурси и по този начин отнема някои преимущества, с които се ползват по-малки, периферни страни с развита морска търговия, и ги прехвърля върху по-големи, предимно сухоземни държави[30].

Втората потенциална стратегическа слабост е в нарастващата зависимост на английската икономика от международната търговия и още повече – от международните финанси. До средата на XIX в. износът представлява повече от една пета от националния доход[31], много по-голям дял, отколкото по времето на Уолпол или Пит. Особено за огромната памучно-текстилна промишленост презокеанските пазари са жизнено важни. Но еднакво значим в този период, когато Великобритания се превръща от предимно селскостопанска в градско-индустриална страна, става вносът на суровини и все повече на хранителни продукти. В най-бързоразвиващия се сектор – „невидимите“ услуги на банковото дело, застраховките, жилищното настаняване и инвестирането в чужбина – зависимостта от световния пазар е дори по-критична. Светът е затворен като в мида в лондонското Сити и това е чудесно в мирно време; но какво би станало, ако пак се стигне до една война на Великите сили? Дали английските експортни пазари няма да пострадат дори повече, отколкото през 1809 г. и 1811–1812 г.? Не са ли се обвързали цялата икономика и местното население прекалено много с вноса на стоки, който лесно може да секне или да бъде временно блокиран в периоди на конфликт? И няма ли крепящата се на Лондон световна банкова и финансова система да рухне при започването на нова световна война, защото пазарите може да бъдат закрити, застраховките спрени, международните капитални трансфери забавени и кредитът ликвидиран? Парадоксално е, че при такива обстоятелства развитата английска икономика би пострадала повече, отколкото някоя „по-незряла“, но и по-малко зависима от международната търговия и финанси държава.

При либералните възгледи за междудържавна хармония и непрекъснато увеличаващо се благополучие тези размишления изглеждат излишни страхове; държавните мъже трябва единствено да действат рационално, за да избегнат глупавите караници с другите народи. И действително, твърдят либералите привърженици на *laissez-faire*, колкото повече английската индустрия и търговия се интегрират и зависят от световната икономика, толкова по-малко настроена за конфронтация ще бъде тя. По същия начин разрастването на финансовия сектор е положително явление, тъй като то не само подхранва „бума“ от средата на века, но и демонстрира колко развита и прогресивна страна е станала Великобритания. Дори другите държави да последват примера ѝ и да се индустриализират, тя може да пренасочи усилията си за подпомагане на тяхното развитие и от това да спечели още повече. По думите на Бърнард Портър тя е първото оплодено яйце, от което се показват крака, първата попова лъжичка, която се превръща в жаба, първата жаба, която изскача от вира. Тя е икономически различна от останалите, но само защото е толкова по-напред от тях[32]. Като имаме предвид това високопарно самочувствие, страховете от стратегическите слабости изглеждат неоснователни. Повечето викторианци предпочитат като Кингсли, разплакан от гордост по време на Голямото изложение в Кристалния дворец* през 1851 г., да вярват, че тяхната съдба се ръководи от космически сили: „Предачната машина и железопътните релси, презокеанските параходи на Кюнард и електрическият телеграф за мен са признаци, поне в някои отношения, че сме в хармония с Вселената; че съществува някакъв висш дух, който ни направлява... Богът – Създател и Учител“[33].

Следователно като всички останали цивилизации, които са на върха на колелото на съдбата, и англичаните вярват, че позицията им е „естествена“ и ще продължи вечно. И точно както всички тия други цивилизации и тях ги очаква разтърсващ шок. Но в този момент той е още далеч в бъдещето и в английския живот по времето на Палмерстон и Маколи все още действащ фактор са предимно силните страни, а не слабостите на системата.

---

* Кристален дворец – название на сградата на Голямото индустриално изложение в Лондон през 1851 г.; огромната сграда, проектирана от Джон Пакстън и издигната в Хайд парк, била с авангардна архитектура – стъклени панели и покрив, откъдето дошло и названието ѝ (*б. р.*).

„Средните сили“

Влиянието на икономическата и технологичната промяна върху позицията на Великите сили в континентална Европа е много по-малко за този половин век след 1815 г., главно защото индустриализацията, която се извършва, започва от много по-ниско ниво, отколкото в Англия. Колкото повече човек пътува на изток, толкова повече преобладава феодалният тип селско стопанство в местната икономика. Дори и в Западна Европа (доближила се до Англия в много аспекти на търговското и технологичното развитие до 1790 г.) двете военни десетилетия оставят тежък отпечатък: загуба на население, промяна в митническите бариери, увеличение на данъци, „пасторализация“ на Атлантическия район, загуба на отвъдморски пазари и суровини и неефективно приложение на най-новите английски изобретения. Всичко това забавя цялостното икономическо развитие независимо от факта, че в определени региони търговията процъфтява[34]. И ако с оповестяването на мира се възвръщат нормалните пазарни условия, а континенталните предприемачи ясно осъзнават своята изостаналост от Великобритания, то това не довежда автоматично до производствен бум, тъй като липсват необходимият капитал, местното търсене и „държавният ентусиазъм“ за промяна, а и много от европейските търговци, занаятчии и тъкачи ожесточено се противопоставят на английските технически новости, виждайки в тях (съвсем правилно) заплаха срещу стария си начин на живот[35]. В резултат, въпреки че парната машина, механичните тъкачни станове и железницата бележат напредък в континентална Европа, в периода от 1815 до 1848 г. традициите в икономиката остават доминиращи: преимущество на селскостопанското над промишленото производство, липса на евтин и бърз транспорт и приоритет на потребителските стоки пред тези от тежката промишленост[36].

Както се вижда от таблица 7, относителното нарастване в нивото на индустриализация на глава от населението за периода между 1750–1850 г. не е голямо и едва през 50-те и 60-те години на XIX в. картината започва да се променя.

Преобладаващите политически и дипломатически условия на „реставрираща се Европа“ спомагат за запазването на международното статукво или допускат само незначителни промени в съществуващия ред. Френската революция отправя предизвикателство както към вътрешното социално устройство, така и към традиционната система от държави в Европа. Именно поради това Метерних и неговите сподвижници консерватори посрещат всяка новост с подозрение. И една авантюристична дипломация, създаваща опасност от обща война, се отхвърля също с неодобрение, както и всяко движение за национално самоопределение или за конституционна реформа. Общо взето, политическите лидери чувстват, че е достатъчно да се занимават само с вътрешните неуредици. Много от тях започват да изпитват страх дори от първоначалната поява на новите машини, урбанизационния растеж и останалите зараждащи се предизвикателства към гилдиите, занаятите и протекционистичните норми на прединдустриалното общество. Това, което един историк описва като „ендемична гражданска война, чиито най-големи прояви на бунт са през 1830 г., така както и множество междинни метежи“[37], показва, че държавниците като цяло не притежават нито енергията, нито желанието да се ангажират във външни конфликти, които биха могли да отслабят собствените им режими.

В тази връзка си струва да се отбележи, че много от проведените военни акции имат за цел да предпазят съществуващия социално-политически ред от революционната заплаха, например потушаването от австрийската армия на съпротивата в Пиемонт през 1823 г., придвижването на френските войски в Испания през същата година за възстановяване правата на крал Фердинанд, използването на руски войски срещу Унгарската революция през 1848 г. Тези реакционни мерки са непопулярни в Англия, но островното положение не ѝ позволява да се намеси в защита на либералните сили. Колкото до териториалните промени в Европа, то те биха могли да се извършат само след споразумение между Великите сили. За разлика от предшестващия го Наполеонов период този между 1815–1865 г. интернационализира повечето от сложните политически проблеми (Белгия, Гърция) и гледа неодобрително на едностранните акции. Всичко това създава, макар и крехка, първоначална стабилност за съществуващата държавна система.

Международната позиция на Прусия през десетилетията след 1815 г. е силно повлияна от тези общи политически и социални условия[38]. Въпреки голямото териториално разширение след присъединяването на Рейнската област държавата на Хоенцолерн* не е толкова впечатляваща както по времето на Фридрих Велики. Едва през 50-те и 60-те години на XIX век икономическото развитие в Прусия е по-бързо в сравнение с другите европейски държави. За разлика от първата половина на века, когато страната е индустриално джудже и годишното ѝ производство от 50 000 тона чугун е по-малко не само от това на Англия, Франция и Русия, но дори и на Хабсбургската империя. Още повече че завоюването на Рейнската област не само разцепва географски Прусия, но и изостря политическото разделение между „по-либералната“ западна част на страната и „по-феодалните“ източни провинции. За по-голямата част от този период на преден план изпъкват вътрешнополитическите проблеми и тъй като най-често вземат връх реакционните сили, властта е особено обезпокоена от реформаторските тенденции през 1810–1819 г. и направо изпада в паника от революцията през 1848–1849 г. Дори и след като военните отново налагат напълно реакционен режим, страхът от вълнения принуждава пруския елит да приема с нежелание всякакви външнополитически рискове, а консерваторите – да се идентифицират възможно най-пълно със силите на стабилност в останалата част на Европа, най-вече с Русия и Австрия.

Вътрешнополитическите проблеми на Прусия се задълбочават особено с дебатите около т. нар. „германски въпрос“, т. е. възможното обединение на 39-те германски държави и начините за осъществяване на тази цел. Този въпрос не само разделя либерално-националната буржоазия на Прусия от повечето консерватори, но и създава деликатни разногласия със средните и южните части на Германия и което е по-важно, съживява съперничеството с Хабсбургската империя, проявило се за последен път по време на разгорещените спорове за Южна Саксония през 1814 г. Въпреки че Прусия е безспорен лидер във все по-нарастващия по значение Германски митнически съюз (*Zollverein*)*, който се развива след 1830 г. и към който австрийците не могат да се присъединят поради протекционистичния натиск на собствените си индустриалци, политическият баланс през тези десетилетия накланя везните в полза на Виена. На първо място Фридрих Вилхелм III (1797–1840) и Фридрих Вилхелм IV (1840–1861) се страхуват много повече от сблъсък с Хабсбургската империя, отколкото Метерних и неговият приемник Шварценберг – от северните си съседи. Освен това Австрия председателства срещата на Германската федерация във Франкфурт, на нейна страна са симпатиите на повечето от малките германски държави, а да не забравяме и старите пруски консерватори, така че Австрия е безспорна европейска сила, докато Прусия превъзхожда само частично останалите германски държави. Влиянието на Виена е очевидно през 1850 г. след споразумението в Олмюц, което временно прекратява германските междуособици, а Прусия се съгласява да демобилизира армията си и да изостави собствените си виждания за обединение. Дипломатическото унижение според Фридрих Вилхелм IV е за предпочитане пред една рискована война непосредствено след революцията от 1848 г. И дори такива пруски националисти като Бисмарк, които страдат заради отстъпките пред австрийските искания, разбират, че не може да бъде направено кой знае колко, докато „борбата за надмощие в Германия“ не бъде окончателно решена.

---

* Хоенцолерн – германско владетелско семейство, властвало от XI в. до 1918 г.: през 1417–1918 г. – като князе на Бранденбург, през 1525–1918 г. – като князе и крале на Прусия и през 1871–1918 г. – императори на Германия (*б. р.*).

Един особено важен фактор принуждава Фридрих Вилхелм да приеме споразумението в Олмюц. Това е поддръжката, която руският цар оказва на Австрия по отношение на „германския въпрос“. През целия период от 1812 до 1871 г. Берлин полага големи усилия, за да не провокира военен сблъсък на изток. Идеологически и династични причини спомагат да се оправдае подобно раболепие, но то не прикрива чувството за малоценност на Прусия, особено след 1814 г., когато Русия присъединява към себе си по-голямата част от Полша. Неодобрението на Санкт Петербург и към най-малките прояви на либерализация в Прусия, известното убеждение на цар Николай I, че германското обединение е само утопия (особено ако се извърши по подобие на 1848 г., когато радикалното Франкфуртско събрание** предлага императорска корона на пруския крал), както и руската поддръжка на Австрия преди Олмюц, са безспорни доказателства на това международно влияние. Именно поради тези причини не е изненадващо, че след избухването на Кримската война пруско-

---

* Zollverein (*нем.*) – митнически съюз на германските държави през XIX в., през периода от 1818 до 1854 г. включва почти всички от тях и след обединяването на страната неговите закони и уредби се включват в законодателството на Германската империя (*б. р.*).

* Франкфуртско събрание – национален парламент през време на революцията от 1848–1849 г., който има за цел обединяването на германските държави, но след отказа на пруския крал да приеме предложената му корона прекратява своето съществуване (*б. р.*).

то правителство отчаяно се придържа към неутралитет, страхувайки се от последиците при евентуална война с Русия. Обстоятелствата правят позицията на Прусия логична, но англичаните и австрийците не харесват тази „колебаеща се“ берлинска политика и пруските дипломати не са допуснати в разискванията на конгреса в Париж (1856 г.). Символично тя е третирана като страничен участник.

И в други области (може би не толкова силно) Прусия се чувства потисната от чуждите сили. Осъждането от Палмерстон на пруското нашествие в Шлезвиг-Холщайн през 1848 г. не е толкова тревожно. Много по-обезпокоителна е потенциалната френска заплаха за Рейнската област през 1830, 1840 и най-накрая през 1860 г. Всички тези периоди на напрежение само потвърждават, че Прусия е най-слабата от Великите сили през първата половина на XIX в., с неизгодно географско положение, засенчвана от силни съседи, разяждана от вътрешни проблеми и в пълна невъзможност да играе по-важна роля в международните работи. Една наистина тежка присъда за Прусия в светлината на многообразните ѝ възможности – образователна система от началните училища до университетите, каквато няма втора в Европа; ефективна административна система, както и армия с образцов генералски състав, изучаваща отрано реформите в областта на тактиката и стратегията, особено приложението на „железниците и оръжията“[39]. Въпросът е, че този потенциал не може да бъде използван, докато вътрешнополитическите кризи между либерали и консерватори не бъдат преодолени, докато не застане твърда ръка на върха вместо колебаещия се Фридрих Вилхелм IV, докато не се развие индустриалната база на Прусия. Заради това едва след 1860 г. страната на Хоенцолерн успява да се измъкне от второстепенното си положение.

Все пак, както и ред други неща в живота, стратегическата слабост е нещо относително. Съпоставена с Хабсбургската империя на юг, проблемите на Прусия може би не са чак толкова страшни. Ако времето от 1648 до 1815 г. се разглежда като период на „издигане“ и „утвърждаване“[40] на империята, не могат да се пренебрегнат и трудностите, които преодолява Виена в стремежа си да се издигне като една от Великите сили. Споразумението от 1815 г. решава част от тези трудности за един по-продължителен период. Фактът, че австрийците се сражават толкова често срещу Наполеон, им дава основание да искат „компенсации“ в основното прекрояване на границите по време на преговорите от 1814–1815 г. И въпреки че Хабсбургите благоразумно се съгласяват да напуснат Южна Нидерландия, Югозападна Германия (*Das Vorland*) и определени части от Полша, това се балансира от широкомащабната им ескпанзия в Италия и утвърждаването на ръководната им роля в новосъздадената Германска федерация.

При цялостната теория за европейското равновесие и особено на гледищата, предпочитани от английските коментатори, както и от самия Метерних*, това възстановяване на силата на Австрия е похвално. Хабсбургската империя, разпростряла се в Европа от северната италианска равнина до Галиция, е равновесната точка между амбициите на Франция в Западна Европа и Италия, запазвайки статуквото в Германия, балансирайки между великогерманските националисти и пруските експанзионисти и слагайки бариера срещу руското проникване на Балканите. Вярно е, че повечето от тези задачи са поддържани от една или повече от Великите сили според интересите им, но Хабсбургската империя играе съществена роля в тази сложна „игра“ между петте страни дори само и поради факта, че тя има най-голям интерес да запази споразумението от 1815 г., докато Франция, Прусия и Русия рано или късно биха поискали някаква промяна. Колкото до Англия, тя вижда все по-малко и по-малко стратегически и идеологически основания да поддържа Метерних след 1820 г. и следователно вече няма такова желание да помага на Австрия в опитите ѝ да запази всички аспекти на съществуващия ред. Много историци са на мнение, че мирът, който шества в Европа десетилетия след 1815 г., се дължи предимно на позицията и ролята на Хабсбургската империя. По тази причина, когато не получава военна подкрепа от другите сили, за да запази съществуващото положение в Италия и Германия през 60-те години на века, тя е изместена от тези два театъра на действие. А когато след 1900 г. нейното собствено съществуване е поставено под въпрос, войната (със съдбоносни последствия за европейския баланс) наистина е неизбежна[41].

---

* Метерних, Клеменс, княз (1773–1859) – австрийски държавен деец и дипломат, министър на външните работи (1809–1821), канцлер (1821–1848), председател на Виенския конгрес (1814–1815), един от организаторите на Свещения съюз (*б. р.*).

И докато консервативните сили в Европа се обединяват от желанието да запазят съществуващото положение – срещу френското съживяване или срещу „революцията“ въобще, – слабостта на Хабсбургите остава скрита. Като се обръща за идеологическа солидарност към Свещения съюз, Метерних обикновено е сигурен в поддръжката на Русия и Прусия. Тя му позволява свободно да действа срещу всякакви либерални движения и той изпраща австрийските войски да потушат бунта в Неапол през 1821 г., разрешава френската военна акция в Испания в подкрепа на Бурбоните и активно спомага за налагането на реакционния декрет от Карлсбад (1819 г.) върху членовете на Германската федерация. По същите причини Хабсбургската империя, Санкт Петербург и Берлин (поради общия им интерес) потискат полския национализъм, което за руското правителство е от много по-жизнено важно значение в сравнение с временните неразбирателства заради Гърция или проливите; потушаването с общи усилия на полския бунт в Галиция и завземането от Австрия на свободния град Краков през 1846 г. (със съдействието на Русия и Прусия) показват изгодата, която може да се получи от подобна монархическа солидарност.

И все пак в по-дългосрочен план тази стратегия на Метерних не издържа. Една радикална *социална* революция лесно може да бъде потушена в Европа от XIX в. и когато такава избухне (1830 г., 1848 или Парижката комуна през 1871 г.), уплашената средна класа ще минава на страната на „закона и реда“. Но широко разпространени идеи и движения за национално самоопределение, стимулирани от Френската революция, както и различните войни за освобождение от началото на века не могат непрекъснато да бъдат потискани. Опитите на Метерних да пречупи движенията за независимост изтощават Хабсбургската империя. Поради решителното противопоставяне срещу всеки стремеж за национална независимост Австрия изгубва съчувствието на стария си съюзник – Англия. Постоянното използване на военна сила в Италия предизвиква реакция от всички класи срещу Хабсбургския „тъмничар“ и няколко десетилетия по-късно ги тласка към Наполеон III, когато този амбициозен френски монарх успява да помогне на Кавур* в опитите му да прогони австрийците от Северна Италия. По същия начин нежеланието на Хабсбургската империя да влезе в Митническия съюз (*Zollverein*) по икономически съображения и невъзможността ѝ по конституционни и географски причини да стане част от Велика Германия разочароват „много германски националисти, които вече започват да гледат на Прусия като на лидер. Дори царският режим, който обикновено поддържа Виена в опитите ѝ да сломи революциите, започва по-лесно от Австрия да решава националните проблеми: свидетелство за това е политиката на Александър I, който с подкрепата на Англия оказва помощ на гръцкото движение за независимост през 1820 г. въпреки всички контрааргументи на Метерних.

В епохата на нарастващо национално самосъзнание Хабсбургската империя все повече изглежда като анахронизъм. Във всяка от другите Велики сили преобладаващата част от населението говори един език и изповядва една религия. Най-малко 90 % от французите говорят френски, толкова са и католиците. Повече от осем на всеки десет прусаци са германци (повечето останали са поляци) и 70 % от германците са протестанти. В седемдесетте милиона поданици на царя се включват няколко големи малцинства (пет милиона поляци, три и половина милиона финландци, естонци, латвийци и литовци, както и три милиона различни кавказки народности), но все пак остават петдесет милиона, които са руснаци и са православни. И жителите на Британските острови са 90 % англоговорящи и 70 % протестанти. За подобни държави е необходимо малко, за да бъдат сплотени, те имат вътрешна сила на сцепление. За разлика от тях австрийският император управлява етнически миш-маш. Той и още осем милиона негови поданици са германци, но два пъти повече са славяните (чехи, словаци, поляци, украинци, словенци, хървати и сърби), пет милиона са унгарци, пет милиона – италианци, и два милиона – румънци. Каква нация се получава?

Отговорът е – никаква[42].

Хабсбургската армия, приемана за една от най-важните, ако не и най-важната институция в империята, отразява тази етническа разнородност. „През 1865 г. (това е годината преди решителния сблъсък с Прусия за надмощие в Германия) в армията има 128 286 германци, 96 300 чехи и словаци, 52 700 италианци, 22 700 словенци, 20 700 румънци, 19 000 сърби, 50 100 украинци, 37 700 поляци, 32 500 унгарци, 27 600 хървати и 5100 от различни народности под властта на империята“[43]. Това прави армията почти толкова разнолика и пъстра, колкото англо-индийските батальони, то я поставя в неизгодно положение спрямо много по-хомогенните армии на Франция и Англия.

---

* Кавур, Камило Бенсо, граф ди (1810–1861) – италиански политик, пръв министър на Сардинското кралство (Пиемонт), чиято политика цели обединението на италианската държава под върховенството на Савойската династия, управляваща това кралство (*б. р.*).

Тази потенциална военна слабост се допълва и от липсата на достатъчно средства, което се дължи отчасти на трудностите при събирането на данъците, но преди всичко на слабата търговска и индустриална база. Въпреки че днес историците говорят за „икономическия възход на Хабсбургската империя“[44] в периода от 1760 до 1914 г., факт е, че през първата половина на XIX век индустриализацията е навлязла само в определени райони на западната част като Бохемия, земите около Алпите и около самата Виена, докато по-голямата част от империята остава неразвита. И докато самата Австрия напредва, то империята *като цяло* изостава от Англия, Франция и Прусия по индустриализация на глава от населението, производство на чугун и стомана, капацитет на парните машини и т.н.

Още повече че разноските по френските войни „оставят империята финансово изтощена, затрупана от тежък вътрешен дълг и маса обезценени книжни пари“[45], което принуждава правителството да ограничи военните разходи до възможния минимум. През 1830 г. на армията са отпуснати само 23 % от общите приходи (50 % през 1817 г.) и този процент намалява на 20 през 1848 г. Когато има кризи, както през 1848–1849, 1854–1855, 1859–1860 и 1864 г., на армията се отпускат извънредни средства, но дори и те не са достатъчни, за да възродят пълната ѝ сила, а и бързо след преминаването на опасността те се свиват до минимумите. Например военният бюджет през 1860 г. е 179 милиона флорина, през 1863 г. намалява до 118 милиона, увеличава се на 155 милиона през 1864 г. заради конфликта с Дания и драстично се съкращава на 96 милиона през 1865 г. – точно година преди войната с Прусия. Нито една от тези суми не може да се сравнява с военните бюджети на Франция, Англия и Русия, а малко по-късно и на Прусия. И като се знае, че австрийската военна администрация е корумпирана и неефективна дори и за стандартите на XIX век, явно парите, които са отпускани, не са се използвали добре. Накратко, военната сила на Хабсбургската империя по никакъв начин не отговаря на войните, които е призована да води[46].

Всичко това не ускорява загиването на империята. Нейната сила, както отбелязват немалко историци, е наистина необикновена: тя преживява Реформацията, турското нашествие, Френската революция, събитията през 1848–1849 г., разгрома през 1866 г. и през последните си години – дори огромното напрежение на Първата световна война. Въпреки явните слабости тя притежава и мощ. Монархията продължава да бъде лоялна не само към етническите германци, но и към аристократичните и верни семейства от негерманските народности; управлението ѝ в Полша например е изключително толерантно в сравнение с това на Прусия и Русия. От друга страна, сложният многонационален характер на империята, наред с многото възможности за местно съперничество, позволяват използването на принципа *divide et impera**, което се проявява най-вече в армията: унгарските части са разположени предимно в Италия и Австрия, а италианските – в Унгария, половината от хусарите са извън границите и т.н.[47].

---

* Divide et impera (*лат.*) – разделяй и владей (*б. пр.*).

И накрая, империята притежава странното предимство, че нито една от другите Велики сили, даже и при военни действия с нея, не знае с какво да я замени. Цар Николай I може да отхвърля претенциите на Австрия за Балканите, но е готов да изпрати армия за потушаване на Унгарската революция през 1848 г.; Франция се опитва с интриги да изгони Хабсбургите извън Италия, но Наполеон III знае, че Виена може да бъде съюзник срещу Прусия или Русия, а Бисмарк, въпреки че е готов да отхвърли австрийското влияние в Германия, има желание да запази Хабсбургската империя, след като тя капитулира през 1866 г. И докато тази ситуация съществува, империята ще живее – по мълчаливо, но взаимно съгласие.

Въпреки загубите през Наполеоновите войни през 50-те години на XIX век Франция е в значително по-добра позиция от Прусия и Хабсбургската империя.[48] Националният ѝ доход е по-голям, тя разполага с повече наличен капитал; населението ѝ е по-многобройно от това на Прусия и по-хомогенно от това на Хабсбургската империя, по-лесно събира голяма армия и винаги може да плати за силен флот. Въпреки това тя е смятана за „средна сила“, защото комбинацията от стратегически, дипломатически и икономически обстоятелства не ѝ позволява да обедини всичките си ресурси и да спечели лидерството във всяка отделна сфера.

Първостепенен факт в периода около 1814–1815 г. на равнище властполитика е, че останалите велики държави твърдо са решени да попречат на Франция в опитите ѝ да установи хегемония над Европа; Лондон, Виена, Берлин и Санкт Петербург не само са готови да прекратят споровете си по други поводи (например Саксония), за да разгромят и последните амбиции на Наполеон, но замислят и такава следвоенна система, която да блокира традиционните пътища за евентуална бъдеща агресия на Франция. Прусия играе ролята на пазач на Рейнската област, Австрия заздравява позицията си в Северна Италия, английското влияние се разпростира над Иберийския полуостров, а зад всички стои огромната руска армия, готова да премине през Европа в защита на установеното през 1815 г. равновесие. И въпреки че мнозина френски държавници от различни партии се опитват да провеждат политика на „възстановяване“[49], ясно е, че напредък не трябва да се очаква. Най-доброто, което би могло да се постигне, е признаването на Франция за равностоен партньор в европейския оркестър, а, от друга страна, възвръщането на френското политическо влияние върху съседните райони *заедно с това* на другите сили. Дори и когато французите постигат равновесие, да кажем, с англичаните на Иберийския полуостров и си възвръщат главната роля в Левант, те винаги знаят, че могат да провокират създаването на коалиция срещу тях. Всяко движение на Франция в Холандия и Белгия, както става ясно през 20-те и 30-те години на XIX век, инстинктивно поражда англо-пруски съюз, срещу който е трудно да се сражаваш.

Друг ход, който остава свободен за Париж, е да установи по-близки връзки с *някоя* от Великите сили, за да бъдат използвани по-късно за френските цели[50]. При латентното съперничество между другите държави и определените предимства, които Франция може да предложи на съюзника си (пари, войски, оръжия), това изглежда приемливо, но не издържа в три направления. Първо, другата сила би могла да експлоатира французите повече, отколкото Франция може да използва самата нея – както прави Метерних в средата на 30-те години на века, като се съгласява с предложенията на Франция, за да раздели Лондон и Париж. Второ, промените в режима на Франция през тези десетилетия неминуемо променят и дипломатическите връзки, и то във време, когато идеологията играе съществена роля. Например дълго продължилите надежди за коалиция с Русия не се оправдават поради революцията във Франция през 1830 г. И накрая остава неизменният проблем – ако някоя от другите сили иска съюз с Франция за определено време, то нито една от тях не желае промени в статуквото; те ѝ предлагат дипломатическо приятелство, но не и обещания за разширяване на територията. Едва след Кримската война и в други държави се заговаря за преразглеждане на границите от 1815 г.

Тези препятствия едва ли щяха да изглеждат значителни, ако Франция е в разцвета на силите си, както при Луи XIV или Наполеон. Факт е обаче, че страната след 1815 г. не се развива така динамично. Във войните от 1792 до 1815 г.[51] загиват 1,5 милиона французи и прирастът на населението е с много по-бавни темпове, отколкото във всяка една от Великите сили през XIX век. Продължителният конфликт разстройва френската икономика по различни начини, споменати по-горе, а настъпването на мира я изправя пред търговските предизвикателства на големия ѝ съперник Англия. „Горчивата истина за повечето френски производители след 1815 г. е съществуването на един доминиращ и силен индустриален производител не само като непосредствен съсед, но и като мощно присъствие на всички чужди пазари, а понякога дори и в техния строго пазен вътрешен пазар“[52]. Липсата на конкуренция, незаинтересоваността от модернизация (малки по размери селскостопански владения, слаби комуникации, предимно местни пазари, липса на евтини, леснодостъпни въглища) и загубата на всякакъв стимул за отвъдморски пазари показват, че нивото на индустриален растеж от 1815 до 1850 г. е значително по-ниско от това на Англия. В началото на века английското промишлено производство е равно на френското, през 1830 г. е 182,5 % спрямо френското, а през 1860 г. достига 251 %[53]. Нещо повече, когато общата индустриализация във Франция видимо нараства през втората половина на XIX век, страната за свой ужас разбира, че дори и Германия се развива с по-бързи темпове.

Историците не са единодушни дали френската икономика през този век трябва да бъде определена като „изостанала“ или „разочароваща“, макар че пътят, избран от французите към национален просперитет, е също толкова логичен, колкото и напълно различният път, следван от англичаните[54]. Социалните ужаси на индустриалната революция не са толкова разпространени във Франция, производството на висококачествени, а не масови стоки дава много по-голям приход на глава от населението от една манифактурна икономика. Ако французите като цяло не инвестират в собствените си големи промишлени предприятия, това по-скоро е въпрос на сметка, а не признак на бедност или мудност. В страната наистина има значителен свободен капитал, който обаче в по-голямата си част се инвестира в промишлеността на другите европейски държави[55]. Френските правителства вероятно не се притесняват от липсата на средства и инвестират в различни производства, свързани с въоръжените сили. Френските изобретатели са тези, които произвеждат малокалибреното оръдие, корабите „Наполеон“ и „Ла Глоар“, създаващи „нова епоха в корабостроенето“, както и куршумите и оръжията на Миние[56].

Въпреки всичко обаче френската *относителна* мощ ерозира както в икономически аспект, така и в ред други отношения. Макар че Франция, нека повторим, е по-голяма от Прусия и Хабсбургската империя, няма сфера, в която да е категоричен лидер, каквато е била преди век. Армията ѝ е голяма, но е втора по брой след руската. Флотът ѝ, не винаги поддържан от френската администрация, е втори по значение след Кралския флот, но разликата между тях е неимоверна. По отношение на промишленото производство и националния продукт Франция отстъпва на напредващите съседни държави. Най-големият ѝ кораб „Ла Глоар“ съвсем скоро е засенчен от кораба на Кралския флот „Уориър“, а полевата ѝ артилерия губи пред новите разработки на Круп. Ролята ѝ извън Европа, колониите и влиянието, които има, са далеч по-незначителни от тези на Англия.

В крайна сметка Франция си остава класическа *хибридна* сила[57], често разкъсвана между европейските и извъневропейските си интереси, което от своя страна влияе на дипломацията ѝ, и без това достатъчно усложнена от идеологически и балансиращи силите съображения. Дали е по-важно да се спре руското „движение“ към Цариград или да се блокират английските претенции в Източното Средиземноморие? Дали да опита да изтласка Австрия извън Италия или да предизвика Кралския флот в Ламанша? Дали да окуражи или да се противопостави на движенията за германско обединение? Докато претеглят всички „за“ и „против“, французите често се колебаят или реагират двойнствено, дори и когато на тях се гледа като на равностоен партньор.

От друга страна, не трябва да се забравя, че обстоятелствата, които ограничават Франция, също ѝ дават възможност да служи като пречка срещу другите Велики сили. И ако това е особено валидно при Наполеон III, то важи и за края на 20-те години на века. Просто защото е голяма, Франция, възстановявайки се, оказва влияние върху Иберийския и Апенинския полуостров, Нидерландия и далеч извън тях. Опитите и на англичаните, и на руснаците да контролират събитията в Османската империя трябва да бъдат съобразявани с Франция. Тя, значително повече от колебаещата се Хабсбургска империя или дори от Англия, поставя военна преграда пред Русия по време на Кримската война. Франция е тази, която подкопава австрийската позиция в Италия и пак основно тя действа срещу Британската империя, за да нямат англичаните пълен монопол по африканското и китайското крайбрежие. И накрая, когато австро-пруската „борба за надмощие в Германия“ достига своя връх, двата противника силно се безпокоят какво ще направи или няма да направи Наполеон III. Накратко, през десетилетията по време на възстановяването си след 1815 г. Франция запазва полагащото ѝ се място сред европейските сили, има голяма дипломатическа активност, достатъчна военна мощ и е за предпочитане да се гледа на нея като на приятел, отколкото на съперник – дори и когато собствените ѝ лидери са сигурни, че тя вече не е онази доминираща сила, каквато е била през предишните два века.

Кримската война и ерозията на руската мощ

Относителната мощ на Русия започва да намалява след 1815 г. през десетилетията на международен мир и индустриализация, въпреки че този факт остава незабележим до самата Кримска война (1854–1856 г.). През 1814 г. Европа изпитва страхопочитание, когато руската армия напредва на запад и парижките тълпи благоразумно я посрещат с възгласа „*Vive l'empereur Alexandre!*“*. Самото мирно споразумение със строго консервативното си противопоставяне срещу всякакви териториални и политически промени е „подписано“ от руска армия, наброяваща 800 000 души. Тя превъзхожда всеки съперник по суша, тъй както Кралският флот – по море. И Австрия, и Прусия са засенчени от този източен колос, страхувайки се от силата му дори и когато прокламират монархическата си солидарност с него. Ако не друго, то поне ролята на Русия като жандарм в Европа се засилва, след като спасителят Александър I е последван от автократичния Николай I (1825–1855 г.), а позицията на последния укрепва още повече в резултат на революционните събития от 1848–1849 г., когато, както отбелязва Палмерстон, Русия и Англия са единствените, които „стоят здраво на крака“[58]. Отчаяните апели на хабсбургското правителство за помощ срещу унгарския бунт са възнаградени с изпращането на три руски армии. За разлика от това колебанията на пруския Фридрих Вилхелм IV към вътрешните реформистки движения заедно с предложенията за промяна в Германската федерация провокират неумолим руски натиск и дворът в Берлин е принуден да приеме курс към вътрешно „свиване“ и дипломатическо отстъпление в Олмюц. Колкото до самите „сили на промяна“ след 1848 г., т. е. разгромените полски и унгарски националисти, сразените буржоазни либерали и марксистите, всички те са на едно мнение – основната преграда срещу прогреса в Европа е империята на царя.

На икономическо и технологично ниво Русия губи почва под краката си между 1815 и 1880 г. (поне по отношение на другите сили). Все пак не би могло да се твърди, че не е отбелязан икономически напредък дори и при Николай I, много от чиито чиновници са враждебно настроени към пазарните сили и всеки помисъл за модернизация. Населението нараства бързо (от 51 милиона през 1816 г. на 76 милиона през 1860 г., до 100 милиона през 1880 г.), и то най-вече в градовете. Производството на чугун се увеличава, а текстилната промишленост се развива бързо. Твърди се, че от 1804 до 1860 г. броят на фабриките и индустриалните предприятия нараства от 2400 на 15 000. Парни машини и модерно оборудване се внасят от Запад, а след 1830 г. започва изграждането на мрежа от жп линии. Самият факт, че историците спорят по въпроса, дали в Русия през тези десетилетия има „промишлена революция“, потвърждава, че там нещата се развиват[59].

Голата истина обаче е, че останалата част от Европа напредва много по-бързо, а Русия изостава. Поради по-многобройното си население тя лесно постига най-големия брутен национален продукт в началото на XIX век. Две генерации по-късно вече не е така, както се вижда от таблица 9.

ТАБЛИЦА 9

Брутен национален продукт
на Европейските велики сили, 1830–1890 г.[60]
(по пазарни цени, според щатски долари и цени от 1960 г., млрд.)

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Русия	10,5	11,2	12,7	14,4	22,9	23,2	21,1
Франция	8,5	10,3	11,8	13,3	16,8	17,3	19,7
Англия	8,2	10,4	12,5	16,0	19,6	23,5	29,4
Германия	7,2	8,3	10,3	12,7	16,6	19,9	26,4
Хабсбургска империя	7,2	8,3	9,1	9,9	11,3	12,2	15,3
Италия	5.5	5.9	6.6	7.4	8.2	8.7	9.4

Много по-тревожни са данните, когато се разглежда брутният национален продукт на глава от населението (таблица 10).

ТАБЛИЦА 10

Брутен национален продукт на глава от населението
в Европейските велики сили, 1830–1890 г.[61]
(според щатски долари и цени от 1960 г.)

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Англия	346	394	458	558	628	680	785
Италия	265	270	277	301	312	311	311
Франция	264	302	333	365	437	464	515
Германия	245	267	308	354	426	443	537
Хабсбургска империя	250	266	283	288	305	315	361
Русия	170	170	175	178	250	224	182

Данните показват, че увеличението на *общия* брутен национален продукт на Русия се дължи преди всичко на нарастването на броя на населението (било от прираст или от завладяването на територии), а не толкова на реалното увеличение на производителността, особено в промишлеността. Руският доход и националният продукт на глава от населението винаги са били по-малки от тези в Западна Европа, но сега остават далеч назад, като се равняват на половината от английския доход на глава от населението през 1830 г. и на около една четвърт 60 години по-късно.

По същия начин удвояването на производството на чугун в Русия в началото на XIX в. не може да бъде сравнявано с увеличението му в Англия, което е *тридесеторно*[62]. Само за две генерации Русия се превръща от най-големия производител и износител на чугун в страна, която е зависима от вноса на западната промишленост. Подобренията в железопътните и параходните комуникации също трябва да се разглеждат в този аспект. През 1850 г. Русия има малко над 500 мили жп линии, в САЩ те са 8500 мили. Голяма част от нарастването на търговията, осъществявана с параходи по големите реки, както и в Балтийско и Черно море, се отнася за товарите със зърно, необходими за страната и за заплащането на внасяните промишлени стоки. Каквото и ново да се появи, то твърде често преминава в ръцете на чужди търговци и предприемачи. Такова е положението във външната търговия и то все повече превръща Русия в доставчик на *суровини* за развитите икономики. Ако разгледаме по-подробно данните, ще видим, че почти всяка от новите „фабрики“ и всяко „индустриално предприятие“ създават работа за по-малко от шестнадесет души и почти не са механизирани. Общият недостиг на капитал, слабото търсене, малобройната средна класа, огромните разстояния и разликите в климата заедно с тежката ръка на автократичната държава правят перспективите за индустриален подем в Русия значително по-ограничени, откъдето и да било другаде в Европа[63].

---

* Vive l'empereur Alexandre! (*фр.*) – Да живее император Александър! (*б. пр.*).

Дълго време тези икономически параметри не се отразяват на руската военна сила. Напротив, предпочитанията на Великите сили след 1815 г. към *ancien régime* най-ясно се открояват в социалната система, във въоръжението и тактиката на армиите им. След Френската революция правителствата повече са загрижени за политическата и социалната надеждност на въоръжените си сили, отколкото за военните реформи, а и самите генерали, които не са изправени пред опасността на голяма война, отдават прекомерно внимание на йерархията, подчинението и предпазливостта. В Русия всичко това се подсилва от манията на Николай I за тържествени паради и маршове. Поради тези обстоятелства на страничния наблюдател правят повече впечатление многобройността на руската армия и стабилността на редовите войници, отколкото такива отвлечени неща като военна логика или общо ниво на образованост на офицерите. Освен това руската армия е активна и обикновено печели при честите си акции в Кавказ или Туркестан – нападения, които вече тревожат англичаните в Индия и неслучайно англо-руските отношения през XIX век са по-обтегнати, отколкото през предходния[64]. Още по-впечатляващи за страничния наблюдател са руското смазване на унгарските бунтове през 1848–1849 г. и царските прокламации, обещаващи 400 000 войници за ликвидиране на метежа в Париж. Това, което тези наблюдатели не забелязват, е че по-голямата част от руската армия вече е свела задълженията си до тези на вътрешен гарнизон, до "полицейски" акции в Полша и Украйна. Външните ѝ набези не са вече толкова ефективни – от 11 000 убити по време на унгарската кампания почти всички (освен 1000) са жертва на болести, причинени от лошата работа на продоволствените и медицинските служби[65].

Действията в Крим от 1854 до 1855 г. доказват по шокиращ начин изостаналостта на Русия. Царските военни сили не могат да бъдат концентрирани. Съюзническите действия в Балтийско море заедно със заплахата от шведска интервенция отклоняват 200 000 войници на север. Ранните кампании в Дунавските провинции и много по-голямата опасност от Австрия, която може да превърне заплахите ѝ за нападение в реалност, застрашават Бесарабия, Западна Украйна и Руска Полша. Сраженията срещу турците в Кавказ подлагат на неимоверно изпитание и военните, и продоволствените части; същото се отнася и за отбраната на руските територии в Далечния изток[66]. Когато англо-френското навлизане в Крим пренася войната в особено чувствителен район от руската територия, военните сили на царя не са в състояние да се противопоставят ефективно.

По море Русия притежава достатъчно голям флот с компетентни адмирали и е в състояние да разбие напълно по-слабия турски флот при Синоп през ноември 1853 г., но след влизането на англо-френските флотове в конфликта силите се променят[67]. Много руски съдове са построени от чамов материал и са негодни за плаване, огнестрелната им мощ не е голяма, а екипажите им са необучени. Съюзниците имат много повече военни параходи, някои от които въоръжени с осколъчни снаряди и ракети „Конгрийв“*. Освен това враговете на Русия с индустриалния си капацитет могат да строят нови съдове (включително и многобройни малки канонерки), така че предимството им нараства по време на войната.

Руската армия е по-зле. Пехотата се бие добре и под вдъхновяващото ръководство на адмирал Нахимов и инженерния гений на полковник Тотлебен продължителната отбрана на Севастопол е истински подвиг. Но във всяко друго отношение армията е печално неспособна. Кавалерийските части са колебливи и подготвените им за паради коне не могат да издържат напрегнати сражения (тук по-добре се проявяват нередовните казашки сили). Още по-лошо е, че руските войници са с окаяно въоръжение. Старомодните им кремъклийки имат обсег до 200 ярда**, докато оръжията на съюзниците стрелят ефективно до 1000 ярда, поради което убитите от руска страна са много повече.

Най-лошото от всичко е, като се знае огромната тежест на задачата, че руската система *като цяло* не е в състояние да се справи с нея. Ръководството на армията е слабо, разкъсвано от персонални съперничества и в невъзможност никога да представи съгласувана стратегия – тук намира отражение общата некомпетентност на царското правителство. Има много малко обучени и тренирани офицери от средните чинове, за разлика от пруската армия с офицери в изобилие. Изненадващо е, че при национална опасност се разчита на много малко запасняци, следствие на системата за масова краткосрочна служба, за да не се наруши крепостническото право***. По тоя начин сред дългосрочните руски войници мнозина *са преминали* възрастта за служене, а по-фаталното е, че около 400 000 души от новите попълнения са събрани набързо в началото на войната и са напълно необучени. От друга страна, изтеглянето им от работата, която вършат като крепостници, нарушава руската икономика.

Поради тези причини настъпват военна и икономическа слабост. Тъй като няма жп линии южно от Москва (!), обозните коли, теглени от коне, трябва да изминават стотици мили през степта, която се превръща в море от кал по време на пролетните и есенните дъждове. Освен това самите коне се нуждаят от много храна, която също трябва да бъде носена от други коне, така че опитът за снабдяване на войските с продукти дава изключително ниски резултати; войски и подкрепления на съюзниците могат да бъдат изпращани от Англия и Франция по море до Крим за три седмици, докато на руските части понякога им трябват три месеца, за да достигнат от Москва до фронта. По-тревожна обаче е разрухата на руските запаси от армейско снаряжение. „При започване на войната е имало 1 милион пушки в запас, в края на 1855 г. остават само 90 000. От 1656 полски оръдия в наличност има 253... Запасите от барут и снаряди са в още по-лошо положение“[68]. Колкото повече продължава войната, толкова по-голямо става предимството на съюзниците, тъй като английската блокада пречи за вноса на нови оръжия.

---

* Ракети „Конгрийв“ – бойни ракети на въоръжение в английската армия през първата половина на XIX в, изобретени от сър Уилям Конгрийв (*б. р.*).

** Ярд (*англ.*) – единица за дължина в Британската общност и САЩ, равна на 91,44 см (*б. пр.*).

*** Тъй като съществувало мнението, че всеки мъж, две или три години в армията, не може повече да бъде крепостен, и затова е по-безопасно малка част от ежегодния набор да бъде събирана за дългосрочна служба (*б. а.*).

Блокадата прави много повече: тя прекъсва руския износ на зърно и други стоки (освен тези, които се изнасят по суша за Прусия), което поставя в невъзможност руското правителство да плаща за войната освен срещу вземане на заем. Военните разходи, които дори и в мирно време достигат четири пети от държавните приходи, нарастват от 220 млн. рубли през 1853 г. до около 500 милиона годишно през двете години на войната 1854 и 1855. За да намали тревожния дефицит, руската хазна взема заеми от Берлин и Амстердам. Международната цена на руската рубла обаче пада и за да покрие разликата, Русия прибягва до печатане на книжни пари, което води до повишаване на инфлацията и увеличава селското недоволство. По-ранните смели опити на финансовия министър да създаде сребърно покритие за рублата и да изземе всички излишни банкноти са напълно провалени по време на войната в Крим. Царският съвет е предупреден на 15 януари 1856 г., че ако Русия продължи тази безплодна война, държавата ще бъде разорена[69]. Преговорите с Великите сили представляват единственият начин за избягване на катастрофата.

Всичко това не означава, че Кримската война е лесна за съюзниците – изтощението и неприятните сътресения засягат и тях. Най-слабо докосната е Франция, чието предимство на хибридна сила – не е толкова изостанала по отношение на индустрията и икономиката, колкото Русия, но е и по-малко „немилитаризирана“ от Англия – изиграва своята роля. Военните сили, изпратени на изток под ръководството на генерал Сен-Арно, са добре екипирани, добре обучени след действията им в Северна Африка и сравнително опитни в морски акции; снабдителната и медицинската им служба са толкова ефективни, колкото администрация от средата на века може да осигури, а френските офицери се слисват от аматьорството на английските си колеги, претоварени с багаж. Френските експедиционни войски са най-големи и правят повечето от основните пробиви във войната. До известна степен по време на тази война нацията успява да възстанови престижа си от Наполеоново време.

В последните действия на кампанията обаче Франция започва да показва признаци на изтощение. Въпреки че е богата страна, правителството трябва да се състезава за средства с частни фирми, търсещи пари от „Креди Мобилие“ и други банки. Златото изтича към Крим и Цариград, което вдига цените в страната, а към това се прибавя и слабата реколта от зърно. Все още не се знае броят на всички жертви (около 100 000), но първоначалният френски ентусиазъм бързо изчезва. Народните бунтове срещу инфлацията се засилват след падането на Севастопол, когато се разчува, че войната продължава само заради егоистичните и амбициозни английски цели[70]. По това време и Наполеон III има желание да прекрати военните действия: Русия е наказана, престижът на Франция е нараснал (и ще продължи да расте след голямата международна конференция за мир в Париж), а и много важно е да не се настройват враждебно Германия и Италия с ескалиране на конфликта около Черно море. Въпреки че не може да прекрои много картата на Европа през 1856 г., Наполеон сигурно усеща, че френските перспективи са по-розови, отколкото по което и да е време след Ватерло. Пукнатините на старото съглашение в Европа вследствие на Кримската война и през следващото десетилетие ще позволяват тази илюзия да продължава.

Англичаните обаче са твърде недоволни от Кримската война. Независимо от някои опити за реформи, армията все още отговаря на Уелингтъновия модел, защото нейният командващ Реглан е бил военен секретар на Уелингтън по време на войната на полуострова. Кавалерията е достатъчна, но често се използва неправилно (не и при Балаклава) и почти не може да се разгърне при обсадата на Севастопол. Тъй като войниците са калени ветерани, те издържат без топлина и покрив по време на кримските дъждове и зима, но невъзможността на примитивните военни медицински служби да се справят с епидемиите от холера и дизентерия, а и оскъдният транспорт са причина за ненужни загуби и неуспехи, което създава брожение в нацията. Още по-притеснително е, че английската армия, както и руската, има главно дългосрочнослужещи, които изпълняват гарнизонни задължения, а няма достатъчно резерв от обучени кадри, за да бъдат използвани във време на война. Докато Русия може насила да събере стотици хиляди новобранци, либерална Англия не може да си го позволи и поставя правителството в неудобното положение да наема чуждестранни войници, с които да попълни войските в Крим. И тъй като армията ѝ винаги остава в положение на по-млад партньор на френската, английският флот няма реален шанс да осигури Нелсънова победа срещу враг, който благоразумно прибира флота си в укрепени пристанища[71].

Избухването на публично недоволство в Англия от прословутите разкрития в лондонския „Таймс“ за военната некомпетентност и за страданията на болните и ранените войници може само да бъде споменато тук. То не довежда до смяна на министри, но провокира сериозни дебати върху трудностите, характерни за „либерални страни по време на война“[72]. Тази полемика разкрива, че английската сила – либерално управление, малка армия, голямо упование в морската сила, акцентиране върху личните свободи и независимата преса, мощта на Парламента и отделните министри – много лесно се превръща в слабост, когато страната трябва да проведе скъпоструващи военни операции по време на различни сезони и срещу силен противник.

Английският отговор на тази проверка е (подобно на американския отговор на войните през XX век) да се отпуснат огромни суми за военни нужди, като с това се прикрият предишните пропуски. И в този случай огромните суми за военните разходи на воюващите страни са далече от обяснението за евентуална печалба от конфликта (виж таблица 11).

ТАБЛИЦА 11

Военни разходи на участниците в Кримската война[73]

(в милиони паунда)

	1852	1853	1854	1855	1856
Русия	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9
Франция	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3
Англия	10,1	9,1	76,3	36,5	32,3
Турция	2,8	?	?	3,0	?
Сардиния	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5

Но дори и след като Англия се раздвижва, тя не може веднага да създаде подходящи условия за военна победа. Военните разходи могат да се увеличават, могат да бъдат поръчани стотици параходи, войските могат да се радват на *излишък* от палатки и одеяла и амуниции през 1855 г., а войнственият Палмерстон да проповядва нуждата от наказание на Руската империя, но малката английска армия не може да направи много, ако Франция тръгне на преговори за мир и Австрия остане неутрална, точно както става през месеците след падането на Севастопол. Само ако английската нация и политическа икономика станат много „по-милитаризирани“, има смисъл войната срещу Русия да бъде продължена самостоятелно; но вероятните разходи биха били прекалено високи за политическото ръководство, вече притеснено от стратегически, конституционни и икономически трудности[74]. Докато вероятната победа блазни англичаните, те са готови на компромис. Всичко това прави много европейци (французи и австрийци, както и руснаци) подозрителни към целите на Лондон и неговата надеждност, то възмущава и самите англичани, че са въвлечени в континенталните афери. Докато Наполеонова Франция се движи към центъра на европейската сцена през 1856 г., то Англия непрекъснато върви към ръба – движение, което Индийският метеж (1857 г.) и вътрешните реформаторски движения само засилват.

Кримската война нанася щети на англичаните, но нищо не може да бъде сравнено с удара, който тя стоварва на руската сила и самоуважение, да не споменаваме загубата на 480 000 души. „Ние не трябва повече да заблуждаваме себе си – признава Великият княз Константин Николаевич, – по-бедни и по-слаби сме от първокласните сили и още по-бедни не само с материални, но и с човешки ресурси по отношение на администрацията“[75]. Това разбиране кара реформаторите в руската държава да предприемат цяла серия от радикални промени, най-забележителна от които е премахването на крепостничеството. Строежът на жп линии и индустриализацията получават по-голяма подкрепа по времето на Александър II, отколкото при баща му. След 1860 г. нарастват добивът на въглища и производството на чугун и стомана, развиват се различни занаятчийски услуги и много по-големи промишлени предприятия, което прави статистиките, дадени в икономическата история на Русия, достатъчно впечатляващи[76].

Както винаги, въпреки всичко промяната на перспективата влияе върху преценката. Дали тази модернизация може да продължи със същия темп, да се движи напред независимо от огромното годишно увеличаване на бедните, необразовани селяни? Може ли да се противопостави на изключително увеличеното производство на чугун и стомана, на избуяващите промишлени предприятия в централните западни държави, Рур, Силезия и Питсбърг през следващите две десетилетия? Може ли дори и с реорганизираната си армия да бъде в крак с „военната революция“, която прусаците ще покажат на света и която набляга отново на *качествените* пред *количествените* елементи на национална сила? Отговорите на тези въпроси биха разочаровали всеки руски националист, макар да е наясно, че страната му слиза от величествената си позиция в Европа, която е заемала през 1815 и 1848 г.

Съединените щати и Гражданската война

Както бе споменато преди, изследователи на глобалната политика след Дьо Токвил смятат, че възходът на Руската империя се движи паралелно с този на Съединените щати. Трябва да сме сигурни, че всеки отчита основните различия в политическата култура и устройството на двете държави, но от гледна точка на световните сили те имат много общо помежду си по отношение на географските размери, „отворените“ и непрекъснато променящи се граници, бързо нарастващото население и неизползваните ресурси[77]. Това не пречи през XIX в. да съществуват важни икономически противоречия между Съединените щати и Русия, които ще имат все по-голямо значение за националната им мощ. Първото е броят на населението, въпреки че разликите между 1816 г. (Русия 51,2 млн. и Съединените щати 8,5 млн.) и 1860 г. (Русия 76 млн., Съединените щати 31,4 млн.) се стесняват. Непроменимото е характерът на населението: докато в Русия преобладават крепостници с ниски доходи и ниска производителност, американците във фермите или в бързо разрастващите се градове обикновено* се радват на висок стандарт на живот и на национален доход, сравним с този на другите страни. Още през 1800 г. надниците са с една трета по-високи от западноевропейските и през целия век това съотношение се запазва, ако не се и увеличава. Независимо от големия поток на европейски емигранти около 1850 г., свободната земя на запад заедно с непрекъснатото промишлено развитие са причина да се търси работна ръка и надниците да са високи, което пък от своя страна кара собствениците да инвестират в спестяващи работна ръка машини, а така още повече се стимулира националната производителност. Изолацията на младата република от борбата на европейските сили и санитарният кордон, поставен от Кралската армия да раздели Стария от Новия свят, означават, че единствената заплаха за бъдещия просперитет на Съединените щати може да дойде от самата Англия. По това време, въпреки лошите чувства от 1776 и 1812 г. и граничните разпри на северозапад[78], англо-американска война не е вероятна, потокът от английски капитал и промишленост към Съединените щати и обратният на американски суровини (най-вече памук) свързват все по-тясно двете икономики и стимулират американското икономическо развитие. Вместо да отклонява финансовите ресурси в разнообразни военни разходи, стратегически сигурните Съединени щати могат да концентрират собствения си (и английския) капитал за развитие на икономически потенциал. Нито конфликтът с индианците, нито войната с Мексико през 1846 г. могат да отклонят средства от толкова продуктивните инвестиции.

---

* С изключение на робите и все още относително многото индианци (*б. а.*).

Резултатът е, че дори преди избухването на Гражданската война през април 1861 г. Съединените щати са вече икономически гигант, макар че отдалечеността от Европа, съсредоточеността върху собственото развитие (повече отколкото върху външната търговия) и начупеният релеф на страната да прикриват този факт. Докато частта им от световното промишлено производство в началото на 1860 г. е много по-малка от тази на Англия, те вече надминават Германия и Русия и се готвят да прескочат Франция. Съединените щати, само с 40 % от населението на Русия, през 1860 г. имат два пъти повече градско население, произвеждат 830 000 тона чугун за разлика от руските 350 000 тона, изразходват 15 пъти повече енергия, и то добита от модерни течни горива, и имат тридесет пъти по-дълга жп мрежа от руската (и дори три пъти по-голяма от английската). За разлика от това Съединените щати притежават редовна армия от 26 000 души, несравнима с гигантската руска сила от 862 000[79]. Несъответствието между икономическите и военните показатели на двете най-големи държави вероятно никога не е било толкова голямо.

През следващата година, разбира се, Гражданската война налага да се увеличи частта от националния доход, която американците отделят за военни разходи. Корените и причините за конфликта няма да бъдат дискутирани тук, но тъй като лидерите и на двете страни са решени да доведат борбата докрай и имат възможност да свикат стотици хиляди мъже, е ясно, че войната ще бъде продължителна. Увереността се засилва и от разстоянията, на които е разположен фронтът – от брега на Върджиния до Мисисипи и дори по-нататък на запад към Мисури и Арканзас, където има предимно гори, планини и блата. Същото важи и за северната морска блокада на пристанищата, която трябва да държи под наблюдение брегова линия с дължина, равна на разстоянието между Хамбург и Генуа. С други думи, победата над Юга е изключително трудна тактическа задача, особено за хора, имащи минимална армия и без никакъв опит в широкомащабна война.

Въпреки че четирите военни години са изтощителни и вземат много жертви – Съюзът загубва около 360 000 души срещу 280 000 на Конфедерацията*, те действат като катализатор на латентната национална мощ, която притежават Съединените щати, като я превръщат (поне за кратко време) в най-милитаризираната страна на Земята преди демобилизацията през 1865 г. След аматьорското начало въоръжените сили от двете страни стават многобройни редовни войски, използващи модерна артилерия и стрелково оръжие, за да извършват изтощителни обсади във Върджиния и да се пренасят с влакове към западния театър на военните действия, като

държат телеграфна връзка с главното командване и изсмукват ресурсите на мобилизираната военна икономика. В морските действия за пръв път се използват броненосци, въртящи се оръдейни купички и бързоходни военни параходи, преследващи търговски съдове. Тъй като този конфликт, много повече от Кримската война или Пруските войни за обединение, претендира да бъде първата истинска, индустриализирана „тотална война“ в духа на XX век, не може да служи за пример, защото Северът побеждава.

Първата и най-явна причина – ако се приеме, че волята за победа остава равна за двете страни – е диспропорцията между ресурси и население. Може би е вярно, че Югът се радва на моралното предимство да се бие за самото си съществуване и (обикновено) за собствената си земя, че разчита на повече мъже, свикнали да яздят и да стрелят, че има решителни и добре квалифицирани генерали и че за дълго време може да внася муниции и други припаси, за да покрие недостига им[80]. Но всичко това не е достатъчно да скрие големия дисбаланс между Севера и Юга. Докато Северът има приблизително 20 милиона бели жители, то в Конфедерацията са само шест милиона. Населението на Съюза непрекъснато се подхранва от емигранти (повече от 800 000 пристигат между 1861 и 1865 г.) и от негри с решението от 1862 г. да се създадат части от чернокожи, което Югът избягва да направи до последните месеци на войната. През цялото време около два милиона служат в армията на Севера, която във върховия момент достига максимален брой от около 1 милион през 1864–1865 г., докато само около 900 000 души се бият на страната на Конфедерацията, чиято максимална бройка никога не надхвърля 464 500 души и „върхът“ ѝ е в края на 1863 г., след което намалява.

Но по-важни са действителните, а не абстрактните числа. Дори като достига този размер на армията, Югът поема риска да изтегли прекалено много мъже от селското стопанство, мините и леярните, като по този начин отслабва и без това поставения под въпрос капацитет за водене на продължителна война. Още от самото начало Конфедерацията няма икономическо предимство. През 1860 г. Северът има 110 000 промишлени предприятия срещу 18 000 на Юга (много от които разчитат на технологичния опит и обучените работници от Севера); Конфедерацията произвежда 36 700 тона чугун, докато само продукцията от Пенсилвания е 580 000 тона; щатът Ню Йорк създава стоки на стойност почти 300 млн. долара – четири пъти повече от продукцията на Върджиния, Алабама, Луизиана и Мисисипи, взети заедно. Стратегическото несъответствие в икономическите бази постепенно се трансформира в истинска военна ефективност.

Например, докато Югът произвежда много малко оръжия (главно в арсенала, превзет в Харпърс Фери) и разчита предимно на внос, Северът значително разширява собствените си фабрики за оръжия, които произвеждат почти 1,7 милиона пушки. Железопътната система на Севера (с дължина около 22 000 мили, разпростираща се от изток до югозапад) е поддържана и дори разширена по време на войната, докато 9000 мили жп линии на Юга с недостатъчно локомотиви и вагони постепенно се разпадат. Подобно е положението с флота, тъй като и двете страни не притежават достатъчно съдове в началото на конфликта. Югът е в неизгодно положение, защото не произвежда мотори за кораби, а Северът има много работилници за такова производство. Въпреки че минава доста време, преди да се почувства предимството на Севера по вода – през този период мнозина успяват да преминат блокадата и да доставят европейски муниции на Конфедеративната армия, а и бойните кораби на Юга причиняват големи щети на северния търговски флот, примката бавно, но непрекъснато се затяга около южните пристанища. През декември 1864 г. флотът на Севера има общо 671 военни кораба, включително 236 парахода, построени след началото на войната. Северната морска сила е жизнено важна и за сухопътните войски, защото контролира големите реки, най-вече в района на Мисисипи–Тенеси, особено успешна е *комбинацията* от речен и жп транспорт, която спомага за офанзивата на Севера в западния театър на военните действия.

---

* Около една трета в боеве, останалите предимно от болести. Общият брой на жертвите е около 620 000 души, което е много повече от загубите на американците през Първата и Втората световна война и Корейската война, взети заедно, и са понесени от много по-малобройно население (*б. а.*).

Най-накрая Конфедерацията не може повече да плаща за войната. Главният ѝ доход в мирно време идва от износа на памук и когато тази търговия замира, и когато за разочарование на Юга европейските сили не се намесват в борбата, няма с какво да бъдат компенсирани загубите. В южните щати има само няколко банки и малко свободен капитал, а и данъците от земята и робите не носят много, защото продукцията намалява рязко поради войната. Вземането на заем от чужбина не допринася много, а без чужда валута или звонкови пари не могат да се купуват жизненоважните вносни стоки. Неминуемо, разбира се, хазната на Конфедерацията започва да печата книжни пари, но „изобилието им, съчетано с липса на стоки, създава необуздана инфлация“[81], което от своя страна нанася силен удар върху желанието на населението да продължи борбата. Северът обаче винаги може да събере достатъчно пари от данъци и заеми, за да плаща за войната, а и печатането на банкноти по някакъв начин стимулира по-нататъшното нарастване на промишлеността и икономиката. Впечатляващо е, че производителността на Севера се увеличава отново по време на войната не само в муниции, строеж на жп линии и пещи за желязо, но и в селското стопанство. В края на войната войниците на Севера са вероятно най-добре хранените и оборудвани войници от всички армии в историята. И ако трябва да бъде определен особен американски начин за водене на военен конфликт – „американски начин на война“, по израза на проф. Уигли[82], то той е изработен за пръв път тук, по време на мобилизацията на Севера и разгръщането на масивния му промишлено-технологичен потенциал за победа над врага.

Всичко това звучи прекалено ясно като обяснение за развитието на конфликта, който се движи напред и назад в продължение на четири години, но основният стратегически проблем на Юга си остава. Поради диспропорцията в големина и население той не може да надвие Севера; най-доброто е да успокои гнева на вражеските армии и силата на волята им, та те да се откажат от политиката си на принуда и да признаят претенциите му (за робство или за откъсване, или за двете). Тази стратегия би се осъществила, ако граничните щати като Мериланд и Кентъки гласуват за присъединяване към Конфедерецията, което обаче просто не става; от голяма полза би било, ако някоя чужда сила като Англия се намеси, но такова предположение означава да не се познават въобще английските политически приоритети в началото на 60-те години на века[83]. След изключването на тези две възможности за преобръщане на военния баланс в полза на Юга Конфедерацията си запазва само възможността да отстоява на натиска от Север и надеждата, че превъзходството на северните щати ще се намали в хода на войната. Само че колкото по-дълго се водят боевете, толкова повече Северът може да мобилизира ресурсите си, да увеличава продукцията на муниции, да строи стотици военни кораби и неумолимо да притиска Юга с морска блокада, с безмилостни военни атаки в Северна Върджиния, с широкомащабна кампания на запад и с унищожителните набези на Шърман* във вражеската територия. Когато икономиката на Юга, моралът и фронтовите сили намаляват (в началото на 1865 г. армията ѝ от „служещи на дълга“ спада на 155 000 души), остава единственият реалистичен избор за капитулация.

Войните за обединение на Германия

Въпреки че Американската гражданска война е изучавана от редица европейски военни наблюдатели[84], специфичните ѝ черти (на отдалеченост, на многобройност, на цивилен конфликт) я правят по-малко показателна за основните военни тенденции на този период, отколкото въоръжените битки, които стават в Европа през 60-те години на XIX век. Кримската война не само променя правилата на досегашната дипломация, но е причина и всяка от „фланговите“ сили да не се ангажира с намеса в „центъра“: Русия се нуждае от много години за възстановяване след унизителното поражение, а Англия предпочита да се концентрира върху имперските и вътрешните си работи. По този начин европейските работи са оставени в ръцете, изкуствено, както се разбира, на Франция. Прусия, която заема безславно място под управлението на Фридрих Вилхелм IV по време на Кримската война, сега се раздира от конституционни ежби между приемника му Вилхелм I и пруския парламент особено по въпроса за реформата в армията. Хабсбургската империя жонглира между взаимносвързаните проблеми да запази италианските си приоритети срещу Пиемонт и германските си апетити срещу Прусия, като по същото време прави усилия да потисне унгарските размирици у дома.

За разлика от тях Франция изглежда силна и уверена при Наполеон III. За това допринася развитието на банките, железниците и промишлеността след 1850 г. Колониалната ѝ империя се разширява в Западна Африка, Индокитай и Тихия океан. Флотът ѝ се увеличава толкова много, че понякога (през 1859 г.) предизвиква тревога от другата страна на Ламанша. Военно и дипломатически тя се проявява като третата определяща сила при решаването на германския или италианския въпрос – както ясно се вижда през 1859 г., когато Франция бързо навлиза на страната на Пиемонт в кратка война срещу Австрия[85].

---

* Шърман, У. Т. (1820–1891) – американски генерал, допринесъл за победата на Севера по време на Гражданската война в САЩ с похода на командваните от него войски от щата Тенеси до Мексиканския залив, по време на който прилага тактиката на „изгорената земя“ (*б. р.*).

Колкото и да са важни битките при Маджента и Солферино, за да се откаже Хабсбургската империя от властта си върху Ломбардия, проницателни наблюдатели от 1859 г. би трябвало да забележат, че австрийската военна некомпетентност, а не френската интелигентност (и разбира се, не пиемонтското военно изкуство!), е тази, която решава изхода на войната. Френската армия наистина има предимство пред австрийската, защото е по-добре въоръжена – оттук и многото загинали войници, което така ядосва император Франц Йозеф, но пък на Франция почти липсват медицински и амуниционни доставки, мобилизациите се правят хаотично, а и самото командване на Наполеон III не е особено добро. Това обаче няма голямо значение, щом Хабсбургската армия е по-слаба и командващият генерал Гюлай е дори още по-пипкав[86]. Военната ефективност въпреки всичко е *относителна*, което се доказва от факта, че хабсбургските сили все още лесно се оправят с италианците по суша (при Кустоца през 1866 г.) и по море (при Лиса), дори и когато не могат да се противопоставят на Франция, Прусия или Русия. Оттук обаче не следва, че Франция автоматично ще превъзхожда всеки противник при *бъдещ* конфликт. Изходът от такава война би зависил от различните нива на военно командване, системата оръжия и производителната база на всяка от страните.

След като през 50-те и 60-те години на XIX век технологичният взрив, породен от промишлената революция, прави първите си крачки на бойното поле, не е изненадващо, че военните командвания навсякъде се сблъскват с безпрецедентни оперативни проблеми. Кое оръжие би било по-важно в битките – дали пехотата с новите си зареждащи се от задната част на цевта пушки, или артилерията със стоманените си подвижни оръдия? Как биха повлияли железниците и телеграфът на командването на бойното поле? Дали новата технология на война дава предимство на нападащата или на отбраняващата се армия?[87] Верният отговор на тези въпроси, разбира се, би бил, че решават обстоятелствата. Изходът ще зависи не само от по-новите оръжия, но и от терена, на който се използват, от духа и тактическата компетентност на войските, от ефективността на продоволствените системи и от хилядите други фактори, които могат да оформят една битка. Тъй като е невъзможно всичко да се знае предварително, ключовият фактор е наличието на военнополитическо командване, умеещо да балансира с различните елементи на военния апарат, достатъчно гъвкав, за да отговаря на обстоятелствата. В този важен аспект нито Хабсбургската империя, нито дори Франция ще имат такъв успех, какъвто по-късно има Прусия.

Пруската „военна революция“ от 60-те години на XIX век скоро произвежда това, което Дизраели ще определи като „германска революция“ в европейските работи, и се базира на многобройни вътрешно свързани елементи. Първият от тях е уникалната система на краткосрочна служба, прокарана от новия крал Вилхелм I и неговия военен министър въпреки либералните им опоненти, която включва три години задължителна служба в редовната армия и после още четири като запас, преди всеки мъж да премине в ландвера* (*Landwehr*), което значи, че цялата мобилизационна армия на Прусия има седемгодишни набори**. Ето защо не са разрешени никакви замествания и ландверът може да поеме повечето задължения на гарнизоните и на „особените територии“. Такава система, съобразена с броя на населението, дава на Прусия много по-голяма армия за първата фронтова линия, отколкото има някоя от другите Велики сили. Разбира се, тук играе роля и сравнително високото ниво на образование, най-малкото начално, сред населението – бързо разширяващата се система за краткосрочна служба, по мнение на повечето експерти, трудно би се наложила на необразовани селяни. Тя зависи също от изключителната организация, която да се справи с толкова хора. Няма или има малка полза от събирането на половин или един милион мъже, ако те не бъдат обучени, облечени, въоръжени и нахранени, както трябва, и не бъдат транспортирани до мястото на битката, освен това би било още по-голямо разхищение на човешка сила и ресурси, ако армейското началство не може да контролира и комуникира с тези маси.

Командването се осъществява от Пруския генерален щаб, който изгрява от неизвестността в началото на 60-те години на XIX век и става „мозъкът на армията“ под гениалното ръководство на по-стария Молтке***. Досега повечето армии в мирно време се състоят от командни части, съдържащи началник на снабдяването, кадрови, инженерен и други отдели, истинският военен състав се събира само преди започване на военни действия и след като бъде определено командване. Сега в Прусия Молтке събира най-блестящите умове, преминали през Военната академия, и ги обучава да планират и да се подготвят за бъдещи конфликти. Трябва да бъдат изготвени оперативни планове, често прекроявани, много преди избухването на военните действия; маневрите и инсценировките на военни битки изискват внимателно проучване, а се изучава и историята на бойни операции и походи на други страни. Създаден е специален отдел, който надзирава пруските железници, проверява дали войските и продоволствието могат да бъдат бързо пренесени по съответното направление. На всичко отгоре помощниците на Молтке се опитват да втълпят на офицерския състав практиката на боравене с големи групи хора (части от армия или цели армии), които да се движат и бият самостоятелно, но винаги да са готови да се включат в общи действия при решителни битки. В случай че не могат да се осъществят комуникации с щаба на Молтке, на генералите от фронта се разрешава да проявяват инициатива и да действат според приетите основни правила.

Това, разбира се, е идеализираният модел. Пруската армия не е съвършена и страда от доста наболели проблеми в истинските битки дори след реформите от началото и средата на 60-те години на XIX век. Много от полевите командири пренебрегват съветите на Молтке и се втурват слепешката напред в прибързани атаки или в погрешна посока – походът в Австрия през 1866 г. е пълен с такива грешки[88]. Фронталната атака (и големите загуби) на пруската гвардия при Гравелот Сен Прива през 1870 г. показват изключителна глупост. Самата железопътна снабдителна система не може да гарантира успех, често тя само струпва огромни количества провизии на границата, докато частите, които имат нужда от тях, са далеч от жп линиите. Не може да се каже, че пруското научно планиране е осигурило на военните части най-доброто оръжие – австрийската артилерия го превъзхожда през 1866 г., а през 1870 г. френската пушка „Шаспо“* е много по-добра.

---

* Ландвер – запасни войници и военни чинове от втори ешелон и съответно формираните от тях части в Германия, Австрия и други страни през XIX в. (*б. р.*).

** С изключение на първия годишен набор на ландвера (*б. а.*).

*** Молтке, граф Хелмут фон Карл Бернхарт (1800–1891) – пруски генерал-фелдмаршал, военен теоретик, сподвижник на Бисмарк, главен представител на пруската военна доктрина, реорганизирал Пруския генерален щаб, чийто началник е от 1858 до 1888 г. (*б. р.*).

Истинското предимство на пруската система е, че генералният щаб проучва всяка направена грешка и после променя обучението, организацията и оръжията. Когато през 1866 г. се проявяват слабостите на артилерията и оръжията, пруската армия бързо се обзавежда с новото оръдие на Круп, зарията, пруската армия бързо се обзавежда с новото оръдие на Круп, зареждано отзад, което наистина впечатлява през 1870 г. Ако се проявят закъснения в железопътната продоволствена система, се разработва нова организация за подобряване на превоза. И накрая, поддържаната от Молтке система за отделно действащи армии сега се видоизменя в оказване на помощ една на друга при нужда, така че дори и когато една армия е напълно разбита – както става в Австро-пруската и Френско-пруската война, – цялостната битка не е загубена[89].

Именно комбинацията от много фактори осигурява бързата пруска победа над австрийците през лятото на 1866 г., което няколко специалисти предвиждат. Въпреки че Хановер, Саксония и други северни германски държави се присъединяват към Хабсбургите, дипломацията на Бисмарк пресича намесата на Великите сили и дава възможност на Молтке да изпрати три армии по три различни планински маршрута, които да се съсредоточат в Бохемската равнина и да нападнат австрийците при Садова**. Погледнат в ретроспекция, изходът от войната изглежда предрешен. Повече от една четвърт от хабсбургските сили са в Италия (където побеждават), а пруската система на мобилизация дава на Молтке почти същия брой бойци за фронта, въпреки че населението на Прусия е на половината от това на врага. Хабсбургската армия няма достатъчно средства за финансиране и почти никаква кадрова система, водена е некадърно от Бенедек и въпреки индивидуалните прояви на храброст от отделни части е разбита в открити боеве от далеч превъзхождащото я пруско оръжие. През октомври 1866 г. Хабсбургите са принудени да напуснат Венеция и да се откажат от всякакви претенции в Германия, която по това време вече се преустройва под ръководството на Бисмарк като Северногерманска федерация[90].

---

* „Шаспо“ – иглена пушка (по името на изобретателя ѝ френски военен деец) на въоръжение във френската армия (1866–1874 г.) и в други армии (*б. р.*).

** Садова – село в Чехия (близо до гр. Кьониграц, дн. Храдец Кралове), място на решителната битка (3.07.1866 г.) между австрийските и пруските войски по време на „Седемседмичната война“. В нея австрийските войски под командването на генерал Лудвиг Август фон Бенедек са разгромени от пруските армии начело с генерал Хелмут фон Молтке Старши благодарение на по-съвършеното си оръжие и тактика (*б. р.*).

„Битката за господство над Германия“ вече почти е завършила, но спорът кой да командва в Западна Европа – Прусия или все по-нервната и подозрителна Франция – нараства и в края на 60-те години на XIX век всяка от страните почва да преценява възможностите си. Привидно Франция все още изглежда по-силна. Населението ѝ е много по-голямо от това на Прусия (въпреки че немскоезичното население в Европа е по-многобройно). Френската армия е набрала опит в Крим, Италия и в презморските земи. Притежава най-добрите оръжия на света – „Шаспо“, които многократно превъзхождат пруските пушки иглянки, а има и ново тайно оръжие – *mitrailleuse* – картечница, която може да изстрелва 150 патрона в минута. Флотът ѝ е много по-голям, а се очаква и помощ от Австро-Унгария и Италия. През юли 1870 г., когато настъпва времето прусаците да бъдат наказани за тяхното нахалство (непочтената политика на Бисмарк за бъдещето на Люксембург и за вероятния кандидат от Хоенцолерн за престола в Испания), малко французи се съмняват в победата.

Бързината на френското поражение – на 4 септември разбитата армия се предава при Седан, Наполеон III е пленен и имперският режим в Париж – свален – е огромен удар върху толкова розовите предвиждания. Както става ясно, нито Австро-Унгария, нито Италия идват на помощ на Франция, а и френската морска сила се оказва напълно неефективна. Така че всичко зависи от съперническите армии и пруската се оказва безспорно по-силна. Въпреки че и двете страни използват железниците си за пренасяне на многобройни части до фронта, френската мобилизация е много по-неефикасна. Свиканите запасняци трябва да настигнат частите си, които вече са на фронта. Артилерийските батареи са разпръснати из цяла Франция и не могат лесно да бъдат събрани. Обратно, след обявяването на войната за петнадесет дни три германски армии (повече от 300 000 души) са придвижени към Саар и Елзас. Предимството на оръжието „Шаспо“ бързо е преодоляно от пруската тактика на напредване с подвижната, бързостреляща артилерия. Митральозите се държат назад и никога не се използват ефективно. Летаргията и глупостта на маршал Базен са неописуеми, а и самият Наполеон не е много по-добър. Отделните пруски части също правят грешки и търпят тежки загуби „в името на войната“, но надзорът на Молтке от разстояние над различните армии и готовността му да преустройва плановете си в зависимост от променящите се обстоятелства успяват да задържат стремителността на нападението, докато французите бъдат разбити. Въпреки че републиканските сили успяват да окажат съпротива през следващите няколко месеца, немската примка около Париж и Североизточна Франция непрестанно се затяга. Безплодните контраатаки на армията на Лоара и раздразнението, показвано от свободните стрелци, не могат да скрият факта, че Франция е разбита като независима велика сила[91].

Победата на Прусия–Германия съвсем ясно е триумф на военната система, но както остро отбелязва Майкъл Хауард, „военната система на нацията не е независима част от социалната система, а аспект на нейната цялост“[92]. Зад „железните“ предимства на германските колони и контролното дирижиране от генералния щаб стои нация, много по-добре оборудвана и подготвена за условията на модерната война от всяка друга в Европа. През

1870 г. германските държави, взети заедно, имат вече по-голямо население от това на Франция и само фактът, че не са обединени, прикрива реалното положение. Германия притежава много повече железопътни линии, по-добре разположени за военни нужди. Общият ѝ национален продукт, както и производството на чугун и стомана са надминали тези на Франция. Добивът на въглища е два и половина пъти по-голям, а консумацията на енергия от модерни източници е с 50 % повече. Промишлената революция в Германия създава много по-голям брой едромащабни фирми, каквато е „Круп“, която дава сила на Пруско-германската държава както с военни, така и с промишлени изделия. Краткосрочната система за служене в армията е оскърбителна за либералите вътре и извън страната, а и критиката срещу „пруския милитаризъм“ е широко разпространена през тези години, но тя мобилизира мъжката сила на нацията за военни цели по-ефективно от демократичния Запад или изостаналия, селски Изток. И зад всичко това стои народ, притежаващ много по-високо ниво на начално и техническо образование, ненадминати университетски и научни звена, химически лаборатории и изследователски институти, нямащи равни на себе си[93].

Европа, да повторим духовитостта от онова време, загубва господарката си и получава господар. Под изненадващо ловкото ръководство на Бисмарк системата на Великите сили ще бъде ръководена в продължение на две десетилетия след 1870 г. от Германия и както отбелязват дипломатите, всички пътища вече водят към Берлин. Сега, както могат да се уверят повечето хора, не само мъдростта и твърдостта на императорския канцлер са причина Германия да стане най-авторитетната сила на Европейския континент. По-важният фактор са промишлеността и технологията, които се развиват още по-бързо след постигането на национално обединение, немската наука и образование, местната администрация и поразяващата пруска армия. Фактът, че Германия има много вътрешни недостатъци, заради които Бисмарк непрестанно се тормози, почти не се забелязва от външните наблюдатели. Всяка страна в Европа, дори и до някаква степен изолираната Англия, се чувства угнетена от този колос. Руснаците, въпреки че са запазили неутралитет през войната от 1870–1871 г., се възползват от кризата в Западна Европа, за да подобрят позициите си в Черно море[94], негодуват, че европейският център на силата се е преместил в Берлин, и тайно се страхуват какъв ще е следващият ход на Германия. Италианците, които окупират Рим през 1870 г., когато французите (защитници на папата) са разбити в Лорен, методично гравитират към Берлин. Така прави и Австро-Унгарската империя (както започва да се нарича след Виенския компромис с унгарците през 1867 г.), която се надява на компенсации на Балканите заради загубите в Германия и Италия, но е съвсем наясно, че такава амбиция може да провокира реакция от страна на Русия. Най-накрая уплашената и огорчена Франция разбира, че е необходимо да прегледа и реформира голяма част от управлението и обществото си (образование, наука, железници, въоръжени сили, икономика), като направи нещо, което да не се окаже безплоден опит да се изравни с могъщия си съсед от другата страна на Рейн[95]. На времето, а сега дори още повече, на годината 1870-а се гледа като на водоразделна в европейската история.

От друга страна, може би защото много от страните чувстват необходимост от глътка въздух след събитията от 60-те години на XIX в. и защото държавните мъже действат внимателно при новия ред, *дипломатическата* история на Великите сили за десетилетието след 1871 г. се характеризира с търсене на стабилност. Тъй като са заети поотделно с реконструкцията след Гражданската война и последиците на революцията Мейджи, нито Съединените щати, нито Япония са част от „системата“, която е по-евроцентрична отвсякога. Съществува преработена версия на „европейска пентархия“, но балансът е напълно различен от съществуващия след 1815 г. Прусия–Германия, под управлението на Бисмарк, е най-силна и влиятелна от европейските държави, за разлика от някогашна Прусия. Има още една нова сила, обединена Италия, но отчайващото състояние на изостаналата ѝ икономика (особено поради липсата на въглища) никога не ѝ позволява наистина да бъде в лигата на силните, дори и когато се знае, че е по-важна в европейската дипломация от страни като Испания или Швеция[96]. Поради претенциите си в Средиземноморието и Северна Африка тя се превръща в засилващ се съперник на Франция, отвличащ силата на последната и предлагащ на Германия полезен бъдещ съюзник. Поради легитимността на освободителните войни срещу Виена и собствените си амбиции в Западните Балкани Италия престава да действа в съгласие и с Австро-Унгария (поне докато Бисмарк не споява австро-германско-италианския Троен съюз през 1882 г.). Това значи, че нито Австро-Унгария, нито Франция, двете главни „жертви“ на германското издигане, могат да концентрират напълно силите си срещу Берлин, докато имат силната (но не могъща) Италия в тила си[97].

С изолирането на Франция, укротената Австро-Унгария и междинните „буферни страни“ на Южна Германия и Италия, които сега са обединени в най-големите си национални съюзи[98], единствените реални прегради за бъдещото разширение на Германия идват от независимите „флангови“ сили Русия и Великобритания. За английската администрация, колебаеща се между важността, изтъкната от Гладстон (1868–1874 г.), на вътрешните реформи, и приоритета на „имперската“ и „азиатска“ съдба на страната, поставен от Дизраели (1874–1880 г.), спорът за европейското равновесие едва ли е много важен. Може би не точно така стои въпросът в Русия, където министър Горчаков и други се възмущават от трансформацията на зависимата от тях Прусия в мощна Германия, но този вид чувства губят значението си пред близостта на династиите и идеологическите симпатии, които съществуват между дворовете в Санкт-Петербург и Потсдам след 1871 г., пред все още потискащата Русия нужда от съвземане след нещастията на Кримската война, пред надеждата, че Берлин ще защити руските интереси на Балканите и пред подновените интереси към Средна Азия. С една дума, вероятността фланговите сили да се намесят в западно и централноевропейските работи се определя преди всичко от това, какво ще направи самата Германия; сигурно е, че няма нужда те да се намесват, ако се приеме, че Вторият германски райх сега е заситен[99].

Такова уверение дава самият Бисмарк след 1871 г., защото няма желание да създаде *gross-deutsche* (великогерманска) държава, като обедини милионите австрийски католици, разруши Австро-Унгария и остави изолирана Германия между отмъстителната Франция и подозрителната Русия[100]. По тази причина на него му се струва много по-безопасно да продължи с изграждането на Съюз на тримата императори (1873 г.), квазисъюз, който подчертава идеологическата солидарност на източните монархии (на фона на „републиканска“ Франция), но е скрепен върху някои от австро-руските сблъсъци на интереси на Балканите. И когато през 1875 г. от Германия се получават индикации, че правителството обмисля превантивна война срещу Франция, заплахите, които идват и от Лондон, и (особено) от Санкт Петербург, убеждават Бисмарк, че ще има голяма съпротива срещу всякакви нови промени в европейския баланс[101]. Поради вътрешнополитически, както и външнодипломатически причини Германия остава в границите, определени през 1871 г. – „полухегемонна сила“, както някои историци я определят, докато военнопромишленият ѝ растеж и политическите амбиции на постбисмарковото командване не поставят отново под въпрос съществуващия териториален ред[102].

Както и да е, проследяването на тази промяна ще ни доведе до следващата глава. За периода на 70-те и 80-те години на XIX век собствената дипломация на Бисмарк осигурява запазването на статуквото, което той смята основно за германските интереси. Канцлерът до известна степен е подпомогнат в усилията си от избухването през 1876 г. на отдавнашния „Източен въпрос“, когато турското клане на българските християни кара руснаците да отговорят с военни действия и така отвличат цялото внимание от Рейн и го насочват към Цариград и Черно море[103]. Вярно е, че отпушването на враждебността в долната част на Дунав и на Дарданелите може да бъде опасно дори и за Германия, ако кризата премине във война с участието на всички Велики сили, което изглежда много възможно в началото на 1878 г. Въпреки това дипломатическите умения на Бисмарк в ролята му на „честен посредник“ да накара всички сили да направят компромис на Берлинския конгрес засилват натиска за мирно уреждане на кризата и подчертават отново централната – и стабилизираща – позиция, която заема Германия в европейските работи.

Но голямата източна криза от 1876–1878 г. засилва германската позиция. Докато малкият руски флот се справя блестящо с турците в Черно море, руските военни действия през 1877 г. разкриват, че реформите след Кримската война не са дали нужния ефект. Въпреки че храбростта и многобройността на войниците осигуряват крайната победа на Русия над турците, и на българския, и на кавказкия военен театър има много примери за „изключително неправилно разузнаване на вражеските позиции, липса на координация между частите и объркване в главното командване“[104], а заплахата от английска и австрийска интервенция на страната на Турция принуждава руското правителство, съзнавайки напълно заплашващия го провал, да се съгласи на компромиси в исканията си от края на 1877 г. И ако панславистите в Русия по-късно обвиняват Бисмарк за ръководството на Берлинския конгрес, който утвърждава тези унизителни отстъпки, голяма част от елита на Санкт Петербург е повече от убеден в нуждата да се поддържат добри отношения с Берлин и дори да влязат отново в ревизирано споразумение на тримата императори през 1881 г. По подобен начин, въпреки че и Виена заплашва да излезе от контрола на Бисмарк по време на върховата криза през 1879 г., таен австро-германски съюз през следващата година я връзва в германската мрежа. По-късно се създават Съюзът на тримата императори през 1881 г. и Тройният съюз между Берлин, Виена и Рим през 1882 г. Всички тези споразумения, малко или повече, откъсват подписалите страни от Франция и ги поставят в зависимост от Германия[105].

И накрая, събитията в края на 70-те години на XIX век подчертават още веднъж дълготрайното англо-руско съперничество в Близкия изток и Азия, което кара и двете сили да гледат към Берлин за благосклонен неутралитет и да отдалечат вниманието от Елзас-Лотарингия и Централна Европа. Тази тенденция даже се засилва през 80-те години, когато цяла серия от събития – френското завоюване на Тунис (1881 г.), английската интервенция в Египет (1882 г.), боричкането за Тропическа Африка (след 1884 г.) и подновената заплаха от англо-руска война за Афганистан (1885 г.) – отбелязва началото на ерата на „новия империализъм“[106]. Въпреки дълготрайния ефект на този подновен взрив от западен колониализъм, който ще промени напълно позициите на много от Великите сили, краткосрочните последици от него отново подчертават германското дипломатическо влияние в Европа, а то помага на Бисмарк в усилията му да запази статуквото. Ако своеобразната система от заплахи и контразаплахи, която той използва през 80-те години на XIX век, няма вероятност да създаде продължителна стабилност, тя осигурява мира между европейските сили поне в близко бъдеще.

Изводи

С изключение на Американската гражданска война през периода от 1815 до 1885 г. няма дълги, изтощителни военни конфликти. По-малките колизии като френско-австрийския сблъсък през 1859 г. или руския поход срещу Турция през 1877 г. не оказват съществено значение върху системата на Великите сили. Дори и по-важните войни са ограничени по свой начин: Кримската война е предимно регионална и приключва, преди Англия да впрегне всичките си сили, а Австро-пруската и Френско-пруската война приключват с едносезонни походи – забележителен контраст на много по-продължителните конфликти през XVIII век. Не е чудно тогава, че представата на военните командвания и стратегическите капацитети за битките на Великите сили в бъдеще ще се основава на светкавични победи *a la Prussienne**, както през 1870 г. – със списъци за мобилизация и железопътни разписания, генералщабни планове за стремителни нападения, бързострелящи оръдия и огромни маси от срочнослужещи войници – всичко това обединено, за да победи врага само за няколко седмици. Фактът, че новите оръжия могат, ако се използват правилно, да са в полза повече на отбранителната, а не на нападателната тактика, не се възприема по онова време, нито се вземат под внимание предупрежденията от Американската гражданска война, където противоречието между известните правила за водене на война и обширната територия прави военния конфликт много по-дълъг и с повече жертви, отколкото всеки от кратките, остри сблъсъци в Европа през този период.

---

* A la Prussienne (*фр.*) – по прусашки (*б. пр.*).

И все пак всички тези битки – в долината на Тенеси или в Бохемската равнина, на Кримския полуостров или по полетата на Лорен – ни водят към един основен извод: победените страни са тези, които не са приели „военната революция" от средата на XIX век, постиженията на новите оръжия, мобилизацията и оборудването на огромни армии, използването на подобрените комуникации на базата на железниците, параходите и телеграфа, както и на продуктивната промишлена основа, която да подкрепя военните сили. Във всички тези конфликти понякога генерали или армии от победителите допускат печални грешки на бойното поле, но те никога не намаляват предимството на воюващата страна, която има обучени войници, снабдяване, организация и икономическа мощ.

Така стигаме до крайните и по-общи коментари за периода след 1860 г. Както бе отбелязано в началото на тази глава, времето от половин век след битката при Ватерло се характеризира с постоянно засилване на международната икономика, широкомащабно увеличение на производителността, породено от промишленото развитие, и смяна на техниката поради относителната стабилност на баланса между Великите сили и поради наличието само на локални и кратки войни. В допълнение относителната модернизация на военното и военноморското оръжие води до промени във военните сили, които обаче не могат да се сравнят с процесите в цивилното общество, повлияно и от промишлената революция, и от конституционно-политическите трансформации. Главно Англия се възползва от този половин век на промени както по отношение на производителните сили, така и на световното влияние, тя като че ли достига своя връх в края на 60-те години на XIX век (въпреки че политиката на първото правителство на Гладстон се опитва да прикрие този факт). Основните губещи са неиндустриализираните селски общества на извъневропейския свят, които не могат да се противопоставят нито на промишлените стоки, нито на военните нашествия от Запад. Поради същите причини и по-слабо индустриализираните от Европейските велики сили – Русия, Хабсбургската империя – започват да губят първоначалните си места, а и новообединената страна Италия никога не успява да достигне най-напредналите.

След 1860 г. тези тенденции започват да се засилват. Обемът на световната търговия, а още по-важно, нарастването на промишлената продукция се увеличава бързо. Индустриализацията, досега характерна само за Англия и определени области на континентална Европа и Северна Америка, сега започва да преустройва и други райони. В частност повишават се позициите на Германия, която през 1870 г. дава вече 13 % от световната *промишлена* продукция, и на Съединените щати, имащи 27 % от общо произведеното[107]. По този начин основните черти на международната система, която се създава в края на XIX век, могат вече да се забележат, макар и само от няколко наблюдатели. От друга страна, относително стабилната пентархия след 1815 г. се разпада не толкова защото членовете й имат по-голямо желание да се бият помежду си през 60-те години на XIX век, а защото някои от тези страни са два или три пъти по-силни от други. Монополът на Европа върху модерната промишлена продукция е бит от другата страна на Атлантика. Силата на парата, железниците, електричеството и другите инструменти на модернизацията могат да донесат полза на всяко общество, което има и желание, и свободата да ги приеме.

Липсата на големи конфликти в периода след 1871 г., когато Бисмарк доминира в европейската дипломация, може да подскаже, че е постигнато ново равенство, последвало разцеплението през 50-те и 60-те години на XIX век. Сега, за разлика от времето на армиите, военните флотове и разузнаванията, е в действие промишлено и технологично развитие с голям мащаб, променящо глобалните икономически баланси много по-бързо, отколкото досега. И няма да мине много време, когато тези промени в производствено-индустриалната база ще окажат влияние върху военния капацитет и външната политика на Великите сили.

5

ВЪЗНИКВАНЕТО НА ДВУПОЛЮСНИЯ СВЯТ И КРИЗАТА НА „СРЕДНИТЕ СИЛИ“. ЧАСТ ПЪРВА, 1885–1918 г.

През зимата на 1884–1885 г. Великите сили на света, заедно с няколко по-малки, се срещат в Берлин, за да се опитат да постигнат съгласие за търговията, корабоплаването и границите в Западна Африка и Конго и общите принципи за по-ефективно завладяване на Африка[1]. Берлинската конференция за Западна Африка може да бъде разгледана символично като връх на европейското господство в световните работи. Япония не участва в конференцията и въпреки че се модернизира бързо, на нея Западът гледа като на старомодна, назадничава държава. За разлика от нея Съединените щати *присъстват* на Берлинската конференция, тъй като спорните въпроси за търговията и корабоплаването, разглеждани там, са считани от Вашингтон за свързани с американските интереси зад граница[2]. В повечето други политически и икономически области Съединените щати остават извън международната сцена чак до 1892 г., когато Европейските велики сили вдигат ранга на дипломатическия им представител от пълномощен министър на посланик – признак на първостепенна сила. Русия също е на конференцията, но докато интересите й в Азия са определени, Африка почти не я интересува. Тя фактически е във втория списък на страните, поканени на конференцията[3], и не играе почти никаква роля, освен да поддържа Франция срещу Англия. По тази причини решаващ за разискванията е триъгълникът между Лондон, Париж и Берлин с Бисмарк в най-важната средна позиция. Съдбата на планетата все още се решава там, където се е решавала през изминалия век, а и преди това – в канцелариите на Европа. Трябва да сме сигурни, че ако конференцията определяше бъдещето на Османската империя вместо на басейна на Конго, тогава страни като Австро-Унгария и Русия щяха да играят много по-голяма роля. Но все още важи признаваното досега за безспорна истина: че Европа е центърът на света. По същото време руският генерал Драгомиров обявява: „Далекоизточните проблеми се решават в Европа“[4].

През следващите три десетилетия – наистина кратък период за системата на Великите сили – същият този континент Европа ще се разкъсва сам и няколко от неговите членове ще са близо до рухване. След още три десетилетия и краят ще е настъпил; почти целият континент ще е икономически опустошен, части от него ще са в руини, а и самото му бъдеще ще бъде в ръцете на Вашингтон и Москва.

Ясно е, че никой през 1885 г. не може точно да предскаже разрушенията и опустошенията, които ще настъпят в Европа след шейсет години, и все пак много проницателни наблюдатели в края на XIX век усещат посоката, накъдето се движат световните сили. Особено интелектуалците и журналистите, а и тогавашните политици говорят и пишат за Дарвиновия свят на борба, за успех и падение, за израстване и пропадане. И бъдещият ред в света вече се вижда като определен модел, ако не през 1895, то през 1900 г.[5].

Най-забележителната черта на тези прогнози е съживяването на идеята на Дьо Токвил, че Съединените щати и Русия ще бъдат двете Велики сили в бъдеще. Не е изненадващо, че тази представа е нарушена, когато Русия изживява кримския ужас и показва посредственост по време на войната срещу Турция през 1877 г. Същото се отнася и за Америка с нейната гражданска война и последвалите я десетилетия на реконструкция и експанзия на запад. В края на XIX век обаче промишленото и селскостопанското развитие на Съединените щати и военното разширение на Русия в Азия карат различни европейски изследователи да се тревожат за световния ред през XX век, който ще бъде определян, както се говори, от руския камшик и американските богаташи[6]. Може би защото отново неомеркантилните идеи преобладават над тези за мирна, свободно търгуваща световна система, има много по-силна тенденция, отколкото преди, да се предполага, че променящата се икономическа сила води и до политически и териториални промени. Дори иначе предпазливият английски премиер-министър лорд Солсбъри през 1898 г. отбелязва, че светът е разделен на „живи“ и „умиращи“ сили[7]. Последният разгром на Китай по време на войната с Япония през 1894–1895 г., унижението на Испания от Съединените щати в краткия им конфликт през 1898 г. и отстъплението на Франция пред Англия след инцидента при Фашода*, Горни Нил (1898–1899 г.) са представяни като доказателство, че „оцеляването при проверката на годността диктува съдбите на народите, както е и при животните. Борбите на Великите сили не са вече само европейско съперничество – както бяха през 1830 г. и дори през 1860 г., – те се простират върху пазари и територии, обхващащи цялото Земно кълбо.

Ако Съединените щати и Русия поради големината на територията и населението си са определени да бъдат между Великите сили, кой друг ще се присъедини към тях? Теорията за „Трите световни империи“ – популярното предвиждане, че само три (или по някои сметки, четири) най-големи и силни нации държави ще останат независими – вълнува много от имперските държавници[8]. „Струва ми се, обобщава при аудиенция през 1897 г. английският министър за колониите Джоузеф Чембърлейн, че тенденцията на времето е да се даде цялата сила в ръцете на големите империи, а по-малките кралства – тези, които не са прогресивни – да изпаднат на по-задно място“[9]. За Германия е жизнено важно да построи голям флот, както настоява адмирал Тирпиц** пред кайзер Вилхелм, за да бъде една от „четирите световни сили: Русия, Англия, Америка и Германия“[10]. И Франция трябва да бъде там, предупреждава мосю Дарси, защото „този, който не напредва – изостава, а този, който изостава – изпада“[11]. За отдавна установените сили – Англия, Франция и Австро-Унгария – въпросът е дали ще успеят да устоят на новите предизвикателства към международното статукво. За новите сили Германия, Италия и Япония проблемът е дали могат да разчупят определеното в Берлин като „световна политическа свобода", преди да е много късно.

---

* Фашода – селище в долината на Северен Нил, край което след покоряването на Судан английски войски се сблъскват с френски отряд (*б. пр.*).

** Тирпиц, Алфред фон (1849–1930) – германски адмирал, създател на германския военен флот. Благодарение на неговите усилия в навечерието на Първата световна война Германия притежава втория по сила морски флот (след Англия). Негов замисъл е и неограничената подводна война (*б. р.*).

Все пак трябва да се каже, че не всеки представител на човешката раса е обхванат от такива идеи в края на XIX век. Много повече са загрижените за домашните си, социални проблеми. Мнозина поддържат либералните идеали на мирното обединение[12]. В управляващия елит, военните кръгове и империалистическите организации обаче преобладава виждането за световен ред с подчертано значение на борбата, промяната, състезанието, използването на сила и организирането на националните ресурси за засилване на държавата. По-малко развитите райони от света бързо са поделени, но това е само началото; геополитикът сър Халфорд Макиндър убеждава, че поради малкото останали територии за присъединяване ефективността и вътрешното развитие трябва да заместят експанзионизма като главна цел на модерните държави. Трябва да има много по-тясна връзка, отколкото преди, „между по-големите географски и по-големите исторически обединения"[13], което ще рече, че големината и многобройността ще се отразяват по-силно върху международния баланс, осигурявайки приоритет на използващите правилно ресурсите си. Страна със стотици милиони селяни няма да има голямо значение. Но дори и модерна държава може да западне, ако не стои на достатъчно голяма промишлена и производителна база. „Силите, които ще имат успех, са тези, които притежават най-голямата промишлена основа", предупреждава империалистът Лио Еймъри. Тези хора, които имат промишлената сила и силата на науката и откритията, ще могат да победят всички други"[14].

По-голямата част от историята на международните отношения през следващия половин век е сбъдване на тези прогнози. Драматични промени се извършват в баланса на силите и в Европа, и извън нея. Старите империи рухват и на тяхно място се появяват нови. *Многополюсният* свят от 1885 г. се заменя от *двуполюсния* чак до началото на 1943 г. Международните борби се засилват и прерастват във войни, съвсем различни от ограничените сблъсъци на XIX век. Промишлената продуктивност заедно с науката и технологиите става все по-важен компонент в националната мощ. Измененията в общия дял на промишлената продукция се отразяват на международния баланс на военна сила и дипломатическо влияние. Личностите все още имат значение – кой във века на Ленин, Хитлер и Сталин може да каже, че не е така? – но те имат стойност в силовата политика само защото успяват да контролират и реорганизират производителните сили на голяма държава. И както показва самата съдба на нацистка Германия, останалата част от световните сили при война е безмилостна към всяка нация, която няма индустриално-техническа мощ и поради това военна техника, за да постигне лидерските си амбиции.

Ако широките рамки на развитие през следващите шест десетилетия вече са подсказани през 1890 г., успехът или падението на *отделните* държави все още се подготвят. Ясно е, че много зависи от това дали страната ще задържи или ще развие промишлената си мощност. Много зависи, както винаги, и от непроменливия факт на географското положение. Намира ли се една страна близо до центъра на международен конфликт или в неговата периферия? Предпазена ли е от нападение? Трябва ли да тръгне по два или три пътя едновременно? Националните сили, патриотизмът и контролът, упражнявани от държавата върху жителите ѝ, също са важни; дали едно общество ще устои на ударите на войната, зависи в голяма степен от вътрешното положение. Зависи и от избора на съюзници и взетите решения. Дали се бие като част от голяма коалиция, или е изолирана? Дали страната влиза във войната отначало или по средата? Дали другите сили, първоначално неутрални, се присъединяват към противниковата страна?

Такива въпроси подсказват, че всеки предрешен анализ на „възникването на двуполюсния свят и кризата на „средните сили" трябва да определи три отделни, но взаимосвързани фактора: първо, промените във военнопромишлената производителна база, чрез които *отделните* страни стават материално по-силни (по-слаби); второ, геополитическите, стратегическите и социокултурните условия, които определят отговора на всяка страна на промените в световния баланс; и, трето, дипломатическите и политическите умения, които също дават шансове за успех в големите коалиционни войни от началото на XX век.

Промяната в баланса на световните сили

Тези наблюдатели от *fin de siècle** са съгласни, че темпът на икономически и политически промени се ускорява, което прави международния ред по-несигурен, отколкото досега. Промените винаги се отразяват на силовия баланс и водят до нестабилност, а често и до война. „Това, което прави войната неизбежна, пише Тукидид в „История на Пелопонеската война", са нарастването на атинската сила и страхът, който тя поражда у Спарта"[15]. Но през последната четвърт на XIX век промените, отнасящи се до системата на Великите сили, са толкова широкоразпространени и бързи, както никога досега. Световната търговска и комуникационна мрежа – телеграфи, параходи, железници, модерни печатарски машини – позволяват постиженията на науката и технологиите или новите предимства на промишленото производство да се предават и прехвърлят от един *континент* на друг само за няколко години. Пет години след откритието на Гилкрист и Томас през 1879 г. от бедни фосфорни руди да се произвежда стомана вече са в действие осемдесет и четири стоманени пещи в Западна и Централна Европа[16], а методът преминава и зад океана. Като резултат рязко се променя съотношението на страните в производството на стомана, което внася забележително разместване във военния потенциал.

Той, както видяхме, не е равен на военната сила. Един икономически гигант може да предпочете по политически, културни или географски съображения да бъде военен пигмей, докато държава с неголеми икономически ресурси може по такъв начин да организира обществото си, че да бъде превъзходна военна сила. Изключения от простото равенство „икономическа сила = военна сила" съществуват през този период, както и в други времена, което налага да бъдат дискутирани по-нататък. Сега, в ерата на модерната промишлена война, връзката между икономика и стратегия става по-тясна. За да разберем дълготрайните промени, отразяващи се на международния баланс на силите между 1880 г. и Втората световна война, трябва да разгледаме икономическите данни. Те са подбрани с оглед преценката на националния потенциал за война и по тази причина не включват някои от известните икономически показатели*, които не помагат в случая.

---

* Fin de siècle (*фр.*) – край на века. (*б. пр.*)

Броят на населението сам по себе си никога не е надежден индикатор на сила, но таблица 12 показва как, поне демографски, Русия и Съединените щати могат да бъдат разгледани като различен вид велика сила от другите, а също и Германия и (по-късно) Япония, които започват да се отделят от останалите.

ТАБЛИЦА 12

Общ брой на населението на силите 1890–1938 г.[17]

(в милиони)

	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938	
1 Русия	116,8	135,6	159,3	175,1	126,6	160,4	180,6	1
2 Съединени щати	62,6	75,9	91,9	97,3	105,7	119,1	138,3	2
3 Германия	49,2	56,0	64,5	66,9	42,8	55,4	68,5	4
4 Австро-Унгария	42,6	46,7	50,8	52,1	–	–	–	–
5 Япония	39,9	43,8	49,1	51,3	55,9	62,1	72,2	3
6 Франция	38,3	38,9	39,5	39,7	39,0	41,0	41,9	7
7 Англия	37,4	41,1	44,9	45,6	44,4	45,7	47,6	5
8 Италия	30,0	32,2	34,4	35,1	37,7	40,3	43,8	6

Има два начина обаче за „контролиране" на суровите данни от таблица 12. Първият е да се сравнят общият брой на населението с частта от него, която живее в градски райони (таблица 13), тъй като това обикновено е важен показател за промишлено-търговската модернизация; вторият е да се намери съотношението между тези резултати и нивото на индустриализация на глава от населението спрямо страната, взета за мярка – Англия (таблица 14). И двете сравнения са много показателни и се подкрепят едно друго.

ТАБЛИЦА 13

Градско население на силите в милиони и като процент от общото население, 1890–1938 г.[18]

	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938	
1. Англия	11,2	13,5	15,3	15,8	16,6	17,5	18,7	5
(1)	(29,9 %)	(32,8 %)	(34,9 %)	(34,6 %)	(37,3 %)	(38,2 %)	(39,2 %)	(1)
2. Съединени щати	9,6	14,2	20,3	22,5	27,4	34,3	45,1	1
(2)	(15,3 %)	(18,7%)	(22,0 %)	(23,1 %)	(25,9 %)	(28,7 %)	(32,8 %)	(2)
3. Германия	5,6	8,7	12,9	14,1	15,3	19,1	20,7	3
(4)	(11,3 %)	(15,5 %)	(20,0 %)	(21,0 %)	(35,7 %)	(34,4 %)	(30,2 %)	(3)
4. Франция	4,5	5,2	5,7	5,9	5,9	6,3	6,3	7
(3)	(11,7 %)	(13,3 %)	(14,4 %)	(14,8 %)	(15,1 %)	(15,3 %)	(15,0 %)	(7)
5. Русия	4,3	6,6	10,2	12,3	4,0	10,7	36,5	2
(8)	(3,6 %)	(4,8 %)	(6,4 %)	(7,0 %)	(3,1 %)	(7,1 %)	(20,2 %)	(5)
6. Италия	2,7	3,1	3,8	4,1	5,0	6,5	8,0	6
(5)	(9,0 %)	(9,6 %)	(11,0 %)	(11,6 %)	(13,2 %)	(16,1 %)	(18,2 %)	(6)
7. Япония	2,5	3,8	5,8	6,6	6,4	9,7	20,7	3
(6)	(6,3 %)	(8,6 %)	(10,3 %)	(12,8 %)	(11,6 %)	(15,6 %)	(28,6 %)	(4)
8. Австро-Унгария	2,4	3,1	4,2	4,6				
(7)	(5,6 %)	(6,6 %)	(8,2 %)	(8,8 %)	–	–	–	

ТАБЛИЦА 14

Ниво на индустриализация на глава от населението 1880–1938 г.[19]

(сравнено, с Англия през 1900=100)

	1880	1900	1913	1928	1938	
1. Англия	87	[100]	115	122	157	2
2. Съединени щати	38	69	126	182	167	1
3. Франция	28	39	59	82	73	4
4. Германия	25	52	85	128	144	3
5. Италия	12	17	26	44	61	5
6. Австро-Унгария	15	23	32	–	–	–
7. Русия	10	15	20	20	38	7
8. Япония	9	12	20	30	51	6

Без да се впускаме в много подробно анализиране на данните в таблици 13 и 14 на този етап, можем да направим няколко общи заключения. След като са направени такива стъпки за „модернизация" като размер на градско население *и* степен на индустриализация, местата на повечето от силите значително се разместват от тези в таблица 12: Русия пада от първо на последно място, поне до промишленото си развитие през 30-те години на XX век; Англия и Германия се придвижват напред, а Съединените щати, единствени имащи комбинацията от многобройно и силно индустриализирано общество, излизат отпред. Дори в началото на този период разликата между най-силните и най-слабите от Великите сили е голяма и абсолютно, и относително; в навечерието на Втората световна война тези огромни различия се запазват. Процесът на модернизация кара всички да преминат през едни и същи „фази"[20], но това не значи, че всички държави получават сила в еднаква степен.

Важните *разлики* между Великите сили изпъкват още по-ясно, ако се разгледат детайлизираните данни за промишлена производителност. Тъй като производството на чугун и стомана през този период често се взема като мярка за потенциална военна сила, както и за самата индустриализация, съответните данни са представени в таблица 15.

---

* Например дял от световната търговия, който непропорционално вдига позицията на страни, търгуващи по крайбрежието, и подценява икономическата сила на страни с висока степен на самозадоволяване със стоки (*б. а.*).

ТАБЛИЦА 15

Производство на чугун и стомана от силите 1890–1938 г.[21]

(в млн. тона, първо чугун за 1890 г., след това стомана)

	1890	1900	1910	1913	1920	1930	1938
Съединени щати	9,3	10,3	26,5	31,8	42,3	41,3	28,8
Англия	8,0	5,0	6,5	7,7	9,2	7,4	10,5
Германия	4,1	6,3	13,6	17,7	7,6	11,3	25,2
Франция	1,9	1,5	3,4	4,6	2,7	9,4	6,1
Австро-Унгария	0,97	1,1	2,1	2,6	–	–	–
Русия	0,95	2,2	3,5	4,8	0,16	5,7	18,0
Япония	0,02	–	0,16	0,25	0,84	2,3	7,0
Италия	0,01	0,11	0,73	0,93	0,73	1,7	2,3

Разбира се, най-добрата мярка за индустриализацията на една страна е потреблението на енергия от модерни източници (каквито са въглищата, петролът, природният газ и водната енергия, но не и дървата), тъй като тя дава представа както за техническия капацитет на страната да ги използва, така и за нивото на икономиката; тези данни са дадени в табл. 16.

ТАБЛИЦА 16

Потребление на електроенергия от силите, 1890–1938 г.[22]

(в млн. тонове на въглищен еквивалент)

	1890	1900	1910	1913	1920	1930	1938
Съединени щати	147	248	483	514	694	762	697
Англия	145	171	185	195	212	184	196
Германия	71	112	158	187	159	177	228
Франция	36	47,9	55	62,5	65	97,5	84
Австро-Унгария	19,7	29	40	49,4	–	–	–
Русия	10,9	30	41	54	14,3	65	177
Япония	4,6	4,6	15,4	23	34	55,8	96,5

Таблици 15 и 16 потвърждават резките промени в икономиката, които стават в *абсолютни* стойности с някои от силите в отделни периоди – Германия преди 1914 г., Русия и Япония през 30-те години на XX в., както и бавният темп на развитие на Англия, Франция и Италия. Това може да бъде показано и в *относителни* стойности, за да се определи индустриалната позиция на страната във времето (табл. 17).

ТАБЛИЦА 17

Общ промишлен потенциал на силите 1880–1938 г.[23]

(Англия през 1900=100)

	1880	1900	1913	1928	1938
Англия	73,3	[100]	127,2	135	181
Съединени щати	46,9	129,8	298,1	533	528
Германия	27,4	71,2	137,7	158	214
Франция	25,1	36,8	57,3	82	74
Русия	24,5	47,5	76,6	72	152
Австро-Унгария	14	25,6	40,7	–	–
Италия	8,1	13,6	22,5	37	46
Япония	7,6	13	25,1	45	88

И накрая, полезно е да се върнем към данните на Байрох в таблица 18 за дяловете от световната промишлена продукция, за да покажем промените и да ги сравним с анализите на баланса през XIX в. в предната глава.

ТАБЛИЦА 18

Относителен дял от световното промишлено производство, 1880–1938 г.[24]

(в проценти)

	1880	1900	1913	1928	1938
Англия	22,9	18,5	13,6	9,9	10,7
Съединени щати	14,7	23,6	32,0	39,3	31,4
Германия	8,5	13,2	14,8	11,6	12,7
Франция	7,8	6,8	6,1	6,0	4,4
Русия	7,6	8,8	8,2	5,3	9,0
Австро-Унгария	4,4	4,7	4,4	–	–
Италия	2,5	2,5	2,4	2,7	2,8

Състоянието на силите, 1885–1914 г.

Пред лицето на безпристрастните данни, които показват, че дадена сила има 2,7 % от световната промишлена продукция през 1913 г. или че друга носи индустриален потенциал през 1928 г., равен само на 45 % от този на Англия през 1900 г., трябва отново да се подчертае, че цялата тази статистика е абстрактна, ако не бъде облечена в специфичен исторически и геополитически контекст. Страни с фактически идентично индустриално производство могат да бъдат различно класирани спрямо Великите сили поради такива фактори като вътрешното сцепление на обществото, неговата способност да мобилизира ресурсите си за държавни дела, геополитическото си място и дипломатическите си възможности. Поради ограничеността на място в тази глава не може да се разгледа всяка от Великите сили, както Корели Барнет се стреми да направи в широкомащабното си изследване на Англия преди няколко години. Но следващите страници ще се придържат близо до анализите на Барнет, в които той доказва, че силата на една нация-държава по никакъв начин не се заключава само във въоръжените ѝ сили, но и в икономическите и технологическите ресурси; в умението, предвидливостта и решителността, с които си служи външната ѝ политика; в ефективността на социалната и политическата ѝ организация. Тя зависи преди всичко от самата нация, от хората, техните умения, енергия, амбиция, дисциплина, инициатива, от вярванията, митовете и илюзиите им. Тя зависи и от начина, по които всички тези фактори си взаимодействат. Повече от всичко националната сила трябва да бъде определяна не сама по себе си, в абсолютните ѝ размери, а съобразно външните или имперските задължения на държавата; тя трябва да бъде определяна спрямо силата на другите държави[25].

Няма по-добър начин може би да се илюстрират различията в стратегическата резултатност, освен да се разгледат на първо време трите новодошли държави в международната система – Италия, Германия и Япония. Първата се обединява чак през 1870–1871 г., третата започва да изплува от собствената си изолация след революцията Мейджи през 1868 г. И в трите общества има желание да се подражава на вече установените сили. През 80-те и 90-те години на XIX век всяка от тях завзема презокеански територии; всяка една започва да строи модерен флот, за да допълни постоянните си армии. Всяка от тях има значение в дипломатическите сметки на епохата и до 1902 г. става съюзник на някоя друга държава. Въпреки това всички тези подобия едва ли могат да скрият основните различия в истинската сила, която всяка от тях притежава.

ИТАЛИЯ

На пръв поглед появата на обединената италианска нация представлява голяма промяна в европейския баланс. Вместо група от съперничещи си малки държави, една част под чужда власт и винаги под заплахата от външно нападение, сега има солиден блок от тридесет милиона души, които нарастват така бързо, че настигат Франция по общ брой на населението през 1914 г. Нейните армия и флот през този период не са много големи, но таблици 19 и 20 показват, че все пак са респектиращи.

ТАБЛИЦА 19

Численост на личния състав на армиите и флотовете на силите, 1880–1914 г.[26]

	1880	1890	1900	1910	1914
Русия	791 000	677 000	1 162 000	1 285 000	1 352 000
Франция	543 000	542 000	715 000	769 000	910 000
Германия	426 000	504 000	524 000	694 000	891 000
Англия	367 000	420 000	624 000	571 000	532 000
Австро-Унгария	246 000	346 000	385 000	425 000	444 000
Италия	216 000	284 000	255 000	322 000	345 000
Япония	71 000	84 000	234 000	271 000	306 000
Съединени щати	34 000	39 000	96 000	127 000	164 000

ТАБЛИЦА 20

Тонаж на военните кораби на силите, 1880–1914 г.[27]

	1880	1890	1900	1910	1914
Англия	650 000	679 000	1 065 000	2 174 000	2 714 000
Франция	271 000	319 000	499 000	725 000	900 000
Русия	200 000	180 000	383 000	401 000	679 000
Съединени щати	169 000	240 000	333 000	824 000	985 000
Италия	100 000	242 000	245 000	327 000	498 000
Германия	88 000	190 000	285 000	964 000	1 305 000
Австро-Унгария	60 000	66 000	87 000	210 000	372 000
Япония	15 000	41 000	187 000	496 000	700 000

В дипломацията, както бе отбелязано по-горе[28], създаването на Италия се чувства като заплаха от двете съседни Велики сили – Франция и Австро-Унгария, а влизането ѝ в Тройния съюз през 1882 г. видимо „решава“ италиано-австрийското съперничество, но потвърждава, че изолирана Франция има врагове и на двата фронта. Така след малко повече от десетилетие Италия изглежда вече като истински член на европейската система на Великите сили и Рим се нарежда до другите важни столици (Лондон, Париж, Берлин, Санкт Петербург, Виена, Цариград), в които са акредитирани посланици.

Получаването от Италия на статут на велика сила прикрива някои поразителни слабости, преди всичко икономическото забавяне, особено на селския юг. Степента на неграмотност – 37,6 % общо за страната и много по-висока за южната част – е доста по-голяма, отколкото във всяка друга западна или северноевропейска държава, последица от изостаналостта на по-голямата част от италианското селско стопанство – дребни собственици, бедна почва, малки инвестиции, даване на изполица, неразвит транспорт. Общото италианско производство и националният доход на глава от населението са сравними с тези на селскостопанските общества като Испания или Източна Европа, а не с Нидерландия или Вестфалия. Италия няма въглища и въпреки че развива хидроенергетиката, около 88 % от италианската енергия продължава да се получава от английски въглища, което изразходва много средства и нарушава платежния ѝ баланс, а е и ужасна стратегическа слабост. При тези обстоятелства бързото нарастване на населението без особен промишлен растеж е противоречива благодат, тъй като забавя същия този растеж на глава от населението в сравнение с другите западни сили[29], а съпоставката би била още по-неблагоприятна, ако всяка година стотици хиляди италианци (обикновено по-енергичните и способните) не емигрираха през океана. Всичко това поставя Италия, както определя Кемп, „в неизгодното положение на закъснял“[30].

И все пак не може да се каже, че няма модернизация. Наистина тя се отнася точно към периода, който много историци определят като „индустриалната революция на ерата на Джолити“* и „решителна промяна в икономическия живот на страната“[31] поне на север, където се обръща значително внимание на тежката промишленост – чугун и стомана, корабостроене, автомобилна и текстилна промишленост. Според Гершенкрон годините 1896–1908 са свидетели на „големия напредък“ към индустриализация; и наистина италианският промишлен растеж е значително по-голям откъдето и да е в Европа, населението мигрира интензивно от селските райони към градовете, банковата система се преустройва с оглед на това да осигурява кредити за промишлеността и реалният национален доход се движи бързо нагоре[32]. Пиемонтското селско стопанство показва подобни стъпки на развитие.

Ако поставим обаче италианската статистика на сравнителен анализ, блясъкът започва да помръква. Италия *наистина* произвежда чугун и стомана, но през 1913 г. общото ѝ производство е една осма от английското, една седемнадесета от германското и само две пети от белгийското[33]. Тя постига рязко покачване на промишления растеж, защото започва от много ниско равнище и реалните резултати не са толкова впечатляващи. В навечерието на Първата световна война тя не достига дори една четвърт от индустриалната сила, която има Англия през 1900 г., и частта ѝ от световната промишлена продукция фактически спада от 2,5 % през 1900 г. на 2,4 % през 1913 г. Въпреки че Италия е сред Великите сили, това не струва много, защото – освен Япония – всяка от тези сили има два или три пъти по-голяма индустриална мощ, някои (Германия и Англия) – шесторно повече, а една (Съединените щати) – над тринадесет пъти.

---

* Джолити, Джовани (1842–1928) – италиански политик, водач на Либералната партия, многократно министър-председател през периода 1892–1921 г. (*б. р.*).

Това сигурно би се компенсирало донякъде от относително по-висока степен на национално вътрешно сцепление и решителност на част от италианското население, но те липсват. Лоялността, която съществува в италианското общество, е семейна и местна, може би районна, но не и национална. Постоянната пропаст между севера и юга, която се задълбочава още повече с индустриализацията на севера, и липсата на контакти със света на селските общини в много части на полуострова се допълват от враждата между италианското правителство и католическата църква, която забранява на членовете си да служат на държавата. Идеалите на *risorgimento* (борбата за обединение на Италия), акламирани от местни и чуждестранни либерали, не проникват дълбоко в италианското общество. Набирането на войници става трудно и самото локализиране на военните части според стратегическите принципи, а не по районни политически сметки, е невъзможно. Цивилно-военните отношения на върха се характеризират с взаимно неразбиране и недоверие. Общият антимилитаризъм на италианската общественост, слабата подготовка на офицерското тяло и липсата на подходящо модерно военно оборудване събуждат съмнения за военната готовност на Италия много преди фаталната битка при Капорето* през 1917 г. или египетската кампания през 1940 г.[34]. През войните ѝ за обединение се разчита на френска интервенция, а после на раздорите между Прусия и Австро-Унгария. Катастрофата през 1896 г. при Адова (в Абисиния) лепва на италианската войска ужасната репутация, че е единствената европейска армия, разбита от африканска държава, без въобще да отговори на нападението. Решението на италианското правителство да води война в Либия през 1911–1912 г., което изненадва дори генералния щаб, е финансово бедствие от първа степен. Военният флот, изглеждащ много голям през 1890 г., непрекъснато намалява в относителни размери и е винаги със съмнителна ефективност. Всеки следващ главнокомандващ Кралския флот в Средиземноморието се надява италианският флот да остане неутрален, а не съюзнически, ако се стигне до война с Франция през този период[35].

Последиците от всичко това върху стратегическата и дипломатическата позиция на Италия са угнетяващи. Италианският генерален щаб не само остро усеща малоценността ѝ по брой, и по техника на войската, сравнена с френската (особено) и австро-унгарската, но знае, че недостатъчната железопътна мрежа и дълбоко вкорененият регионализъм правят невъзможно широкото разгръщане и подвижността на военните части по маниера на Прусия. Италианският флот съзнава слабостите си, а дългото уязвимо крайбрежие на Италия прави съюзническата ѝ политика двойствена. По тази причина стратегическото планиране е по-хаотично от всякога. Съюзническият договор, който Италия подписва през 1882 г. с Берлин, отначало е успокоителен, особено докато Бисмарк държи парализирани французите; но дори и тогава италианското правителство се стреми да установи по-близки отношения с Англия, която единствена може да неутрализира френския флот. Когато през годините след 1900 г. Англия и Франция се сближават, а Англия и Германия от сътрудничество преминават във враждебност, италианците чувстват, че нямат друг избор, освен да се прикрепят към новия англо-френски съюз. Непреминалата омраза към Австро-Унгария засилва това чувство, както пък уважението към Германия и важността на германските финанси в промишлеността я предпазват да направи открита крачка. Така през 1914 г. Италия заема същото място както и през 1871 г. Тя е „последната от Великите сили“[36], разстройващо непредсказуема и безскрупулна в очите на съседите си, има търговски и експанзионистични амбиции към Алпите, Балканите и Северна Африка, а и по-далече, което обърква интересите и на приятели, и на съперници. Икономически и социални условия продължават да отслабват силата ѝ да влияе на събитията, но тя все пак остава в играта. С една дума, повечето от другите правителства са решили, че е по-добре да имаш Италия за партньор, а не за противник, но възможностите за облага не са големи[37].

ЯПОНИЯ

Италия е страничен член в системата на Великите сили през 1890 г., но Япония дори не е вътре. Векове наред тя е управлявана от децентрализирана феодална олигархия, състояща се от териториални владетели (даймио) и аристократична каста на бойци (самураи). Притисната от липсата на природни ресурси и от планинския терен, който оставя само 20 % от земята годна за обработване, Япония няма никакви предпоставки за икономическо развитие. Изолирани от останалата част на света поради езика, макар и със силно съзнание за културна уникалност, японците остават вглъбени в себе си и неподдаващи се на външни влияния почти до втората половина на XIX век. Всички тези причини сякаш предопределят Япония да остане политически незряла, икономически изостанала и военно слаба според световните стандарти[38]. Тя обаче само за две генерации става важен участник в международната политика на Далечния изток.

Промяната, породена от революцията Мейджи* след 1868 г., се корени в решимостта на влиятелните членове на японския елит да не допуснат да бъдат колонизирани и управлявани от Запада, както се случва в другите части на Азия. Дори ако реформаторските мерки, които трябва да се вземат, предизвикат премахването на феодалния ред и острата опозиция на самурайския клан[39]. Япония трябва да бъде модернизирана не защото отделни предприемачи искат това, а защото на „държавата“ ѝ е необходимо. След като първоначалната опозиция е премахната, модернизацията навлиза с *контрол на икономиката* и ангажираност, в сравнение с които опитите на Колбер или Фридрих Велики изглеждат бледи подобия. Установява се нова конституция по пруско-германски модел. Правната система е реформирана. Образователната система се разпространява широко, така че страната достига изключително висока степен на грамотност. Календарът е променен. Облеклото е променено. Въвежда се модерна банкова система. Доведени са експерти от английския Кралски флот, за да помогнат при създаването на съвременния японски флот, и от Пруския генерален щаб, които да помагат при модернизацията на армията. Японски офицери са изпращани в западни военни и военноморски академии, модерни оръжия се внасят от чужбина, въпреки че е създадена и местна оръжейна промишленост. Държавата поощрява създаването на железопътна мрежа, телеграфи и параходни линии; тя работи в съюз със създаващите се японски предприемачи за развитие на тежката промишленост, производството на чугун, стомана и кораби, както и за модернизация на текстилното производство. Правителствени субсидии окуражават износителите, насърчават корабоплаването и създаването на нова промишленост. Японските износители, особено тези на коприна и текстил, се увеличават. Зад всичко това стои впечатляващото политическо ангажиране за реализация на националния девиз *фукоку кьохей* (богата страна със силна армия). За японците икономическата сила върви ръка за ръка с военната и военноморската мощ.

---

* Капорето – селище в Италия, където австро-унгарските войски нанасят тежко поражение на италианските войски през октомври 1917 г. (*б. пр.*).

* Революцията Мейджи – през 1867–1868 г. в Япония шогуните са лишени от власт, която преминава в ръцете на буржоазно-земевладелската класа; историци смятат тези събития за незавършена буржоазна революция (*б. р.*).

Необходимо е обаче време, а пречките остават големи[40]. Въпреки че градското население се увеличава повече от два пъти между 1890 и 1913 г., броят на хората в селата остава същият. Дори в навечерието на Първата световна война повече от три пети от японското население е ангажирано със земеделие, лесовъдство и риболов и въпреки многобройните подобрения във фермерството планинският терен и малките размери на нивите не позволяват да се извърши „селскостопанска революция“, да кажем, по английски модел. С такава, „теглеща към дъното“, селскостопанска база, всички сравнения на японския промишлен потенциал или ниво на индустриализация на глава от населението са обречени да „оставят“ Япония на или около най-долния край в списъка на Великите сили (виж таблици 14 и 17 по-горе). И докато индустриалният възход в годините преди 1914 г. може ясно да бъде видян по рязкото увеличение на потребление на енергия от модерни източници и по нарастването на японския дял в световното промишлено производство, то в много други области развитието е ограничено. Производството на чугун и стомана е малко и силно зависи от вноса на суровини. Същото се отнася и за корабостроенето и въпреки голямото увеличение на нейното производство Япония все още поръчва някои от военните си кораби навън. На нея също ѝ липсва капитал, което я кара да взема големи суми на заем от чужбина, но никога няма достатъчно, за да инвестира в индустрията, инфраструктурата и военното дело. Тя прави икономически чудеса, за да стане единствената незападна страна, която преминава през промишлената революция в годините на империализма; и все пак в сравнение с Англия Съединените щати и Германия си остава слаба в промишлено и финансово отношение.

Два други фактора съдействат на Япония за издигането ѝ до ниво на велика сила и помагат да се обясни защо тя изпреварва Италия например. Първият е географската ѝ изолация. Най-близкият континентален бряг се държи от загнилата Китайска империя. И докато Китай, Манчжурия и (дори по-опасно) Корея могат да попаднат в ръцете на друга велика сила, то Япония е достатъчно отдалечена, за да бъде покорена. Русия го разбира със съжаление, когато се опитва да снабдява армията си по железопътна линия, дълга шест хиляди мили, през 1904–1905 г. Откриват го английският и американският военен флот няколко десетилетия по-късно, когато се борят с проблемите по снабдяването, при подпомагане на Филипините, Хонконг и Малайзия. Японско разрастване в Източна Азия може да се осъществи само с изключителни усилия, а всяка друга голяма държава би попречила на Япония да стане доминираща сила в този район с течение на времето.

Вторият фактор е *моралът*. Изглежда безспорно, че силното японско чувство за уникална култура, традиционното преклонение пред императора и почитта към държавата, самурайският възглед за военна чест и доблест, наблягането върху дисциплината и душевната сила създават атмосфера на пламенен патриотизъм и готовност за всякакви жертви и подсилват японския стремеж да се превърнат във „Велика Източна Азия“ за стратегическа сигурност, както и за суровини и пазари. Това се проявява по време на военните и военноморските походи срещу Китай през 1894 г., когато двете страни се карат за правата си върху Корея[41]. И по суша, и по море по-добре екипираните японски части сякаш са водени свише към успеха. В края на тази война заплахите за „тройна интервенция“ от Русия, Франция и Германия принуждават огорченото японско правителство да се откаже от претенциите си за Порт Артур и полуостров Ляодун, но и засилват решителността на Токио да опита отново. Почти никой от правителството не се съгласява с примирителното заключение на барон Хаяши: „Ако се конструират нови военни кораби, ние трябва на всяка цена да ги построим; ако организацията на армията ни не е подходяща, ще започнем да я променяме отсега; ако се наложи, ще сменим и цялата си военна организация... Засега Япония трябва да запази спокойствие и да седи мирна, за да не предизвиква подозрение; през това време основите на националната мощ трябва да бъдат заздравени и ние трябва да гледаме и да чакаме възможност в Ориента, която сигурно ще се появи някой ден. Когато дойде този ден, Япония сама ще решава съдбата си“[42].

Времето за отмъщение настъпва след десет години, когато нейните амбиции в Корея и Манчжурия се сблъскват с тези на Царска Русия[43]. Докато военноморските експерти са впечатлени от флота на адмирал Того*, разбил руските морски сили в решителната битка при Цушима, другите наблюдатели са поразени от поведението на японското общество. Изненадващият удар (обичай, придобит по време на конфликта с Китай през 1894 г. и възобновен през 1941 г.) при Порт Артур е одобрен на запад и подклажда ентусиазма на японските националисти за окончателна победа на всяка цена. Невероятно се държат японските офицери и войници при битките по суша около Порт Артур и Мукден, когато десетки хиляди от тях загиват, защото преминават през минирани полета, през бодлива тел и под градушка от куршуми на автоматично оръжие, преди да превземат руските окопи. Изглежда самурайският дух може да осигури победа на бойното поле дори и само с щик в епохата на масовото промишлено оръжие. Както всички съвременни военни експерти заключават, ако моралът и дисциплината все още са жизнено важни предпоставки за национална мощ, Япония е много богата на тези ресурси.

---

* Того, Хейхаширо (1846–1934) – японски адмирал, разгромил руския флот по време на Руско-японската война от 1904–1905 г. в битките при Порт Артур и Цушима (*б. р.*).

Въпреки всичко дори и тогава Япония не е истинска велика сила. Тя има късмет, че трябва да се бие срещу изостаналия Китай и Царска Русия, която е мъчно подвижна във военно отношение и затруднена от огромните разстояния между Санкт Петербург и Далечния изток. Пък и Англо-японският съюз от 1902 г. ѝ позволявай да воюва, без да се страхува от намесата на други сили. Военният ѝ флот разчита на построени в Англия кораби, а армията – на оръжия от Круп. Най-важното от всичко е, че тя не може да финансира сама огромните разходи за войната и се обръща за заеми към Съединените щати и Англия[44]. Както се разбира в края на 1905 г., Япония е близо до банкрут, когато се подписват споразуменията за мир с Русия. Японското общество сигурно не знае тази подробност, защото реагира остро срещу относително леките условия, които Русия успява да постигне в крайна сметка. И все пак с извоюването на победата японските въоръжени сили са обект на възхвала и възхищение, икономиката ѝ е в състояние да се съвземе, а статутът ѝ на велика сила (макар и само регионална) се възприема от всички. Япония става “пълнолетна“. Никой не може да направи нещо значително в Далечния изток, без да се съобразява с нея, но дали тя ще може да провежда по-нататъшна експанзия, без да предизвиква реакция у другите Велики сили, все още не е ясно.

ГЕРМАНИЯ

Два фактора обезпечават възможността на имперска Германия да има по-бързо и по-голямо влияние върху баланса на Великите сили, отколкото това на всяка от „новодошлите“ страни. Първият е, че противно на географската изолация на Япония тя изгрява точно в центъра на старата европейска държавна система; самото ѝ създаване е посегателство върху интересите на Австро-Унгария и Франция, а съществуването ѝ променя мястото на *всяка* от Великите сили в Европа. Вторият фактор е скоростното и широко по-нататъшно израстване на Германия в промишлено, търговско, военно и военноморско отношение. В навечерието на Първата световна война националното ѝ могъщество е не само три и четири пъти по-голямо от това на Италия и на Япония, но е пред Франция и Русия, а вероятно вече задминава и Англия. През юни 1914 г. осемдесетгодишният лорд Уелби си спомня, че „Германия, която помним от 50-те години, е била куп от незначителни държави начело с незначителни князчета“[45], а сега, само за един човешки живот, тя става най-силната държава в Европа и продължава да се развива. Това е достатъчно да направи „германския въпрос“ епицентър на голяма част от световната политика за повече от половин век след 1890 г.

Тук могат да се представят само няколко детайла на експлозивното развитие на германската икономика[46]. Населението се увеличава от 49 милиона през 1890 г. на 66 милиона през 1913 г., на второ място в Европа след това на Русия, но тъй като германците имат по-високо ниво на обучение, социално осигуряване и доход на глава от население от руснаците, нацията е по-силна и в количествено, и в качествено отношение. Според италиански източник 330 души на 1000 новобранци са неграмотни, в Австро-Унгария съотношението е 220/1000, във Франция – 68/1000, а в Германия – изумителното 1/1000[47]. Облагодетелствана е не само пруската армия, но и фабриките, на които са нужни способни работници, предприятията, на които им трябват добри инженери, лабораториите, търсещи химици, фирмите, нуждаещи се от мениджъри и търговци – всички тези специалисти излизат в достатъчно количество от училищата, политехническите институти и университетите. Германските фермери прилагат всички нови знания в селското стопанство, като използват химически торове и широка гама от модерни средства за увеличаване на добивите, които са най-високи на хектар в сравнение с всяка от другите Велики сили[48]. За успокоение на юнкерите и селските лиги на германското фермерство са дадени определени данъчни протекции поради по-евтините хранителни стоки от Америка и Русия; относителната ефективност на селското стопанство не намалява националния доход на глава от населението и производството му заема същата част, както и при другите континентални Велики сили.

Все пак промишленото развитие е, което отличава Германия през тези години. Производството на въглища нараства от 89 милиона тона през 1890 г. на 277 милиона тона през 1914 г., веднага след Англия с нейните 292 милиона и много пред Австро-Унгария с 47 милиона, пред Франция с 40 милиона и Русия – 36 милиона тона. В производството на стомана нарастването е още по-впечатляващо и през 1914 г. Германия дава 17,6 милиона тона, което е много повече от производството на Англия, Франция и Русия, взети заедно. Още по-внушителна обаче е германската изява в новите индустрии на XX век, като електрическата, оптическата и химическата. Гигантски фирми като „Сименс“ и АЕГ дават работа на 142 000 души, което е повече от цялата европейска електроиндустрия. Германските химически фирми, водени от Байер и Хьохст, произвеждат 90 % от промишлените бои на света. Тези успехи, естествено, се отразяват и върху германската външна търговия, която се утроява за периода от 1890 до 1913 г. и приближава страната до Англия – водещият световен търговец; не е чудно, че нараства и търговският ѝ флот и става втори по големина в света в навечерието на войната. По същото време делът ѝ от световното промишлено производство (14,8 %) е по-голям от този на Англия (13,6 %) и два пъти и половина повече от този на Франция (6,1 %). Тя става най-силната държава в Европа и дори широко разгласяваната липса на капитал като че ли не я забавя. По тази причина националисти като Фридрих

Науман* тържествуват при изявите на германския подем и за мястото, което заема в света. “Германската раса го направи, пише той. Тя създаде армия, флот, пари и власт... Модерните, гигантски инструменти на властта могат да се постигнат само от активни хора, които чувстват в себе си живителните сокове на пролетта“[49].

Не само публицисти като Науман, а и силови групи за бърза експанзия като Пангерманската лига** и Германската военноморска лига приветстват и подтикват разширяването на германското влияние в Европа и извън нея. В годините на „новия империализъм“*** подобни призиви могат да бъдат чути във всяка от Великите сили, както забелязва злостно Гилбърт Мъри през 1900 г., а *всяка* страна го потвърждава. „Ние сме каймакът и цветът на нациите..., повече от всичко квалифицирани да управляваме другите“[50]. За отбелязване е, че германският управляващ елит след 1895 г. също е убеден в нуждата от териториална експанзия, когато му дойде времето. Адмирал Тирпиц убеждава, че германската индустриализация и презокеански завоевания са „непреодолими като природен закон“. Канцлерът Бюло декларира: „Въпросът е не дали искаме да колонизираме, или не, а че *трябва* да колонизираме независимо дали ни се иска, или не.“ Самият кайзер Вилхелм обявява, че Германия „има да извърши велики задачи извън тесните граници на стара Европа“, въпреки че той си представя да има нещо като Наполеоновото върховенство над континента по мирен начин[51]. Всичко това е твърде различно от тона на Бисмарк, с който той повтаря, че Германия е „съкрушена“ сила, желаеща да запази статуквото в Европа и неламтяща (въпреки колониалните опити през 1884–1885 г.) за отвъдморски територии. Може би не бива да преувеличаваме агресивната природа на този германски „идеологически консенсус“[52] за експанзия, щом държавници от Франция и Русия, Англия и Япония, Съединените щати и Италия обявяват бъдещата съдба на страните *си* в същата посока, но може би не с толкова решителен и френетичен тон.

Важното за германския експанзионизъм *е*, че страната вече притежава инструментите на силата за промяна на статуквото и има материалните ресурси да задвижи тези инструменти. Най-впечатляващата им демонстрация е бързото разрастване на германския военен флот след 1898 г., който под ръководството на Тирпиц от шести по големина в света става втори, само след Кралския военен флот. В навечерието на войната морският флот включва тринадесет военни кораба тип „Дреднаут“, шестнадесет по-стари и пет бойни кръстосвача, сила толкова голяма, че принуждава английското адмиралтейство да прехвърли почти всички кораби от далечни пристанища в Северно море; освен това много показатели (по-добра вътрешна конструкция, оптически уреди, контрол над оръдията, нощно обучение и др.) сочат, че германските съдове са по-добри във всяко отношение[53]. Въпреки че Тирпиц никога не получава огромните суми за постигане на истинската си мечта – създаване на флот, „еднакво силен с този на Англия“[54], все пак той успява да построи флот, който доста превъзхожда този на съперниците Франция и Русия.

Способността на Германия да се бие успешно по суша не е много голяма според някои наблюдатели и наистина на пръв поглед пруската армия в десетилетието преди 1914 г. изглежда затъмнена от много по-голямата армия на Царска Русия и от равната по големина на Франция. Тази представа обаче заблуждава. Поради комплекс от вътрешнополитически причини германското правителство държи армията в определени размери и разрешава само на Тирпиц да увеличава флота си, служейки си с лъвската част от общия военен бюджет[55]. Но когато напрегнатите международни отношения през 1911 и 1912 г. карат Берлин да вземе решение за бързо увеличение на армията, смяната на посоките е рязка. Между 1910 г. и 1914 г. бюджетът на армията нараства от 204 млн. долара на 442 милиона, докато този на Франция се увеличава от 188 млн. долара на 197 милиона. Франция събира на военна служба 89 % от подходящите младежи, а Германия постига същия резултат с 53 %. Вярно е, че Русия изразходва около 324 млн. долара за армията си през 1914 г., но поради удивителна причина: военните ѝ разходи поемат 6,3 % от националния доход, докато това са само 4,6 % за Германия[56]. С изключение на Англия, Германия носи по-леко „бремето на въоръжаването“ от всяка друга европейска страна. Нещо повече, Прусия може да мобилизира и екипира милиони запасняци и поради по-доброто им образование и обучение наистина да ги включи във фронтови операции. Франция и Русия обаче не могат да го направят. Френският генерален щаб е на мнение, че запасняците са използваеми само зад фронтовата линия[57], а Русия нито има оръжията, ботушите и униформите за екипировка на теоретично резервната милионна армия, нито пък офицерите, които да я командват. Пълните възможности на германския военен капацитет включват и такива неколичествени фактори като добра вътрешна система на комуникации, бърза мобилизация, по-добро обучение на състава, нови технологии и т.н.

Германската империя обаче е отслабена от географското си място и от дипломацията. Тя е разположена в центъра на континента и развитието ѝ заплашва едновременно няколко от другите Велики сили. Възможностите на военната ѝ машина, съчетани с пангерманските призиви за прекрояване на европейските граници, вдигат по тревога и французите, и руснаците и ги сближават. Скоростното разрастване на германския флот безпокои Англия, а налице е и постоянната германска заплаха срещу Белгия, Нидерландия и Северна Франция. Германия, по думите на един учен, е „родена в обкръжение“[58]. Дори и германският експанзионизъм да се насочи през океана, няма ли и там да засегне интересите на някоя от другите Велики сили? В Латинска Америка това може да се осъществи само чрез война със Съединените щати. Навлизане в Китай би предизвикало неодобрението на Русия и Англия до 90-те години на XIX век, а след победата на Япония над Русия през 1905 г. въобще не може да става дума за появата на друга сила там. Опитите да бъде продължена Багдадската железница събуждат подозрението и на Лондон, и на Санкт Петербург. Усилията да се обезпечи сигурност за португалските колонии са прекратени от англичаните. Докато Съединените щати очевидно могат да разширяват влиянието си в Западното полукълбо, Япония – към Китай, Русия и Англия преговарят за Средния изток, а Франция „закръгля“ владенията си в Северозападна Африка, Германия остава с празни ръце. Когато Бюло в известната си реч „Чук или наковалня“ през 1899 г. сърдито декларира: “Не можем да позволим никоя чужда сила, никой чужд Юпитер да ни казва: „Какво да се направи? Светът вече е разпределен“, той изразява широко разпространено схващане. Не е чудно тогава, че германските публицисти призовават към преразпределение на света[59].

---

* Науман, Фридрих (1860–1919) – германски политик и публицист, водач на Социалхристиянската партия, автор на книгата „Средна Европа“ (*б. р.*).

** Пангерманска лига – националистическа организация, създадена през 1891 г., поставила си за цел да обосновава териториалната експанзия на Германската империя (*б. р.*).

*** „Нов империализъм“ – название на засилената колониална експанзия на европейските сили, последвала Берлинската конференция от 1885 г. за Екваториална Африка. В резултат на „новия империализъм“ към края на века целият континент и други части на света са поделени между големите колониални държави (*б. р.*).

Трябва да сме сигурни, че всички изгряващи сили искат промени в международния ред, установен да дава предимства на старите[60]. От гледна точка на *Realpolitik* въпросът е дали тези предизвикателства ще осигурят промени, без да провокират прекалена опозиция. И докато географското положение играе важна роля тук, забележителна е ролята и на дипломацията. Германия няма геополитическото положение, да кажем, на Япония и затова тя трябва да бъде извънредно силна. Бисмарк разбира, че неочакваното развитие на Втория райх предизвиква ревност и безпокойство и се стреми след 1871 г. да увери другите Велики сили (особено „фланговите“ Русия и Англия), че Германия няма никакви териториални амбиции. Вилхелм и съветниците му, желаещи да покажат на какво са способни, не са толкова внимателни. Те не само изразяват неудоволствието си от съществуващия ред, но – и това е най-голямата несполука – вземането на решения в Берлин се прикрива зад уж много важни имперски цели, в хаос и нестабилност, които удивляват всички свидетели. Слабостите в характера на самия Вилхелм II са важна причина за дипломатическите неуспехи, но се засилват от институционалните грешки на Бисмарковата конституция; никое управленческо тяло (като министерски кабинет) не носи колективна отговорност за цялостната политика на правителството, отделни отдели и заинтересовани групи преследват целите си, без да се съобразяват с по-висшестоящите или с реда на приоритетите[61]. Военният флот мисли предимно за бъдеща война с Англия; армията иска да отстрани Франция; финансистите и бизнесмените желаят да се настанят на Балканите, в Турция и Близкия изток, като по този начин елиминират руското влияние. Резултатът е, както се оплаква канцлерът Бетман Холвег през юли 1914 г., че Берлин „предизвиква всеки, намесва се навсякъде и в действителност по този начин не отслабва никого“[62]. Това не е рецепта за успех в свят, пълен с егоистични и подозрителни нации и страни.

Накрая остава опасността, че невъзможността да се постигне дипломатически или териториален успех ще наруши деликатната вътрешна политика на Вилхелмова Германия, чийто юнкерски елит се страхува от (относителното) западане на селското стопанство, възхода на организираната работна ръка и нарастващото влияние на социалната демокрация в периода на индустриалния бум. Вярно е, че след 1897 г. стремежите в *Weltpolitik* (световната политика) са мотивирани до определена степен от сметката да са политически популярни и да се отклони вниманието от вътрешногерманските проблеми[63]. Но режимът в Берлин винаги носи двойния риск, че ако се откаже от конфронтацията с „чуждестранен Юпитер“, германското националистическо общество ще наругае кайзера и неговите помощници; ако пък страната влезе във всеобща война, не се знае дали естественият патриотизъм на масите от работници, войници и моряци ще надхвърли омразата им към консервативната пруско-германска държава. Някои наблюдатели са на мнение, че една война би обединила нацията под върховенството на императора, други се страхуват, че това би напрегнало германските социополитически отношения. Пак не бива да се разглежда проблемът отделно. Например германската вътрешнополитическа слабост не е толкова голяма в сравнение с тази на Русия или Австро-Унгария, но тя тъй или иначе съществува и може да окаже влияние, ако страната се ангажира в дълга „тотална“ война.

Много историци все пак доказват, че имперска Германия е „особен случай“, следваща един *Sonderweg* („особен път“), който един ден ще достигне своя връх в националсоциализма. Ако се разглежда само според политическата култура и риториката в годините около 1900 г., това е трудно да се предвиди, защото руският и австрийският антисемитизъм са най-малкото толкова силни, колкото и германският, френският шовинизъм е равен на германския, а японското чувство за културна уникалност и предопределеност е не по-малко разпространено от германското. Всяка от силите, разглеждани тук, е „специална“ и в епохата на империализма всички са жадни да затвърдят своята „специалност“. Според критериите на силовата политика Германия все пак притежава уникални качества, които са от голямо значение. Тя е единствената велика сила, която съчетава модерната промишлена сила на западните демокрации с автократичния (на човек му се иска да каже безотговорния) начин за вземане на решения в източните монархии[64]. Тя е единствената „новодошла“ велика сила, с изключение на Съединените щати, която наистина притежава възможности да промени съществуващия ред. И тя е онази изгряваща велика сила, която, ако иска да разшири границите си на изток или на запад, може да го направи само за сметка на силните си съседи: единствената страна, чието бъдещо нарастване, по думите на Калео, директно“, а не „индиректно“ нарушава европейския баланс[65]. Това е експлозивна комбинация за нация, която чувства, да използваме фразата на Тирпиц, че е въпрос на „живот и смърт... да навакса загубеното“[66].

Изглежда, че е жизнено важно за израстващите страни да си пробият път, но още по-необходимо е за вече установените Велики сили, сега под заплаха, да задържат своето. Тук отново трябва да се посочат големите различия между трите сили, за които става дума, Австро-Унгария, Франция и Англия – и особено между първата и последната. Диаграмите на тяхната относителна сила в световните работи ще покажат, че са определено по-слаби в края на XIX век, отколкото са били преди петдесет или шестдесет години[67], въпреки че военните им бюджети са по-високи и колониалните им владения – по-големи. Трябва честно да поясним, че лидерите на тези страни знаят, че международното положение се е усложнило и е по-заплашително, отколкото по време на предшествениците им, което ги кара да предприемат радикални промени в политиката, като опитат да се нагодят към новите обстоятелства.

Австро-Унгарската империя е несъмнено най-слабата от установените Велики сили и по думите на Тейлър „изплъзва се от техния ранг“[68] – това обаче не се забелязва на пръв поглед от макроикономическите статистики. Въпреки значителната емиграция населението ѝ нараства от 41 милиона през 1890 г. до 52 милиона през 1914 г., като изпреварва много Франция и Италия и малко – Англия. Империята се индустриализира доста през тези десетилетия, но все пак промяната е най-голяма не след, а преди 1900 г. Добивът ѝ на въглища през 1914 г. достига респектиращите 47 милиона тона, по-голям от този на Франция или Русия, а дори производството на стомана и потреблението на енергия не са много по-малки от тези на двете съюзнически сили. Текстилната промишленост отбелязва нарастване на производството, пивоварството и отглеждането на захарно цвекло се увеличават, слънчогледовите ниви в Галиция се използват напълно, появява се механизация в унгарските стопанства, оръжейните заводи „Шкода“ се разширяват, електрифицират се по-големите градове и държавата съдейства за построяването на железопътни линии[69]. Според едно от пресмятанията на Байрох брутният национален продукт на Австро-Унгарската империя през 1913 г. вероятно е равен на френския[70], което е малко подозрително, както и твърдението на Фарар, че делът ѝ сред „европейските сили“ е нараснал от 4 % през 1890 г. на 7,2 % през 1910 г.[71]. Въпреки всичко ясно е, че скоростта на развитие на империята от 1870 г. до 1913 г. е една от най-високите в Европа, а „индустриалният ѝ потенциал“ се уголемява по-бързо дори от руския[72].

Ако обаче се разгледат по-детайлно икономиката и обществото на Австро-Унгария, тогава изпъкват интересни детайли. Може би най-значителният от тях е неимоверно голямата разлика в дохода и производството на глава от населението в отделните райони, което до голяма степен отразява социално-икономическите и етническите различия на територията, простираща се от Швейцарските Алпи до Буковина. Това се потвърждава не само от факта, че през 1910 г. 73 % от населението на Галиция и Буковина е ангажирано в селското стопанство, а в цялата империя цифрата е 55 %. Още по-значително и тревожно е огромното несъответствие на богатството, като доходът на глава от населението в Долна Австрия (850 крони) и Бохемия (761 крони) е много повече от този в Галиция (316 крони), Буковина (310 крони) и Далмация (264 крони)[73]. И докато в австрийските провинции и чешките земи се наблюдава промишлено „отскачане“, а в Унгария се правят подобрения в селското стопанство, то в сиромашките славянски райони най-бързо се увеличава населението. Като последица австро-унгарското ниво на индустриализация на глава от населението остава доста под това на водещите Велики сили и въпреки абсолютното нарастване на производството делът му от световната промишлена продукция се движи около нищожните 4,5 % през тези десетилетия. Икономическата база не е достатъчно силна, за да разчита на нея страна като Австро-Унгария.

Тази относителна изостаналост би могла да се компенсира донякъде от високата степен на национална и културна сплотеност, каквато съществува в Япония или Франция. Виена обаче контролира най-пъстрата етнически група от хора в Европа[74] и когато започва войната през 1914 г. например, заповедта за мобилизация се разпространява на петнадесет различни езика. Дългогодишната вражда между немско- и чешкоезичните в Бохемия не е най-сериозният проблем за император Франц Йозеф и съветниците му, дори и ако движението „Млада Чехия“ се опитва да го прави такъв. Опънатите отношения с Унгария, които въпреки статута ѝ след 1867 г. на равностоен партньор се обтягат отново и отново поради проблеми като данъците, отношението към етническите малцинства, „поунгарчването“ на армията и т.н., са такива, че през 1899 г. западните наблюдатели се страхуват от разпадане на империята и френският външен министър Делкасе тайно подновява двустранния съюз с Русия, за да предотврати навлизането на германците в австрийските земи и завземането на Адриатическото крайбрежие. През 1905 г. Генералният щаб във Виена подготвя без много шум план на войските за окупация на Унгария, в случай че положението се влоши[75]. Списъкът от национални проблеми на Виена не свършва с чехите и унгарците. Италианците в южната част се противопоставят на твърдата германизация на техните територии и гледат за помощ през границата към Рим, както и румънците, в по-слаба степен, отправят взор на изток към Букурещ. За разлика от тях поляците са притихнали отчасти защото имат права, по-големи от тези в териториите под германско и руско владичество. И все пак най-голямата опасност за единството на империята идва от южните славяни, тъй като отделни групи от тях се стремят към Сърбия и към Русия. От време на време либерални кръгове във Виена настояват за компромиси с аспирациите на южните славяни, но срещат яростната съпротива на унгарските дворяни, които се противопоставят на всеки опит за промяна на специалния им статут и от своя страна силно дискриминират малцинствата в самата Унгария. И понеже привържениците на либералните идеи нямат политическо разрешение за въпроса, вратата остава отворена за австро-германските националисти като шефа на щаба генерал Конрад, който иска срещу сърбите и техните симпатизанти да се действа със сила. Въпреки сдържаността, показана от самия император Франц Йозеф, силовият прийом винаги му остава като последна възможност, ако е заплашена целостта на империята.

Всичко това несъмнено влияе върху силата на Австро-Унгария, и то по различни начини. Многонационалността не означава неизбежно военна слабост. Армията остава изравняваща институция и необичайно пригодена да използва много езици в командите, нито пък забравя старите възможности на „разделяй и владей“, когато стане дума за гарнизони и операции. Но все по-трудно е да се разчита на пълноценното участие на чешките и унгарските части при определени обстоятелства и дори на традиционната лоялност на хърватите (използвани векове наред по „военната граница“), подкопана от унгарския тормоз. Класическият отговор от Виена на всички оплаквания е да ги успокои със създаването на комитети, с нови длъжности, компенсации в данъците, допълнително отклонение на жп линиите и т.н. „През 1914 г. има 3 000 000 цивилни служители, които движат толкова различни служби като училища, болници, данъчни учреждения, железници, поща и т.н., така че не остават много пари за самата армия“[76]. Според данните на Райт сумите, предназначени за отбрана, са много по-малка част от „националните (т. е. на централното управление) суми“ в Австро-Унгарската империя, отколкото при всяка от другите Велики сили[77]. Поради това, тъй като военният ѝ флот никога няма достатъчно пари, за да достигне дори италианския, да не говорим за френския в Средиземно море, сумите, отделяни за армията, се движат между една трета и една втора от средствата за руската и пруската армия. Армейските оръжия, особено на артилерията, са остарели и крайно недостатъчни. Поради липсата на средства само около 30 % от наличните мъже са викани на военна служба, а и много от тях са изпратени в постоянна отпуска или преминават само през осемседмично обучение. Няма система, която да произвежда контингенти от компетентни запасняци за военно време[78].

С увеличаване на международното напрежение през десетилетията около и след 1900 г. стратегическата позиция на Австро-Унгария изглежда много лоша. Вътрешните разногласия заплашват да разкъсат страната и към тях се прибавят сложните отношения с повечето от съседите. Икономическото ѝ развитие, въпреки нарастването, не е достатъчно, за да достигне водещите Велики сили като Англия и Германия. Тя изразходва най-малко средства на глава от населението за отбрана в сравнение с другите сили и събира донаборници в много по-малък процент, отколкото всяка от континенталните страни. Отгоре на всичко тя има толкова много вероятни противници, че генералният щаб трябва да разработи сложна гама от предполагаеми военни действия – компликация, с която много малко от другите Велики сили се сблъскват.

Обкръжаването на Австро-Унгария с толкова много потенциални врагове се дължи на географското и многонационалното ѝ положение. Въпреки Тройния съюз напрежението с Италия след 1900 г. се изостря и при няколко случая Конрад заплашва с военен удар срещу южната съседка. Макар че предложението му е категорично отхвърлено от външния министър и императора, гарнизоните и укрепленията по италианската граница са заздравени. Виена се тревожи още повече за Румъния, която през 1912 г. преминава в противниковия лагер и се превръща в заплаха. И все пак страната, която най-много плаши, е Сърбия, привличаща заедно с Черна гора като магнит южните славяни от империята, затова раковото образование трябва да бъде изрязано. Единственият проблем е, че нападение срещу Сърбия би провокирало най-страшния съперник – Царска Русия, която може да навлезе от североизток точно когато по-голямата част от австро-унгарската армия се движи на юг към Белград. Макар и много войнственият Конрад да потвърждава, че „зависи от дипломатите“[79] империята да не воюва едновременно с всичките си врагове, собствените му планове преди 1914 г. чертаят фантастична картина, която войските са длъжни „да осъществят“. Докато главна сила (*A-Staffel*) от девет армии трябва да нанесе удар срещу (!) Италия или Русия, по-малка група от три армии (*Minimalgruppe Balkan*) ще бъде мобилизирана срещу Сърбия и Черна гора. Освен това стратегически резерв от четири армии (*B-Staffel*) ще бъде готов или „да подпомогне *A-Staffel* и да го направи мощна нападателна сила, или ако няма опасност от Италия и Русия, да се присъедини към *Minimalgruppe Balkan* за нападение срещу Сърбия“[80].

„В основата на всичко – както се казва тогава – е фактът, че Австро-Унгария се опитва да играе ролята на велика сила с ресурсите на второстепенна такава“[81]. Отчаяните опити да бъде силна по всички фронтове носят риска да направят империята слаба навсякъде, най-малкото поставят неизпълними задачи на имперската железопътна мрежа и на щабните офицери, които я контролират. Тази оперативна главоблъсканица потвърждава, че повечето наблюдатели във Виена след 1870 г. са приели, че в случай на война между Великите сили Австро-Унгария се нуждае от германска помощ. Няма да е така при отделен австро-италиански конфликт (който въпреки страховете на Конрад е най-малко вероятният), но германска военна подкрепа ще бъде необходима, ако Австро-Унгария влезе във война със Сърбия, а тя по-късно получи помощ от Русия. Поради тази причина са многократните опити на Конрад преди 1914 г. да си осигури подкрепата на Берлин в такъв случай. И накрая бароковата същност на това оперативно планиране отразява отново истината, която много съвременници виждат, но някои по-късни историци не искат да приемат[82]: че ако националистическите експлозии от недоволство на Балканите и в самата империя продължат, шансовете да се запази уникалното, но анахронично наследство на кайзер Йозеф са равни на нула. И когато развръзката дойде, европейското равновесие ще бъде нарушено.

ФРАНЦИЯ

През 1914 г. Франция притежава редица предимства пред Австро-Унгария. Може би най-важното от тях е, че има само един враг – Германия, срещу когото могат да бъдат съсредоточени всички национални ресурси. Не е така в края на 80-те години на XIX век, когато Франция се противопоставя на Англия в Египет и Западна Африка и е в непрекъснато съперничество с Кралския флот, кара се непрекъснато с Италия почти до война и се стяга за *revanche* срещу Германия[83]. Дори и когато по-внимателни политици дърпат страната от ръба на пропастта и правят първите стъпки за съюз с Русия, френската стратегическа дилема все още не е решена. Най-страшният ѝ враг е, разбира се, имперска Германия, сега по-силна отвсякога. Но италианското военноморско и колониално предизвикателство (както го виждат французите) също е тревожно, защото война с Италия би въвлякла сигурно и германския ѝ съюзник. За армията това означава, че определен брой дивизии трябва да бъдат съсредоточени на югоизток, пред флота стои отдавнашният проблем, дали да бъде концентриран в Средиземно море или в Атлантическия океан, или да се поеме рискът от разделянето му на две по-малки сили[84].

Прибавя се и бързото влошаване на англо-френските отношения след английската окупация на Египет през 1882 г. След 1884 г. двете страни се включват в бърза военноморска надпревара, която от английска страна се свързва с възможната загуба на средиземноморските връзки и с (вероятното) нападение на Франция през Ламанша[85]. Още по-силни и заплашителни са честите англо-френски колониални сблъсъци. Англия и Франция се карат заради Конго през 1884–1885 г. и за Западна Африка през 80-те и 90-те години на XIX век. През 1893 г. изглежда, че са на ръба на война за Сиам. Най-голямата от всички кризи настъпва през 1898 г., когато шестнадесетгодишното им съперничество за контрол в долината на Нил прераства в конфликт между армията на Кичънър и малката експедиция на Маршанд във Фашода. Въпреки че французите се оттеглят в този случай, те са енергични и твърди империалисти. Нито обитателите на Тимбукту, нито тези на Тонкин биха определили Франция като западаща сила, даже напротив. Между 1871 г. и 1900 г. тя прибавя 3,5 милиона квадратни мили към съществуващите колониални територии и така става втората по големина колониална държава след Англия. Въпреки че връзките с тези земи не са особено здрави, Франция създава значителна колониална армия и редица военноморски бази от Дакар до Сайгон. Дори и по места, където няма колонии, като Левант и Южен Китай, влиянието ѝ е голямо[86].

Франция е в състояние да има такава динамична колониална политика, както се доказва, защото структурата на управлението позволява малка група от бюрократи, колониални управители и ентусиастите от „колониалната партия“ да въвеждат „напредничави“ стратегии, които бързо сменящите се министри от Третата република нямат възможност да контролират[87]. Но ако променливата френска парламентарна практика по недоглеждане е дала сила и съдържание на имперската си политика, като я е поставила в ръцете на чиновниците и техните приятели от колониалното „лоби“, то не влияе добре на военните и военноморските работи. Например бързите промени в режима водят до смяна на министрите на флота, някои от които са пионки, други имат свое мнение (винаги различно) по въпросите на военноморската стратегия. Ето защо въпреки големите суми, отделяни за френския военноморски флот през тези десетилетия, парите не се изразходват правилно. Върху плановете за строителство влияят честите смени: от предпочитанията на една администрация за стратегия *guerre de course* (внезапно нападение) към други, подпомагащи някоя фирма за корабостроене, поради което флотът се превръща в разнообразна колекция от кораби, несъизмерими с английските, а по-късно и с германските[88]. Но влиянието на политиката върху френския флот бледнее пред ефекта върху армията, където силната омраза между офицерския състав и републиканските политици и цяла редица от военно-цивилни конфликти (от които аферата Драйфус е просто най-известна) отслабват структурата на френската държава и поставят под въпрос лоялността и ефективността на войските. Само след забележимото националистическо съживяване след 1911 г. тези военно-цивилни конфликти могат да бъдат загърбени по време на общия поход срещу германския враг; и все пак има много, които се чудят дали прекалената доза политика не е нанесла непоправими вреди върху френските военни сили[89].

Другата явна вътрешна причина за намаляване на френската сила е състоянието на икономиката[90]. Положението тук е сложно и се дозабърква още повече от икономически историци с пристрастия към различни показатели. От друга страна: „През периода има голямо развитие на банковите и финансовите институции, участващи в промишлено инвестиране и даване на заеми в чужбина. Производството на чугун и стомана е поставено на модерна основа и се построяват много нови заводи, особено около рудниците Лорен. В Северна Франция се настанява познатият грозен пейзаж на индустриалното общество в близост до мините за добив на въглища. Важен напредък се забелязва в новите индустрии и машиностроенето... Франция има своите знаменити предприемачи и изобретатели, които си спечелват водеща роля в края на XIX и началото на XX век в стоманодобива, машиностроенето, производството на автомобили и самолети. Фирми като „Шнайдер“, „Пежо“, „Мишлен“ и „Рено“ са водещи“ [91].

Франция е най-големият производител на автомобили в света, докато се внедрят методите на масовата продукция от Хенри Форд. През 80-те години на XIX век има голямо увеличение в строежа на железопътни линии, което заедно с подобренията в телеграфа, пощенската система и вътрешните водни пътища засилва тенденцията за създаване на национален пазар. Тарифата на Мелин от 1892 г. създава протекции за селското стопанство, а подкрепя и стремежа към производство на висококачествени стоки, които увеличават дохода на глава от населението. Тези показатели на абсолютно икономическо развитие, отнесени към малкото нарастване на френското население през тези десетилетия, както и съпоставянето на производството към броя на населението дават забележителни стойности на темповете за увеличение на дохода и експорта на глава от населението.

И накрая да прибавим факта, че Франция е неимоверно богата на свободен капитал, който би могъл да се използва за дипломатическите и стратегическите интереси на страната. Най-забележителната проява на тези възможности е много бързото заплащане на германското обезщетение от 1871 г., което според пресмятанията на Бисмарк би разстроило френската сила за много години напред. През следващите години обаче френският капитал се излива в много страни на Европа и извън нея. През 1914 г. френските чуждестранни инвестиции достигат 9 милиарда долара, което е второ място след Англия. Тези инвестиции спомагат за индустриализацията на определени части от Европа, включително Испания и Италия, но донасят и големи политически и дипломатически изгоди на Франция. Бавното отдръпване на Италия от Тройния съюз в началото на века е причинено от недостига ѝ на капитали. Френско-руските заеми към Китай в замяна на права върху железопътни линии или други концесии са почти винаги по идея на Париж и после прекарани през Санкт Петербург. Големите инвестиции на Франция в Турция и на Балканите, с които безсилните германци никога не могат да се мерят до 1914 г., ѝ дават предимство не само в културно-политическо отношение, но и като осигуряват договори за френски, а не за германски оръжейни доставки. Френски са парите, инвестирани в модернизацията на съюзника Русия, от първия заем, отпуснат на парижкия пазар през октомври 1888 г., до отчаяното предложение за заем от 500 милиона франка през 1913 г., при условие че руската стратегическа жп мрежа в полските провинции бъде много разширена, за да може най-бързо да се осъществи мобилизацията на „руската машина“ за разгром на Германия[92]. Това е най-блестящата демонстрация на възможността на Франция да използва финансовата си сила за прокарване на собствената си стратегическа мощ (иронията обаче е, че колкото по-ефикасна става руската военна машина, толкова повече германците се подготвят за бърз удар срещу Франция).

Използването и в този случай на сравнителни икономически данни показва, че положителната представа за френското развитие е илюзорна. Франция наистина е широкомащабен инвеститор зад граница, но има малко доказателства, че този капитал носи оптимална възвръщаемост на страната. Той нито печели влияние[93], нито повишава чуждестранното търсене на френски стоки: много често, дори и в Русия, германските търговци грабват лъвския пай от вноса. Процентът на Германия от общоевропейските експортни стоки надминава този на Франция още в началото на 80-те години на XIX в., а през 1911 г. е два пъти по-голям. Както страда френската икономика от мощното съперничество на английската индустрия преди една или две генерации, сега по-същия начин ѝ се отразява разрастването на германския промишлен гигант. Наистина, с малки изключения като автомобилната промишленост, сравнителната статистика отново и отново показва френското изоставане. В навечерието на войната нейният общ промишлен потенциал е едва около 40 % от германския, производството ѝ на стомана е малко над една шеста, добивът ѝ на въглища е почти една седма. Освен това въглищата, чугунът и стоманата са по-скъпи, защото идват от по-малки предприятия и по-бедни мини. Въпреки всички постижения на френската химическа промишленост, за които се говори, страната е в голяма степен зависима от германския внос. Поради малките предприятия, старите технологии и силната защита на местните пазари не е изненадващо, че нарастването на френската промишленост през XIX в., описано безстрастно, е „артритно..., нерешително, конвулсивно и бавно“[94].

Пасторалните ѝ красоти не носят утеха, когато се отнася до сила и богатство. Ударите, причинени от болести, на копринената индустрия и на винарството никога не могат да се заличат напълно; тарифите на Мелин защитават доходите на селяните и запазват социалната стабилност, за да се забави обезлюдяването на селото и да се подкрепят неефективните производители. Със селско стопанство, все още ангажиращо 40 % от активното население около 1910 г. и използващо малки стопанства, се намалява силно както френската производителност, така и средното ниво на богатство. Данните на Байрох показват, че френският брутен национален продукт през 1913 г. е едва 55 % от германския, а делът на Франция от световната промишлена продукция е около 40 % от този на Германия; според Райт националният ѝ доход е 6 млрд. долара през 1914 г., докато германският е 12 млрд. долара[95]. Ако Франция води още една война с източната си съседка, и то сама, биха се повторили отново резултатите от 1870–1871 г.

В много от тези сравнителни показатели Франция изостава доста и от Съединените щати, Англия и Русия, така че в началото на 20-те години на века тя е едва пета между Великите сили. Особено значение има намаляването на френската сила спрямо Германия, защото позициите на двете страни са непримирими. В това отношение тенденциите са застрашителни. Докато населението на Германия нараства с около 18 милиона за времето от 1890 до 1914 г., това на Франция се увеличава с малко повече от един милион. Плюс по-голямото национално богатство на Германия, броят на френското население пречи на страната да изпревари съседката си във военно отношение. Като мобилизира 80 % от мъжете в подходяща възраст, Франция би получила смайващо голяма армия за големината си, поне що се отнася до някои сравнителни мерки: например 80-те дивизии, които тя може да мобилизира от 40-милионното си население, сравнено с 48-те австрийски дивизии от 52 млн. население. Те обаче „не работят“ срещу имперска Германия. Не само че Пруският генерален щаб, като привлече по-добре обучените си запасняци, мобилизира около 100 дивизии, но той има много голям потенциал за резерв – почти десет милиона мъже от наборната възрастова група, за разлика от френските пет милиона; освен това притежава фантастичната цифра от 112 000 добре обучени сержанти – ключов елемент за една подготвяща се армия, за разлика от френските 48 000. Германия отделя по-малък процент от националния си доход за военни разходи, въпреки това в абсолютни цифри той е много по-голям. През 70-те и 80-те години на XIX век френското висше командване напразно се бори срещу „състоянието на неприемливо по-ниско положение“[96], а в навечерието на Първата световна война тайна записка за подоброто германско оборудване съвсем го разтревожва: 4500 картечници срещу 2000 френски, 6000 77-милиметрови оръдия срещу 3800 френски 75-милиметрови и почти пълен превес в тежката артилерия[97]. Последното определено показва най-голямата слабост на французите.

И въпреки всичко френската армия отива да се бие през 1914 г., уверена в победата, изоставила отбранителната стратегия в полза на нападателната, отразяваща във висока степен морала, който Гранмезон и други се опитват да вкоренят във войската – човек би заподозрял тук компенсация за материалните слабости. „Нито по-големият брой, нито чудесните машини ще определят победата – проповядва генерал Месинг. – Това ще стане от войници с доблест и качества – разбирам го като по-добра физическа и морална издръжливост и нападателна сила“[98]. Тази сигурност е свързана с „патриотичното съживяване“ във Франция след мароканската криза през 1911 г. и подсказва, че страната ще се бие по-добре, отколкото през 1870 г., въпреки класовите и политическите различия, които я бяха направили толкова уязвима по време на аферата Драйфус. Повечето военни експерти са на мнение, че предстоящата война ще бъде кратка. По тази причина най-важен е броят на дивизиите, които могат да бъдат вкарани веднага на бойното поле, а не развитието на германската стоманодобивна и химическа промишленост, нито пък милионите потенциални запасняци, които Германия има[99].

Възраждането на националното самочувствие може би най-много се дължи на подобрението в международната позиция на Франция, направено от френския външен министър Делкасе и дипломатите му в началото на века[100]. Те не само заздравяват и поддържат жизненоважната връзка със Санкт Петербург въпреки всички дипломатически опити на кайзеровото правителството да я отслаби, но постепенно подобряват отношенията с Италия, почти я откъсват от Тройния съюз (и по този начин намаляват стратегическия проблем да се бият едновременно в Савоя и Лорен). Най-важното е, че французите успяват да изгладят колониалните си различия с Англия след 1904 г. и после да убедят водещи членове на либералното правителство в Лондон, че сигурността на Франция е национален интерес на Англия. Вътрешнополитически причини пречат на Англия да сключи съюз, но шансовете на Франция да получи английска подкрепа нарастват с всеки нов кораб на германския морски флот и с всеки намек, че ударът на Германия в западна посока ще премине през неутрална Белгия. Ако и Англия се включи, германците трябва да се безпокоят не само за реакцията на Русия, но и за възможните действия на Кралския флот срещу техния за унищожаването на презокеанската търговия и за малката, но важна английска част, разположена в Северна Франция. Да се бият срещу швабите заедно с Русия и Англия като съюзници е френска мечта от 1871 г., а сега изглежда близка реалност.

Франция не е достатъчно силна да се противопостави на Германия в самостоятелна война, нещо, което всички френски правителства се опитват да избегнат. Ако под велика сила се разбира страна, която има желание и може да завземе всяка друга, то Франция (както и Австро-Унгария) е паднала на по-долна позиция. Това определение през 1914 г. изглежда много отвлечено за нация, която се чувства психологически готова за война[101], във военно отношение по-силна отвсякога, богата и най-важното – осигурена със силни съюзници. Без отговор остава въпросът, дали комбинацията от всички тези преимущества ще позволи на Франция да отмъсти на Германия. Повечето от французите, изглежда, мислят, че ще успее.

АНГЛИЯ

На пръв поглед Англия е внушителна. През 1900 г. тя притежава най-голямата империя, която светът някога е виждал, с площ около 12 млн. квадратни мили и може би една четвърт от населението на света. Само през последните три десетилетия тя прибавя 4,25 млн. кв. мили и 66 млн. души към империята. Не само критично настроени историци от по-късно време, но също французите и германците, ашантите и бирманците и много други по онова време чувстват следното: „Изключителната експанзия на английската сила се проявява около четвърт век преди войната (1914 г.), придружена с очебийна липса на разбиране към всяка подобна амбиция на някоя друга нация... Ако има страна, която се е опитала да стане световна сила, това е Англия. Фактически тя не само е направила опит. Тя го е постигнала. Германците говорят само, че ще построят жп линия до Багдад. Кралицата на Англия бе императрица на Индия. Именно Англия е тази, която е нарушила световния баланс на силите“[102].

Има и други белези на английската сила: огромното разрастване на Кралския флот, който се равнява на двата следващи по големина флота; несравнимата мрежа от военноморски бази и телеграфни станции по цялото Земно кълбо; най-големият в света търговски флот, пренасящ стоки на нацията – най-голям търговец в света; финансовите услуги на лондонското Сити, които правят Великобритания най-големият инвеститор, банкер, застраховател и търговец на потребителски стоки в световната икономика. Тълпите, които се веселят на празниците за диамантения юбилей на Виктория през 1897 г., имат за какво да са горди. Винаги когато се обсъждат три или четири световни империи през идващия век, тя е в списъка, но не и Франция, Австро-Унгария или някоя от многото други кандидати.

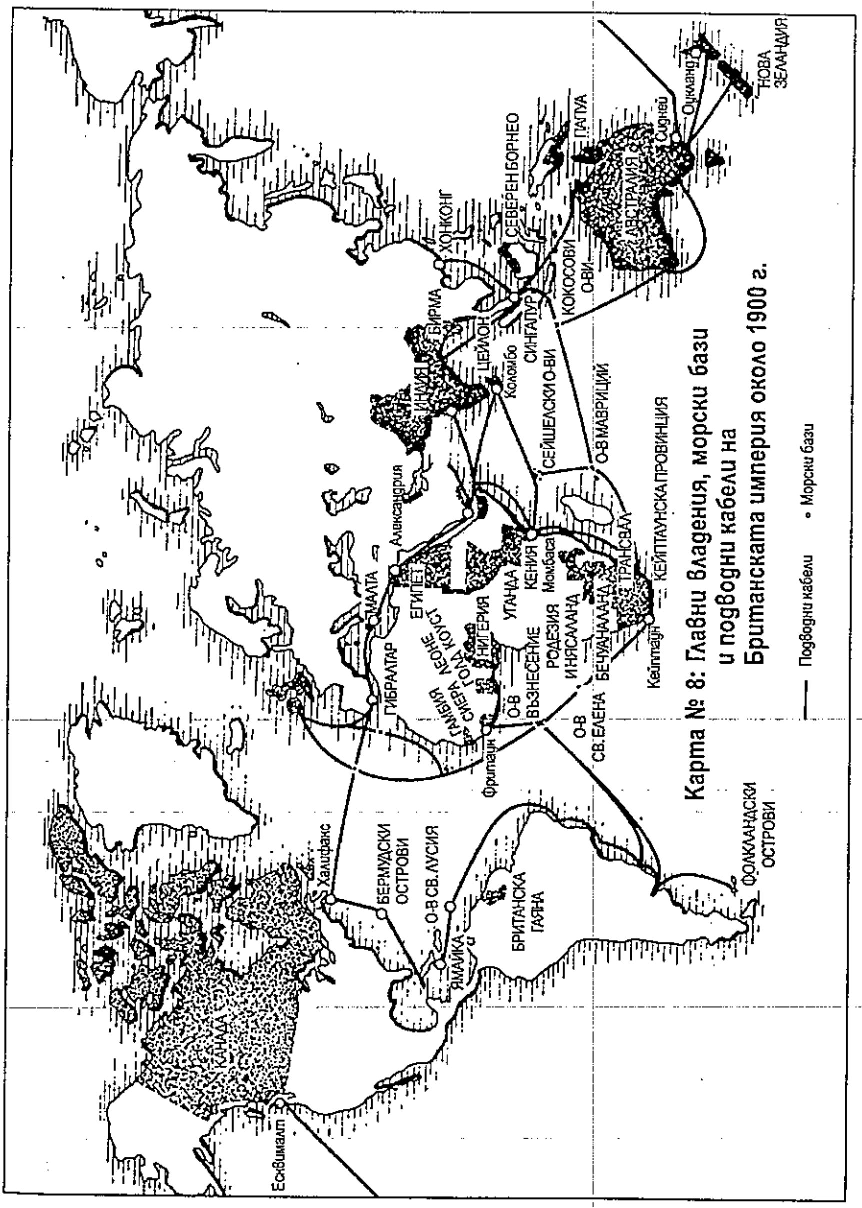
НОВА ЗЕЛАНДИЯ
Оукланд
Сидней
АВСТРАЛИЯ
ПАПУА
СЕВЕРЕН БОРНЕО
ХОНКОНГ
КОКОСОВИ О-ВИ
СИНГАПУР
БИРМА
ИНДИЯ
ЦЕЙЛОН
Коломбо
СЕЙШЕЛСКИ О-ВИ
О-В МАВРИЦИЙ
КЕЙПТАУНСКА ПРОВИНЦИЯ
ТРАНСВААЛ
Александрия
ЕГИПЕТ
МАЛТА
КЕНИЯ
Момбаса
УГАНДА
РОДЕЗИЯ
НЯСАЛАНД
БЕЧУАНАЛАНД
Кейптаун
О-В СВ.ЕЛЕНА
О-В ВЪЗНЕСЕНИЕ
НИГЕРИЯ
ЗЛАТЕН БРЯГ
СИЕРА ЛЕОНЕ
ГАМБИЯ
Фритаун
ГИБРАЛТАР
Халифакс
БЕРМУДСКИ ОСТРОВИ
О-В СВ.ЛУСИЯ
ЯМАЙКА
БРИТАНСКА ГАЯНА
ФОЛКЛАНДСКИ ОСТРОВИ
КАНАДА
Есквималт
— Подводни кабели
• Морски бази

Карта № 8: Главни владения, морски бази и подводни кабели на Британската империя около 1900 г.

И все пак, ако сменим гледната точка – да кажем, трезвите калкулации на английските „официални глави“[103], или от по-късните изследователи на колапса на английската сила – ще видим, че XIX в. наистина не е времето, когато империята прави „опит да стане световна сила“. Напротив, този „опит“ е направен преди столетие и достига върхната си точка с победата през 1815 г., което позволява на страната да се наслаждава през следващия половин век на непроменящо се морско и имперско превъзходство. Едва след 1890 г. корабният баланс на световните сили нарушава английското върховенство по два заплашителни и взаимно свързани начина. Първият е, че разпространението на индустриализацията и промените във военната и военноморската ситуация, които следват, отслабват позицията на Британската империя относително повече, отколкото на всяка друга страна, защото тя *е доказалата се* велика сила, която има по-малко какво да спечели и много да загуби от разклащането на статуквото. Англия не е така директно засегната, както Франция и Австро-Унгария, от появата на силна обединена Германия (чак след 1904–1905 г. Лондон трябва да се справя с последиците ѝ). Но е страната, най-засегната от издигането на американската сила, тъй като английските интереси (Канада, военни бази в Карибско море, търговия и инвестиции в Латинска Америка) са много по-изявени в Западното полукълбо, отколкото на всяка друга европейска страна[104]. Тя е *държавата*, притеснена най-много от преместването на руските граници и стратегически жп линии в Туркестан, тъй като всеки може да забележи заплахата за английското влияние в Близкия изток и Персийския залив, а може би и за контрола над Индийския полуостров[105]. Тя е *държавата*, която се радва на най-големия дял от китайската външна търговия и търпи най-големи търговски загуби от разделянето на Небесната империя или от появата на нова сила в този район[106]. Тя е *държавата*, чиято позиция, свързана с Африка и Тихия океан, е най-разклатена от борбата за колонии след 1880 г., тъй като е (по думите на Хобсбаум) „заменила неформалната империя върху по-голямата част от изостаналия свят с формалната империя върху една четвърт от него“[107] – което не е много добра сделка въпреки непрекъснатото присъединяване на нови завоевания към доминионите на кралица Виктория.

Докато някои от тези проблеми (в Африка или Китай) са съвсем нови, то други (съперничеството с Русия в Азия и със Съединените щати в Западното полукълбо) са занимавали и преди това английската администрация. Сега различното е, че относителната сила на страните провокаторки е много по-голяма и заплахите като че ли растат едновременно с нея. Точно както Австро-Унгарската империя се разпада, защото трябва да се бори с много врагове в Европа, така и англичаните трябва да се ангажират с дипломатическо и стратегическо жонглиране, което буквално обхваща целия свят. През критичната 1895 г. например кабинетът се тревожи за вероятния провал на Китай след китайско-японската война, за колапса на Османската империя в резултат на арменската криза, за задаващия се сблъсък с Германия за Южна Африка почти по едно и също време, докато трае разправията със Съединените щати за границите между Венецуела и Британска Гаяна, докато продължават френските военни походи в Екваториална Африка и руското настъпление към Хиндукуш[108]. Навсякъде трябва да вземе участие и военният флот, но колкото и да се увеличава неговият бюджет, той не може вече да бъде „на гребена на вълната“ пред лицето на пет или шест флота, които строят кораби през 90-те години на XIX век. Адмиралтейството неколкократно предупреждава, че *може* да посрещне американското предизвикателство в Западното полукълбо само ако се прехвърлят кораби от европейските води. Ако пък трябва да засили присъствието на Кралския флот в Далечния изток, ще стане за сметка на отслабване на частите в Средиземноморието. Тя не може да бъде силна навсякъде. Освен това при всички тези действия е необходимо присъствието и на военни части, което става с прехвърляне на батальони от Алдершот към Кайро или от Индия към Хонконг, за да се намесят в спешни ситуации – и всичко това трябва да бъде извършено от малък процент доброволни сили, които се губят напълно пред огромните армии по пруски модел[109].

Втората, едновременно действаща слабост е по-бавна и по-малко драматична, но вероятно по-сериозна. Това е ерозията на английското индустриално и търговско превъзходство, върху което в крайна сметка се крепят военноморската, военната и имперската сила. Развитите английски индустрии като въгледобивната, текстилната и чугунодобивната увеличават производството си в абсолютни стойности през тези десетилетия, но техният относителен дял от световното производство непрекъснато намалява, а в новите и с нарастващо значение промишлености като стоманодобивна, химическа, машиностроителна и електрическа Англия скоро губи водачеството. Промишленото производство, което нараства всяка година с 4 % в периода от 1820 до 1840 г. и с 3 % от 1840 до 1870 г., сега се забавя, между 1875 и 1984 г. то се увеличава с 1,5 % годишно, далеч от постиженията на главните страни съперници. Загубата на промишленото превъзходство скоро се усеща и в убийствената надпревара за клиенти. Първо, английските износители са изместени от привилегированите си позиции на промишлените европейски и северноамерикански пазари, често защитени от високи данъци. Същото става и на определени колониални пазари, където ѝ съперничат други търговски сили, като ѝ поставят данъчни бариери около новите си завоевания. Английската промишленост се чувства застрашена от все по-нарастващата вълна от вносни промишлени стоки на незащитения вътрешен пазар – най-ясният белег, че страната е станала неконкурентна.

Намаляването на английската производителност и спадът на конкурентоспособността ѝ в края на XIX век са едни от най-изследваните области в икономическата история[110]. Те включват такива общи изследвания като национален характер, разлики в поколенията, социален състав и образователна система, както и специфично икономически: слабо инвестиране, остарели заводи, лоши условия на работа, лошо корабоплаване и други. За студент, занимаващ се с *общите* проблеми, тези обяснения са по-маловажни от факта, че страната като цяло губи почва под краката си. Докато през 1880 г. Обединеното кралство все още дава 22,9 % от общото промишлено производство на света, то този показател се свива на 13,6 % през 1913 г.; докато частта ѝ от световната търговия през 1880 г. е 23,2 %, то през 1911–1913 г. тя е само 14,1 %. По индустриална мощ и Съединените щати, и имперска Германия се придвижват напред. „Световната работилница“ сега е на трето място не защото не расте, а защото другите растат по-бързо.

Нищо не плаши мислещите английски империалисти така, както относителният икономически упадък просто поради влиянието му върху английската *сила*. „Да предположим, че промишленост, която е заплашена (от чуждестранна конкуренция) лежи в самите основи на вашата система на национална отбрана, какво ще правите тогава?, пита проф. У. А. С. Хюинс през 1904 г. – Не можете да продължите без чугунодобив, търговия с машиностроителни изделия, защото на модерното бойно поле няма да имате средства за ефективно производство и поддръжка на вашите флот и армии“[111]. Сравнени с подобно развитие, караниците за колониалните граници в Западна Африка или за бъдещето на островите Самоа изглеждат незначителни. Империалистическите интереси в реформата на тарифите, премахваща правилата на свободната търговия с оглед протекцията на английската промишленост, и близките връзки с белите доминиони се мъчат да осигурят както отбранителна помощ, така и изключителен имперски пазар. Англия сега е станала, според плашещата фраза на Джоузеф Чембърлейн, „уморения Титан, зашеметен от прекалено широкия обхват на действията си“[112]. През следващите години първият лорд от Адмиралтейството предупреждава, че „самото Обединено кралство няма да бъде достатъчно силно, за да задържи подходящото си място до Съединените щати или Русия и вероятно Германия. Ние ще бъдем изместени встрани поради намалената ни тежест“[113].

Империалистите са дотолкова склонни да преувеличават сегашните опасности, че карат влиятелния журналист Гарвин мрачно да попита през 1905 г. „дали империята, която празнува един век от Трафалгар, ще съществува и през следващия?“[114]. Търговията с чугун и стомана, както и произведенията на машиностроителната индустрия са дублирани на различни пазари, но не и изместени. Текстилната промишленост изживява истински бум в годините преди 1914, което само в ретроспективен план може да бъде разглеждано като разцвет преди залез. Английската корабостроителна индустрия – жизненоважна както за Кралския флот, така и за търговския флот – все още е от висока класа, защото през тези десетилетия спуска на вода повече от 60 % от търговските кораби в света и 33 % от военните. Тази статистика дава известно утешение за онези, които се страхуват, че Англия би била прекалено зависима от внос на хранителни стоки и суровини във време на война. Все пак *е истина*, че ако тя бъде въвлечена в продължителен конфликт между Великите сили, ще усети, че оръжейната ѝ промишленост (гранати, артилерия, въздушни съоръжения, сачмени лагери, оптическо оборудване, индуктори, багрила) не съответства на изискванията поради традиционното схващане, че британската армия трябва да бъде екипирана и да действа в малки колониални войни, а не в гигантски континентални битки. Такива са именно конфликтите, в които участва армията през по-голямата част от периода. И ако все пак започне такава изтощителна и продължителна „модерна“ война, каквато учените глави още през 1898 г. предвиждат, тогава Англия няма да бъде сама в търсенето на подходящо решение.

Англия притежава икономическа сила през този период и не бива да бъде възприето мрачното и необосновано третиране на проблемите на страната. Може да се твърди сега, че „от 1870 до 1970 г. историята на Англия е едно постоянно и почти непрекъснато спускане надолу, икономическо, военно и политическо, в сравнение с други страни, от върха на просперитета и силата, които ѝ бяха осигурени от индустриалната революция в средата на XIX век“[115]; но има опасност да се преувеличи скоростта на това спускане, като се игнорират много постижения на страната, дори и в неикономическата сфера. На първо място тя е неимоверно богата както вътре, така и зад граница, въпреки че английската съкровищница чувства тежкия натиск през двете десетилетия преди 1914 г., защото новите технологии удвояват цената на екипировката на отделен войник. Освен това увеличеният брой на електората води до първите „социални“ разходи. И ако уголемяването на сумите за „пушки и масло“ изглежда тревожно в абсолютни цифри, то е, защото държавата взема много малко от индивидуалните доходи и изразходва много малка част от националния доход за правителствени нужди. Дори и през 1913 г. разходите за местното управление *и* правителството се равняват на 12,3 % от общия национален продукт. Въпреки че Англия е една от страните, които отделят най-много средства за отбрана до 1914 г., те се равняват на по-малък процент от националния ѝ доход в сравнение с другите Велики сили в Европа[116]. А ако архиимпериалистите се опитват да омаловажат *промишлената* ѝ сила в противовес на *финансовата*, причината е, че тя има почти фантастичната сума от около 19,5 *млрд.* долара, инвестирани в чужбина, което прави 43 % от световните инвестиции[117] и несъмнено е източник на богатство. Няма спор, че тя може да плаща при нужда за продължителна и скъпа война, но не се знае дали ще може да запази либералната си политика – на свободна търговия, ниски правителствени разходи, липса на задължителна военна служба, упование във флота, ако е принудена да отделя все повече и повече от националните си ресурси за въоръжение и за модерна, промишлена война[118]. Важното засега е, че има дълбока кесия.

И други фактори подобряват позицията на Англия между Великите сили. Въпреки че е немислимо да се отбраняват *сухоземните* граници на империята в епоха, когато стратегическите жп линии и големите армии застрашават географската сигурност на Индия и други владения,[119] отделеното положение на английските острови остава, както и досега, голямо предимство – освобождава населението от страха за внезапно нападение на съседни армии, позволява да се отделя по-голямо внимание на морската сила, отколкото на сухоземната, и дава възможност за по-самостоятелен избор между война и мир, каквато нямат народите от континента. Макар че трудната и скъпоструваща отбрана на колониалната империя създава неимоверни стратегически проблеми, тя има и определени стратегически предимства. Огромната мрежа от гарнизони, бази за запасяване с въглища и морски пристанища, лесно подсилвани по море, създават изключително силна позиция на Англия сред европейските сили във всеки конфликт, воден извън континента. Точно както Англия може да изпрати помощ за отвъдморските си владения, така и те (особено самоуправляващите се доминиони и Индия) могат да съдействат на имперската армия с части, кораби, суровини и пари – и то в епоха, когато политиците от Уайтхол убеждават внимателно поданиците си в каузата за по-добре организирана „имперска отбрана"[120]. И накрая английската сила и власт се разрастват толкова много в по-ранни години, че сега тя притежава редица буферни зони, много райони с не толкова жизненоважно значение и по тази причина голямо пространство за *компромиси*, особено в секторите на т. нар. „неофициална империя".

Голяма част от обществената реторика на английските империалисти ни навежда на мисълта, че отстъпките и отстъплението са повелята на деня. Но системата за междуведомствени консултации при вземане на решение от кабинета[121] продължава година след година да разглежда всеки проблем *в контекста на* глобалните задължения на страната за определяне на политика на компромиси или твърдост. Тъй като една англо-американска война би била икономически катастрофална, политически непопулярна и стратегически много трудна, изглежда че е за предпочитане да се направят отстъпки при спора за Венецуела, за канала през Панамския провлак, за границата на Аляска и т.н. С Франция обаче Англия има намерение да спори през 90-те години на XIX в. за колониите в Западна Африка, Югоизточна Азия и Тихия океан, дори се бие, за да запази владенията си по долината на Нил. Едно десетилетие по-късно тя прави опити да намали англо-германския антагонизъм (като предлага споразумения за съотношението на военноморските флотове, за португалските колонии и Багдадската железница), но е много по-подозрително, че обещава неутралитет при избухване на континентална война. Усилията, положени от външния министър Грей в годините преди 1914 г. спрямо Берлин, са почти толкова успешни, колкото и по-ранните опити на Солсбъри да постигне споразумения за Азия със Санкт Петербург. По такъв начин се демонстрира, че дипломацията може да реши повечето от проблемите в световните работи. От една страна, глобалната позиция на Англия около 1900 г. е толкова отслабена, колкото е през края на 30-те години на века, а, от друга страна, има огромна експанзия на английската сила преди 1914 г., което нарушава световните баланси[122], но и двете страни на монетата дават едностранчив портрет на една много по-сложна ситуация.

Няколко десетилетия преди Първата световна война Великобритания разбира, че е надмината в промишлено отношение както от Съединените щати, така и от Германия, и засилва конкуренцията в търговската, колониалната и морската сфера. Комбинацията от финансови ресурси, производствени капацитети, имперски владения и военноморска мощ означава, че тя вероятно още е световна сила „номер едно", въпреки че превъзходството ѝ не е толкова ясно, както през 1850 г. Но това място „номер едно" е основният английски проблем. Англия вече е *развита* страна, която има интерес да запази съществуващите споразумения или най-малкото да осигури бавни и мирни промени. Тя би се била за определени цели – защитата на Индия, запазването на военноморското превъзходство, особено в собствени води, вероятно и за закрепването на европейския баланс на силите, но всяка от тези цели трябва да бъде разглеждана в общия контекст и да бъде съпоставяна с другите английски интереси. Воден от подобни съображения, Солсбъри се противопоставя на подписването на военен договор *с* Германия през 1889 г. и през 1898–1901 г., както и Грей се стреми да избегне създаването на военен съюз *срещу* Германия през 1906–1914 г. Всичко това прави английската политика двусмислена и неопределена за вземащите решения в Париж и Берлин, но отразява широко приеманото схващане на Палмерстон, че страната има постоянни интереси, но не и постоянни съюзници. И ако обстоятелствата, които позволяват такава свобода на действие, намаляват в края на XIX в., то традиционното жонглиране между различните английски интереси – имперски срещу континентални[123], стратегически срещу финансови[124], продължава по стария начин.

РУСИЯ

Империята на царя по преценка на повечето хора става автоматично член на отбрания клуб на „световните сили" през настъпващия XX в. Членството ѝ е осигурено от огромната територия, която се простира от Финландия до Владивосток, както и от многобройното и бързо увеличаващо се население, почти три пъти по-голямо от германското и почти четири пъти от английското. В продължение на четири века империята расте на запад, на юг и на изток и въпреки пречките не показва признаци да спре. Постоянната ѝ армия е най-голямата в Европа през XIX век и все още е много по-голяма от всяка друга при започването на Първата световна война – 1,5 милиона войници на фронта и както се твърди, до 5 милиона в резерв. Руските военни разходи също са много високи и заедно с извънредните парични субсидии, прибавени към бързорастящите „нормални" разноски, може би достигат общите германски суми. Строителството на жп линии се движи с голяма скорост в периода преди 1914 г., като заплашва за кратко време да надмине германския план (т.нар. План „Шлифен") за първенство на запад. Освен това се влагат много пари в нов руски флот след войната с Япония. Твърди се, че дори Пруският генерален щаб е разтревожен от увеличаването на руското могъщество. Младият Молтке се оплаква, че до 1916 и 1917 г. военната сила на пруските „врагове" ще бъде прекалено голяма и той няма да знае какво да прави[125]. Някои френски наблюдатели обаче очакват с голяма радост деня, когато руската „машина" ще се задвижи в западна посока и ще изравни Берлин със земята. Определена част от англичаните, особено тези, свързани с посолството на Санкт Петербург, убеждават политическите си шефове, че „Русия много бързо става прекалено силна и че трябва да се спечели приятелството ѝ почти на всяка цена"[126]. От Галиция през Персия до Пекин – навсякъде съществува особена загриженост за нарастването на руската мощ.

Дали наистина Русия ще се превърне още веднъж в жандарм на Европа, каквото е мнението на тези държавници? Истинската сила на страната е проблем за западните наблюдатели от XVIII в. досега, защото трудно се намират достоверни източници за сравнителни данни. Руснаците казват едно на чужденците и друго помежду си и да се разчита на необосновано субективно твърдение, а не на обективни факти е опасно. Проучванията, колкото и да са задълбочени, „как Европа оценява Русия преди 1914 г.", *се различават* от точния анализ на „силата на Русия" от самата нея[127].

Приемливи доказателства, които все пак съществуват, показват, че през десетилетията преди 1914 г. Русия е едновременно силна *и* слаба – зависи каква е гледната точка. Наистина тя е много по-силна промишлено, отколкото е била по време на Кримската война[128]. Между 1860 и 1913 г. – доста дълъг период – руското промишлено производство нараства годишно с впечатляващите 5 %, а през 90-те години на XIX в. дори достига близо 8 %. По производство на стомана в навечерието на Първата световна война надминава Франция и Австро-Унгария и е много по-напред от Италия и Япония. Добивът на въглища расте дори по-бързо – от 6 млн. тона през 1890 г. на 36 млн. тона през 1914 г. Русия е втора в света по добив на нефт. Текстилната ѝ промишленост, развита отдавна, също нараства – тя има много повече тъкачници за памук от Франция или Австро-Унгария; по-късен напредък отбелязват и химическата, и електрическата индустрия, както и оръжейните предприятия. Огромни фабрики, често с по няколко хиляди работници, израстват около Санкт Петербург, Москва и други големи градове. Руската железопътна мрежа, дълга 31 000 мили още през 1900 г., се увеличава непрекъснато, така че през 1914 г. е близо 46 000 мили. Външната търговия, стабилизирана, след като Русия преминава към златния стандарт през 1892 г., почти се утроява между 1890 и 1914 г., когато тя става шестата търговска страна в света. Чуждите инвестиции, привлечени не само от руското правителство и железопътните връзки, но и от възможностите на руския бизнес, донасят огромни капитали за модернизация на икономиката. Този приток на капитали се присъединява към реките от средства, които и държавата (забогатяла от увеличените митническа приходи и такси върху водка и други консумативни стоки) влива в икономическата инфраструктура. До 1914 г., както изтъкват много историци, Русия става четвъртата индустриална сила в света. А ако това развитие продължеше, дали нямаше най-накрая тя да притежава промишлена мощ, отговаряща на нейната територия и население?

Смени ли се обаче гледната точка, се получава съвсем различна картина. Дори и да е имало приблизително три милиона работници в руските фабрики през 1914 г., те представляват ужасно малък процент, 1,75 от населението. Фирми, които дават работа на десет хиляди работници в една текстилна фабрика, изглеждат много големи на хартия, но много експерти сега се съгласяват, че тези данни са може би лъжливи, защото тъкачните станове са се обслужвали през нощта от нови „смени“ мъже и жени в това богато на работна ръка, но бедно на технологии общество[129]. Още повече впечатлява, че до голяма степен руската индустриализация въпреки някои местни предприемачи се извършва от чужденци – от известната международна фирма като „Сингер“ например или от големия брой английски инженери, или най-малкото е създадена от чужди инвеститори. „През 1914 г. 90 % от минната промишленост, почти 100 % от добива на нефт, 40 % от металургията, 50 % от химическата промишленост и дори 28 % от текстилната индустрия са чуждестранно притежание“[130]. Само по себе си това не е необичайно – подобна е картината и в Италия, но показва изключително голямата зависимост от чуждестранни предприемачи и капитали, които могат (както през 1899 и 1905 г.) да предпочетат своя интерес, а не да използват местните ресурси за индустриално развитие. В началото на XX в. Русия натрупва най-големия външен дълг в света и за да продължат да текат парите, трябва да предлага по-високи от средните лихви на инвеститорите; все пак външните плащания са много по-големи от „реалния“ търговски баланс, накратко – рискована ситуация.

Ето още един белег за „недоразвита“ икономика, също както и фактът, че по-голямата част от руската промишленост принадлежи на текстилната и хранителната индустрия (а не, да кажем, на машиностроенето или химическата промишленост). Митническите тарифи са най-високите в Европа, за да защитят индустрии, които са едновременно неразвити и неефективни, но все пак притокът на вносни промишлени стоки се увеличава с всяко нарастване на военния бюджет и със строежа на жп линии. А може би най-показателният белег за недоразвитото ѝ състояние е, че през 1913 г. 63 % от руския износ се състои от селскостопанска продукция и 11 % от дървен материал[131] – двата вида стоки, необходими за изплащане на американското оборудване за селско стопанство, на германските машини и на лихвите по огромния дълг на страната, които тя не винаги успява да погасява.

Най-ниска е оценката за руската сила, когато се направи *сравнителен* анализ. Въпреки че е четвъртата промишлена сила в света преди 1914 г., Русия е много по-назад от Съединените щати, Англия и Германия. Данните за стоманодобив, разход на електрическа енергия, дял от световното промишлено производство и общ промишлен потенциал показват, че тя е надмината от Англия и Германия, а когато тези стойности се отнесат към броя на хората и се изчислят на глава от населението, пропастта между тях става огромна. През 1913 г. нивото на индустриализация на глава от населението в Русия е една четвърт от това на Германия и по-малко от една шеста от това на Англия[132].

Русия, която през 1914 г. плаши по-младия Молтке и английския посланик в Санкт Петербург, е всъщност държава на селяни. Около 80 % от населението осигурява съществуването си от селско стопанство, а голямата част от останалите поддържа връзките си със селото и комуната. Този факт трябва да бъде свързан с два други. Първият е, че по-голямата част от огромното нарастване на населението в Русия – 60 милиона нови „гърла“ само между 1890 и 1914 г. – става на село, и то в най-изостаналите (и неруски) райони, където са обичайни бедната почва, слабото плодородие и дървеното рало. Вторият е, че всички сравнителни данни от този период показват колко неефективно е руското селско стопанство – реколтата от пшеница процентно е по-малко от една трета от английската и германската, а от картофи – около половината[133]. Въпреки че в Балтийския район съществуват модерни ферми и стопанства, в много от останалите райони комуналната собственост на земята и средновековният навик на изтощаващо земята земеделие унищожават стимула за индивидуална инициатива. Същото постига и периодичното преразпределение на земята. Най-добрият начин да се получи по-голямо парче за семейството е да се народят повече синове до следващото преразпределение. Този структурен проблем се засилва от лошите комуникации, непредсказуемото, но страшно влияние на климата върху посевите и огромното несъответствие между „принадените“ провинции на юг и пренаселените, по-неплодородни провинции в староруските владения. Ето защо, въпреки че селскостопанското производство нараства непрекъснато през тези десетилетия (с около 2 % годишно), неговите успехи не могат да се усетят поради увеличаване броя на населението (1,5 % годишно). А тъй като този огромен селскостопански сектор увеличава производството си на глава от населението само с 0,5 % годишно, то *реалният национален продукт на Русия* нараства с около 1 % на глава от населението[134] – много по-малко, отколкото в Германия, Съединените щати, Япония, Канада и Швеция.

Социалните последици от всичко това са също фактор при оценяване на руската *сила*. Професор Гросман забелязва, че „изключително бързото нарастване на промишлеността е свързано с голяма мудност – и дори значителни неуспехи – в други сектори, особено в селското стопанство и в личните разходи; то също изпреварва модернизацията на обществото, ако може да се употреби този израз“[135]. На думи е наистина така, но тази страна с изключително изостанала икономика е вкарана в модерна епоха от политически авторитети, обзети от идеята „да постигнат и задържат нивото на европейска велика сила“[136]. И въпреки че може да се види известна самоинициативна предприемаческа активност, големият *тласък* към модернизация дава държавата и е свързан с военните нужди – железопътни линии, чугун и стомана, въоръжение и т.н. Но за да си позволи голям приток на вносни промишлени стоки и да плаща лихвите по огромния чуждестранен дълг, руската държава трябва да осигури непрекъснато увеличение на износа на селскостопански стоки (особено жито) дори в периоди на голям глад, както е през 1891 г.; бавното нарастване на земеделското производство през повечето години не предлага по-добър стандарт на живот за недохраненото селячество. Пък и за да плаща огромните държавни инвестиции в промишлеността и отбранителните съоръжения, държавата често вдига данъците (главно индиректни) и така свива личните разходи. Ако се използва израз от икономическата история, царското правителство осигурява „насилствени“ спестявания на безпомощното си население. Изумителен е фактът, че „през 1913 г. от средния руснак държавата взема за текущи отбранителни разходи с 50 % повече от дохода, отколкото от средния англичанин, въпреки че доходът на руснака е само 27 % от този на английския му съвременник“[137].

Лесно може да се види голямата социална цена на тази нездрава комбинация от аграрна изостаналост, индустриализация и огромни военни разходи. През 1913 г. руското правителство отделя 970 милиона рубли за военните сили, а само 154 милиона рубли се изразходват за здравеопазване и образование. Тъй като административната структура не позволява на властта по места да има финансовата мощ на американските щати или на английското местно управление, това несъответствие не може да бъде поправено на по-ниско ниво. В бързо растящите градове работниците трябва да се борят за канализация, срещу рисковете за здравето, ужасяващите условия в къщите и високите наеми. Пиянството е разпространено във фантастични размери – кратко бягство от бруталната действителност. Смъртността е най-висока в Европа. Тези условия, принудителната дисциплина във фабриките и липсата на всякакви подобрения в стандарта на живот създават враждебно настроение към системата, което от своя страна е идеална почва за развитие на различни популистки движения. Болшевики, анархосиндикалисти, радикали – наистина възможност за всеки, който (въпреки цензурата) обещава драстични промени. След епичните вълнения през 1905 г. настъпва временно затишие, но през трите години от 1912 до 1914 г. стачките, масовите протести, арестите и убийствата вземат застрашителни размери[138]. Но проблемът, който кара всички руски лидери от Екатерина Велика до сегашния режим да треперят, е „селският въпрос“. Когато има лоша реколта и цените се вдигат, селяните влизат във взаимодействие с недоволните от високите наеми и лошите условия на труд и създават огромни селски вълнения. След 1900 г. историкът Норман Стоун записва: „Областите Полтава и Тамбов са опустошени в по-голямата си част, горят господарските къщи, добитъкът е изклан. През 1901 г. има 155 намеси на армията (срещу 36 през 1898 г.) и 322 през 1903 г., в които участват 295 кавалерийски ескадрона и 300 пехотни батальона, някои с артилерия. 1902 г. е връхна точка в събитията. Военни части са използвани за смазване на селяните при 365 случая. През 1903 г. е създадена армия за вътрешен ред, сила, много по-голяма от армията през 1812 г. В шестдесет и осем от всичките седемдесет и пет окръга на Централната черноземна област е имало „неприятности“ – унищожени са петдесет и четири имения. Най-лошият район е Саратов“[139].

И когато министърът на вътрешните работи Столипин се опитва да намали недоволството, като разрушава селските комуни след 1908 г., той само провокира нови безредици – на селяни, решени да запазят комуналната си система, и на новосъздадени независими стопани, разорили се веднага. Така че „военни части са били необходими при 13 507 случая през януари 1909 г. и при 114 108 случая за (цялата) година. През 1913 г. е имало 100 000 ареста за „нападение срещу държавата“[140]. Не е нужно да се каже, че всичко това изтощава армията, която трябва да потиска и негодуващите етнически малцинства – поляци, финландци, грузинци, латвийци, естонци, арменци, опитващи се да запазят отстъпките пред „русификацията“, постигнати по време на отслабения режим през 1905–1906 г.[141]. При всяка следваща военна загуба може да се види как някоя от тези малцинствени групи се стреми да избяга от московското управление. Въпреки че не знаем точния начин на действие, несъмнено има голям процент на такива групи в смайващия брой от два милиона руснаци, които се женят през август 1914 г., за да не попаднат в армията.

Тъй че не само болшевишката революция ни кара да разберем, че Русия преди 1914 г. е вече социалнополитическа леснозапалима бомба, която може да направи огромен пожар при слаба реколта, при още по-голямо намаление на стандарта на живот на работниците или при световна война. Задължително е тук да се прибави изразът „много вероятно“, защото съществува (заедно с недоволството) дълбока лоялност към царя и държавата в много райони, нарастваща националистическа привързаност, голямо панславянско съчувствие и съответстваща му омраза към чужденците. Наистина през 1914 г., както и през 1904 г. има много некадърни публицисти и царедворци, които твърдят, че режимът не може да си позволи сдържаност в големи международни конфликти. Те настояват, ако се стигне до война, нацията да подкрепи категорично стремежа към победа[142].

Но може ли победата да бъде сигурна, като се знаят вероятните руски противници? Във войната срещу Япония руският войник се бие смело и достатъчно упорито – както се е бил в Кримската война и през 1877 г. срещу Турция, но некомпетентни командири, бедно снабдяване и лоша тактика дават своето отражение. Могат ли сега въоръжените сили да тръгнат срещу Австро-Унгария, а още повече срещу военнопромишленото могъщество на имперска Германия, и да очакват по-добър резултат? Въпреки всички абсолютни увеличения на индустриалното производство през този период, ужасната истина е, че руските производителни сили фактически *намаляват* в сравнение с германските. Например между 1900 и 1913 г., собственото ѝ производство на стомана се увеличава от 2,2 на 4,8 милиона тона, но Германия скача от 6,3 на 17,6 милиона тона. По същия начин увеличението на руското потребление на енергия и на общия промишлен потенциал не е толкова голямо и в абсолютни, и в относителни стойности, колкото е на Германия. И накрая трябва да се отбележи, че в годините от 1900 до 1913 делът на Русия от световното промишлено производство *намалява* от 8,8 на 8,2 % поради увеличението на частта на Германия и (особено) на Съединените щати[143]. Това не са окуражаващи тенденции.

Доказвано е, че Русия *е* била могъща според „мерките, с които са мерени войските през 1914 г.“, тъй като военните експерти тогава все още не приемали, че „войната подлага на проверка както икономическата и държавната система, така и армията“[144]. Човек обаче се чуди защо съвременните обяснения за германската военна сила обръщат внимание на стоманата на Круп, корабостроителниците, химическата промишленост и полезността от жп линии *толкова, колкото и* на силите за фронта[145]. Русия има най-много дивизии, артилерийски батареи, железопътни линии и военни кораби, така че ако се гледат само данните за военна мощ, те наистина впечатляват. Приемайки, че войната ще бъде кратка, статистиката показва нарастващата сила на Русия.

В момента, в който се изостави това повърхностно броене, дори военните данни стават проблематични. Отново изпъква решаващият фактор на руската социалноикономическа и техническа изостаналост. Истинският размер на огромното селско население позволява само една пета от годишния набор да се приема в армията; мобилизират ли се всички мъже, годни за военна служба, значи да се предизвика хаос в системата. Поради изключителното и единствено съсредоточаване върху въоръжението, а не върху по-широките, но по-ефективни зони на националната сила (като общо равнище на образование, технологически експерти, действеност на администрацията) Русия е застрашително изостанала по отношение *нивото на личността*. През 1913 г. грамотни са едва 30 %, което, както един експерт хапливо отбелязва, „е много по-ниско от нивото на грамотност в средата на XVIII век в Англия“[146]. Хубаво е, че се гласуват огромни суми за нови военни части, но ще има ли голяма полза от тях, ако армията няма достатъчно обучени сержанти? Експертите от Руския генерален щаб, които гледат с „чувство на малоценност и завист“ на германската сила в това отношение, разбират, че няма полза. Те също чувстват (както и някои чужди наблюдатели) отчаяната нужда от добри офицери[147]. От доказателствата, които сега са на разположение, се вижда, че почти във всички области – тежка артилерия, картечници, маневриране с многобройна пехота, ниво на техническо обучение, комуникации и дори в големия брой въздушни сили – руските военни са наясно със своята слабост[148].

До подобни мрачни заключения се стига и когато се разгледат подробно руският начин за мобилизация и стратегическата железопътна мрежа. Въпреки че *общата* дължина на жп линиите през 1914 г. е респектираща, ако се съпостави с огромните разстояния в руската империя – или се сравни с гъстотата на мрежата в Западна Европа, излиза наяве нейната недостатъчност. Във всеки случай много от линиите са строени евтино, така че релсите са прекалено леки, а основите – слаби, има малко резервоари за вода и прелези. Някои от локомотивите се движат с въглища, други – с нафта, а трети – с дърва, което още повече усложнява нещата. Това е нищо, сравнено с неприятния факт, че мирновременното разположение на армиите е съвсем различно от местата им на действие по време на война поради политиката на съзнателно разпръскване (поляците служат в Азия, кавказците в прибалтийските републики и т.н.). Ако започне голяма война, огромните маси войници трябва да бъдат експедитивно транспортирани от недостатъчния брой транспортни батальони, сред които „повече от една трета са напълно или частично неграмотни, а три четвърти от офицерите не са минали техническо обучение“[149].

Проблемите на мобилизацията и разгръщането на военните части се изострят от почти непреодолимата трудност, причинена от руските задължения към Франция и Сърбия. Силите, разположени в полските земи, са изложени на атака от Източна Прусия и Галиция, които биха могли да ги хванат като в клещи и поради ниската ефикасност на железопътната мрежа. За руското висше командване до 1900 г. изглежда разумно да чака отбранително в началото на войната и да събира военните си сили; някои стратези продължават да поддържат това мнение и през 1912 г. Повечето генерали обаче горят от желание да смажат Австро-Унгария (срещу която са сигурни в победата) и тъй като напрежението между Виена и Белград се увеличава, да помогнат на Сърбия при австрийско нападение. Русия обаче не може да се концентрира само на южния фронт поради страха от действията на Германия. За десетилетията след 1871 г. стратезите са приели, че руско-германска война ще започне с масивен германски удар на изток. Но когато стават известни контурите на Плана „Шлифен“, Санкт Петербург попада под силен френски натиск да предприеме нападателни действия срещу Германия *колкото може по-бързо*, за да облекчи западния си съюзник. Страхът да не бъде разгромена Франция, както и упоритите френски настоявания бъдещите заеми да се свържат с подобрения в годността на Русия *за нападение* принуждават руските стратези да се съгласят с удар на запад възможно най-скоро. Всичко това предизвиква много разправии между генералския състав няколко години преди 1914 г. Различни са мненията за броя на армейските части, разположени на северния като срещуположен на южния фронт, за срутването на старите отбранителни крепости в Полша (в които е разположена толкова много от новата артилерия) и за изпълнимостта на частичната пред пълната мобилизация. Колебливостта на Русия е разбираема, но нейните дипломатически задължения не спомагат за създаването на гладко вървяща военна машина, която да осигури бързи победи срещу враговете[150].

Списъкът от проблеми може да бъде продължен *ad nauseam**. Петте дивизии на руската кавалерия, въпреки че са важни за страна с малко модерни пътища, изискват толкова много фураж – имат около един милион коне!, че само те вероятно ще разстроят железопътната мрежа; доставянето на сено сигурно ще забави всяка подкрепяща нападението операция или дори придвижването на резервните части. Поради изостаналостта на транспортната система и използването на военните части за полицейски акции от милионите войници на хартия във военно време няма да могат да се образуват много части за фронта. И въпреки огромните суми, отделяни за армията преди 1914 г., много от тях отиват за основни нужди като храна, облекло и фураж. Подобно е положението и с флота. Въпреки голямото му разрастване и оценката за новите кораби като „отлични“[151] той изисква много по-високо ниво на техническо обучение, както и чести тактически маневри с персонала, за да може да бъде наистина полезен; тъй като флотът обаче няма такива екипажи (те са разквартирувани предимно на брега) и е принуден да раздели корабите в Балтийско и Черно море, перспективите за морската сила на Русия не са добри – с изключение на война с Турция.

И накрая, никакви преценки за цялостния капацитет на Русия през този период не могат да се направят без коментари за самия режим. Отделни чуждестранни консерватори приветстват автократичната и централизирана система, като се аргументират, че тя дава по-голяма съгласуваност и сила на националната политика, на каквато не са способни западните демокрации, но по-подробно изследване разкрива безброй слабости. Самият цар Николай II е олицетворение на Потьомкинско село – простодушен, затворен, мразещ да взема сложни решения и сляпо отдаден на святата връзка с руския народ (от чието истинско благополучие, разбира се, не се интересува). Методите за вземане на решения във висшите нива на властта са достатъчни, за да създадат лошо име на всичко: безотговорни князе, емоционално неуравновесени императрици, реакционни генерали и корумпирани спекуланти надвишават по брой усърдните и интелигентни министри, които режимът може да събере и които съвсем случайно могат да достигнат до царя. Липсата на консултации и разбирателство между, да кажем, министъра на външните работи и военния министър понякога е направо застрашителна. Отношението на двора към народното събрание (Думата) е неприкрито презрение. Да се постигнат радикални промени в такава атмосфера е невъзможно, когато аристокрацията се грижи само за своите привилегии, а царят – единствено за душевното си спокойствие. Елитът тук е под непрекъснат страх от работнически и селски вълнения и въпреки че разходите на правителството са много над най-големите в света в абсолютни стойности, то държи преките данъци върху богатите на минимума (6 % от държавния годишен доход) и прехвърля тежестта върху хранителните стоки и водката (около 40 %). Това е страна с крехък баланс на плащанията, но с никакъв шанс да обмити огромния

поток от средства, които се изразходват от руската аристокрация в чужбина. Това се дължи отчасти на традиционната боязън от тежката ръка на аристокрацията, отчасти на необикновено голямата пропаст между класите и отчасти на слабото образование и ниското заплащане, поради което на Русия ѝ липсват компетентни чиновници, а те правят административната система *действаща*, каквито са германската, английската и японската. В действителност Русия не е силна страна, но поради стремежите за лидерство е в състояние да се впусне неподготвена в международни конфликти въпреки уроците от 1904 г.

Как все пак можем да определим реалната сила на Русия в тези години? Това, че израства в промишлено и военно отношение, е несъмнено. Това, че притежава редица други силни страни – многобройност на армията, патриотизъм и чувство за предопределеност у някои слоеве на обществото, почти недосегаемостта на московската област, също е вярно. Срещу Австро-Унгария, срещу Турция и може би дори срещу Япония тя има добри шансове за борба и победа. Ужасният факт е, че задаващият се сблъсък с Германия идва твърде рано, за да може Русия да се справи с него. „Дайте на страната двадесет години на вътрешен и външен мир, хвали се Столипин през 1909 г., и вие няма да познаете Русия.“ Това *може би* щеше да е вярно, дори и ако германската сила продължаваше да расте през същия период. Според данните, дадени от професорите Доран и Парсънс (вж. диаграма 1), „относителната сила“ на Русия през тези десетилетия точно започва да расте след най-ниската си точка през 1894 г., докато Германия е близо до своя връх[152].

ДИАГРАМА 1.
Относителна сила на Русия и Германия

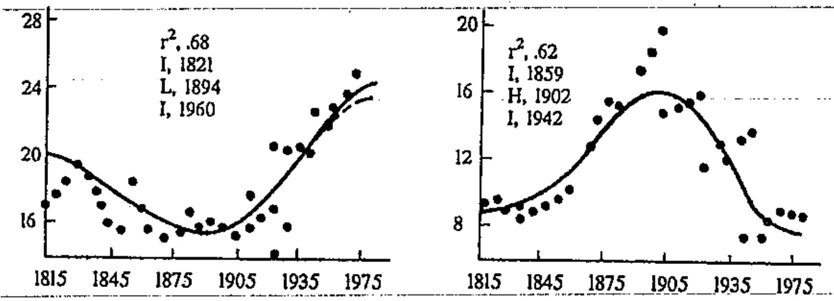

Легенда: L – година на ниска точка
H – година на връхна точка
I – година на промяна
Източник: Доран и Парсънс

Може би това е твърде схематично представяне за повечето читатели, но наистина е вярно (както бе споменато преди), че руската сила и влияние западат през по-голямата част на XIX век с темпове, равни на увеличаването на икономическата ѝ изостаналост. Всяка по-голяма военна проява (Кримската война, Руско-японската война) открива и нови, и стари слабости и заставя режимът да вложи усилия в преодоляването на пропастта, която се отваря, между Русия и западните страни. В годините преди 1914 г. за някои наблюдатели изглежда, че тази пропаст е затворена отново, а за други остават многобройните слабости. Тя няма поисканите от Столипин двадесет години мир, така че трябва отново да премине през проверката на войната, за да види дали си е възобновила позицията на европейска сила, която има през 1815 и 1848 г.

---

* Ad nauseam (*лат.*) – до повръщане (*б. пр.*).

СЪЕДИНЕНИ АМЕРИКАНСКИ ЩАТИ

От всички промени, които стават в глобалната система на силите в края на XIX и началото на XX век, без съмнение най-важна за бъдещето е развитието на Съединените щати. След края на Гражданската война те могат да използват многото предимства, споменати преди, за своето преустройство, и то със зашеметяваща скорост – богата земеделска земя, предостатъчно суровини и изключителна еволюция в използването на новите технологии (железници, парна машина, минно оборудване) за оползотворяване на тези ресурси; липса на социална и географска принуда и на големи опасности от чужбина; поток от чуждестранни и непрекъснато увеличаваща се вътрешни инвестиции. Между края на Гражданската война през 1865 г. и избухването на Испано-американската война през 1898 г. например американското производство на жито се увеличава с 256 %, на царевица с около 222 %, на рафинирана захар с 460 %, на въглища с 800 %, на стоманени релси с 523 % и по дължина на използвани железопътни линии с 567 %. „Нарастването на новите индустрии, които започват от нула, е толкова голямо, че изразяването им в проценти е безсмислено. Добивът на суров нефт от около 3 000 000 барела през 1865 г. достига 55 000 000 барела през 1898 г., а производството на блокове стомана и отливки от по-малко от 20 000 тона до почти 9 000 000 тона"[153]. Увеличението не спира с войната срещу Испания, а напротив, продължава да расте със същата метеоритна скорост и през началото на XX век. Наистина, като се имат предвид изброените предимства, съществува фактическа неизбежност на този процес. Само в случай на изключителна човешка глупост или почти постоянна гражданска война, или климатична катастрофа може да се спре развитието или да се възпрат милионите емигранти, които преминават Атлантика, да вземат своята част от златото и да увеличат производителната трудова сила.

Съединените щати, изглежда, имат *всички* икономически предимства, които *някои* от другите сили притежават *в известна степен*, но *нито един* от техните недостатъци. Те са с обширна територия, но огромните разстояния са скъсени от около 250 000 мили жп линии през 1914 г. (за сравнение с руските 46 000 мили, които са на два и половина пъти по-голяма площ). Земеделските им земи са винаги по-големи от руските; а ако не са толкова големи, колкото са интензивно обработваните райони в Западна Европа, то пълният размер на култивираната площ, ефективността на земеделските машини и намаляващите разходи за транспорт (поради железниците и параходите) правят американското жито, царевица, свинско и говеждо месо и другите продукти по-евтини, отколкото където и да било в Европа. Технологично водещите американски фирми като „Интърнашънъл Харвестър", „Сингер", „Дюпон", „Бел", „Колт" и „Стандарт Ойл" са равни, а често и по-добри от всяка фирма в света, освен това те имат такъв огромен вътрешен пазар и мащабна икономика, каквито техните германски, английски и шведски съперници нямат. „Гигантизмът" в Русия не е добър показател за икономическа ефективност[154], в Съединените щати обаче обикновено е. Например „Андрю Карнеги произвежда повече стомана от цяла Англия, взета заедно, когато продава през 1901 г. на Дж. П. Морган колосалната организация „Корпорация за стомана на Съединените щати"[155]. Когато известният английски корабостроител сър Уилям Уайт прави обиколка на Съединените щати през 1904 г., той е потресен, защото вижда, че в американските корабостроителници се строят едновременно 14 военни кораба и 13 бронирани кръстосвача (въпреки че, интересно защо, търговският флот остава малък). И в промишлеността, *и* в селското стопанство, и в комуникациите има едновременно ефективност и широта. По тази причина не е чудно, че американският национален доход, в абсолютни стойности и на глава от населението, е много по-голям от всеки друг през 1914 г.[156].

Последиците от това бързо увеличение се виждат от таблица 21 и в съответните сравнителни данни. През 1914 г. Съединените щати произвеждат 455 млн. тона въглища, много повече от английските 292 милиона и германските 277 милиона. Те са най-големият производител на нефт в света и най-големият потребител на мед. Производството на чугун е по-голямо от производството на следващите три страни (Германия, Англия и Франция), взети заедно, а на стомана – почти равно[157] на това на следващите четири страни (Германия, Англия, Русия и Франция). Потреблението на енергия от модерни източници през 1913 г. е равно на това на Англия, Германия, Франция, Русия и Австро-Унгария, взети заедно. Съединените щати произвеждат и притежават повече моторни превозни средства от целия останал свят. Те са фактически един цял континент съперник, който се развива така бързо, че се приближава до времето, когато ще настигне цяла Европа. Според едни изчисления, ако тези темпове на развитие се бяха запазили и бе избягната световната война, то Съединените

ТАБЛИЦА 21

Национален доход, население и доход на глава от населението на силите през 1914 г.

	Национален доход	Население	Доход на глава от населението
Съединени щати	37 милиарда $	98 млн.	377$
Англия	11	45	244
Франция	6	39	153
Япония	2	55	36
Германия	12	65	184
Италия	4	37	108
Русия	7	171	41
Австро-Унгария	3	52	57

щати щяха да задминат Европа като район, притежаващ най-голямото икономическо производство в света през 1925 г.[158]. Това, което Първата световна война прави посредством икономическите загуби и дезорганизацията, понесени от старите Велики сили, е да забави времето с шест години до 1919 г.[159]. „Ерата Вашку да Гама" – четирите века на европейско господство в света, свършва дори и преди катаклизмите от 1914 г.

Ролята на външната търговия в развитието на икономиката на Съединените щати е наистина малка (около 8 % от общия национален продукт идват от външната търговия през 1913 г., за сравнение с английските 26 %)[160], но икономическото ѝ влияние върху другите страни е значително. По традиция Съединените щати изнасят суровини (най-вече памук), а внасят готови промишлени стоки, като изравняват дефицита на „явната" търговия с експорт на злато. Бумът на индустриализацията във времето след Гражданската война обаче напълно променя този модел. Като стават бързо най-големият производител на промишлени стоки, Съединените щати започват да отрупват световния пазар със земеделски машини, чугунени и стоманени изделия, машиностроителни произведения, електрическо оборудване и други продукти. По същото време лобито на северните индустриалци е толкова силно, че успява да държи чуждестранните стоки настрана от вътрешния пазар посредством все по-високи мита; за разлика от тях суровините и определени стоки (като германските багрила) се внасят във все по-големи количества за осигуряване на американската индустрия. И докато увеличението на изнасяните от страната промишлени изделия е най-голямата промяна, то „транспортната революция" също изважда напред американските земеделски експортни стоки. С намаляването на разходите за пренасяне на един бушел* пшеница от Чикаго до Лондон от 40 на 10 цента за половин век преди 1900 г. американската селскостопанска продукция потича през Атлантика. Износът на царевица достига през 1897 г. до 212 млн. бушела, пшеничният експорт през 1901 г. е 239 млн. бушела, тази вълна включва също зърнени храни и брашно, месо и месни произведения[161].

Последиците от търговската експанзия са, разбира се, главно икономически, но те започват да се отразяват и на международните връзки. Хиперпродукцията на американските фабрики и ферми е причина за широко разпространения страх, че дори и огромният вътрешен пазар скоро няма да може да поема тези стоки и кара силно заинтересовани групи (фермерите от Средния Запад, както и производителите на стомана от Питсбърг) да притискат правителството с искания за всякакъв вид помощ за отваряне или поне за поддържане на презокеанските пазари. Агитацията за запазване на „отворена врата" в Китай и големият интерес, показан при установяването на Съединените щати като господстваща икономическа сила в Латинска Америка, са само две от изявите на тази загриженост за разширяване на участието в световната търговия[162]. Между 1860 и 1914 г. Съединените щати увеличават повече от седем пъти своя експорт (от 334 млн. долара на 2 млрд. и 365 млн. долара), докато вносът поради протекциите към собствения пазар се увеличава само петорно (от 356 млн. долара на 1 млрд. и 896 млн. долара). Изправени пред тази лавина от евтини американски храни, фермерите от континентална Европа настояват за по-високи мита – което обикновено става, а в Англия, която вече е пожертвала производителите си на зърнени храни заради свободната търговия, тревога предизвиква потокът от американски машини, чугун и стомана. Докато журналистът У. Т. Стед пише ужасен за „Американизацията на света" – изразът е заглавие на книгата му от 1902 г., кайзер Вилхелм и другите европейски лидери загатват за нуждата от обединение срещу „нечестния" американски търговски колос[163].

Вероятно още по-дестабилизиращо, но много по-неразбрано е влиянието на Съединените щати върху световната финансова система и паричните потоци. Огромният остатък от търговията с Европа трябва да бъде покрит с трансфер на капитал, прибавен към огромната вълна от директни европейски инвестиции в американската промишленост и услуги (общо около 7 млрд. долара през 1914 г.). Въпреки че част от тези милиарди се връща с европейски инвестиции и американските плащания за услуги, като пренасяне с кораби и застраховки, изтичането на пари е много голямо и постоянно се увеличава; то се усилва още повече от политиката на американската съкровищница за приемане на почти една трета от златния резерв на света. Съединените щати вече са неразделна част от цялостната световна система на търговия – с дефицит със страните, доставящи суровини, и огромен остатък с Европа, но собствената им финансова структура е неразвита. Повечето от външната им търговия се извършва в лири стерлинги например и Лондон се явява като лихвар на последните запаси от злато. Без централна банка, която да контролира финансовите пазари с удивителни сезонни приливи и отливи на средства между Ню Йорк и прерийните щати, определени само от реколтата на зърнени храни и от непостоянния климат, и със спекуланти, имащи възможност да разстройват не само вътрешната парична система, но и да предизвикват чести вземания на злато от Лондон, Съединените щати през годините преди 1914 г. са вече огромен, но непредсказуем мях, разпалващ, а в някои случаи драматично охлаждащ световната търговска система. Американската банкова криза от 1907 г. (първоначално провокирана от опит на спекуланти да завладеят пазара на мед) с последици в Лондон, Амстердам и Хамбург е само един пример за начина, по който Съединените щати навлизат в икономическия живот на другите Велики сили, дори и преди Първата световна война[164].

Нарастването на американската промишлена сила и презокеанска търговия е придружено, може би неминуемо, с една по-нападателна дипломация и риторика в американски стил за *Weltpolitik*[165]. Претенциите за особена морална дарба сред народите на Земята, които правят американската външна политика по-добра от тази на Стария свят, са примесени със социалдарвинизъм и расистки аргументи, а индустриални и селскостопански силови групи настояват за осигуряване на презокеански пазари. Традиционната, но винаги преувеличавана тревога от заплахите към Доктрината „Мънро" е придружавана с призиви към Съединените щати да изпълнят своето „предначертание на съдбата" отвъд Тихия океан. Докато все още избягват въвличането в съюзи, Съединените щати са принуждавани от много групи в собствената си страна да провеждат по-активна дипломация, която на практика администрацията на Маккинли и (особено) на Теодор Рузвелт започва да осъществява. Караниците с Англия през 1885 г. за границите на Венецуела – оправдана според тезите на Доктрината „Мънро" – е последвана три години по-късно от по-драматична война с Испания заради спора за Куба. Претенциите на Вашингтон да имат самостоятелен контрол върху канала в пролива (вместо предишното петдесет на петдесет споразумение с Англия), новото определяне на границите на Аляска въпреки протеста на Канада и подготовката за битка в Карибско море през 1902–1903 г. в отговор на германските действия срещу Венецуела са все показатели за решимостта на Съединените щати да не бъдат заплашвани от другите Велики сили в Западното полукълбо. „Естествен резултат" е желанието на американската администрация да покаже, че може да използва дипломатически натиск *и* военни средства в страни от Латинска Америка като Никарагуа, Хаити, Мексико и Доминиканската република, ако държанието им не е според правилата на Съединените щати.

---

* Бушел (*англ.*) – американска мярка за житни храни и течности (1 бушел = 35,24 кг) (*б. пр.*).

Наистина нови методи на американската външна политика през този период са интервенциите и участието в събития *извън* Западното полукълбо. Присъствието им на Конференцията за Западна Африка в Берлин през 1884–1885 г. ѐ смущаващо: след патетични речи на американската делегация в полза на свободната търговия и отворените врати предложеното споразумение никога не се ратифицира. Дори и през 1892 г. „Ню Йорк Хералд" предлага премахването на Държавния департамент, тъй като има много малко работа през океана[166]. Войната с Испания през 1898 г. променя всичко това не само като създава позиция на Съединените щати в западната част на Тихия океан (Филипините), правейки я вид азиатска колониална сила, но и като подпомага политическите усилия на тези, които настояват за агресивна политика. Нотата „Отворени врати" на държавния секретар Хей през следващата година е първият индикатор, че Съединените щати искат да имат думата в Китай. Следва участието на 2500 американски войници в международните части, изпратени да възстановят реда в Китай през 1900 г. Рузвелт показва още по-голямо желание да се включи в *die grosse Politik* (голямата политика), като играе ролята на посредник в преговорите, които прекратяват Руско-японската война, настоява да има американско участие в конференцията за Мароко през 1906 г. и преговаря с Япония и другите сили да установи „Отворени врати" в Китай[167]. Повечето от тези прояви се оценяват по-късно от учените по-малко като отговарящи на истинските интереси на страната, а повече като отражение на незрелия политически стил в политиката, както и като етноцентричен *naïveté* и желание да се впечатли публиката както у дома, така и навън – насоки, които ще усложнят една „реалистична" американска външна политика в бъдеще[168]. Наистина Съединените щати са просто част от тази ера на империалистическа бомбастичност и националистическа гордост. Във всеки случай такава дипломатическа активност, с изключение на китайските афери, не се провежда от последователите на Рузвелт, които предпочитат да държат Съединените щати далеч от международните събития, ставащи извън Западното полукълбо.

Заедно с тези дипломатически акции върви и нарастването на разходите за въоръжение. От двата вида войски военният флот взема повече, защото той е фронтовата линия в националната отбрана при чуждестранно нападение и осигурява също най-добрата поддръжка за американската дипломация и търговия в Латинска Америка, Тихия океан и навсякъде другаде. Още в края на 80-те години на XIX в. започва преустройството на флота, но истинският размах настъпва по времето на Испанско-американската война. Лесните военноморски победи в този конфликт доказват правотата на адмирал Махан и на лобито за „голям флот" и тъй като стратезите се страхуват от възможността за война с Англия (а след 1898 г. с Германия), военноморският флот непрекъснато нараства. Разполагането на бази в Хаваите, Самоа, Филипините и в Карибско море, използването на военноморски съдове при „полицейски" акции в Латинска Америка и драматичният жест на Рузвелт да изпрати „Голямия бял флот" на околосветско пътуване през 1907 г. са все с цел да подчертаят необходимостта от морска сила.

Разноските за военноморския флот от 22 млн. долара през 1890 г., които представляват само 6,9 % от общите федерални разходи, достигат през 1914 г. 139 млн. долара, което е 19 %[169]. Не всички средства обаче са използвани добре – има прекалено много бази в страната (в резултат на локален политически натиск) и много малко ескортиращи съдове – и все пак резултатът е впечатляващ. Въпреки че е определено по-малък от Кралския флот и с по-малко военни кораби тип „дредноути" от Германия, военноморският флот на Съединените щати е трети по големина в света през 1914 г. Дори и при положение, че Панамският канал се контролира от Съединените щати, американските стратези не спират да спорят за стратегическата дилема от разделянето на флота или оставянето незащитен на единия от бреговете на страната; много от спомените на американски офицери от това време разкриват нещо като параноично подозрение към чуждите сили[170]. Поради *сдобряването* с Англия в началото на века Съединените щати фактически са извънредно сигурни и дори ако се страхуват от нарастващата германска морска сила, няма какво друго да ги безпокои по отношение на останалите сили[171].

Малкият размер на американската армия е отражение на тази сигурност. И армията получава тласък на развитие от войната с Испания, след като хората осъзнават колко е малобройна в действителност, колко дезорганизирана е Националната гвардия и колко близо до поражение е била първата кампания в Куба[172]. Утрояването на редовната армия след 1900 г. и допълнителните гарнизонни задачи, които тя получава във Филипините и другаде, все още я правят да изглежда незначителна в сравнение дори и със средна по големина европейска държава като Сърбия или България. Дори повече и от Англия Съединените щати се придържат към ненамеса на държавата в личната свобода и не поддържат огромна армия, като избягват и фиксирани военни задължения към съюзниците. Твърде малко от брутния национален продукт отива за отбрана. Въпреки империалистическата си активност в периода от 1898 до 1914 г. Съединените щати остават „индустриално", а не „милитаризирано" общество като Русия, както ги определя социологът Хърбърт Спенсър. Много историци са на мнение, че „израстването на свръхсилите“ започва през този период, но не си заслужава да се чудим толкова на *различията* между Русия и Съединените щати в навечерието на Първата световна война. Първата има десет пъти по-голяма армия от втората, но Съединените щати произвеждат шест пъти повече стомана, изразходват десет пъти повече енергия и са с четири пъти по-голямо общонационално производство (на глава от населението те са с шест пъти по-голяма производителност)[173]. Няма съмнение, че Русия изглежда по-силна на всички от генералните щабове, които мислят за бърза война, включваща огромни маси от наличните войски, но по всички други критерии Съединените щати са силни, а Русия – слаба.

Съединените щати определено са станали велика сила. Но не са част от системата на Великите сили. Не само разделението на властите между президента и Конгреса прави почти невъзможен един активен политически междудържавен съюз, но е ясно, че никой няма да си позволи да промени съществуващото положение на много удобна изолация. Отделени от другите силни нации с хиляди мили океан, притежаващи незначителна армия, доволни от постигането на ръководна роля в Западното полукълбо и след мандата на Рузвелт – с по-малко желание за намеса в световната дипломация, Съединените щати от 1913 г. все още стоят в края на системата на Великите сили. А след като повечето от другите страни след 1906 г. пренасочват своето внимание от Азия и Африка към политическото развитие на Балканите и в Северно море, не е изненадващо, че те имат желание да видят Съединените щати като по-маловажен фактор в международната система на балансите, отколкото са били в началото на века. Това е още едно от общоприетите преди 1914 г. твърдения, които Великите сили ще докажат, че е невярно.

Военните съюзи и целите им, 1890–1914 г.

Третата и основна част от осмислянето на начина, по който през тези десетилетия се променя структурата на Великите сили, означава да бъде проучена променливата съглашенска дипломация от оставката на Бисмарк до избухването на Първата световна война. Защото ако 90-те години на миналия век донасят няколко сравнително ограничени конфликта (Китайско-японската война, Испанско-американската война, Бурската война), а по-късно и големия, но локализиран сблъсък на Руско-японската война, основната тенденция след онези времена е това, на което Феликс Гилбърт дава определението „непреклонност на съглашенските групировки“[174]. Тя е съпроводена от очакванията на по-голямата част от правителствата, че ако и когато избухне следващата голяма война, те ще бъдат членове на една коалиция. Което преиначава и затруднява оценката на мощта на съответната нация, тъй като съглашенците понасят както щети, така и облаги.

Насочеността към съглашенска дипломация, разбира се, изобщо не се отразява върху отдалечените Съединени щати и засяга Япония изолирано въпреки англо-японските споразумения от 1902 и 1905 г. Но коалиционната дипломация оказва все по-голямо влияние върху всички Велики сили и Европа и дори върху островната Англия поради взаимните страхове и появилото се през тези години съперничество. Това създаване на точно определени военни съюзи в мирно време – нещо твърде необичайно, ако изобщо е срещано, започва по времето на Бисмарк през 1879 г. когато той се опитва да „контролира“ външната политика на Виена и да създава на Санкт Петербург неприятности чрез изграждането на Австро-германския съюз. Според тайните сметки на германския министър-председател това има за цел и да накара руснаците да се откажат от своята „непостоянна политика“[175] и отново да се присъединят към Съюза на тримата императори – което за известно време те правят, но трайното наследство от дейността на Бисмарк е, че Германия сама решава в случай на руско нападение да търси помощ от Австро-Унгария. През 1882 г. Берлин също сключва подобен взаимнообвързващ договор с Рим в случай на нападение от французите, а след още една година и Германия, и Австро-Унгария предлагат друго трайно споразумение, за да окажат помощ на Румъния срещу руско нашествие. Класиците на тази дипломация твърдят, че Бисмарк имал наум преди всичко краткосрочни и отбранителни цели – да успокои изнервените приятели във Виена, Рим и Букурещ, да задържи дипломатическата изолация около Франция, да подготви позициите за „отстъпление“, ако руснаците посегнат на Балканите. Няма никакво съмнение, че е било така, но фактът, че *са* му давали обещания, дори тайните споразумения да не са били известни на обществото, притеснява и Франция, и Русия за собствената си изолация. Те затаяват подозрението, че големият политически интригант от Берлин е изградил страховита коалиция, за да ги смаже по време на война.

Въпреки че притежаваният от Бисмарк „поверителен телеграф“ със Санкт Петербург (т.нар. договор за презастраховка от 1887 г.) предотвратява формалния разрив между Германия и Русия, има нещо престорено и безнадеждно в двойно преплетените усилия на канцлера да предотвратява непрестанното движение към Френско-руски съюз в края на 80-те години на миналия век. Сходните по своя характер аспирации на Франция да си върне Елзас-Лотарингия, а на Русия – да се разшири към Източна Европа, са възпирани най-вече поради страха от Германия. Нито едната, нито другата страна имат друг континентален съюзник и от това се вижда взаимната изгода от френските заеми и оръжие за Русия и от руската военна помощ за Франция. Докато идеологическите различия между буржоазна Франция и реакционния царски режим малко забавят съюза им, оттеглянето на Бисмарк през 1890 г. и още по-заплашителните прояви на правителството на Вилхелм II „премахват“ спорните въпроси. През 1894 г. Тройният съюз между Германия, Австро-Унгария и Италия е балансиран от Френско-руския съюз, едно политическо и военно споразумение, което ще просъществува толкова дълго, колкото и Тройният съюз[176].

Новото развитие на нещата не само в една, а в много посоки изглежда ще успее да укрепи европейската сцена. Между двата съюзнически блока съществува силно неравновесие, което прави последствията от тежък конфликт между Великите сили още по-непредвидими и поради това не така реални, както преди. Вече отървалите се от изолацията си Франция и Италия отвръщат поглед от африканските и азиатските главоболия. За това спомага и наученото покрай смутовете в Елзас и България. В действителност през 1897 г. Виена и Санкт Петербург се споразумяват да не се занимават с Балканите[177]. Още повече че Германия също поглежда към *Weltpolitik*, докато Италия по нейния неподражаем начин вече е оплела конците в Абисиния. Южна Африка, Далечният изток, долината на Нил и Персия приковават вниманието в средата на 90-те години на миналия век. Това е и ерата на „новия навализъм“*[178], когато всичките сили се старают да си изградят собствени флотове, убедени, че те и колониите вървят ръка за ръка. Затова и не остава място за учудване, че през десетилетието Британската империя, макар и общо взето настрана от европейските бъркотии, се оказва под влияние на старите съперници Франция и Русия, а след това и на по-новите предизвикателства – Германия, Япония и Съединените щати. При тези обстоятелства значението на военните клаузи на европейските съюзнически блокове изглежда неуместно, след като едва ли би избухнала обща война заради инциденти от рода на англо-френския сблъсък във Фашода (1898), Англо-бурската война или боричканията за концесии в Китай.

Въпреки всичко имперското съперничество би следвало да окаже влияние върху взаимоотношенията на Великите сили през малко по-продължителен период, макар и в техния европейски контекст. Към края на столетието натискът върху Британската империя става толкова силен, че някои кръгове около министъра на колониите Джоузеф Чембърлейн настояват за края на „блестящата изолация“ и за съюзяване с Берлин, докато неколцина министри като Балфур и Лансдаун започват да разбират необходимостта от дипломатически компромиси. Цяла поредица от отстъпки към Съединените щати за Панамския канал, границите на Аляска, права за риболов и т.н., прикрити зад израза „англо-американско *сдобряване*“, извежда Англия от стратегически незащитимата позиция в Западното полукълбо и което е още по-важно, променя драстично онова, което държавниците от XIX век приемат за установено – че англо-американските взаимоотношения ще остават винаги хладни, напрегнати и понякога враждебни[179]. Чрез сключването на Англо-японския съюз през 1902 г. английските държавници се надяват и да облекчат стратегически трудното положение в Китай, макар и да се наложи да окажат подкрепа на Япония при определени обстоятелства[180]. А през 1902–1903 г. има влиятелни английски среди, които смятат, че е възможно постигането на компромис с Франция, показала по време на предшестващата Фашода криза, че няма да тръгне да воюва оттатък Нил.

Макар отначало да изглежда сякаш всички тези уговорки засягат само неевропейските работи, по косвен път те подкопават позицията на Великите сили в Европа. Разрешаването на английските стратегически дилеми в Западното полукълбо, плюс подкрепата, която тя би могла да получи от японския флот в Далечния изток, малко пооблекчават натиска върху Кралския флот и разширяват възможностите за неговите действия по време на война. А уталожването на англо-френското съперничество означава още повече сигурност за английския флот. Всичко това засяга и Италия, чиято брегова линия е твърде уязвима, за да си позволява да бъде поставяна в противников лагер, насочен срещу англо-френското сдружаване. Във всеки случай през първите години на XX век Франция и Италия си имат своите основателни (финансови и колониални – Северна Африка) причини за подобряване на взаимоотношенията[181]. И все пак, ако Италия се носи от течението по-далеч от Тройния съюз, това трябва да прикрие нейните полуподводни караници с Австро-Унгария. А в последна сметка, дори ако отдалеченият Англо-японски съюз следва да окаже влияние върху системата на европейските държави, би било малко вероятно да се намеси някоя трета сила, когато през 1904 г. Япония решава да заплаши Русия заради бъдещето на Корея и Манчжурия. Нещо повече, когато войната избухва, специалните клаузи* на Англо-японския договор и на Френско-руския съюз енергично убеждават двете „втори страни“, съответно Англия и Франция, да се сработят помежду си, за да не се окажат пряко замесени в конфликта. Следователно няма защо да се чудим, че избухването на военни действия в Далечния изток бързо кара Лондон и Париж да приключат със своите пазарлъци и да сключат съглашение от април 1904 г.[182]. Вече отминават годините на англо-френското съперничество, предизвикано първоначално от английската окупация на Египет през 1882 г.

Възможно е това и да не стане причина за прословутата “дипломатическа революция“ от 1904–1905 г., ако не съществуват още два фактора. Първият е растящата подозрителност, която англичаните и французите изпитват спрямо Германия, чиито, макар и неясни, цели изглеждат амбициозни и опасни, тъй като канцлерът Бюло и неговият имперски повелител Вилхелм II оповестяват настъпването на „Германската ера“[183]. През 1902–1903 г. Големият флот, с обсег и конструкция, които подсказват, че е строен преди всичко против Англия, кара Британското адмиралтейство да обмисли съответните контрастъпки. Освен това, докато Париж тревожно следи германските цели по отношение на Австро-Унгария, неговият стремеж към Месопотамия не допада на имперска Англия. С нарастващ гняв наблюдават двете страни дипломатическите усилия на Бюло да „окуражи“ Далекоизточната война през 1904 г. и да ги въвлече в нея, от което главният облагодетелстван ще бъде Берлин[184].

Впечатляващите морски и военни победи на Япония по време на войната още по-силно влияят върху равновесието и взаимоотношенията в Европа и съвпадат с широко разпрострелите се бунтове в Русия през 1905 г. Поради неочакваното „приравняване“ на Русия до второстепенна сила през следващите няколко години военното равновесие в Европа решително се обръща в полза на Берлин и открива пред Франция по-мрачни перспективи, отколкото през 1870 г. Ако някога е имало благоприятен момент Берлин да удари на Запад, той настъпва може би през лятото на 1905 г. Но грижите на канцлера покрай социалните вълнения в страната, неговото желание да подобри отношенията с Русия и опасенията му от англичаните, които предислоцират бойните си кораби от Китай до водите на метрополията, както и френските молби за помощ, ако Германия наистина нападне – всичко това си казва думата. Вместо да се хвърли във война, Германия предпочита дипломатическите победи, като заставя своя най-отявлен неприятел френския министър на външните работи Делкасе да си отиде и настоява международна конференция да разреши въпроса с френските претенции в Мароко. Но резултатите от срещата в Алхезирас*, на която по-голямата част от участниците подкрепят искането на Франция за особено положение в Мароко, отчайващо потвърждават колко много е намаляло дипломатическото влияние на Германия след Бисмарк въпреки нейната повишена индустриална, морска и военна мощ[185].

---

* „Нов навализъм“ – навализъм е военна доктрина, според която стратегическите позиции и тежестта на една държава в света се определят най-вече от нейната военноморска мощ; формулирана от американския адмирал Алфред Махан в края на XIX в. (*б. р.*).

* Англия остава „благосклонно неутрална“ спрямо Япония, ако последната воюва с един неприятел, но е длъжна да предостави военна помощ, ако тя се бие с повече от един. По подобен начин е изразено и съгласието на Франция да помага на Русия. Ако не се съгласят Лондон и Париж да не се намесват, тогава тяхното скорошно приятелство ще бъде сринато (*б. а.*).

Първата мароканска криза връща междунационалните противоборства от Африка на Европейския континент. Тази тенденция скоро е засилена от три много по-значими събития. Първото е Англо-руското съглашение за Персия, Тибет и Афганистан – един сам по себе си регионален въпрос, но с по-големи последици не само защото елиминира азиатските разправии между Лондон и Санкт Петербург, приемани през XIX век от всички сили като нещо естествено. Те улесняват отбраната на Англия откъм Индия, но и карат нервозните германци да заговорят как били „обкръжени“ в Европа. И докато все още се срещат доста англичани, особено в правителството на лейбъристите, които изобщо не се виждат като част от антигерманска коалиция, тяхната кауза е отслабена от второто събитие – разпалената англо-германска „военноморска надпревара“ през 1908–1909 г., последвала по-нататъшното разширяване на програмата за строеж на кораби „Тирпиц“, и английските страхове да изгубят своето военноморско превъзходство дори в Северно море. Щом английските усилия през последвалите три години фактически отричат германското искане за неутралитет на Лондон в случай на Европейска война, мнителните германци се отдръпват по-надалеч. И те, и французите нервно наблюдават кризата на Балканите през 1908–1909 г., по време на която руснаците негодуват заради анексирането на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария. Това пък води до германското искане Русия да приеме станалото като *fait accomplit* или да понесе последствията[186]. Отслабени от своята неотдавнашна война с Япония, руснаците отстъпват. Този дипломатически диктат обаче поражда в Русия реакция на патриотизъм, нарастване на военните разходи и решимост за по-тясно обвързване със съюзници.

Независимо от случайните опити за *détente* между някои столици след 1909 г., тенденцията към „непримиримост“ се засилва. Втората криза заради Мароко през 1911 г., когато англичаните енергично се намесват на страната на Франция и срещу Германия, довежда до подем на патриотичните чувства и в двете споменати страни и до огромно нарастване на числеността на техните армии. Националистите открито заговарят за наближаващ конфликт, а в Англия кризата става причина правителството да преразгледа различните военни и военноморски планове в случай на влизане в Европейска война[187]. Една година по-късно провалът на дипломатическата мисия на английския министър лорд Холдейн в Берлин и по-нататъшното нарастване на германския флот подтикват Лондон към компромисното Англо-френско военноморско споразумение от ноември 1912 г. В същото време държавите от Балканския съюз, като подражават на навременното нападение на италианските сили срещу Османската империя, фактически я прогонват от Европа, преди още неговите членове да са се спречкали за плячката. Това възраждане на вековния „Източен въпрос“ представлява най-сериозното от всички останали събития, отчасти защото разпаленият стремеж за преднина сред съперничещите помежду си балкански държави в действителност не може да бъде контролиран от Великите сили и отчасти защото някои от най-новите тенденции като че ли застрашават жизненоважните интереси на тези сили – възходът на Сърбия тревожи Виена, симптомите на растящото военно влияние на Германия върху Турция ужасяват Санкт Петербург. Когато убийството на ерцхерцог Фердинанд през юни 1914 г. предизвиква действията на Австро-Унгария срещу Сърбия, а след това и руските контрадействия, действително се разбира колко много истина има в изтърканата фраза, че смъртта на ерцхерцога е чисто и просто искрата, от която лумва огънят[188].

Убийството през юни 1914 г. представлява един от най-широко известните примери в историята как едно отделно събитие възпламенява обща криза, а след това и световна война. Австро-унгарските искания към Сърбия, нейното отхвърляне на сръбския умиротворителен отговор и атаката ѝ срещу Белград довеждат до руската мобилизация в помощ на нейния сръбски съюзник. Но това на свой ред кара генералния щаб на Прусия да настоява за незабавното прилагане на плана на Шлифен* и нейният изпреварващ удар на Запад през Белгия върху Франция има за резултат въвличането и на англичаните.

Макар че всяка от Великите сили постъпва в тази криза според разбирането за собствените си интереси, вярно е също, че решението им да тръгнат на война е повлияно от вече съществуващите планове за военни действия. След 1909 г. самите германци са ангажирани с Австро-Унгария не само дипломатически, но и военно до степен, която Бисмарк никога не е предвиждал. Нещо повече, германският проект за действие сега включва незабавна и масирана атака срещу Франция, през Белгия, независимо от конкретната причина за войната. И обратно, военните стратези във Виена продължават да се колебаят между многото фронтове, но надделява решението да нанесат първия удар върху Сърбия. Подтиквана от френските кредити, самата Русия залага на по-бърза от когато и да било мобилизация и на удар върху Запада, щом започне война, докато французите без особено значителен повод приемат прословутия План „XVII“, повличащ след себе си безразсъдното щурмуване на Елзас-Лотарингия. И ако вероятността Италия да се бие редом с партньорите си от Тройния съюз е доста намаляла, то английският военен набег в Европа в случай на германска атака срещу Белгия и Франция става все по-вероятен. Излишно е, разбира се, да се споменава, че генералният щаб на всяка от страните с безспорна самонадеяност разчита преди всичко на *бързината*. При това е жизнено важно веднага щом собствените вътрешни сили бъдат мобилизирани, да се вдигнат и прехвърлят отвъд границата, докато неприятелят не е сторил същото. Ако това все пак е възможно за Англия, където армията се смята длъжна да нанесе съкрушителен удар върху Запада и после да се хвърли на изток, за да се срещне с по-бавно придвижващите се руснаци, съвсем същият начин на мислене преобладава и навсякъде другаде. Когато се появи наистина дълбока криза, на дипломатите едва ли им остава много време – стратезите на планирането поемат командването[189].

---

* Алхезирас – пристанищен град в Южна Испания, където през 1906 г. се провежда международна конференция, предотвратила войната между Франция и Германия (*б. пр.*).

* Фон Шлифен, граф Алфред (1833–1913) – германски фелдмаршал, теоретик на светкавичната война чрез обкръжаване на главните противникови сили (*б. пр.*).

Военните проекти, ако се върнем назад към миналото, наподобяват вече наредено домино, готово да се срине, щом падне първата плочица. Онова, което има значение, е че след като една война между коалициите изглежда далеч по-вероятна, отколкото, да кажем, през 1859 или 1870 г., далеч по-големи са и изгледите конфликтът да бъде продължителен, макар, за учудване, да са го осъзнавали само неколцина съвременници. Прословутите сгрешени сметки, че започналата през юли–август 1914 г. война ще приключи „докъм Коледа", обикновено се обясняват не с провала на предвиждането, че скорострелната артилерия и картечниците правят *guerre de manoevre* (маневрената война) невъзможна и хвърлят купища войска в окопите, откъдето едва ли могат да бъдат измъкнати. Доскорошното прибягване до продължителни артилерийски бомбардировки и чудовищните пехотни офанзиви не предлагат никакво разрешение, след като обстрелването само „разорава" земята и предупреждава врага къде да стане следващата атака[190]. Това кара военноморските ведомства в Европа да си представят погрешно войната, която предстои да започне, като се приготвят за решителна схватка с линейните флотове, без да преценят правилно географските очертания на Северно и Средиземно море, и че най-модерните оръжия като мини, торпеда и подводници много трудно могат да участват във военноморски операции по традиционния начин[191]. Следователно по технически причини бързата победа както по море, така и по суша едва ли би била възможна.

Всичко това, разбира се, е истина, но то трябва да бъде разглеждано в контекста на самата система на съюзяване[192]. В края на краищата, ако на руснаците бъде разрешено сами да нападнат Австро-Унгария или ако на германците е позволено връщането към тяхната война от 1870 г. срещу Франция, докато останалите сили остават неутрални, изгледите за победа (дори и малко поотложена) са неоспорими. Но наличието на тези коалиции означава, че дори една от воюващите страни да бъде тежко разгромена по време на сражение или да установи, че не разполага с достатъчно ресурси, тя може да устои на по-нататъшната борба с помощ от съюзниците ѝ. Хвърлим ли замалко поглед към миналото, ще видим, че Франция едва ли би могла да издържи след пагубната офанзива на Нивел*, че след размириците през 1917 г. Италия трудно би избегнала поражението след своята загуба при Капорето през 1917 г., а Австро-Унгар-

---

* Нивел, Робер Жорж (1856–1924) – френски генерал, командвал Втора армия при Вердюн (*б. пр.*).

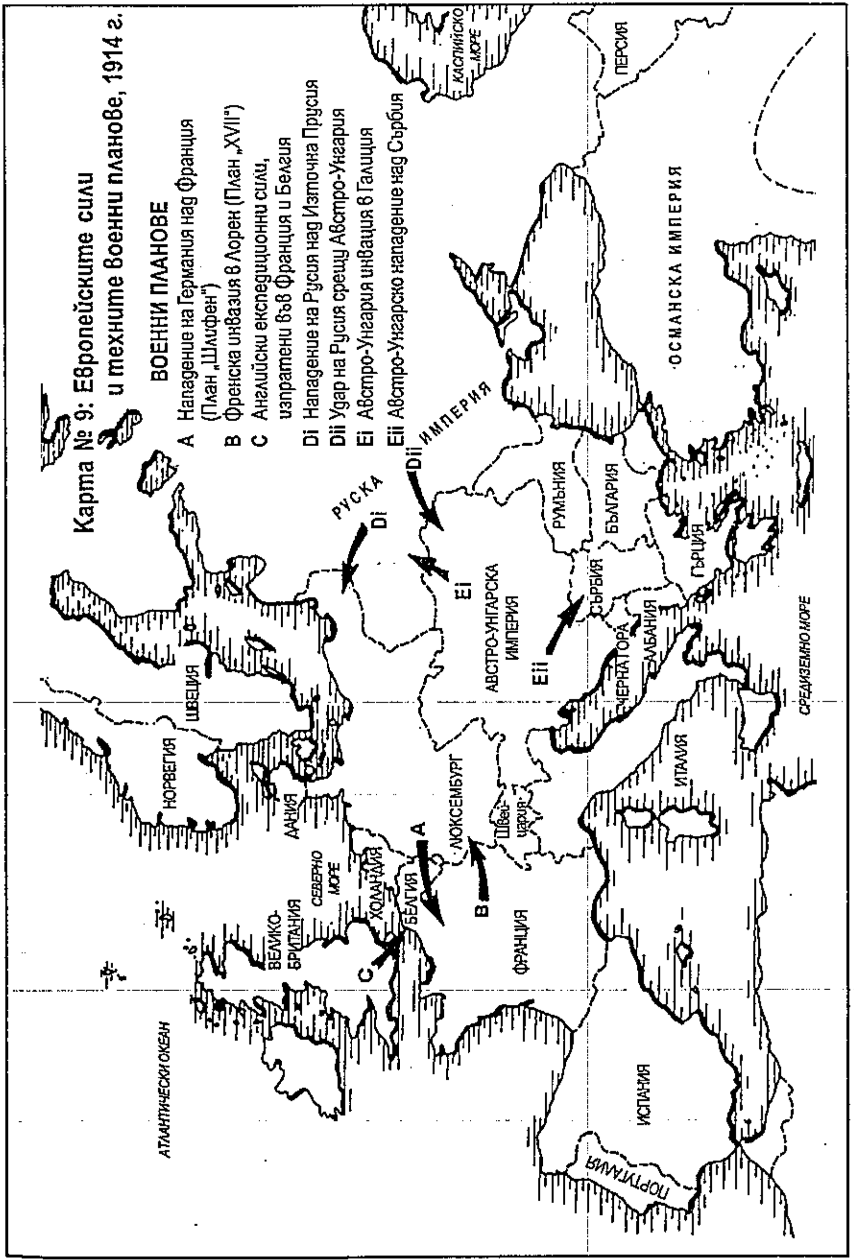

Карта № 9: Европейските сили и техните военни планове, 1914 г.

ВОЕННИ ПЛАНОВЕ
A Нападение на Германия над Франция (План „Шлифен")
B Френска инвазия в Лорен (План „XVII")
C Английски експедиционни сили, изпратени във Франция и Белгия
Di Нападение на Русия над Източна Прусия
Dii Удар на Русия срещу Австро-Унгария
Ei Австро-Унгария инвазия в Галиция
Eii Австро-Унгарско нападение над Сърбия
РУСКА ИМПЕРИЯ
АВСТРО-УНГАРСКА ИМПЕРИЯ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
ПЕРСИЯ
КАСПИЙСКО МОРЕ
РУМЪНИЯ
БЪЛГАРИЯ
СЪРБИЯ
ЧЕРНА ГОРА
АЛБАНИЯ
ГЪРЦИЯ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
ИТАЛИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
ЛЮКСЕМБУРГ
ФРАНЦИЯ
БЕЛГИЯ
ХОЛАНДИЯ
ДАНИЯ
СЕВЕРНО МОРЕ
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
ИСПАНИЯ
ПОРТУГАЛИЯ
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН

ската империя сигурно не би продължила след пагубните неуспехи през 1916 г. (или дори още след разгрома в Галиция и Сърбия през 1914 г.), ако всяка една от тях не получава навреме подкрепа от своите съюзници. Така самата коалиционна система всъщност гарантира, че войната *няма* да бъде разрешена бързо, а това на свой ред означава, че победата в тази продължителна схватка ще се падне – както при войните между големите коалиции през XVIII век – на страна, при която обединяването както на военноморските, *така и* на финансово-индустриално-технологичните ресурси е най-плодотворно.

Тоталната война и равновесието между Великите сили, 1914–1918 г.

Преди да бъде извършен анализ на Първата световна война в светлината на висшата стратегия на двете коалиции и на достъпните за тях военни и промишлени ресурси, би било може би полезно да напомним позицията на всяка от Великите сили спрямо международната система през 1914 г. Съединените щати са оттатък – макар че техните търговски и финансови връзки с Англия и Франция правят невъзможен аргумента на Уилсън*, че те са „неутрални и в помисъл, и на дело“[193]. Япония свободно тълкува клаузите на Англо-японския съюз, за да окупира германските владения в Китай и в центъра на Тихия океан. Но нито това, нито нейните приходи от конвоиране на кораби по време на война ще се окажат решаващи. Що се отнася до съглашенците, очевидно е далеч по-добре те да имат работа с приятелска, а не враждебно настроена Япония. Напротив, докато през 1914 г. Италия избира неутралитета и поради своята военна и социално-икономическа уязвимост проявява здрав разум да поддържа тази политика, нейното решение през 1915 г. да влезе във войната *срещу* Централните сили е удар срещу Австро-Унгария, но не означава изключителната облага за Англия, Франция и Русия, на която са се надявали техните дипломати[194]. По сходен начин е трудно да се каже кой е бил най-облагодетелстван от решението на Турция през ноември 1914 г. да се намеси във войната на страната на Берлин. Тя наистина затваря пролива, а с това и износа на руско жито и вноса на оръжие, но през 1915 г. е почти невъзможно да бъде транспортирана руската пшеница *където и да било* на Запад, няма и никакви „излишни“ боеприпаси. От друга страна, решението на Турция отваря Близкия изток за френската и (най-вече) за английската имперска експанзия, макар че пък отвлича вниманието на властите в Индия и в Уайтхол от пълното концентриране на вниманието върху Западния фронт[195].

Затова наистина най-опасните позиции са онези, които „Голямата петорка“ от Велики сили си е осигурила в Европа. Не би имало смисъл в този момент на Австро-Унгария да се гледа като на напълно отделена от Германия част, защото макар по много от спорните въпроси целите на Виена често да се разминават с намеренията на Берлин, тя би могла да оцелее като полунезависима велика сила, но само с подкрепата на нейния могъщ съюзник[196]. Австро-германските обединени сили се оказват изключително. Техните действащи армии са значително по-малобройни от френските и руските, но те оперират на добре познати вътрешни линии и могат да бъдат попълвани с нарастващ брой новобранци. Както може да се види на таблица 22, „враговете“ се радват и на значително превъзходство над Австро-Унгария по своята индустриална и технологична мощ.

Положението на Франция и Русия е, разбира се, коренно различно. Разделени една от друга с повече от половината част на Европа, те смятат за трудно (най-малкото) да координират своята военна стратегия. И докато при започването на войната те, изглежда, се радват на голяма преднина по армейска мощ, ограничавана от невъзможността за по-разумното използване на обучените за фронтови бой запасняци, това предимство намалява след неуспешната френско-руска офанзива през есента на 1914 г. Победата се очертава като съвсем нелека и положението сякаш започва да изглежда все по-сериозно. Не са обнадеждаващи и индустриалните показатели. Трудно е сега да си представим могли ли са да победят Франция и Русия, след като сами са се заплели в продължителна, „тотална“ война срещу Централните сили.

Разбира се, остава в сила фактът, че германското решение за изпреварващ удар срещу Франция през Белгия създава превъзходство за английските нашественици[197]. Независимо дали привържениците за влизане на Англия във войната са мотивирани от традиционните съображения за „равновесие на силите“ или от отбраната на „горкичката малка Белгия“, английското решение да обяви война на Германия е съдбовно, въпреки че малката британска армия би могла да повлияе върху общото военно равновесие само частично – поне докато тази сила не се самопреобразува в редовна ударна армия от континентален тип. А след като войната *няма да продължи* дълго, британската мощ има голямо значение. Нейните военноморски съдове могат да неутрализират германския флот и да блокират Централните сили, което дори и да не ги постави на колене, ще ги лиши от достъп до източниците за продоволствие вън от континентална Европа. И обратно, тя осигурява на Съглашенските сили свободни пътища до източниците за провизии (макар че по-късно се прекъсват от германските подводници). Това преимущество се допълва от факта, че Англия е богата търговска страна с простиращи се по цялото Земно кълбо връзки и огромни отвъдморски инвестиции и може да си позволи част от тях да бъдат ликвидирани, за да бъде заплатена покупката на долари. В дипломатическата игра тези презморски връзки предопределят влиянието на Англия върху действията на Япония в Далечния изток, предизвикват декларацията на Италия за неутралитет (по-късно нарушен) и общо взето добронамерената позиция на Съединените щати. По-директна презокеанска подкрепа, при това достатъчна, е предоставена от автономните доминиони и от Индия, чиито войски незабавно се придвижват към колониалната империя на Германия и оттам срещу Турция.

---

* Уилсън, Томас Удроу (1856–1924) – президент на САЩ, повел политика на строг неутралитет спрямо воюващите, за да може по-късно да им предложи посредничеството си. През 1918 г. оповестява програма за мир, почиваща на правото на народите да се самоопределят и на идеята да се основе Обществото на народите (*б. р.*).

Освен това все още огромните индустриални и финансови източници на Англия могат да бъдат разположени в Европа както чрез намиране на заеми и изпращане на боеприпаси във Франция, Белгия, Русия и Италия, така и чрез събиране и заплащане на многочислена армия, за да бъде използвана от Хейг* на Западния фронт. Икономическите показатели в таблица 22 показват значението на английската намеса във войната.

Разбира се, това означава по-скоро значително, отколкото смайващо превъзходство в притежаваната от съюзниците материална част и присъединяването на Италия във войната през 1915 г. няма да наклони везната в тяхна полза. Все пак, щом победата в продължителна война между Великите сили обикновено се постига от обединяването с най-голямата производствена база, възникват набиващи се в очите въпроси като – защо съюзниците не успяват да победят дори след две или три години продължаващи сражения, като през 1917 г. се оказват заплашвани от провал, и защо според тях влизането на американците в конфликта е по-важно от всичко.

ТАБЛИЦА 22

Промишлено-технологични показатели на страните от военните съюзи през 1914 г.

(Данните са извлечени от таблици 15–18 по-горе)

	Германия/ Австро-Унгария	Франция/ Русия + Англия
Дял от промишлената продукция в света 1913 г., в %	19,2 %	14,3 % + 13,6 % = 27,9 %
Потребление на енергия през 1913 г., в млн. т въглища	236,4	116,8 + 195,0 = 311,8
Произведена през 1913 г. стомана, в млн. т	20,2	9,4 + 7,7 = 17,1
Общ индустриален потенциал (Обединено кралство през 1900 година = 100)	178,4	133,9 + 127,2 = 261,1

Едната част от отговора е, че съглашенците не е бивало да се надяват на бърза или решителна победа над Централните сили в сфери, в които се чувстват силни. През 1914 г. Германската колониална империя е така безсилна икономически, че (независимо от фосфатите в Науру**) нейните загуби не означават почти нищо. По-пагубно наистина е елиминирането на германската презокеанска търговия, но не до степента, която си представят английските привърженици на „влиянието на морската сила“. Тъй като германските търговски връзки са предислоцирани за военно производство, групата на Централните сили фактически се задоволява с хранителни продукти, тяхната транспортна система продължава да работи, военните завоевания (т.е. на рудата в Люксембург, на румънското жито и нефт) премахват голяма част от недостига на суровини, някои от припасите минават през неутрални съседни държави. Морската блокада дава резултати, но само когато е прилагана заедно с военен натиск по всички фронтове, но дори и тогава тя оказва твърде бавно въздействие. В последна сметка другите традиционни оръжия от английския арсенал, периферните акции по фронтовете по време на войната на Пиринейския полуостров от 1808–1814 г. не могат да бъдат използвани срещу германското крайбрежие, тъй като нейните морски и земни защитни съоръжения крият твърде голяма заплаха. Когато те се използват срещу по-малките сили – например при Галиполи или Солун, неуспешните операции на съглашенците и по-модерните оръжия (минните полета, скорострелната артилерия) на защитниците притъпяват техния многообещаващ удар. Както и по време на Втората световна война, всяко търсене на „слабото място“ на вражеската коалиция предпазва съглашенските войски от сражения във Франция[198].

Същите изводи могат да бъдат направени и за поразяващото военноморско превъзходство на съглашенците. Географското разположение на Северно и Средиземно море отрежда основните комуникационни сили на съглашенците да бъдат осигурени, *без да става нужда* да търсят из пристанищата вражеските плавателна съдове или да предприемат рисковани блокади близо до бреговете. И обратно, на германския и на австро-унгарския флот е повелено да излязат и да предизвикат англо-френско-италианските военноморски сили, ако искат да опазят „господството над морето“, тъй като останали в пристанището, те стават ненужни. Въпреки това нито един от военните флотове на Централните сили не иска да изпрати своите бойни кораби на истинска самоубийствена бойна задача срещу значително превъзхождащите го сили. Затова няколкото повърхностни сблъсъка, които наистина избухват (Догер Банк*, Ютланд), стават съвсем случайно и нямат стратегическо значение поне доколкото потвърждават контрола на съглашенците върху морските пътища. Изгледите за следващата неочаквана среща са ограничени поради стоящата пред бойните кораби заплаха от мини, подводници и разузнавателни самолети или от цепелини, които карат командващите и от двете страни все повече да внимават къде изпращат своите кораби освен (в изключително редки случаи) когато разберат, че вражеските флотилии приближават тяхната собствена брегова линия. Поради неуспеха на сухопътната война Централните сили започват все по-често да изпращат германските подводници да нападат търговските кораби на Съглашението, което е една далеч по-сериозна заплаха. Макар че сама по себе си насочената срещу търговския флот кампания с подводници е мудна и отегчителна работа, която може да бъде измервана единствено чрез съпоставяне на изгубения тонаж на търговските кораби с тонажа на корабите, спуснати на вода в корабостроителниците на съглашенците, и това съотнесено към броя на унищожените немски подводници. Явно, войната не е от тези, които обещават бърза победа[199].

---

* Хейг, Дъглас (1861–1928) – британският главнокомандващ по време на Първата световна война (*б. пр.*).

** Науру – атол в югозападната част на Тихия океан, където основният поминък са добиването и износът на фосфати. От 1968 г. е независима държава (*б. пр.*).

* Догер Банк – острови в Северно море, където през 1904 г. руският флот потопява английски кораби, защото ги взема за японски, което за малко не довежда до въоръжен конфликт между Англия и Русия в самия разгар на Руско-японската война (*б. пр.*).

Втората причина за относителното безсилие на численото и индустриалното превъзходство на съглашенците се крие в същността на самия военен бой. Когато всяка от страните притежава милионна войска, разположена върху стотици мили територия, става трудно (а в Западна Европа – невъзможно) да бъде постигната отделна решаваща победа, както при Йена и Садова. Дори „масираната атака“, методично планирана и подготвяна месеци наред, раздробявана на стотици дребномащабни сражения, най-често бива придружавана от почти тотален срив на комуникациите. Когато фронтовата линия може в някои части да се придвижи назад или напред, липсата на пътища за постигането на истински пробив позволява на всяка от страните да мобилизира и да докара навреме подкрепление, пресни запаси от патрони, бодлива тел и артилерия за следващия патов сблъсък. Не съществува армия, способна да измъкне бойците си през противниковата отбрана, често пъти *дълбока четири мили*, без да ги изложи на унищожителния огън на противника, или така да съсипе земята с предварителната бомбардировка, че да ѝ бъде трудно да настъпи напред. Дори когато случайният изненадващ удар унищожи първите няколко редици на вражеските окопи, не съществува специално снаряжение, за да бъде използвано това преимущество – железопътните линии са на мили далеч отзад в тила, кавалерията е твърде уязвима (и обвързана с доставки на фураж), тежко натоварената пехота не може да се придвижва бързо, а жизненоважното въоръжаване на артилерията е ограничавано от продължителното обучаване на конете, които теглят фургоните с боеприпаси[200].

Освен основния проблем за постигането на бърза победа съществуват още две по-особени преимущества, на които се радва Германия. Първото – по време на своето стремително придвижване във Франция и Белгия през август–септември 1914 г. тя овладява височините, които гледат към разгърнатия Западен фронт. Оттогава, с редки изключения като Вердюн, тя остава в положение на отбрана, като заставя англо-френските армии да атакуват при неблагоприятни условия и с войска, която макар и числено превъзхождаща ги, не е достатъчна за преодоляването на тези препятствия. Второто – географското преимущество на германската позиция с надеждни вътрешни комуникации между Изтока и Запада компенсира до известна степен нейното „обкръжаване“ на съглашенците, като позволява на генералите, в случая Фалкенхайн и Лудендорф*, да прехвърлят дивизии от единия фронт към другия, а веднъж и да прекарат една армия през цяла Европа за седмица[201].

Затова през 1914 г., въпреки че по-голямата част от армията атакува на запад, Пруският генерален щаб грижливо предислоцира два корпуса в подкрепа на Източния фронт. Без да означава съдбовен удар върху насоченото на запад нападение, тази във всички случаи[202] рискована акция наистина помага на германците да отблъснат прибързаната руска офанзива срещу Източна Прусия, като предприемат своите действия край Мазурските езера. Когато кървавата битка през ноември 1914 г. край Ипр* убеждава Фалкенхайн в безнадеждността на настъплението въпреки постигнатата победа, на запад под източното командване са прехвърлени още осем германски дивизии.

Тъй като австро-унгарските въоръжени сили понасят унизителния удар по време на акцията им в Силезия, а според безпочвения френски „проект XVII“ от 1914 г. спирането на настъплението през Лотарингия си струва загубата на повече от 600 000 души, ясно е, че пробивът може да бъде направен в незащитената Руска Полша и Галиция, макар че не става ясно докрай дали това ще бъде руско повторение на победата ѝ над Австро-Унгария при Лемберг (дн. гр. Лвов) или германско повторение на Таненберг. Тъй като през 1915 г. англо-френските армии се бият далеч на запад (където французите загубват още 1,5 милиона души, а англичаните – 300 000), германците се подготвят за поредица от амбициозни нападения на Източния фронт, отчасти за да спасят обсадените в Карпатите австро-унгарски сили, но преди всичко, за да унищожат руската армия на бойното поле. Всъщност гореспоменатата армия е все така многочислена (и продължава да нараства) и нейното разбиване е невъзможно, но към края на 1915 г. руснаците получават редица опустошителни удари от убедително превъзхождащите ги германци и са отблъснати от Литва, Полша и Галиция. Германските подкрепления на юг, в завладяната накрая Сърбия, се присъединяват към австрийските войски и приспособленчески настроените българи. Онова, което съглашенците се опитват да направят през 1915 г. – от неправилно провежданата операция при Галиполи до безсмисленото дебаркиране в Солун и въвличането на Италия във войната – всъщност помага на руснаците или сякаш предизвиква укрепналия блок на Централните сили[203].

Неразумният поврат в германската стратегия, извършен от Фалкенхайн – насочените на запад подвижни бойни подразделения с цел да потопят в кръв Франция, като повторят нападението срещу Вердюн – само потвърждава правотата на по-опитната политика. Докато в сраженията при Вердюн са разгромени голям брой германски дивизии, руснаците успяват през юни 1916 г. да подготвят последната си грандиозна офанзива под командването на генерал Брусилов**, като преследват дезорганизираната хабсбургска армия по целия път назад до Карпатите и я изправят пред катастрофа. Почти по същото време командваната от Хейг британска армия предприема своята масирана офанзива при Сома, като месеци наред води масирани атаки срещу силно укрепените германски позиции. Веднага щом тези съвсем еднакви съглашенски операции довеждат до провала на кампанията срещу Вердюн (и до назначаването на Хинденбург и Лудендорф на мястото на Фалкенхайн към края на август 1916 г.), стратегическите позиции на германците се заздравяват. Тежки са германските загуби край Сома, но не колкото загубите на Хейг и пренасочването към отбранителни боеве на запад още веднъж позволява на германците да прехвърлят войски на изток, като подкрепят австро-унгарските сили, след това прегазват Румъния, а по-късно предоставят помощ на българите на юг[204].

---

* Лудендорф, Ерих фон (1865–1938) – именит германски генерал, началник на генералния щаб на армията, поел ръководството на военните фронтове. Подготвил офанзивните действия през 1918 г. (*б. р.*).

* Ипр – град в Белгия, където през Първата световна война германската армия за първи път използва химическо оръжие. Оттук идва наименованието на горчивия газ иприт (*б. пр.*).

** Брусилов, Ал. Алексеевич (1853–1925) – руски генерал, командвал няколко офанзиви в Галиция и Унгария по време на Първата световна война (*б. р.*).

Независимо от тези предимства на германците по вътрешните фронтове, надеждните железопътни линии и добрите отбранителни позиции остава свързаният с тях проблем за *избора на точния момент.* По-големите ресурси, притежавани от германците, не могат да бъдат непрекъснато мобилизирани в преследване на победата. Командването на руската армия може по всяко време да набира вълни от новобранци, за да се подготвя за поредните загуби на бойното поле, но тя не притежава нито оръжие, нито щабен персонал, за да увеличи числеността на въоръжените сили над определения предел. На запад само до преди 1916 г. армията на Хейг наброява повече от един милион души, но все пак англичаните се изкушават да отклонят свои войски вън от европейските бойни действия и така да отслабят потенциалния натиск срещу Германия. Това означава, че през първите две години от конфликта Русия и Франция поемат основната тежест на отпора срещу германската военна машина. Всяка една от страните се сражава великолепно, но в началото на 1917 г. напрежението става вече очевидно. Вердюн е изтощил френската армия до краен предел, както показва бързата разправа с Нивел през 1917 г., и въпреки че офанзивата на Брусилов фактически унищожава армията на Хабсбургите като бойна сила, тя не нанася на самата Германия никакви щети, а причинява далеч по-голям натиск върху руските железници, хранителните запаси и държавните финанси, както и изразходване на по-голямата част от наличната обучена човешка работна сила. Докато новосформираните армии на Хейг се готвят да помогнат на изтощените французи, победа за съглашенците на запад не се очертава. И ако те действително прахосват сили във фронтови офанзиви, германците съумяват да задържат позициите си във Фландрия, като се хвърлят в унищожителните сражения на изток. А в последна сметка едва ли може да се очаква някаква помощ на юг от Алпите, където се намират отчаяно нуждаещите се от помощ италианци.

Този пример на все по-тежки военни жертви, извършван от всяка една от страните, очевидно има свой аналог във финансово-индустриалната област, но (поне до 1917 г.) със същите патови резултати. Много е писано в последните научни изследвания за начина, по който Първата световна война съживява икономиката на отделните страни, като за първи път предоставя на множество региони съвременни производства и довежда до изумително разрастване на оръжейното производство. Въпреки че ако поразмислим, това едва ли е учудващо[205]. Колкото до всички жалби по изобилието и така нататък заради цените до 1914 г. преди въоръжената надпревара, само една малка част (средно малко над 4 %) от националния доход е определена за въоръжаването. Докато приближаването на „тоталната война“ повишава тази цифра на 25–33 %, както става, когато по време на война правителствата решително почнат да се разпореждат с индустрията, работната ръка и финансите. Производството на боеприпаси неминуемо нараства. А колкото до горчивите оплаквания на генералите от *всички* армии в края на 1914 и началото на 1915 г. от хроничния „недостиг на патрони“, също толкова неизбежно е политиците да останат неубедени и да встъпват в съюз с бизнеса и работната сила, за да се произвеждат желаните стоки[206]. Като бъдат взети предвид правомощията на съвременната бюрократична държава да пуска подписки за заеми и да повишава данъците, вече не остават никакви фискални бариери, които са парализирали държавите през XVIII век за воденето на продължителна война. Затова след първия период на пренагласа към тези нови условия оръжейното производство във всички страни неизбежно нараства.

Важно е следователно да се запитаме в коя от воюващите страни военновременната икономика показва отслабване, след като по всяка вероятност то води до колапс, освен ако не дойде помощ от по-добре осигурени съюзници. В този смисъл на двете най-слаби страни сред Великите сили – Австро-Унгария и Италия – ще бъде отделено малко място. Ясно е, че първата, въпреки изключително доброто си държане по време на своите продължителни военни операции (особено италианския фронт), бързо би загубила, ако не беше повторната германска военна намеса, която още по-силно превръща империята на Хабсбургите в сателит на Берлин[207]. Италия пък, която до поражението при Капорето наистина не се нуждае от пряка военна помощ, става все по-силно зависима от своите по-богати и по-могъщи съюзници при снабдяването с жизненоважните хранителни продукти, въглища и суровини за корабостроенето, както и от заемите в размер на 2,96 млрд. щатски долара, с които да заплати боеприпасите и другите продоволствия[208]. Нейната евентуална „победа“ през 1918 г., както и евентуалното поражение и разпадането на Хабсбургската империя зависят преди всичко от определяните на друго място военни акции и решения.

През 1917 г. вече е ясно[209], че Италия, Австро-Унгария и Русия се надпреварват помежду си коя първа да колабира. Че първата ще бъде Русия, се вижда до голяма степен от двете трудности, пощадили Рим и Виена. Първата – в протежение на стотици мили по границата тя остава незащитена от мощните атаки на далеч по-боеспособната германска армия, втората – още през август 1914 г. и особено след влизането на Турция във войната тя се оказва стратегически изолирана и поради това неспособна да си гарантира и военна, и икономическа помощ от съюзниците ѝ, необходима за насищането на нейната бойна машина. Когато Русия подобно на останалите воюващи страни скоро разбира, че изразходва своите боеприпаси около десет пъти по-бързо, отколкото по довоенните пресмятания, тя трябва изцяло да увеличи местното си производство. Това се оказва далеч по-надеждно, отколкото изчакването на дълго отлаганите поръчки в чужбина, дори ако това означава отклоняване на ресурсите към алчните ръце на московските индустриалци. Но впечатляващият скок в производството на руско оръжие, а и в цялата индустриална и земеделска продукция през първите две и половина години оказва огромно напрежение върху недостатъчната транспортна система, която във всички случаи трудно извършва превозването на войските, фуража за кавалерията и т.н. Следователно припасите с муниции се събират на мили разстояние от фронта, хранителните продоволствия не могат да бъдат транспортирани до страдащите от дефицит области, особено градовете. Доставките на съглашенците лежат по пристанищата на Мурманск и Архангелск с месеци. Тези инфраструктурни слабости не могат да бъдат превъзмогнати от дребнавата и неефективна руска бюрокрация и от слабата подкрепа, идваща от скараното и парализирано ръководство по върховете. От друга страна, царското правителство изкопава собствения си гроб с безразсъдни и неуравновесени фискални действия, като забранява търговията с алкохол (която носи една трета от неговия национален доход), и понася тежки загуби от железопътния транспорт (другият мирновременен източник на доходи). За разлика от Лойд Джордж то отказва да повиши данъка върху общия доход на по-заможните слоеве и прибягва до пускането на подписки за нови заеми и до печатането на още повече книжни пари, за да се разплаща за военните разходи. Ценовите показатели нарастват спираловидно, от номинал 100 през юни 1914 г., 398 през декември 1916, до 702 през юни 1917 г., през което време ужасяващата комбинация от недостатъчни хранителни припаси и твърде висока инфлация вдига стачка след стачка[210].

През първите две-три години на войната производителността на военната промишленост на Русия, както и на промишленото производство, е устойчива – макар и да няма нищо общо с онези прословути довоенни представи за „руския валяк“, проправящ своя път през Европа. Нейните войници се сражават по обичайния непокорен, суров маниер, като устояват на непонятните за Запада изпитания и дисциплина. Победата срещу австро-унгарската армия при Лемберг през 1914 г. и брилянтно извършената офанзива на Брусилов са сред поредицата успехи, сродни по значение със сраженията им в Кавказ срещу турците. Макар че срещу по-добре снабдените и по-бързо придвижващите се германци победата може би има напълно противоположно значение и ако трябва да се погледне в перспектива, ще се види, че загубите по време на сражение (да кажем Таненберг– Мазурските езера през 1914 г. или в сражението в Карпатите през 1915 г.) са наваксвани всяка година с набирането на новобранци, набързо подготвяни за следващите операции. Разбира се, с течение на времето числеността и духът на армията са повлияни от тези тежки загуби на хора: 250 000 при Таненберг (Мазурските езера), 1 000 000 в битките в Карпатите в началото на 1915 г., други 400 000, когато Макензен* щурмува възвишенията в Централна Полша, 1 000 000 по време на битката през 1916 г., която започва с атаката на Брусилов и завършва с поражението на Румъния. Към края на 1916 г. руската армия е претърпяла загубата на близо 3 600 000 убити, тежко болни и ранени, както и на други 2 100 000, попаднали в плен на Централните сили. Пак по същото време е взето решение за свикване на запасняците (мъжете, осигуряващи прехраната на семейството), което не само създава големи селски вълнения, но означава в армията да бъдат взети стотици хиляди военнозадължени, ала непримирими и недоволни мъже. Почти същото значение има и намаляващият брой на военнослужещите от подофицерския състав, недостатъчните доставки на муниции и провизии за фронта, както и засилващото се чувство на малоценност пред германската военна машина, която, изглежда, предварително знае за руските намерения*, поразява с точен артилерийски огън и е способна да се придвижва по-бързо от всички останали. Тези „победи“ на бойното поле, взаимно влияещи си с вълненията в градовете и слуховете за разпределяне на земята, предизвикват в началото на 1917 г. цялостно разпадане на армията. Офанзивата на Керенски през юли 1917 г. срещу австрийците – отново успешна само в началото, но после напълно смазана от контраатаката на Макензен – е може би решаващият удар. Армията – заключава „Ставката“** – е просто една огромна изтощена, окъсана и недохранена сбирщина от разгневени мъже, обединени от тяхната обща жажда за мир и от общото им разочарование[211]. Всичко, което може да очаква Русия, е поражение и гражданска война, много по-сериозни, отколкото през 1905 г.

Няма резон да се разсъждава колко близо е също и Франция до подобна ситуация през средата на 1917 г., когато стотици войници се разбунтуват, участвайки в безсмислената офанзива[212] на Нивел, поради факта, че независимо от повърхностната прилика с условията в Русия французите притежават ключови преимущества, които ги крепят в бой. Първото е далеч по-високата степен на национално единство и решимост да отблъснат германските нашественици назад към Рейн. И дори ако тези чувства нямат решаващо значение, Франция все пак се бие за самата себе си. Втората и може би решаваща разлика е, че французите могат да извличат полза от битките в *коалиционна* война по невъзможен за Русия начин. След 1871 г. те осъзнават, че няма да успеят да устоят на Германия сами. Това не означава, че се омаловажава приносът на Франция във войната или пък нейните военни и икономически постижения, просто те се включват в общата сметка. Ако приемем, че 64 % от националното производство на чугун, 24 % от стоманата и 40 % от добиваните въглища попадат в ръцете на германците, френското индустриално възраждане след 1914 г. е впечатляващо (да предположим какво *е могло* да бъде постигнато през XIX столетие, ако е съществувала тази политическа обвързаност). Фабриките, големи и малки, се пренасят през цяла Франция, наемат се жени, деца и бивши фронтоваци, а мобилизираните квалифицирани работници се прехвърлят от окопите. Стратези с технически познания, бизнесмени и различни съюзи обединяват усилията на нацията, за да се произвеждат колкото е възможно повече патрони, картечници, самолети, камиони и танкове. Голямото повишаване на производителността става причина един учен да заяви, че „Франция повече от Англия и много повече от Америка се е превърнала в арсенала на демокрацията по време на Световната война“[213].

И все пак небалансираното съсредоточаване върху оръжейната промишленост – увеличеното 170 пъти производство на картечници, 290 пъти на пушки – не може да бъде постигнато, ако Франция не разчита на английска и американска помощ, идваща като непрекъсваем поток от вносни въглища, кокс, чугун, стомана и металообработващи машини, така жизненоважни за новото производство на муниции, от американските заеми в размер на повече от 3,6 млрд. щатски долара, за да може Франция да заплаща презокеанските суровини, а и все по-голям брой английски кораби се занимават с доставката на тези стоки и провизии. Посочената на последно място причина изглежда като любопитна грешка за страна, която в мирно време винаги е произвеждала земеделска продукция в излишък. Франция, както и останалите воюващи страни от Европа (с изключение на Англия) ощетяват своето собствено производство, като откъсват толкова много мъже от полето, взимат коне за кавалерията или за транспортната повинност, влагат пари в експлозиви и артилерия в ущърб на производството на торове и земеделски машини. През 1917, бедна на реколта година, не достига храната, цените спираловидно и застрашително се покачват нагоре, а житните запаси на френската армия се стопяват до двудневните дажби – една потенциално революционна ситуация (особено след избухналите бунтове), която страната избягва единствено благодарение на английските кораби, които бързо превозват американски зърнени храни[214].

---

* Фон Макензен, Аугуст (1849–1945) – германски фелдмаршал, командвал австро-унгарските войски в Галиция, както и войските, които нахлуват в Румъния *(б. р.)*.

* Което не изненадва особено, тъй като руснаците са били невероятно небрежни с безжичните радиопредаватели *(б. а.)*.

** Ставка – Главна квартира на действащата армия *(б. пр.)*.

По същия начин Франция може да разчита на английска, а по-късно и на американска *военна* помощ на Западния фронт. През първите две-три години от войната тя поема най-голямата тежест и понася ужасяващ брой жертви – над 3 000 000 още преди офанзивата на Нивел през 1917 г. И тъй като тя не притежава безкрайните резервни попълнения от необучени хора, с които Германия, Русия и Англия разполагат, за нея е много по-трудно да наваксва загубите. През 1916–1917 г. войската на Хейг на Западния фронт е увеличена до две трети от числеността на френската армия и е разположена върху дълъг над осемдесет мили фронт. И макар че британското върховно командване желае главно да премине в настъпление, обективно кампанията край Сома спомага да бъде облекчен натискът върху Вердюн – както през 1917 г. битката при Пашенделе отклонява германската мощ от френския участък на фронта, докато в същото време Петен отчаяно се мъчи да възвърне духа на своята войска след възникналите бунтове и очаква новите камиони, самолети и тежка артилерия, за да свърши работата, която многобройните пехотинци очевидно не могат. В последна сметка от март до август 1918 г. по време на епичните сражения по целия Западен фронт Франция разчита не само на английските и колониалните подкрепления, но и на растящия брой американски дивизии. И когато през септември 1916 г. Фох* ръководи своята решаваща контраофанзива, той може да включи 197 подсилени германски дивизии срещу 102 френски, 60 на Британската империя, 42 (двойни) американски и 12 белгийски[215]. Само благодарение на *взаимодействието* на армиите внушаващите страх германци могат най-после да бъдат изгонени от френска земя и страната отново да бъде свободна.

При влизането на англичаните във войната през август 1914 г. никой дори не мисли, че те биха могли да станат зависими от друга велика сила с цел да бъде гарантирана крайната победа. Доколкото може да се направи извод от техните планове и приготовления, стратезите си въобразяват, че докато Кралският флот помита германските търговски кораби (а може би и „Големия флот“) от океаните и докато Германската колониална империя бъде разгромявала от Канада и от английските войски в Индия, през Ламанша ще бъде изпратен малък, но жизнеспособен експедиционен корпус, който да запълни празнината между френската и белгийската армия и да задържи германската офанзива, очаквайки в същото време руският валяк и френският План „XVII“ да изиграят своята роля във Фатерланда. Англичаните, както и останалите сили, не са подготвени за продължителна война, въпреки че вземат сигурни мерки да избягнат неочаквани кризи при техния търговски кредит и търговска мрежа. Но за разлика от останалите те не са подготвени и за широкомащабни операции в континентална Европа[216]. Следователно едва ли може да породи учудване фактът, че са нужни година-две на усилена подготовка, преди милионната британска войска да бъде готова и на разположение във Франция, и че експлозивното нарастване на правителствените разходи за пушки, артилерия, картечници, самолети, товарни камиони и боеприпаси само разбулва големия недостиг от припаси, леко коригиран от министъра на военното снабдяване от кабинета на Лойд Джордж[217]. И тук, както показва таблица 23, отново се вижда изумителният скок в производството на муниции. Но това едва ли би предизвикало учудване, когато се разбере, че английските разходи за отбрана нарастват от 91 млн. лири през 1913 г. до 1 млрд. и 956 млн. през 1918 г., като едновременно представляват и 80 % от общата сума на правителствените разходи и 52 % от брутния национален продукт[218].

Да бъдат представени пълните подробности за огромното повишаване броя на английските и колониалните дивизии, самолетните ескадрили, батареите и тежката артилерия изглежда сякаш по-маловажно, отколкото да се посочат слабите страни, които Първата световна война разкрива в цялостната стратегическа позиция на Англия. Първата се състои в това, че докато географското разположение и численото превъзходство на Великия флот позволяват на съглашенците да запазят господството по море при *наводните конфликти*, Кралският флот е напълно неподготвен да противостои в бой срещу неограничаваните от нищо подводници, които германците произвеждат в началото на 1917 г. Втората е, че където и да се използват доста скъпите стратегически въоръжения (в блокади, колониални сражения, морски десантни операции), по нищо не се разбира, че омаловажават врага с широкообхватните средства на Централните сили. Алтернативната стратегия за пряк военен сблъсък с германската армия също изглежда неспособна да даде резултати – и нейната ужасяващо скъпа цена е човешкият потенциал. По време на кампанията при Сома през ноември 1916 г. броят на ранените и убитите англичани достига повече от 400 000 души. Въпреки че унищожава най-доблестните доброволци и докарва политиците до шок, тя не обезкуражава вярата на Хейг в крайната победа. Към средата на 1917 г. той подготвя офанзивата югоизточно от Ипр, на североизток от Пашенделе – отвратителен кошмар, струващ още 300 000 ранени и убити, които тежко угнетяват духа на войниците в по-

---

* Фох, Фердинанд (1851–1929) – френски маршал, достигнал до поста главнокомандващ всички войски на Съглашението по всички фронтове (*б. р.*).

ТАБЛИЦА 23

Производство на боеприпаси в Обединеното кралство, 1914–1918 г.[219]

	1914	1915	1916	1917	1918
Оръдия	91	3390	4314	5137	8039
Танкове	–	–	150	1110	1359
Самолети	200	1900	6100	14 700	32 000
Картечници	300	6100	33 500	79 700	120 990

голямата част от армията във Франция. А и всичко това е било предсказуемо, колкото и силно да протестират генералите Хейг и Робъртсън. Лойд Джордж и проимперски настроеният военновременен кабинет се изкушават да отклоняват все по-голям брой английски дивизии към Близкия изток, макар че там териториалните придобивки и загуби биха били много по-малки, отколкото ако изложат войниците си срещу добре укрепените германски окопи[220].

Въпреки това Англия още преди Пашенделе поема (отделно от тази имперска военна кампания) ръководната роля в битката срещу Германия. Франция и Русия могат да имат далеч по-многочислени армии на бойното поле, но са изтощени от скъпоплатеното нападение на Нивел и от германското контранастъпление в отговор на офанзивата на Брусилов. Тази роля е още по-силно изразена в икономическата област, където Англия оперира на световните кредитни пазари като банкер и заемодател на самата себе си, а и като гарант на парите, заемани на Русия, Италия и дори Франция, след като нито една от държавите от Съглашението не може да достави свое собствено злато, нито пък сума от чуждестранните инвестиции, близка до необходимата, за да бъдат заплатени огромните лавини от вносни боеприпаси и отвъдокеански суровини. Наистина към 1 април 1917 г. междусъглашенският военен кредит е нараснал на 4,3 млрд. щатски долара, 88 % от които са осигурени от британското правителство. Въпреки че това донякъде повтаря играната от Англия през XVIII век роля на „коалиционен банкер“, сега съществува една основна разлика – търговският дефицит към Съединените щати, които доставят на съглашенците бойни и хранителни припаси на стойност милиарди долари срещу други видове стоки. Нито трансферът на злато, нито продажбата на огромни количества английски доларови ценни книжа могат да запълнят тази празнина.

Заплащането на американските доставки на муниции се извършва само чрез взетите назаем средства от финансовите пазари в Ню Йорк и Чикаго. Което на свой ред означава, че за да продължат войната със съвместни усилия, съглашенците ще стават още по-зависими от финансовата помощ на Съединените щати. През октомври 1916 г. английският министър на финансите предупреждава, че „през следващия юни, ако не и по-рано, президентът на Американската република би могъл, стига да поиска, да ни диктува своите условия“[221]. Това е една общо взето обезпокоителна перспектива за „независимите“ Велики сили, за да могат да я приемат.

А какво става с Германия? Участието ѝ във войната е зашеметяващо. Както професор Нортидж изтъква, „с не особено значимата подкрепа от нейните съюзници (тя) би могла да държи останалата част от света в шах, да победи Русия, да докара Франция, военния колос на Европа в продължение на повече от два века, до края на силите и през 1917 г. да влезе в едва ли не гладуващата Англия“[222]. Това може да стане поради изтъкнатите по-горе преимущества – надеждна вътрешна комуникационна мрежа, лесно защитими позиции на запад и открито пространство за придвижване на военните действия срещу по-неекспедитивните врагове на изток. Така би се получило и поради изключително високата боеспособност на германските военни части, разполагащи с много интелигентни, изпитани генералщабни офицери, които се пригаждат към новите бойни условия по-бързо от колегите си в другите армии и които през 1916 г. вече са преоценили стойностите както на отбранителната, така и на нападателната война[223].

И в заключение, германската държава може да вдигне многочислено население и да използва мощна индустриална база за воденето на „тотална война“. Всъщност тя действително мобилизира по-голям брой хора, отколкото Русия – 13,25 срещу 13 милиона – забележително постижение, като се има предвид съотношението на населението им, тъй че на бойното поле винаги е с повече дивизии от Русия. Нейното собствено производство на боеприпаси нараства под зоркото око не само на върховното командване, но и на интелигентни администратори бизнесмени като Валтер Ратенау*, създал картелите, за да разпределя жизненоважните доставки и да избягва задръстванията. Умели химици произвеждат храни от непълноценни заместители (например чилийските нитрати) на различните стоки, недостигащи Германия поради британската военноморска блокада. От окупираните земи на Люксембург и Северна Франция се добиват руда и въглища, белгийски работници са закарвани в германските фабрики, след инвазията през 1916 г. румънското жито и нефтът системно се ограбват. Германското военно командване се опитва, подобно на Наполеон и Хитлер, да печели чувствата на хората[224]. През първата половина на 1917 г., когато Русия е разстроена, Франция отслабва, а Англия е в „контраблокадата“ на германските подводници, Германия е сякаш пред прага на победата. Независимо от всичките ефектни лозунги „ще се бием докрай“, държавниците в Лондон и Париж загрижено обсъждат възможностите за компромисен мир през следващите дванайсет месеца, докато нещата се оправят[225].

Все пак зад тевтонската военноиндустриална мощ се спотайват твърде важни проблеми. Те остават неясни до лятото на 1916 г., т.е. докато германската армия стои на защитни позиции към запад и нанася опустошителни удари на изток. Но сраженията при Вердюн и Сома придават ново измерение както поради използваната огнева мощ, така и заради понесените загуби. Германските убити и ранени на Западния фронт са около 850 000 през 1915 г. и достигат до близо 1 200 000 през 1916 г. Особено силно впечатление на германците прави офанзивата при Сома, защото показва, че англичаните най-после поемат цялостен ангажимент за постигане на победата. На свой ред това води до т.нар. Програма „Хинденбург“ от август 1916 г., която оповестява огромното разрастване на производството на муниции и много по-строгата степен на контрол върху германската икономика и върху обществото, за да се посрещнат нуждите на тоталната война. Тази комбинация от авторитарен режим, упражняващ всички видове власт върху населението, широкото разрастване на правителствените заеми и отпечатването на книжни пари вместо повишаването на данъка върху общия доход и дивидентите, което на свой ред създава висока инфлация, нанася тежък удар върху националния дух. А върху него се гради грандиозната стратегия, за осмислянето на която Лудендорф е далеч по-неподготвен, отколкото, да кажем, политик като Лойд Джордж или Клемансо.

---

* Ратенау, Валтер (1862–1922) – германски индустриалец и финансист, започнал през 1915 г. изграждането на Обща електрическа компания (*б. пр.*).

Въпреки че наподобява икономически закон, програмата на Хинденбург си има своите спорни проблеми. Изискването на изцяло нереални показатели за общата продукция – удвоено производство на експлозиви, утроено производство на картечници, довежда до най-различни затруднения, тъй като германската индустрия се мъчи да посрещне тези нужди. Това налага не само много повече допълнителни работници, но и надеждни инфраструктурни инвестиции, от новите пещи за взривни материали до мостовете над Рейн, които също поглъщат труд и материали. Затова след много малко време става ясно, че програмата може да бъде изпълнена само ако от военна повинност бъдат освободени опитни работници. И през септември 1916 г. биват освободени 1,2 милиона, а през юли 1917 г. – нови 1,9 милиона. Като се имат предвид сериозните загуби на Западния фронт и още по-големия брой убити и ранени на Източния, подобно изтегляне означава, че многолюдното, годно за военна служба мъжко население е напрягано до краен предел. В този смисъл, въпреки че Пашенделе е истинско бедствие за английската армия, за Лудендорф, видял извадените от строя нови 400 000 бойци от своята армия, това е гибел. Към декември 1917 г. общата численост на германската армия е доста под максимума от 5,38 милиона, които тя наброява допреди шест месеца[226].

Последната нелепица в Програмата „Хинденбург" е пълното пренебрегване на селското стопанство. Много повече, отколкото във Франция или Русия, са откъснатите тук от дома мъже, коне и топливо, отправени за нуждите на армията или военната индустрия – налудничаво неравновесие, след като Германия не може (както Франция) да компенсира подобни грешки в планирането с доставки на отвъдморско хранително продоволствие. Докато земеделската продукция в Германия спада, цените на храните се покачват стремително и хората навсякъде се оплакват от недостига на хранителни стоки. Според суровата преценка, направена от един учен, „чрез неравномерното концентриране на произвежданите боеприпаси военните администратори изправят в края на 1918 г. страната пред прага на гладуването"[227].

Цяла епоха обаче разделя тези времена от началото на 1917 г., когато именно съглашенците усещат тежкия удар на войната, когато Русия се разстройва сред хаоса и както Франция, така и Италия сякаш не са далеч от същата участ. При изтощението на всяка отделна групировка от войната Германия все още притежава пълно военно предимство, което би трябвало да промени безучастното поведение на върховното командване спрямо Съединените щати през първите няколко месеца на 1917 г. Че американската администрация е наклонила везните към страната на съглашенците, не представлява никаква тайна вече. Независимо от случайните неразбирателства около военноморската блокада, пълната хармония във възгледите със съглашенските демокрации и засилващата се зависимост на щатските износители от западноевропейските пазари правят Вашингтон не съвсем неутрален към Германия. Тоталната война на германските подводници срещу търговското корабоплаване и разкритията около поверителните предложения на Германия към Мексико за съюзяване (в Телеграмата „Цимерман"*) принуждават накрая Уилсън и Конгресът да влязат във войната[228].

Влизането на Америка във войната изобщо няма военно значение, поне през първите дванайсет до петнайсет месеца след април 1917 г., защото нейната армия е още по-неподготвена за съвременни военни акции от която и да било друга Велика сила. Но нейната висока производителност, подпомагана от поръчките на съглашенците за милиарди долари, остава несравнима. Общият ѝ промишлен потенциал и делът в световното промишлено производство са два и половина пъти по-големи от тези на вече пренатоварената икономика на Германия. Тя може да спуска на вода стотици търговски кораби, жизненоважно условие в годината, когато германските подводници потопяват месечно по 500 000 тона плавателни съдове на Англия и останалите съюзници. В състояние е да строи ескадрени миноносци за зашеметяващия срок от три месеца. Произвежда половината от световния експорт на хранителни стоки, които вече могат да бъдат изпращани във Франция и Италия, както и до нейния традиционен английски пазар.

Следователно, изразено чрез показателите за икономическа мощ, влизането на Съединените щати във войната напълно променя равновесието на силите, като в същото време е и повече от компенсатор на руското поражение. Както сочи таблица 24 (която да бъде сравнена с таблица 22), насочените сега срещу Централните сили мощности са огромни.

ТАБЛИЦА 24
Индустриално-технологични възможности на воюващите страни (без Русия)

	Обединено кралство/ Съединени щати/ Франция	Германия/ Австро-Унгария
Дял от световната промишл. продукция (1913 г. в проценти)	51,7	19,2
Изразходвана енергия (1913 г. в млн. тона въглища)	798,8	236,4
Производство на стомана (1913 г. в млн. тона)	44,1	20,2
Общ индустриален потенциал (Обединено кралство 1900 г. = 100)	472,6	178,4

---

* Телеграмата „Цимерман" – засечена през 1917 г. от британското разузнаване телеграма от министъра на външните работи на Германия А. Цимерман до германския посланик в Мексико с предложение за сключване на военен съюз между двете държави, към които да бъде привлечена и Япония (*б. пр.*).

Докато икономическият потенциал премине на военни обороти, преките последствия от влизането на американците във войната не са еднозначни. За краткото време, с което разполагат, Съединените щати не могат да построят собствени танкове, военнополева артилерия и самолети в необходимите бройки (и те действително трябва да взимат тежкото въоръжение от Франция и Англия). Могат обаче „да изсипват“ ръчно огнестрелно оръжие и други боеприпаси, от които толкова се нуждаят Лондон, Париж и Рим. Могат и да поемат от банкерите частните кредитни споразумения за заплащането на тези стоки и да ги превърнат в междуправителствени задължения. Освен това след един малко по-продължителен срок армията на САЩ се превръща в огромна сила от милионна жизнена, самоуверена и добре нахранена войска, която да бъде хвърлена на европейския театър[229]. Докато междувременно англичаните трябва да си проправят път през калищата на Пашенделе, руската армия се е разпаднала, германските подкрепления позволяват на Централните сили да нанесат съсипващ удар на италианците при Капорето, а Лудендорф е изтеглил част от своите дивизии на изток, за да ги хвърли срещу отслабените англо-френски фронтове. Вярно е, че вън от Европа англичаните печелят важни победи в Близкия изток срещу Турция. Но завладяването на Ерусалим и на Дамаск би било жалка компенсация срещу загубите на Франция, ако германците успеят да направят на Запад онова, което постигат навсякъде другаде в Европа.

Ето защо ръководствата на всички главни воюващи страни гледат на предстоящите военни операции през 1918 г. като на безусловно решаващи за цялата война. Въпреки че Германия трябва да отдели над едномилионна войска, за да се заеме със своите нови завоевания на изток, признати накрая от болшевиките с Брест-Литовския мирен договор (март 1918 г.), Лудендорф след първите дни на ноември 1917 г. пренасочва на запад по десет дивизии на месец. По времето, когато германската бойна машина е заела нападателна позиция – към края на март 1918 г., тя разполага с превъзходството от почти трийсет дивизии над англо-френските въоръжени сили, като много от нейните бойни подразделения са обучавани от Брухмюлер и от други генералщабни офицери в новата военна техника на изненадващия „щурмови“ удар. Успеят ли те да тръгнат към Париж или към Ламанша, това би бил най-великият боен подвиг по време на войната. Много голям обаче е и рискът, тъй като само за тази военна акция Лудендорф мобилизира всички останали германски ресурси – което би трябвало да означава „всичко или нищо“, комар с епохални залози. Зад кулисите германската икономика застрашително отслабва. Нейната производителност спада с 57 % спрямо равнището от 1913 г. Селското стопанство е пренебрегвано повече от когато и да било, причина за слабата реколта е и лошото време, по-нататъшното повишаване на цените на хранителните стоки засилва вътрешното недоволство. Временно наетите надничари не са вече в състояние да придвижват предвидените по план суровини от източните територии. От 192-те дивизии, с които разполага на запад Лудендорф, 56 са наречени „щурмови“, за да се прикрие фактът, че те ще получат лъвския пай от стопяващите се припаси от екипировка и муниции[230]. Това е игра на покер, която върховното командване се надява да спечели. Но ако атаката се провали, германските ресурси ще бъдат изчерпани – и то именно тогава, когато американците са най-после в състояние да изпращат във Франция близо 300 000-на войска месечно, а кампанията на германските подводници е под пълния контрол на съюзническата охрана.

Първите успехи на Лудендорф – смазва числено превъзхождащата го Пета британска армия, вбива клин между френските и английските сили и в първите дни на 1918 г. на около трийсет и седем мили от Париж изпреварващо нанася своя следващ удар – кара изплашените съюзници да предоставят на Фох пълната координация на силите по техния Западен фронт, препращайки подкрепления от Англия, Италия и Близкия изток, като отново (вътре в себе си) се терзаят от мисълта за компромисно примирие. Задейства се обаче недостатъкът, че германците сами *са* се разпрострели толкова много и понасят обичайните последствия при преминаването от отбрана към нападение. По време на първите две тежки атаки в английския сектор например те причиняват загубата на 240 000 английски и 92 000 френски убити и ранени, а техните жертви нарастват до 348 000. През юли „германците загубват около 973 000 души и повече от 1 000 000, вписани в регистрите като болни. През октомври на запад остават само 2 500 000, а положението с новобранците е плачевно“[231]. От средата на юли съглашенците имат превъзходство не само по отношение на новите попълнения от войници, но преди всичко с артилерия, танкове и самолети, което позволява на Фох да извърши поредица от няколко офанзиви на армиите на Британската империя, Америка и Франция, така че изтощените германци да не могат да си поемат дъх. По същото време отново проличават воинското превъзходство и по-голямата издръжливост на Съглашенските сили при внушителните победи в Сирия, България и Италия. Съвсем неочаквано целият ръководен от германците блок се вижда на изпадналия в паника Лудендорф като сгромолясващ се, вътрешните недоволства и революционните промени се съчетават с пораженията на фронта и донасят отстъпления, хаос и политически катаклизми[232]. Слага се краят не само на германския империализъм, срива се и Старият ред в Европа.

На фона на ужасяващите човешки жертви, страданието и разрухата, проявяващи се както пред „лицето на битката“, така и в тила[233], и на начина, по който Първата световна война налага смъртоносен удар на европейската цивилизация и влиянието ѝ в света[234], може би е проява на груб материализъм представянето на статистическа таблица именно в този момент, с което обаче доказваме, че притежаваните от Централните сили преимущества – надеждни вътрешни фронтове, боеспособността на германската армия, завладяването и експлоатацията на много територии, изолацията и поражението на Русия – не могат в края на краищата да неутрализират сериозното препятствие от абсолютната икономическа мощ и чувствителния превес в общата численост на мобилизираните военни сили. Така както отчаянието на Лудендорф при вида на отстъплението на напълно годните войски през юли 1918 г. отразява неравновесието на силите, така и описването на обикновения *Frontsoldat* пред толкова доброто снаряжение на съглашенските поделения, които те разгромяват в началото на същата тази година, е доказателство за дебаланса в производството[235].

Би било напълно погрешно да се твърди, че изходът на Първата световна война е бил предрешен. Представените доказателства показ-

ТАБЛИЦА 25
Военни разходи и обща численост на мобилизираните войски, 1914–1919 г.[236]

	Военни разходи в цени от 1913 (в млрд. щатски долари)	Общ брой на мобилизираните войски (в млн.)
Британска империя	23,0	9,5
Франция	9,3	8,2
Русия	5,4	13,0
Италия	3,2	5,6
Съединени щати	17,1	3,8
Други съюзници*	0,3	2,6
Общо за съюзниците	58,3	40,7
Германия	19,9	13,25
Австро-Унгария	4,7	9,0
България, Турция	0,1	2,85
Общо за Централните сили	24,7	25,10

* Белгия, Румъния, Португалия, Гърция, Сърбия.

ват, че цялостното развитие на този конфликт – първото попадане на двете страни в задънена улица, безсмисленото влизане на Италия във войната, постепенното изтощаване на Русия, значението на американската интервенция за поддържането на натиска на съглашенците – се намира в пряка зависимост от селскостопанската и индустриалната продукция и от успешната мобилизация на войската, която е на разположение на всяка една от групировките по време на различните етапи на войната. Генералите, естествено, продължават да направляват (или да объркват) своите сражения, командването призовава смелостта на войника, за да щурмува вражеската позиция, и на моряка, за да устоява на суровата морска битка. Летописите обаче показват, че тези способности и дарования съществуват и у двете страни, но не им носят еднакви успехи. Онова, което осигурява крайната победа особено след 1917 г., е чувствителното превъзходство на производителните сили. Както и при по-ранните продължителни коалиционни войни, решаващият фактор в края на краищата се оказва този.

6

ВЪЗНИКВАНЕТО НА ДВУПОЛЮСНИЯ СВЯТ И КРИЗАТА НА „СРЕДНИТЕ СИЛИ“. ЧАСТ ВТОРА, 1919–1942 г.

Следвоенният международен ред

Държавниците на всички Велики сили, събрали се в началото на 1919 г. в Париж, за да уговорят мирното споразумение, са изправени пред дълъг списък от широки и трудни проблеми, каквито не са имали предшествениците им през 1856, 1814–1815 и 1763 г. Докато много от въпросите в дневния ред са разрешени и включени в самия Версайски договор (28 юни 1919 г.), ширещият се и след това в Източна Европа хаос – съперничещите помежду си етнически групи се надпреварват да създават „държави наследници“, гражданската война и интервенцията в Русия и турската националистическа реакция срещу предвижданото в Запада разделяне на Мала Азия – означава, че друга част от въпросите не е поставяна преди 1920, а в някои случаи и преди 1923 г. Въпреки това за по-кратко пакетът от споразумения ще бъде разгледан като едно цяло, не в точния хронологичен ред на тяхното уреждане.

Най-поразителната промяна в Европа, измервана в териториално-правен порядък, е появата на цял рояк национални държави – Полша, Чехословакия, Австрия, Унгария, Югославия, Финландия, Естония, Латвия и Литва – на земите, които в миналото са били част от империите на Хабсбургите, Романовците и Хоенцолерите. Макар че етнически еднородната Германия претърпява далеч по-малки териториални загуби в Източна Европа, отколкото Съветска Русия или напълно разпокъсаната Австро-Унгарска империя, нейната мощ е накърнена по други начини: чрез връщането на Елзас-Лотарингия на Франция, чрез корекциите на границите с Белгия и Дания, чрез военната окупация от съглашенците на земите по Рейн и чрез стопанската експлоатация на Саарска област от французите, чрез безпрецедентните условия за „демилитаризация“ (например минимална армия и брегови охранителен флот, никакви военновъздушни сили, танкове или подводници, премахване на Пруския генерален щаб) и закон за огромни репарации. Освен това Германия загубва и своята обширна колониална империя, която Великобритания и Франция получават под формата на самоуправляващи се доминиони. По същия начин и Турция вижда своите владения в Близкия изток, предадени под английски или френски мандат, отдалеч наглеждани от новосъздаденото Общество на народите. В Далечния изток Япония наследява предишната германска островна група северно от Екватора, въпреки че през 1922 г. връща Шантун на Китай. По време на Вашингтонската конференция през 1921–1922 г. силите признават териториалното статукво в Тихия океан и в Далечния изток и се споразумяват за обема на своите бойни флотове съгласно определена формула, за да се спре англо-американско-японската военноморска надпревара. От това след-

Карта № 10: Европа след Първата световна война

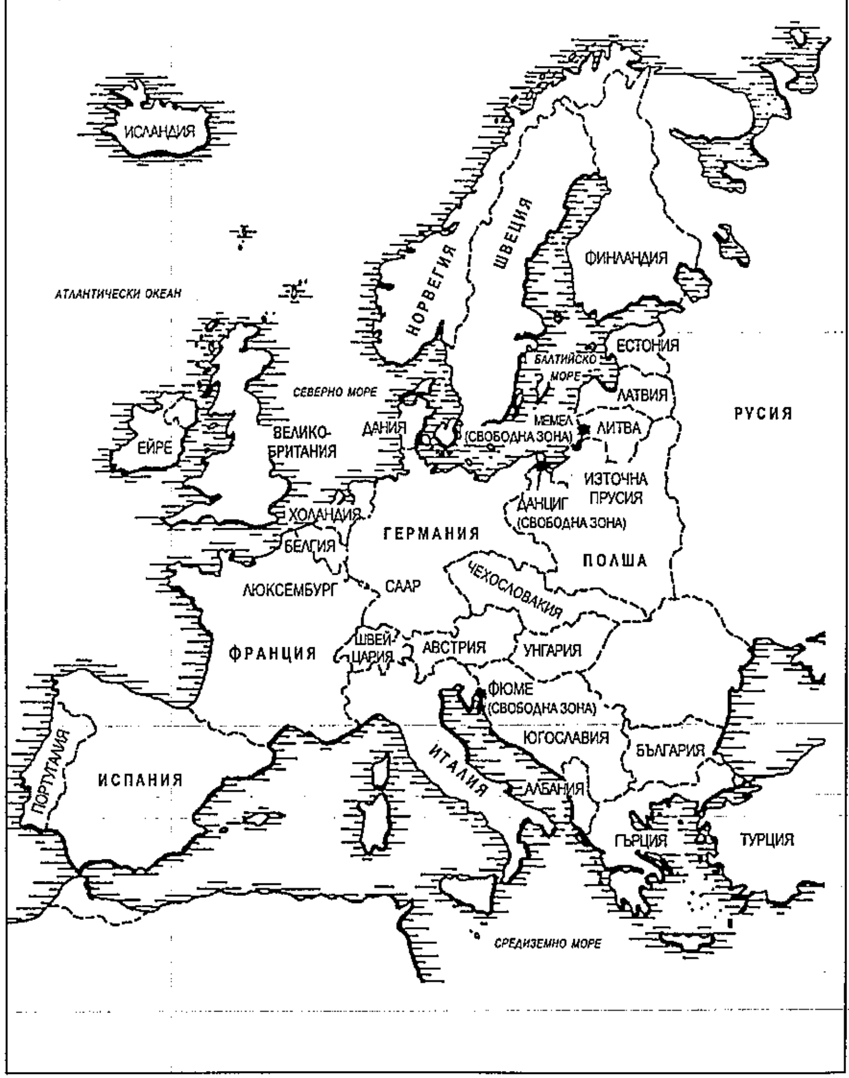
ИСЛАНДИЯ
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
НОРВЕГИЯ
ШВЕЦИЯ
ФИНЛАНДИЯ
ЕСТОНИЯ
БАЛТИЙСКО МОРЕ
ЛАТВИЯ
РУСИЯ
СЕВЕРНО МОРЕ
ДАНИЯ
МЕМЕЛ (СВОБОДНА ЗОНА)
ЛИТВА
ВЕЛИКО-БРИТАНИЯ
ЕЙРЕ
ИЗТОЧНА ПРУСИЯ
ДАНЦИГ (СВОБОДНА ЗОНА)
ХОЛАНДИЯ
ГЕРМАНИЯ
БЕЛГИЯ
ПОЛША
ЛЮКСЕМБУРГ
СААР
ЧЕХОСЛОВАКИЯ
ФРАНЦИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
АВСТРИЯ
УНГАРИЯ
ФЮМЕ (СВОБОДНА ЗОНА)
ЮГОСЛАВИЯ
БЪЛГАРИЯ
ПОРТУГАЛИЯ
ИСПАНИЯ
ИТАЛИЯ
АЛБАНИЯ
ГЪРЦИЯ
ТУРЦИЯ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

ва, че както на Изток, така и на Запад в началото на 20-те години на XX век международната система изглежда стабилизирана и каквито и затруднения да остават или да се появяват в бъдеще, те ще могат да бъдат разрешавани чрез Обществото на народите – тя редовно заседава в Женева независимо от изненадващото дезертьорство от страна на Съединените щати[1].

Внезапното американско оттегляне в най-меко казано относителен изолационизъм след 1920 г. въпреки всичко противоречи на насоките в развитието на световните сили, което, както подробно се разказва по-горе, започва да действа през 90-те години на миналия век. Според прорицанията на световните политици от онзи по-ранен период било от само себе си ясно, че международната сцена ще бъде все по-силно повлияна, ако не и доминирана, от трите изгряващи сили – Германия, Русия и Съединените щати. Вместо това обаче първата е напълно победена, втората – изпаднала след революцията в тежка криза и наложена от болшевиките изолация, а третата – предпочела да се оттегли от центъра на политическата сцена, въпреки че очевидно е най-могъщата нация в света. Затова през 20-те и годините след тях международната политика сякаш държи на фокус както действията на Франция и Англия, макар че и двете са силно засегнати от Първата световна война, така и дебатите в Обществото на народите, където най-много изпъкват френските и британските държавници. Австро-Унгария си е вече отишла. Сравнително спокойна е Италия, където Националната фашистка партия начело с Мусолини е заздравила позициите си след 1922 г. Япония изглежда спокойна след решенията на Вашингтонската конференция от 1921–1922 г.

По-любопитен и (както ще стане ясно) сякаш изкуствен изглежда начинът, по който светът наблюдава Европа. Дипломатическите събития от този период са съсредоточени главно върху френското „търсене на сигурност" срещу бъдещо германско възраждане. Останали без специалните англо-американски гаранции по същото време, когато Сенатът на САЩ отхвърля Версайския договор, французите се опитват да създават различни заместители: като поощряват създаването на „антиревизионистичен" блок от държави в Източна Европа (т.нар. Малка Антанта от 1921 г.), сключват отделни съюзи с Белгия (1920), Полша (1921), Чехословакия (1924), Румъния (1926) и Югославия (1927), поддържат твърде многочислена армия и военновъздушни сили, за да плашат германците и да се намесят, както по време на Рурската криза пред 1923 г., когато германците просрочват плащането на репарациите. Те се опитват да склонят следващата британска администрация да прокара нови военни гаранции за границите на Франция, нещо, което постигат само косвено чрез многостранните договори, сключени в Локарно през 1925 г.[2]. Това е също така и период на интензивна финансова дипломация, след като свързаният с германските репарации и военните дългове на съглашенците проблем обърква връзките не само между победителите и победените, но и между Съединените щати и техните предишни съюзници[3]. Планът „Дос"* (1924) успокоява голяма част от тези бурни вълнения и на свой ред подготвя почвата за подписването на договора в Локарно през следващата година. Това е последвано от влизането на Германия в Обществото на народите, а после от промененото финансово споразумение с Плана „Юнг“ (1929)*. Наистина към края на 20-те години на нашия век, когато в Европа се завръща благополучието, когато очевидно възприемат Обществото на народите като нов, важен елемент в международната система и когато такова множество държави официално се съгласяват (съгласно Парижкия договор) да не прибягват до оръжие при разрешаването на бъдещи спорове, дипломатическата сцена сякаш е завладяна от скучното всекидневие. Държавници като Щреземан, Бриан и Остин Чембърлейн се виждат, според тях, като съвременни Метерних и Бисмарк, когато се срещат на едни или други европейски минерални бани, за да лекуват повече собствените си, отколкото световните болежки.

---

* Дос, Чарлс Гейтс (1865–1951) – американски политик, дал името си на прилагания от 1924 до 1929 план, позволил на Германия да изплаща репарациите, но без да съсипва икономиката си. Лауреат на Нобелова награда за мир (1925) (*б. р.*).

Независимо от тези повърхностни впечатления основните структури на международната система след 1919 г. са много различни и още покрехки от онези, които са били под влиянието на дипломацията отпреди половин век. Неизмерими са преди всичко човешките загуби и стопанската разруха, причинени от четири и половина годишната „тотална“ война. Около 8 000 000 души са паднали на бойното поле, други 7 000 000 са завинаги осакатени и още 15 000 000 са „малко или по-сериозно ранени“[4] – огромното мнозинство от тях в разцвета на своя съзидателен живот. Освен това Европа – *като изключим* Русия – е изгубила може би над 5 000 000 цивилни хора при нещастия, които се определят като „причинени от войната“ – „страдания, недоимък и лишения, резултат от самите бойни действия, както и онези, последвали военния конфликт“[5]; общият размер на руските жертви и тежките загуби по време на гражданската война са много по-големи. Военновременният „дефицит в раждаемостта“ (причинен от толкова многото отсъстващи мъже и поради това спрялото да се възпроизвежда в нормалните довоенни темпове население) е също изключително висок. И накрая, точно когато по-тежките сражения са преустановени, сбиванията и кланетата, станали по време на следвоенните конфликти по границата, например в Източна Европа, Армения и Полша, донасят нови милиони човешки жертви, като нито един от тези нестабилни региони не се разминава и със смъртоносната грипна епидемия през 1918–1919 г. Така окончателният брой на пострадалите пред този продължителен период е не по-малък от 60 000 000 души, като почти половината са от Русия; тежко засегнати са и Франция, Германия и Италия. Не е известен никакъв начин за съизмерване на личното страдание и душевния стрес на въвлечените в тази човешка трагедия, но не е трудно да се разбере защо участниците – както държавниците, така и селските хора – са толкова дълбоко наранени от войната.

Безпрецедентна е и материалната ѝ цена, но още по-страшна е тя за онези, които са виждали потъналите в руини области на Северна Франция, Полша и Сърбия, стотиците хиляди разрушени къщи, опустошени стопанства, взривени пътища, железници, телеграфни линии, изклани стада, унищожени гори, грамадни пространства от негодна за стопанисване земя заради неизбухналите гранати и мини. Загубите на корабоплаването, преките и косвените разходи по мобилизацията и парите от данъците, събирани от воюващите страни – прибавянето им към списъка превръща общия сбор на задълженията в огромна, наистина непонятна сума – всъщност някъде около 260 милиарда долара, „които представляват около шест и половина пъти сумата на общите дългове, натрупани в света от края на XVIII век до навечерието на Първата световна война“[6]. След десетилетия на растеж промишлената продукция рязко спада. През 1920 г. тя е със 7 % по-ниска в сравнение с 1913 г., селскостопанската продукция е с около една трета под нормалното ниво, а обемът на експорта – едва една втора от неговото равнище през довоенния период. Докато общият ръст на икономиката в Европа е изостанал с може би около осем години*, отделните страни са много по-тежко засегнати. Знаменателно е, че по време на вълненията през 1920 г. Русия отбелязва най-ниското индустриално производство, равностойно на едва 13 % от показателите за 1913 г., а в Германия, Франция, Белгия и в по-голямата част от Източна Европа произведената продукция е най-малко с 30 % по-ниска, отколкото е била преди стълкновението[7].

Докато някои среди са най-силно засегнати от войната, други естествено се измъкват по-леко, а трети си оправят положението. Тъй като това е всъщност модерна война, създаденият от нея индустриален разцвет също оказва положителен ефект. Казано на стриктния стопански и технологичен език, през тези години се наблюдава голям напредък – в производството на коли и камиони, в авиацията, нефтопреработващата и химическата, в електрическата, багрилната и стоманената промишленост, в хладилното дело и производството на консерви, а като цяло и във всички останали производства[8]. Разбира се, че се оказва по-лесно да се разрастваш и да се облагодетелстваш в търговско отношение от предимството, че икономиката ти е останала далеч от фронтовата линия. Това е причината самите Съединени щати, но така също и Канада, Австралия, Южна Африка, Индия и част от Южна Америка да видят как икономиките им се насърчават от търсенето на промишлени изделия, суровини и хранителни продукти в превитата от спазъма на изтощителната война Европа. Както по времето на по-ранншни користни сблъсъци, често изгубеното от една може да бъде спечелено от някоя друга страна, което помага на спечелилата да покрие военните разходи или поне да се опази от преките попадения на битките.

Тези данни за произведената в света промишлена продукция са особено показателни, защото посочват степента, в която Европа (и най-вече Съветският съюз) са засегнати от войната, докато другите региони са значително облагодетелствани. Разбира се, размерите на индустриализацията от Европа до Америка, Япония, Индия и Австралазия представляват в известен смисъл просто продължение на съществувалите още в края на

---

* План „Юнг“ – план за взаимните репарационни плащания с Германия, приет през 1930 г. Предвиждал намаляване на размера на годишните репарационни плащания (*б. р.*).

* Което означава, че цялата произведена от нея продукция през 1929 г. остава на равнището, което тя би постигнала още през 1921 г., ако не е имало никаква война и ако тя е можела да се развива с темповете отпреди 1913 г. (*б. а.*).

ТАБЛИЦА 26

Световни производствени индекси 1913–1925 г.[9]

	1913	1920	1925
Целият свят	100	93,6	121,6
Европа*	100	77,3	103,5
СССР	100	12,8	70,1
Съединени щати	100	122,2	148,0
Останалата част от света	100	109,5	138,1

XIX век тенденции в икономиката. Така според вече показаните по-горе любопитни сведения стопанският ръст на Съединените щати до 1914 г. е това, което може би Европа би постигнала в общото промишлено производство през 1925 г.[10], ако войната наистина е в състояние да ускори този резултат само за около шест години – до 1919. От друга страна, за разлика от цените през периода 1880–1913 г. тези именно данни за световния стопански баланс *не* биха били постигнати в мирно време за повече от няколко десетилетия и в съзвучие с пазарните закони. Вместо това военните посреднически бюра и блокадата създават свои собствени, условни изисквания, като по този начин дълбоко извращават естествените прототипи на световното производство и търговия. Обемът на корабостроенето например достига небивали размери (особено в Съединените щати) след първата половина на войната, за да отблъсне германските подводници, които потопяват корабите. След 1919–1920 г. обаче по цялото Земно кълбо има излишни плавателни съдове. Производителността на стоманодобивната индустрия спада по време на войната, докато в Съединените щати и Англия се покачва рязко, но щом европейските производители на стомана се изправят отново на крака, излишните количества стават ужасяващи. Този проблем засяга дори и още по-големия сектор на икономиката – селското стопанство. През годините на войната реколтите в континентална Европа са по-ниски, а довоенният износ на руско жито изчезва, докато се увеличи вносът на зърно от Северна и Южна Америка и от Австралия, чиито фермери се облагодетелстват (макар и без да го искат) от смъртта на ерцхерцога. Но когато в края на 20-те години европейското селско стопанство се съвзема, производителите от целия свят се сблъскват със спад в търсенето и с хаотични цени[11]. Ненормалностите от този род засягат всички региони, но никъде не са почувствани така остро, както в Северна Европа, където нестабилните „страни победителки“ се чудят как да се справят с новите граници, объркани пазари и комуникациите. Установяването на мира във Версай и прекрояването (недодялано) на картата на Европа по уж етническите граници не представлява никаква гаранция за възстановяването на икономическата стабилност.

В заключение, финансирането на войната причинява икономически, а по-късно и политически проблеми с нечувана сложност. Много малка част от воюващите страни (Англия и Съединените щати са сред изключенията) се опитват да платят разходите около конфликта с повишаване на данъците. Повечето държави разчитат почти изцяло на заемите, решили, че победеният неприятел ще бъде заставен да плати щетите – както е станало във Франция през 1871 г. Държавните дългове, които вече нямат златно покритие, се повишават рязко, изсипваните от държавната хазна книжни пари карат цените да хвърчат нагоре[12]. Поради стопанската разруха и териториалните разместванияя, причинени от войната, нито една от европейските страни не проявява готовност да последва Съединените щати и да се върне през 1919 г. към златния стандарт. Необмислената монетарна и фискална политика стават причина за непрекъснато нарастване на инфлацията, което в Централна и Източна Европа довежда до катастрофални резултати. Конкурентното обезценяване на националните валути довежда до отчаяни опити за подпомагане на износа, чрез което чисто и просто се създава по-голяма финансова нестабилност, както и политическо съперничество. Всичко това е взаимно обвързано с трудните спорни въпроси за вътрешносъюзническите заеми и настояването на победителките (особено на Франция) за солидни германски репарации. Всички европейски съюзници имат дългове към Англия, а в по-малка степен и към Франция, докато тези две Велики сили са длъжници на Съединените щати. Отказът на болшевиките да заплатят големите заеми на Русия в размер на 3,6 милиарда долара, настояването на американците да си получат парите, отказът на Франция, Италия и на другите страни да си изплащат задълженията, преди да са получили репарациите от Германия, и декларацията на германците, че те не са в състояние да издължат търсените от тях суми – всички тези горчиви препирни рязко задълбочават пропастта в политическото разбирателство между Западна Европа и начумерените Съединени щати[13].

Вярно е, че тези караници изглеждат поизгладени благодарение на Плана „Доc“ от 1924 г., но политическите и социалните последствия от бурните дискусии са много дълги, особено по време на германската хиперинфлация от предишната година. Не по-малко тревожно е друго, въпреки че на времето не е било разбирано достатъчно добре, а именно, че видимото финансово и търговско укрепване на световната икономика през средата на 20-те години се осланя на далеч по-несигурни основи, отколкото допреди Първата световна война. Макар че дотогава златният еталон е вече възстановен в повечето страни, деликатният (и почти саморегулиращ-се) механизъм на международната търговия и парични приходи отпреди 1914 г., установен от лондонското Сити, прави в действителност отчаяни опити да поеме отново тази роля, както и да фиксира курса на британската лира през 1925 г. към довоенното равнище 1 лира срещу 4,86 щатски долара, което тежко ощетява английските износители и те отново започват да взимат големомащабни заеми отвъд океана. Центърът на световните финанси през периода 1914–1919 г. наистина се премества оттатък Атлантика, тъй като международните обвързаности на Америка нарастват и Съединените щати се превръщат в най-голямата държава кредитор в света. От друга страна, напълно различна е структурата на американската икономика – по-малко зависима от чуждестранната търговия и далеч по-малко обвързана със световната икономика, по-благоразположена към протекционистична, отколкото (особено в селското стопанство) към свободна търговия, непознаваща разцветите и фалитите на Английската банка. Това показва, че международната финансова и търговска система обикаля периодично около нестабилен център. Вече не съществува истинският „заемодател за краен случай“, предлагащ дългосрочни заеми за инфраструктурното развитие на световната икономика и за стабилизиране на временните сътресения в международния баланс[14].

---

* Обединено кралство, Белгия, Холандия, Германия, Дания, Норвегия, Швеция, Финландия, Швейцария, Австрия, Италия, Чехословакия, Унгария, Полша, Румъния, Гърция и Испания.

Тези структурни несъответствия се прикриват в края на 20-те години на века, когато от Съединените щати се изливат огромни суми долари под формата на краткосрочни заеми за европейските правителства и градове. Те предлагат високи лихви, за да се използват тези капитали – не винаги мъдро – както за развитието на икономиката, така и за запушване на пролуките в техния платежен баланс. Краткосрочните парични средства, използвани за дългосрочни проекти, и значителните количества инвестиции (особено в Централна и Източна Европа) все още отиват в селското стопанство и по този начин засилват натиска върху земеделските цени, поради което сумата за обслужване на тези задължения застрашително нараства. Тъй като не може да бъде платена от поддържания единствено чрез нови заеми износ, през лятото на 1928 г., когато бързото покачване на цените в Америка (със съответното покачване на лихвите по федералния резерв) рязко ограничава износа на капитали, системата е вече срината до основи. Настъпилият с „краха на Уолстрийт“ през октомври 1929 г. край на този бум и по-нататъшното намаляване на предоставяните американски заеми предизвикват верижна реакция, която излиза извън контрола; отсъствието на налични кредити понижава както инвестирането, така и консумацията, намаленото търсене в индустриалните среди ощетява производителите на хранителни стоки и суровини, които отчаяно отвръщат с увеличаване на запасите и след това свидетелство за почти тоталния ценови срив те не са в състояние на свой ред да купуват промишлените стоки. Инфлацията, загубата на златото, ограничителните мерки върху търговията и капиталите и неустойките по международните задължения са разнообразните и кошмарни характеристики на това време. Всяка една от тях нанася нов удар върху световната система на търговия и кредити. Свръхпротекционистката тарифа Смут-Холи, минала (според изчисленията на подкрепящи я американски фермери) през една единствена страна със значителни търговски излишъци, прави припечелването на долари за останалите страни още по-трудно и довежда да неизбежните репресивни мерки, което съсипва американския износ. В много държави промишлената продукция през лятото на 1932 г. е едва половината от тази през 1928 г., а световната търговия намалява с една трета. Оборотът на европейската търговска дейност през 1935 г. е спаднал на 20,8 милиарда долара (от 58 милиарда през 1928) – спад, който на свой ред поразява търговския флот, корабостроителството, застрахователната дейност и т.н.[15].

Поради обхваналата целия свят неумолима депресия и причинената от нея тежка безработица няма начин международната политика да се спаси от нейните ужасяващи последици. Ожесточената надпревара между промишлени изделия, суровини и земеделска продукция подсилва недоволството сред хората и подтиква мнозина от политиците, наясно с представата на избирателите си, да се опитват да уредят чуждестранното разплащане. Настроени по-екстремистки групировки, особено отдясно, използват икономическата нестабилност, за да атакуват цялата либерално-капиталистическа система и да настояват за твърда „национална“ политика, опряна, ако трябва, и на силата на меча. По-уязвимите демокрации, особено Ваймарска Германия, но също така Испания, Румъния и останалите, изнемогват под напора на политико-икономическото напрежение. Предпазливите консерватори, управляващи Япония, са обградени от националисти и войнолюбци. Ако западните демокрации съумеят да се преборят с този буреносен кипеж, държавниците им ще могат да съсредоточат вниманието си върху уреждането на вътрешните икономически задачи и ще бъдат все по-силно повлиявани от заигралите се на „сляпа баба“ съседи. Нито Съединените щати, нито Франция – главните страни, притежаващи златни свръхзапаси, желаят да стават поръчители на страните кредитори. Всъщност Франция все повече и повече е склонна да се възползва от финансовата си мощ, като се опитва да задържи под свое влияние поведението на Германия (което само подклажда негодуванието оттатък Рейн) и да се грижи за собствената си дипломация в Европа. По същата причина Мораториумът „Хувър“ върху германските репарации, който така разярява французите, не може да бъде разглеждан отделно от спорния (и останал в последна сметка нерешен) въпрос за военните задължения, а това кара германците да останат безкомпромисни. Надпреварата в обезценяването на валутата и разногласията по време на Световната икономическа конференция през 1933 г. заради курса долар–лира стерлинга завършват тази мрачна картина.

По това време космополитният ред в света се разпада на различни, съперничещи помежду си групировки – стерлинговият блок, създаден на основата на английските търговски образци и защитен от „имперските преференции“, дадени от Конференцията в Отава през 1932, оглавяваният от Франция златен блок, уповаващият се на Япония блок на йената, ръководеният от САЩ доларов блок (присъединил се след Рузвелт към златния) и напълно откъснатият от тези преобразования, здраво зазидан от СССР „социализъм в една страна“. По този начин кривването към самоуправство е енергично проявено, преди още Хитлер да е положил началото на програмата си за създаване на самозадоволяваща се хилядолетен Райх, в който международната търговия се свежда до специални сделки и „бартерни“ споразумения. Демокрациите съвсем не са в добро разположение на духа, за да се справят задружно с надигащото се напрежение заради териториалните промени в смутния световен ред от 1919 г. – Франция отново се противопоставя на англосаксонското могъщество заради отношението към германските репарации, Рузвелт твърди, че Съединените щати винаги са били ощетявани от сделките с англичаните, заради тази негова забележка Невил Чембърлейн е вече убеден, че американската политика си остава само на думи[16].

На държавниците от доброто старо време винаги им е било трудно както да осмислят, така и да се справят с икономическите разногласия, но може би най-неприятната особеност за тези, които още извръщат очи към кабинетната дипломация на XIX век, е все повече засилващото се влияние на общественото мнение върху международните работи през 20-те и 30-те години на този век. Разбира се, това в известен смисъл е неизбежно. Още преди Първата световна война политически групировки от цяла Европа критикуват тайните методи и елитарните предубеждения на „старата дипломация“, като настояват за промяна на системата, при която държавните дела да бъдат открити за критичния анализ на хората и техните избраници[17]. По време на конфликта през 1914–1918 г. тези изисквания стават още по-настойчиви отчасти защото върховното командване, обявило тоталната мобилизация, осъзнава, че и обществото на свой ред ще поиска компенсация за своята саможертва по-късно, в мирно време, отчасти защото гръмко прокламираната от съглашенските пропагандатори война като борба за демокрация и национално самоопределение всъщност наистина смазва авторитарните империи в Източна Европа, и отчасти защото властната и будеща умиление личност на Удроу Уилсън поддържа стремежа към нов и просветен свят, дори когато Клемансо и Лойд Джордж оповестяват необходимостта от тотална победа[18].

Проблемът с „общественото мнение“ след 1919 г. обаче се състои в това, че много от неговите предпоставки изобщо *не* отговарят на простодушната представа на един Гладстон или Уилсън за свободомислещи, образовани, справедливи народни маси, проникнати от интернационалните идеи, принципи на утилитарното уважение на закона. Както изтъква Арно Майер, „старата дипломация, която е причинила (така се тръби навсякъде) Първата световна война, е предизвикана след 1917 г. не само от реформизма на Уилсън, но и от далеч по-методичната болшевишка критика на съществуващия ред – критичност, привлякла в особено голяма степен трудещите се класи и в *двата* воюващи лагера[19]. Докато пъргави политици като Лойд Джордж създават свой собствен „пакет“ от напредничави вътрешни и международни идеи, неутрализират апела на Уилсън и спират уклона на лейбъристите към социализма[20], поведението на по-назадничаво и по-рационално мислещите личности в лагера на съглашенците е съвсем различно. Според тях принципите на Уилсън трябва да бъдат изцяло отречени в интерес на националната „сигурност“, която може да бъде измерена единствено чрез броя на наличните гранични разпоредби, колониални придобивки и репарации. В същото време заплахата „Ленин“, която е много по-ужасяваща, трябва да бъде смазана безжалостно в самото сърце на болшевизма, както и да се отстранят подражателните съвети, никнещи на Запад. С други думи, политиката и дипломацията на миротворство[21] са обременени с основни идеологически и вътрешнополитически разногласия, непознати по времето на събранията от 1856 и 1878 г.

Западните демокрации, последица на Първата световна война, „притежават“ онова, което преобладава към края на 20-те години на века – гибел, разруха, ужаси, разсипничество и безсмислие. „Картагенският мир“ от 1919 г., отсъствието на благоденянията, обещавани от военновременните политици в замяна на самопожертвователността на хората, милионите ветерани с тежки телесни увреждания и вдовиците на падналите в боя, стопанските трудности през 20-те години, рухналите надежди и сривът във викторианските социални и лични взаимоотношения – за всичко това обвиняват безразсъдните решения от юли 1914 г.[22]. Всеобщото негодувание на обществото от боричканията и войнолюбието, смесвано в много страни с надеждата, че Обществото на народите ще направи невъзможно всяко повторение на отминалото бедствие, не се споделя от всички участници във войната, въпреки че англо-американската литература оставя такова впечатление[23]. Стотици хиляди бивши *Frontsoldaten* от континентална Европа, обезверени от безработицата, инфлацията и досадата на следвоенния, навсякъде преобладаващ буржоазен ред, си спомнят конфликта като нещо избледняло, но позитивно – строевите ценности, воинските приятелства, екзалтацията на устрема и атаката. За тези слоеве, особено сред победените народи на Германия и Унгария, както и сред френските консерватори, огромна привлекателна придобиват сила идеите на новите фашистки движения – за ред, дисциплина, национално величие, смазване на евреите, болшевиките, упадъчната интелигенция и самодоволната средна класа. В техните очи (и в очите на техните побратими в Япония) това означава борба, сила и героизъм, които са вечното лице на живота, а догмите на Уилсъновия интернационализъм са неискрени и отживели времето си[24].

Което означава, че международните взаимоотношения от 20-те и 30-те години на века продължават да се заплитат от идейни представи и неподвластни разединения на световната общественост в политически групировки, които само отчасти се покриват със споменатите по-горе икономически подразделения. От една страна, остават западните демокрации, преди всичко от англоговорящия свят, отвратени от ужаса на Първата световна война и вгледани във вътрешните (най-вече социално-икономическите) въпроси. Макар че френското командване поддържа многобройна армия и военновъздушни сили поради страховете от възкръснала Германия, ясно се вижда как голяма част от обществеността ѝ споделя ненавистта към войната и желанието за социално обновяване. От другата страна стои Съветският съюз, изолиран по толкова много начини от световната политико-икономическа система и въпреки това привличащ поклонници от Запад, защото поне, както твърди, предлага една нова цивилизация“, която *inter alia* се отървава от Голямата депресия[25], макар че и СССР събужда широко отвращение. Накрая съществуват, поне до края на 30-те, и фашистките „ревизионистки“ държави – Германия, Япония и Италия, които са не само болезнено антиболшевишки настроени, но отричат и либералнокапиталистическото статукво, възстановено през 1919 г. Всичко това безкрайно много затруднява поведението на демократичните държавници, които не съумяват да проумеят докрай нито фашисткия, нито болшевишкия начин на мислене и милеят единствено за толкова тежко нарушеното от войната „нормално“ състояние на нещата от времето на Едуард*.

Съпоставени с тези проблеми, създадените след 1919 г. предизвикателства към европейския свят, започнали да се появяват върху двете земни полукълба, изглеждат по-малко застрашителни, но въпреки това остават важни. Тук също биха могли да бъдат намерени прецеденти отпреди 1914 г., като въстанието на Араби Паша в Египет, младотурския преврат през 1908 г., опитите на Тилак да радикализира Индийския национален конгрес и борбата на Сун Ятсен против западното влияние в Китай. Да не говорим, че историците отбелязват как събития като победата на японците над руснаците през 1905 г. и преждевременната руска революция през същата година привличат и наелектризират пронационалистично настроените сили в Азия и Близкия изток[26]. Тънка насмешка, но и пророчество се крият в това, че колкото по-дълбоко прониква колониализмът в недоразвитото общество, като го въвлича в глобалната мрежа от търговски и финансови взаимоотношения и го изправя пред съприкосновението със западните идеи, толкова по-силна е характерната за всяка страна съпротива. Дали това става под формата на племенен бунт срещу ограничаването на традиционните начини на преживяване и търгуване, или, което е още по-знаменателно, чрез образовани на Запад адвокати и интелектуалци, създаващи масови партии и движения за национално самоопределяне, последица винаги е предизвикателната ненавист към европейското властване над колониите.

---

* Едуард VII (1841–1910) – английски крал, отличен дипломат, играл голяма роля във вътрешната и външната политика на страната си (*б. р.*).

По всевъзможни начини Първата световна война засилва тези тенденции. Преди всичко по-широкото използване на суровините в тропиците и опитите – както посредством работната ръка, така и чрез данъците – да бъде осъществен приносът на колониите в напрегнатата война на метрополиите неизбежно изискват решение за „компенсация“, както става спрямо трудещите се от Европа[27]. Освен това надигането на Запад, Югозапад, Близкия изток и в района на Тихия океан поставя въпроса за жизнеспособността и издръжливостта на колониалните империи изобщо – тенденция, затвърдена от съюзническата пропаганда за „национално самоопределяне“ и „демокрация“ и от ответните германски пропагандни действия спрямо Магреб, Ирландия, Египет и Индия. През 1919 г., докато европейските сили установяват правомощията на своето Общество на народите, скривайки имперските си интереси зад още по-префинени смокинови листа, според тогавашната формулировка на А. Дж. П. Тейлър, в Париж се събира Панафриканският конгрес, за да представи своите становища. В Египет е създадена партията „Уафд“, в Китай започва да действа Движението „Четвърти май“, Кемал Ататюрк става известен като основател на съвременна Турция, в Тунис Дестурската партия обновява своите тактически действия, в Индонезия привържениците на сарикатския ислям достигат по брой 2,5 милиона души. Ганди обединява многото различни течения на опозицията срещу английското управление в Индия[28].

Все пак по-важното е, че това „надигане срещу Запада“ вече няма да намери Великите сили обединени, независимо какви са различията помежду им – дълбока бездна зее между тях самите и по-малко напредналите народи на Земното кълбо, което е и другата съществена промяна от времената на Берлинската конференция за Западна Африка. Подобно съюзяване вече е излишно и поради „приемането“ на Япония в кръжока на Великите сили. Някои от техните мъдреци започват да изричат желания за завладяване на азиатската „процъфтяваща област“ още през 1919 г.[29]. Това съвпада със създаването на двете версии за „новата дипломация“, предложени от Ленин и от Уилсън. Защото каквито и да са били политическите различия между двамата богопомазани лидери, те не харесват колониалния строй на стара Европа и желаят да го променят. Различни са причините, поради които нито един от тях няма да успее да предотврати по-нататъшното разрастване на този колониален порядък при съществуването на Обществото на народите, но тяхното красноречие и влияние проникват в имперските демаркационни зони и влизат във взаимодействие с вдигнатите на крак местни националисти. В края на 20-те години това става съвсем ясно за Китай, където едновременният европейски ред на законови привилегии, търговска прозорливост и случайни корабни набези започва да губи почва пред алтернативните конкурентни „разпоредби, предложени от Русия, Съединените щати в Япония“, и пред лицето на възкръсналия китайски национализъм[30].

Това съвсем не означава, че западният колониализъм е на път да се срине. Резкият английски отговор на Амритсар през 1919 г., вкарването в затвора на Сукарно и останалите индонезийски водачи националисти от холандците и разтурянето на трейдюнионите в края на 20-те години на века, непреклонната френска позиция спрямо смутовете в Тонкин за интензивно разгръщане на производството на ориз и каучук – всичко това свидетелства за неизпепелената докрай мощ на европейските армии и оръжия[31]. Същото може да се каже, разбира се, и за закъснялото забъркване на имперска Италия в Абисиния към края на 30-те. Единствено много помощният шок, причинен от Втората световна война, ще отслаби това имперско надмощие. Все пак колониалните вълнения имат значение за взаимоотношенията между народите през 30-те години. Преди всичко те отвличат вниманието (както и ресурсите) на някои Велики сили от грижите им за равновесието на силите в Европа. Това се отнася главно за Англия, чиито управници се тревожат много повече за Палестина, Индия и Сингапур, отколкото за Судетите или за Данциг. Приоритетите от този род оказват влияние върху тяхната „имперска“ отбранителна политика след 1919 г.[32]. Усложненията в Африка засягат също така и Франция и, разбира се, напълно влудяват италианската военщина. Нещо повече, в отделни случаи появата на неевропейски и колониални спорни въпроси влиза в пряко противоречие със съюзническата структура отпреди периода 1914–1918 г. Причина американците да станат още по-недоверчиви към англо-френските действия е не само империализмът. Събития като италианската и японската агресия съответно в Абисиния и в континентален Китай през 30-те години разделят Рим и Токио от Лондон и Париж и предлагат потенциални партньори на германските реваншисти. За политиците отново е повече от трудно да си свършат работата, като следват предписанията на „старата дипломация“.

Последната съществена причина за следвоенната нестабилност е неприятният факт, че „германският въпрос“ не е разрешен и става все по-труден и остър. Внезапният срив на Германия през 1918 г., когато нейните армии все още държат Европа от Белгия до Украйна, идва като силен шок за националистите от дясното крило на силите, склонни да заклеймят „вътрешния предател“ заради недостойното отстъпление. Когато клаузите на Парижкия договор донасят още по-дълбоки унижения, огромен брой германци осъждат както „заробващия договор“, така и Ваймарските политици демократи, приели такива условия. Оспорваните репарации и обвързаната с тях хиперинфлация през 1923 г. преливат чашата на германското недоволство. Малцина са настроени толкова екстремистки, както са националсоциалистите, които през по-голямата част от 20-те години се проявяват като живописно и демагогско движение. Но и твърде малък брой германци *не* са реваншисти под една или друга форма. Репарациите, полският коридор, ограниченията пред въоръжените сили, отделянето на немскоезични райони от Фатерланда няма да бъде толерирано вечно. Единственият въпрос сега е колко скоро могат да бъдат премахнати тези ограничения и до каква степен да бъде заставена дипломацията да промени статуквото. По този начин идването на Хитлер на власт през 1933 г. просто ускорява придвижването на германците към реваншизма[33].

Проблемът около поставянето на Германия на „полагащото ѝ се“ в Европа място представлява част от странното и неравномерно разпределение на международната власт след Първата световна война. Независимо от своите териториални загуби, военни ограничения и икономическа нестабилност, Германия и след 1919 г. продължава да бъде *потенциално* една все още могъща велика сила. В следващите по-долу редове ще бъде направен по-подробен анализ на нейните силни и слаби страни, което не пречи тук да отбележим, че Германия продължава да има много по-многочислено население от Франция и около три пъти по-голямо производство на чугун и стомана. Нейната вътрешна комуникационна мрежа остава непокътната, запазени са нейните химически и електрически заводи, университети и технически институти. „През 1919 г. Германия е в бедствено положение. Германската слабост представлява най-неотложният проблем, но само след няколко години на „нормален“ живот германската мощ отново ще се превърне в проблем“[34]. Нещо повече, както подчертава Тейлър, старото равновесие на силите на Европейския континент, помогнало да бъде ограничен германският експанзионизъм, вече не съществува. „Русия се е отдръпнала, Австро-Унгария е изчезнала. Останали са единствено Франция и Италия, и двете в подчинение заради работната сила, но много повече заради ресурсите, и двете съсипани от войната“[35]. Но времето си тече и първи Съединените щати, а после и Англия показват нарастващо омерзение към вмешателствата в Европа и все по-силно неодобрение на френските усилия да държат Германия в подчинение. Все пак именно *опасенията* на Франция карат Париж да се опитва по всевъзможни начини да предотвратява съживяването на германската мощ – като настоява за пълно изплащане на репарациите, издържа собствените си огромни и скъпоструващи въоръжени сили, полага усилия да превърне Обществото на народите в организация, призвана да запази статуквото, и устоява на всички внушения на Германия да ѝ бъде позволено „да се въоръжи“ колкото Франция[36]. Което, както може да се предскаже, подклажда германското негодуване и служи в подкрепа на агитката на десните екстремисти.

Другият замисъл на Франция се крие зад нейните връзки със „страните победителки“ от Източна Европа. По същество той представлява подкрепа за Полша, Чехословакия и за останалите облагодетелствани в този регион от споразуменията през периода 1919–1921 г., една благовидна и обещаваща стратегия[37], поради която германският реваншизъм ще претърпи неуспехи по всички посоки. В действителност този план е изпълнен с препятствия. Създаването на чисто етнически териториални единици през 1919 г. е невъзможно поради географската разпръснатост на различните населения от предишните многонационални империи. Затова около границите на всяка от страните живеят големи малцинствени групи, създаващи извор не само на вътрешна немощ, но и на външни ядове. С други думи, Германия не е единствената, която желае преразглеждане на Парижкия договор, и въпреки че Франция ревностно настоява да няма никакви промени в статуквото, става ясно, че нито Англия, нито Съединените щати чувстват каквото и да било задължение заради набързо нагласените и неестествени граници в този регион. Както Лондон дава да се разбере през 1925 г., в Източна Европа няма да има никакви презастраховки тип Локарно*[38].

Стопанската сцена в Източна и Централна Европа влошава още повече нещата, тъй като изграждането на митници и митнически бариери край тези новосъздадени държави засилва регионалната конкуренция и спъва цялостното им развитие. Сега вече в Европа има трийсет и седем отделни валути вместо довоенните четиринайсет и граници в продължение на нови 12 500 мили. На много места границите отделят фабриките от техните суровини, стоманолеярните от рудните залежи, стопанствата от пазарите им. Нещо повече, въпреки че след 1919 г. френските и английските банкери и предприятия се насочват към страните победителки, техният много „по-естествен“ търговски партньор си остава Германия, вече възстановила през 30-те години икономическата си стабилност. Тя не само е по-наблизо и е по-добре снабдена с пътища и железопътни линии към източноевропейския пазар, но е и в състояние веднага да поеме земеделските излишъци, като срещу унгарската пшеница и румънския нефт предлага така необходимите машини и (по-късно) въоръжение, което пренаселената със земеделски стопанства Франция и ползващата се с имперски преференции Англия не могат. Но и „новите“ страни, както и самата Германия, имат проблеми с валутата и поради това им е по-лесно да търгуват на „бартерна“ основа. Следователно Средна Европа би могла наистина да се превърне отново в подчинена на Германия зона[39].

Мнозина от участниците в Парижките преговори през 1919 г. са наясно (макар и очевидно недокрай) за някои от споменатите по-горе проблеми. Все пак те, подобно на Лойд Джордж, се надяват новосъздаденото Общество на народите „да се противопоставя, да възстановява и да обезщетява... Като Апелационен съд [то] ще изглажда остротите, нередностите, неправдите“[40]. Сега всяка неуредена политическа или стопанска караница между държавите може да бъде разрешавана от събраните около кръглата маса в Женева благоразумни политици. През 1919 г. това изглежда като красива перспектива, но, уви, то трябва да пристъпи в грубата действителност. Съединените щати не се присъединяват към Обществото. На Съветския съюз гледат като на държава от плебеи и не го допускат в Обществото. Такова е отношението и към победените страни, поне през първите няколко години. Когато през 30-те години реваншистки настроените държави предприемат своите агресивни действия, те скоро след това напускат Обществото на народите.

---

* През 1925 г. главните европейски сили подписват в Локарно редица споразумения, с които те се задължават да гарантират „индивидуалното и колективното запазване на териториалното статукво“ (*б. р.*).

Нещо повече, поради предишните различия между френската и английската представа какво би следвало да представлява Обществото – полицай или миротворец, организацията е лишена от въоръжени сили и не разполага с истински механизъм за колективна сигурност. Ето защо същинската роля на Обществото по зла ирония се оказва не да възпира агресора, а да създава притеснения за демокрацията. То е широко популярно сред умореното от войната общество на Запад, но самото му създаване по онова време проправя път на аргумента против нуждата от национални сили за отбрана, след като Обществото някак ще предотвратява бъдещите войни. Затова съществуването му кара правителства и външни министри да се люшкат между „старата" и „новата" дипломация, като не подсигуряват и на двете страни в конфликтите някаква изгода, както съвсем ясно показват случаите и в Манчжурия, и в Абисиния.

В светлината на всички изброени по-горе трудности и на поразяващия факт как Европа отново потъва във война само двайсет години след подписването на Версайския договор едва ли е изненада, че историците гледат на този период като на „двайсетгодишно примирие" и го описват като мрачно и гибелно време – изпълнено с кризи, измами, бруталност, безчестие. След появата им книги със заглавия като „Съсипан свят", „Изгубеният мир" и „Двайсетгодишната криза" обясняват онези две десетилетия[41], по време на които има опасност да бъдат пренебрегнати огромните различия между 20-те и 30-те години на века. Да повторим направената по-горе забележка – сключените в края на 30-те години договори „Локарно" и „Келог–Бриан"* (Парижкият договор), разрешаването на много френско-германски противоречия, заседанията на Обществото и общото връщане на благополучието сякаш показват, че Първата световна война е вече приключила. Но само след година–две гибелният финансов и индустриален срив разтърсват това съгласие и започва да си взаимодействат с предизвикателствата, които японските и китайските (а по-късно и италианските) националисти изправят пред съществуващия ред. След удивително кратко време отново надвисват облаците на войната. Системата е застрашена от заплаха в самата си основа точно когато демокрациите не са съвсем готови и психологически, и военно да я посрещнат. При това са по-слабо взаимно обвързани от когато и да е след споразумяването им през 1919 г. Каквито и да са недостатъците и безразсъдствата на всеки един „омиротворител" от злочестото време на 30-те години, добре е все пак да се имат предвид изключителните затруднения, с които трябва да се сблъскат държавниците от онова десетилетие.

---

* Договор за отказ от използване на войната като средство за уреждане на националната политика, подписан в края на 1928 г. в Париж. Наречен е с имената на своите инициатори – американския държавен секретар Ф. Келог и френския министър на външните работи А. Бриан (*б. р.*).

Преди да видим по какъв начин международната криза от този период се проявява по време на войната, важно е още веднъж да проучим отделните силни и слаби страни на всяка една от Великите сили, всички засегнати не само от сблъсъка през 1914–1918 г., но и от стопанското и военното развитие в междувоенния промеждутък. Горните таблици 12–18, които в своя общ смисъл показват промените в производствения потенциал на държавите, ще бъдат отново и отново посочвани. От тази гледна точка са направени и следващите две уводни бележки за икономиката в областта на въоръжаването. Първата се отнася до различните темпове на растеж, които през 30-те години се виждат много по-ясно, отколкото, да кажем, през десетилетието преди 1914 г. Преразпределението на световната икономика в различни групировки и невероятно различните начини, по които се провежда националната икономическа политика (от четиригодишни планове и „нови курсове"* до класически дефлационни бюджети) довеждат до положението в някоя страна производителността и благосъстоянието да бъдат повишени, а в друга трагично да спаднат. На второ място, развитието на военните технологии през времето между войните прави въоръжените сили по-зависими отвсякога от производителните сили в техните държави. Без процъфтяваща индустриална база и което е още по-важно, без широка, напредничава научна общност, способна да бъде мобилизирана от държавата, за да удържи надпреварата с постиженията в производството на нови въоръжения, победата в друга голяма война е немислима. Щом бъдещето лежи (да използваме Сталиновия израз) в ръцете на големите батальони, те на свой ред все по-силно ще се осланят на модерните технологии и на масовото производство.

Предизвикателствата

Икономическата уязвимост на една Велика сила, колкото дейно и амбициозно да е нейното ръководство, не е била никога толкова отчетливо видима, както в случая с Италия през 30-те години на века. Фашисткият режим на Мусолини измъква страната от нейния вътрешен застой в центъра на дипломатическия свят. Тя и Англия са гаранти на подписания през 1925 г. договор в Локарно. Заедно с Англия, Франция и Германия през 1938 г. тя подписва и Мюнхенското споразумение. Претенциите на Италия за първенство в Средиземноморието са заявени с нападението на Корфу (1923), засилването на „омиротворяването" в Либия и особено с масовото участие (50 000-а италианска войска) в Испанската гражданска война. Между 1935 и 1937 г. Мусолини отмъщава за поражението при Адова** с безмилостното завладяване на Абисиния, като безочливо пренебрегва санкциите на Обществото на народите и враждебно настроеното обществено мнение на Запад. В други случаи той подкрепя статуквото, като през 1934 г. придвижва войски до Бренер*, за да попречи на Хитлер да завладее Австрия, а през 1935 г. с готовност подписва в Стреза антигерманското споразумение. Неговите тиради срещу болшевиките през 20-те години му спечелват възхитата на много чужденци (в това число и на Чърчил), а през следващото десетилетие към него се обръщат от всички страни – например пътуването в края на януари 1939 г. на Чембърлейн до Рим, за да предотврати влизането на Италия в германския лагер[42].

---

* Авторът има предвид икономически програми, аналогични на тази на президента на САЩ Франклин Д. Рузвелт (1882–1945), наречена „Нов курс" (*б. р.*).

** Адова – град в Северна Етиопия, където поражението на италианските войски от етиопските воини през 1898 г. довежда до признаването на независимостта на Етиопия (*б. пр.*).

Дипломатическата известност обаче съвсем не е единственото измерение на новото италианско величие. Тази фашистка държава отстранява подривните политически партии, „корпоративно" планирайки икономиката и туширайки противоречията между капитала и работната ръка, заемайки се с административна дейност, сякаш предлага на лишеното от илюзии следвоенно европейско общество някакъв нов модел – при това привлекателен за онези, които се боят от алтернативния „модел", предложен вече от болшевиките. Благодарение на съюзническите инвестиции индустриализацията през периода от 1915 до 1918 г. протича бързо, поне при обвързаните с военното производство тежки промишлени отрасли. По време на Мусолини страната се самонатоварва с амбициозна програма за модернизация, простираща се от пресушаването на Понтийските блата до впечатляващото разрастване на хидроенергетиката и подобренията в железопътната система. Химическата индустрия се придвижва напред, развива се и производството на изкуствена коприна и други синтетични тъкани. Автомобилната продукция расте, италианската авиационна индустрия, изглежда, се нарежда сред най-новаторските производства в света и самолетите ѝ печелят в скоростните и височинните изпитания рекорд след рекорд[43].

Военната мощ сякаш също дава добри показатели за повишения статут на Италия. Въпреки че през 20-те години Мусолини не изразходва много средства за въоръжението, той вярва в силата и завоеванието и все по-голямото му желание да разшири територията на Италия довежда до значително нарастване на военните разходи през 30-те години. Всъщност за въоръжените сили тогава се отделят малко над 10 % от националния доход и около една трета от средствата на правителството, което в абсолютни цифри е повече, отколкото харчат Англия и Франция, и много повече от общата сума при американците. На вода са пуснати нови скоростни бойни кораби, които съперничат на френския и английския средиземноморски флот и подкрепят твърдението на Мусолини, че Средиземноморието е наистина *mare nostrum***. Когато влиза във войната, Италия притежава 113 подводници – „най-голямата сила от този род в света с изключение може би на Съветския съюз"[44]. По време на периода преди 1940 г. за военновъздушните сили, Кралските въздушни линии, са отделяни още по-големи средства може би заради значението, което ранният фашизъм отдава на осъвременяването, науката, бързината и ефекта. В Абисиния, а дори повече и в Испания италианците използват военновъздушните сили и се убеждават – както и мнозина чуждестранни наблюдатели, че притежават най-напредналата военна авиация в света. Създаването на флота и на бойната авиация намалява средствата за италианската армия, макар че нейните трийсет дивизии са значително преструктурирани в края на 30-те, планирани са новите танкове и артилерия. Освен това, смята Мусолини, съществуват масата фашистки *скуадристи** и обучени групи, така че в случай на нова тотална война нацията наистина може да притежава исканите „осем милиона щика". Всичко това сякаш вещае създаването на втора Римска империя.

Уви, въпреки тези съновидения във военно-политическо отношение фашистка Италия е комично слаба. Основният проблем е, че дори „в края на Първата световна война Италия, казано на езика на икономиката, представлява една полуразвита страна"[45]. Нейният доход на глава от населението през 1920 г. е почти равен на постигнатия от Англия и Съединените щати в началото на *XIX в.*, а от Франция – няколко десетилетия по-късно. Данните за националния доход прикриват факта, че на север доходът на глава от населението е с 20 % по-висок, а на юг – с 30 % по-нисък от средното равнище и че тази пропаст вероятно ще се задълбочава. Благодарение на непрекъснатия отток на емигранти населението на Италия през довоенните години нараства само с около 1 % годишно. Тъй като общият вътрешен продукт годишно расте с 2 %, средната стойност на глава от населението се повишава с близо 1 % годишно, което не е толкова лошо, но едва ли представлява някакво икономическо чудо. Нестабилността на Италия се корени в непрекъснатото използване на дребното земеделие, което през 1920 г. дава 40 % от общия вътрешен продукт, но поглъща 50 % от цялата работна ръка[46]. Това, че дори през 1938 г. половината от семейните разходи отиват за храна, е още един признак за икономическа изостаналост. Отделно от понижаването на тези съотношения, заради придаваното особено значение на добродетелите на селския живот фашизмът полага усилия да подкрепя селското стопанство чрез извънредни мерки, в това число и протекционни мита, широко разпространена рекултивация на почвата и пълен контрол върху житния пазар. Основното в тези действия на режима е желанието да бъде ограничена зависимостта от чуждестранните производители на храни и да се спре по-нататъшният наплив на селяните към градовете, където ще увеличат общия брой на безработните и ще задълбочат социалния проблем. Резултатът е особено ниската *стойностна* работната ръка в селските области с всичките ѝ основни белези – слаба производителност, неграмотност, огромни регионални различия.

При тази относителна изостаналост на италианската икономика и готовността на държавата да харчи парите както за въоръжаване, така и за съхраняване на селското земеделие няма нищо чудно, че сумите на спестените средства за инвестиране в предприемачеството са малки. Ако Първата световна война вече намалява наличния основен вътрешен капитал, следващия удар нанасят стопанската депресия и обратът към политиката на протекционизъм. Компаниите могат естествено да извличат добра печалба благодарение на подкрепяните от правителството поръчки за самолети или камиони, но едва ли може да се очаква, че индустриалният напредък на Италия би могъл да извлече изгода от тези опити за авторитарни действия. За нискоефективните производители митата едва ли представляват някаква защита, а повсеместният неомеркантилизъм на века намалява притока на чуждестранни инвестиции, които преди това допринасят много за стимулирането на италианската индустриализация. До 1939 г. Италия все още дава 2,8 % от произведената в света продукция, като изработва 2,1 % от стоманата, 1,0 % от чугуна, 0,1 % от въглищата, но изразходва добитата от съвременни източници енергия в далеч по-малки количества, отколкото всяка една от Великите сили. И на последно място, при очевидното нетърпение на Мусолини да потегли на война срещу Франция, а може би дори срещу Франция и Англия едновременно, сякаш няма никакво значение, че Италия продължава да бъде смущаващо зависима от вноса на торове, въглища, петрол, железен скрап, каучук, мед и други жизнено важни суровини, 80 % от които трябва да минат през Гибралтар или Суец и голямата част от които се превозват с английски кораби. Напълно в стила на режима не се подготвя никакъв план за случай, ако този внос спре, а за запасяване с такива стратегически материали не става и дума, след като от края на 30-те години Италия едва намира чуждестранна валута, за да посрещне своите текущи нужди. Този хроничен недостиг на валута изяснява и защо италианците не си позволяват да платят за германските машинни съоръжения, които са толкова нужни за производството на по-съвременни самолети, танкове, огнестрелни оръжия и кораби, разработени през периода около и след 1935 г.[47]

---

* Бренер – проход в Средните Алпи (*б. пр.*).

** Mare nostrum (*лат.*) – нашето море (*б. пр.*).

* Скуадристи – привърженици на Мусолини (*б. пр.*).

Икономическата изостаналост показва също и защо, независимо от цялото внимание и средствата, които режимът на Мусолини отделя за въоръжените сили, техните действителни постижения и битови условия остават лоши и продължават да се влошават. Бойният флот е може би най-добре екипиран от трите рода войски, но сигурно твърде немощен, за да изгони английския военноморски флот от Средиземноморието. Той не разполага със самолетоносачи – Мусолини забранява построяването им и вместо това е принуден да разчита на Кралските въздушни линии при пълното отсъствие на вътрешновойсково взаимодействие. Неговите кръстосвачи приличат на увеселителни корабчета, а пълният боен строй на подводниците му се оказа изцяло излязло от употреба вложение. „Подводниците не са снабдени с командни съоръжения, климатичните им инсталации изпускат отровни газове, щом при сблъсък с подводни бомби се пробият тръбите, те са сравнително лесно потопяеми, което при приближаването на вражески самолет създава затруднения“[48]. Същите признаци на износване могат да се видят и при италианските военновъздушни сили, които се оказват способни да бомбардират (дори ако не винаги улучват) абисинските туземци и впечатляват мнозина наблюдатели със своите изпълнения по време на Испанската гражданска война. Но в края на 30-те години бипланът „Фиат CR42" напълно е елиминиран от най-новите английски и германски моноплани. Силите за бомбардиране разполагат само с леки и средни бомбардировачи, слаби двигатели и пораждащи удивление заради своята неефективност бомби. При това споменатите два рода войски са си осигурявали все повече разрастващи дялове от военния бюджет. За разлика от тях армията вижда как от 58,2 % през 1935–1936 г. нейният дял пада до 44,5 % през 1938–1939 г., при това по време, когато тя изпитва отчаяна нужда от съвременни танкове, артилерия, камиони и линии за свръзка. Когато италианската войска влиза във война, нейният „редови боен танк“ е „Фиат L.3", три тона и половина, със слаба видимост и с две единствени картечници, и то по време, когато най-новите модели германски и френски танкове са близо двайсеттонни и са много по-тежковъоръжени.

Като се има предвид почти непоправимата уязвимост на италианската икономика при фашизма, неразумно е да се предполага, че Италия може да спечели някога война срещу друга, велика в точния смисъл на думата сила. Нейните перспективи са съвсем безнадеждни поради факта, че въоръжените ѝ сили са жертва на подранило въоръжение и на бързото им остаряване. Тъй като през 30-те години това се оказва общ проблем, засегнал Франция и Русия в почти същата степен, важно е да навлезем в малко повече подробности, преди да се заемем отново с нашия своеобразен анализ на безсилието на Италия.

Ключовият фактор е активното прилагане на науката и технологиите във военния напредък през този период, по време на който се променя системата на въоръжение във всички родове войски. Изтребителите например бързо стават от маневрени (но леко въоръжени и покрити с платно) биплани, които могат да изминават около 200 мили в час, в „дуралуминиеви моноплани, натоварени с многобройни тежки картечници, с оръдия, бронирана пилотска кабина и херметически уплътнен резервоар“[49], които развиват до 400 мили в час и се нуждаят от много по-мощни двигатели. Бомбардировачите се променят – в страните, които могат да си позволят тази стъпка – от двумоторни, средногабаритни за близки цели до тежки и скъпи четиримоторни модели, способни да пренасят огромен товар от бомби с радиус на действие над две хиляди мили. Построените след Вашингтонския договор* бойни кораби (от типа „Крал Джордж V“, „Бисмарк“ и „Норт Каролайна“) са много по-бързи, по-добре бронирани и екипирани с ефективна противовъздушна защита от своите предшественици. Модерните самолетоносачи са огромни, отлично проектирани, с още по-мощна ударна сила от осъвременените хидроплани и преустроените бойни кръстосвачи от времето на 20-те години. Създателите на новите танкове напредват с по-тежки, по-добре въоръжени и по-здраво армирани модели, изискващи много по-мощни двигатели от бойните машини, карани с експериментална цел в годините преди 1935 г. Нещо повече, всички тези системи за въоръжение едва започват да изпитват влиянието на промените в електрическата свързочна техника, подобренията в устройствата за управление и противолодъчните пеленгатори, на първата и усъвършенстваната радиоекипировка, което прави новите оръжия не само много по-скъпи, но усложнява и тяхното доставяне. Дали някой притежава достатъчни количества от новите съоръжения, приспособления за измерване и възможности, за да превключи на тези подобрени образци? Могат ли оръжейните заводи и снабдителите с електротехника да посрещнат растящия брой заявки? Ще имат ли достатъчно мощности и добре подготвени инженери? Ще се осмели ли някой *да спре* производството на износените или излезли от употреба остарели модели, докато дочака да бъдат тестувани и произведени новите образци? И на последно, но най-важно място, каква е връзката между тези отчаяни опити за превъоръжаване и състоянието на икономиката на страната, какъв е достъпът ѝ до чуждите постижения, какви са вътрешните ресурси и способността да се разплаща? Това, разбира се, не са нови въпроси, но те притискат с много по-голяма от когато и да било неотложност всички, които през 30-те години определят какви да бъдат вземаните решения.

---

* Вашингтонски договор – един от подписаните по време на Вашингтонската конференция (ноември 1921 г. – февруари 1922 г.) договори, чрез които се определя новото съотношение на световните сили след Първата световна война в района на Китай и в басейна на Тихия океан (*б. р.*).

Такъв е този технологически и икономически (а така също и дипломатически) контекст, в който могат най-добре да бъдат разбрани различните стилове в превъоръжаването на Великите сили през 30-те години. В съставянето на отделните годишни отчети за общите суми на военните разходи на държавата през това десетилетие съществуват много несъответствия, но таблица 27 може да поеме ролята на предан пътеводител към онова, което се е случило.

ТАБЛИЦА 27

Военни разходи на Великите сили, 1930–1938 г.[50]

(в млн. щ. дол.)

	Япония	Италия	Германия	СССР	Обединено кралство	Франция	САЩ
1930	218	266	162	722	512	498	699
1933	183	351	452	707	333	524	570
	(356)	(361)	(620)	(303)	(500)	(805)	(792)
	[387]						
1934	292	455	709	3,479	540	707	803
	(384)	(427)	(914)	(980)	(558)	(731)	(708)
	[427]						
1935	300	966	1,607	5,517	646	867	806
	(900)	(966)	(2.025)	(1,607)	(671)	(849)	(933)
	[463]						
1936	313	1,149	2,332	2,933	892	955	932
	(440)	(1,252)	(3,266)	(2,903)	(911)	(980)	(1,119)
	[488]						
1937	940	1,235	3,298	3,446	1,245	890	1,032
	(1621)	(1,015)	(4,769)	(3,430)	(1,283)	(862)	(1,079)
	[1064]						
1938	1740	746	7,415	5,429	1,863	919	1,131
	(2489)	(818)	(5,807)	(4,527)	(1,915)	(1,014)	(1,131)
	[1706]						

Погледнат под светлината на тези сравнения, италианският проблем започва да се прояснява. През първата половина на 30-те години Италия не прави големи разходи за въоръжаване в абсолютни цифри, въпреки че тогава тя изпитва нужда да отделя по-голяма част от националните приходи за въоръжените сили, отколкото може би всички останали страни с изключение на СССР. Но голямата кампания в Абисиния, почти съвпаднала с интервенцията в Испания, довежда до огромно нарастване на разходите през периода от 1935 до 1937 г. Така част от италианските военни бюджети през онези години е отделена за текущите нужди, а не за развитието на войската или на военната индустрия. Авантюрите в Абисиния и Испания гибелно изтощават Италия не само поради загубите на бойното поле, но и защото колкото по-продължително време воюва тя, толкова повече нараства необходимостта да внася – и да изплаща – жизнено важните стратегически суровини, като по този начин става причина Италианската банка да стопи почти докрай своите резерви. Неспособна да си позволи машинните въоръжения и екипировката, нужни, за да модернизира военновъздушните сили и армията, страната може би още повече *отслабва* през последните две или три години преди 1940 г. Армията не печели и от собствената си реорганизация, тъй като половинчатият план за създаване на много повече дивизии посредством простото намаляване на всяка дивизия от три на два полка довежда до повишаването в чин на много офицери, но не и до истинска ефективност. Военновъздушните сили, подкрепяни (ако това е точната дума) от по-слабо производителната, отколкото през 1915–1918 г., индустрия, твърдят, че разполагат с над 8500 самолета. По-нататъшните проучвания ограничават тази цифра до 454 бомбардировача и 129 изтребителя, няколко броя от които други военновъздушни сили биха приели за първокласни[51]. Без да разполага с истински танкове, самолетоносачи, локатори, чуждестранна валута и без подходящо материално-техническо осигуряване през 1940 г., Мусолини хвърля страната си в още една война между Великите сили, като я счита за вече спечелена. Всъщност само някакво чудо, или германците, би могло да предотврати епичен по мащабите си погром.

Особено голямото внимание, отделено на въоръжаването, наистина омаловажава значението, което командването, способностите на кадровия състав и производителността на страната имат за изхода от сраженията. Но тъжната истина е, че вместо да обезщетят Италия за недостига в материалната сфера, тези компоненти чисто и просто задълбочават нейната слабост. Въпреки лековатите изявления на фашистите в периода между 1900 и 1930 г. в италианското общество и в политическата просвета не настъпва никаква промяна, която да направи армията по-примамлива кариера за надарени, честолюбиви мъже. Напротив, некадърността на командния състав, липсата на инициатива и грижата за бъдещето пред кариерата на отделния военнослужещ са комични и събуждат удивлението на германските военни аташета и останалите наблюдатели. Армията не се превръща в послушно оръдие на Мусолини. Тя може, и често наистина го прави, да се опълчва срещу неговата воля, предлагайки безброй доводи защо не може да действа. Дуче е орисан да бъде въвличан, често без предварително запознаване, в конфликти, при които нещо *трябва* да бъде свършено. Контролирана от своите предпазливи и недостатъчно обучени старши офицери и нуждаеща се от гръбнака на опитен подофицерски състав, в случай на война между Великите сили армията би изпаднала в безнадеждно положение. Малко по-добре е бойният флот с изключение на маневрените малки подводници. Безполезно е по-доброто обучение и подготовка на състава и екипажите на Кралските въздушни линии, които все още използват отживели времето си самолети, чиито двигатели не устояват на пустинните пясъци, бомбите им са скапани, а огневата мощ – покъртително безсилна. Едва ли има смисъл да се споменава, че не съществува върховно командване, което да съгласува действията между различните родове войски, нито пък да разисква (още по-малко да решава) най-важните въпроси на отбраната.

И накрая остава самият Мусолини, поел върховната стратегическа отговорност, който не представлява, ако трябва да бъдем точни, водач от ранга на Хитлер, за какъвто се смята. Крал Виктор Емануил III полага усилия да съхрани своите правомощия и съумява да си запази предаността на по-голямата част от административния апарат и офицерския състав. Независимо и враждебно е настроено и духовенството, център на властта за голям брой италианци. Нито тежките индустриалци, нито своеволните селяни хранят някакъв възторг към режима от 30-те години, а самата Национална фашистка партия, или поне регионалните ѝ босове, са заети повече с разпределението на работните места, отколкото с преследването на национална слава[52]. Но дори ако управлението на Мусолини представляваше пълно самовластие, положението на Италия с нищо не би станало по-добро, като бъдат взети предвид склонността на Дуче към самозалъгване, големеене и самохвалство, вроденото му умение да лъже, неспособността му да мисли и действа бързо и неговата управленческа непригодност[53].

Западните съюзници многократно разискват през 1939 и 1940 г. за и против една воюваща на страната на Германия или неутрална Италия. Английските генералщабни офицери предпочитат общо взето Италия да не бъде намесвана във войната и така да бъде запазен мирът в Средиземноморието и в Близкия изток. Срещу което съществуват и убедителни доводи, чиято правота се доказва от изтеклото оттогава време[54]. Едва ли в човешката история съществува друг сблъсък, в който появилият се нов съюзник може да навреди на врага повече, отколкото на партньорите си. В това отношение Италия от времето на Мусолини все пак остава ненадмината.

От особен вид е и предизвикателството на Япония спрямо наложеното статукво, но силните на деня трябва да го приемат далеч по-сериозно. В обилно изпъстрения с расови и материално-духовни предразсъдъци свят от 30-те и 40-те години на Запад мнозина са склонни да подминават японците като „малки жълти негодници“. Едва по време на опустошителните нападения върху Пърл Харбър, Малая и Филипините се вижда абсурдността на шаблонизираната представа за японците като късогледи, недоразвити и невежи в техниката[55]. Японският боен флот се подготвя усилено за бой и денем, и нощем, добре овладява знанията, военните аташета осигуряват непресъхващ приток на информация към всички – от помощника с дърводелското ренде до корабните конструктори в Токио. Добре подготвени са и военноморските, и военновъздушните сили, те разполагат с огромен запас от способни щурмани и готови на саможертва екипажи[56]. А колкото до самата армия, трябва да бъде казано следното: нейните изпълнени с решимост и безкраен патриотизъм офицери стоят начело на проникната от духовната мощ на бушидо* въоръжена сила. Нейните войски са страховити и в нападателното, и в отбранителното бойно дело. Вдъхновеното усърдие, което стига до убийството (така се твърди) на слаби министри, може лесно да бъде превърнато в действителни бойни резултати. Докато в другите армии само приказват как ще се бият до един, японските войници приемат израза дословно и наистина падат в боя до един.

Но онова, което отличава японците, от, да кажем, во́ините зулуси, е, че първите притежават военнотехническо превъзходство, както и истинска храброст. Започналият преди 1914 г. процес на индустриализация е неимоверно засилен от Първата световна война отчасти поради договорите за боеприпаси със съюзниците и неумолимите нужди на японското корабостроене, отчасти защото техните собствени износители стъпват на азиатските пазари, които Западът вече не може да снабдява[57]. По време на войната вносът и износът нарастват трикратно, производството на стомана и цимент се разширява повече от два пъти, постигнат е огромен напредък в химическата и електрическата индустрия. Както става и със Съединените щати, докато трае войната, военните задължения на Япония са уредени и тя се превръща в кредитор. Тя се превръща освен това и в държавата, която строи най-много кораби, като през 1919 г. пуска на вода съдове с 650 000 тона водоизместимост вместо 85 000 тона през 1914 г. Както показва изданието на Обществото на народите „Световен икономически преглед“, войната оказва по-силна подкрепа на нейната промишлена про́дукция, отколкото на произвежданата от Съединените щати, а продължаващото нарастване през периода 1918–1938 г. означава, че с изключение на Съветския съюз тя има най-високи показатели за икономически растеж (виж таблица 28).

През 1938 г. Япония е всъщност не само много по-силна в икономическо отношение от Италия, но изпреварва и Франция по всички показатели за производствената и индустриалната продукция (виж по-горе таблици 14–18). Ако нейните военни предводители не бяха влезли във войната с Китай през 1937 г., а през 1941 г. и в далеч по-гибелната война в района на Тихия океан, бихме се изкусили да направим извода, че би задминала и британското производство много по-рано от средата на 60-те години, когато наистина го прави.

Което не ни дава правото да заявим, че Япония преодолява всичките си икономически проблеми с лекота, а само че тя наистина става все по-силна. Заради своята изостанала банкова система тя трудно се преобразява, докато се превърне в държава кредитор по време на Първата световна война. Начинът, по който тя борави с паричните фондове, довежда до висока инфлация, като не отваряме дума за „оризовите бунтове“ през 1919 г.[58]. Тъй като Европа възстановява мирновременното производство на текстил, търговски кораби и на други видове изделия, Япония понася трудностите на подновената надпревара. По това време цената на нейни-

---

* Бушидо (*яп.*) – воинският път, нравствен кодекс на японските самураи, в който особено голямо внимание се обръща на моралните устои – преданост, смелост и смърт вместо живот в безчестие (*б. р.*).

ТАБЛИЦА 28
Годишни производствени индекси, 1913–1938 г.[59]
(1913 = 100)

	Светът	САЩ	Германия	Обединено кралство	Франция	СССР	Италия	Япония
1913	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1920	93,2	122,2	59,0	92,6	70,4	12,8	95,2	176,0
1921	81,1	98,0	74,7	55,1	61,4	23,3	98,4	167,1
1922	99,5	125,8	81,8	73,5	87,8	28,9	108,1	197,9
1923	104,5	141,4	55,4	79,1	95,2	35,4	119,3	206,4
1924	111,0	133,2	81,8	87,8	117,9	47,5	140,7	223,3
1925	120,7	148,0	94,9	86,3	114,3	70,2	156,8	221,8
1926	126,5	156,1	90,9	78,8	129,8	100,3	162,8	264,9
1927	134,5	154,5	122,1	96,0	115,6	114,5	161,2	270,0
1928	141,8	162,8	118,3	95,1	134,4	143,5	175,2	300,2
1929	153,3	180,8	117,3	100,3	142,7	181,4	181,0	324,0
1930	137,5	148,0	101,6	91,3	139,9	235,5	164,0	294,9
1931	122,5	121,6	85,1	82,4	122,6	293,9	145,1	288,1
1932	108,4	93,7	70,2	82,5	105,4	326,1	123,3	309,1
1933	121,7	111,8	79,4	83,3	119,8	363,2	133,2	360,7
1934	136,4	121,6	101,0	100,2	111,4	437,0	134,7	413,5
1935	154,5	140,3	116,7	107,9	109,1	533,7	162,2	457,8
1936	178,1	171,0	127,5	119,1	116,3	693,3	169,2	483,9
1937	195,8	185,0	138,1	127,8	123,8	772,2	194,5	551,0
1938	182,7	143,0	149,3	117,6	114,6	857,3	195,2	552,0

те стоки е в общи линии по-висока, отколкото на изделията от Запада. Освен това по-голямата част от японското население продължава да се прехранва от дребното и разпокъсано земеделие, като тези слоеве понасят теглото не само на увеличения внос на ориз от Тайван и Корея, но и от срива на жизнено важния износ на коприна заради отслабналия интерес на американците след 1930 г. Стремежът да бъде облекчена нищетата чрез разширяване на империята остава вечното изкушение пред загрижените или амбициозните японски политици – завладяването на Манчжурия например означава както икономически облаги, така и военни изгоди. От друга страна, когато през 30-те години японската индустрия и търговия отново се изправят на крака отчасти заради превъоръжаването и отчасти благодарение на завоюваните пазари в Източна Азия, нараства и зависимостта ѝ от вносните суровини (поне в това отношение тя прилича на Италия). Тъй като японската стоманодобивна индустрия се разширява, тя се нуждае от по-големи количества чугун и руда от Китай и Малая. Недостатъчни за нуждите на индустрията са и вътрешните запаси от въглища и мед, но и това не е толкова страшно, колкото почти пълната зависимост на страната от вноса на всички видове нефтени горива. Преследваната от японците „икономическа сигурност“[60] – някакво подразбиращо се от само себе си благо според отровените националисти и военни ръководители, ги подтиква непрекъснато напред, но последиците са различни.

Независимо и, разбира се, по някакъв начин именно поради тези икономически затруднения военният министър от кабинета на Такахаши иска в началото на 30-те години да сключи заеми, за да отдели повече средства за въоръжените сили, чийто дял в правителствените разходи нараства от 31 % през 1931–1932 г. до 47 % през 1936–1937 г.[61]. Когато в последна сметка се сеща за икономическите последствия и търси начини да намали по-нататъшните увеличения, той незабавно е убит от военните и разходите за въоръжаването неудържимо се покачват. През следващата година армейските служби поглъщат 70 % от правителствените разходи, като по този начин Япония изразходва в абсолютни цифри повече, отколкото която и да било от най-богатите демократични страни. Тъй че японските въоръжени сили към края на 30-те години са в много по-изгодна позиция от войските на Италия, а може би и от армията на Франция или Англия. Японският имперски боен флот, законно ограничен съгласно Вашингтонския договор малко над размерите на английския и американския, в действителност е много по-мощен. Докато през 20-те и в началото на 30-те години двете водещи военноморски сили пестят средствата, Япония гради своята мощ до наложените от договора граници, но всъщност скрито отива много над тях. Нейните броненосци например имат близо 14 000 тона водоизместимост вместо наложените от договора 8000. Всички по-големи японски военноморски съдове са бързоходни и с по-лека броня, по-старите бойни кораби са модернизирани, а около края на 30-те години на вода са спуснати гигантските плавателни съдове от класа „Ямато“*, които са по-големи от всички останали кораби в света. По-същественото, въпреки че адмиралите не го оценяват докрай, е мощната и боеспособна военновъздушна армия на Япония, притежаваща 3000 самолета и 3500 пилоти, които могат да бъдат разполагани върху десетте самолетоносача, както и няколко изключително ефикасни бомбардировача и десантни ескадри миноносци. Накрая, страната притежава и третия по-големина в света търговски флот, макар че самият боен флот всъщност напълно (колкото и любопитно да е това) пренебрегва противолодъчната борба[62].

Задължителната военна служба позволява на японската армия да има на свое разположение човешкия потенциал и да възпитава новобранците в традиционното пълно подчинение с колкото е възможно по-голямо старание. Докато през първите години Япония ограничава размерите на своята армия, програмата за нейното разширяване предвижда броят на дивизиите от 24 и на въздушните ескадрили от 54 през 1937 г. да нарасне през 1941 г. до 51 действащи дивизии и 133 въздушни ескадрили. Освен това тя държи на разположение 10 запасни дивизии (за учебни цели) и голям брой автономни бригадни и гарнизонни войскови части, равни по брой на още 30 дивизии. От което следва, че в навечерието на войната Япония притежава армия от над един милион души, подкрепяна от близо два милиона обучени запасняци. Не е добре с танковете, тъй като нито теренът, нито дървените мостове в Източна Азия са особено подходящи, но пък има бързо подвижна артилерия, добре подготвена за условията в джунглата, за прекосяване на реки и за десантни операции. Бойните 2000 броя челни самолета (също както при военноморските сили) включват и страхотните изтребители от класа „Зироу“, по-скоростни и маневрени от всичко, произвеждано в Европа тогава[63].

---

* **Ямато – името на племенен съюз от III–IV в., създал основите на ранното феодално господство на Япония, което в преносен смисъл означава „японски дух“ (*б. пр.*).**

Вижда се, че боеспособността на японските войски е изключително висока. Те обаче не са лишени и от слабости. Правителствените решения през 30-те години са понякога безотговорни и непоследователни поради сблъсъците между различните фракции, споровете между цивилни и военни и убийствата. Липсва и пълна съгласуваност – във всеки случай далеч не единствена по рода си ситуация, но много по-опасна в случая с Япония, където всеки отделен род войска си има съвсем различни врагове *и* отделни сфери за извършване на военни операции. Докато бойният флот очаква предстояща война с Англия или със Съединените щати, вниманието на войската почти не се откъсва от Азиатския континент и от застрашените там от Съветския съюз японски интереси. Най-често надмощие взима нейното мнение, тъй като армията има много голямо влияние сред японските политици и държи под контрол Императорския генерален щаб. Истинска опозиция не съществува нито в средите на бойния флот, нито на Министерството на външните работи, въпреки че те не проявяват особено желание за намеса, когато през 1937 г. армията настоява да бъдат взети допълнителни мерки срещу Китай след нагласения инцидент около моста „Марко Поло“. Независимо от масираните нападения срещу Северен Китай, извършвани от манджурска земя, и десантите по китайското крайбрежие, японската армия не успява да постигне убедителна победа. Въпреки че губи огромен брой войници, Чан Кайши не се отказва от борбата и дори се придвижва още по-дълбоко във вътрешността на страната, преследван от сипещите огън японски редици и самолети. Проблемът според Императорския генерален щаб се крие не толкова в убитите и ранените – пострадали са може би само 70 000 души, колкото в изумително високата цена на това безнадеждно и продължително воюване. Към края на 1937 г. японските войски в Китай са повече от 700 000, численост, която продължава да нараства бързо (въпреки че броят на посочените от Уилмот през 1938 г. 1,5 милиона души изглежда твърде висок)[64], без да успеят да принудят китайците да се предадат. „Китайският инцидент“, както го нарича Токио, вече струва 5 милиона долара дневно и носи още по-голямо увеличение на военните разходи. Внесеният за разглеждане от правителството през 1938 г. продоволствен въпрос заедно с още цяла поредица от постановления действително тласкат Япония към „тотална военна“ мобилизация. Националният дълг нараства с тревожна скорост, тъй като правителството сключва все по-големи и по-големи заеми, за да изплаща огромните военни разходи[65].

Намаляващите запаси на Япония от валута и суровини и нейната все повече задълбочаваща се зависимост от внасяните стоки на осъдително настроените американци, англичани и датчани превръщат тази стратегия в тежко бреме. Тъй като военновъздушните ѝ сили изразходват в сраженията с Китай големи количества гориво, „на фабриките е разпоредено да съкратят своето с 37 %, на корабите – с 15 % и на автомобилите – с 65 %“[66]. Това положение става за японците още по-нетърпимо и защото

те са убедени, че войската на Чан Кайши е в състояние да поддържа съпротивата си чрез притока на продоволствия от Запада през Бирма, Френски Индокитай или по други пътища. Налага се суровият извод, че Япония трябва да удари на юг, както за да отстрани Китай, така и за да спечели контрола върху петрола и останалите суровини от Югоизточна Азия, Холандските Източни Индии и Борнео. Тази е, разбира се, посоката, към която японският флот винаги се е стремял, и армията, независимо от главните си грижи за Съветския съюз и неговите все по-активни действия в Китай, е принудена да приеме, че тази крачка е нужна, за да се гарантира икономическата стабилност на Япония.

Така се стига до най-тежкия проблем. Като се вземат предвид въоръжените сили, създадени към края на 30-те години, японците лесно могат да изгонят французите от Индонезия и холандците от Източните Индии. Дори ако Британската империя сметне за трудно да се противопостави на Япония, както стратезите в Уайтхол тайничко се надяват през 30-те, то след избухналата в Европа война пълното британско ангажиране е вече невъзможно. Съвсем различно би било, ако японците поемат на война или срещу Русия, или срещу Съединените щати. По време на продължителните и кървави погранични сблъсъци с Червената армия около Номонхан между май и август 1939 г. например Императорският генерален щаб е разтревожен от видимото превъзходство на съветската артилерия и авиация и от огневата мощ на много по-тежките руски танкове[67]. След като Квантунската армия (Манчжурия) притежава едва половината от броя на дивизиите, които руснаците са разположили в Монголия и Сибир, а огромните войскови части затъват все по-надълбоко в Китай, дори и найекстремистки настроените армейски офицери признават, че войната срещу СССР трябва да бъде избягната – поне докато международните обстоятелства не станат по-благоприятни.

Но ако конфликтът на север би застрашил положението на Япония, няма ли да стори същото и войната на юг, щом тя носи риска да въвлече Съединените щати? Ще стои ли бездейна администрацията на Рузвелт, която толкова строго изразява своето неодобрение за японските действия в Китай, макар че Токио се грижи единствено за себе си в Холандските Източни Индии и Малая, като опитва да се измъкне от американската икономическа преса? „Благочестивото ембарго“ върху експорта на авиационни материали от юни 1938 г., отмяната на Американско-японския търговски договор през следващата година и на първо място забраната на Англия–Холандия–Съединените щати върху износа на петрол и желязна руда, обявена, след като японците завладяват през юли 1941 г. Индонезия, дават да се разбере, че „икономическа сигурност“ може да бъде постигната единствено с цената на война срещу САЩ. Но те имат два пъти по-многочислено население, отколкото Япония, и *седемнайсет* пъти по-голям национален доход, произвеждат пет пъти повече стомана и седем пъти повече въглища, всяка година изработват осем пъти по-голям брой превозни средства. Техният индустриален потенциал, дори в бедни години като 1938, е седем пъти по-голям, отколкото японския[68], като през следващите години може да се увеличи на девет или десет пъти. Дори да отчетем високото равнище на японския ревностен патриотизъм и спомените за изумителните ѝ успехи срещу далеч по-силни врагове през 1895 г. (Китай) и 1905 г. (Русия), не стига ли замисленото сега до границите на абсурда? Всъщност за трезви стратези като адмирал Ямамото* война срещу толкова могъща страна като Съединените щати изглежда безумие, особено след като е ясно, че по-голямата част от японската армия ще остане в Китай. Непоносима обаче е и мисълта, че все пак след юли 1941 г. Съединените щати могат икономически да изнудват Япония заради Запада. Неспособните да отстъпят назад военни предводители на Япония се хвърлят с главата напред[69].

През 20-те години Германия изглежда най-отслабената и най-затруднена сред Великите сили, които се чувстват незадоволени от следвоенните територилни и икономически промени. Разпъната от военните контрибуции заради Версайския договор, обременена от нуждата да изплаща репарации, ограбена в стратегическо отношение след прехвърлянето на погранични региони към Франция и Полша и самата тя превита от спазмите на инфлацията, класовото напрежение и породените от тях вълнения и конвулсии сред електората и партиите, Германия не притежава и частица от онази свобода на действие в международните дела, на която се радват Италия и Япония. Докато към края на 20-те години нещата значително се пооправят заради всеобщото благополучие и усилията на Щреземан да подобри позициите на Германия по пътя на дипломацията, в политическо отношение страната е все още отрупана с грижи, „полусвободна" велика сила. Тогава, през периода 1929–1933 г., финансовата и търговската криза разтърсват както нейната нестабилна икономика, така и дълбоко мразената от нея Ваймарска демокрация[70].

Щом появата на Хитлер променя позициите на Германия в Европа само за няколко години, би било важно да назовем посочените по-горе особености – наистина всеки германец е „реваншист" в по-голяма или по-малка степен и значителната част от първата нацистка програма за международна политика е *продължение* на старите амбиции на германските националисти и смазаните въоръжени сили. Споразуменията от времето между 1919 и 1922 г. за Централна и Източна Европа не удовлетворяват много от другите народи и етнически групи, които настояват за промени, много преди нацистите да пипнат властта, и имат твърдото намерение да си оправят положението, като се присъединят към Берлин. Независимо от загубата на територии, население и суровини Германия запазва индустриалния потенциал на най-голяма европейска велика сила, а международното равновесие, което може да спре германското разрастване, е вече коренно променено и далеч по-несъгласувано, отколкото допреди 1914 г. Бързо постигнатият от Хитлер потресаващ успех с плана му да подобри дипломатическите и военните позиции на Германия се дължи и на горепосочените причини. Но съществуват и множество други обстоятелства, облагодетелствали неговия възход[71].

Хитлеровият „майсторлък", поне що се отнася до следваните от тази книга теми, се проявява в две области. Първата е особено ревностната и маниакална природа на националсоциалистическа Германия, която той възнамерява да създаде – едно „отбрано", расово общество посредством отстраняването на евреи, цигани и други, считани за нетевтонски екземпляри. Народ, който и духом, и тялом безпрекословно подкрепя режима, готов заради него да се откаже от предишната вярна преданост към класа, църква, страна и семейство. Икономика, вдигната на крак и поставена под властта на целите за разширяване на *Deutschtum*, без да има значение кога или каква ще бъде постановената от лидера необходимост и срещу какъв брой Велики сили. Идеология на насилие, принуда и ненавист, ликуваща, докато разбива врага, и изпълнена с презрение към самата същност на компромиса[72]. При размерите и сложната заплетеност на германското общество през XX век едва ли е нужно да бъде отбелязано колко отвлечена е тази представа – в страната съществува „предел на Хитлеровата власт"[73]. Има отделни лица и заинтересовани групи, които го подкрепят през 1932–1933 г., дори до 1938–1939 г., но с поотслабнал ентусиазъм. Всички онези, които открито се изправят срещу режима, са напълно убедени, че ги подкрепят многото други, които проявяват своя вътрешна, духовна съпротива. Независимо от тези изключения обаче националсоциалистическият режим е безкрайно популярен и което е още по-важно, без какъвто и да било съперник по отношение на разпореждането с националните ресурси. Присъщата ѝ склонност към война и завладяване и икономика, до такава степен изкривена, че през 1938 г. 52 % от правителствените разходи и цели 17 % от общия вътрешен продукт са изхарчени за въоръжаване, карат Германия да влезе в съюз, който няма нищо общо с другите западноевропейски страни. Всъщност по времето на Мюнхен Германия изразходва за оръжия повече, отколкото Великобритания, Франция и Съединените щати, взети заедно. За да успее да ги концентрира, държавният апарат мобилизира цялата национална енергия на германците[74].

Втората основна отличителна черта на германското превъоръжаване е застрашителното и изпълнено с опасности ниво на националната икономика, която по това време е нажежена до червено. Както вече бе казано, към края на 30-те години същите проблеми се наблюдават както при италианската, така и при японската икономика, а съвсем същото се случва и с Франция и Англия, когато се опитват да наваксат невероятната скорост на засилващото се въоръжаване. Но нито една от тези страни не е създала толкова бързо въоръжените си сили, колкото Германия. През януари 1933 г. според законите нейната армия едва ли наброява повече от 100 000 души, въпреки че доста преди Хитлер да се добере до властта, военните имат тайни планове да разширят армейските седем на двайсет и една дивизии, като също се подготвят за превъоръжаване на военновъздушните сили, танковите формирования и останалите, поставени под забраната на Версайския договор съставни бойни единици. Общата инструкция на Хитлер от февруари 1933 г. до Фон Фрич „да създаде армия с колкото е възможно по-голяма мощ"[75] изпълнителите приемат просто като разрешение да пуснат в действие подготвения отпреди план, освободени най-после от ограниченията за средства и човешки ресурси. Така или иначе през 1935 г. всеобщата военна повинност е вече обявена и таванът на армията се вдига до трийсет и шест дивизии. Присъединяването на австрийските бойни единици през 1938 г., създаването на Рейнската военна полиция, изграждането на бронирани дивизии и извършеното прегрупиране на сухопътните войски правят този брой още по-голям. По време на кризисния период към края на 1938 г. армията наброява общо четирийсет и две действащи, осем резервни и двайсет и една сухопътни дивизии. През лятото на следващата година, когато започва войната, бойният състав на германската полева армия наброява 103 дивизии – внезапно нараства с трийсет и две дивизии за една година[76]. Увеличението на военновъздушните сили е още по-голямо и по-бързо. Броят на произведените от германците самолети от едва 36 през 1932 г. „скача" на 1938 през 1934 г. и на 5112 през 1936 г., а действащите двайсет и шест ескадрили (директивата от юли 1933 г.) стигат до 302, с повече от 4000 бойни самолета в края на войната[77]. Ако бойният флот остава с нетолкова внушителни размери, това до голяма степен се дължи на факта, че (както разкрива преди това Тирпиц) създаването на мощен боен флот може да отнеме поне едно-две десетилетия. Въпреки това през 1939 г. адмирал Редер командва голям брой бързоходни, модерни военни кораби, бойният флот разполага с пет пъти по-голям личен състав от онзи, който притежава през 1932 г., и харчи дванайсет пъти повече отпреди да дойде Хитлер на власт[78]. По вода, както и по суша, и във въздуха германската програма за превъоръжаване има за цел да промени равновесието на силите колкото е възможно по-бързо.

---

* Ямамото, Исороку (1884–1943) – японски адмирал, главнокомандващ японските военноморски сили. Ръководил военните операции в района на Тихия океан, той загива, когато американски изтребители разбиват самолета му (*б. р.*).

Докато отстрани всичко това има внушителен вид, отвътре то изглежда направо безнадеждно. Ударите, които германската икономика получава от Версайските териториални спогодби, високата инфлация от 1923 г., изплащането на репарации и затрудненията около завръщането на военните пазари отпреди 1914 г. означават, че едва през 1927–1928 г. производителността на Германия ще се равнява на достигнатата преди Първата световна война. Но това съживяване бързо се прекъсва от голямата икономическа криза през следващите няколко години, която удря Германия по-жестоко, отколкото по-голямата част от останалите държави. През 1932 г. индустриалното производство е едва 58 % от това преди 1928 г., износът и вносът са повече от преполовени, брутният национален продукт е спаднал от 89 на 57 милиарда райхсмарки, а безработицата е набъбнала от 1,4 до 5,6 милиона души[79]. До голяма степен причината за бързата популярност на Хитлер се дължи на факта, че широко разгърнатите програми за строеж на пътища, електрифициране и инвестиране в индустрията носят огромно намаляване на общия брой на безработните, преди още военната повинност да е свършила останалото[80]. Но съживяването на икономиката през 1936 г. попада под все по-силното влияние на небивалите разходи по въоръжаването. Тези разходи представляват друг вид краткосрочна, в стила на Кейнс, ако може така да се каже, правителствена подкрепа за инвестиционния капитал и индустриалния напредък. В краткосрочен план, да не говорим за по-продължителен период, икономическите последици са ужасяващи. Може би единствено икономиката на Съединените щати би успяла да противостои без големи изпитания на напрежението, наложено върху нея с това равнище на разходите по въоръжаването. Германската икономика наистина не смогва.

Първият сериозен, разбран донякъде и от чуждестранните наблюдатели проблем, е пълната бъркотия при взимането на решенията от националсоциалистите, която Хитлер сякаш поощрява, за да запази пълното едновластие. Въпреки обявения четиригодишен план няма изградена единна национална програма, която да обвързва изграждането на армията с икономическите мощности и да определя старшинството между отделните родове войски, а натовареният да отговаря за плана Гьоринг е отчайващо некомпетентен. Положението естествено може да бъде още по-хаотично, ако правителството не налага строги ограничения върху работната сила, не заставя частната индустрия да инвестира отново своята печалба в одобрените от държавата производства, като чрез високи данъци, намаляване на заемите, контрол върху заплатите и личните разходи то с принуда изтръгва от националния продукт все по-големи суми за инвестиране във военната индустрия. Но дори когато през 1938 г. правителствените разходи скачат до 33 % от брутния национален продукт (и на държавата вече наистина са предоставени множество „лични" капиталовложения), липсват достатъчно средства, които да посрещнат крайните и понякога мегаломански изисквания на армейските служби. Разработеният за германския военен флот План „Z" се нуждае от 6 милиона тона течно гориво (колкото е консумацията на цялата Германия през 1938 г.), проектът на Луфтвафе да разполага през 1942 г. с 19 000 (!) бойни самолета има претенции за 85 % от *световната* нефтена продукция[81]. В същото време всяко отделно подразделение се мъчи да отмъкне по-голям дял квалифицирана човешка сила, стомана, снаряди и други жизненоважни стратегически материали.

В последна сметка обаче безумното усилване на армията се сблъсква с болезнената зависимост на Германия от внасяните отвън суровини. Богатият единствено на въглища Райх изпитва нужда от огромни количества желязна руда, мед, боксит, никел, нефт и много други материали, на които разчитат съвременната индустрия и модерните система за въоръжаване[82]. В това отношение Съединените щати, Британската империя и Съветският съюз са преосигурени. До 1914 г. Германия се разплаща за този внос с износа на така търсените промишлени изделия. През 30-те години обаче това не може да продължава, тъй като германската индустрия вече е насочена към производството на танкове, огнестрелни оръжия и самолети, които се поглъщат от Вермахта. Пък и разходите за Първата световна война, а по-късно и репарациите и рухването на нейните традиционни експортни връзки изсмукват почти цялата чуждестранна валута на Германия. През 1938 г. тя притежава едва 1 % от световните златни и парични резерви, докато за сравнение Съединените щати разполагат с 54 %, а Франция и Англия – с по 11 %[83]. Оттук впрочем следва и строгият режим на контрол върху валутата, бартерните споразумения и останалите специални „сделки", наложен от службите на Райха с цел да заплаща насъщния внос, без да превежда злато или валута. Пак оттук произлизат и широко оповестените по време на петилетката усилия да се избяга от тази обвързаност чрез произвежданите по изкуствен начин заместители (масла, торове и др.). Полза от изобретенията има, но нито поотделно, нито пък едновременно те успяват да изравнят сметките по исканията, предявявани заради укрепването на въоръжените сили. Това обяснява периодичните кризи в германската оръжейна индустрия, тъй като националните суровинни запаси се изчерпват и паричните фондове изтичат по изплащането на последните доставки. През 1937 г. Редер* предупреждава, че изграждането на бойния флот трябва да бъде спряно, докато не бъдат осигурени повече материали. А през януари 1939 г. самият Хитлер издава разпореждане за голямо намаляване на определените за Вермахта количества стомана, мед, каучук и други материали, докато икономиката не поведе „експортната схватка“ за чуждестранна валута[84].

Три са изводите, които следват от казаното дотук за мощта и администрацията на Германия. Първият е, че през 1938–1939 г. тя не е толкова силна във военно отношение, колкото Хитлер се хвали и колкото се боят, че е, западните демокрации. Армията, претендираща в началото на войната за численен състав от 2,75 милиона души, разполага с малък брой маневрени, добре въоръжени дивизии и предълга свита от недобре екипирани резервни дивизии. Опитните офицери и подофицери са в паника пред необходимостта да подготвят подобна лавина от новобранско войнство. В началото на военните действия дори прословутите бронетанкови поделения притежават по-малък брой танкове, отколкото е общата численост на англо-френските машини. Военният флот, който през средата на 40-те години чертае планове за война, описва самия себе си като „абсолютно незадоволително въоръжен за сериозен сблъсък с Англия“[85] – справедливо обобщение, що се отнася до надводните бойни кораби, дори ако подводниците успеят да окажат помощ за възстановяване на равновесието. Колкото пък до военновъздушните сили, те са наистина силни главно поради хроничеcките слабости на враговете, въпреки че непрекъснато страдат от липсата на резервни и тилови части. По време на международните кризи в края на 30-те години те далеч не са толкова могъщи, колкото си въобразяват техните противници. Както авиационните инженери, така и екипажите признават, че им е трудно да се оправят с „второто поколение“ самолети. Например броят на намиращите се в пълна бойна готовност самолетни екипажи е много по-малък, отколкото на характеризираните като „челни фронтови“ екипажи по време на Мюнхенската криза, тъй че самата мисъл за изпепеляващо бомбардиране на Лондон е нелепа[86].

И все пак неразумно би било да подминем издаваната напоследък литература, ревизираща неподготвеността на Германия за войната през 1939 г. В последна сметка воинската боеспособност е относителна. Много малко са, ако изобщо съществуват, военните служби, които твърдят, че са били задоволявани всички техни нужди, но слабите страни на Германия трябва да бъдат преценявани на фона на противниковите недостатъци. И тогава картината се оказва много по-благоприятна за Берлин, преди всичко заради съобразената с *оперативната доктрина* боеспособност на армията – тя е обучена как да концентрира танковите си подразделения, после как да поемат инициативата, като поддържат помежду си радиовръзка. Независимо от задължението да изпълняват „стратегически“ бойни задачи нейните военновъздушни сили са подготвени да оказват съдействие по време на армейските атаки. Макар и малки, подводниците ѝ притежават добра тактическа маневреност. Всичко това представлява значителна компенсация срещу, да кажем, оскъдните запаси от каучук[87].

Така стигаме до втория извод. Тъй като германските военни сили се превъоръжават толкова бързо, че оказват тежък натиск върху икономиката, у Хитлер се засилва изкушението да прибегне до война и по този начин да премахне тези икономически затруднения. Той отлично съзнава, че завладяването на Австрия ще донесе не само още пет армейски дивизии, желязна руда, нефтени залежи и доста добре развита металургична промишленост, но и 200 милиона долара в злато и чуждестранни валутни резерви[88]. Не толкова изгодна в икономическо отношение е Швейцария (въпреки че тя притежава залежи от въглища), а в началото на 1939 г. валутните позиции на Райха са в критично състояние. Следователно няма нищо учудващо, че Хитлер поглежда алчно към част от Чехословакия и през март 1939 г. връхлита върху Прага и прибира плячката от вече извършената окупация. Освен притежаваните от Чешката народна банка златни и валутни авоари германците заграбват и огромни запаси от руда и метали, незабавно употребени в германската индустрия. А чешката развита и доходна оръжейна промишленост се използва, за да донесе на Германия валута чрез продажбата (или размяната) на нейната продукция на клиенти от Балканите. От солидната чешка армия са отнети и самолетите, танковете и оръжията, както за да бъдат екипирани последните германски дивизии, така и за да бъдат разпродадени срещу чуждестранна валута. Всичко това, включително и индустриалната продукция на Чехословакия, представлява огромна подкрепа за германската мощ в Европа и позволява на трескавата (и едва ли не ненаситна) програма на Хитлер да се развива – до поредната криза. Както изтъква Тим Мейсън, „единственият „изход“ за този режим на напрежение и застой, създавани чрез диктатура и превъоръжаване, е по-силната диктатура и новото въоръжаване... В основата на чудовищния германски икономически напредък по времето на националсоциалистите лежи войната за плячкосване на човешка сила и на материални блага“[89].

Третият извод, и едновременно с това проблем, е следният – колко дълго би могла Германия да издържи с тази си политика на заробване и грабежи, преди да е рухнала и самата тя? След като първоначалното превъоръжаване на Германия е вече започнало и нейните бойни подразделения са екипирани с модерно снаряжение, готов е и моделът как да бъде завладяван слабият съсед и да бъдат придобивани нови територии, суровини и валута. През периода април–май става ясно, че следващата жертва ще бъде Полша. Но дори ако тази страна може да бъде бързо завладяна, ще бъде ли Германия в състояние да се изправи срещу Франция и Англия – т.е. да се наеме с война, която ще бъде сериозно предизвикателство срещу по-могъщата германска икономика, но, както и преди, зависима от внасяните отвън суровини. Фактите навяват на мисълта, че готовият да поеме риска и да тръгне през 1939 г. срещу западните демокрации Хитлер очаква те отново да бъдат бързо „усмирени“ и да му дадат възможност за нова локална война срещу самотна Полша. Това на свой ред ще помогне на германската икономика да подготви своята първа война като велика сила за времето около 40-те години на века[90]. Заради отслабената икономическа и стратегическа мощ на Франция и Англия и нерешителността на техните политически ръководства през 1939 г. една, макар и подранила, война с тези сили изглежда си струва риска. А той е, че ако бойните операции по фронтовете стигнат до задънена улица, както през войната от 1914–1918 г., първоначалната преднина в съвременното превъоръжаване на Германия ще бъде може би постепенно наваксана. Така или иначе, за фюрера и неговия режим победата може да стане още по-проблематична, ако Съединените щати решат да предоставят своята помощ на съюзниците или ако военните действия бъдат разгърнати към Русия, където огромните размери на страната означават продължителни, разпръснати боеве, които ще бъдат истинското изпитание за икономическа стабилност.

---

* Редер, Ерих (1876–1960) – германски гросадмирал, командващ военноморския флот (1935–1943), осъден в Нюрнберг на доживотен затвор, освободен през 1955 г. (*б. р.*).

От друга страна, след като режимът на нацистите се прехранва благодарение на завзетите територии, а Хитлер напредва от едно завоевание към друго, как и къде ще му бъде казано да спре? Мегаломанията му се крепи върху факта, че в Европа, а може би и в целия свят не съществува страна, която би могла да представлява заплаха за Германия. Войната е единственият начин да бъдат неговите врагове разбити, „еврейският проблем“ – разрешен, а хилядолетният Райх – изправен гордо на крака[91]. Въпреки всичките белези на приемственост германският фюрер е напълно различен от своите праотци Фридрих и Бисмарк с фантасмагоричните си планове за световно господство и пълното несъобразяване с препятствията, препречващи пътя на този проект. Тласкан както от тази маниакалност, така и от необходимостта да избягва временните кризи, и Хитлер, подобно на японците, е призван да промени международния ред колкото е възможно по-бързо.

ФРАНЦИЯ И АНГЛИЯ

Пред лицето на тази надигаща се буря мъчителното положение и на Франция, и на Англия става все по-затруднено. Съществуват множество различия помежду им, но и двете буржоазно-капиталистически демокрации са силно пострадали от войната. Неспособни (въпреки усилията, които полагат) да претворят спомените си от времето на Едуард в съвременна политическа икономика, и двете страни са попаднали под тежкия и засилващ се натиск на работническото движение, завладяло обществото, което предпочита да избягва други сблъсъци и е повече заето с вътрешните, „социални“ въпроси, отколкото с международните дела. В никакъв случай, разбира се, не твърдим, че дипломациите на Лондон и Париж са едни и същи. Поради своите напълно различаващи се географско-стратегически позиции и характерния за всяка от тях натиск, чието бреме правителствата им трябва да понасят, становищата на двете демокрации около уреждането на „германския проблем“ често не съвпадат[92]. Но въпреки че дискутират какви да бъдат средствата, накрая и двете страни застават на едно и също мнение. През трудните времена след 1919 г. статуквото на Франция и Англия като Велики сили е неоспоримо.

В началото на 30-те Франция като че ли изглежда по-силна и по-влиятелна, поне на най-важната, на европейската сцена. През тези години тя притежава втората по големина армия сред Великите сили (след Съветския съюз) и втората по мощ военна авиация (и тук числеността на руските сили е по-голяма). В дипломатическо отношение има неограничено влияние, особено във Виена и Източна Европа. През първите години след 1919 г. тя изживява тежки икономически вълнения, налага се франкът да се приспособи към ужасяващата действителност, той не може да разчита повече на англо-американските субсидии, а германските репарации се оказват много по-малки от очакваните. Стабилизацията на валутата от Поанкаре през 1926 г. заварва Франция в период на бърз икономически растеж. От 3,4 млн. тона през 1920 г. производството на чугун през 1929 скача на 10,3 млн., на стомана – от 3 на 9,7 млн. тона, на автомобили – от 40 000 на 254 000 броя. А химикалите, багрилните вещества и химическите изделия успяват напълно да се измъкнат от довоенното германско господство. Благоприятният курс на франка подпомага френските търговски връзки, а големите златни резерви на Френската банка ѝ създават влияние в цяла Централна и Източна Европа. Франция изглежда най-малко засегната и дори когато настъпва „голямата криза“ – както благодарение на своите златни резерви и изгодно вложената валута, така и защото френската икономика е много по-малко зависима от международния пазар, отколкото, да кажем, икономиката на Англия[93].

Въпреки това обаче след 1933 г. френската икономика започва да запада по един постоянен, методичен, криещ заплаха начин. Напразните опити да бъде избегната девалвацията на франка по времето, когато останалите големи търговски страни се „отказват“ от златото, означават, че износът на Франция става все по-малък и по-малко конкурентноспособен, а външноикономическите ѝ връзки изтъняват – „вносът спада с 60, а износът – със 70 %“[94].

След няколко години на пълен застой взетото през 1935 г. решение за дефлация нанася тежък удар върху изоставащия френски индустриален сектор, „настъпен“ още веднъж, когато през 1936 г. правителството на Народния фронт насилствено въвежда четирийсетчасова работна седмица и повишение на заплатите. Тези решения и силното обезценяване на франка през октомври 1936 г., ускорило и без това бързото изтичане на злато от Франция, тежко накърняват нейния международен кредит. Излишъците в продукцията на земеделския сектор, където все още работи половината от френското население и чиято реколта продължава да бъде най-слабата в Европа, поддържат цените ниски и намаляват и без друго малкия доход на глава от населението. Тази тенденция се задълбочава от потока завръщащи се на село хора, изгубили работата си в индустрията. Единствената (но твърде подозрителна) изгода от завръщането към земята, също както и в Италия, е, че прикрива истинското равнище на безработицата. Жилищното строителство драматично спада. По-новите производства, като автомобилостроенето, във Франция се намират в застой, тъкмо когато навсякъде другаде отново се възраждат. През 1938 г. франкът достига едва 38 % от своята стойност през 1928 г., френската индустриална продукция представлява само 83 % от произвежданата допреди десет години, при стоманата е близо 64 %, в строителството – 61 %. Може би най-ужасяващото сравнение – поради неговата обвързаност със *силата* на Франция – е, че нейният национален доход през годината на Мюнхенското споразумение е с 18 % по-нисък, отколкото през 1929 г.[95]. И то пред лицето на Германия, заплахата от която е неизмерима, и във времена, когато мощното превъоръжаване има съдбовно значение.

Би било следователно твърде лековато да обясняваме рухването на френската военна ефективност през 30-те години само с икономически причини. Подкрепяна от относителния просперитет в края на 20-те години и притеснявана от потайното германско превъоръжаване, Франция рязко увеличава в бюджетните 1929–1930 и 1930–1931 години своите военни разходи (особено за армията). Но уви, своята дан плащат и напразните надежди, възлагани на разговорите за разоръжаване в Женева, и последиците от депресията. През 1934 г. военните разходи все още представляват 4,3 % от националния доход, постигнат през 1930–1931 г., но точният размер на сумата е с над 4 милиона франка по-малък заради бързото западане на икономиката[96]. Въпреки че социалистическото правителство на Леон Блум се опитва да премахне този спад на оръжейните разходи, едва през 1937 г. те превишават бюджетните средства за отбрана от 1930 г., като по-голямата част от това повишаване отива за отстраняването на най-очебиещите недостатъци на армията и за други съоръжения. Тези са причините, поради които в онези критични години Германия излиза начело както в икономическо, така и във военно отношение.

В автомобилното производство Франция изостава от Англия и Германия. За по-малко от едно десетилетие тя отива от първо на четвърто място в самолетостроенето. За времето от 1932 до 1937 г. нейното производство на стомана нараства с нищожните 30 % срещу 300 % на германците. През същия петгодишен период произведените от нея въглища показват чувствителен спад, който навсякъде се обяснява с връщането на Саарските въглищни басейни в началото на 1935 г. и последвалото го разширяване на германското производство[97].

С тази бързо западаща икономика, натрупани задължения и изразходвани за военните пенсии от периода 1914–1919 г. средства, съставляващи *половината* от общата сума на държавните разходи, Франция не е в състояние да осигури и на трите рода войска достатъчно надеждно оборудване дори през 1937 и 1938 г., когато изразходва за отбраната над 30 % от своя бюджет. За зла ирония може би най-добре снабден е неблагодарният френски флот, притежаващ през 1939 г. пропорционално добре изградена и съвременна бойна структура, което с нищо не му помага да задържи германския удар по суша. Най-засегнатите сред трите рода войски са френските военновъздушни сили, изгладували продължителната липса на средства, като дребната, разпокъсана самолетна индустрия едва свързва двата края с произвежданите през периода между 1933 и 1937 г. само 50 или 70 самолета месечно – едва една десета от германското производство. През 1937 г. например Германия пуска 5606 самолета, докато Франция произвежда само 370 (или 743, в зависимост от използвания източник)[98]. Едва през 1938 г. правителството наистина започва да влага средства в самолетната индустрия, но създава неизбежните трудности, съпътстващи това толкова внезапно разрастване. Тук не споменаваме конструкторските и летателните мъчнотии, породени от преминаването към по-съвременно и с по-високи тактико-технически показатели летателно оборудване. Първите 80 от обещаните 520 броя изтребители „Девотен“* например са предадени на разположение на военновъздушните сили едва през януари–април 1940 г. и нейните пилоти току-що са започнали летателните изпитания на самолета, когато избухва *der Blitzkrieg***[99].

По-голямата част от историците признават, че зад тези икономически затруднения лежат по-дълбоки социални и политически проблеми. Потресено от загубите през Първата световна война, смазано от многократните икономически удари и провали, разединявано от все по-тежките класови и идеологически грижи заради безуспешната борба на политиците с девалвацията, дефлацията, четирийсетчасовата работна седмица, повишените данъци и превъоръжаването, към края на 30-те години френското общество е жертва на тежък срив в нравствеността и единението между хората. Въпреки създадения *union sacrée**** надигащият се фашизъм в Европа довежда, поне до времето на Испанската гражданска война, до по-нататъшно разцепление във френското общество – десните екстремисти (според уличната мълва) предпочитат Хитлер пред Блум, а мнозина сред левите не одобряват нито нарастването на военните разходи, нито предлаганото премахване на четирийсетчасовата работна седмица. Взаимодействието между тези идейни сблъсъци и непостоянството на партиите с хроничната нестабилност на междувоенните френски правителства (двайсет и четири смени между 1930 и 1940) оставя представата за общество, изправяно понякога пред прага на гражданска война. Във всеки случай то едва ли ще бъде в състояние да се противопостави на самонадеяните действия на Хитлер и безумствата на Мусолини[100].

Всичко това, както често е ставало във Франция и преди, се отразява върху взаимоотношенията между гражданите и военните и положението на армията[101]. Но освен ширещата се атмосфера на подозрителност и униние, в която трябва да управляват френските държавници, съществува и цяла поредица от типични недостатъци. Липсва ефективна организация като Министерството за отбрана на империята или Върховното главно командване на Великобритания, която да обедини военните и цивилните правителствени органи за стратегическо планиране в една цялостна система или поне да координира становищата на съперничещите помежду си родове войски. Водещите армейски фигури Гамелен****, Вейган***** и

---

* Девотен, Емил (1892–1979) – френски авиоконструктор, създал повече от петдесет прототипа (*б. пр.*).

** Blitzkrieg (*нем.*) – светкавична война (*б. пр.*).

*** Union sacrée (*фр.*) – свещен съюз (*б. пр.*).

**** Гамелен, Морис Гюстав (1872–1958) – френски армейски генерал, началник на Генералния щаб (1931–1935, 1938–1939). По време на Втората световна война главнокомандващ сухопътните съюзнически войски във Франция (до май 1940 г.), един от главните виновници за поражението ѝ (*б. р.*).

***** Вейган, Максим (1867–1965) – френски армейски генерал, върховен главнокомандващ по време на Първата световна война (след 1918). През Втората световна война (след май 1940 г.) главнокомандващ френските въоръжени сили, един от виновниците за капитулацията на Франция. Министър на отбраната в правителството във Виши (юли–септември 1940 г.) (*б. р.*).

(на по-заден фон) Петен са по на шейсет и седемдесет години, готови само за отбрана, предпазливи, незаинтересовани от новостите в тактическото учение. Отхвърлят категорично предложенията на Дьо Гол за създаване на по-малка, модерна танкова армия, без да могат те самите да се оправят с алтернативните начини за използване на по-съвременните бойни съоръжения. Умелото прилагане на комплексно въоръжение не се практикува. Пренебрегват се проблемите, свързани с направляването на водения бой и комуникациите (радиовръзката например). Подценява се ролята на самолетите. Не се обръща никакво внимание на многото сведения за намеренията на германците, предоставяни от френското разузнаване. Съществува явно недоверие в ефикасността на големокалибрените бронирани формации, използвани от германците по време на маневри. Екземплярите на изпратения от разузнаването до всички гарнизонни библиотеки във Франция превод на „Внимание, танк“ от Гудериан така и си остават непрочетени[102]. Това означава, че дори когато посъживената френска промишленост започва да произвежда значителен брой танкове, повечето от които като „СОМУА-35“ са с много добра характеристика, не се знаят никакви основни принципи за използването им[103]. Поради съществуването на тези провали в командването и обучението на френската армия ѝ е безкрайно трудно да компенсира социално-политическата нестабилност и икономическия упадък на страната, дори когато се стига до нова война между Великите сили.

Недостатъците от този род се съпътстват и от дипломатически провали за разлика от успехите на френската и съюзническата дипломация отпреди 1914 г. С приближаването на края на 30-те години противоречията във външната политика на Франция стават все по-открити. Първото от тях се проявява още след Локарно в разногласията да се одобри ли стратегическата отбрана на линията „Мажино“. Под въпрос е и желанието да се спре германската експанзия в Източна Европа, ако трябва да се окаже помощ на френските съюзници от континента, както повеляват сключените договори. Връщането на Саар на Германия през 1935 г. и новата Хитлерова окупация на демилитаризираната Рейнска област правят френското напредване не толкова лесно, дори ако армейските командири обмислят разумно свързаните с настъплението операции. Може би по-неприятни са ударите, които се изсипват през 1936 г. върху дипломатическата и стратегическата позиция на Франция – разпрата с Италия заради кризата в Абисиния, превръщането на първата от възможен съюзник срещу Германия в потенциален неприятел, започването на Испанската гражданска война, която засилва вероятността в близост до страната да бъде създадена още една фашистка държава, и отдръпването на Белгия към позицията на неутралитет заедно с възможните стратегически последици от него. Към края на тази злощастна година Франция вече не е в състояние да съсредоточава сили по североизточната си граница, а идеята да нападне Рейнската област, за да оказва подкрепа на съюзник от юг, започва да избледнява. Затова по времето на Мюнхенската криза мнозина от изтъкнатите хора на Франция остават като вцепенени пред перспективата да изпълнят своите задължения към Чехословакия[104]. След вече подписаното Мюнхенско споразумение Париж разбира, че СССР се отнася с много по-голяма враждебност към сътрудничеството със Запада и че вече не е склонен да гледа сериозно на Френско-руския пакт от 1935 г.

При подобни дипломатически, военни и икономически обстоятелства явно е крайно наложително в случай на бъдеща война с Германия френската стратегия да спечели пълната английска подкрепа. За което съществуват пределно ясни икономически основания. Франция е непосилно зависима от вноса на въглища (30 %), мед (100 %), нефт (99 %), каучук (100 %) и на други жизненоважни суровини, голяма част от които идват от Британската империя и се превозват от нейния търговски флот. Започне ли „тотална“ война, отслабеният франк може отново да почувства нужда от помощта на Английската банка, за да продължи да съществува. Всъщност през 1936–1937 г. Франция вече усеща тежката зависимост от англо-американската помощ[105]. Същевременно Германия може да бъде отново откъсната от отвъдморското продоволствване единствено с помощта на Кралския флот. Нужна в края на 30-те е и подкрепата на Кралските военновъздушни сили – поето е задължение за нов британски експедиционен корпус. Твърди се, във всеки случай, че френската политика на стратегическо бездействие има здрав смисъл – ако приемем, че всеки германски набег на Запад може да бъде спрян, както става през 1914 г., сигурно надмощие ще вземат по-богатите ресурси на английската и френската империя и няма никакво съмнение, че ще се предизвика и връщането на временно изгубените чешки и полски територии на Изток[106].

Но въпреки това едва ли може да се приеме, че френската стратегия „да поизчаква Англия“ е докрай разумна. Очевидно тя предоставя инициативата на Хитлер, който след 1934 г. многократно показва, че знае как да я използва. Покрай другото това връзва ръцете на Франция (въпреки многото доказателства, че хора като Боне* и Гамелен предпочитат да бъдат заставяни). След 1919 г. англичаните увещават французите да възприемат по-мека, по-примиренческа позиция спрямо Германия и никак не им допада проявяваната от тях галска упоритост. Затова години след като Хитлер взима властта, английското правителство не проявява особено разбиране към свързаните със сигурността на Франция алтернативи. И което е още по-знаменателно, англичаните изразяват силно неодобрение спрямо поетите от французите военни задължения към „страните наследнички“ от Източна Европа. Затова, когато англо-френското съюзяване става неизбежно, те оказват върху Париж натиск, за да откаже да изпълни тези свои задължения. Още преди чешката криза Англия разстройва и подкопава отдавнашната твърдолинейна политика на Франция спрямо Берлин, без обаче да предлага на нейно място нещо, което да я замести равностойно. Едва през пролетта на 1939 г. двете страни наистина дружно поемат към сключването на чисто военен съюз, но дори и тогава взаимните им политически подозрения не се стопяват напълно[107]. Както ще видим по-нататък, сякаш е по-справедливо да се каже, че Албион е не толкова „коварен“, колкото късоглед, унесен от мечти и обсебен от безкрайни вътрешни и имперски проблеми. А това само подкрепя истината, че опората, на която може да се уповава френската политика, ако трябва да бъде преграждан пътят на германския експанзионизъм, е слаба и несигурна.

---

* Боне, Жорж (1889–1972) – френски политик, подписал като министър на външните работи Мюнхенското споразумение (септември 1938) (*б. р.*).

Най-крива може би излиза сметката на Франция, че и в края на 30-те години Англия отново ще бъде в състояние да се справи с германската заплаха, както става през 1914 г. Англия все още представлява значителна сила, която се радва, разбира се, на много стратегически предимства и притежава двойно по-голям производствен капацитет и индустриален потенциал от Франция, но нейните собствени позиции не са вече така здрави и защитени, както допреди две десетилетия. В английската нация остават дълбоките белези от Първата световна война и разочарованието от последвалия безполезен (доколкото така го приемат хората) „Картагенски“ мир. Обществеността не одобрява милитаризма, намесата в работите на континента, а свързаните с равновесието на силите притеснения съвпадат както с пълното установяване на парламентарната демокрация (разширяването на избирателните права през 1918 и 1928 г.), така и с разрастването на Лейбъристката партия. През тези десетилетия политическите убеждения на нацията кръжат около „социалния“ въпрос може би в по-голяма степен, отколкото във Франция – факт, намерил отражение в малкия размер (10,5 %) на държавните разходи за въоръжените сили през 1933 г. в сравнение със сумата (46,6 %), отпусната за социалното обслужване[108]. Сега не е време, често напомнят Болдуин и Чембърлейн на колегите си от кабинета, да се печелят гласове от намесата в сложните проблеми на Източна и Централна Европа, чиито граници (в очите на Уайтхол) не са толкова свещени.

Международната сцена след 1919 г. внушава предпазливост и незаангажиране дори на политическите групировки и на стратезите, угрижени повече заради чуждестранните работи, отколкото за социалните въпроси или предизборните машинации. Веднага щом идва краят на войната, самоуправляващите се доминиони започват да настояват за преразглеждане на техния статут. Когато независимостта им се осъществява чрез Декларацията на Балфур през 1926 г. и Уестминстърския статут от 1931 г., те се развиват като напълно независими държави, със самостоятелна (стига да искат) външна политика. Нито една от тях не гори от желание да се сражава заради европейските спорни въпроси. Някои, като Ейре, Южна Африка и дори Канада, нямат желание да се бият за каквото и да е. Ако Англия иска да съхрани представата за имперско единение, трябва да потегли на война единствено заради разногласие, което ще привлече подкрепата на доминионите. И дори когато този сепаратизъм е смекчен, тъй като заплахата от Германия, Италия и Япония нараства, при всички свои външнополитически решения Лондон продължава да държи сметка и за важността на *извън*европейските си връзки[109]. Но още по-голямо значение имат изразените чрез точни военни факти „политически действия на империята“, тъй като английската армия, както и Кралските военновъздушни сили, се сражават в Индия, Ирак, Египет, Палестина и на още много други места. Всъщност през по-голямата част от военните години Британската империя преоткрива себе си в нова викторианска роля – руската заплаха за Индия се възприема като най-голямата (макар и доста отвлечена) стратегическа опасност, а запазването на местното население спокойно е всекидневната бойна задача[110]. И накрая, тази имперска черта на английската висша стратегия е „въплътена“ в налудничавото изпращане на „основните флотски сили в Сингапур“ поради оправданата тревога на Уайтхол за закрилата на неговите отдалечени и уязвими владения от японците[111].

Истина е, че тази стратегическа двойнственост на английския „Янус“ е от памтивека, но по-страшното от всичко сега е, че това става върху много по-слаба икономическа основа. През 20-те години производството на английската промишленост се увеличава бавно, донякъде и поради връщането на лирата стерлинга към златния стандарт при твърде високо равнище. Боледуващата икономика на Англия, която не е изпадала в пълна безизходица като Германия и Съединените щати, е разклатена из основи по време на обхваналата целия свят депресия след 1929 г. С две трети е спаднало текстилното производство, което продължава да осигурява 40 % от английския износ. Въглищата, които доставят други 10 % от износа, намаляват с една пета, корабостроенето е ударено толкова силно, че продукцията през 1933 г. пада до 7 % от своя довоенен обем. През тригодишния период от 1929 до 1932 г. стоманеното производство се свива с 45 %, а на чугуна – с 53 %. Заради пресъхналата и изместена от валутните групировки международна търговия делът на Англия в световните търговски връзки запазва тенденцията към намаляване – от 14,15 % (1913 г.) до 10,75 % (1929 г.) и 9,8 % (1937 г.). Пък и *невидимите* приходи от морска търговия, застрахователно дело и отвъдморски инвестиции не могат повече да запълват *видимите* пролуки в търговията, както допреди повече от едно столетие. В началото на 30-те години Англия се прехранва от своите капитали. Раните от кризата през 1931 г., повлекли след себе си провала на лейбъристкото правителство и решението за отказване от златния стандарт, принуждават политиците да осъзнаят колко уязвима е икономиката на страната[112].

В известна степен преценката на тези държавници е може би наистина пресилена. През 1934 г. икономиката бавно започва да се възстановява. Докато по-старите индустрии на север едва кретат, по-новите производства се разрастват – самолети, автомобили, нефтохимически изделия, електротехника[113]. Търговските връзки със „стерлинговия блок“ предоставят надеждна подкрепа на английските износители. Спадът на цените на хранителните изделия и суровините подпомага английския потребител. Но този род успокоителни мерки не са достатъчни за Министерството на финансите, загрижено за уязвимото доверие към Англия в чужбина и по-нататъшното спадане на лирата. Според него най-трудният за осъществяване въпрос е страната да заживее според средствата си, което означава да балансира правителствения бюджет, като запази данъците минимални и държи държавните разходи под контрол. Дори когато кризата в Манчжурия принуждава правителството да се откаже от прословутия Десетгодишен принцип*, то избързва да подчертае, че „от това не следва да бъде оправдавано разширяването на военните разходи, без да се държи сметка за все още преобладаващата твърде сериозна финансова и икономическа ситуация“[114].

* Съгласно приетото след 1919 г. постановление отделните родове войски следва да оформят своите военни кредити с презумпцията, че през следващите десет години няма да бъдат намесвани в по-голяма война (*б. а.*).

Това съчетание от вътрешнополитически и икономически затруднения принуждава и Англия подобно на Франция да съкрати военните си разходи в началото на 30-те години, тъкмо когато диктаторските режими започват да увеличават своите. Едва през 1936 г., след няколкогодишно проучване на „дефицита в отбраната" на страната и след двойния шок от кризата в Абисиния и последвалото открито превъоръжаване на Хитлер, английските разходи за въоръжените сили наистина чувствително се увеличават, но разпределеният годишен дял е по-малък от италианския и само една трета или една четвърт от германския. Дори на този етап надзорът на финансите и притесненията на политиците заради общественото мнение осуетяват цялостното превъоръжаване, което наистина по времето на кризисната 1938 г. едва започва. Въпреки че много преди тази дата военните са предупреждавали за невъзможността „да опазим едновременно нашите търговски връзки, територии и жизнени интереси от Германия, Италия и Япония" и са отправяли към правителството увещания „да ограничим броя на нашите потенциални врагове и да спечелим подкрепата на възможните съюзници"[115]. С други думи, изисква се дипломация на взаимните отстъпки с цел тази слаба икономически, а в стратегическо отношение твърде широко разпростряла се империя да бъде защитена срещу заплахите в Далечния изток, Средиземноморието и в самата Европа. По време на нито едно от бойните действия върховното командване не счита Англия за достатъчно силна, но дори и този печален факт остава в сянка пред застрашителното разрастване на Луфтвафе, което за първи път прави жителите на островната държава пряко изложени на вражески военни операции[116].

Съществуват известни доказателства, че членовете на английския щаб, подобно на професионалните военни от която и да било страна, са също така притеснени заради бъдещето на страната си[117]. Първата световна война ги е направила предпазливи и черногледи[118]. *Няма* никакво съмнение, обаче, че през 1936–1937 г. Англия е настигната от Германия по отношение на военновъздушните сили, че нейната малобройна, на свръхсрочна служба армия с нищо не може да помогне на Европа, а бойният ѝ флот – едновременно да държи под контрол европейските води *и* да изпрати основните си сили в Сингапур. Може би още по-дълбоки безпокойства създава на английските политици невъзможността да намерят сега „поисканите" от генералния щаб „потенциални съюзници". Вече няма къде да бъдат откривани коалициите, с които Англия се е обвързвала, за да нанесе контраудар на Наполеон и сполучливо да осъществява след 1900 г. *ententes* и *сдобрявания*. От предишен съюзник Япония е отплавала във вражески води, същото става и с Италия. Русия, другата „флангова" сила (като използваме израза на Дейо)[119], която по традиция се е присъединявала към Англия, за да се противопоставя на континенталното надмощие, сега се е оттеглила в дипломатическо уединение и дълбока подозрителност към западните демокрации. Почти толкова непроницаема и непредсказуема, поне за посредствените мозъци в Уайтхол, е и политиката на Съединените щати от началото до средата на 30-те години. Като избягват всякакви дипломатически и военни споразумения, без да проявяват както и досега желание да се присъединят към Обществото на народите, те се противопоставят остро на многократните английски усилия да се изплаща на реваншистките държави откуп (с други думи, да приемат особеното място на Япония в Източна Азия или да предложат на Германия специални плащания или валутни споразумения) и правят невъзможно – съгласно законовите разпоредби за неутралитета от 1937 г. – заемането на средства от американските пазари по същия начин, по който е постъпвала и Англия, за да понася военното напрежение между 1914 и 1917 г. Съединените щати упорито объркват британската висша стратегия също тъй нехайно, както Англия разстройва източноевропейската стратегия на Франция[120]. И единствените възможни съюзници могат да бъдат самата Франция и останалата част от Британската империя. Все пак дипломатическите потребности на Франция подтикват Англия към поемането на споразумения в Централна Европа, на които доминионите се противопоставят остро, претендирайки, че цялата структура на „имперската отбрана" е неспособна да се защитава. От друга страна, *извън*европейските тревоги на империята отвличат вниманието и средствата, за да бъде възпирана германската заплаха. В резултат на което самата Англия се оказва в плен на всеобща дипломатическа и стратегическа дилема, за която няма достатъчно добър отговор[121].

Това не значи да бъде отричано, че Болдуин, Чембърлейн и колегите им могат да сторят повече или пък да се твърди, че определящите фактори на британската политика са в състояние да направят неприложими всички алтернативни действия, предлагани от Чърчил и останалите критици. Налице е, независимо от всички доказателства за противното, твърдата готовност от страна на английското правителство да се довери на „благоразумните" предложения за преговори с нацисткия режим. Изпитваната към комунизма неприязън става причина да се пренебрегне или подцени възможното приемане на Русия като член на антифашистка коалиция. На уязвимите източноевропейски страни като Чехословакия и Полша твърде често се гледа като на досадници, а липсата на отзивчивост към проблемите на Франция разкрива гибелна грандоманщина. Оскъдни доказателства се превръщат в основа за непрекъснато надценяване на мощта на Германия и Италия, докато всички слаби страни на английската отбрана се приемат като основание за бездействие. Представите на Уайтхол за равновесие на силите в Европа са самоуспокоителни и им липсва перспектива. Критици на политиката на взаимните отстъпки като Чърчил са редовно цензурирани и неутрализирани, макар правителството да твърди, че то може само да следва общественото мнение (вместо да поеме инициативата)[122]. Затова във всички благовидни, действително реални основания, диктуващи желанието на британското правителство да избягва противоречия с диктаторските държави, в неговото дребнаво, тесногръдо отношение към ситуацията има нещо, което въпреки дистанцията на времето изглежда твърде съмнително.

От друга страна, всяко изследване на икономическата и политическата действителност би следвало да допуска, че свързаните с висшата английска стратегия основни проблеми към края на 30-те години не могат да бъдат разрешавани само със смяната на гледището или дори на министър-председателите. И наистина, колкото по-силно е принуждаван

Чембърлейн – с последвалите агресивни актове на Хитлер и грубото незачитане на английското мнение – да изостави взаимните отстъпки, толкова по-ясно видими стават основните противоречия. Макар че от върховното командване настояват за голямо повишаване на военните разходи, в Министерството на финансите се мъчат да докажат, че тези „харчове“ ще съсипят икономиката. През 1937 г. и Англия, подобно на Франция, изразходва по-голямата част от своя брутен национален продукт, отколкото онези страни, които вече са го правили по време на критичните години преди 1914 г., но без особено подобряване на сигурността – просто поради далеч по-високите разходи за армията на доведената до маниакално пренапрежение германска държава. Но когато английските военни разходи нарастват още по-рязко – от 5,5 % от брутния национален продукт през 1937 г. до 8,5 % през 1938 г. и 12,5 % през 1939 г., – започва да изпитва затруднения и нейната уязвима икономика. Макар и парите за разширяване на въоръжаването да са отпуснати, несъответствието между английската индустриална база и пагубния недостиг на опитни инженери забавя очакваното производство на самолети, танкове и кораби. А това на свой ред принуждава военните служби да представят по-големи откогато и да било заявки за доставка на оръжие, стомана, снаряди и други боеприпаси от неутрални страни като Швеция и Съединените щати, което изцежда още по-дълбоко запасите с чуждестранна валута и застрашава платежния баланс. Тъй като авоарите на държавата в злато и долари се топят, нейният международен кредит става по-нестабилен отвсякога. „Ако ни се стори, че сме толкова добре, че да поведем продължителна война, както през 1914 г. – хладно отбелязва финансовото министерство в отговор на последните мерки за превъоръжаване през април 1939 г., – значи сме си заровили главата в пясъците“[123]. Това не е приятно предсказание за сила, чиито стратези допускат, че нямат никакви изгледи за победа в краткотрайна война, но по някакъв начин хранят надеждата да вземат надмощие в един продължителен конфликт.

Също толкова сериозни са и противоречията във военната сфера, които изплуват на повърхността в навечерието на войната. Решението на Англия от 1939 г. още веднъж да признае „континенталното споразумение“ с Франция и да постави Средиземноморието пред Сингапур във връзка с военноморското дислоциране урежда някои отдавнашни спорни стратегически въпроси, но пък оставя британските интереси в Далечния изток застрашени от поредната проява на японския агресор. По сроден противоречив начин внезапно предоставените от Англия гаранции на Полша през пролетта на 1939 г., последвани от гаранции за Гърция, Румъния и Турция, са показател за отново откритото от Уайтхол значение на Източна Европа и на Балканите за континенталното равновесие на силите. В действителност обаче вероятността английските въоръжени сили да защитят тези земи от неизбежното германско нападение е твърде малка.

Накратко казано, нито следваната от Чембърлейн по-твърда политика спрямо Германия, нито пък неговата смяна през май 1940 г. с Чърчил „решават“ стратегическите и икономическите дилеми пред Англия. Онова, което наистина успяват да постигнат, е отново да очертаят проблемите. За пренапрегнатата световна империя по време на този късен етап от нейната история – продължава да държи под контрол една четвърт от света, но с едва 9–10 % от неговата производствена мощност и „военен“ потенциал[124] – заедно с недостатъците, причинявани както от взаимните отстъпки, така и от взаимните простъпки, единственият изход е в ръцете на нечестивия[125]. Няма никакво съмнение, че правилният избор – противопоставяне срещу следващата Хитлерова агресия – е направен през 1939 г. Но на този етап равновесието на силите не е в полза на английските интереси в Европа, като в Далечния изток е още по-неблагоприятно, затова е трудно да бъде разбрано как сигурна победа срещу фашизма може да бъде постигната без намесата на неутралните Велики сили. А това също създава своите проблеми.

Периферните свръхсили

Както бе отбелязано по-горе, едно от най-големите затруднения, с което се сблъскват английските и френските политици, когато през 30-те години поемат битката с дипломатическите и стратегическите опасности, е несигурността, обгръщаща двете исполински и като че ли независими сили – Русия и Съединените щати. Струва ли си да се полагат още усилия, за да бъдат склонени те да се присъединят към съюз срещу фашистките държави, ако това ще означава и конкретни отстъпки пред условията на Москва и Вашингтон и ще ядоса домашните критикари? Коя от двете сили да бъде придумвана по-ревностно и с какво? Дали една пряма крачка спрямо, да кажем, Русия няма по-скоро да предизвика, отколкото да спре контраатаката от страна на Германия или Япония? От гледна точка на Берлин и Токио (в по-малка степен Рим) позицията на Русия и на Съединените щати е еднакво важна. Дали тези сили ще продължават да стоят настрана, докато Хитлер пренарежда границите на Централна Европа? Какво противодействие ще окажат те срещу по-нататъшна японска експанзия в Китай или военни действия против старите европейски империи в Югоизточна Азия? Ще предоставят ли Съединените щати поне икономическа помощ на западните демокрации, както през 1914–1917 г.? А дали СССР ще се съгласи на икономическо и териториално спазаряване? И в последна сметка, наистина ли тези загадъчни, взрени единствено в себе си държави имат *някакво значение*? Колко силни са те в действителност? И доколко значими в променящия се международен ред?

В „затворено“ общество като Съветския съюз е по-трудно да бъде намерен отговорът на тези въпроси. Но въпреки това вече очертаващият се ръст на съветската икономика и военна мощ през този период изглежда застрашителен. Първата и най-впечатляваща особеност е, че Русия повече от която и да е от Великите сили понижава чудовищно своята сила след времето на сблъсъка 1914–1918 г. и след революцията и гражданската война. Нейното население намалява катастрофално от 171 млн. души през 1914 до 132 милиона през 1921 г. Загубата на Полша, Финландия и Балтийските държави довежда до закриването на много от индустриалните предприятия, железопътните линии и земеделските стопанства в страната, а продължителните сражения досъсипват по-голямата част от онова, което е останало. Поразяващият спад на промишлените изделия – до 13 % от обема им през 1920 г., разкрива по-тежкото от всякога понижение на тези ключови потребителски стоки, „когато са произведени едва 1,6 % от довоенната желязна руда, 2,4 % – от чугуна, 4,0 % – от стоманата и 5,0 % от памука“[126]. Външната търговия е напълно замряла, добивите от цялата реколта са под половината от довоенните, а националният доход на глава от населението е спаднал с повече от 60 % до наистина застрашително равнище. И след като този спад е причинен преди всичко от социалния и политически хаос от 1917 до 1921 г., следва, че установяването на съветско управление (или всъщност *на каквото и да е*) непременно ще постигне някакво възстановяване. Развиваната преди и по време на войната руска индустрия е завещала на болшевиките голям брой фабрики, железопътни и стоманолеярни заводи. Съществува основна инфраструктурна мрежа от железници, пътища и телеграфни линии. Има работници в индустрията, които щом свърши войната, могат отново да се върнат във фабриките. Изградена е структура на земеделската продукция и продажбата на хранителни стоки по градовете и селата, която може да бъде възстановена, щом Ленин решава (с Новата икономическа политика от 1921 г.) да изостави безплодните опити да „комунизира“ селячеството и да разреши личните стопанства. Затова добивите в земеделието отново достигат своето довоенно ниво, последвани след две години и от индустриалното производство. Войната и революцията струват на Русия трийсет години икономическо изоставане, но сега тя е готова за нов подем.

Докато Русия обаче продължава да бъде жертва на своята обичайна икономическа немощ, този „подем“ едва ли ще бъде съвсем плавен – със сигурност не и при превръщащия се във все по-голям деспот Сталин. Поради липсата на налични чуждестранни инвестиции трябва по някакъв начин вътре в страната да бъдат намерени източници на капитали за разгръщането на широкомащабна индустрия *и* за изграждането на здрави въоръжени сили против световния неприятел. При положение, че средната класа бъде премахната, вместо да бъде насърчавана да създава капитали, или да бъдат ограбени богатствата, с които разполага, и щом като освен това 78 % от руското население (1926 г.) продължава да работи в затъващия земеделски сектор, а той все още се намира в ръцете на частниците, Сталин „разбира“, че единственият възможен начин държавата да намери пари и едновременно с това бързо да превключи от земеделие към индустрия е колективизация на селското стопанство, насилване на селяните да влязат в колхозите, унищожаване на кулаците, надзираване на добивите от земята и определяне както на изплащаните земеделски надници, така и на цените (далеч по-високи) на хранителните стоки за препредаване. По вледеняващ, драконовски начин държавата сама се препречва между селските производители и градските потребители и така им изсмуква парите, както едва ли някога царският режим се е осмелявал да го стори. Това се подпомага и от предизвиканата инфлация на цените, от всевъзможните данъци и налози и от принудата да се показва преданост чрез купуването на държавни облигации. Общият резултат, представен в грубата макроикономическа статистика, е, че предназначеният за частно потребление дял от руския национален продукт, изминаващ в останалите държави пътя от „подем“ към индустриализация, е смъкнат от около 80 % до жестоките 51 или 52 %[127].

Две са отрицателните, макар и предвидими икономически последици от тези екстремни опити за справяне със социалистическата „козируваща икономика“. Първата е катастрофалният спад в съветската земеделска продукция, тъй като кулаците (както и останалите) се противопоставят на насилствената колективизация, а след това са премахнати. Потресаващо е клането на „задигнатите“ от стопаните им животни – „броят на конете от 33,5 милиона през 1928 г. пада до 16,6 през 1935 г., а на говедата – от 70,5 до 38,4 милиона“[128]. Това на свой ред довежда до лудешко спадане на добивите при месото и зърнените храни и на и без това мизерния жизнен стандарт, който ще бъде подобрен чак при управлението на Хрушчов. Правят се тайни изчисления както за частта от националния доход, който ще бъде върнат после на селското стопанство под формата на трактори или електрификация, така и на използването на средствата, изцеждани чрез колективизацията и управлението на цените[129] – но това безполезно занимание не влиза в нашите цели, тъй като (само като пример) вече построените тракторни заводи са проектирани така, че да бъдат преобразувани за производство на леки танкове. Разбира се, селяните не са толкова полезни за възпирането на Вермахта. Онова, което в момента е *непроменимо*, е изпадналото в катастрофа съветско селско стопанство. Жертвите, особено по време на гладната 1933 г., наброяват милиони човешки същества. Когато към края на 30-е години добивите започват да се увеличават, биват изпращани хиляди трактори, рояци селскостопански учени и изкъсо направлявани колективи. Но загубите на човешки живот остават неизмерими.

Второто заключение е общо взето по-ясно, поне що се отнася до целите на съветската военноикономическа мощ. Смъкнал частния потребителски дял от брутния национален продукт до несрещано в съвременната история равнище – наистина много по-ниско, отколкото, да кажем, изобщо биха могли да помислят нацистите в Германия, – СССР се оказва в състояние да насочи баснословния 25-процентен дял от брутния национален продукт в индустриални инвестиции и въпреки това да разполага и със значителни средства за образование, наука и военните служби. Докато работните места на голяма част от руския народ се трансформират с поразяваща скорост, по време на дванайсетгодишния период 1928–1940 г. броят на заетите в селското стопанство пада от 71 до 51 %, невиждана е и скоростта, с която се образоват тези хора. Това се оказва жизненоважно в две посоки, тъй като Русия винаги е страдала – в сравнение например с Германия или Съединените щати – от зле подготвена и неграмотна работна сила в индустриалната област и наличието на по-малък брой инженери, учени и ръководители, необходими за най-висшите сфери и за *решителното подобряване* на производствения сектор. С обучените или в заводски училища, или в техникуми милиони работници и след огромното нарастване (малко по-късно) на броя на университетите страната най-после разполага с необходимите ѝ кадри, за да продължи да се развива. Например броят на дипломираните инженери в „народното стопанство“ нараства от 47 000 през 1928 г. до 289 900 през 1941 г.[130]. Голяма част от разтръбяваните през този период от съветската пропаганда цифри са несъмнено преувеличени и прикриват различни слабости, но съзнателното заделяне на средства за растеж е неоспоримо. По този начин се построяват и огромните нови електростанции, стоманозаводи и фабрики оттатък Урал, недостъпни за нападение нито от Запада, нито от Япония.

Последвалият поврат в промишлената производителност и националния доход – дори ако някой реши да направи по-внимателна преценка – остава незапомнен в историята на индустриализацията. Тъй като действителните размери и стойности на произвежданата през предишните години продукция са толкова ниски (напр. през 1913 г., да оставим 1920 г.), че представяните в проценти промени се извиват почти до небесата – полезна отправна точка ще изиграе и вече посочената по-горе таблица 28, за да покаже как се разраства промишленото производство на Съветския съюз по времето на Голямата депресия. Ако някой внимателно проучва периода от времето на двата петгодишни плана (от 1928 до 1937 г.), трябва да знае, че руският национален доход е повишен от 24,4 на 96,3 млрд. рубли, произведените въглища са нараснали от 35,4 на 128 милиона тона, добитата стомана от 4 на 17,7 млн. тона, обемът на произведената електроенергия е скочил седем пъти, продукцията на машиностроителната промишленост е нараснала повече от двайсет пъти, а броят на тракторите – близо четирийсет пъти[131]. В действителност към края на 30-те години индустриалната продукция на Русия не само е литнала доста пред тази на Франция, Япония и Италия, но е задминала и английската[132].

Но зад това впечатляващо строителство продължават да се спотайват и някои недостатъци. Въпреки че през 30-те години земеделската продукция бавно нараства, сега руското селско стопанство не е в състояние да изхранва населението, както преди, да не говорим, че няма произведени излишъци за износ. Все още ужасно ниски са и добивите на акър земя. Независимо от свежите инвестиции в железопътното строителство комуникационната система е вече отживяла времето си и е „недостатъчна за изискванията на страната. Голяма част от индустриалните предприятия все още се намират в тежка зависимост от задгранични фирми и чуждестранни специалисти, особено от Съединените щати. „Гигантизмът“ на заводите и на целия производствен процес превръща бързото пасване на всяко съвместно изделие или представянето на нови проекти в трудност. Появяват се неизбежните несъответствия, защото отново плановото свръхразширяване на някои производства не се връзва с наличните запаси от суровини или с уменията на работната ръка. Преориентирането на съветската икономика след 1937 г. към програма за тежко превъоръжаване дава отражение върху продължителността на производствения процес и унищожава направения преди това план. Но над всичко останало стоят огромните чистки. Каквито и да са били основанията, заради които Сталин в параноична последователност посяга на толкова много хора от своите приближени, икономическите резултати са сериозни – „служители, управители, техници, статистици, дори майстори“[133] са прогонени в далечните лагери, което кара Русия да изпитва никога невиждана, болезнена необходимост от подготвени служители. Ужасът несъмнено кара мнозина да демонстрират стахановска преданост към системата, но той се превръща и във всяваща страх пречка пред всяко новаторство, изпробване в практиката, откровено обсъждане или съзидателна критика – „най-обикновеното нещо е да се избяга от отговорност, на всяка крачка да се търси нечие началническо одобрение, получената заповед да се изпълнява механично, без да се държи сметка за местните условия“[134]. Това отърва нечия кожа, но с нищо не спомага за цялостния икономически напредък.

Роден във военни времена и изпитващ болезнен страх от потенциални врагове – Полша, Япония, Англия, – СССР през по-голямата част от 30-те години посвещава голям дял от държавния бюджет (12–16 %) на военните разходи. Този дял спада през началните години на първата петилетка, по което време редовните съветски въоръжени сили са намалени до около 600 000 души, подкрепяни от два пъти по-многобройна, но некадърна милиция. Кризата в Манчжурия и завземането на властта от Хитлер довеждат до бързото увеличаване на размерите на армията – 940 000 през 1934 г. и 1 300 000 души през 1936 г. След повишаването на производителността в индустрията и ръста на националния доход благодарение на петгодишните планове са построени голям брой танкове и самолети. Офицерите новатори край Тухачевски* желаят да се запознаят с (а може би и изцяло да ги приемат) идеите на Дуе, Фулър, Лидъл Харт, Гудериан и останалите теоретици на военното дело по това време и в началото на 30-те години. СССР притежава не само танкова армия, но и голямо подразделение от парашутни войски. Докато съветските военноморски сили са все още малобройни и небоеспособни, създадената в края на 20-те години голяма самолетна индустрия за кратко време произвежда повече аероплани, отколкото всички останали сили, взети заедно (виж таблица 29).

ТАБЛИЦА 29

Продукция на самолетостроителната промишленост на Великите сили, 1932–1939 г.[135]

	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Франция	(600)	(600)	(600)	785	890	743	1,382	3,163
Германия	36	368	1,968	3,183	5,112	5,606	5,235	8,295
Италия	(500)	(500)	(750)	(1,000)	(1,000)	(1,500)	1,850	(2,000)
Япония	691	766	688	952	1,181	1,511	3,201	4,467
Англия	445	633	740	1,140	1,877	2,153	2,827	7,940
САЩ	593	466	437	459	1,141	949	1,800	2,195
СССР	2,595	2,595	2,595	3,578	3,578	3,578	7,500	10,382

Но и тези цифри крият будещи тревога слабости. Очакваната последица от руския „гигантизъм“ е изключителното ударение върху количеството. Като се вземат предвид особеностите на командната икономика, резултатът е производството на огромен брой самолети и танкове в началото на 30-те години. И СССР в действителност произвежда повече от 3000 танка и над 2500 самолета – невероятно по-голям брой, отколкото в която и да е друга страна на света. Огромното разрастване на редовната армия след 1934 г. подсказва, че сигурно ще бъде безкрайно трудно да бъдат намерени добре подготвени офицери и подофицери, които да командват танковите батальони и въздушните ескадрили. А за страна с преобладаващо селско население и отчайващ недостиг на квалифицирани работници е още по-трудно да попълни състава на съвременна армия и военновъздушни бойни части. Въпреки широката образователна програма може би основната слабост на страната продължава да бъде слабата подготовка на по-голямата част от нейните работници и войници. Тъй че и Русия като Франция става жертва на големите инвестиции за производството на самолети и танкове от началото на 30-те години. Когато Испанската гражданска война демонстрира пределите за скорост, маневреност, обхват и якост на това първо поколение въоръжение, расте и бързината при построяването на по-скоростни самолети и по-мощни танкове. Но наподобяващата тежък плавателен морски съд съветска оръжейна промишленост не може да смени курса бързо. И изглежда безразсъдство да изважда от производство съществуващите модели, преди да бъдат построени и изпитани по-съвременни образци. (Във връзка с това е интересно да бъде отбелязано, че „от 24 000 руски танка през юни 1941 г. само 967 са по-нов модел, равностоен или превъзхождащ германските танкове по същото време“.)[136]. Освен всичко идват и чистките. Обезглавяването на Червената армия – 90 % от всички генерали и 80 % от всички полковници са пострадали от налудничавите гонения на Сталин – нанася тежък удар върху въоръжените сили.

---

* Тухачевски, Михаил Николаевич (1893–1937) – маршал на СССР, с изключителен принос за теоретическото и техническото превъоръжаване на съветската армия. Смятан за основател на Червената армия, обвинен в предателство и ликвидиран (*б. р.*).

С ликвидирането на Тухачевски и на възторжените привърженици на „съвременното военно изкуство“, с премахването на последователите на германската методика и английската теория чистките оставят армията в ръцете на политически надеждни, но назадничаво мислещи военачалници като Ворошилов и Кулик*. Следва промяна с много голямо значение – разформировани са седем бронетанкови подразделения. Решението се взима под влияние на Испанската гражданска война, която била показала, че танковите формирования не играят самостоятелна щурмова роля на бойното поле и че моторизираните средства трябва да бъдат разпределени между стрелковите поделения, за да помагат на пехотата. По същия начин е решено, че стратегическите бомбардировачи ТБ-3 ще имат ограничено приложение в СССР.

Тъй като по-голямата част от военновъздушните ѝ ефективи са остарели, а воинските части – наплашени поради чистките до сляпа безропотност, Русия е много по-слаба в края на 30-те години, отколкото пет или десет години преди това, докато в същото време както Германия, така и Япония повишават много своята оръжейна производителност и стават все по-агресивни. Петгодишният план след 1937 г. включва наистина огромно оръжейно производство, равностойно на това в много други области – производството на самолети например – и по-голямо, отколкото на самата Германия. Докато самото инвестиране бъде трансформирано в далеч по-многобройни и по-добре оборудвани въоръжени сили, според Сталин Русия трябва да

премине през „опасна зона“, криеща не по-малко заплахи, отколкото периода 1919–1922 г. Тези външни обстоятелства обясняват различните промени в съветската дипломация през 30-те години. Сталин посреща изгледите за възможна война на два фронта върху разпростряна на хиляди мили сцена (същата стратегическа дилема парализира английските държавници) с притеснения от японската агресия в Манчжурия, а може би още повече от Хитлеровите предизвикателства в Германия. Направените все пак стъпки към Запада, които включват влизането на Русия в Обществото на народите през 1934 г. и договорите с Франция и Чехословакия през 1935 г., изобщо не донасят така желаното подобряване на колективната сигурност. Без споразумение с Полша онова, което Русия може да направи, за да помогне на Франция или Чехословакия, е наистина малко. Но англичаните въсят чело при тези усилия за създаване на дипломатически „народен фронт“ срещу Германия, което отчасти обяснява предпазливостта на Сталин по време на Испанската гражданска война. Може би една евентуална социалистическа република в Испания и страшната Москва подтикват Англия и Франция да завият надясно, така както Русия е вече в открит конфликт с поддържащите Франко Италия и Германия.

През 1938 и 1939 г. външното положение сигурно изглежда в очите на Сталин по-опасно от когато и да е (което прави извършените от него чистки още по-безразсъдни и необясними). Мюнхенското споразумение не само потвърждава амбициите на Хитлер спрямо Източна и Централна Европа, но – което е по-тревожно – разкрива, че Западът не е готов да им се противопостави и наистина може да предпочете да отклони вниманието на фюрера по-далеч на Изток. След като през тези две години стават и значителен брой погранични сблъсъци между съветската и японската армия в Далечния изток (наложили големи подкрепления за руските дивизии в Сибир), едва ли буди учудване, защо Сталин също е решен да следва спрямо Берлин курса на „взаимните отстъпки“, дори ако това означава сближаване с неговия идеен противник. Заради собствените амбиции на СССР спрямо Източна Европа Москва има много по-малки резерви спрямо подялбата на този регион, от който за нея е предвиден значителен пай. Изненадващият нацистко-съветски пакт от август 1939 г. предоставя на Русия поне буферна зона край западната ѝ граница и повече време за превъоръжаване, докато Западът вече се бие с Германия заради нападението на Хитлер върху Полша. Да храниш крокодила с мръвки (да използваме израза на Чърчил) е много по-добре, отколкото да бъдеш глътнат[137].

Безкрайно затруднено е измерването на съветската мощ в края на 30-те години, защото статистическите данни за „сравнителния военен потенциал“[138] не отразяват нито духа, нито боеспособността на въоръжените сили, нито географското разположение на войските. Очевидно е, че Червената армия отдавна вече не прилича на онази „забележителна модерна военна сила с голямо значение, съвременна екипировка и извънредно жилави бойци“ (с изключение на последното сравнение), каквато я описва Макинтош през 1936 г.[139]. „Зимната война“ срещу Финландия през 1939–1940 г. потвърждава нейния стремглав упадък, все още малко известните сблъсъци с Япония край Номонан през 1939 г. пък показват една умно приведена в действие модерна сила[140]. Сталин остава поразен от стремителните победи в стил *Blitzkrieg* на германската армия през 1940 г. и повече от всякога се притеснява да не подтикне Хитлер към война. Другата негова голяма и видима тревога е дали Токио ще реши да удари на Изток – едва ли Япония е слаб враг, а отбраната на Сибир е твърде изтощителна и ще отслаби още повече мощта на Русия срещу германската заплаха. Изтеглянето на бронираните сили на Жуков, за да участват в завладяването на Източна Полша през септември 1939 г., след вече уреденото с Япония примирие по границата, показва колко рискован е този стратегически фокус[141]. От друга страна, надвисналата по това време заплаха върху Червената армия е отстранена и броят ѝ бързо нараства (до 4 320 000 души през 1941 г.), цялата съветска икономика е базирана за военно производство, в Централна Русия са построени огромни нови заводи, проведени са изпитания на усъвършенствани самолети и танкове (в това число и страховитите Т-34). Бюджетните военни разходи скачат от 16,5 % през 1937 г. на 32,6 % през 1940 г.[142]. И така, подобно на останалите Велики сили през този период, в надпревара с времето влиза и СССР. Налага се Сталин да убеждава сънародниците си да увеличат изостаналата далеч зад западните стандарти производителност: „Да намалим темпото, означава да останем назад. А който изостава, го побеждават.“ Царска Русия е търпяла „трайни поражения“, защото е изоставала в индустриалната производителност и военната сила[143]. Потискан от все по-деспотичния си и безмилостен вожд, съветският режим е решен да се справи със задачата. Невъзможно е обаче да се каже дали Хитлер ще му позволи да го стори.

---

* Кулик, Григорий Иванович (1890–1950) – маршал на СССР (1940 г.), заместник-министър на отбраната (от 1939 г.), командир на армия по време на Втората световна война (*б. р.*).

Съотношението между силата на влиянието, оказвано върху световните работи от Съединените щати и от взетите заедно СССР и Германия, се намира – колкото и любопитно да е това – в обратно пропорционална зависимост. Което ще рече, че през 20-те години Щатите са особено силни, но след това, по време на депресията през 30-те години, отслабват повече от която и да е от Великите сили, като се съвземат едва в самия край на този период (и все пак само частично). Причините за тяхното превъзходство по време на първото от двете десетилетия бяха изяснени по-горе. Съединените щати са единствената по-голяма държава, като оставим настрана Япония, която извлича полза от Първата световна война. Те се превръщат в най-голямата финансова и кредитна сила, като освен това са и най-големият производител на промишлени изделия и хранителни продукти. Притежават най-големите златни запаси. Разполагат с изключително силно развит вътрешен пазар, на който гигантски фирми и дистрибутори могат да сключват всякакви стопански сделки, особено в процъфтяващата автомобилна промишленост. Техният висок жизнен стандарт и наличните средства за инвестиране взаимодействат помежду си по изгоден начин, за да дадат следващия тласък на огромните инвестиционни средства към промишленото производство, тъй като потребителското търсене е в състояние да погълне наистина всички онези изделия, които растящата производителност предлага. През 1929 г. например Съединените щати произвеждат над 4,5 милиона броя превозни средства, докато за сравнение френските са 211 000, английските – 182 000, и германските – 117 000[144]. Няма защо да събужда учудване поразяващият скок във вноса на каучук, ламарина, нефт и на другите суровини за захранването на този бум в производството. През 20-те години нараства и износът, особено на коли, селскостопанска техника, обзавеждане за офиси и други изделия от този род, като процесите са изцяло подкрепяни и от бързото разрастване на американските отвъдморски капиталовложения[145]. И макар да е широко известно, остава с изумление да отбележим, че в онези години Съединените щати създават „по-голяма промишлена продукция от произвежданата от всички Велики сили, *взети заедно*“, и че „още веднъж подчертава поразителната им производствена мощ и фактът, че брутната стойност на произведената на глава от населението продукция в Съединените щати е почти два пъти по-голяма от английската или германската и повече от десет или единайсет пъти по-висока от създаваната в СССР или Италия“[146].

Но истина е и много пъти изтъкваното от автора по-горе, „че политическото влияние на Съединените щати в света не съответства на изключителната им индустриална мощ“[147], което през 20-те години може би не е толкова съществено. Първо, американският народ определено отказва да играе водеща роля в световната политика заради всички дипломатически и военни затруднения, каквито подобно положение неизбежно създава. Американските търговски интереси не са накърнявани от действията на останалите държави и няма особени причини за намеса във външни събития – особено в станалите в Източна Европа или на нос Хорн в Африка. Второ, въпреки *безусловното* разширяване на американския износ и внос, те не заемат особено важно място в националната икономика просто защото страната сама задоволява своите нужди. В действителност „процентното съотношение между изнесените промишлени изделия и общия обем на произведената продукция намалява от малко под 10 % през 1914 до малко под 8 % през 1929 г.“, а обемът на преките чуждестранни инвестиции като част от брутния национален продукт остава непроменен[148]. Това спомага да бъде обяснено защо въпреки широкото одобрение на идеята за световен пазар *по принцип* американската икономическа политика е много по-отзивчива към нуждите на страната. Външният свят, с изключение на някои суровини, наистина няма особено значение за американското благоденствие. В последна сметка международните работи по време на десетилетието след 1919 г. наистина не говорят за съществуването на по-значителна заплаха за американските интереси: европейците продължават да се разправят помежду си, но не така остро, както в началото на 20-те години. Русия е изолирана, Япония не мърда. Вашингтонските договори удържат съперничеството между военноморските сили. При тези обстоятелства Съединените щати могат да ограничат армията си до твърде ниска численост (около 140 000 редовен състав), макар че си позволяват и създаването на съвременни военновъздушни сили с приемлива численост, а на военния флот е разрешено да разработи програмата за самолетоносачи и тежки кръстосвачи[149]. Както може да се очаква, генерали и адмирали се оплакват заради недостатъчните кредити, получавани от Конгреса, взети са заплашващи националната сигурност мерки (като решението на Стимсън от 1929 г. за премахване на службата за подслушване с мотива, че „джентълмените никога не четат чужди писма“)[150], но в действителност това е десетилетие, по време на което в икономическата сфера

Съединените щати си остават гигант, а във военната са сила от среден мащаб. Може би този спокоен период се дължи и на факта, че Съединените щати не разполагат с висше гражданско-военно ведомство, което да разрешава спорните стратегически въпроси, като Комитета за имперска защита в Англия или техния по-късно създаден Съвет за национална сигурност. Налице е всичко, с изключение на едно – кога американският народ ще отхвърли идеята за война.

Водещата роля на САЩ за изпадането във финансов колапс през 1929 г. бе описана по-горе[151]. Онова, което има много по-съществено значение за измерването на относителната национална мощ, е, че всяка следваща криза и тарифна война ще навреждат много повече, отколкото на която и да е икономика. Ако това е отчасти следствие от сравнително неуправляемата и променлива природа на американския капитализъм, влияние оказва и важното решение за приемането на протекционизма с митническите тарифи Смут–Холи от 1930 г.

Въпреки оплакванията на щатските фермери и на свързани с индустрията парламентарни групи от неравностойната конкуренция индустриалната и земеделската продукция на страната е такава, че – както ясно показват излишъците в експорта – скъсването на преките търговски връзки със света ще ощети повече американските износители, отколкото всички останали. „От 98,4 милиарда долара през 1929 г. брутният национален продукт на страната три години по-късно е останал едва наполовина. Почти петнайсет милиона работници са изгубили работата си и са останали без средства за препитание... През същия период стойността на американския износ се е понижила от 5,24 на 1,61 милиарда долара – спадът е 69 %“[152]. Докато останалите народи бързо се прехвърлят върху палубата на останали без пробойни протекционистки блокове, онези от американските производства, които изцяло разчитат на износа, са разорени. „До 5 милиона долара спада през 1932 г. експортът на жито, който преди десет години възлиза на 200 милиона. От 541 млн. долара през 1929 експортът на автомобили пада през 1932 г. до 76 милиона“[153]. Цялата световна търговия изпада в колапс, но още по-бърз е сривът в дела на американската външна търговия – от 13,8 % през 1929 г. до по-малко от 10 % през 1932 г. Нещо повече, докато към края на 30-те години някои от другите по-големи страни непрекъснато разширяват производството си, Съединените щати през 1937 г. все още изпитват ударите на болезнения икономически спазъм, който срива голяма част от постигнатото. Но поради онова, което ще бъде наричано „независима световна икономика“[154], напливът към станалите много по-резервирани, отколкото през 20-те години, търговски блокове, вторият остър икономически срив на Съединените щати няма да ощети останалите страни така тежко. Последицата от всичко това е, че делът на САЩ от световното промишлено производство остава по-нисък, отколкото през която и да е от годините след 1910 (виж таблица 30).

ТАБЛИЦА 30

Промишлено производство в света, 1929–1938 г.[155]

(в проценти)

	1929	1932	1937	1938
Съединени щати	43,3	31,8	35,1	28,7
СССР	5,0	11,5	14,1	17,6
Германия	11,1	10,6	11,4	13,2
Обединено кралство	9,4	10,9	9,4	9,2
Франция	6,6	6,9	4,5	4,5
Япония	2,5	3,5	3,5	3,8
Италия	3,3	3,1	2,7	2,9

Тежестта от преживения срив и намаляващият дял на външната търговия от брутния национален продукт са причината американската политика по времето на Хувър и особено при Рузвелт да се вглежда все повече в себе си. Поради влиянието на привържениците на изолационизма и нетърпящото отлагане решение на Рузвелт за вътрешните проблеми едва ли би могло да се очаква президентът да съсредоточава вниманието си върху международните работи, което както Кордел Хъл, така и Държавният департамент изискват от него. Независимо от това и заради особено важната роля, която Съединените щати продължават да играят в световната икономика, има известно основание в критиката към „приоритета на вътрешното възстановяване“ и в „искането за появата на незабавни действия и резултати (и) създаването на такава присъща на нацията политика, необръщаща съществено внимание на отражението, което американските програми биха имали върху другите народи“[156]. Забраната от 1934 г. за предоставянето на заеми на което и да е чуждестранно правителство, просрочило изплащането на военните задължения, оръжейното ембарго в случай на война и малко по-късната забрана за отпускане на заем на всяка воюваща страна правят англичаните и французите необичайно предпазливи, когато решават да се противопоставят на фашистките държави. Порицанието на Италия през 1935 г. е съпроводено от огромно нарастване на нефтените доставки за режима на Мусолини, което парализира английското адмиралтейство. Различните ограничителни мерки срещу Германия и Япония, взети донякъде в отговор на извършените от тях нашествия, „имат за цел да (ги) противопоставят, като на противниците на тези страни не бъде оказвана съществена подкрепа. Свободната от ограничения икономическа дипломация създава неприятели, без да печели приятели или да подкрепя изгодни съюзници“[157]. Може би най-съществената последица – отделно от отговорността, която трябва да бъде споделяна – са подозренията, възникнали между Уайтхол и Вашингтон, тъкмо когато диктаторските държави отправят своето предизвикателство[158].

Но през 1937 и 1938 г. самият Рузвелт сякаш също е много притеснен от фашистката заплаха, въпреки че американското обществено мнение и икономическите трудности му пречат да поеме инициативата. Неговите послания до Берлин и Токио стават по-категорични, поощрението на Англия и Франция е по-сърдечно (въпреки че това едва ли в близко време ще помогне на тези две демокрации). През 1938 г. се провеждат поверителни военноморски разговори за преодоляването на двойната заплаха Япония и Германия. „Предупредителната“ реч на президента е първото указание, че той ще пристъпи към икономически дискриминационни мерки спрямо диктаторските държави. При това върху Рузвелт оказват вече и давление за широкомащабно разгръщане на военните разходи. Както сочат и данните в таблица 26 по-горе, дори през 1938 г. Съединените щати изразходват за въоръжаване по-малко средства, отколкото Англия и Япония, и само част от изхарчените от Германия и Съветския съюз суми. Въпреки това от 1937 до 1938 г. самолетното производство е в действителност удвоено, а през последната година Конгресът приема изключителния по своето значение закон за флота, позволяващ мощното разрастване на военноморските сили. По същото време се провеждат и изпитанията на прототипа на бомбардировача Б-17, военноморските части разработват основните принципи на своите десантни операции, а армията (макар че все още не разполага с приличен танк) се опитва да се справи с проблемите на бронетанковата война и планира да мобилизира огромни бойни части[159]. Нито един от родовете войски не е напълно готов, когато избухва войната в Европа, но спрямо изискванията на съвременното бойно дело са в по-добра форма, отколкото през 1914 г.

Но дори такива мерки за превъоръжаване едва ли могат да обезпокоят икономика от величината на американската. Основната ѝ черта в края на 30-те години се крие до голяма степен в нейната *недостатъчна натовареност*. През 1939 г. безработните са десет милиона, но въпреки това производителността за един работен час е рязко повишена след инвестициите за транспортни производствени линии, електромотори (изместили парните машини) и по-съвършените методи на управление. Разбира се, това не може да бъде представено в *абсолютни* данни за производителността заради значителното ограничаване на часовата заетост на работната сила. Поради пониженото търсене, на което с нищо не „помага“ и рецесията през 1937–1938 г., разработените съобразно „Новия курс“ проекти не могат да създават нужните на икономиката стимули и да се възползват от предимствата на недокрай оползотворяваните производствени мощности. През 1938 г. например Съединените щати произвеждат 26,4 млн. тона стомана, което е далеч над германските 20,7, съветските 16,5 и японските 6 милиона, въпреки че стоманената индустрия на споменатите три страни работи с пълен капацитет, докато *две трети* от американските стоманодобивни заводи стоят ненатоварени. Оказва се, че програмите за тежко превъоръжаване скоро ще премахнат тази незаетост[160]. Получените през 1940 г. пълномощия за удвояване (!) на военноморския боен флот, изграждането на планираните от военновъздушните части 84 формирования със 7800 бойни самолета, създаването (със Закона за избирателна военна служба и обучение) на армия от близо 1 милион души се осъществяват от икономика, която, за разлика от страдащата от тежки структурни проблеми икономика на Италия, Франция и Англия, не е работела на пълни обороти единствено поради депресията. Именно защото Съединените щати разполагат с неимоверно голям свободен капацитет, а икономиката на останалите страни е пренатоварена, най-знаменателната статистика за вникване в изхода на предстоящата битка ще бъдат не данните от 1938 г. за действителния стоманен или индустриален добив, а онези, които се наемат да направят преценка на националния доход (таблица 31) и макар и неточна – на „относителния военен потенциал“ (таблица 32). Тъй като те в действителност ни напомнят, че макар и по-ощетени по време на Голямата депресия, Съединените щати си остават (по думите на генерал Ямамото) един позадрямал исполин.

ТАБЛИЦА 31
Национален доход и военни разходи на Великите сили през 1937 г.[161]

	Национален доход (в млрд. долари)	Военни разходи (в проценти)
Съединени щати	68	1,5
Британска империя	22	5,7
Франция	10	9,1
Германия	17	23,5
Италия	6	14,5
СССР	19	26,4
Япония	4	28,2

ТАБЛИЦА 32
Относителен дял на военния потенциал на Великите сили през 1937 г.[162]
(в проценти)

Съединени щати	41,7 %
Германия	14,4 %
СССР	14,0 %
Обединено кралство	10,2 %
Франция	4,2 %
Япония	3,5 %
Италия	2,5 %
	(Седемте Велики сили 90,5 %)

Събуждането на този исполин след 1938 и особено след 1940 г. предоставя най-важното доказателство за съдбовното значение, което въпросът за *избора на точния момент* има при надпреварата във въоръжаването. Както Англия и СССР, така и Съединените щати полагат сега усилия да запълнят пропастта във въоръжаването, зейнала след подранилите, прекомерно големи военни разходи на фашистките държави. Статистиката показва, че така би могла да постъпи всяка друга страна, в която е налице политическа воля – макар че военните разходи на Съединените щати за отбрана през късната 1939 г. са едва 11,7 % от общия обем на изразходваните средства и близо 1,6 % от брутния национален продукт[163] – далеч, далеч по-нисък процент, отколкото при която и да е от останалите Велики сили. Сравнението между нараслия дял на военните средства от американския брутен национален продукт и размерите на отделяните от фашистките държави суми веднага създават представата, че Съединените щати са най-мощната във военно отношение държава в света. Съществуват и симптоми, че Берлин и Токио осъзнават как такъв ред на нещата ще намали възможностите им за бъдеща експанзия. Случаят при Хитлер се усложнява от презрението му към Съединените щати като изостанала чернобяла сила, но все пак той разбира, че не бива да изчаква средата на 40-те, за да възобнови завоеванията си, защото тогава военното равновесие ще бъде наклонено решително в полза на англо-френско-американския лагер[164]. По-точни са изчисленията на японците, които гледат на Съединените щати по-сериозно – така японският военен флот пресмята, че щом като неговата мощ в бойни кораби в края на 1941 г. ще представлява заслужаващите уважение 70 % от американския военен флот, „през 1942 г. те ще паднат на 65, през 1943 – на 50, а през 1944 – до пагубните 30 %“[165]. Япония, подобно на Германия, също си има силен стратегически мотив по-скоро да се промени, ако така ще избяга от съдбата си на средносилна нация в свят, все по-вече тероризирани от свръхсилните държави.

Кризата се развихря, 1931–1942 г.

Насоките в международната дипломация стават по-лесно разбираеми, когато съотношенията между предимствата и недостатъците на всяка една от Великите сили бъдат анализирани в тяхната цялост и в обвързаността им със съвременната динамика на икономиката и технологиите. От което не следва заключението, че различните *регионални кризи* – дали в Мукден, Етиопия или Швейцария – нямат никаква връзка помежду си или че не биха съществували никакви международни проблеми, ако Великите сили са били по-сговорчиви. Става обаче ясно, че когато възникне регионална криза, държавниците във всяка от големите столици са принудени да разглеждат събитията в контекста на голямата политическа сцена и – може би преди всичко – на техните непосредствени проблеми. Английският министър-председател Макдоналд много точно изтъква това пред своя колега Болдуин, когато Манчжурският въпрос оказва своето влияние върху стерлинговата криза и падането на второто лейбъристко правителство: „Всички ние сме толкова заети с всекидневни грижи, че никога не успяваме да обхванем с поглед цялата ситуация и според това да определяме каква да бъде политиката, а трябва да живеем от едно безпокойство до следващото“[166].

Това е сполучливо припомняне за често нетърпящите никакво отлагане главоболия на политиците – по-скоро практически, отколкото дългосрочни или стратегически. Но дори след като английското правителство успява да си поеме дъх, по нищо не може да се разбере дали не обмисля промяна на благоразумната си политика спрямо завладяването на Манчжурия от Япония. Отделно от постоянните грижи, нужни за уреждане на икономическите проблеми и за успокояване на общественото неодобрение спрямо намесата в Далечния изток, английските лидери са наясно и с натиска от страна на доминионите за мир, и с достигналото до пълен срив състояние на имперските отбранителни сили в регион, където Япония се радва на стратегическо предимство. В действителност има много англичани, които одобряват решението на Токио да се справи с развилнелите китайски националисти, и още по-голям брой, които желаят добрите взаимоотношения с Япония да продължат. Дори след като тези чувства избледнеят, единственият начин Уайтхол да предприеме по-строги действия след нови японски нашествия е те да бъдат в съгласие с Обществото на народите или с друга велика сила.

Но самото Общество, въпреки своите достойни за възхита принципи, не разполага с никакви действени средства, за да предотврати японската агресия, с изключение на въоръжените сили на своите ръководни членове. Така измъкването му чрез създаването на анкетна група (Комисията „Литън“) просто предоставя на силите възможност да отлагат наказателните мерки, докато в това време Япония си продължава агресията. Сред по-големите страни само Италия няма конкретни интереси в Далечния изток. Въпреки своите задоволителни търговски и военни връзки с Япония Германия предпочита да се отдръпне и да следи дали японският „реваншизъм“ ще успее да създаде удобен прецедент в Европа. Съветският съюз е засегнат от японската агресия, но поради малката вероятност да бъде поканен от останалите сили за съдействие не възнамерява да се пробутва самичък. А както може да се отгатне, французите са изправени пред дилема – не изпитват никакво желание да наблюдават нещо, което прилича на предложение за промяна на съществуващите териториални граници и за пренебрегване на резолюциите на Обществото. От друга страна, разтревожени от тайното германско превъоръжаване и необходимостта да запазят статуквото в Европа, французите изпадат в ужас при мисълта за възникващата в Далечния изток бъркотия, която ще отвлече вниманието, а може би и военните сили, далеч от германския проблем. Докато пред обществеността Париж твърдо стои зад принципите на Обществото, скрито дава на Токио да разбере, че влиза в положението на Япония с проблемите ѝ в Китай[167]. За разлика от тях правителството на Съединените щати – поне доколкото го представлява държавният секретар Стимсън – не намира никакво извинение за действията на Япония, след като с право вижда в тях заплаха пред свободната търговия в света, от която, поне на теория, е така зависим американският начин на живот. Но принципното порицание на Стимсън не допада нито на Хувър, който се бои от възможните последици, нито на английското правителство, което пред опълчването предпочита по-лекото шамаросване. Последиците са спорът в порядъчно дебелата преписка Стимсън–Хувър и (което е познаменателно) предадената в наследство подозрителност между Вашингтон и Лондон. Така се предлага потискащ, но убедителен пример за същността на онова, на което един учен дава определението „предели на външната политика“[168].

Дали японското настаняване в Манчжурия през 1931 г. се извършва[169] със или без знанието на правителството, е по-маловажно от факта, че тази акция успява и продължава, без всъщност Западът да бъде в състояние да направи каквото и да е. Най-важната последица е, че Обществото на народите фактически е неспособно да предпазва от агресия и че трите западни демокрации не са дорасли до съвместни действия. Това става пределно ясно и при протичащите по същото време в Женева дебати за разоръжаването по суша и въздух. Съединените щати, разбира се, отсъстват, но англо-френските различия по търсения отговор на германското искане за „равноправие“ и продължаващите английски извъртания за предоставянето на гаранции, които да облекчат страховете на Франция, означават, че непознатият Хитлеров режим може да напусне преговорите, като денонсира съществуващите договори, без да се бои от някакво възмездие[170].

Появата на германската заплаха през 1933 г. още повече засилва напрежението в англо-френско-американското „разбирателство“ по време, когато Световната икономическа конференция е разтурена и трите демокрации си създават собствена валута и търговски групировки. Въпреки че Франция е най-пряко заплашена от Германия, Англия е, която чувства, че може да бъде извършено тежко посегателство върху свободата ѝ да маневрира. През 1934 г. кабинетът и Комитетът за нуждите на отбраната приемат, че докато Япония представлява най-непосредствената опасност, най-дълготрайната засега заплаха е Германия. И след като не е възможно да бъдат неумолими и към двете сили, важно е в единия от тези райони да бъде постигнато помиряване. Докато някои кръгове проявяват благосклонност към подобряването на връзките с Япония, за да бъдат в състояние по-здраво да противостоят на Германия, Форин офис се опитва да внушава, че едно англо-японско споразумяване в Далечния изток ще съсипе деликатните отношения на Лондон със Съединените щати. От друга страна, на желаещите да отдават предимство на подсилената английска отбрана в Далечния изток имперски и военноморски среди трябва да бъде посочвано, че не е възможно да извръщат гръб на френските страхове от германския реваншизъм и (след 1935 г.) на жизненоважната, за да бъде пренебрегвана, растяща заплаха от Луфтвафе. Затова до края на десетилетието политиците в Уайтхол мислят как да избягат от тази стратегическа дилема – сблъсък с потенциалните неприятели от двата края на Земното кълбо[171].

Все пак през 1934 и 1935 г. задача от такъв род изглежда обезпокояваща, но не мъчителна. Режимът на Хитлер е наистина непривлекателен, но въпреки това показва изненадващото желание да уговаря споразумение с Полша. Във всеки случай Германия е все още доста по-слаба във военно отношение и от Франция, и от Русия. Нещо повече, опитите на германците да влязат в Австрия, последвани от убийството на Долфус* през 1934 г., предизвикват Мусолини да разположи войска в прохода Бренер като предупреждение. Изгледите Италия да бъде асоциирана към Великите сили са удобство, особено за Франция, която търси пътища за съставянето на коалиция към „фронта Стреза“** през април 1935 г. Почти по същото време и Сталин дава да се разбере, че той също желае да се присъедини към „миролюбивите“ държави и през 1935 г. Съветският съюз не само влиза в Обществото на народите, но сключва и договори за ненападение с Париж и Прага. Въпреки че Хитлер показва открито своето несъгласие с едно ново Локарно на Изток, Германия изглежда здраво обградена от всички страни. В Далечния изток кротичко се спотайва и Япония[172].

Но през втората половина на 1935 г. тази обнадеждаваща обстановка бързо се разпада, без Хитлер да е помръднал и пръст. Различните англо-френски схващания спрямо „проблема за сигурността“ са вече разбудени посредством английското притеснение пред подновените връзки на Франция с Русия, от една страна, и англо-германското военноморско споразумение от юни 1935 г., от друга. И двете предохранителни мерки за постигането на пълна сигурност са приети едностранно – Франция е водена от желанието да включи СССР в европейското равновесие на силите, Англия жадува да се удовлетворят военноморските ѝ потребности в европейските води и в Далечния изток. Но според „съседа“ всяка такава стъпка е осъдителна и предупреждава Берлин[173]. Дори и да е така, противоречия от този род са пакостни, но не и катастрофални, което не може да се каже за решението на Мусолини да завладее Абисиния, последвано от поредица местни конфликти, и мегаломанската му амбиция да основе нова Римска империя. Това също е пример за регионален спор, но с твърде големи разширения в границите. За французите, втрещени от идеята за превръщането на един потенциален съюзник в непримирим враг, целият абисински епизод е истинско бедствие: да се позволява крещящо погазване на принципите на Обществото на народите е обезпокоително, а от страна на Мусолини това е груба проява на сила. От друга страна, вкарването на Италия в германския лагер ще бъде ужасяващ акт на безразсъдство в пълния смисъл на понятието реална политика, но вероятността последното да окаже влияние върху английските идеалисти е твърде малка[174]. Дилемата на Уайтхол все пак става още по-тежка, след като трябва да се справя не само с все по-големите вълнения сред обществеността от крещящото нарушаване на принципите на Обществото, но и с безпокойствата как ще постъпи Япония в Далечния изток, докато Западът е зает с бъркотията в Средиземноморието. Докато Франция се бои, че скарването с Италия може да изкуши Хитлер да влезе в Рейнската област, Англия се съмнява, че абисинската авантюра може да окуражи Япония да разшири още повече експанзията в Азия, след като точно по същото време Токио е на път да обяви сключените военноморски договори за недействителни и да пристъпи към свободно изграждане на флота си[175]. Погледнато най-общо, прави са и двете страни – трудното, както обикновено, идва при изглаждането на неотложен проблем, който има по-трайни последици.

Първи се потвърждават френските страхове. Англо-френското предложение за преразпределение на Североизточна Африка в полза на Италия (Пактът „Хор–Лавал“)* довежда до избухналото, особено сред английското общество, негодувание. Но докато правителствата в Лондон и Париж се разкъсват да успокояват тези настроения и едновременно да изясняват стратегическите и икономическите основания, защо не трябва да тръгват на война с Италия, Хитлер е на път да заповядва окупиране на демилитаризираната Рейнска област (1936 г.). Казано на военен език, това намерение изобщо не представлява особено голям риск. Едва ли тогава съществува и най-малката вероятност Франция да предприеме ударна офанзива срещу Германия, напълно изключено е да го направят и англичаните[176]. Но това ново нарушение на Версайския договор, както и пълното отхвърляне на споразуменията от Локарно повдигат основния въпрос – съществува ли, или не международно приемливо средство за промяна на установеното положение. Поради пропадналите опити на членовете му да спрат нашествието на Мусолини през 1935–1936 г. Обществото на народите е вече напълно дискредитирано. То е изиграло незначителна, ако изобщо е играло някаква роля, както по време на Испанската гражданска война например, така и при разгърнатото нашествие на Япония в Китай през 1937 г. Ако следващите опити за извършване на промени в съществуващия териториален ред ще бъдат предотвратявани или поне контролирани, това трябва да се извършва чрез решителните действия срещу реваншистките държави от страна на притежаващите „статукво“ сили.

---

* Долфус, Енгелберт (1892–1934) – федерален канцлер на Австрия и министър на външните работи след 1932 г., убит от австрийските националсоциалисти (*б. р.*).

**„Фронт Стреза“ – сближение на позициите на Англия, Франция и Италия, постигнато на конференцията в гр. Стреза през 1935 г., за париране действията на нацистския режим в Германия, който нарушава Версайската система (осъждане на възстановяването на общата военна повинност в Германия, гарантиране независимостта на Австрия); на практика не постига своите цели (*б. р.*).

* Пакт „Хор–Лавал“ – тайно съглашение между английския външен министър Самюъл Хор и френския му колега Пиер Лавал от декември 1935 г. във връзка с италианската агресия срещу Етиопия; препоръчва на последната да направи териториални и други отстъпки на агресора (*б. р.*).

Но заплахата да прибягнат до оръжие съвсем не изглежда практически осъществима за която и да е от споменатите на второ място държави. В действителност тъкмо когато фашистките държави започват да се сближават (през ноември 1937 г. Германия и Япония подписват техния антикоминтерновски пакт, малко след като Мусолини е огласил Оста „Рим–Берлин“), техните потенциални опоненти са станали още по-разединени и вглъбени в себе си[177]. Независимо от възмущението на американците от японското нашествие и бомбеното нападение над „Панай“ 1937 не е благоприятната година, през която Рузвелт може да предприеме решителни действия отвъд океана, дори и да има желание – икономиката е под ударите на нов срив, а Конгресът приема по-строги от когато и да е закони за неутралитет. След като единственото, което президентът може да предложи, са укоризнените, но нищо необещаващи думи, неговите действия само „допринасят за засилването на англо-френските съмнения в американската благонадеждност“[178]. Макар и по напълно различен начин, Сталин също е зает с вътрешни проблеми, тъй като по това време организираните от него чистки и монтирани съдебни процеси достигат до най-високата си точка. Макар че коварно разширява подкрепата за Испанската република по време на Испанската гражданска война, той ясно осъзнава, че за много хора на Запад „червеноризците“ са още по-неприятни, отколкото „черноризците“ и че ще бъде изключително опасно да влиза в открит сблъсък с Оста. Действията на Япония в Далечния изток и подписването на антикоминтерновския пакт го правят още по-предпазлив.

Но през периода 1936–1937 г. най-тежко засегнатата е без съмнение Франция. Не само защото икономиката ѝ пропада, а вътрешната ѝ политика е така разединена, че някои наблюдатели я виждат пред прага на гражданска война, но и защото изпипаната ѝ система за сигурност в Европа е почти напълно срината от поредицата съсипващи удари. Повторното завземане на Рейнската област от германците не дава никаква възможност на френската армия да предприеме настъпателни действия, за да притисне Берлин. Сега страната изглежда застрашително уязвима от Луфтвафе, а френските военновъздушни сили са отживели времето си. Абисинската афера и Оста „Рим–Берлин“ превръщат Италия от потенциален съюзник в непредсказуем и опасен враг. Отдръпването на Белгия в изолация обърква плановете за отбрана на северните френски граници и не съществува (поради цената) никакъв начин да бъде продължена линията „Мажино“, за да запълни тази празнина. Испанската гражданска война разкрива ужасяващата перспектива в тила на Франция да се появи фашистка, подкрепяща Оста държава. Докато в Източна Европа Югославия енергично и по-отблизо се е счепкала с Италия, Малката Антанта изглежда е пред издъхване[179].

При тези тежки, почти парализиращи обстоятелства ролята на Англия придобива решаващо значение, когато (май 1937 г.) Невил Чембърлейн сменя Болдуин на министър-председателския пост. Загрижен за икономическата и стратегическата уязвимост на страната си и самият той ужасен пред изгледите за война, Чембърлейн решава да пресече пътя на всяка бъдеща криза в Европа, като отправи „позитивни“ предложения, удовлетворяващи „болките“ на диктаторите. Изпълнен е с подозрения към Съветския съюз, с пренебрежение към „многословието“ на Рузвелт, с досада към онова, което той смята за френска непоследователна политика на непримиримост и инертност. Като счита Обществото на народите за напълно неспособно, министър-председателят се заема със собствената си стратегия да осигури траен мир чрез взаимни отстъпки. Лондон още преди това вдига шум пред Берлин за търговските и колониалните концесии. Участието на Чембърлейн се състои в засилване на темпото поради желанието му той самият да обсъжда териториалните промени в Европа. В същото време и тъкмо защото според него най-голямата заплаха представлява Берлин, министър-председателят изгаря от нетърпение да подобри взаимоотношенията с Италия, воден от желанието да откъсне тази страна от Оста.[180] Всичко това е обвързващо и спорно и става причина *inter alia* за оставката на външния министър на Чембърлейн Идън в началото на 1938 г., за критичното отношение в страната на растящия брой несъгласни с компромисите и засилва подозренията във Вашингтон и Москва, докато министър-председателят се опитва да доказва колко много от смелите ходове в историята на дипломацията също са били противоречиви. Безспорният пропуск в стратегията на Чембърлейн, долавян от някои в Европа, но не и от мнозинството, е, че в основата си Хитлер е *твърдо решен* да установи бъдещ териториален ред, при който отделни дребни спогодби никога няма да бъдат удовлетворявани.

Но ако този извод става ясен през 1939 г. и още по-недвусмислен в периода 1940–1941 г., по време на кризисната 1938 г. той не е понятен за англичаните, още по-малко за френското правителство. Завладяването на Австрия през пролетта на същата година е неприятна илюстрация на Хитлеровата склонност към непредизвестени ходове, но кой ли може наистина да има нещо против правилото, че германците си остават германци? Това във всеки случай още повече засилва у Чембърлейн убеждението, че въпросът с германоезичното малцинство в Чехословакия трябва да бъде уреден, докато кризата не е принудила Великите сили да го сторят чрез война. Въпросът със Судетите е, разбира се, много по-отдавнашен – Чехословакия също има международно гарантирани суверенни права и желанието на Великите сили от Запад да изпълняват сега желанието на Хитлер изглежда повлияно повече от егоистични страхове, отколкото от ясно определени принципи. Това с нищо не променя факта, че по това време

Хитлер е единственият подготвен да се сражава водач и е наистина сърдит, че изгледите да смаже чехите се отдалечават поради отстъпките, които е получил по време на Мюнхенската конференция. И както винаги, за Велика война между силите е нужно да се преброи до две, а през 1938 г. няма нито един желаещ да се превръща в Хитлеров опонент[181].

Тъй като на Запад политическата и обществената воля за война отсъстват, едва ли има някакъв смисъл да се навлиза в продължителни дебати какво би могло да се случи, ако Англия и Франция се сражават на страната на Чехословакия. Въпреки всичко внушенията на някои апологети на омиротворяването, че военното равновесие не е толкова изгодно за Германия, нямат никаква стойност[182]. Напротив, вижда се, че след Мюнхенското споразумение равновесието „се наклонява“ все повече в услуга на Хитлер. Отстраняването на Чехословакия през март 1939 г. като реална, средно значима европейска сила, влизането на германците във владение на чешките военни съоръжения, фабрики и суровини засилват подозренията на Сталин, че Западът придава по-голямо значение на действащите в полза на Лондон и Париж фактори – като значителното нарастване на английското оръжейно производство, още по-тясното англо-френско военно сътрудничество и обръщането на мнението в Англия и доминионите в подкрепа на противопоставянето срещу Хитлер. В същото време Чембърлейн не успява (януари 1939 г.) да откъсне Италия от Оста, нито пък да я възпре от посегателства към Балканите, въпреки че Мусолини поради лично негови, особено важни причини не възнамерява веднага да се бие на страната на приятеля си диктатор във война между Великите сили срещу западните страни.

Затова когато в късната пролет на 1939 г. Хитлер започва да затяга примката около Полша, възможностите за избягване на конфликта са помалки, отколкото през предишната година – *още* по-малки ще се окажат и изгледите за обща англо-френска победа. Анексирането на „непотребната“ част на Чехословакия от германците през март 1939 г. и станалото месец по-късно навлизане на Италия в Албания карат демокрациите поради нарастващия обществен натиск да предложат гаранции на Полша, Гърция, Румъния и Турция, като по този начин обвързват Западна Европа със съдбата на Източна Европа до степен, каквато никога дотогава англичаните дори не са замисляли. Полша вече не може да бъде открито подкрепяна от западните страни и всяка *косвена* помощ ще бъде дребна във време, когато френската армия е преминала в стратегическа отбрана, а англичаните са концентрирали толкова голяма част от ресурсите си за подобряване на въздушната отбрана на страната. Единствената пряка помощ за Полша може да дойде от Изток, но щом правителството на Чембърлейн не е във възторг от подписването на споразумение с Москва, поляците на свой ред няма да допуснат настаняването на Червената армия върху територията им. След като за Сталин натрапчивата грижа е да печели време и да стои по-далеч от войната, а Хитлер се нуждае от все по-голям натиск върху западните страни, за да предадат Полша, двамата диктатори имат отдавнашен интерес да се „спазарят“ за сметка на Варшава независимо от идейните различия помежду им. Дошлото като удар оповестяване на пакта Молотов–Рибентроп (23 август 1939 г.) не само заякчава стратегическите позиции на Германия, но прави войната върху земите на Полша наистина невъзможна. Този път Лондон и Париж нямат свободата да изберат „омиротворяването“ въпреки икономическите и военните обстоятелства, подчертавани (може би повече, отколкото през предишната година) при избягването на конфликта между Великите сили[183].

По този начин избухването на Втората световна война отново заварва Англия и Франция настроени враждебно към Германия и, както и през 1914 г., оттатък Ламанша е изпратен британски експедиционен корпус, докато англо-френските военноморски сили разполагат своята военновременна блокада[184]. Въпреки всичко стратегическите измерения на тази война в редица други отношения са напълно различни от предишната, те са и по-неблагоприятни за съюзниците. Няма източен фронт, а политическото съгласие между Берлин и Москва да разделят Полша води също и до сключването на търговски споразумения, така че ускоряването на притока с изпращаните от Русия суровини непрекъснато заличава въздействието на блокадата върху германската икономика. Наистина през първата година след започването на войната запасите на Германия от нефт и други суровини са все още отчайващо малки, но производството на заместители, шведската желязна руда и нарастващите доставки от Русия спомагат за преодоляването на големия дефицит. Освен това мудността на съюзниците по Западния фронт показва, че нефтът и амунициите на Германия не са използвани твърде интензивно. И в заключение, няма го допълнителното бреме от съюзници, които Германия да подкрепя, като Австро-Унгария по време на войната от 1914–1918 г. Ако в конфликта от септември 1939 г. се включеше и Италия, дефицитът в икономиката ѝ можеше да създаде твърде големи затруднения за оскъдните запаси на Райха и съвсем естествено да обърка шансовете пред германското нападение на Запад през 1940 г. Разбира се, съучастието на Италия би създавало затруднения на англо-френските позиции в Средиземноморието, макар и може би не толкова големи, и неутралитетът на Рим го превръща в полезен за германската търговия канал – това е причината мнозина от берлинските стратези да таят надеждата, че Мусолини ще остане встрани[185].

Това, че „телефонната война“ все още не е поставила на изпитание германската икономика, наистина позволява на Германия да усъвършенства онези елементи на националната стратегия, които създават толкова силното превъзходство на Вермахта – действаща военна доктрина, смесени въоръжени сили, оперативно-тактически военновъздушни части и нападения чрез разсредоточени бойни действия. Полската кампания особено силно потвърждава резултатността на бойните действия *Blitzkrieg*, показва поредица от слабости (които могат да бъдат поправени) и засилва вярата на германците, че ще бъдат в състояние да прегазят врага посредством бързи, изненадващи удари и пълно съсредоточаване на военновъздушна и бронетанкова мощ. Това отново и с лекота е демонстрирано чрез бързото преминаване през Дания и Холандия, въпреки че географското положение прави Норвегия както недостъпна за германските бронирани дивизии, така и труден обект за действията на английските военноморски сили, което е причината тази кампания да бъде толкова кратка още преди да бъде наложено германското надмощие. Но най-добрият пример за превъзходството на германските бойни принципи и способност за оперативно-тактически действия е атаката срещу Франция през май–юни 1940 г., когато по-многобройните, но не добре организирани съюзнически пехотни и бронетанкови части са разкъсани от танковите и моторизираните пехотни сили на Гудериан. По време на тези схватки нападателите се радват на значително превъзходство по въздух. Затова за разлика от сраженията през 1914–1916 г., в които нито един от противниците не показва особено умение да се ориентира в по-съвременните изисквания за водене на бой, сраженията от 1940 г. доказват преимущества, които, изглежда, се дължат на най-после излязлата от дълго продължилата слабост германска икономика[186].

И още нещо, чрез толкова убедителната си победа през 1939–1940 г. германската военна машина до голяма степен разширява и своя достъп до източници на нефт и други суровини. Тя напълно оплячкосва победените си врагове. Елиминирането на Франция и Англия поради очевидната им неспособност да предприемат по-мащабни военни операции означава също така, че запасите на Вермахта не са сериозно изтощавани от интензивни сражения. Прокарана е сухопътна връзка към испанските суровини, шведската руда вече не се изпраща на съюзниците, докато прикриващата своя ужас от бързите успехи на Хитлер Русия трупа своите запаси. При тези обстоятелства влизането на Италия във войната, тъкмо когато Франция е повалена, не е пречка, която би могла – както действително става – да предислоцира английските войски от Европа в Близкия изток, макар че явната неспособност на Италия да се сражава разкрива колко много са я надценявали през 30-те години[187].

Трудно е да се каже колко продължителна би била войната, ако в нея останат да се сражават само тези три страни. Британската империя при управлението на Чърчил е решена да продължи борбата и мобилизира огромен брой хора и боеприпаси, като през 1940 г. например изпреварва Германия в производството както на самолети, така и на танкове[188]. И тъй като собствените златни и доларови авоари на Англия са недостатъчни, за да заплаща американските доставки, Рузвелт успява да отмени законите за неутралитета и да убеди Конгреса, че ще бъде в интерес на собствената национална сигурност страната да подкрепи Англия чрез договори ленд-лийз, споразумение за „базиране на разрушителите“, охрана на конвоите и т.н.[189]. Основното изискване е и на двете основни воюващи страни да бъдат предоставени условия, при които едната да не бъде в състояние да нанася значителни щети на другата. Ако посредством „битката за Англия“ бъде изключена инвазията на германците оттатък Ламанша, неравновесието на сухопътните сили ще постави влизането на английски военни части в Европа извън всякакво съмнение. Бомбените нападения над Германия окрилят духа на англичаните, но на този етап нанасят твърде незначителни щети. Надводният боен флот на германците няма позиции, откъдето да се заеме с Кралския флот, затова се задоволява с отделни нападения в Северния Атлантически океан. От друга страна, поради по-съвременната тактика на Дьониц* и допълнителните подводници десантните акции са по-опасни отвсякога. Военните части на Британската империя с лекота превземат позициите на италианците в Северна Африка, Сомалия и Абисиния, но безкрайно трудно излизат наглава с взривоподобния начин на воюване, прилаган от частите на Ромел в Африка или от германските окупационни сили в Гърция. Затова втората година от определената по-късно като „последна европейска война“ се характеризира по-скоро с извоювани в отбрана победи и незначителни печалби, отколкото с величави схватки и завоевания[190].

Затова съдбоносното решение на Хитлер през юни 1941 г. да завладява Русия неминуемо променя цялостните измерения на конфликта. В стратегическо отношение това означава, че сега Германия трябва да се сражава на няколко фронта и по този начин отново да се изправи пред собствената си дилема от 1914–1917 г. – това е особено тежко за Луфтвафе, чиито дивизии са пръснати из Изтока, Запада и в Средиземноморието. Показва също така, че позициите на Британската империя в Близкия изток – които със сигурност са щели да бъдат превзети, ако Хитлер е дислоцирал там една четвърт от войските и самолетите, използвани в Операция „Барбароса“ – ще останат подобно на Британските острови като трамплин за бъдеща контраофанзива. Над всичко по важност обаче стоят необятните територии и пълното материално-техническо осигуряване на сражаващите се на стотици мили в дълбините на Русия, те подриват най-голямото предимство на Вермахта – умението му да предприема шокови атаки с цел да смаже врага, докато неговите собствени боеприпаси не са започнали да намаляват и военната му машина не е забавила ход. В противовес на поразяващата с внушителните си размери фронтова мощ, събрана от Германия и от съюзниците през юни 1941 г., тиловото обезпечаване и боеприпасите от втория ешелон са минимални, особено поради лошата пътна мрежа. Никой и не помисля за войната през зимата, тъй като смятат, че до три месеца битката ще бъде приключена. Германската самолетна продукция през 1941 г. е чувствително по-ниска, отколкото на Англия или Русия, да не говорим за Съединените щати. Вермахтът има далеч по-малък брой танкове от Русия, при интензивните сражения бързо намаляват запасите от нефт и алуминий[191]. На бойното поле. Вермахтът е невероятно боеспособен и абсурдните заповеди на Сталин за дислокации преди самото начало на нападението позволяват на германците да убият или да пленят три милиона руснаци през първите четири месеци – въпреки това войната не може да бъде разрешена от само себе си. Русия е в състояние да понесе ужасяващи загуби на хора и екипировка, да отстъпи милиони квадратни километра територия и пак да остане непобедена. Завладяването на Москва или дори пленяването на самия Сталин няма да принуди страната да се предаде поради нейните необхватни по размерите си резерви. Или казано с две думи, това е една безкрайна война и Третият райх, въпреки своите впечатляващи успехи и бойно съвършенство, не е готов да я води.

Би ли могла Русия да оцелее с германска армия пред вратите на Москва *и* тежки японски нападения върху Сибир през декември 1941 г., е съвършено различен, примамващ към размисъл, но не намиращ отговор въпрос. С подписването както на Тристранния пакт (септември 1940) с Германия и Италия, така и по-късно (април 1941) на договора за неутралитет със Съветския съюз, Япония се надява да задържи Русия, докато концентрира сили за своята експанзия на юг. Но при вестта за напредването на Германия към Москва мнозина в Токио отново се изкушават от война срещу Русия. Ако вместо да предприеме операциите на юг, японската армия удари върху традиционния си враг в Азия, на Рузвелт би му било още по-трудно да убеди американския народ да влезе в подобна война, а подкрепата, която би могла Англия да предостави на Русия в Далечния изток (стига Чърчил да влезе в този конфликт), би била минимална. Вместо да се съобрази с този ужасяващ, разгърнат на два фронта сценарий, Сталин успява в края на 1941 г. да изтегли своите отлично подготвени, калени на студ дивизии от Сибир, за да притъпят удара от германската офанзива, и след това отново да ги върне обратно[192]. Въпреки това решението за разширяване на юг е напълно логично според Токио. Ембаргото на Запада върху търговията с Япония и замразяването на авоарите ѝ през юли 1941 г. (последвали завладяването на Френски Индокитай от Япония) стават причина и войската, и флотът напълно да осъзнаят, че докато отстъпват пред американските политически внушения *или* се опитват да си присвояват нефта и доставяните от Югоизточна Азия суровини, ще бъдат само за броени месеци икономически смазани. Следователно след юли 1941 г. воденето на война срещу Русия на север става действително невъзможно, а военните операции на юг – наистина неизбежни. Но докато американците решават дали да стоят със скръстени ръце и да наблюдават как Япония сама си прибира Борнео, Малая и Холандските Източни Индии, техните военни съоръжения в Западния Атлантически океан и базираният в Пърл Харбър флот са разгромени. Водени от единствената цел да удължат действието на „китайския инцидент“, японските генерали смятат сега за нужно да подкрепят широкомащабни военни операции на хиляди мили далеч от дома против цели, за които едва ли са и чували[193].

---

* Дьониц, Карл (1891–1980) – германски адмирал, командвал подводния флот (1936–1943), военноморския флот (1943–1945), райхсканцлер (май 1945 г.), осъден в Нюрнберг на 10 години затвор като военнопрестъпник (*б. р.*).

Декември 1941 г. бележи втория по важност повратен момент от войната, която сега се превръща в глобална. Руските контранастъпления край Москва през същия месец потвърждават, че тук най-после германският *Blitzkrieg* е претърпял провал. И въпреки че зашеметяващата поредица от японски успехи през първите шест месеца на Тихоокеанската война нанася тежки удари на съюзниците, фактът, че не е загубена никаква територия, има жизненоважно значение от гледна точка на голямата стратегия. Още по-важно е, че действията на Япония и необоснованата декларация на Хитлер за война срещу Съединените щати най-после въвличат в конфликта най-мощната страна в света. Разбира се, самата индустриална производителност не може да гарантира военна ефективност – така, както и самите бойни умения на германците показват, че елементарните сравнения човек срещу човек и долар срещу долар са смешни[194]. Но „Великият съюз“, както Чърчил с право го нарича, има толкова голямо превъзходство над Оста, а неговите бази са на такова голямо разстояние от германските и японските въоръжени сили, че разполага с ресурси и възможности да изгради съкрушителна военна мощ, каквато не би могъл да притежава нито един от първите противници на фашистката агресия. Всъщност за по-малко от една година е на път да се сбъдне предсказанието на Дьо Токвил за появата на един двуполюсен свят.

СТРАТЕГИЯ И ИКОНОМИКА ДНЕС И УТРЕ

7

СТАБИЛНОСТ И ПРОМЕНИ В ДВУПОЛЮСНИЯ СВЯТ, 1943–1980 г.

При вестта за влизането на Съединените щати във войната Чърчил открито ликува – и с основание. Както по-късно той пояснява: „Съдбата на Хитлер е решена. Съдбата на Мусолини е решена. Колкото до японците, те ще бъдат сринати със земята. Всичко останало е само въпрос на правилното прилагане на смазващ натиск“[1]. Подобна увереност през 1942 и първата половина на 1943 година сигурно изглежда твърде неуместна за по-предпазливо мислещите сред съюзниците. През първите шест месеци след Пърл Харбър японските части вилнеят неистово из Тихия океан и Югоизточна Азия, като разбиват европейските колониални империи, обсаждат Китай от юг, изправят пред заплаха и Индия, Австралия и Хаваите. По Източния фронт Вермахтът подновява своите победни атаки веднага след като отминава зимата на 1941–1942 г., пробива с бой пътя си към Кавказ. В почти същото време много по-малобройните германски части под командването на Ромел в Северна Африка се приближават на петдесет и пет мили от Александрия. По-смъртоносни от всякога са както десантната кампания срещу съюзническите конвои, така и най-силните удари срещу търговски кораби през пролетта на 1943 г. Англо-американската „контраблокада“ не успява да нанесе тежки поражения на германската икономика посредством стратегическо бомбардиране и търпи значителни загуби сред самолетните екипажи. Ако съдбата на силите от Оста след декември 1941 г. *е вече решена*, не са много доказателствата, че те го съзнават.

„Правилното прилагане на смазващ натиск“

В основата си преценката на Чърчил е точна. Превръщането на конфликта от европейска война в световна може би обърква стратегическия мистификационен план на самата Англия – както подчертават много от историците, загубата на Сингапур е последица от концентрираните в Средиземноморския театър[2] английски самолети и елитни дивизии, но след пълната мобилизация на новите воюващи страни равновесието на силите изцяло се променя. Междувременно военните машини на Германия и Япония продължават своите завоевания. Но колкото повече напредват, толкова по-трудно отвръщат на методично разработените от съюзниците контраофанзиви.

Първата от тях се провежда в района на Тихия океан, където базираните самолетоносачи на Нимиц* вече притъпяват японския щурм към Коралово море (май 1942 г.) и Мидуей (юни 1942 г.) и демонстрират колко съдбоносно важна е бойната морска и въздушна мощ сред необхватните ширини на океана. Към края на годината японските войски са изгонени от

---

*Нимиц, Честър Уилям (1885–1966) – американски адмирал, командвал американския флот в района на Тихия океан от 1941 до 1945 г. (*б. пр.*)

Гуадалканал и към Нова Гвинея се придвижват австралийско-американски войски. Когато в края на 1943 г. започва насочената към централната част на Тихия океан контраофанзива, двете мощни американски бойни флотилии, прикриващи нападението на Гилбърт, са охранявани от *четири* групи скоростни самолетоносача и със специално предназначение (общо дванайсет самолетоносача) със съкрушително господство във въздуха[3]. Още по-големият дисбаланс на силите позволява на английските дивизии през октомври 1942 г. да разбият германските позиции в Ел Аламейн и да отблъснат частите на Ромел към Тунис. Когато заповядва настъплението, Монтгомъри разполага с шест пъти по-голям брой танкове от противника си, три пъти по-многочислена войска и почти пълно господство по въздуха. През следващия месец стохилядната англо-американска армия на Айзенхауер се приземява във Френска Северна Африка, за да започне откъм запад „придвижването към чувала“ на германо-италианските сили, което завършва с масовата им капитулация през май 1943 г.[4]. По същото време и Дьониц е принуден да изтегли подводниците от Северния Атлантически океан, където те понасят твърде тежки загуби от съюзническите конвои, прикривани сега от свръхдългобойните „Либърейтърс“, от ескортиращи самолетоносачи и охранителни групи, съоръжени с най-модерните локатори и подводни бомби – и предупреждавани за движението на германските подводници от устройствата за дешифриране „Ултра“[5]. Въпреки че на съюзниците им е необходимо повече време, докато постигнат „превъзходство по въздуха“ над Европа, за да го изравнят с пълното си господство и по море, решението е бързо намерено чрез създаването на дългобойния изтребител „Мустанг“. През декември 1943 г. той вече придружава ятата от бомбардировачи на САЩ, а след още няколко месеца способността на Луфтвафе да защитава въздушното пространство над войниците, фабриките и цивилното население на Третия райх е безвъзвратно отслабена[6].

Много по-застрашителна за върховното командване е промяната на съотношението в постигнатото преимущество на Източния фронт. Още през август 1941 г., когато мнозина сред наблюдателите допускат, че Русия е на път да бъде ликвидирана като велика сила, генерал Халдер мрачно споделя в дневника на военното командване: „Разчистили сме си сметките с около 200 неприятелски дивизии. Досега вече сме преброили 360 невъоръжени, екипирани съгласно нашите стандарти, често и тактическото им командване също е слабо. Но ако ние разбием една дузина, руснаците чисто и просто вдигат друга дузина. Времето... е на тяхна страна, защото те са близко до собствените си ресурси, докато ние се отдалечаваме от нашите все повече и повече“[7].

Броят на жертвите в тези масови, безразсъдни, жестоки боеве прави да изглеждат „нормални“ дори загубите по времето на Първата световна война. Германците твърдят, че през първите пет месеци от сраженията са убили, ранили или пленили много повече от 3 милиона руснаци[8]. Все пак именно в момента, когато Сталин и Ставката планират първата контраофанзива край Москва, Червената армия все още разполага с 4,2 милиона в полевите си армии и има числено превъзходство в танкове и самолети[9]. Няма смисъл, разбира се, да бъдат правени сравнения с германския професионализъм по суша или въздух – дори в края на 1944 г. руснаците губят петима или шестима срещу всеки един германски войник[10]. Когато страховитата зима на 1941–1942 г. отминава, военната машина на Хитлер отново започва своята офанзива, този път срещу Сталинград, за да последва и катастрофата. След Сталинград германците правят следващия си опит през лятото на 1943 г., като събират своите бронетанкови части, за да докарат за обсадата на Курск невероятния брой от седемнайсет бронирани дивизии. И все пак в битката, която се превръща в най-голямото танково сражение през Втората световна война, Червената армия участва с общо трийсет и четири бронирани дивизии от близо 4000 бойни машини срещу германските 2700. Въпреки че за седмица броят на съветските танкове намалява с повече от половината, по време на тази операция те разбиват по-голямата част от Хитлеровата *Panzerarmee* и вече са готови за безмилостното контранастъпление към Берлин. Дошлото в този момент известие за десанта на съюзниците в Италия служи на Хитлер като извинение за отстъплението, но то е и доказателство доколко неприятелите на Райха са затегнали обръча[11].

Дали в такъв случай всичко това е „само въпрос правилно да се приложи смазващ натиск“? В действителност икономическата мощ никога не е била *единствената* сила, оказваща въздействие върху ефективността на военното дело, дори и по време на автоматизираната, тотална война от 1939–1945 г. Икономиката и провеждането на битката, ако перифразираме Клаузевиц*, се намират в почти същата взаимна зависимост, в каквато са майсторенето на мечове и изкусното им използване. И наистина съществуват твърде много примери за печалните политически и стратегически грешки, извършени от германското и японското командване след 1941 г., които им струват скъпо. За германците те се простират от сравнително дребномащабните решения, каквото е изсипването на подкрепления в Северна Африка в началото на 1943 г., тъкмо навреме, за да бъдат пленени, до ужасно глупашкото и престъпно държане с украинското и с останалите неруски малцинства в СССР, щастливи да избягат от прегръдката на Сталин, но подложени на нацистките зверства. То тръгва от арогантната предубеденост, че тайнствените нравствени норми няма никога да бъдат сломени от идейните предразсъдъци спрямо наетите в заводите за боеприпаси германски жени, въпреки че всички неприятели на Германия охотно експлоатират тази недокосвана досега яма с работна ръка. Това е съпроводено от съперничествата сред висшите ешелони на самата армия, което ги лишава от способността да се противопоставят на налудничавите Хитлерови идеи за свръхамбициозни офанзиви, като Сталинградската битка и Курската дъга например. Освен всичко това съществува и обясняваният ни от учените като „поликратичен хаос“ сред съперничещите помежду си правителствени служби и „субимперии“ (армията, СС, областните гаулайтери, Министерството на икономиката), който спъва всякакво съгласуване на решенията и разпределянето на ресурсите, да не говорим, че наричаната по целия свят „велика стратегия“ се скалъпва набързо. Този начин да се води война е несериозен[12].

---

* Клаузевиц, Карл фон (1780–1831) – пруски генерал и военен теоретик, автор на забележителния трактат „За войната“ (1831 г.), в който разглежда войната като продължение на политиката *(б. р.)*.

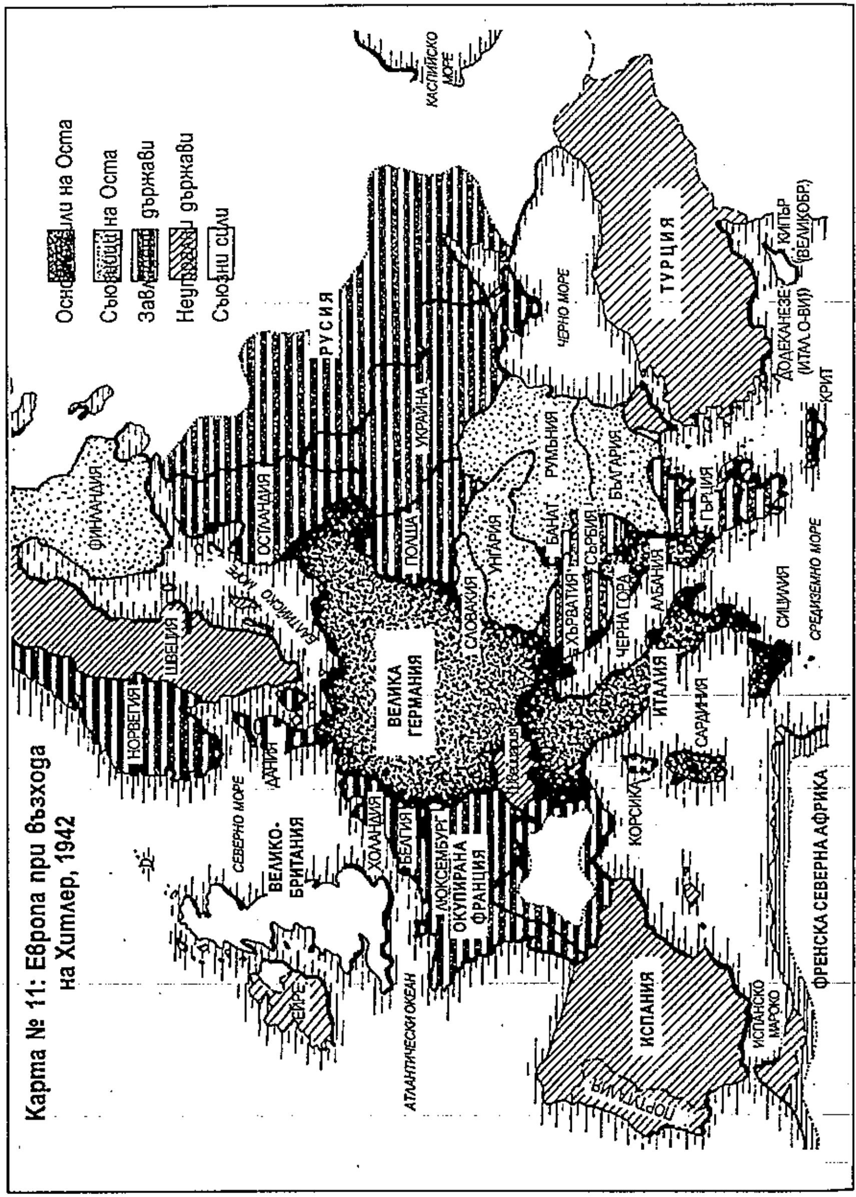
Основни сили на Оста
Съюзници на Оста
Завладени държави
Неутрални държави
Съюзни сили
КАСПИЙСКО МОРЕ
ТУРЦИЯ
КИПЪР (ВЕЛИКОБР.)
ДОДЕКАНЕЗЕ (ИТАЛ.О-ВИ)
КРИТ
ЧЕРНО МОРЕ
РУСИЯ
УКРАЙНА
РУМЪНИЯ
БЪЛГАРИЯ
ГЪРЦИЯ
ФИНЛАНДИЯ
ОСТЛАНДИЯ
ПОЛША
УНГАРИЯ
БАНАТ
СЪРБИЯ
ХЪРВАТИЯ
ЧЕРНА ГОРА
АЛБАНИЯ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ
СИЦИЛИЯ
СЛОВАКИЯ
БАЛТИЙСКО МОРЕ
ШВЕЦИЯ
НОРВЕГИЯ
ДАНИЯ
ВЕЛИКА ГЕРМАНИЯ
ИТАЛИЯ
САРДИНИЯ
КОРСИКА
СЕВЕРНО МОРЕ
ВЕЛИКО-БРИТАНИЯ
ХОЛАНДИЯ
БЕЛГИЯ
ЛЮКСЕМБУРГ
ОКУПИРАНА ФРАНЦИЯ
ЕЙРЕ
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
ИСПАНИЯ
ИСПАНСКО МАРОКО
ФРЕНСКА СЕВЕРНА АФРИКА
ПОРТУГАЛИЯ

Карта № 11: Европа при възхода на Хитлер, 1942

Това, че са почти неизвестни, не прави заблудите на японците в областта на стратегията по-малко забавни. Тъй като Япония следва „континенталната" стратегия, в която армията играе важната роля, действията ѝ в районите на Тихия океан и Югоизточна Азия се осъществяват от минимална военна сила – едва единайсет дивизии при манчжурски трийсет и китайски двайсет и две. Дори когато в Централния Тих океан започва американската контраофанзива, японските армейски и въздушни подкрепления са твърде мудни и малобройни, особено в сравнение с бойните единици, отделяни по време на масираните китайски настъпления през 1943–1944 г. По зла ирония тъкмо когато войските на Нимиц обграждат Япония в началото на 1945 г. и градовете ѝ са изпепелени от въздушните нападения, все още 1 000 000 войници се намират в Китай, а други 780 000 или близо толкова са в Манчжурия и вече не могат да бъдат изтеглени поради успешното провеждане на американската десантна операция.

Своя дял от отговорността трябва да поеме и японският имперски флот. Оперативното провеждане на ключови по своето значение сражения, като битката при атола Мидуей, е съпроводено от грешки. Дори когато самолетоносачите доказват първостепенната си роля по време на тихоокеанските военни действия, много от японските генерали след смъртта на Ямамото остават верни на бойните кораби и продължават да се надяват на възможността за сражения в стил „втора Цушима" – като операцията в залива край Лейт и което е далеч по-знаменателно, оказалият се еднопосочен самоубийствен рейс на „Ямато". Вместо да бъдат дислоцирани срещу вражеските линии за свръзка и да се употребят чудесните им торпеда, японските подводници напълно погрешно са използвани като разузнавачи или доставчици на припаси за обсадените по островите гарнизони. И обратно, марината се проваля в отбраната на собствения си търговски флот, напълно е изостанала и в изграждането на охранителни системи, противолодъчна техника, ескортиращи самолетоносачи и групи за откриване и унищожаване на противника, макар че Япония е много по-силно зависима от вносните суровини, отколкото Англия[13]. Показателен за тази маниакална немара е фактът, че докато флотът доставя материали за изграждането на гигантските съдове от класа „Ямато", от 1941 до 1943 г. тя не построява *нито един* ескортиращ разрушител срещу американските 331 кораба[14]. Пълно бойно поражение търпи Япония и по разузнаване, кодиране и дешифриране[15]. Всичко това допринася за опазването на велика, процъфтяваща Източноазиатска империя точно толкова, колкото и германските грешки за запазването на хилядолетния Райх.

„Фабрикуването" на такива грешки (като използваме лишения от изящество израз на икономистите) разкрива как силите от Оста успяват да избягнат бързо поражение. Защото и съюзниците от своя страна допускат сериозни стратегически и политически слабости и е трудно да се разбере дали подавляващото им превъзходство ще възтържествува за по-продължителен срок. Очевидно една успешна германска окупация на Москва през декември 1941 г. би нанесла щети на военния напредък на Русия (както и на Сталиновия режим). Дали тогава населението на СССР би отстъпило, след като единствената му орис е да бъде изтребено и докато на изток притежава огромни производствени и „военни" запаси? Независимо от причинените от Операцията „Барбароса" стопански загуби – въгледобивът пада с 57 %, производството на чугун с 68 % и т.н.[16] – стойност имат произведените през 1941 г. 4000, а през 1942 г. 10 000 броя самолети повече от Германия, при това само за един фронт срещу германските три[17]. Засилвайки превъзходството си по численост, танкове, артилерия и самолети, през втората година след конфликта Червената армия може наистина да си позволи да понесе загуби в размери шест или седем към едно (дори и струващи на собствените ѝ войски ужасно скъпо) и да продължава да се придвижва срещу отслабената Германия. Само на Белоруския и Украинския фронт в началото на 1945 г. „съветското превъзходство е както пълно, така и внушаващо страх, в човешка сила то е петорно, в бронираните подразделения – петорно, в артилерията – повече от седем пъти и във въздушна мощ – седемнайсет пъти над Германия"[18].

След като няколко месеца преди това англо-американските части във Франция се радват на убедителното надмощие от 20 срещу 1 броя танкове и 25 срещу 1 броя самолети[19], буди удивление фактът, че Германия продължава да се справя толкова добре. Дори в края на 1944, както и през септември 1918 г., те все още държат окупирани територии, много по-обширни от собствените граници на Райха при избухването на войната. На този въпрос военните историци дават единодушен отговор – че германската военна доктрина, придаваща особено значение на маневреността и децентрализираното взимане на решения на ниво *полесражение,* се оказва далеч превъзхождаща предпазливата, изработвана на парче тактика на англичаните, кървавите, челни удари на руснаците и въодушевените, но непрофесионални стремителни атаки на американците. А опитът на германските „смесени въоръжения" е по-добър от всички останали и класата и подготовката както на офицерския състав, така на подофицерите остават необичайно високи дори и през последната година от войната.

Въпреки всичко нашето днешно възхищение от тактиката и техниката на германците, което изглежда нараства след всяка следваща справка[20], не би следвало да засенчва очевидния факт, че подобно на Токио Берлин също се е протегнал твърде нашироко. Генерал Йодл* свидетелства, че на Източния фронт 3,9 милиона германци (с близо 283-хилядна войска на Оста) се мъчат да задържат 5,5 милиона руснаци. Друга 177-хилядна германска армия се намира във Финландия, докато гарнизоните на Норвегия и Дания разполагат с 486 хиляди души. Окупационните войски във Франция и Белгия са 1,37 милиона. „Други 612 хиляди мъже са обвързани с Балканите, а 412 хиляди души са в Италия... Армиите на Хитлер са пръснати из Европа нашир и длъж и по всички фронтове имат подчинени позиции по численост и екипировка"[21]. Същото може да се каже и за японските дивизии, разпилени из Далечния изток от Бирма до Алеутските острови.

Дори битките, които сякаш „променят хода на войната" с преимущество на Оста, карат човек да се пита дали крайният изход няма да настъпи по-скоро след победа на Оста, отколкото на съюзниците, но в тяхна полза. Да приемем, че Нимиц загуби в Мидуей повече от един самолетоносачи, мястото им още същата година се заема от нови три самолетоносача, три леки самолетоносача и петнайсет ескортиращи самолетоносача, през 1943 г. – от пет самолетоносача, шест броя леки самолетоносача и двайсет и един ескортиращи самолетоносача, а през 1944 – от девет самолетоносача и трийсет и пет ескортиращи самолетоносача[22]. По време на критичните за битката в Атлантическия океан години съюзниците губят кораби с обща водоизместимост 8,3 милиона тона през 1942 и 4 милиона тона през 1943 г., но тези застрашителни загуби са компенсирани с пуснатите на вода от съюзниците съответно 7 и 9 милиона тона нови търговски кораби. Това се дължи отчасти на изумителния взрив в производителността на американското корабостроене, което към средата на 1942 г. вече пуска съдовете по-бързо, отколкото германските подводници могат да ги потопяват. Така според достоверен източник се налага заключението: „Ударите на германските подводници може би са отложили, но не са повлияли върху изхода на Втората световна война"[23]. Същото се отнася и за сушата – и Втората световна война представлява предимно оръдейна и танкова битка: произвежданите от Германия оръдия, самоходни оръдия и танкове са значително по-малко от руските, да не говорим за общите показатели на съюзниците (виж таблица 33).

Но най-красноречивата статистика е свързана със самолетостроенето (таблица 34), тъй като за всички е ясно, че без господство по въздуха армиите и флотовете не могат да действат ефективно. Въздушното *превъзходство* не само позволява да се постигат победи в сраженията, но и да бъдат нанасяни тежки удари върху военновременната икономика на неприятеля.

ТАБЛИЦА 33
Производство на танкове през 1944 г.[24]

Германия	17 800	
Русия	29 000	
Англия	5000	
Съединени щати	17 500	(през 1943 – 29 500)

Нещо повече, тези данни прикриват факта, че в общия англо-американски показател са включени и голям брой тежки четиримоторни бомбардировачи и че превъзходството на съюзниците е още по-значително, ако бъде направено сравнение с общия брой на моторите и товароподемността на самолетите на Оста[25]. Това е и основната причина, въпреки прекомерните усилия на Германия да запази превъзходството си по въздуха[26], нейните градове, заводи и железопътни линии да бъдат все повече разрушавани, а в още по-голяма степен – почти незащитената родина на японците. Това е също причината, поради която подводниците на Дьониц трябва да се крият под водата, бирманската армия на Слим успява да завладее Импал, американските самолетоносачи провеждат нови и нови атаки върху японските бази из целия западен район на Тихия океан и съюзническите войски винаги успяват, макар и спирани от упоритата германска отбрана. На деня „Д“* (6 юни 1944 г.), макар и това да няма вече особено значение, германците могат да повикат на запад 319 самолета срещу съюзническите 12 837. И ако отново се върнем към мисълта на Клаузевиц, изкусната фехтовка наистина изисква умение и опит, от които воинът обаче няма да има полза, ако изчерпи запаса си от мечове. Ясно е, че победители от битката с меч излизат съюзниците.

---

* Йодл, Алфред (1890–1946) – немски генерал, началник-щаб на оперативното ръководство на въоръжените сили (1939–1945), главен военен съветник на Хитлер, осъден от военния трибунал в Нюрнберг на смърт *(б. р.).*

ТАБЛИЦА 34
Самолетната продукция на Великите сили, 1939–1945 г.[27]

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
САЩ	5856	12 804	26 277	47 836	85 898	96 318	49 761
СССР	10 282	10 565	15 735	25 436	34 900	40 300	20 900
Англия	7940	17 049	20 094	23 672	26 263	26 461	12 070
Британска общност	250	1100	2600	4575	4700	4575	2075
Общо за съюзниците	24 178	39 518	64 706	101 519	151 761	167 654	85 806
Германия	8295	10 247	11 776	15 409	24 807	39 807	7540
Япония	4467	4768	5088	8861	16 693	28 180	11 066
Италия	1800	1800	2400	2400	1600	–	–
Общо за Оста	14 562	16 815	19 264	26 670	43 100	67 987	18 606

Простата истина е, че изградените и след експанзията на германската и японската империя икономически и производствени мощности и в двете страни са *далеч по-диспропорционални,* отколкото по времето на Първата световна война. Според вече показаните необработени и приблизителни данни[28] делът на Велика Германия в световното промишлено производство и „относителният военен потенциал“ през 1938 г. е равен на английския и френския, взети заедно. Той остава може би по-нисък спрямо показателите за *общите* ресурси и военния потенциал на Британската и Френската *империя*, но при избухването на войната тези страни не са вдигнати на крак изцяло, както в Германия, и според показаното по-горе изследване съюзниците изобщо не са подготвени за бойно-оперативни действия. Завоюваните през 1939 и (особено) през 1940 г. територии от Германия извеждат на преден план изолираните и малтретирани сили, чието ръководство Чърчил поема. Капитулацията на Франция и влизането на Италия във войната изправят Англия пред струпана на едно място военна сила, която от гледна точка на военния потенциал е може би два пъти по-мощна. В стратегическо отношение Оста „Берлин–Рим“ е непристъпна по суша, по-слабо защитима е по вода и почти толкова по въздух, затова и англичаните предпочитат да се сражават в Северна Африка вместо в Европа. Изглежда, германското нападение върху Съветския съюз не променя първоначално този баланс, ако не бъдат взети под внимание понесените от Червената армия ужасяващи човешки загуби, които след това са придружени и от отнети съветски територии и заводи.

---

* Денят „Д“ – предварително определеният ден за започване на военни действия *(б. пр.)*.

Критичните събития през декември 1941 г. изцяло променят това съотношение – контранастъплението на руснаците при Москва показва, че Русия няма „да падне“ пред светкавичните военни действия. А влизането на Япония и на Съединените щати във вече станалия глобален конфликт допълва „Голямата Антанта“ с необхватна и издръжлива индустриално-производствена мощ. Тя не успява да промени хода на военните операции *незабавно,* тъй като Германия е все още достатъчно силна, за да продължи през лятото на 1942 г. офанзивата си в Русия, а през първите шест месеца Япония се радва на своите лесни победи срещу неподготвените войски на Съединените щати, Холандия и Британската империя. И все пак всичко това няма да промени факта, че съюзниците притежават *двойно* по-голяма производствена мощ (като използваме изопачените данни за 1938 г., които подценяват приноса на Съединените щати), *тройно* по-голям военен потенциал и *тройно* по-висок национален доход от силите в Оста, въпреки че към общите германски показатели е добавен и френският дял[29]. През 1942 и 1943 г. *потенциалната* мощ е превърната в самолети, оръдия, танкове и кораби, ценни като злато. В действителност през 1943–1944 г. само Съединените щати произвеждат по един кораб на ден и по един самолет на всеки пет минути! Нещо повече, съюзниците произвеждат много по-съвременни *образци* оръжия (летящи крепости, дългобойни изтребители „Мустанг“, леки морски самолетоносачи), докато силите от Оста могат да си позволят съвременните бойни машини (реактивни изтребители, подводници Т-23) в сравнително малки количества.

Най-показателното съизмерване на тази съдбовна за равновесието на силите промяна предоставят данните на Вагенфюр за общото оръжейно производство на основните воюващи страни (виж таблица 35).

ТАБЛИЦА 35
Оръжейно производство на Великите сили, 1940–1943 г.[30]
(в млрд. долари от 1944 г.)

	1940	1941	1943
Англия	3,5	6,5	11,1
СССР	(5,0)	8,5	13,9
Съединени щати	(1,5)	4,5	37,5
Общо *за воюващите съюзнически страни*	3,5	19,5	62,5
Германия	6,0	6,0	13,8
Япония	(1,0)	2,0	4,5
Италия	0,75	1,0	–
Общо за *воюващите страни от Оста*	6,75	9,0	18,3

Така през 1940 г. английската военна продукция чувствително изостава от германската, но се разраства бързо и през следващата година леко я изпреварва – това е последната година, през която германската икономика е сравнително незаета. Военните сътресения край Сталинград и в Северна Африка, както и поемането на икономическото министерство от Шпеер* довеждат до невиждан бум в германската оръжейна продукция през 1943 г.[31]. Повече от два пъти разширява производството си и Япония. Въпреки това през тези две години повишението в английската и съветската продукция, взети заедно, се равнява на ръста в производството на Оста (Англия/СССР – 10 млрд. долара нарастване, сравни с Оста – 9,8 млрд. нарастване) и все още ги задържа в по-добра позиция спрямо общото оръжейно производство. Обаче най-поразяващата промяна настъпва с *над осем пъти* повишения американски оръжеен капацитет между 1941 и 1943 г., което означава, че през последната година общите показатели на съюзниците са повече от три пъти по-високи от тези на враговете им. Всъщност накрая е постигнат онзи дисбаланс във „военния потенциал“ и националния доход, съществувал скрито още от самото начало. Няма никакво значение колко умно провежда Вермахтът своите атаки и на Западния, и на Източния фронт почти до последните месеци на войната – в края на краищата той ще бъде смазан от действително огромната съюзническата огнева мощ. Демонстрация на тази неумолима действителност са хилядите англо-американски бомбардировачи, нападащи Райха всеки ден през 1945 г., и стотиците съветски дивизии, заели позиция за нахлуване направо към Берлин и Виена. За сетен път продължителната и широкомащабна война между различните коалиции накрая е спечелена от страните с най-дълбоката кесия.

Това се отнася и за катастрофата на Япония по времето на Тихоокеанската война. Вече е ясно, че пускането на атомните бомби през 1945 г. бележи повратна точка във военната история на света, която поставя под съмнение оцеляването на човечеството, ако някога бъде водена атомна война между Великите сили. Що се отнася до сраженията през 1945 г., те са само едно от поредицата военни средства, които Съединените щати прилагат, за да заставят Япония да капитулира. Успешната десантна кампания на американците изправя Япония пред заплахата от глад. Рояците бомбардировачи Б-29 изпепеляват нейните селища и градове („огненият бомбен рейд“ над Токио на 9 март 1945 г. носи 185 000 жертви и разрушава 267 000 сгради). Американските стратези и съюзниците им се подготвят за масиран десант в островната страна. Различни подбуди, независимо от някои задръжки, довеждат до решението за хвърляне на бомбата: желанието да бъдат спестени на съюзниците убити и ранени, намерението „да се предупреди Сталин“, нуждата да бъдат оправдани огромните разходи за атомния проект – мотивите за и против се обсъждат и до днес[32]. Но смисълът на поставения тук въпрос е, че по онова време единствено Съединените щати разполагат с производствени и технологични ресурси не само да проведат две широкомащабни конвенционални войни, но и да инвестират учени, суровини и пари (около 2 млрд. долара) за разработването на нов вид оръжие, което може и да не се използва. Причиненото на Хирошима опустошение и падането на Берлин в ръцете на Червената армия символизират не просто края на една война, а и началото на нов ред в световните дела.

Новият стратегически пейзаж

Контурите на този нов ред са очертани от американските военни стратези още по времето, когато конфликтът е в разгара си. Както го описва един от основните им доклади: „Успешното приключване на войната срещу сегашните наши врагове ще завари света напълно променен, с изцяло преобразен баланс между военната мощ на отделните страни, поврат, наистина повече сравним с настъпилите след падането на Рим трансформации, отколкото с всички останали превратности през следващите петнайсет столетия... След поражението на Япония Съединените щати и Съветският съюз ще бъдат единствените военни сили от първа величина. Това във всеки случай се дължи на съчетанието на географски позиции и мащаби и притежаваните бойни средства.“[33].

Историците може и да спорят дали през последните петнайсет столетия се е случвало нещо подобно, но вече е ясно, че глобалното равновесие на силите след войната ще бъде коренно различно от онова, което е било преди нея. Залезли са предишните Велики сили – Франция и Италия. Анонсът на германците за господство над Европа е отхвърлен, същото става и с амбицията на японците в Далечния изток и Тихия океан. Англия запада, въпреки че е управлявана от Чърчил. „Сътворил се“ е най-сетне двуполюсният свят, толкова често предсказван през деветнайсетия и в началото на двайсетия век. Международният ред се запътва, според думите на Депорт, „да преминава от една система в друга“[34]. Изглежда, броят се единствено Съединените щати и СССР. И едната от тях, американската „свръхсила“, е далеч по-недосегаема.

Единствено защото по-голямата част от останалия свят е или уморен от войната, или все още се намира в етапа на колониална „изостаналост“, през 1945 г. Америка е, поради липсата на друг израз, *неестествено* богата, колкото, да кажем, Англия е била през 1815 г. Действителните измерения на нейната мощ, представена с езика на цифрите, остават безпрецедентни. Стимулираният от огромното повишаване на военните разходи брутен национален доход на страната, изчислен в долари през 1939 г., нараства от 88,6 (1939) на 135 милиарда, като в сегашни долари той е още по-висок (220 милиарда). Подновена е грижата за „застоя“ в икономиката, който „Новият курс“ не успява да изкорени, и неизползваните ресурси и работната ръка вече са пълноценно оползотворени: „Обемът на производствените мощности на страната нараства по време на войната с близо 50 %, а на стоковата продукция – с повече от 50 %.“[35]. В действителност през периода 1940–1944 г. промишлената продукция на Съединените щати расте с по-бързи крачки, отколкото по всяко друго време преди или след това – повече от 15 % годишно. Въпреки че по-голямата част от това нарастване е резултат на военното производство (което от 2 % от цялата продукция през 1939 стига през 1943 г. до 40 %), цивилният сектор не е ощетяван, както в останалите воюващи страни. Жизненият стандарт в САЩ е по-висок, отколкото в която и да е друга страна, но също така висока е и производителността на глава от населението. Съединените щати са единствената страна сред Великите сили, станала по-богата – в действителност много по-богата, вместо да е обедняла заради войната. Когато тя приключва, Вашингтон притежава златни авоари в размер на 20 млрд. долара, което се равнява на близо една трета от световните 33 милиарда[36]. И още – „над половината от общото промишлено производство на света принадлежи на САЩ, което всъщност представлява една трета от световната продукция на всички видове блага“[37]. А това превръща страната в най-големия износител на стоки в края на войната и през следващите няколко години тя притежава вече една трета от световния износ. Поради мощното разрастване на нейните корабостроителници тя владее половината от световните водни съдове. Сърцевината на цялата световна икономика се намира в Америка.

---

* Шпеер, Алберт (1905–1981) – германски архитект и политик, осъден в Нюрнберг на двайсет години затвор *(б. р.)*.

Тази икономическа сила дава отражение върху военната мощ на Съединените щати, които в края на войната стоят начело с 12,5 милиона военнослужещи, включително 7,5 милиона отвъд океана. Въпреки че в мирновременните години тази обща численост естествено е намалена (през 1948 г. армейският състав е само една трета спрямо броя отпреди четири години), това представлява отражение на политически предпочитания, но не и на действителния военен потенциал. Като бъдат отчетени съществувалите наскоро след войната становища за ограничената отвъдокеанска роля на Съединените щати, по-достоверният показател за мощта ѝ е изброяването на нейното модерно въоръжение. На този етап военната марина на САЩ държи безспорното първенство. Нейният флот от 1200 основни бойни кораба (състояща се предимно от дузини самолетоносачи и по-малко от бойни кораби) е решително по-голяма от Британския кралски флот, а друга морска сила с такова значение не съществува. Както с частите от самолетоносачи със специално предназначение, така и с корпусите от морски пехотни дивизии Съединените щати убедително демонстрират способността си „да решават“ конфликти във всички достъпни по вода региони на Земното кълбо. Още по-внушително е американското „превъзходство по въздуха“ – към 2000 свръхтежки бомбардировача, изсипали смъртоносния си товар над Хитлерова Европа, и превърналите в пепел много японски градове 1000 бомбардировача Б-29 със свръхголям радиус на действие, се присъединяват и още по-мощните стратегически реактивни бомбардировачи от типа Б-36. По-важно обаче е, че Съединените щати разполагат с монопол върху атомната бомба, която вече е ужасила всеки бъдещ неприятел с чудовищните опустошения в Хирошима и Нагасаки.[38] В направените по-късно анализи се подчертава, че американската военна мощ може би не е била толкова голяма, колкото изглежда (твърде малко са атомните бомби и хвърлянето им поражда сериозни политически усложнения), и би било трудно да се използва срещу толкова отдалечена, непонятна и непредвидима страна като СССР. Така или иначе до избухването на Корейската война нищо не е в състояние да разруши представата за това неописуемо превъзходство, подсилвана и от молбите на толкова голям брой страни за американски заеми, оръжие и обещания за военна помощ.

Ако бъдат отчетени постигнатите по този начин изключително изгодни икономически и стратегически позиции на Съединените щати, тяхната намеса в световната политика след 1945 г. не би била изненада за запознатите с историята на международните отношения. След залеза на традиционните Велики сили те уверено навлизат в създаденото подир тях празно пространство. След като се превръщат в сила номер едно, те не могат повече да се побират в собствените си граници, още по-малко в своето полукълбо. Основната причина за тази роля на САЩ и влиянието на американците в международните работи е самата война. Заради нея през 1945 г. например те държат шейсет и девет дивизии в Европа, двайсет и шест – в Азия и района на Тихия океан, но нито една в континенталните Съединени щати[39]. Стоят „оттатък“ само защото се чувстват призвани да поставят в ред Япония и Германия (а така също и Австрия). И понеже са се сражавали на островните групи в Тихия океан, както и в Северна Африка, Италия и Западна Европа, те държат свои войски и на тези територии. Има обаче все пак и много американци (особено сред армейските кръгове), които се надяват в скоро време всички да си бъдат у дома, като се прехвърлят базираните въоръжени сили на САЩ по месторазположенията им отпреди 1941 г.

Оказва се обаче, че стрелките на часовника не могат да върнат времето назад, макар че тази надежда хвърля в тревога Чърчил и допада на изолационистки настроените републиканци.

Сега на свой ред и американците, подобно на англичаните през 1815 г., разбират, че тяхното обичайно влияние върху отделните страни е приело по-твърда и официална и много по-ангажираща форма. И пожелаят ли да теглят чертата, и те като англичаните откриват „нови ненадеждни граници“. Настанала е ерата на „*Pax Americana*“*[40].

Напълно предсказуеми са поне икономическите аспекти на този нов ред. По време на войната интернационалисти като Кордел Хъл** твърдят, при това с известно основание, че глобалната криза от 30-те години на века е причинена в голяма степен от лошото функциониране на международната икономика – протекционистични тарифи, непочтена икономическа конкуренция, ограничен достъп до суровините, авторитарни правителствени действия. „Гъвкавата като листовче крило връзка между търговията и мира“[41], в която са вярвали просветителите от осемнайстото столетие, е вече отежнена с принуда. Тя се налага от насочените към производството на стоки за износ индустрии заради страховете им, че намаляването на правителствените разходи в САЩ може да доведе до следвоенна депресия, докато бъдат открити нови презморски пазари, за да поемат изделията, създадени в резултат на повишената производителност на Америка. Към това се прибавя и решителната подкрепа на военните, за да бъде гарантиран надзорът (или с нищо неограничаваният достъп) на американците до жизненоважните в стратегическо отношение суровини като петрол, каучук и метална руда[42]. Съчетанието на двете причини кара Съединените щати да се заемат със създаването на нов световен ред, изгоден за нуждите на западния капитализъм и естествено за процъфтяването на западните капиталистически държави въпреки отдавнашното твърдение на Адам Смит, че „най-целесъобразното разпределяне на ресурсите, постигнато чрез свободна търговия, ще подобри навсякъде производителността и по този начин ще повиши покупателните способности на всички“[43]. Ето защо се създава пакетът от международни споразумения, сключени между 1942 и 1946 г. – изграждането на Международния валутен фонд, Международната банка за реконструкция и развитие, а по-късно и Общо споразумение за митата и търговията (ГАТТ). Страните, които искат да си осигурят част от средствата, нужни за реконструкция и развитие съгласно новия икономически режим, се оказват задължени да се съобразяват с американските изисквания за пряк валутен обмен и свободна конкуренция (както постъпват англичаните, независимо от усилията им да запазят имперските преференции)[44] или да се оттеглят от цялата система (което правят руснаците, когато разбират колко несъвместима е тя със социалистическата власт).

---

* Pax Americana *(лат.)* – мир по американски или американски обществен ред *(б. пр.)*.

** Хъл, Кордел (1871–1955) – американски политик, демократ, държавен секретар по времето на Рузвелт, противник на изолационизма, един от основателите на Нобеловата награда за мир *(б. р.)*.

Първият недостатък от прилагането на тези споразумения е, че наличната парична сума е съвсем недостатъчна, за да се справи с разрухата причинена от шестте години тотална война. Вторият е, че политиката на ненамеса на държавата в икономиката винаги действа в полза на страната с най-изгодни конкурентни позиции – в дадения случай незасегнатите, свръхпроизводителни Съединени щати, и в ущърб на не толкова добре подготвените за надпревара, съсипани от войната страни с променени граници, безброй бежанци, сринати от бомбите домове, износени съоръжения, съсипващи дългове, изгубени пазари. Само закъснялото осъзнаване на двойната опасност – широкото социално недоволство в Европа и нарастващата съветска заплаха, поощрява американците да създадат Плана „Маршал“, позволяващ отпускането на средства за истинско индустриално прераждане на „свободния свят“. И все пак нарастването на американското икономическо влияние върви ръка за ръка с изграждането на поредица от военни бази и сключването на договори за сигурност по цялото Земно кълбо (вж. по-долу с. 399). Тук отново съществуват множество съответствия с английските бази и договори за взаимни връзки след 1815 г. Най-осезателната разлика обаче се крие в това, че Англия е общо взето в състояние да остане настрана от постоянните и обвързващи съюзи с други суверенни страни, докато Съединените щати не могат. Вярно е, че сега почти всичките им ангажименти се поемат в „отговор на събития“[45], станали след началото на Студената война. Но въпреки това оправдание истината е, че Съединените щати са заинтересовани да има един пренапрегнат свят, който съответства на собствената им история.

Това положение едва ли създава особени тревоги на политиците от 1945 г., голяма част от които, изглежда, го приемат не само за „явно предопределение“, но и като златна възможност да оправят всичко, което Великите сили са успели да забъркат. „Американският опит – ликува Хенри Лус от списание „Лайф“ – е ключът към бъдните дни... Америка е длъжна да поеме старшинството сред всички държави на човешкото братство“[46]. Към ревностно подражаване на американските идеали за самоизява, предприемчивост, свободна търговия и демокрация са насърчавани не само Китай, комуто се възлагат особено големи надежди, но и останалите страни от онова, което скоро предстои да бъде определено като Третия свят. „Всички тези принципи и действия ще бъдат толкова благодатни и привлекателни за правдата, справедливостта и благото на свободните хора от всички краища на света – предрича Хъл, – че само след няколко години целият международен механизъм ще заработи достатъчно задоволително“[47]. Който остане толкова късоглед, че да не оцени този факт – старомодни английски и холандски империалисти, ориентирани наляво политически партии в Европа или неумолимият Молотов, ще бъде вкарван в правия път или с добро, или с лошо. „Време е да се втурнем към Азия“ – изтъква един американски чиновник[48]. А към нея той би могъл да добави и почти всички останали краища на света.

Сферата, в която американското влияние е почти изключено да проникне, е онази, над която властва Съветският съюз. През 1945 г. (както и досега) той има претенциите да бъде единствената жертва на борбата против фашизма. Според собствената й статистика Червената армия е разбила общо 506 германски дивизии, а от всички 13,6 милиона убити и безследно изчезнали по времето на Втората световна война 10 милиона души срещат своята гибел на Източния фронт[49]. А още преди разгрома на Третия райх Сталин е предислоцирал към Далечния изток десетки дивизии, за да ги хвърли, щом му дойде времето, срещу незащитената Квантунска армия на Япония в Манчжурия. И може би въобще не е изненадващо, че това се случва тъкмо три дни след Хирошима. Разгърнатите по Западния фронт сражения със своята ужасяваща сила компенсират срива в позициите на Русия в Европа след 1917 г. и напомнят събитията от периода 1814–1848 г., когато Великата руска армия е жандармът на Източна и Централна Европа. Руските територии се разширяват на север за сметка на Финландия, в центъра – за сметка на Полша, а на юг с връщането на Бесарабия – за сметка на Румъния. Към Русия са присъединени прибалтийските държави Естония, Латвия и Литва. Отнета е част от Източна Прусия, а заради прекия достъп до Унгария е добавена и ивица от Източна Чехословакия (Рутения или Прикарпатска Украйна). На запад и югозапад от тази разширена Русия се простира новият *cordon sanitaire* от държавите сателити Полша, Източна Германия, Чехословакия, Унгария, Румъния, България и (преди да се измъкнат на свобода) Югославия и Албания. Между тях и Запада е паднала прословутата „желязна завеса“. Комунистическата партия и тайната полиция са твърдо убедени, че целият регион зад завесата ще функционира съгласно принципи, намиращи се в пълно противоречие с упованията на Кордел Хъл. Такава е действителността и в Далечния изток, където неочакваното окупиране на Манчжурия, Северна Корея и Сахалин не само прилича на отмъщение за войната от 1904–1905 г., но позволява и осъществяване на връзка с китайските комунисти на Мао, от които едва ли може да се очаква, че ще изповядват свободното верую на капитализма от типа *laissez-faire*.

Но въпреки че разширилото се влияние на Съветския съюз изглежда внушително, основите на неговата икономика са тежко пострадали от войната за разлика от индустриалния бум в Съединените щати. Размерите на понесените от руското население загуби са огромни – 7,5 милиона души от въоръжените сили, между 6 и 8 милиона убити от германците цивилни граждани заедно със загиналите от „косвената“ война, тоест ограничени хранителни дажби, принудителен труд и огромно увеличаване на работните часове. Така че „между 1941 и 1945 г. от преждевременна смърт са починали общо около 20–25 милиона съветски граждани“[50]. Тъй като убитите и ранените са предимно мъже, последвалото нарушаване на равновесието между половете се отразява тежко върху демографската структура на страната и причинява жесток спад на раждаемостта. Толкова големи са материалните щети, причинени на окупираните от германците райони в европейската част на Русия, Украйна и Белорусия, че надхвърлят човешките представи: от 11,6 милиона коне в окупираните територии са убити или отнети 7 милиона, а от 23 милиона прасета – 20 милиона. Унищожени са 137 000 трактора, 49 000 комбайна, голям брой краварници и други селскостопански постройки. Транспортът е ощетен с унищожените 65 000 километра железопътни линии, изчезването или повредата на 15 800 локомотива, 428 000 товарни вагона, 4250 речни лодки, разрушени са половината от железопътните мостове в окупираната територия. Сринати са почти 50 % от всички населени места в страната, както и 3,5 милиона жилища в селските райони.

Много от градовете са потънали в руини. Изтребени са хиляди села. Хората живеят в изкопани в земята дупки[51].

Следователно не е за чудене, че когато руснаците настъпват към своята „окупационна зона“ в Германия, те се опитват да отмъкнат всички движими имущества, заводски съоръжения, железопътни линии и т.н., както и да търсят компенсация от останалите източноевропейски страни (румънски нефт, финска дървесина, полски въглища).

Истина е, че Съветският съюз изпреварва „по-великата“ Германия в оръжейната битка, както побеждава и в сраженията на фронта. Но той го постига благодарение на изключителното концентриране върху военното и индустриалното производство и на драстичните ограничения във всички останали сектори – потребителски стоки, търговия на дребно, селскостопански продукти (въпреки че спадът в производството на хранителни изделия е причинен преди всичко от обирите, извършвани от германците)[52]. Важното е това, че в областта на военното производство през 1945 г. Русия напомня гигант, докато в същото време си остава икономически слаба, потънала в лишения и нестабилност. Орязан от предоставяните под формата на наемане заеми и лишен от другите американски парични средства поради съпровождащите ги политически условия, Съветският съюз отново се обръща към изпълняваната след 1928 г. програма за насилствен икономически растеж на основата на свои собствени ресурси – със същото акцентиране върху промишлените изделия (тежка индустрия, въглища, електричество, цимент) и нормалното намаляване на военните разходи от военновременното им равнище. Настъпилият след първоначалните затруднения резултат е „малкото икономическо чудо“[53], доколкото става дума за тежката индустрия, чиято производителност през периода от 1945 до 1950 г. е повишена почти два пъти. Преследван от нуждата да възстанови националната мощ, Сталиновият режим не среща никакви проблеми при постигането на тази необмислена цел, поддържайки стандарта на по-голямата част от руснаците на нивото отпреди революцията. Освен това трябва да бъде отбелязано също, че по-голямата част от „възраждането“ на индустриалното производство, свързано с напредъка след 1922 г., се състои във връщането към *довоенните* показатели. Производителността в металургичната и електрическата промишленост на Украйна през 1950 г. например достига или едва превишава показателите от 1940 г. Икономическият „напредък“ на Русия след войната отново преживява шоково изоставане с около едно десетилетие. Но в дългосрочен план по-съществен е продължителният спад в жизненоважния селскостопански сектор: наложеното от войната премахване на стимулиращите мерки и крайно неподходящото (и погрешно) инвестиране водят до съсипване на стопанствата и спадане на добивите. До самата си смърт Сталин поддържа своята кървава борба, насочена срещу предпочитаното от селячеството парче земя за частно ползване, което със сигурност означава, че традиционно ниската производителност и високата неефективност на руското селско стопанство ще продължават[54].

Като противовес Сталин очевидно възнамерява да запази високото равнище на военната си сигурност в света и след войната. Поради необходимостта от възстановяване на икономиката намаляването на Червената армия след 1945 г. е с две трети, но до все още твърде съществената обща численост от 175 дивизии, поддържани от 25 000 бойни танка и 19 000 самолета. От това следва, че най-голямата военна формация в света продължава да съществува – факт, оправдаван (поне в очите на руснаците) с необходимостта от предотвратяване на бъдещи нашествия и макар и по-прозаично, да поддържа контрола над отскоро придобитите от нея сателити в Европа и над завоеванията ѝ в Далечния изток. Макар че представлява една изключителна по размери сила, голяма част от нейните дивизии съществуват само на книга или пък са главно гарнизонни войски[55]. Нещо повече, войската се бори с проблема, висял над гигантската руска армия десетилетия след 1815 г. – тя все повече се разминава със съвременните постижения във военната сфера. Това трябва да бъде преодоляно не само чрез основна реорганизация и модернизация на армейските дивизии[56], но и чрез обвързването на икономическите и научните ресурси на съветската държава с разработването на нова оръжейна система. През 1947–1948 г. на въоръжение влизат чудесните реактивни изтребители МиГ-15, а – по подобие на американските и британските – и дългобойните стратегически самолети. Пленените германски учени и техници са използвани за разработването на редица видове насочвани ракети. Средства за разработването на съветска атомна бомба са отпускани дори по време на войната. Руският военноморски флот, който в битката срещу Германия поема само ролята на помощна армия, е също трансформиран и въоръжен със съвременни кръстосвачи и с още по-дълбочинни подводници. По-голямата част от това въоръжение има маловажен, а според западните стандарти – и елементарен характер. Във всеки случай онова, което остава извън всякакво съмнение, е решимостта на Съветите да не бъдат изпреварвани[57].

Третият основен елемент в „бетонирането“ на руската сила е новото значение, което в края на 30-те години Сталин придава на вътрешната дисциплина и абсолютния конформизъм. Трудно е да се каже дали това се дължи на неговата задълбочаваща се параноя, или е грижливо изплетена мрежа от мерки за брониране на собствената му позиция като диктатор, или е смесица и от двете. Събитията обаче говорят сами за себе си[58]. Под подозрение са всички, които имат връзки с чужбина. Разстрелват се военнопленниците, които се завръщат у дома. Създаването на Израелската държава, а оттам и на алтернативен източник за еврейската лоялност, води до подновяване на антисемитските мерки в Русия. Обезглавено е цялото армейско командване, през 1946 г. уважаваният маршал Жуков е понижен в командващ съветските сухопътни войски. Затегната е дисциплината в Комунистическата партия и достъпът до нея е невероятно труден. Цялото партийно ръководство на Ленинград (към което Сталин винаги изпитва антипатия) е премахнато. Засилва се цензурата не само върху литературата и изкуствата, но и над естествените науки, биологията, лингвистиката. Това всеобщо „затягане“ на цялата система намира място и в споменатата по-горе подновена колективизация на селското стопанство, поражда напрежение и началото на Студената война. Естествено е потъпкването на мисълта и тоталитарният контрол да настъпят и в управляваните от Съветския съюз държави от Източна Европа, където ликвидирането на опозиционните партии, скалъпването на съдебни процеси, преследването на личните свободи и частната собственост се превръщат във всекидневие. Всичко това и особено премахването на демокрацията в Полша и Чехословакия (1948) довеждат до чувствителен отлив в изпитваното от Запада въодушевление към съветската система. Отново не е ясно дали всички тези мерки са грижливо пресмятани – има и продължава да съществува жесток смисъл в желанието на съветската върхушка да изолира както своите сателити, така и собствения си народ от идеите и богатствата на Запада – или те са чисто и просто отражение на все повече задълбочаващата се параноя на Сталин с приближаващия му край. Каквато и да е причината, вече съществува нашироко разпростряла се територия, тотално имунизирана срещу влиянието на *Pax Americana*, която предлага алтернатива.

Това разрастване на Съветската империя, изглежда, потвърждава геополитическите пророчества на Макиндър и останалите, че над ресурсите в „самото сърце“ на Евразия ще властва гигантска военна сила и че по-нататъшната експанзия на тази държава към периферията на „безкрая“ ще бъде оспорена от Великите морски държави, които трябва да запазят глобалното равновесие на силите[59]. Изминават още няколко години преди затруднените след Корейската война правителства на Съединените щати да изоставят напълно предишните си идеи за „единен свят“ и да ги заменят с представата за ожесточена, свръхяростна битка по цялата международна арена. Това все пак до голяма степен личи още през 1945 г. Съединените щати и Съветският съюз вече са единствените страни, способни, по думите на Дьо Токвил, да властват над съдбата на половината Земно кълбо. И двете са се превърнали в жертва на „глобалното“ мислене. „Сега Съветският съюз е една от най-мощните държави в света. Вече никой не може да урежда *каквото и да е* сериозен проблем на международните взаимоотношения без СССР!...“ Като отклик на по-раншно подмятане на американците, насочено към Москва, през 1946 г. (когато се смята, че Чърчил и Сталин могат да стигнат до лична спогодба за Източна Европа) Молотов твърди[60], „че в тази глобална борба не съществува буквално нито един въпрос, бил той политически или военен, който да не интересува Съветския съюз“[61]. Сериозният сблъсък на интереси е неизбежен.

Какво става обаче с предишните Велики сили, чийто срив представлява обратната страна на възхода на свръхсилите и които вече са чисто и просто страни от средна величина? Трябва веднага да бъде подчертано, че в периода непосредствено след 1945 г. разрядът на победените фашистки държави Германия, Япония и Италия е коренно различен от категорията на Англия, а може би и на Франция. Когато стихват боевете, съюзниците веднага излагат намерението си да гарантират, че нито Германия, нито Япония ще се превърнат отново в заплаха за международния ред. Това довежда не само до продължителната военна окупация на двете страни, но както става с Германия, и до разделянето ѝ на четири окупационни зони, а след това, вече по-късно, и на две отделни германски държави. Япония е лишена от презокеанските си завоевания (подобно на Италия през 1943 г.), Германия – от европейските придобивки и от по-отдавнашните нейни територии на изток (Силезия, Източна Прусия и т. н.). Причинените от стратегическите бомбардировки опустошения, пренатоварването на транспортната система, намаляването на жилищния фонд и липсата на много от суровините и пазарите за износ са съпроводени и от разпореждането на съюзниците с индустрията, а в Германия – и с демонтиране на индустриалните съоръжения. През 1946 г. германският национален доход и равнището на производителността са с около една трета по-ниски, отколкото през 1938 г., което представлява пораждащо страх явление[62]. Подобно връщане на икономиката назад настъпва и в Япония. Чистият национален доход през 1946 г. е едва 57 % от нивата през периода 1934–1936 г., като действителното понижаване на възнагражденията в производствената сфера е само 30 % от този обем. Търговията с чужбина е толкова слаба, че дори две години по-късно износът и вносът са едва 8 и съответно 18 % от показателите за периода 1934–1936 г. Японското корабостроене е ликвидирано от войната, броят на вретената в памукотекстилната промишленост спада от 12,2 на 2 милиона, въгледобивът е преполовен и т.н.[63]. Сякаш дните им на народи, силни както икономически, така и военно, са вече отминали.

Почти толкова мрачна е икономическата участ и на Италия, въпреки че през 1943 г. тя променя политическия курс. В продължение на две години силите на съюзниците преминават през полуострова в сражения и бомбардировки и увеличават тежките щети, причинени от безумните прахосничества на Мусолини. „През 1945 г. брутният национален продукт на Италия се връща на нивото си от 1911 г., като в сравнение с 1938 г. спада с около 40 %. Въпреки загубите по време на войната броят на населението бързо нараства поради репатрирането на хора от колониите и забраната върху емиграцията. Тревожно нисък е жизненият стандарт и много италианци не умират от глад само благодарение на международната помощ, особено от Съединените щати“[64]. Чистият размер на възнагражденията в Италия през 1945 г. се понижава до 26,7 % от получаваното през 1913 г. заплащане[65]. През тоя период всички тези страни стават в действителност напълно зависими от американската помощ, като по този начин се превръщат в нещо повече от стопански сателити.

Разликата между Франция и Германия трудно би могла да бъде изразена чрез икономически понятия. Четиригодишното все по-дълбоко затъване на германците е последвано от разгърнатите сражения през 1944 г., продължили месеци наред. „По-голямата част от водните пътища и пристанищата са блокирани, повечето мостове са разрушени, а големи участъци от железопътната система – временно неизползваеми“[66]. Според данните в индексите на Фолен френският внос и износ през 1944–1945 г. е извънредно намалял. Националният доход по същото време е едва половината от този през и без това достатъчно трудната 1938 г.[67]. Франция не разполага с никакви запаси от чуждестранна валута, а чуждите борси дори не признават франка. Стойността му през 1944 г., фиксирана на 50 спрямо долара, е „напълно измислена“[68], като само за година тя спада до 119 франка за долар. През 1949 г., когато положението изглежда малко по-стабилно, курсът спрямо долара е 420. Очевидно е, че партийно ангажираните френски политици и особено ролята на комунистическата партия оказват влияние върху чисто икономическите проблеми, свързани с реконструкцията, национализацията и инфлацията.

От друга страна, независимите французи са били членове на съюзената срещу фашизма „Голяма Антанта“, сражавали са се в много от по-големите битки и са тържествували след победата на тяхната „гражданска“ война срещу поддържащите правителството във Виши сили в Западна Африка, Източното Средиземноморие и Алжир. Поради германската окупация над Франция и настъпилото по време на войната разцепление между французите силите на Дьо Гол изпадат в тежка зависимост от англо-американската помощ, срещу която генералът негодува и същевременно настоява за повече. Въпреки това англичаните изгарят от нетърпение да видят по-скоро французите отново превърнали се в мощна европейска военна сила като преграда към Русия и потъналата в разруха Германия. Така Франция се сдобива с голяма част от свързаните със статута на велика сила преимущества – окупационна зона в Германия, право на постоянно членство в Съвета за сигурност на ООН и така нататък. Въпреки че не успява да възстанови досегашните си пълномощия за управление на Сирия и Ливан, тя търси начини отново да защити правата си в Индокитай и в протекторатите Тунис и Мароко. С тези си отвъдморски територии тя представлява втората по сила в света колониална империя и е твърдо решена да остане такава[69]. Според мнозина от чуждестранните наблюдатели, особено американците, този напън за първокласен статут при отчайващата ѝ икономическа немощ и пълната ѝ зависимост от американската финансова помощ не е нищо друго освен *folie des grandeurs**. Почти

какъвто е и в действителност. Може би основната задача за Франция, поне през следващите немалко на брой години, е да замаскира дълбочината на промяната в стратегическия пейзаж на планетата, причинена от войната.

Въпреки че повечето англичани се възмущават от правените през 1945 г. сравнения, запазването на техния народ и империя като една от световните Велики сили също променя новия стратегически баланс и изправя политиците в Лондон пред трудна духовна пренагласа към политика на залеза. Британската империя е единствената първостепенна държава, сражавала се по времето на Втората световна война от началото до края. Под ръководството на Чърчил тя е несъмнено една от „Голямата тройка“. Нейните военни победи по вода, въздух и дори по суша са значително по-големи, отколкото през Първата световна война. През август 1945 г. всички владения на краля – в това число и Хонконг – са отново в английски ръце. Английските военни и въздушни бази се намират в Северна Африка, Италия, Германия, Югоизточна Азия. Въпреки тежките щети Кралският флот притежава повече от 1000 бойни кораба, около 3000 второстепенни военни съда и близо 5500 десантни катера. Отрядът за бомбардиране на Кралските военновъздушни сили е втората по мощ въздушна сила (дотогава) в света. Но въпреки това, както убедително изтъква Корели Барнет, „победата“ не е „синоним на запазената английска мощ. Поражението на Германия (и нейните съюзници) е само един, макар и твърде значим фактор за това опазване. Тъй като Германия би могла да бъде победена и все пак да бъде сложен краят на английската мощ. Значение има не толкова „победата“ сама за себе си, колкото условията за самото надмощие и особено обстоятелствата, в които се намира самата Англия“[70].

Защото грубата истина е, че за да гарантират победоносния изход на войната, самите англичани изживяват тежко пренапрежение, като изчерпват своите доларови и златни резерви, съсипват машинното оборудване и (въпреки извънредната мобилизация на ресурсите и населението) изпадат във все по-голяма зависимост от американските пратки със снаряжение, кораби, хранителни припаси и други продоволствия. Докато нуждата от този внос нараства с всяка изминала година, износът замира – през 1944 г. той е едва 31 % от този за 1938 г. Когато лейбъристкото правителство поема управлението през юли 1945 г., един от първите документи, с които трябва да се запознае, е изправящият косите меморандум на Кейнс относно „финансовия Дюнкерк“*, пред който е изправена страната – колосална бездна в търговията и разклатена производствена база. Колко отчаяна е нуждата от американска помощ показват огромните отвъдокеански ефективи, които поемат ролята на орязаните кредити под формата на заем срещу наем. В действителност без тази помощ „по време на цялата война щяхме да бъдем принудени да понасяме много по-големи лишения...“.[71] Отново, както и през Първата световна война, стремежът към създаване на домашно стъкмени герои трябва да бъде забравен. Но този път трудно може да се повярва, че Англия продължава да стои в центъра на световната политика.

---

* Folie des grandeurs *(фр.)* – мания за величие *(б. пр.)*.

* Дюнкерк – град в Североизточна Франция; военно пристанище, бомбардирано няколко пъти от германците по време на Първата световна война *(б. пр.)*.

Въпреки това призрачната представа за статута на велика сила продължава да витае дори и в намерението на министрите от лейбъристкото правителство да създадат „държава на благоденствието“. Затова летописите на следващите няколко години включват и добросъвестните опити на англичаните да преодолеят противоречията – като подобрят жизнения стандарт на страната, преминат към „смесена икономика“, попълнят зиналата в търговията бездна и в същото време поддържат премногото бази в Германия, Близкия изток и Индия, издържайки поради влошените взаимоотношения с Русия многочислени армейски части. Както подсказват подробните изследвания, извършени от администрацията на Атли[72], в много отношения тези опити са изключително плодотворни: нараства производителността в индустрията, запълват се празнините в търговията, гласуват се социални реформи, европейската сцена е стабилизирана. Лейбъристкото правителство смята за благоразумно да се оттегли от Индия, да се измъкне от хаоса в Палестина и да се откаже от гаранциите за Гърция и Турция, така че да си поотдъхне поне от неотложните отвъдморски затруднения. От друга страна, икономическото възстановяване зависи от огромния заем, договорен от Кейнс през 1945 г. във Вашингтон, от по-нататъшната солидна подкрепа, дошла чрез Плана „Маршал“, и от една от още по-съсипаните търговски конкурентни на Англия държави. Следователно това е чувствително и зависимо икономическо съперничество. Не по-малко подозрителен, но за по-продължителен срок е успехът на „британското изтегляне“ през 1947 г., което наистина премахва един непоносим товар. Но този стратегически „елегантен ход“ е направен, тъй като се предполага, че напускайки определени региони, Англия ще съумее да предислоцира базите си в по-голямо съответствие със своите имперски интереси – по-добре Суецкия канал, отколкото Палестина, арабският петрол е за предпочитане пред Индия. Наистина на този етап в Уайтхол изобщо не възнамеряват да се отказват от *останалата* част на зависимата империя, чието икономическо значение е по-важно от когато и да е[73]. Единствено новите сътресения и все по-скъпо струващото упорство налагат по-късно следващата преоценка на мястото, което Англия заема в света. А междувременно тя остава една обширна и все още мощна стратегическа реалност, зависима за сигурността си от Съединените щати, нейният най-полезен съюзник – и важен сътрудник – в разделения на два огромни блока свят[74].

Няма никакво съмнение, че „времето на Европа си отива“ въпреки всичките усилия, които правителствата на Англия и Франция полагат срещу това. Докато брутният национален продукт на САЩ по време на войната се покачва с повече от 50 %, общо за Европа (но без СССР) той пада с около 25 %[75]. Европейският дял в цялата световна промишлена продукция е по-нисък, отколкото по всяко друго време след началото на XIX век. Дори и през 1953 г., когато по-голямата част от причинените от войната щети е възстановена, тя притежава едва 26 % от общия обем (докато Съединените щати имат 44,7 %)[76]. Населението ѝ тогава наброява едва около 15–16 % от всички жители на планетата. Нейният брутен национален продукт на глава от населението е само около половината от постигнатия в Съединените щати. Нещо повече, по това време Съветският съюз чувствително запълва тази празнина, а брутният национален продукт на Великите сили има обемите, показани в таблица 36.

ТАБЛИЦА 36

Общ брутен национален продукт и брутен национален продукт на глава от населението на Великите сили през 1950 г.
(в долари от 1950 г.)[77]

	Общо за страната	На глава от населението
Съединени щати	381 млрд.	2,536
СССР	126	699
Обединено кралство	71	1,393 (1951)
Франция	50	1,172
Западна Германия	48	1,001
Япония	32	382
Италия	29	626 (1951)

Този упадък на Европейските велики сили намира още по-ясно отражение в числеността на личния армейски състав и разходите за военни цели. През 1950 г. например Съединените щати изхарчват за отбрана 14,5 млрд. долара и разполагат с 1,38 милиона души, докато Съветският съюз изразходва малко повече (15,5 милиарда) за своите далеч по-многобройни въоръжени сили от 4,3 милиона души. И по двата показателя свръхсилите са много по-напред от Англия (2,3 млрд. долара, 680 000 души), Франция (1,4 млрд. долара, 590 000 души) и Италия (0,5 млрд. долара, 230 000 души), като Германия и Япония са все още демилитаризирани. Напрежението около Корейската война през 1951 г. заварва доста значително нарастване във военните разходи на европейските „средни сили“, които обаче бледнеят при сравнение със Съединените щати (33,3 млрд. долара) и СССР (20,1 милиарда). Само през тази година военните разходи за отбрана на Англия, Франция и Италия, *взети заедно*, са с под една пета по-ниски от американските и с по-малко от една трета под съветските. А *общата* численост на техните въоръжени сили е равна на половината от американския личен състав и на една трета от руския[78]. Европейските държави изглеждат решително засенчени както с икономическа мощ, така и с военна сила.

Подобни, ако не и още по-дълбоки са последствията при появата на ядреното оръжие и комплекса за дистанционно оръжейно захранване. Архивните материали показват, че голям брой от учените, работили върху атомната бомба, са били достатъчно проницателни, за да осъзнаят, че достигат до повратен момент в цялата история на военното дело, оръжейните системи и на човешката способност да руши. Успешният опит при Аламогордо* на 16 юли 1945 г. показва на наблюдателите, че „се е стигнало до нещо голямо и до нещо ново, което ще се окаже неизмеримо по-важно от откриването на електричеството или от което и да е от останалите велики открития, оказали въздействие върху нашето съществуване“. Когато „мощният, продължителен, страховит тътен, предупреждаващ за деня на страшния съд“[79], бива повторен със същинско клане на живи хора в Хирошима и Нагасаки, вече не може да има и следа от съмнения в силата на оръжието. Създаването му оставя американските политици да се преборват с множеството практически последствия за бъдещето. Какво ще бъде отражението на това оръжие върху конвенционалното военно дело? Следва ли да бъде използвано още при избухването на война или единствено като оръжие за в краен случай? Какви ще бъдат изводите и изгледите при създаването на по-мощната (водородната) бомба и по-ограничената (тактическата бомба) модификация на атомното оръжие? Трябва ли откритието да бъде споделяно и с останалите партньори?[80] То несъмнено дава тласък на вече съществуващото в Съветския съюз разработване на атомното оръжие, тъй като един ден след Хирошима Сталин е направил своя забележителен шеф на безопасността Берия и отговорник на атомната програма[81]. Въпреки че по това време руснаците очевидно изостават както с работата върху двата вида бомби, така и с дистанционния комплекс, те наваксват много по-бързо, отколкото са смятали американците. Справедливо е да се приеме, че няколко години след 1945 г. напредъкът в ядрената сфера помага на американците като „противовес“ срещу превъзходството на руснаците в конвенционалните оръжия. Но не след дълго Русия ще започне да ги настига и по този начин да доказва правотата на собствените си претенции, че монополът на Съединените щати върху това оръжие е бил просто един мимолетен период[82].

Появата на атомното оръжие променя „стратегическия пейзаж“, тъй като то дава на всички страни, които го притежават, възможността за масово унищожение дори и на цялото човечество. Новото ниво на оръжейните технологии още по-неумолимо и бързо засилва натиска върху традиционно силните европейски държави да го достигнат или да признаят, че наистина са сведени до второкласен статут. Разбира се, няма никакви изгледи Германия и Япония и изостаналата в техническо отношение Италия да се присъединят към атомния кръжок. Но що се отнася до правителството в Лондон, още повече когато Атли заема мястото на Чърчил, то счита за недопустимо страната да не разполага с новото оръжие както като възпиращо средство, така и защото „е израз на научното и технологичното превъзходство, на което трябва да се уповава мощта на Англия, чиято численост на населението е толкова недостатъчна“.[83] Казано с други думи, на това оръжие се гледа като на сравнително *евтин* начин за запазване на влиянието на независимите Велики сили – сметка, на която малко по-късно се позовава и Франция[84]. Но колкото и привлекателна да изглежда тази логика, обезсилват я практическите фактори – нито една от държавите не може да притежава това оръжие и дистанционната система,

преди да изминат още няколко години, а и атомните им арсенали едва ли могат да бъдат сравнявани със запасите на свръхсилите. След поредния технологичен скок има опасност скромният им арсенал да се окаже излязъл от употреба. Амбициите на Лондон и Париж (а по-късно и на Китай) да станат членове на ядрения кръжок през първите десетилетия след 1945 г. приличат на усилията на Австро-Унгария и Италия да притежават свои собствени бойни кораби от типа „Дреднаут“ преди 1914 г. А това, казано с други думи, е по-скоро признак на слабост, отколкото на сила.

Последният елемент, според който като че ли е особено важно вече да се гледа на света – и стратегически, и политически – като на двуполюсна, а не многополюсна формация, е засилената роля на *идеологията.* Разбира се, идеологическите фактори са свирили своята партия в политиката дори и в ерата на класическата дипломация през XIX век, както достатъчно убедително свидетелстват действията на Метерних, Николай I, Бисмарк и Гладстон. Това в много по-голяма степен се отнася за периода между двете войни, когато „радикалната десница“ и „радикалната левица“ се изправят, за да оспорят обсебеното от „буржоазно-либералния център“. Въпреки това сложните движещи сили на многополюсното съперничество в края на 30-те години на века (когато английски консерватори, какъвто е и Чърчил, желаят съюз с комунистическа Русия против нацистка Германия, или когато американски либерали искат да подкрепят англо-френската дипломация в Европа, но да разрушат империите на Франция и Англия извън Европа) затрудняват опита да бъдат обяснени световните работи с езика на идеологията. Нещо повече, по време на самата война различията между политическите и социалните принципи се подчиняват на първостепенната нужда от победа над фашизма. Сталиновата забрана на Комунистическия интернационал през 1943 г. и уважението на Запада към руската съпротива срещу германските пълчища сякаш разсейват дотогавашните подозрения. Особено в Съединените щати, където през 1943 г. списание „Лайф“ твърди, че руснаците „изглеждат като американците, обличат се като американците и мислят както американците“, а година по-късно „Ню Йорк Таймс“ провъзгласява: „С марксическото мислене в Русия е свършено“[85]. Макар и наивни, мнения от този род помагат да бъде обяснено широко разпространеното нежелание на американците да приемат, че следвоенният свят не живее в съгласие с тяхната представа за хармония между отделните народи – оттук например тръгват и реакциите на обида и гняв на мнозина срещу прословутата реч на Чърчил за „желязната завеса“ през март 1946 г.[86].

И все пак след една-две години става напълно очевидна идеологическата същност на онова, което вече се възприема като студена война между Русия и Запада. Зачестяват симптомите, че Русия няма да позволи в „нейната част“ от Европа да съществуват държави с демократично устройство от парламентарен тип, а реалната численост на руските въоръжени сили, бушуващата гражданска война между комунистите и противниците им в Гърция, Китай и другаде, нарастващите страхове от „червената заплаха“, шпионските кръгове и вътрешната поквара в страната довеждат до пълен обрат в мненията на американците. Администрацията на Труман усърдно откликва на общественото брожение. В речта си Доктрината „Труман“ през март 1947 г. като отговор на страховете, че Русия ще заеме свободното пространство, създадено, след като Англия оттегля своите гаранции за Гърция и Турция, президентът рисува лика на света, изправен пред избора между две различни по своите принципи идеологически системи: „Единият начин на живот се гради върху волята на мнозинството и се отличава със своите свободни институции, представителен парламент, свободни избори, гаранции за личните свободи, свобода на словото и религията и свобода от политически репресии. Вторият начин на живот се гради върху волята на малцинство, насилствено наложено на мнозинството. Той е основан върху терор и репресии, цензуриран печат, манипулирани избори и потискане на личните свободи“[87].

---

* Аламогордо – град в северозападната част на Мексико, където е извършен първият опит с атомната бомба *(б. пр.)*.

„Със своя политически курс – продължава Труман – Съединените щати ще помагат на свободните хора да защитават институциите и неприкосновеността си от вражески движения, които се стремят да ги подчиняват на тоталитарните режими.“ Отсега нататък международните въпроси са представяни с много по-емоционални, както при манихейските диспути, изрази. Това личи и от думите на Айзенхауер: „Силите на доброто и злото са събрани вкупом, въоръжени и противопоставени една срещу друга, както рядко е бивало в досегашната история. Свободата е изправена срещу робията, а светлината – срещу тъмата“[88].

Не може да има никакво съмнение: твърде голяма част от това сладкодумие е предназначено за „ближните“ – при това не само в Съединените щати, но и в Англия, Италия, Франция и навсякъде, където консервативните сили трябва да се позовават на този език, за да дискредитират съперниците си или за да атакуват техните “деликатни с комунизма“ правителства. Истина е също, че подозренията на Сталин спрямо Запада, изглежда, се задълбочават. Те са представени в съветската преса като оспорване на руската „сфера на влияние“ в Източна Европа, обграждане на Съветския съюз от всички страни с неприятели, създаване на нови бази, оказване подкрепа на несъгласните със съветския режим правителства и преднамерено „консервиране“ на Организацията на обединените нации. „Новият курс на американската външна политика – твърди Москва – означава връщане към стария антисъветизъм, замислен да докара война и чрез принуда да установи световното господство на Великобритания и Съединените щати“[89]. Това обергрупенфюреробяснение от своя страна може да помогне на съветския режим да оправдае разправата с дисидентите в страната, затягането на контрола върху Източна Европа, насилствената индустриализация, неговите огромни разходи за въоръжаване. По този начин международните и вътрешните нужди на студената война се подхранват помежду си, взаимно прикривайки се зад позоваването на идеологическите принципи. Макар че са универсални идеи, либерализмът и комунизмът „взаимно се изключват“[90] и така позволяват на всяка една от страните да приема и да рисува целия свят като арена, върху която идеологическият раздор не може да бъде разграничаван от силовите и политическите преимущества. Принадлежност или към американския блок, или към съветския. Среден път не може да има. Абсурдно е да се мисли, че среден път би бил възможен по времето на Сталин и Джо Маккарти. Такава е съвременната стратегическа реалност, към която трябва да се приспособяват народите не само от разединена Европа, но и от Азия, Близкия изток, Африка, Латинска Америка и от останалите краища на света.

Оказва се, че през следващите две десетилетия голяма част от международната политика *трябва* да се нагажда към съветско-американската надпревара, а по-късно и донякъде да я отхвърля. В началото Студената война се съсредоточава върху преправянето на границите в Европа. Нужно е да се направи още нещо за „германския проблем“, след като уреждането на този спорен въпрос ще определя на свой ред влиянието, което ще упражняват в Европа победилите през 1945 г. Велики сили. Няма съмнение, че от германските нашествия през първата половина на XX в. най-много са пострадали руснаците, затова в синхрон с безумните Сталинови изисквания за безопасност те са решени да не позволяват това да се повтори и през втората половина на столетието. Насърчаването на комунистическите революции в целия свят е второстепенен, но свързан с горното въпрос, след като е твърде възможно стратегическите и политическите позиции на Русия да станат по-силни, щом тя успее да създаде и други марксистки държави, разчитащи на напътствията от Москва. Такива са съображенията, които вероятно определят съветската политика спрямо света след 1945 г., дори ако те не изясняват много въпроси докрай. На първо място следователно стои решимостта да се отменят териториалните споразумения от времето между 1918 и 1922 г. посредством „нагласяне“ на границите за стратегически цели. Както бе отбелязано по-горе, това означава възстановяване на руската власт над балтийските държави, преместване на полско-руската граница на запад, ликвидиране на Източна Прусия и завземане на територии от Финландия, Унгария и Румъния. Западът не е особено разтревожен, в действителност повечето от промените са уговорени по време на войната. По-дълбоки притеснения буди начинът, по който руснаците демонстрират, че независимите преди това държави в Източна и Централна Европа ще имат режими, настроени „приятелски към Москва“.

В този смисъл съдбата на Полша е предвестник за онова, което настъпва навсякъде, макар че е още по-болезнен поради решението на Англия от 1939 г. да се сражава за неприкосновеността на тази държава и действалите на Запад полски контингенти (и правителство в изгнание). Разкриването на масовите гробове край Катин, руското неодобрение на Варшавското въстание, настояването на Сталин за промяна на границите на Полша и появата на промосковски настроена полска фракция в Люблин правят Чърчил особено подозрителен спрямо руските намерения. След още няколко години и с установяването на марионетния режим и фактическото отстраняване на прозападно настроените поляци от ръководни длъжности тези подозрения се оправдават[91].

Начинът, по който Москва урежда полския въпрос, засяга всички аспекти и на „германския проблем“. Териториалният – коригирането на границите към запад – не само намалява размерите на германските земи (както става и чрез поглъщането на Източна Прусия), но и предоставя на поляците мотиви, заради които да се противопоставят в бъдеще на всяко германско искане за ревизия на линията Одер–Ниса. Стратегическият – с превръщането на Полша в надеждна „буферна зона“ руснаците възнамеряват да се подсигурят, за да няма повторение на германското нашествие от 1941 г. Разумно е следователно Москва да настоява и за решаването на германския въпрос. Политическият – подкрепата на „люблинските“ поляци – върви успоредно с инструктажа на германските комунисти в изгнание да изпълняват руските поръчения, след като се завърнат в родината. Икономическият – експлоатацията, на която Русия подлага Полша и източноевропейските ѝ съседи, е нищо в сравнение с плячкосването на германските авоари. И когато все пак Москва съвсем ясно вижда, че е невъзможно да си върне доброжелателството на германския народ, докарвайки го до глад, ограбването на богатства спира, а тонът на Молотов зазвучава доста по-обнадеждаващо. Но тези тактически „уловки“ са по-маловажни от пределно ясните сигнали, че Русия възнамерява да има решаваща, ако не *решаващата* дума при определянето на бъдещето на Германия[92].

Тъй че и заради полския, и заради германския въпрос политиката на Русия неизбежно влиза в конфликт с политиката на Запада. В политическо и икономическо отношение американците, англичаните и французите желаят идеите за свободен пазар и демократични избори да заемат своето нормално място в цяла Европа (въпреки че Лондон и Париж очевидно искат държавата да играе по-важна роля, отколкото предвижда американската политика на ненамеса). В стратегическо отношение Западът е също точно толкова решен, колкото и Москва, да предотврати каквото и да е възраждане на германския милитаризъм, като най-вече французите продължават да се притесняват на тая тема до средата на 50-те години. Но нито една от тези страни не желае да види господството на Вермахта просто сменено с властта на Червената армия. Въпреки че и във френското, и в италианското правителство след 1945 г. са включени комунисти, съществува дълбоко недоверие към марксистките партии, които са поели някъде властта – подозрение, потвърдено от пълното отстраняване на некомунистическите партии в Източна Европа. Въпреки че има и мнения, които все още изразяват надежда за сдобряване между Русия и Запада, техните цели напълно се разминават. Успее ли политиката на едната страна, другата ще се почувства застрашена. В този смисъл студената война изглежда най-малкото неизбежна, докато те не се разберат по общите и за двете страни проблеми.

Поради тази причина не е необходимо тук да бъде представян подробен отчет за ескалацията на напрежението[93]. Струва си обаче да бъдат проучени основните черти на студената война след 1945 г., тъй като те продължават да влияят върху международните отношения и до ден днешен.

Първата сред тях е „разцеплението“ между двата блока в Европа. Разбираемо е защо то се проявява още през 1945 г. – тогава основните задачи пред съюзническите окупационни сили и партиите „победителки“, излезли от прикритие или изгнание веднага щом германците се оттеглят, са свързани с неотложните управленчески нужди – възстановяване на съобщителните връзки и обществените услуги, снабдяване на селищата с хранителни продукти, залавяне на военнопрестъпниците.

Това до голяма степен става причина и за заличаването на идеологическите различия – самите американци в окупационните зони на Германия се оказват изпокарани както с французите, така и с руснаците на Изток. По време на създаваните в цяла Европа парламенти и министерски кабинети социалистите сядат редом с комунистите, а на Запад – комунистите с християндемократите. В края на 1946 и началото на 1947 г. обаче различията се задълбочават и не остават скрити от обществеността – всевъзможните плебисцити и местни избори в германските зони показват, че „политическият характер на Западна Германия започва да става видимо различен от този на Източна Германия“[94]. Методичното отстраняване на всички некомунистически елементи в Полша, България и Румъния намира отражение във вътрешната политическа криза на Франция през април 1947 г., когато комунистите са заставени да излязат от правителството. Месец по-късно същото се случва и в Италия. Политическото овладяване на Тито в Югославия (вместо военновременното споразумение между съюзниците за поделяне на властта) е посрещнато като поредната стъпка към подготвяното в Москва настъпление. Тези разногласия, както и нежеланието на Съветския съюз да се присъедини към Международния валутен фонд и Международната банка, тревожат най-вече онези от американците, които са се надявали да запазят добрите си взаимоотношения с Москва и след войната.

Затова за Запада не е особено трудно да заподозре, че Сталин се готви да поеме властта и в *западната,* и в *южната* част на Европа, щом удари часът, а и да ускори подобно развитие. Малко вероятно е това да се извърши чрез пряка военна намеса, въпреки че оказваният върху Турция натиск става все по-голям и през 1946 г. принуждава Вашингтон да разположи в Източното Средиземноморие специална военноморска част. По-скоро може да стане, ако московските послушници успеят да вземат надмощие в продължителните икономически безредици и политически съперничества. За такива предупреждения се приемат въстанието на гръцките комунисти и подкрепяните от комунистите стачки във Франция. Подозрителни са руските опити да променят германското обществено мнение в своя полза, но ако нещо е в състояние да породи истинска тревога, то това е силата на комунистите в Северна Италия. В наше време летописците и на двете явления се отнасят с по-голям скептицизъм, доколко те са могли да бъдат направлявани от скроения в Москва план за господство. Гръцките комунисти, Тито и Мао Дзедун са повече загрижени за своите местни врагове, отколкото за тоталния марксистки порядък, а ръководителите на комунистическите партии и на професионалните съюзи на Запад трябва да се съобразяват на първо място с настроенията на своите поддръжници. Разширяването на комунизма в която и да е от тези страни несъмнено би било добре дошло за Русия, тъй като няма да се стига до по-голяма война. Затова не е трудно да се разбере защо навремето експерти по съветските въпроси като Джордж Кенан* са изслушвани съчувствено, когато привеждат доводи в полза на „сдържането“ на Съветския съюз.

---

* Кенан, Джордж Фрост (1904) – американски дипломат, публицист. Посланик в бившия СССР през април–октомври 1952 г. и отзован по искане на съветското правителство заради враждебни нападки срещу съветската страна. Един от най-изтъкнатите американски съветолози *(б.пр.)*.

Сред разнообразните идеи на набързо създадената „стратегия на сдържане“[95] две изпъкват особено силно. Първата, която Кенан смята за негативна в самата ѝ същност, макар и да е предпочитана от военните командири като обещаваща по-солидни гаранции за сигурност, е на Москва да бъдат посочени онези региони от Земното кълбо, които Съединените щати „не могат да си позволят... да оставят във вражески ръце“[96]. След това на съответните държави да бъде предоставяна подкрепа, за да изграждат свои съпротивителни сили, а съветското нападение върху тях да бъде приемано като действителен *casus belli** – все пак е далеч по-добре, ако американците приемат, че действията на руснаците отслабват поради “дълбокото изтощаване на физическата и духовната мощ“, причинено от Втората световна война[97]. Най-съществениият елемент на всяка дългосрочна политика на съобразяване следователно е широката програма за американска помощ, която ще възстанови съсипаната индустрия, земеделските стопанства и селищата на Европа и Япония, защото така не само ще им помогне да не се изкушават от комунистическото учение за класова борба и революция, но ще промени и *равновесието на силите* в полза на Америка. Щом, нека използваме приемливия геополитически аргумент на Кенан, съществуват само „пет центъра на индустриална и военна мощ, които са важни за нас от гледна точка на националната сигурност“[98] – самите Съединени щати, техният съперник Съветският съюз, Англия, Германия в Европа и Япония, – чрез запазването на последните три от споменатите страни в лагера на Запада и изграждането на тяхната сила ще бъде създадено равнодействащо „съотношение на силите“, гарантиращо все по-голямата зависимост на Съветския съюз. Също така е ясно, че Сталинова Русия гледа на тази стратегия с нарастваща мнителност, особено след възстановяването на доскорошните ѝ неприятели Германия и Япония.

Затова отново става ясно, че точната хронология на различните стъпки, предприемани и от двете страни по времето и след „преломната 1947 г.“, нямат толкова голямо значение, колкото основните изводи. Предаването на британските гаранции за Гърция и Турция на Съединените щати – израз на преминаването на отговорностите от предишния жандарм на света в ръцете на готовия да поеме поста негов заместник, а отчасти и начинът на мислене в Лондон и във Вашингтон[99], са оправдани от Труман посредством „доктрина“, пред която не стоят никакви регионални ограничения. Но що се отнася до Европа, текстът за готовността на американците „да помагат на свободните хора да защитават своите институции“ може да се таксува като решение за преодоляване на повсеместния икономически упадък, за набавяне на оскъдните хранителни стоки и въглища. Разрешението, което намира американската администрация – т. нар. План „Маршал“ за солидна помощ, с която „Европа да си стъпи на краката икономически“, – е съзнателно представено като предложение към *всички* европейски народи независимо дали са комунистически, или не. Доколко тази подкрепа допада на Москва, не е важно, но в действителност тя наистина предвижда съвместно коопериране със Западна Европа точно по времето, когато съветската икономика се връща към най-суровите форми на експроприация и колективизация. Едва ли е нужна особена гениалност, за да се види, че Планът „Маршал“ иска всъщност да убеди всички европейци как личната предприемчивост може да им осигури по-голямо благополучие, отколкото комунизмът. Последвалото излизане на Молотов от преговорите за плана и руското настояване Полша и Чехословакия да не прибягват до помощ довеждат до още по-голямото разединение на Европа. В подкрепената чрез милиардите долари от американската помощ част (особено по-големите държави Англия, Франция, Италия и Западна Германия) икономическият прираст се стрелва нагоре, за което допринася и взаимната връзка с търговската мрежа в северния район на Атлантическия океан. Комунистическото влияние в Източна Европа се засилва. Основаният през 1947 г. Коминформ представлява подновена и полуприкрита форма на Комунистическия интернационал. Комунистическият преврат през 1948 г. слага край на многопартийното управление в Чехословакия. Докато Титова Югославия успява да се измъкне от задушаващата прегръдка на Сталин, останалите комунистически страни стават обект на чистки, а през 1949 г. са заставени да се присъединят към СИВ (Съвет за икономическа взаимопомощ), който съвсем не представлява някакъв съветски план „Маршал“, а „само още една бурмичка в доилнята за сателити“[100]. Дори ако Чърчил малко поизбързва с описанието в речта си за „желязната завеса“ през 1946 г., две години по-късно думите му се сбъдват.

Към засилването на напрежението в икономическата надпревара между Изтока и Запада се прибавя и военното, като в центъра на спора отново се оказва Германия. През март 1947 г. англичаните и французите подписват в Дюнкерк договор, съгласно който всяка от страните се задължава да предостави на другата всестранна военна помощ в случай на германско нападение (въпреки че във Форин Офис в Лондон приемат подобна възможност за „чисто теоретична“ и са повече обезпокоени от вътрешната уязвимост на Западна Европа). Чрез подписването през март 1948 г. на Брюкселския договор пактът се разширява, за да обхване и страните от Бенелюкс. Германия наистина не е посочена поименно в споменатото споразумение, но е редно да се знае, че много от политиците в Западна Европа (особено във Франция) са все още загрижени за „германския проблем“[101]. Тревогите им са сериозно засилени с настъпването на 1948 г. През същия месец, когато е подписан Брюкселският договор, руснаците напускат съвета на четирите Велики сили за контрол над Германия, като изтъкват съществуването на непреодолими различия със Запада по въпросите на икономическото и политическото бъдеще на страната. Три месеца по-късно в опита си да сложи край на черния пазар и на валутния хаос в страната тристранният съвет на западните Велики сили обявява създаването на нова германска марка. Руският отговор на това едностранно действие е не само забрана на западногерманските банкноти в тяхната зона, но и затягане на контрола върху влизането и излизането от Берлин, този остров на западно влияние на стотици мили в техния сектор.

Берлинската криза през периода 1948–1949 г. нажежава градуса на противоречията до възпламеняване[102]. Длъжностните лица във Вашингтон и Лондон вече обсъждат начините на връзка между европейските страни, доминионите и Съединените щати, за да могат да се обединят в случай на военни действия с Русия. Тъй като американците желаят – както и с Плана „Маршал“ – европейците да излязат напред с програми за военна сигурност, на този етап няма никакво съмнение колко сериозно гледат Съединените щати на комунистическата заплаха. Към по-трудните проблеми в чужбина се прибавя и ясно очертаващата се „червена опасност“ в страната. През март 1948 г. Труман дори иска от Конгреса да възстанови задължителната военна служба, което става с приетия Закон за избирателната военна служба от юни същата година. Всички тези стъпки са „контрирани“ от съветската блокада над сухопътните пътища към Берлин. Макар че ерата на въздухоплаването позволява на американците и англичаните да обезсмислят Сталиновото блъфиране, като през следващите единайсет месеца прехвърлят доставките за Берлин по въздуха, докато бъде възстановен достъпът по суша, мнозина настояват за изпращане на военен конвой, който да отвори пътя им към града. Трудно е да се повярва, че акция от този род не е предизвикала война. Ако това бе станало, според новия договор Съединените щати би трябвало да прехвърлят ескадрила от бомбардировачи Б-29 към английските въздушни бази. При тези обстоятелства дори сенаторите изолационисти са готови да подкрепят предложението за създаването на договора, който ще бъде наречен Организация на Североатлантическия пакт (НАТО), с пълноправното членство на Съединените щати. В действителност договорът има стратегическа цел, тъй като американците са доставчикът на помощ за европейските държави в случай на руска агресия. По време на първите години от своето съществуване НАТО откликва на политическите интереси, като надминава всички очаквания на военните, и в стила на дипломатическите традиции на Съединените щати поема от англичаните ролята на водеща „флангова“ Велика сила на Запад, призвана да балансира европейската хармония. Според правителствата на Съединените щати и Англия основната задача е обвързването на САЩ и Канада с подписалите Брюкселския пакт страни и разширяването на взаимната подкрепа за страни като Норвегия и Италия, които също се чувстват незащитени. В действителност един ден след подписването на договора НАТО армията на САЩ в Европа наброява близо 100 000 души (които през 1945 г. са 3 милиона) и само дванайсет дивизии – седем френски, две британски, две американски, една белгийска, са готови да отблъснат съветски удар от Изток. Въпреки че през този период силите на руснаците са почти толкова многобройни и боеспособни, колкото твърдят и разтревожените гласове на Запад, равновесието между войските на двата блока не успокоява. Малко по-късно тези страхове се засилват при мисълта, че комунистите могат да прекосят низините в Северна Германия така внезапно, както по време на Корейската война форсират река Ялу*. Това означава, че по времето, когато стратегията на НАТО все повече разчита на американските дългобойни бомбардировачи за отговор на съветската инвазия, трябва да съществува и договореност за изграждането на голям брой конвенционални армейски сили. А резултатът е, че и трите западни „флангови“ сили – Съединените щати, Канада

---

* Casus belli *(лат.)* – повод за война *(б. пр.)*.

---

* Ялу – голяма плавателна река, която оформя границата с Южна Корея *(б.пр.)*.

и Англия, се обвързват чрез постоянен военен ангажимент спрямо Европейския континент до степен, която през 30-те години на XX в. би смаяла техните военни стратези[103].

Договорът НАТО извършва във военната област онова, което Планът „Маршал“ постига в икономическата. Задълбочава започналото след 1945 г. разделяне на Европа на два лагера, а запазилите своя традиционен неутралитет страни (Швейцария, Швеция), Франкистка Испания и наистина „специалните“ случаи (Финландия, Австрия, Югославия) не взимат страната нито на единия, нито на другия. Отговорът е намерен, когато му идва времето, чрез ръководения от руснаците Варшавски договор. Това задълбочаващо се разцепление на свой ред все повече отдалечава изгледите за обединяване на Германия. Въпреки притесненията на французите към края на 50-те години започва изграждането на германските въоръжени сили в рамките на натовските структури, което е напълно разбираемо, след като Западът наистина желае да запълни пропастта между общата численост на войските[104]. Това заставя СССР да създаде източногерманска армия, макар и под специален съветски надзор. След присъединяването и на двете германски държави към съответния военен съюз неизбежно „е двата блока да не гледат с тревога и подозрение на всички бъдещи опити на германците да запазят неутралитет, като на насочван срещу собствената им безопасност удар. При Русия това е особено силно изразено особено след смъртта на Сталин през 1953 г. поради убеждението, че на нито една от вече приелите комунизма държави не бива да бъде позволявано да се разделя с тази идеология (ако използваме по-късната терминология на Доктрината „Брежнев“). През октомври 1953 г. Съветът за национална сигурност на САЩ признава поверително, че източноевропейските сателитни държави „могат да бъдат освободени единствено чрез всеобща война или от самите руснаци“. Както безучастно отбелязва Бартлет: „Не е възможно нито едното, нито другото“[105]. През 1953 г. в Източна Германия бързо е потушено едно въстание. През 1956 г. разтревожената от решението на Унгария да излезе от Варшавския договор Русия отново връща своите дивизии в тази страна и потъпква независимостта ѝ. През 1961 г. като признание за поражение Хрушчов започва издигането на Берлинската стена, за да прегради пътя на бягащите на Запад способни хора. През 1968 г. и чехите са постигнати от съдбата на унгарците, макар и не след толкова тежки кръвопролития. Всяка една от тези акции, предприемани от съветската управа, неспособна (въпреки своята официална пропаганда) да преодолее притегателната сила на Запада в сферата и на идеологията, и на икономиката, само задълбочава разцеплението между двата блока[106].

Втората основна характерна страна на Студената война – нейната равномерна *латерална* ескалация от самата Европа към останалата част на света – едва ли буди изненада. През по-голямата част от войната руската мощ се съсредоточава главно за разправа с германското нашествие. Но това съвсем не означава, че Москва забравя политическите си интереси при определянето на бъдещето на Турция, Персия и Далечния изток, което става напълно ясно през август 1945 г. Твърде малко вероятно е в такъв случай разправите на Русия със Запада заради европейските спорни въпроси да си останат в географските граници на този континент, особено когато водещото начало в спора интересува целия свят – автономия срещу национална сигурност, икономически либерализъм срещу социалистическо планиране и така нататък. Не по-малко значение имат и причинените от самата война безкрайни социални и политически вълнения, простиращи се от Балканския полуостров до Индонезия. Мобилизацията на човешка сила, ресурси и *идеали* довежда до дълбоки промени дори в страни, които не са били пряко засегнати от нашествието на чужди армии (Индия или Египет например). Потъпкан е традиционният социален ред, дискредитиран е колониалният режим, никнат подмолни националистически партии, зараждат се съпротивителни движения, обещаващи не само победа във войната, но и политически промени[107]. С други думи, след 1945 г. в света се поддържа градусът на постоянно политическо напрежение, което може да се превърне в заплаха пред желанието на Великите сили да възстановят мирновременната стабилност колкото е възможно по-скоро. Но то може да се обърне и във възможност за Великите сили да предлагат подкрепа на огромното човешко множество, никнещо из бездните на сгромолясващия се стародавен ред. По време на войната американците по всевъзможни начини дават помощ на съпротивителните движения, повели борба срещу германския или японския нашественик. Естествено е тези слоеве да хранят надежда, че помощта ще продължи и след 1945 г., въпреки че вече са ангажирани в сблъсъка за властта. Това, че някои от тези партизанстващи групи са комунистически или до смърт антикомунистически, изправя политиците в Москва и Вашингтон пред още по-сериозни затруднения, за да изолират тези регионални спорове и да избегнат собствената си глобална претовареност. Гърция и Югославия вече са показали как на местна, вътрешна полемика бързо може да бъде придавано международно значение.

Първият от неевропейските спорове между Русия и Запада е до голяма степен наследство от подобни *ad hoc** военновременни комбинации. През 1941–1943 г. Иран е поставен под тристранна военна протекция отчасти и заради гаранцията, че никоя съюзническа страна няма да се сдобие с икономическо влияние над режима в Техеран[108]. Когато в началото на 1946 г. Москва наистина не изтегля гарнизоните си, а сякаш окуражава сепаратистките, прокомунистически движения на Север, обичайното неодобрение на англичаните срещу руското влияние в тази част на света се засилва, а по-късно дори е надминато от сериозните възражения на американската администрация. Изтеглянето на руските войски, малко след това последвано и от разбиването на иранската армия в северните провинции, и на самата (комунистическа) партия на Тюде, поражда във Вашингтон огромно задоволство, като подкрепят убеждението на Труман за ефикасността на разговорите със Съветите от „позицията на силата“. Случаят сочи, по думите на Улам*, „значението на въздържанието преди още веруюто да е действително формулирано“[109] подготвя психологически Вашингтон как да посреща известията за повсеместното раздвижване на руснаците. Така продължителната гражданска война в Гърция, натискът на Москва върху Турция за концесии при Босфора и района край границата с Карско море и декларацията на английското правителство от 1947 г., че то не може повече да поддържа своите гаранции за гърците и турците, предизвикват американците към открит отговор, който вече се намира в зародишен стадий (Доктрината „Труман“). Още през април 1946 г. Държавният департамент доказва необходимостта да бъде оказана подкрепа на „Обединеното кралство и на *комуникациите* на Британската общност“[110]. Все по-убедената готовност за подобни становища и начинът, по който Вашингтон започва да се обвързва с всевъзможните усложнения по „северния скат“ на тези страни, които преграждат пътя на руската експанзия към Източното Средиземноморие и Близкия изток, показват колко бързо идеалистичният уклон в американската външна политика е изместен, ако не и напълно изличен, от геополитическа пресметливост.

Независимо от осъзнаването на *глобалното* комунистическо настъпление западните сили имат свое отношение и спрямо промените, които настъпват в Далечния изток. Холандците бързо са принудени да напуснат Индонезия от стъпилото на широка основа националистическо движение на Сукарно, французите са въвлечени във въоръжена схватка с Виетмин на Хо Ши Мин, а англичаните отскоро са заети с метежите в Малая. Отговорът на тези колониални сили сигурно не би бил същият, ако на изток от Суец не е имало нито един комунист[111]. (От друга страна, към края на 40-те години това се оказва полезно за спечелване на съчувствието, а в случая с французите – и на военна помощ от Вашингтон, който твърди, че бунтовете се ръководят от Москва.) „Загубата“ на Китай много повече, отколкото заплахите далеч на юг, предизвиква силен стрес в Съединените щати. От времената на американските мисионерски мъки след деветнайстото столетие в тази обширна и гъсто населена страна САЩ влагат огромни културни и психологически (далеч по-малко финансови) капитали. А това довежда до още по-големия натиск, който оказва правителството на Чан Кайши по време на самата война върху тях. Съединените щати смятат, че имат да изпълняват в Китай „мисия“ в много по-дълбок от религиозния смисъл[112]. И докато професионалистите от Държавния департамент и военните кръгове са все по-наясно с растящата корупция и неспособност на Гоминдана*, преценките им не се споделят докрай от общественото мнение, особено сред десните републиканци, които след края на 40-те години започват да виждат световната политика в строго определени черно-бели тонове.

Политическото брожение и несигурност, съществували през онези времена в Ориента, отново изправят Вашингтон пред дилема. От една страна, републиканците в Америка не могат да бъдат разглеждани като поддръжници на корумпираните режими в Третия свят или на разпадащите се колониални империи. От друга страна, те наистина не желаят „силите на революцията“ повече да се разширяват, след като (както се твърди) ще се засили влиянието на Москва. Сравнително лесно е през 1947 г.

---

* Ad hoc (*лат.*) – тъкмо на място, подходящ за случая (*б.пр.*).

* Улам, А. – американски историк (*б.р.*).

* Гоминдан – националистическа народна партия в Китай, основана през 1911 г. от Сун Ятсен с цел изграждането на съвременна китайска държава чрез национализъм, демокрация и социализъм. Начело с Чан Кайши ръководи Китай от 1926 до 1949 г., когато след въоръжената победа на комунистите се оттегля в Тайван (*б.р.*).

англичаните да бъдат окуражавани да се изтеглят от Индия, защото това просто означава преминаване към парламентарния, демократичен режим на Неру. Същото може да се постигне чрез настояването холандците да напуснат през 1949 г. Индонезия, макар че Вашингтон все още се притеснява за ръста на комунистическото движение там, както и на Филипините (получили независимост през 1946 г.). Навсякъде обаче „несигурността" е повече от очевидна. Вместо да дадат ход на началните намерения за цялостна промяна и демилитаризация на японското общество например, вашингтонските стратези лансират идеята за преустройство на японската икономика чрез гигантски фирми *(дзайбацу)* и дори насърчават страната да създава собствени въоръжени сили – отчасти за да се облекчи икономиката на Съединените щати, отчасти за да бъдат дадени гаранции, че Япония ще се превърне в антикомунистически бастион на Азия[113].

Това втвърдяване на позицията на Вашингтон през 1950 г. е резултат на два фактора. Първият е засилващите се атаки срещу по-гъвкавите, „отстъпчиви" действия на Труман и Ачесън не само от страна на републиканците, но и от внезапно изникналия „ловец на червените" Джо Маккарти и на по-младите консерватори в самата администрация като Луис Джонсън, Джон Фостър Дълес, Дийн Ръск и Пол Ници – те принуждават Труман да действа по-твърдо с цел да успокои своя вътрешен политически фронт. Вторият е Севернокорейската атака през 38-ия паралел през юни 1950 г., веднага изтълкувана от Съединените щати просто като част от разработен в Москва план за агресия. Тези два фактора дават надмощие на онези сили във Вашингтон, които желаят по-действен и дори повойнствен курс, за да бъдат спрени червените. „Бързо губим Азия" – пише влиятелният журналист Стюарт Олсъп, позовавайки се на познатата в страната игра боулинг с десетте кегли. Кремъл е твърд и амбициозен играч. „Основната кегла е Китай. Тя вече е съборена. Двете кегли във втората редица са Бирма и Индокитай. Ако отидат и те, почти сигурно на свой ред ще се прекатурят и трите кегли от следващия ред – Сиам, Малая и Индонезия. А срине ли се и тази част от Азия, появилите се психологически, политически и икономически притегателни сили почти неминуемо ще повлекат надолу четирите кегли от четвъртата редица – Индия, Пакистан, Япония и Филипините"[114].

Последиците от настъпилата промяна в мисленето се отразяват върху американската политика в цяла Източна Азия. Най-очевидното доказателство за това е бързо засилващата се военна подкрепа за Южна Корея – будещ отвращение, потискащ режим, който би трябвало да сподели срама за конфликта, но се приема навремето като невинна жертва. Даваната в началото въздушна и морска подкрепа от САЩ скоро включва армейски и военноморски дивизии, които позволяват на Макартър да предприеме внушителната си контраатака (Инчон*), докато насоченото на север настъпление не предизвика на свой ред и интервенцията на Китай през октомври–ноември 1950 г. Отказали се от употребата на атомната бомба, американците са заставени да водят сражения, напомнящи за окопните бойни действия през 1914–1918 г.[115]. До юни 1953 г., когато се прекратяват боевете, Съединените Щати са изразходвали около 50 млрд. долара, за да водят войната, изпратили са в района повече от 2 млн. военнослужещи и от тях са загубили над 54 000 души. Докато задържат Севера, Съединените щати и на юг си създават дълготраен и важен военен ангажимент, от който ще им бъде трудно, ако не и невъзможно да се измъкнат.

Тази война също значително променя американската политика в Азия. През 1949 г. много от членовете на администрацията на Труман с погнуса оказват подкрепа на Чан Кайши, отнасят се с презрение към „непотребното" правителство в Тайван и смятат да последват англичаните, като признаят комунистическия режим на Мао. Сега вече в продължение на година Тайван е подпомаган и закрилян от флота на САЩ, докато на Китай гледат като на непримирим враг, срещу когото (поне според становището на Макартър) е нужно да се използва атомно оръжие, за да бъде отблъсната неговата агресия. На толкова ценната заради нейните суровини и хранителни запаси Индонезия е давана помощ, за да се бие срещу комунистическите метежници. Англичаните са окуражавани да правят същото в Малая. А в Индокитай, където продължават да настояват за по-представителна форма на управление, Съединените щати вече са готови да сипят оръжие и пари за борбата с Виетмин[116]. Разколебани, че американската цивилизация чрез своята нравственост и култура е достатъчна, за да предотврати разпространението на комунизма, САЩ все по-често се намесват във военно-териториалните разпри, особено след като държавен секретар става Дълес[117]. През август 1951 г. правата на САЩ по въздух и море над Филипините са дори защитени с договор и обещания на американците за отбрана на островите. Няколко дни по-късно Вашингтон подписва и своя тристранен договор за безопасност с Австралия и Нова Зеландия. След седмица най-сетне са приключени и мирните преговори с Япония, с което юридически завършва тихоокеанската война и се възстановява пълният суверенитет на японската държава, но още в същия ден е подписан пакт за сигурност, съгласно който американски войски ще останат както на самите острови, така и в Окинава. Курсът на Вашингтон спрямо Китай остава непримирим и враждебен, а към Тайван – все по-търпелив, какъвто е и спрямо такива маловажни стражеви постове като Кемой и Мацу.

Третата характерна черта на студената война е засилващата се надпревара между двата блока в областта на въоръженията, успоредно със създаването на защитни военни съюзи. Представена чрез похарчените парични средства, тази тенденция съвсем не е такава, каквато я показва таблица 37.

Огромното увеличаване на американските средства за отбрана, давани в продължение на няколко години след 1950 г., отразяват цената на Корейската война *и* убедеността на Вашингтон, че трябва да се превъоръжава заради криещия толкова заплахи свят. Настъпилият след 1953 г. спад се дължи на опита на Айзенхауер да контролира „военнопромишления комплекс", преди да е застрашил както обществото, така и икономиката.

Повишението през 1961–1962 г. отбелязва издигането на Берлинската стена и кубинската оръжейна криза. Скокът на разходите след 1965 г. представя нарасналите американски ангажименти в Югоизточна Азия[118]. Въпреки че данните за Съветския съюз представляват приблизителни оценки и политиката на Москва е забулена в неизвестност, редно е да предположим, че силното увеличение през периода 1950–1955 г. е резултат от тревогата за една война със Запада, която може да доведе до разрушителни въздушни нападения над родината, ако бързо не нарасне броят на самолетите и направляемите ракети. Намаляването през 1955–1957 г. отразява водената от Хрушчов дипломация на *détente* и на усилията за кредитиране на изделията за потребление. Широко разгърнатото строителство след 1959–1960 г. се дължи на влошените взаимоотношения със Запада, унижението заради кубинската криза и решимостта за предано изпълнение на всички задачи[119]. По-скромното разгръщане на строителството в комунистически Китай е отражение на неговото икономическо развитие, но нарастването на военните разходи през 60-те години подсказва, че Пекин е готов да си плати за скъсването с Москва. Колкото до западноевропейските държави, данните в таблица 37 сочат, че по време на Корейската война както Франция, така и Англия силно повишават своите военни разходи, а тези на Франция продължават да нарастват до 1954 г. поради разправията ѝ с Индокитай. Оттогава обаче както те, така и Западна Германия, Италия и Япония си позволяват само умерено нарастване (и обичайното спадане) на военните разходи. Независимо от увеличаването – тези показатели също са доста неточни – естеството на оръжейните разходи през 50-те и 60-те години все още носи отпечатъка на двуполюсния свят.

---

* Инчон – незамръзващо пристанище на брега на Жълто море в Южна Корея *(б.пр.)*.

ТАБЛИЦА 37

Разходи за отбрана на силите, 1948–1970 г.[120] (в млрд. долари)

Година	САЩ	СССР	Западна Германия	Франция	Обединено кралство	Италия	Япония	Китай
1948	10,9	13,1		0,9	3,4	0,4		
1949	13,5	13,4		1.2	3,1	0,5		2,0
1950	14,4	15,5		1,4	2,3	0,5		2,5
1951	33,3	20,1		2,1	3,2	0,7		3,0
1952	47,8	21,9		3,0	4,3	0,8		2,7
1953	49,6	25,5		3,4	4,5	0,7	0,3	2,5
1954	42,7	28,0		3,6	4,4	0,8	0,4	2,5
1955	40,5	29,5	1,7	2,9	4,3	0,8	0,4	2,5
1956	41,7	26,7	1,7	3,6	4,5	0,9	0,4	5,5
1957	44,5	27,6	2,1	3,6	4,3	0,9	0,4	6,2
1958	45,5	30,2	1,2	3,6	4,4	1,0	0,4	5,8
1959	46,6	34,4	2,6	3,6	4,4	1,0	0,4	6,6
1960	45,3	36,9	2,9	3,8	4,6	1,1	0,4	6,7
1961	47,8	48,6	3,1	4,1	4,7	1.2	0,4	7,9
1962	52,3	49,9	4,3	4,5	5,0	1,3	0,5	9,3
1963	52,2	54,7	4,9	4,6	5,2	1.6	0,4	10,6
1964	51,2	48,7	4,9	4,9	5,5	1.7	0,6	12,8
1965	51,8	62,3	5,0	5,1	5,8	1,9	0,8	13,7
1966	67,5	69,7	5,0	5,4	6,0	2,1	0,9	15,9
1967	75,4	80,9	5,3	5,8	6,3	2,2	1,0	16,3
1968	80,7	85,4	4,8	5,8	5,6	2,2	1,1	17,8
1969	81,4	89,8	5,3	5,7	5,4	2,2	1.3	20,2
1970	77,8	72,0	6,1	5.9	5,8	2,4	1,3	23,7

Може би по-значим от показателите е многопластовият и разнолик характер на оръжейната надпревара. Макар да са шокирани, че руснаците през 1949 г. произвеждат своя собствена атомна бомба, Съединените щати са убедени, че поради преминаването към ядрена енергия СССР би могъл да си нанесе много по-големи щети, отколкото да причини с нея. От друга страна, както се изтъква в строго идеологическия документ „СНС-68“ (Меморандум № 68 на Съвета за национална сигурност от януари 1950 г.), наложително е „да увеличим колкото е възможно по-бързо нашата основна въздушна, сухопътна и морска мощ и тази на нашите съюзници до степен, при която да не бъдем толкова силно зависими във военно отношение от атомните оръжия“[121]. И наистина между 1950 и 1953 г. сухопътните сили на САЩ увеличават числеността си три пъти, въпреки че това до голяма степен се дължи на мобилизацията на запасняците, за да се сражават в Корея. Налице е и непоколебимостта за превръщането на НАТО от апарат за общи военни задължения в действителен съюз – за да бъде изпреварено погазването на Западна Европа от руснаците, от което по това време, изглежда, се боят както американските, така и английските стратези[122]. Въпреки че в действителност няма никакви изгледи да бъде създаден фантастичният брой от деветдесет съюзнически дивизии съгласно Лисабонското споразумение от 1952 г., военните ангажименти към Европа значително нарастват – от една до пет американски дивизии през 1953 г., като четири дивизии от тях с британско съгласие бъдат разположени в Германия. По този начин се предвижда да бъде постигнато приемливо равновесие, когато в средата на 50-те години западногерманската армия бъде увеличена, за да компенсира направените по същото време съкращения от Лондон и Париж. Разходите на съюзниците за техните военновъздушни сили се увеличават многократно, така че през 1953 г. НАТО разполага с 5200 самолета. Макар че в онези години се знае твърде малко за нарастването на Съветската армия и военновъздушните ѝ сили, ясно е, че след смъртта на Сталин Жуков се заема с важна реорганизация – освобождава се от многобройната полуобучена войска и създава по-мощни, подвижни и стегнати подразделения, като заменя артилерийските части с ракетни или казано накратко, прави ги много по-боеспособни, отколкото през 1950–1951 г., когато страховете на Запада от съветски удар са най-големи. В същото време се знае, че Русия използва по-голямата част от тези увеличения в бюджета за военновъздушните сили[123].

Въоръжената надпревара между Изтока и Запада създава втора, напълно нова сфера в областта на морското дело, макар че и нейната структура е несъразмерна. Марината на САЩ излиза от Тихоокеанската война обвита в слава заради впечатляващите тактико-технически показатели на нейните специални части от високоскоростни самолетоносачи и десантен флот.

Кралският флот също смята, че е провел една „успешна“ война и много по-убедителни сражения, отколкото по време на безнадеждния военноморски конфликт през 1914–1918 г.[124]. Но появата на атомната бомба, която ще бъде носена от стратегически дългобойни бомбардировачи или ракети, изглежда хвърля сянка върху бъдещето на традиционните флотски съоръжения и дори на модерните самолетоносачи. Ограниченията на военните разходи и „рационализирането" при различните родове войски се отразява негативно върху тях. В известна степен те са реабилитирани от Корейската война, която отново позволява плаващите десантни операции, морско базираните нападения от въздуха и по-целесъобразното използване на западната военноморска мощ. И марината на САЩ успява да се присъедини към ядрения клуб след създаването на новия разред от огромни самолетоносачи с бомбардировачи боен тип, носещи атомни бомби. След края на 50-те години се строят и ядрени подводници, способни да обстрелват с далекобойни балистични ракети. Англичаните, които не разполагат с толкова възможности, за да си позволяват модерна техника, въпреки всичко запазват преработените самолетоносачи „командо" за по-късно определяните като „бръснещ огън" удари и подобно на французите полагат усилия за създаването на базирани върху подводници средства за „разубеждаване". Може би през 1965 г. бойните флотове на всички западни страни притежават по-малък брой кораби и бойци, отколкото през 1945 г., но представляват наистина страховит юмрук[125].

Но основната причина за все по-големите средства, които тези военноморски сили изразходват, е създаването на съветския боен флот. По време на Втората световна война руската военна марина не постига голям напредък, макар че притежава многочислен отряд подводници и по-голямата част от екипажа ѝ се сражава на суша (или оказва съдействие на армейските части при форсиране на водни прегради). След 1945 г. Сталин разрешава да бъдат построени по-голям брой подводници, конструирани по най-добрите германски образци, които да поемат ролята на широка брегова охрана. Той се отнася благосклонно и към изграждането на по-мощен надморски флот, съставен от бойни кораби и самолетоносачи. Този честолюбив проект е спрян веднага от Хрушчов, който не вижда смисъл да бъдат създавани огромни и скъпи бойни кораби във века на ядрените ракети. Тук неговото становище напълно съвпада с мнението на мнозина политици и адмирали от военноморските сили на Запад. Онова, което може би подлага на съмнение тази негова преценка, са нееднократните примери за използване на надводна военна сила от най-вероятните руски противници – англо-френският морско базиран удар над Суец през 1956 г., десантът на въоръжените сили на САЩ в Ливан през 1958 г. (който дава отпор на подкрепяните от руснаците сирийци) и най-вече *санитарният кордон,* с който американски военни кораби опасват Куба по време на острия сблъсък при ракетната криза през 1962 г. Поуката от тези инциденти за Кремъл (помагат и увещанията на влиятелния адмирал Горшков) е, че докато не притежава своя мощна военноморска флотилия, Русия ще остане в крайно неизгодна позиция спрямо Великите сили – този извод е потвърден в началото на 60-те години и от бързото превъоръжаване на военноморските сили на САЩ с подводниците с ракети „Поларис". Резултатът е голямото увеличение както на всички видове морски съдове в Червения флот, *така и* далечното им базиране, с което морското превъзходство на Запада, да кажем, в района на Средиземно море или на Индийския океан, е поставено на изпитание, каквото Сталин никога не предприема[126].

Но на тази заплаха би могло да бъде погледнато и по традиционния начин, както показват множеството сравнения, които наблюдателите правят между сътвореното от адмирал Горшков и от Тирпиц четири десетилетия по-рано. Въпреки че Съветският съюз се обвързва с нова „военноморска надпревара", минават десетки години, преди да успее (ако изобщо успява) да противостои на безкрайно скъпите подразделения самолетоносачи със специално предназначение от марината на САЩ. След 1945 г. в целия свят се проявява *революционният* характер на въоръжената надпревара в сферата на ядрените оръжия и далекобойните ракети. Въпреки ужасяващите жертви в Хирошима и Нагасаки все още мнозина приемат атомното оръжие по-скоро като друг вид бомба", отколкото като повратен момент в развитието на военния капацитет за унищожаване. Нещо повече, през 1946 г., след провала на Плана „Барух"* за интернационализиране на напредъка в областта на атомната енергия остава утехата, че Съединените щати владеят ядрения монопол, а стратегическите бомбардировачи компенсират руското превъзходство в сухопътните сили[127]. Западноевропейските страни признават, че на руско военно нашествие ще бъде отговорено с американски (а по-късно и английски) атомни бомбардировки.

Всичко това се променя след нововъведенията в областта на технологиите и напредъка на Съветския съюз. Извършеният от руснаците през 1949 г. (много по-рано отколкото предвиждат наблюдателите на Запад) успешен атомен опит слага край на американския монопол. Още по-голяма тревога поражда създаването на руските далекобойни бомбардировачи, особено от типа „Бизон", които според преценките през средата на 50-те години могат не само да достигат Съединените щати, но поради големия си брой (според погрешните пресмятания) създават „пробив при бомбардировачите". Последвалата полемика показва колко трудно могат да бъдат намирани неопровержими доказателства за руската мощ и склонността на военновъздушните сили на САЩ към преувеличаване[128] – в действителност минават само няколко години и ерата на американската неуязвимост приключва. През 1949 г. Вашингтон дава съгласието си за производството на нова *свръхбомба* (водородната) със зашеметяващи възможности, което, изглежда, отново обещава на Съединените щати значителни преимущества. През периода от началото до средата на 50-те години това се вижда както от пораждащите безпокойство речи на Фостър Дълес, така и от плановете на военновъздушните сили за „сериозна разплата" с Русия или Китай в случай на нова война[129]. Тази доктрина създава скрити притеснения в правителствата и на Труман, и на Айзенхауер, довели до изграждането на конвенционални сили и на тактически (т.е. „фронтови") ядрени оръжия, които да бъдат алтернативата на пламтящия Армагедон**. Решителният удар върху тази стратегия е нанесен от руска страна. Само девет месеца след американците, през 1953 г., Русия също извършва опити с водородна бомба. Нещо повече, съветското правителство отделя значителни средства за разработването на германските ракетни технологии от времето на войната. През 1953 г. СССР пуска балистичните ракети със среден обсег на действие в масово производство (СС-3). През 1957 г. изстрелва междуконтинентална балистична ракета на разстояние пет хиляди мили, като използва ракетния двигател, с който през октомври същата година изпраща в орбита „Спутник“, първия изкуствен спътник на Земята.

---

* Барух, Бърнард Манс (1870–1965) – американски финансист и държавник, неофициален съветник на президентите Уилсън, Рузвелт и Труман, както и на Уинстън Чърчил. Представител на САЩ в Комитета за ядрена енергия на ООН (1946–1951) *(б.р.).*

** Армагедон *(библ.)* – битката между силите на доброто и злото при свършека на света, в която ще участват „царете на Земята и на цялата Вселена" (Апок. 16, *14*–16) *(б.пр.).*

Шокиран от тези постижения на руснаците и от възможността населените места и военновъздушните сили на САЩ да бъдат изложени на внезапен удар от страна на Съветския съюз, Вашингтон отделя огромни средства за изграждането на свои собствени балистични ракети с цел да запълни това, което е наречено „ракетна дупка“[130]. Обаче ядрената надпревара не се ограничава само с тези системи. След 1960 г. и двете страни започват бързо да разширяват възможностите си за изстрелване на балистични ракети от подводници. По същото време се изграждат и всевъзможни бойни ядрени оръжия и ракети със среден радиус на действие. Всичко това е съпроводено от „мозъчна“ надпревара както на военните стратези, така и на правителствените експерти за управляване на различните стадии от ескалацията на вече познатата ни стратегия на „приспособяване“. Нито едно от предлаганите решения не съумява да избегне всяващия ужас проблем – колко трудно, дори невъзможно е съвместяването на ядрените оръжия с традиционните начини за водене на конвенционална война (скоро се разбира например, че бойните „глави“ могат да вдигнат във въздуха по-голямата част от Германия). И ако в случай на нужда се прибегне до хвърлянето на по-мощна водородна бомба над руската или над американската земя, взаимните жертви и щети ще бъдат невиждани. Притиснати от наричаната от Чърчил взаимно разпределена напаст и неспособни да скрият оръжията си за масово унищожение, Вашингтон и Москва хвърлят все повече и повече средства за бойните ядрени технологии[131]. И макар че през 50-те години както Англия, така и Франция напредват със създаването на собствена атомна бомба и на система за изстрелването ѝ, изглежда че и „в тази сфера“ – с всички съвременни самолети, ракети и ядрени бомби, – значение имат само свръхвеликите сили.

Последната основна черта на това съперничество са създаваните по цялото Земно кълбо и от Русия, и от Запада коалиции и надпреварата да бъдат откривани нови партньори, или поне да се предотврати присъединяването на страните от Третия свят към противниковата страна. През първите години надделява активността на американците, породена от поизгодните им позиции през 1945 г., защото вече притежават много гарнизони и въздушни бази по Западното полукълбо и поради не по-малко важната причина, че много от страните гледат към Вашингтон за икономическа, а понякога и за военна помощ. За разлика от тях Съветският съюз изпитва нужда от възстановяване и неговата основна външна грижа е укрепване на собствените граници при изгодни за Москва условия. Той не разполага нито с икономически, нито с военни инструменти, за да гради по-нататъшни планове. Независимо от териториалните придобивки в Прибалтийския район, Северна Финландия и Далечния изток, Русия в известен смисъл продължава да бъде свръхсила без излаз към море. Нещо повече, вече е ясно също така, че представата на Сталин за външния свят е изпълнена с непреодолима предпазливост и подозрителност към Запада, че ще спре очевидния напредък на комунистите (както става в Гърция през 1947 г.), или пък спрямо комунистически лидери като Тито и Мао, които наистина не са „съветски марионетки“[132]. Създаването на Коминформ през 1947 г. и мощната пропаганда в подкрепа на революционерите зад граница е само слаб отзвук от 30-те години (и преди всичко от времето между 1918 и 1921 г.). През този период Москва сякаш наистина избягва намесата в чужди работи.

Според Вашингтон обаче разработеният план за световно комунистическо господство се разгръща стъпка по стъпка и трябва да бъде „спрян“. Предложените през 1947 г. гаранции на Гърция и Турция са първият сигнал за променения курс, а създаването на НАТО през 1949 г. – неговото най-красноречиво доказателство. Последвалото през 50-те години разширяване на членството в НАТО означава, че Съединените щати се обвързват „с отбраната на по-голямата част от Европа и дори на райони от Близкия изток – от Шпицберген до Берлинската стена и азиатските граници на Турция“[133]. Но това е едва началото на американското пренапрягане. Пактът „Рио“* и специалното споразумение с Канада натоварват САЩ с отговорността за отбраната на цялото Западно полукълбо. Блокът АНЗЮС** урежда задълженията в Югоизточния район на Тихия океан. Сблъсъците в Източна Азия в началото на 50-те години довеждат до подписването на различни двустранни договори, съгласно които Съединените щати се задължават да оказват помощ на страните, разположени по „линията на хоризонта“ – Япония, Южна Корея и Тайван, а също така и на Филипините. А през 1954 г. укрепването на устоите продължава със създаването на Организацията на държавите от Югоизточна Азия, чрез която с обещанието за взаимна помощ и отпор срещу агресията в този огромен регион към Съединените щати се присъединяват Англия, Франция, Австралия, Нова Зеландия, Филипините, Пакистан и Тайланд. В Близкия изток САЩ са главният инициатор на още една регионална групировка – подписания през 1955 г. Багдадски пакт (по-късно Организация на Централния договор), съгласно който Англия, Турция, Ирак, Иран и Пакистан се обявяват против подривни действия и нападения. В Близкия изток Съединените щати създават или предстои да създадат специални споразумения с Израел, Саудитска Арабия и Йордания – или поради здравите еврейско-американски връзки, или в съответствие с Доктрината „Айзенхауер“ от 1957 г., която предлага на арабските държави американска помощ. В началото на 70-те години един наблюдател отбелязва: „Съединените щати имат повече от 1 000 000 войници в 30 страни, членуват в четири регионални съюза за отбрана и са активен участник в пети. Те имат взаимни договори за отбрана с 42 държави, членуват в 53 международни организации и предоставят военна или икономическа помощ на близо 100 страни по цялото Земно кълбо"[134].

---

* Пакт „Рио“ – междуамерикански договор за взаимна помощ (известен и като Договор за отбрана на Западното полукълбо), между САЩ и 20 държави от Латинска Америка, чието подписване (1947) представлява един от учредителните документи на Организацията на американските държави *(б. р.)*.

** АНЗЮС – сключен през 1951 г. военнополитически договор между Австралия, Нова Зеландия и Съединените щати *(б. р.)*.

Това представлява внушаваща респект поредица, пред която Луи XIV или Палмерстон биха се почувствали малко поизнервени. Все пак в свят, който сякаш бързо се смалява и в който всяка отделна част оказва влияние върху другата, тези поемани стъпка по стъпка поръчителства си имат своята логика. Би ли могъл Вашингтон при една двуполюсна система да изостави Корея – особено след предишните му твърдения, че тя *няма* жизнено важно значение, без това да се превърне в покана за комунистическо настъпление през следващата година?[135] „Твърде малка е станала планетата, привежда доводи през май 1963 г. Дийн Ръск. Налага се да поемем грижата за всичко – за нейната суша, вода, атмосфера и за ограждащото я пространство"[136].

Въпреки че мащабите на съветската мощ и влияние върху външния свят съвсем не са толкова големи, през годините след смъртта на Сталин политиката на СССР постига изключителен напредък. Очевидно Хрушчов желае не да се боят от Съветския съюз, а да му се възхищават и дори да го обичат. Той желае и да пренасочи инвестиционните средства от военната сфера към селското стопанство и към стоките за потребление. Основните му идеи в областта на външната политика отразяват неговата надежда за „затопляне" на студената война. Той изтегля съветските войски от Австрия през главата на Молотов. Връща на Финландия военноморската база Порккала и Порт Артур – на Китай. Подобрява взаимоотношенията с Югославия, аргументирайки се, че „пътищата, които водят към социализма, са независими" (позиция, смутила неговите колеги в Политбюро не по-малко, отколкото и Мао Дзедун). Въпреки че през 1955 г. в отговор на присъединяването на Западна Германия към НАТО става официалното учредяване на Варшавския договор, Хрушчов е склонен да установи дипломатически отношения с Бон. Той силно желае да подобри връзките със Съединените щати, макар че неговият променлив подход и хроничното недоверие, с което Вашингтон посреща всички предприемани от руска страна стъпки, правят истинското *разведряване* невъзможно. През същата година Хрушчов посещава Индия, Бирма и Афганистан. Съветският съюз започва да се отнася към Третия свят сериозно тъкмо по време, когато все по-голям брой афро-азиатски страни са извоювали своята независимост[137].

Но нищо в тази промяна не протича така цялостно и гладко, че да се понрави на порививистия Хрушчов. Коминформът, апаратът за сталински диктат, е разпуснат през април 1956 г.

Появява се неудобство – два месеца по-късно започва Унгарското въстание и „независимият път" встрани от социализма трябва да бъде пресечен със сталинска непоколебимост. Множат се разправиите с Китай, които, както ще покаже по-нататъшният анализ, създават дълбоко разцепление в комунистическия свят. *Разведряването* е спънато от инцидента с Ю-2*, с Берлинската криза (1961) и конфронтацията със САЩ заради съветските ракети в Куба (1962). Нито една от тези спънки обаче не е в състояние да премахне руската намеса в световната политика. Самото установяване на дипломатически отношения с новопоявилите се страни и контактите с техните представители в ООН правят разширяването на взаимоотношенията на Съветския съюз с външния свят неизбежно. Освен това жадуващият да демонстрира присъщото на съветската система превъзходство над капитализма Хрушчов е принуден да търси нови приятели от чужбина. След 1964 г. неговите по-прагматични наследници имат интерес от разкъсването на американския кордон около СССР *и* от премахването на китайското влияние. Освен това в Третия свят съществуват и голям брой страни, които горят от нетърпение да се избавят от бъдещето, определяно от тях като „неоколониализъм", и да изграждат планова, а не икономика от типа *laissez-faire* – предпочитание, което обикновено води до прекъсването на западната помощ. Цялата тази смесица от обстоятелства дава на руската външна политика и един особено силен „външен напор".

Първата проява на този напор намира особено решителен израз в подписаното през декември 1953 г. търговско споразумение с Индия (като почти съвпада с посещението на вицепрезидента Никсън в Ню Делхи), последвано през 1953 г. от предложението за изграждане на завода за стомана в Билай, а по-късно и от значителна военна помощ. То поражда близост с най-влиятелните сили от Третия свят, като едновременно с това разгневява американците и китайците и „наказва" Пакистан за членството му в Багдадския пакт. Почти по същото време – през 1955–1956 г., СССР и Чехословакия започват да изпращат на Египет помощ и изместват Вашингтон при кредитирането на Асуанския язовир. Съветски заеми потичат също така и към Ирак, Афганистан и Северен Йемен. Москва подкрепя и държави от Африка, като Гана, Мали и Гвинея, които се обявяват за антиимпериалистически. Големият пробив става през 1960 г. в Латинска Америка, когато СССР подписва първото си търговско споразумение с управляваната от Кастро и вече скарана със Съединените щати Куба. Всичко това изгражда стила, който няма да бъде променен и след падането на Хрушчов. Повел гръмка пропагандна кампания срещу империализма, Съветският съюз напълно в реда на нещата предлага "договори за приятелство", търговски кредити, военни консултанти и всичко останало на всяка току-що деколонизирана страна. Русия успява да се възползва и в Близкия изток от американската помощ за Израел, за да подкрепя все повече Сирия и Ирак, а през 60-те години и Египет. Печели лаври и от предложеното на Северен Виетнам военно и икономическо съдействие. Провъзгласява обвързаността си с националноосвободителните движения дори в отдалечената Латинска Америка. След параноичната Сталинова предпазливост СССР вече печели голямо влияние в тази битка за световно влияние[138].

Но дали тази надпревара между Вашингтон и Москва за привличането на останалата част от планетата, това взаимно изтикване с лакти посредством договори, кредити и износ на оръжие показва, че в действителност се е появил двуполюсен свят, в който всичко, имащо значение за международните работи, гравитира около двете противоположни *Schwerpunkte* – Съединените щати и Съветския съюз? От гледна точка на

---

* През 1960 г. СССР сваля американския разузнавателен самолет U-2. Светът за сигурност на ООН отказва да порицае САЩ. Американският пилот е осъден от СССР на десетгодишен затвор за шпионаж, а през 1962 г. е разменен срещу двама съветски шпиони, задържани от САЩ *(б.пр.)*.

Дълес или Молотов светът наистина е устроен така. Но въпреки че тези два колоса водят надпревара по цялото Земно кълбо и в непознати за тях до 1941 г. сфери, сега те се натъкват на една коренно различна тенденция. Тъй като Третият свят току що е навършил пълнолетие, мнозина от членовете му, отхвърлили най-сетне властта на традиционните европейски империи, не са склонни повече да се превръщат в сателити на далечна свръхсила, макар че тя би могла след време да предоставя полезна икономическа и военна помощ.

В действителност става така, че основната тенденция в политиката на силите през XX в. – експанзията на свръхсилите, започва да си взаимодейства с друга, по-нова тенденция – политическото разделяне на Земното кълбо. В атмосферата на преобладаващия около 1900 г. социален дарвинизъм и империализъм не е трудно да се приеме, че във всички Велики сили се съсредоточават все по-малко световни капитали (вж. по-горе с. 209). И все пак западният империализъм посажда семената на своето собствено унищожаване тъкмо чрез високомерието и честолюбието си. Крайният национализъм на Сесил Роудс, на панславизма или на австро-унгарския милитаризъм събужда противодействието на бурите, сърбите, финландците. Проектите за национално самоопределяне, множащи се, за да докажат правотата на обединяването на Германия и Италия или на решението на съюзниците от 1914 г. да помогнат на Белгия, извират неумолимо от изток и от запад, в Египет, Индия, Индокитай. Тъй като Британската, Френската, Италианската и Японската империя през 1918 г. тържествуват над Централните сили и през 1919 г. забавят осъществяването на Уилсъновите идеи за нов световен ред, тези национални движения са окуражавани само по избор – правилно е да бъде позволено самоопределяне на народите от Източна Европа, тъй като те са европейски народи и се смятат за „цивилизовани“. Не е правилно обаче тези принципи да се разпростират в Близкия изток, Африка или Азия, където империалистическите сили разширяват своите територии и потискат движенията за независимост. Поражението на тези империи след 1941 г., мобилизацията на икономиката и на човешките ресурси в останалите подвластни територии след започването на войната, идеологическото въздействие на Атлантическата харта* и упадъкът на Европа освобождават силите за промяната на това, което през 50-те години се нарича Трети свят[139].

Но той се представя като Трети свят именно защото настоява за своето отделяне от контролираните както от американците, така и от руснаците групировки. Това далеч не означава, че държавите, събрали се през април 1955 г. на учредителната Бандунгска конференция, са освободени от всякаква обвързаност и задължения към свръхсилите – Турция, Китай, Япония и Филипините например са сред участниците в конференцията, макар че за тях определението „необвързани“ е неприемливо[140]. От друга страна, всички те все по-силно настояват за деколонизация, за да може ООН да се занимава не само с напрежението около студената война, но и с мерки за промяната на света, в който икономическото надмощие все още принадлежи на белите хора. Когато в края на 50-те и началото на 60-те години настъпва втората основна фаза на деколонизацията, към членовете първоучредители на движението от Третия свят се присъединяват много нови попълнения, изстрадали десетилетия (или векове) под чуждо господство и разбиращи жестоката истина, че независимостта ги заварва сред купища икономически проблеми. Благодарение на голямото си количествено нарастване те вече започват да упражняват влияние върху Общото събрание на ООН. Първоначално формация от петдесет (предимно европейски и латиноамерикански) държави, ООН постепенно се превръща в организация на повече от сто държави с голям брой нови афроазиатски членове. Това в действителност не поставя ограничения пред действията на по-мощните сили, постоянни членове на Съвета за сигурност с правото да упражняват вето – условие, твърдо заявено от предвидливия Сталин. Но това съвсем не означава, че ако някоя от свръхсилите реши да се позове на „световното обществено мнение“ (както постъпват Съединените щати, за да накарат ООН да помогне през 1950 г. на Южна Корея), тя ще трябва да получи съгласието на организация, чиито членове изобщо не споделят тревогите на Вашингтон и Москва. Преди всичко поради голямото влияние, което имат през 50-те и 60-те години свързаните с деколонизацията спорни въпроси и все по-честите призиви за слагане край на „изоставането“ – основания, изкусно използвани от руснаците, мнението на Третия свят придобива недвусмислени антизападни настроения, като се започне от Суецката криза през 1956 г. и се стигне до по-скорошните разногласия около Виетнам, войните в Близкия изток, Латинска Америка и Южна Африка. На антиколониализма се придава основно значение дори по време на официалните срещи на необвързаните страни на най-високо равнище. За избягването встрани от разногласията в центъра на Европа говори и географското местоположение на заседанията по време на тези срещи – Белград (1961), Кайро (1964) и Лусака (1970). Определянето на дневния ред на световната политика вече не е само в ръцете на държавите с най-здрави военни и икономически мишци[141].

Символ на тази трансформация стават Тито, Насър, Неру – най-прочутите сред най-ранните застъпници на „необвързаността“. Показателен пример на скъсване със Сталин е Югославия (изхвърлена от Коминформа още през 1948 г.), която запазва своята независимост без руско нашествие. Този курс продължава и след смъртта на Сталин. Не отива напусто и първата среща на необвързаните на високо равнище, проведена в Белград[142]. След конфликта си с Англия, Франция и Израел през 1956 г. Насър придобива известност по целия арабски свят, превръща се в пламенен критик на западния империализъм и с желание приема съветската помощ. Въпреки това той не е московска марионетка – „не се отнася добре към своя доморасъл комунизъм и между 1959 и 1961 г. по радиото и в печата е предприета мощна антисъветска кампания“[143]. Панарабизмът и особено мюсюлманският фундаментализъм не са предани партньори на атеистичния материализъм въпреки опитите на местните интелектуалци марксисти да споят „идеологиите“ в една обща сплав. А в Индия, лидер и символ на „умерените“ необвързани страни, достигналата новата си кулминация след конфликтите между Китай и Индия и между Пакистан и Индия многократна съветска военна и иономическа помощ не успява да накара Неру да спре да критикува действията на руснаците в целия свят и да храни особено големи подозрения към комунистическата партия в Индия. Неговите укори към британската политика в Суец произтичат от неодобрението му на *всички* интервенции на Великите сили в чужбина.

---

* Декларация на правителствените ръководители на САЩ и Англия от 14 август 1941 г. за целите на борбата срещу фашистка Германия и нейните съюзници, за следвоенното устройство на света, за правото на народите да избират формата на своето управление и т. н., подписана от 26 държави *(б.пр.)*.

Самият факт, че в международната общност се включват толкова голям брой нови държави и че Русия бърза да ги отклони от Запада, без самата тя да познава добре местните условия, показва, че нейните дипломатически „придобивки" често се съпътстват и от „загуби". Най-забележителният пример за това е самият Китай, за който ще стане дума по-нататък, но има и много други. Смяната на режима в Ирак през 1958 г. позволява на Русия да се представи като приятел на тази арабска държава и да ѝ предложи заеми. Победата на БААС четири години по-късно довежда до кървавата разправа с Комунистическата партия в страната. Продължаващата да пристига от Москва помощ за Индия неизбежно събужда гнева на Пакистан – невъзможно е да угаждаш на един и да не загубиш друг. В Бирма се появява един насърчителен в началото старт, когато страната поставя под забрана *всички* чужденци, но бързо спира. Още по-зле вървят нещата в Индонезия – получилото купища руска и източноевропейска помощ правителство на Сукарно през 1963 г. се пренасочва от Москва към Пекин. Две години по-късно индонезийската армия с особена жестокост ликвидира Комунистическата партия. През 1961 г. в Гвинея Секу Туре изгонва руския посланик поради намесата му в местна стачка, а по време на кубинската криза отказва да позволи на съветските самолети да се презареждат с гориво на специално разширеното от руснаците летище в Конакри[144]. Оказаната от Русия по време на Конгоанската криза през 1960 г. подкрепа на Лумумба подкопава възможностите му за успех, а неговият приемник Мобуту закрива съветското посолство. Най-драматичният миг – и същевременно най-тежък удар върху съветското влияние, настъпва през 1972 г., когато Садат заповядва 21 000-те съветски съветници да напуснат Египет.

Следователно взаимоотношенията между Третия свят и „първите два свята" винаги са били сложни и променливи. Наистина съществуват страни с постоянни проруски настроения (Куба, Ангола) и други с твърдо определена проамериканска ориентация (Тайван, Израел), главно защото се чувстват заплашени от съседите си. Има и държави, които, следвайки примера на Тито, се стремят преди всичко да не се обвързват. И други, които, осланяйки се на някоя групировка, защото им предлага помощ, твърдо се съпротивляват срещу всяко по-тясно обвързване. А в последна сметка в Третия свят стават и чести революции, граждански войни, смени на режимите и погранични конфликти, които изненадват Москва и Вашингтон. Местните съперничества в Кипър, в Огаден, по индийско-пакистанската граница и в Кампучия (Камбоджа) създават затруднения на свръхсилите, тъй като всяка от участващите в боричканията партии се обръща към тях за помощ. Както Русия, така и Съединените щати подобно на другите Велики сили преди тях трябва да приемат жестоката истина, че техните „всемирни" послания няма да бъдат усвоени от останалите общества и култури машинално.

Пропукване на двуполюсния свят

В края на 60-те и в началото на 70-те години на XX в. съществуват достатъчно основания отношенията между Вашингтон и Москва все още да се смятат за най-важни в световните работи. Във военно отношение СССР се приближава до САЩ, но все още двете страни са на различно ниво в сравнение с всички останали. През 1974 г. например Съединените щати изразходват 85 млрд. долара за отбрана, а СССР – 109 милиарда долара, което е три до четири пъти повече от сумата, която изразходва Китай (26 млрд. долара) и осем до десет пъти повече от изразходваното от водещите европейски страни (Англия – 9,7 млрд. долара, Франция – 9,9 милиарда, Западна Германия – 13,7 млрд. долара)[145]. Американските и съветските въоръжени сили, съответно над 2 и 3 милиона души, са много по-големи от тези на европейските страни и много по-добре оборудвани от 3-те милиона китайски войници. И двете свръхсили имат по над 5000 бойни самолета, десет пъти повече от бройката на притежаваните от предишните Велики сили[146]. Общият тонаж на военните им кораби – Съединените щати имат 2,8 млн., СССР – 2,1 млн. през 1974 г. – е много по-голям от този на Англия (370 000), на Франция (160 000), на Япония (180 000) и на Китай (150 000)[147]. Но най-големите различия са в броя на носителите на ядрени оръжия, както се вижда от таблица 38.

ТАБЛИЦА 38
Носители на ядрени оръжия на Великите сили, 1974 г.[148]

	САЩ	СССР	Англия	Франция	Китай
Междуконтинентални балистични ракети	1,054	1,575	–	–	–
Средни балистични ракети	–	600	–	18	около 80
Разположени в подводници балистични ракети	656	720	64	48	–
Бомбардировачи с голям радиус на действие	437	140	–	–	–
Бомбардировачи със среден радиус на действие	66	800	50	52	100

Всяка от свръхсилите става толкова опасна с възможностите си да унищожи другата (и всеки друг) – състояние на нещата, което бива наречено взаимно гарантирано унищожение (Mutually Assured Destruction или MAD), че те започват да обмислят спогодби за контролиране на надпреварата в ядреното въоръжаване по различни пътища. След кубинската ракетна криза се инсталира „гореща линия", която позволява на всяка от страните да се свърже с другата в случай на подобна критична ситуация;

сключва се договор за забрана на ядрените опити в атмосферата, под водата и в космическото пространство през 1963 г., към който се присъединява и Обединеното кралство; подписва се договор за ограничаване на стратегическите въоръжения САЛТ-1 през 1972 г., който поставя ограничения в броя на междуконтиненталните балистични ракети, притежавани от всяка страна, и спира изграждането на руската система за антибалистични ракети; този договор се разширява след споразумението във Владивосток през 1975 г. и в края на 70-те години се водят преговори за договор САЛТ-2 (подписан през 1979 г., но нератифициран от американския сенат). Въпреки тези различни мерки за разбирателство, както и специфичните икономически, вътрешнополитически и външнополитически мотиви, които подтикват всяка от страните да ги приема, надпреварата във въоръжаването не спира; ако нещо се променя, то е, че забраната или ограниченията на даден вид оръжие просто прехвърлят ресурсите в друга сфера на въоръжаване. От края на 50-те години СССР непрекъснато и неумолимо увеличава средствата за въоръжените си сили. Въпреки че американският модел за изразходване на военните средства е нарушен от скъпата война във Виетнам и последвалото обществено недоволство от тази авантюра, дълготрайната тенденция на САЩ е също към все по-големи разходи. През няколко години се прибавят нови системи оръжия: множество бойни атомни глави се прикрепят към ракетите; подводници, носещи ракети засилват военния флот на всяка от страните; ядреният пат в *стратегическите* ракети (провокиращ страх в Европа, че Съединените щати няма да отговорят на руска атака срещу Запада, тъй като това на свой ред може да предизвика атомни удари върху американските градове) води до създаването на нови ракети със среден радиус на действие като „Пършинг-2“ и до разработването на крилати ракети „Круз“ в отговор на съветските СС-20. Надпреварата във въоръжаването и различните видове преговори за контрол на оръжията са две страни на една монета, но всяка от тях държи Вашингтон и Москва в центъра на събитията.

И в други области тяхното съперничество изглежда най-важно. Както бе споменато преди, една от най-забележителните черти на съветското оръжейно производство след 1960 г. е огромното *материално* „разширение“ на флота, като се строят не толкова вертолетоносци със среден радиус на действие и самолетоносачи, а все по-мощни носещи ракети миноносци и крайцери;[149] и *географски*, като съветският военен флот започва да изпраща все повече и повече морски съдове в Средиземно море и много по-надалече – в Индийския океан, Западна Африка, Индокитай и Куба, където използва все по-голям брой бази. Това пък засилва значително американско-руското съперничество в Третия свят, доизостряйки го с успеха на Москва да проникне в региони, където досега влиянието е било монопол само на Запада. Продължителното напрежение в Близкия изток и особено арабско-израелските войни от 1967 до 1973 г. (в които американското снабдяване с оръжия за Израел е решаващо) показват, че редица арабски държави – Сирия, Либия, Ирак – ще продължат да гледат към Москва за помощ. Марксистките режими в Южен Йемен и Сомалия предоставят военноморски бази за руския флот, като му осигуряват присъствие в Червено море. Но обикновено успехът е съпроводен със загуби: явното установяване на руснаците в Етиопия води до изгонване на съветския персонал и кораби през 1977 г. от Сомалия само няколко години след като същото се случва в Египет, руското влияние в този район се контрира от нарастването на американското присъствие в Оман и Диего Гарсия, получените права за изграждане на военноморски бази в Кения и Сомалия и увеличения брой на бойните кораби в Египет, Саудитска Арабия и Пакистан. По на юг обаче съветско-кубинската поддръжка на силите на МПЛА в Ангола, честите опити на подпомагания от Съветите режим на Кадафи в Либия да изнася революция и съществуването на марксистки режими в Етиопия, Мозамбик, Гвинея, Конго и други западноафрикански държави налагат извода, че Москва печели в борбата за глобално влияние. Навлизането на собствените й войски през 1979 г. в Афганистан – първата подобна експанзия (извън пределите на Източна Европа) след Втората световна война, както и кубинската помощ на левите режими в Никарагуа и Гренада затвърждават впечатлението за повсеместно американско-руско съперничество, а това провокира допълнителни контрамерки и увеличава военните средства от страна на Вашингтон. През 1980 г., когато новата републиканска администрация обявява Съветския съюз за „империя на злото“, срещу която единственият отговор са големи военни сили и непреклонна политика, се вижда, че много малко се е променило от времето на Джон Фостър Дълес[150].

Въпреки фокусирането върху американско-руските взаимоотношения с многото им перипетии между 1960 и 1980 г., в ход са и други тенденции, които правят международната система на силите „по-малко“ двуполюсна, отколкото е била в предишния период. Не само Третият свят създава усложнения, забелязват се и значителни пропуквания в двата доскоро изглеждащи монолитни блока, доминирани от Москва и Вашингтон. Най-важното от тях с отражения, трудно измерими дори и сега, е разцеплението между СССР и комунистически Китай. В ретроспекция може би е очевидно, че дори „научните“ и „универсални“ постулати на марксизма биха се разбили в „скалите“ на отделни обстоятелства, вродени културни особености и различни нива на икономическо развитие – все пак самият Ленин е трябвало да прави значителни корекции на диалектическия материализъм, за да извърши революцията от 1917 г. Някои чуждестранни наблюдатели на маоисткото комунистическо движение през 30-те и 40-те години разбират, че на Мао не му се налага да се придържа сляпо към догматичната позиция на Сталин за относителното значение на работниците и селяните. Те също са наясно, че Москва на свой ред не поддържа „от сърце“ китайската комунистическа партия и се опитва дори чак през 1946 и 1948 г. да я противопостави на националистите на Чан Кайши. Това, според СССР, би избегнало създаването на „нов мощен комунистически режим, установен без помощта на Червената армия в страна с почти три пъти по-голямо население от Русия. Такъв режим неминуемо ще стане конкуриращ полюс на привличане в световното комунистическо движение“[151].

И все пак разцеплението изненадва някои наблюдатели и в продължение на дълги години остава „незабелязано“ от Съединените щати поради страх от световна комунистическа конспирация. Естествено, Корейската война и последвалите китайско-американски интриги за Тайван отклоняват вниманието от хладните отношения на оста Москва–Пекин. Малкото, с което Сталин помага на Китай, обаче винаги подчертава стойността на руските привилегии в Монголия и Манчжурия. Въпреки че Мао успява да възстанови равновесието при преговорите с руснаците през 1954 г., враждебността му към Съединените щати заради крайбрежните острови Кемой и Мацу и твърдото му (поне по това време) убеждение за неминуемия сблъсък с капитализма го правят много подозрителен към ранната политика на *détente* на Хрушчов. От гледна точка на Москва все пак изглежда глупаво в края на 50-те години американците да се блокират ненужно. Те имат ясно изразено ядрено преимущество, а положението би се влошило в дипломатическо отношение, ако през 1959 г. се поддържа Китай при граничния сблъсък с Индия, която е толкова важна за политиката на Русия в Третия свят. Би било и крайно неразумно заради склонността на Пекин към независими акции да се помага на ядрената му програма, без да се запази известен контрол върху нея. За Москва подобни действия изглеждат като последователни предателства от страна на Мао. През 1959 г. Хрушчов прекратява атомното споразумение с Пекин и предлага на Индия много по-големи заеми, отколкото някога са били давани на Китай. През следващата година разцеплението може „да се види“ от всички на Световната среща на комунистическите партии в Москва. През 1962–1963 г. нещата дори се влошават: Мао осъжда руснаците за щедростта им към Куба, а по-късно и заради подписването на Договора за забрана на ядрените опити със Съединените щати и Англия. След това руснаците прекъсват всичките си помощи за Китай и неговия съюзник Албания и увеличават доставките за Индия, а после става и първият от китайско-съветските гранични сблъсъци (макар и не толкова сериозни, както тези през 1969 г.). Най-забележителна през 1964 г. обаче е новината, че китайците изпробват първата си атомна бомба и работят усилено за създаването на ядрени захранващи системи[152].

От стратегическа гледна точка това разцепление е единственото най-важно събитие след 1945 г. През 1964 г. читателите на „Правда“ са изумени, като виждат репортаж за Мао, в който той не само си иска азиатските територии, които Китайската империя е загубила от Русия през XIX в., но и осъжда СССР, че е присъединил към територията си Курилските острови, части от Полша, Източна Прусия и част от Румъния. Русия, според вижданията на Мао, трябва да се намали по размери с 1,5 милиона квадратни километра![153] Трудно е да се каже доколко самоувереният китайски лидер се е подвел от собствената си реторика, но няма съмнение, че заедно с граничните сблъсъци и разработването на китайско атомно оръжие това е твърде тревожно за Кремъл. Тъй че разрастването на руските въоръжени сили през 60-те години се дължи както на новата опасност от изток, така и на нуждата да се отговори на увеличените военни разходи по времето на Кенеди. „Броят на съветските дивизии, разположени по китайската граница, скача от петнадесет през 1967 г. на двадесет и една през 1969 г. и на тридесет през 1970 г.“ – последното увеличение е поради сериозния сблъсък на остров Дамански (или Ченпао) през март 1969 г. „През 1972 г. четиридесет и четири съветски дивизии стоят на дългата 4500 мили граница с Китай (срещу тридесет и една дивизии в Източна Европа), докато една четвърт от съветските въздушни сили са разгърнати от запад на изток“[154]. Сега, когато Китай притежава водородна бомба, има признаци, че Москва обмисля удар срещу ядрените инсталации в Лоп Нор, което става причина Съединените щати да си подготвят собствени планове, тъй като не могат да разрешат на Русия да унищожи Китай[155]. Вашингтон изминава дълъг път от намеренията си през 1964 г. да се присъедини към СССР в „превантивна военна акция“ срещу китайското развитие като ядрена сила![156]

Това не значи, че Китай на Мао представлява завършена свръхсила. В икономическо отношение той има огромни проблеми, които се изострят от решението на „вожда“ да проведе „културна революция“ с цялата съпътстваща я непоследователност и несигурност. И въпреки че се гордее с най-голямата войска в света, народното ѝ опълчение вероятно няма да бъде достоен противник на съветските моторизирани дивизии. Военният флот на Китай е за окайване в сравнение с разрастващия се руски флот, въздушните ѝ сили, въпреки че са многобройни, се състоят главно от по-стари самолети, а системата за ядрени носители е още в детската си възраст. И все пак, ако СССР е готов да рискува, да провокира американците и да раздразни света с една масирана ядрена атака срещу Китай, то всяка война *на по-ниско ниво* би довела до огромни загуби, които руските политици от ерата на Брежнев не могат да си позволят и които китайците сякаш са готови да понесат. По тази причина не е изненадващо, че с влошаването на руско-китайските отношения Москва не само показва интерес към разговори със Запада за ограничаване на атомните оръжия, но и подобрява отношенията си със страни като Федерална република Германия, която по времето на Вили Брант изглежда има по-голямо желание за разведряване, отколкото при Аденауер.

На политическата и дипломатическата арена китайско-съветското разцепление е още по-притеснително за Кремъл. Въпреки че самият Хрушчов желае да толерира „различните пътища към социализъм“ (винаги доказвайки, че тези пътища не са много различни!), съвсем друго е СССР да бъде открито обвинен, че е изоставил истинските марксистки принципи; сателитите му да бъдат окуражавани да отхвърлят руското „робство“; дипломатическите му опити в Третия свят да бъдат затруднявани от пекинската съперническа пропаганда, особено след като базираният на селяните комунизъм на Мао е приеман по-добре, отколкото руското схващане за значението на индустриалния пролетариат. Това не значи, че за съветската империя в Източна Европа има реална опасност да послушат китайския лидер, само ексцентричният режим в Албания го прави[157]. За Москва все пак е неудобно да я обвиняват от Пекин, че потиска либералните реформи в Чехословакия през 1968 г. и отново за инвазията ѝ в Афганистан през 1979 г. И в Третия свят Китай има добри възможности да блокира руското влияние: конкурира се силно в Северен Йемен, построява по-голямата част от железопътната система в Танзания, критикува Москва, че не е оказала достатъчна подкрепа на Виетмин и Виетконг срещу Съединените щати и възобновява връзките с Япония, като я предупреждава да не задълбочава прекалено много сътрудничеството с Русия в Сибир.

Тук отново борбата не е равностойна – Русия обикновено може да предложи много повече на страните от Третия свят във вид на кредити или оръжия, освен това може да увеличи влиянието си, като използва кубинските и либийските доброволци. Самата необходимост обаче да си съперничи с братска марксистка страна, както със Съединените щати, е много по-обезпокоително, отколкото да има предсказуемите идеологически противници отпреди две десетилетия.

Китайската агресивна и независима външна политика прави дипломатическите отношения много по-трудни и объркани, особено в Азия. Китайците са уязвени, че Москва ухажва Индия и изпраща военни помощи за Ню Делхи след китайско-индийските гранични сблъсъци, затова пък Пекин дава подкрепата си на Пакистан при неговите конфликти с Индия и е много възмутен от руската инвазия в Афганистан. Китай е още по-недоволен, че Москва поддържа Северен Виетнам по време на експанзията му в края на 70-те години и навлизането му в СИВ, както и от засиленото руско присъствие по виетнамските пристанища. Когато виетнамците нападат Камбоджа през декември 1978 г., Китай се ангажира в кървави и не много успешни сблъсъци с южния си съсед, който получава на свой ред силна подкрепа от руското оръжие. При това положение Москва дори гледа по-благосклонно на режима в Тайван, а Пекин кара Съединените щати да увеличат военноморските си сили в Индийския океан и западната част на Тихия океан, за да се противопоставят на руските ескадри. Само двадесет години след като Китай критикува СССР, че е много мек със Запада, той подтиква НАТО да засили отбраната си и предупреждава и Япония, и Общия пазар да не се обвързват икономически с Русия![158]

Ако сравним разединението, което настъпва и в западния лагер в началото на 60-те години, причинено главно от кампанията на Дьо Гол срещу американската хегемония, ще видим, че то не е толкова сериозно, но все пак доказва разцеплението на двата блока. Спомените от Втората световна война карат Дьо Гол да негодува, че Съединените щати не се отнасят към него като с равен; възмущава се от американската политика по време на кризата в Суецкия канал през 1956 г., не приема навика на Дълес да заплашва с ядрено нападение заради такива въпроси като Кемой. Въпреки че няколко години след 1958 г. Дьо Гол е достатъчно зает да отърве Франция от Алжир, дори и по това време той критикува Западна Европа за раболепието (както той го нарича) пред американските интереси. Подобно на англичаните преди десетилетие и той вижда в ядреното оръжие възможност за запазване на статут на велика сила. Когато пристига вестта за първите френски ядрени опити през 1960 г., генералът извиква: „Ура за Франция – от тази сутрин тя е по-силна и по-горда!“[159] Решен да държи френската ядрена „спирачка“ напълно независима, той ядосано отхвърля предложението на Вашингтон за полярна ракетна система, подобна на английската, поради условията, които поставя правителството на Кенеди. Това означава, че френската програма за ядрени оръжия ще отнема много по-голяма част от военния бюджет (вероятно около 30 %), отколкото е другаде, но Дьо Гол и неговите приемници са на мнение, че цената си струва. По същото време той започва да изтегля Франция от военните структури на НАТО, като изгонва главната квартира на организацията от Париж през 1966 г. и затваря всички американски бази на френска земя. Заедно с това той се стреми да подобри отношенията с Москва, където неговите действия са топло приветствани, и непрестанно прокламира нуждата Европа да застане на собствените си крака[160].

Непреклонното поведение на Дьо Гол не се базира само на галско самочувствие и гордост. Подпомогната от средствата на Плана „Маршал“ и други американски помощи и благодарение на общото икономическо възстановяване в Европа в края на 40-те години, френската икономика напредва бързо в продължение на две десетилетия[161]. Колониалните войни в Индокитай (1950–1954 г.) и Алжир (1956–1962 г.) отклоняват френските ресурси, но за кратко време. По време на преговорите при образуването на Европейската икономическа общност през 1957 г. Франция успява да осигури много добри условия за националните си интереси и да се облагодетелства от този голям пазар, докато реконструира собственото си селско стопанство и модернизира индустрията си. Заедно с критиките срещу Вашингтон и решителното противопоставяне срещу влизането на Англия в ЕИО Дьо Гол осъществява драматично помирение с Германия на Аденауер през 1963 г. И през цялото време той говори за нуждата Европа да стои на собствените си крака, да бъде освободена от доминиране на свръхсили, да помни бляскавото си минало и да се кооперира – като Франция естествено дава тон – в името на равно по блясък бъдеще[162]. Това са силни думи, но те предизвикват отклик *и от двете страни* на „желязната завеса“. Харесват се на много хора, които не приемат нито руската, нито американската политическа култура, а също и вдъхващата им страх външна политика на свръхсилите.

Все пак през 1968 г. собствената политическа кариера на Дьо Гол е разклатена от студентски и работнически вълнения. Напрежението, породено от модернизацията и от все още скромния размер на френската икономика (3,5 % от световното промишлено производство за 1963 г.)[163] показва, че страната не е достатъчно силна, за да играе влиятелната роля, която генералът ѝ отрежда. Каквито и специални споразумения да е предложил на Западна Германия, тя не смее да прекъсне тесните връзки със Съединените щати, защото политиците в Бон знаят, че са твърде зависими от тях. От друга страна, безмилостната руска разправа с чешките реформатори през 1968 г. демонстрира още веднъж, че източната свръхсила няма намерение да разрешава на страните от нейната сфера да провеждат собствена политика и да станат част от ръководената от Франция европейска конфедерация.

Въпреки високомерието и грандоманството си Дьо Гол символизира и ускорява тенденции, които не могат да бъдат спрени. Независимо от военната им слабост, ако се сравнят със Съединените щати и СССР, въоръжените сили на държавите от Западна Европа относително са много по-големи и силни, отколкото са били през годините след 1945 г.; две от тях имат атомно оръжие и развиват захранващи системи. Икономически, което ще бъде разгледано детайлно по-надолу, „възстановяването на Европа“ върви блестящо. Въпреки руската инвазия в Чехословакия през 1968 г. ерата на студената война с характерното разделяне на Европа на два херметически затворени блока започва да отминава. Трудната политика на

Вили Брант между 1969 и 1973 г. за сбряване с Русия, Полша и Чехословакия и особено (в началото много неохотно) с режима в Източна Германия се базира главно на приемане на границите от 1945 г. за постоянни и слага началото на затопляне в отношенията Изток–Запад. Западни инвестиции и технологии потичат през „желязната завеса“ и това „икономическо разведряване“ се разпростира и върху културния обмен, подписва се Хелзинкското споразумение за човешките права (през 1975 г.), правят се опити да се избягнат бъдещи военни недоразумения, както и постепенно да се намаляват въоръжените сили. На всичко това свръхсилите поради техни собствени основания, макар и с неизбежни резерви (особено от съветска страна), дават своята благословия. Може би все пак най-забележителен е фактът, че самите европейци оказват непрекъснат натиск за осъществяване на *сдобряването*, особено когато отношенията между Москва и Вашингтон охладняват. Поради тази причина и на СССР, и на САЩ им е много трудно да спрат този процес[164].

Американците са в по-добра позиция от руснаците по отношение на приспособяването към новата, плуралистична международна обстановка. Каквито и да са антиамериканските жестове на Дьо Гол, те не могат да се сравнят със сериозността на китайско-съветските гранични сблъсъци, спирането на двустранната търговия, идеологическите хули и дипломатическото боричкане по цялото Земно кълбо, което през 1969 г. кара някои наблюдатели да смятат, че руско-китайската война е неизбежна[165]. Макар че голяма част от американската администрация негодува срещу френските действия, САЩ не са длъжни да предислоцират въоръжените си сили поради тези караници. Във всеки случай НАТО все още има разрешение за полети, както и да използва нефтопровода на територията на Франция, а Париж запазва специалните отбранителни споразумения със Западна Германия, така че войските ѝ да са на разположение, ако силите на Варшавския договор ударят на Запад. И накрая аксиома за американската политика след 1945 г. е, че силна и независима Европа (това значи независима от руско влияние) е в интерес на Съединените щати и ще помогне за намаляването на отбранителните ѝ тежести дори само защото такава Европа може също да бъде икономически и вероятно дипломатически партньор. По тази причина Вашингтон окуражава всички стъпки към европейска интеграция и подтиква Англия да се присъедини към ЕИО. За разлика от тях Русия не само ще се чувства несигурна, ако на Запад се появи силна европейска конфедерация, но се страхува от магнетичната сила на такава организация върху румънците, поляците и другите сателитни народи. Политика на избирателно разведряване и икономическо коопериране на Москва със Западна Европа е едно разрешение отчасти защото може да донесе технологически и търговски облаги, отчасти защото това отделя още повече европейците от американците и отчасти поради китайската заплаха на руския азиатски фронт. В перспектива обаче просперираща, възраждаща се Европа, която би затъмнила СССР във всички отношения освен военното (а вероятно и в него), едва ли е в интерес на Русия[166].

Ако погледнем назад, Съединените щати по-добре се приспособяват към променящия се модел на световните сили, но това не се забелязва ясно дълги години след 1960 г. На първо място има хронично недоволство у много американци от азиатския комунизъм на маоистки Китай, който заменя Русия на Хрушчов като подстрекател на световната революция. Граничната война на Китай с Индия – страна, до която Вашингтон (подобно на Москва) иска да се домогне, потвърждава агресивния образ, а той се потвърждава и от сблъсъците заради Кемой и Мацу. *Détente* между Съединените щати и Китай е почти немислимо в началото на 60-те години, когато пропагандната машина на Мао изобличава руснаците за отдръпването им от Куба и подписването на договора за забрана на ядрените опити със Запада. А в периода между 1965 и 1968 г. Китай е в конвулсиите на „културната революция“, която прави страната да изглежда нестабилна и идеологически отблъскваща за правителството във Вашингтон. Нищо от това не подсказва, че има „ситуация, в която е вероятен прогрес към по-добри отношения със Съединените щати“[167].

Освен всичко друго, разбира се, Съединените щати през тези години са раздрусани от проблемите, които произтичат от войната във Виетнам. Действията на виетнамците от Север, както и на виетконгците от Юг изглеждат за повечето американци като нова проява на пълзящия азиатски комунизъм, който трябва да бъде удържан със сила, преди да направи и други злини. И тъй като тези революционни сили се поддържат и снабдяват от Китай и Русия, и двете сили (но особено наглият режим в Пекин) могат да бъдат приети само като част от вражеската марксистка коалиция, изправена срещу „свободния свят“. След като правителството на Джонсън ескалира собствените си операции във Виетнам, вземащите решения във Вашингтон често се тревожат докъде могат да стигнат, *без* да предизвикат интервенцията на Китай, както по време на Корейската война[168]. От гледна точка на китайското правителство сигурно е било въпрос на сериозни дебати през 60-те години дали нарастващите сблъсъци с руснаците на север са толкова заплашителни, колкото и засилващите се американски военни сухопътни и въздушни операции на юг. Отношенията с етнически различните виетнамци традиционно са диференцирани, към което се прибавят и подозрително големите количества оръжия, които Русия дава на Ханой, но тези тенденции остават скрити за повечето хора от Запада по време на управлението на Кенеди и Джонсън.

Както символично, така и на практика не бива да се подценява въздействието на продължителната американска кампания във Виетнам и други части на Югоизточна Азия върху международната система на силите или върху психиката на самите американци, чиито разбирания за ролята на тяхната страна в света все още са силно повлияни от този конфликт, макар и по различни начини. Войната се води от „отворено общество“, а разкритията на секретни документи като „Документите от Пентагона“ и всекидневните репортажи по телевизията и в пресата от касапницата „отварят“ още повече очите на обществеността за явната ѝ безполезност. Това е първата война, която Съединените щати определено губят и която помрачава победните преживявания от Втората световна война и уврежда репутацията на много и различни хора – и на генералите с четири звезди, и на „блестящите и най-добри“ интелектуалци. Тя в немалка степен причинява разцеплението в консенсуса на американското общество за националните цели и приоритети, а то пък е съпътствано с инфлация, безпрецедентни студентски протести и вълнения в градовете. Следва кризата „Уотъргейт“, която дискредитира самия президент за известно време. Това изглежда за много хора е толкова горчиво и иронично отрицание на всичко, което са проповядвали „Бащите основатели“, отрицание, което прави Съединените щати непопулярни в почти цялото Земно кълбо. Накрая срамното и незаинтересовано отношение към върналите се от Виетнам войници на свой ред създава негативна реакция едно десетилетие по-късно и по този начин споменът за този конфликт продължава да въздейства върху съзнанието на обществото с военни паметници, книги, телевизионна документалистика и лични трагедии. Всичко изброено за Виетнамската война, въпреки че не е с големи загуби, влияе на американците по същия начин, както Първата световна война е повлияла на европейците. Последиците могат да се видят предимно на *персонално* и *психологическо* ниво, а по-широко се тълкуват като криза на американската цивилизация и в конституционните разпореждания. Като такива те ще продължат да имат значение независимо от стратегическото измерение на конфликта и на силите, участвали в него.

Последните аспекти са най-важни за нашето изследване и изискват по-подробно разглеждане. Да започнем с полезното и трезво напомняне, че голямото превъзходство във военна техника и икономическа производителност не преминава винаги и автоматично във военна *ефективност*. Това не трябва да подкопава вярата в тази книга, която подчертава важността на икономиката и технологиите в „удължените“ (и обикновено коалиционни) войни между Великите сили, когато всяка от тях е еднакво решена да победи. Икономически Съединените щати са може би петдесет до сто пъти по-производителни от Северен Виетнам; военно те притежават (както твърдят някои „ястреби“) разрушителната сила на бомби, които могат да върнат противника в каменната ера. С ядрено оръжие те наистина имат възможност да опустошат цяла Югоизточна Азия. Но това не е война, в която такива предимства са ефективни. Страх от мнението в страната и от световна реакция пречи да се използва ядрено оръжие срещу противник, който никога не може да бъде жизнена заплаха за самите Съединени щати. Тревогите около американската обществена опозиция за тежки загуби в конфликт, чиято легитимност и резултатност се поставят все повече под въпрос, ограничават правителството в прилагането на конвенционалните военни методи; поставят се ограничения за бомбардировките; пътеката на Хо Ши Мин през неутрален Лаос не може да бъде прекъсната; руските кораби, носещи оръжия до пристанището Хайфон, не могат да бъдат спрени. Важно е да не се провокират двете големи комунистически държави да се намесят във войната. Това я свежда до редица малки схватки в джунглата и оризищата, терен, който намалява предимствата на американската огнева мощ и поддържаната от хеликоптери мобилност, като измества ударението върху техниката на война в джунглата и съгласуваността между частите, а тя се спазва от обучените подразделения, но не и от бързосменящия се контингент наборници. Въпреки че Джонсън продължава по примера на Кенеди да изпраща все повече и повече войски във Виетнам (достигнали 542 000 през 1969 г.), те никога не са достатъчни, за да задоволят изискванията на генерал Уестморланд; правителството се придържа към виждането, че това е ограничен конфликт и отказва да мобилизира резервите или наистина да постави икономиката на военни релси[169].

Трудностите на войната в условия, неизгодни за военната сила на Съединените щати, създават политически проблем – несъответствието между средства и резултат (както го е определил Клаузевиц). Виетнамците от Севера и виетконгците се бият за нещо, в което твърдо вярват, а тези, които не вярват, се подчиняват на тоталитарен, страстно националистичен режим. За разлика от тях управляващата система на Южен Виетнам е корумпирана и непопулярна и е в малцинство, противопоставят ѝ се будиските монаси, а и не се поддържа от уплашените, експлоатирани и уморени от войната селяни; местните части, лоялни към режима, които се бият добре, не са достатъчни да компенсират тази вътрешна корозия. С ескалирането на конфликта все повече и повече американци си задават въпроса за смисъла на войната в подкрепа на режима в Сайгон и се притесняват за начина, по който всичко това корумпира на свой ред самите американски въоръжени сили – спадане на морала, пораждане на цинизъм, недисциплинираност, вземане на наркотици, проституция, нарастване на расовата омраза към жълтите и жестокостите на бойното поле, да не споменаваме инфлацията на самите американски пари и омаловажаването на важното стратегическо положение. Хо Ши Мин обявява, че неговите войници са готови да губят хора десет за един, и когато непредпазливо излизат от джунглите и нападат градовете, както при нападението на Тет през 1968 г., те наистина понасят такива загуби. Въпреки това обаче, продължава той, те не ще престанат да се бият. Такава сила на духа не се забелязва в Южен Виетнам. Нито пък самото американско общество, все по-обезпокоено от противоречивостта на войната, е готово да пожертва много в името на победата. И макар последното чувство да е напълно обяснимо, като се знае какво залага всяка от страните, остава и фактът, че отворена демократична страна не може да води война с половин сърце и да я спечели. Това е фундаментално противоречие, което нито системният анализ на Макнамара, нито бомбардировачите Б-52, разположени в Гуам, могат да променят[170].

Повече от едно десетилетие след провала в Сайгон (април 1975 г.) продължават да излизат книги върху всички аспекти на този конфликт, но все още трудно може да се прецени как той е повлиял върху позицията на САЩ в света. Ако погледнем от по-далечна перспектива, да кажем от 2000 или 2020 г., може би ще видим, че войната е нанесла полезен удар върху цялостната американска арогантност (или както сенатор Фулбрайт я нарича „арогантността на силата“) и по този начин е принудила страната да разсъждава по-трезво върху политическите и стратегическите си приоритети, да се пригоди с повече чувствителност към свят, вече много променен след 1945 г. С други думи, прилича на удара, който получават руснаците от Кримската война или англичаните от Бурската война, което пък на свой ред благоприятства извършването на реформи и преценки.

Все пак по онова време краткосрочните резултати от войната не могат да бъдат други освен вредни. Огромното увеличение на разходите за войната точно по същото време, когато вътрешните разноски за „великото общество“ на Джонсън растат, се отразява лошо на американската икономика по начини, които ще бъдат разгледани по-долу (с. 441–442). Пък и докато Съединените щати изсипват пари във Виетнам, СССР отделя все по-големи суми за ядрените сили, така че достига приблизително стратегическо равенство, и за военния си флот, който по това време се явява най-силният в „дипломацията на военните кораби“. Този нарастващ дисбаланс се засилва поради недоволството на американския електорат от военните харчове през по-голямата част от 70-те години. През 1978 г. „разходите за национална сигурност“ са само 5 % от общия национален продукт, по-малък в сравнение с последните тридесет години[171]. Моралът във военните части е нисък като последица и от войната, и от следвоенните ограничения. Прочистването в ЦРУ и другите централи, въпреки че е необходимо за спиране на злоупотребите, несъмнено намалява ефективността им. Съсредоточаването на американците върху Виетнам тревожи дори и симпатизиращите им съюзници; методите им на война в подкрепа на корумпиран режим охлаждат общественото мнение както в Западна Европа, така и в Третия свят, което е основната причина някои писатели да използват определението американско „отчуждаване“ от останалата част на планетата[172]. Това води до намаляване на американското внимание към Латинска Америка и измества проектите на Кенеди за създаване на „Съюз за прогрес“, подкрепящ военно недемократични режими и контрареволюционни акции (като интервенцията в Доминиканската република през 1965 г.). Неизбежните открити дебати след войната във Виетнам, в кои райони на света в бъдеще Съединените щати ще се бият, *или не*, безпокоят съюзниците, окуражават противниците и карат колебаещите се неутрални държави да се подсигурят и от другата страна. По време на дебатите в Обединените нации американският делегат изглежда все по-ограничен и изолиран. Нещата не се променят много от изявлението на Хенри Лус*, че Съединените щати ще бъдат по-големият брат в семейството на нациите[173].

Другата важна последица от Виетнамската война е, че отклонява за около едно десетилетие вниманието на Вашингтон от китайско-съветския конфликт и по тази причина изгубва шанса си да се намеси политически за неговото решаване. Така че мнозина се изненадват, когато веднага след идването си на власт през януари 1969 г. яростният противник на комунизма Ричард Никсън бързо прекратява това безразличие. Но Никсън притежава, да използваме фразата на проф. Гадис, „уникална комбинация от идеологическа непреклонност и политически прагматизъм“[174], като последният се вижда особено ясно при преговорите с другите Велики сили. Въпреки антипатията на Никсън към собствените радикали и враждебността към, да кажем, Чили на Алиенде заради социалистическата политика, президентът действа неидеологично, когато става дума за световните проблеми. За него няма противоречие в това да нареди активизиране на бомбардировките над Северен Виетнам през 1972 г., за да принуди Ханой да се приближи до американската позиция за изтегляне от Юга, и да отиде в Китай, за да сключи примирие с Мао Дзедун през същата година. Още по-забележителен е изборът му на Хенри Кисинджър за съветник по националната сигурност (и по-късно държавен секретар). Възгледите на Кисинджър за световните работи са исторически правдоподобни и последователни: нещата трябва да бъдат разглеждани в по-широк контекст и свързани едно с друго; Великите сили трябва да бъдат преценявани по това, какво правят, а не по вътрешната им идеология; търсенето на абсолютна сигурност е опасна утопия, тъй като ще направи всички абсолютно несигурни – човек може да се надява само на относителна сигурност, базирана върху приемливо равновесие на силите в световните работи, приемане на истината, че световната сцена никога няма да бъде напълно хармонична, както и готовност за пазарене. Подобно на държавниците, за които пише (Метерних, Касълрей, Бисмарк), Кисинджър чувства, че „началото на мъдростта в човешките и международните работи е да знаеш къде да спреш“[175]. Афоризмите му са подобни на тези на Палмерстон („Ние нямаме постоянни врагове“) и на Бисмарк („Враждебността между Китай и Съветския съюз ще обслужва най-добре нашите интереси, ако успеем да установим по-близки отношения с всяка от страните, отколкото те имат помежду си“)[176] и нямат аналози в американската дипломация от Кенан насам. Но Кисинджър има много по-голяма възможност да управлява политиката, отколкото почитаният от него европейски държавник през XIX век.[177]

Най-накрая Кисинджър признава ограничеността на американската сила не само в смисъл, че Съединените щати не могат да си позволят едновременно да водят продължителна война в джунглата на Югоизточна Азия *и* да защитават другите си, по-важни интереси, но и защото и той, и Никсън долавят, че световните баланси са се променили и нови сили разклащат досегашното неоспорвано превъзходство на двете свръхсили. Последните все още са много напред в строго военно отношение, но в другите области светът е станал многополюсен. „В икономическо отношение – отбелязва Кисинджър през 1973 г. – има най-малко пет групировки. Политически са се появили много повече центрове на влияние.“ Доразвивайки Кенан, той определя пет важни района – Съединените щати, СССР, Китай, Япония и Западна Европа и за разлика от много хора във Вашингтон и (вероятно) от всички в Москва той приветства тази промяна. *Концерт* от много сили, балансиращи се помежду си и без доминиране на никоя от тях, би бил „по-безопасен и по-добър свят“, отколкото е двуполюсният, в който всяка „придобивка на едната страна изглежда като абсолютна загуба за другата“[178]. Сигурен в собствените си възможности да закриля американските интереси в такъв плуралистичен свят, Кисинджър започва основна промяна на американската дипломация в най-широкия смисъл на тази дума.

Дипломатическата революция, причинена от непрекъснатото *подобряване* на китайско-американските отношения, след 1971 г. има силен ефект върху „цялостните връзки между силите“. Въпреки че Япония е изненадана от действията на Вашингтон, тя разбира, че най-после може да установи отношения с Китайската народна република, като по този начин дава по-нататъшен тласък на цъфтящата си азиатска търговия. Изглежда че студената война в Азия приключва или вероятно е по-добре да се каже, че става по-сложна: Пакистан, който е бил таен път за пренасяне на секретни съобщения между Вашингтон и Пекин, получава подкрепа и от двете сили по време на сблъсъците си с Индия през 1971 г.; Москва поначало горещо подкрепя Индия. И в Европа равновесието се променя. Разтревожен от враждебността на Китай и стреснат от политиката на Кисинджър, Кремъл намира за благоразумно да подпише договора САЛТ-1 и да окуражи различните други опити за подобряване на отношенията през „желязната завеса“. Той успява да се въздържи от конфронтация със Съединените щати през 1973 г. по време на Арабско-израелската война, когато Кисинджър провежда дипломацията си на совалка за одобряване на Египет и Израел и по този начин не дава възможност на Русия да играе някаква роля.

---

* Лус, Хенри Робинсън (1898–1967) – американски издател, основател и собственик на списанията „Тайм“, „Форчън“, „Лайф“ и др. *(б.р.)*.

Трудно е да се каже колко дълго Кисинджър би успял да провежда това жонглиране в стил Бисмарк, ако скандалът „Уотъргейт“ не изхвърля Никсън от Белия дом през август 1974 г., което прави толкова много американци подозрителни към своето правителство. Държавният секретар остава на своя пост и по време на президентството на Форд, но с все повече ограничения на действията си. Заявките за военния бюджет често са намалявани от Конгреса. Отказана е всякаква по-нататъшна помощ на Южен Виетнам, Камбоджа и Лаос през февруари 1975 г., няколко месеца преди тези държави да бъдат разорени. Законът за военните пълномощия силно орязва правата на президента да изпраща военни части през океана. Конгресът гласува ЦРУ да не изпраща средства и оръжия на прозападните сили в Ангола, за да се спре съветско-кубинската интервенция там. Нарастващото безпокойство на републиканците от това отслабване на американската сила зад граница и обвиненията към Кисинджър за отстъпване на държавни интереси (Панамския канал) и стари приятели (Тайван) започват да разклащат позицията на държавния секретар, преди още Форд да бъде сменен по време на изборите през 1976 г.

Докато Съединените щати са заети със сериозни социално-икономически проблеми през 70-те години и различните политически групи се опитват да се примирят с намаленото си международно влияние, неминуемо е външната им политика да е по-постоянна, отколкото е през неспокойните периоди. И все пак през следващите няколко години има такива политически „завои“, които са извън всякакви стандарти. Изпълнен с найпохвалните идеи на Гладстон и Уилсън за нуждата от създаване на „почестен“ глобален ред, Картър навлиза жизнерадостно в международна система, в която повечето от другите актьори (особено в „най-тревожните места“ на света) нямат намерение да водят политиката си според юдеохристиянските принципи. При недоволството на Третия свят от икономическата пропаст между бедните и богатите нации, което се засилва от петролната криза през 1973 г., има благоразумие и великодушие в усилията на президента за коопериране между севера и юга, както преобладава здравият разум в условията на договора за Панамския канал и в отказа му да приравнява всяко реформистко движение в Латинска Америка с марксизма. Картър получава и заслужено признание за посредничеството при постигането на споразумението в Кемп Дейвид през 1978 г. между Египет и Израел, въпреки че не трябва да бъде толкова изненадан от критиките на другите арабски държави, което на свой ред дава възможност на Русия да затегне връзките си с по-радикалните режими в Близкия изток. Правителството на Картър, въпреки всичките си достойни намерения, засяда в рифовете на сложния свят, който има все по-малко желание да се вслушва в американските съвети, и на собствените си неразбирателства в политиката (често причинени от караници в самото правителство)[179]. Авторитарните, десни режими по света са укорявани и притиснати поради нарушаването на човешките права, но въпреки това Вашингтон продължава да поддържа президента Мобуту в Заир, крал Хасан в Мароко и шаха на Иран, поне докато последният не се отказва от престола през 1979 г., което води до кризата със заложниците и последвалия неуспешен опит за освобождаването им[180]. В другите части на света, от Никарагуа до Ангола, правителството не намира демократично-либерални сили, които да заслужават подкрепата му, но все пак не се решава да се обяви срещу марксистките революционери. Картър също се надява да задържи ниски военните бюджети и изглежда смутен, че разведряването със СССР не е намалило нито неговите разходи за въоръжение, нито е спряло акциите му в Третия свят. Когато в края на 1979 г. руските войски навлизат в Афганистан, Вашингтон, който е ангажиран в широкомащабно укрепване на отбраната, отхвърля договора САЛТ-2, прекратява продажбите на зърно за Москва и започва да провежда – особено при шумната визита на Бжежински в Китай и Афганистан – политика на „балансиране на силите“, която президентът е осъждал само преди четири години[181].

Ако правителството на Картър идва на власт с комплект от прости рецепти за един сложен свят, тези на неговия приемник от 1980 г. са още попрости, при това драстично различни. Обхванато от емоционална реакция срещу всичко, което е вървяло накриво в Съединените щати през последните две десетилетия, подпомагано чрез съкрушителната изборна победа от електорат, повлиян от унижението в Иран, заредено с идеологическо виждане за света, което понякога изглежда наистина манихейско, правителството на Рейгън има намерение да поведе държавния кораб в съвсем нова посока. Разведряването спира, тъй като само осигурява прикритие на руския експанзионизъм. Създаването на оръжия нараства във всички сфери. Човешките права са извън списъка; предпочитат се „авторитарните правителства“. Изненадващо е, че дори „китайската карта“ е подозрителна поради поддръжката на десните републиканци за Тайван. Както би трябвало да се очаква, тази праволинейност също се препъва в сложните реалности на външния свят, да не споменаваме съпротивата на Конгреса и обществеността, които харесват местния патриотизъм на президента, но го подозират в политика на студена война. Непрекъснато се блокират интервенции в Латинска Америка или на друго място в света, където има джунгли, тъй като напомнят за Виетнам. Ескалацията на надпреварата в ядреното въоръжаване предизвиква притеснение и натиск за нови преговори, особено когато поддръжниците на правителството говорят, че могат да „имат надмощие“ при ядрен конфликт със Съветския съюз. Авторитарните режими в тропиците се провалят често, защото са станали непопулярни поради връзките си с американското правителство. Европейците са смутени от логиката, която им забранява да купуват природен газ от СССР, но разрешава на американските фермери да продават на същата страна зърно. В Близкия изток невъзможността на правителството на Рейгън да притисне Израел на г-н Бегин разстройва президентската стратегия да подреди целия арабски свят в антируски фронт. В Обединените нации Съединените щати са като че ли по-изолирани от всякога, през 1984 г. те са изхвърлени от ЮНЕСКО – положение, което би слисало Франклин Рузвелт. При повече от двойно увеличен военен бюджет за пет години Съединените щати вероятно са на път да придобият по-голяма военна мощ, отколкото имат през 1980 г., но дали Пентагонът получава добра оценка за своите външни акции е много съмнително, както и въпросът, дали може да контролира вътрешнослужебното съперничество[182]. Инвазията в Гренада, огласена като голям успех, тревожно напомня в някои *оперативни* аспекти на фарса на Гилбърт или Съливан. И не на последно място – дори и наблюдателите симпатизанти се чудят дали това правителство може да изработи обща стратегия, когато толкова много от членовете му се карат помежду си (дори и след оттеглянето на Хейг от поста държавен секретар), когато шефът му обръща толкова малко внимание на критиките и когато (с редки изключения) то гледа на външния свят през толкова етноцентрични очила[183].

Към много от тези въпроси ще се върнем в последната глава. Смисълът да се споменат *заедно* различните проблеми около правителствата на Картър и Рейгън е, че те нямат, общо взето, разбиране за повечето сили, които определят глобалната политика на света и особено за това движение от двуполюсен към многополюсен свят, който е забелязан доста по-рано от Кисинджър и към който той започва да се пригажда. (Както ще се види по-късно, появата на трите нови допълнителни центъра на политико-икономическа сила – Западна Европа, Китай и Япония – не значи, че и те нямат ядове, но това не е важно сега.) По-важно е, че американското съсредоточаване върху проблемите на политическото развитие в Никарагуа, Иран, Ангола, Либия и т. н. допринася да не се обърне внимание на факта, че страната, най-много засегната от трансформациите в световната политика през 70-те години, е вероятно самият СССР – твърдение, което изисква допълнително кратко уточняване преди края на частта.

Това, че СССР е увеличил военната си сила през тези години, е несъмнено, въпреки че, както посочва проф. Улам, управниците в Съветския съюз са пред прага да осъзнаят неприятната истина, разбрана от толкова много американци през 40-те и 50-те години: увеличението на силата не дава автоматично, особено в ядрената епоха, по-голяма сигурност на страната. От всяка гледна точка, икономическа и военна, по абсолютни и относителни данни Съветският съюз по времето на Брежнев е много по-силен, отколкото е бил при Сталин. Тази нарастваща сила се придружава от международни процеси и чуждестранни ангажименти, които правят Съветския съюз по-уязвим за външна опасност и за „вихрите“ в световната политика, отколкото е бил, да кажем, през 1952 г.[184].

Пък и в последните години от управлението на Картър правителството на Съединените щати предприема такова увеличение на военната си мощ, което, продължено с големи крачки от следващото правителство на Рейгън, заплашва да възстанови превъзходството на САЩ в стратегическите ядрени оръжия, да увеличи военноморското първенство на Съединените щати и да постави ударението повече от всякога върху съвременните технологии. Амбициозният съветски отговор, че те няма да бъдат надминати във въоръжението, не може да скрие неприятния факт на нарастващ натиск върху икономика, която много е намалила темповете си на развитие (вж. с. 436–440 по-долу) и не може да си позволи да участва във високотехнологична надпревара[185]. В края на 70-те години Русия е в притеснителното положение да внася големи количества *зърно*, да не споменаваме за технологиите. В сателитната му система в Източна Европа, с изключение на определени кадри на комунистическата партия, недоволството непрекъснато расте; особено полското негодувание става ужасен проблем, а повторението на инвазията в Чехословакия през 1968 г. обещава малък успех. Далеч на юг заплахата афганистанската буферна държава да попадне под чуждо (вероятно китайско) влияние, предизвиква преврата, който не само се превръща в тресавище за армията, но има ужасяващо въздействие върху положението на Съветския съюз зад граница[186]. Руските действия в Чехословакия, Полша и Афганистан подкопават представата за модел на другите държави, независимо дали са в Западна Европа, или в Африка. Тревожен е феноменът на мюсюлманския фундаментализъм в Близкия изток, който заплашва (както в Иран) да се обърне и срещу местните комунисти, и срещу проамериканските групировки. Над всичко стои непреклонната враждебност на Китай, която благодарение на усложненията в Афганистан и Виетнам изглежда още по-очевидна в края на 70-те години, отколкото е била в началото[187]. От двете свръхсили Русия е тази, която е „загубила“ Китай. Етноцентричността и силната мнителност на застаряващите ѝ управници и съпротивата на местния елит, номенклатурата, към радикалните реформи правят успешното приспособяване към новите световни баланси много по-трудно, отколкото е то в Съединените щати.

Всичко това би трябвало да бъде известна утеха за Вашингтон и да създава една по-спокойна и лишена от наивност гледна точка върху външнополитическите проблеми, дори когато те са неочаквани и неприятни. По някои проблеми, естествено, като модифицираната подкрепа за Тайван в началото, правителството на Рейгън се показва по-прагматично и отстъпчиво. Макар че езикът на изборната кампания през 1979–1980 г. е трудно да бъде променен, защото може би не е само въпрос на реторика, а издава фундаменталните възгледи върху световния ред и предопределеното място на Съединените щати в него. Както се е случвало толкова често в миналото, подобни чувства винаги затрудняват страните да приемат външните събития такива, каквито са в действителност, а не такива, каквито те мислят, че трябва да бъдат.

Променящите се икономически баланси, 1950–1980 г.

През юли 1971 г. Ричард Никсън отново изразява своето мнение пред група директори от медиите в Канзас Сити, че сега в света съществуват пет групи на икономическа мощ – Западна Европа, Япония и Китай, както и СССР, и Съединените щати. „Те са петте, които ще определят икономическото бъдеще, и тъй като *икономическата мощ ще бъде ключът към другите видове сила*, бъдещето на света ще се движи в други посоки през последната една трета на този век“[188]. Като приемем, че забележката на президента за важността на икономическата сила е валидна, необходимо е да навлезем по-дълбоко в трансформациите, които стават в глобалната икономика от началото на студената война; въпреки че международната търговия и просперитет се подчиняват на някакви необичайни „завихряния“ (специално през 70-те години), определени основни дълготрайни насоки могат да бъдат очертани и те изглежда ще определят световната политика през близкото бъдеще.

Както и при предишните периоди, разглеждани в тази книга, не може да има абсолютна точност при сравнителните икономически статистики, използвани тук. Ако не друго, то увеличаването на професионалните статистици, заети от правителствените и международните организации, и развитието на по-прецизни техники от „Речник по статистика“ на Мълхол трябва да покажат трудността на задачата да се направи достоверно сравнение. Нежеланието на „затворените“ общества да публикуват данните си, различните начини в страните да се измерват доходът и производството и променливите курсове на обмяна (особено след решението през 1971 г. да се премахне златният стандарт за обмяна и приемането на плаващи курсове) – всичко заедно поставя под съмнение коректността на *всяка* поредица от икономически данни[189]. Все пак *доста* статистически показатели могат да бъдат използвани с основателна степен на достоверност за сравняване помежду им и за определяне на тенденциите, настъпващи с течение на времето.

Първата и най-важна черта е това, което Байрох правилно определя като „напълно безпрецедентно нарастване на световния промишлен продукт“[190] през десетилетията след Втората световна война. Между 1953 и 1975 г. този темп на растеж достига забележителните 6 % общо за година (4 % на глава от населението) и дори и през периода 1973–1980 г. средното нарастване е 2,4 % на година, което е много респектиращо според историческите стандарти. Собствените изчисления на Байрох за „продукция на световната промишленост“ – основно потвърдени от данните на Ростоу за „световното промишлено производство“[191] – дават известно обяснение на това зашеметяващо нарастване (виж таблица 39).

ТАБЛИЦА 39

Продукция на световната промишленост, 1830–1980 г.[192] (1900=100)

	Общо производство	Годишен темп на растеж
1830	34,1	(0,8)
1860	41,8	0,7
1880	59,4	1,8
1900	**100,0**	2,6
1913	172,4	4,3
1928	250,8	2,5
1938	311,4	2,2
1953	567,7	4,1
1963	950,1	5,3
1973	1730,6	6,2
1980	3041,6	2,4

Както отбелязва Байрох: „Съвкупното световно промишлено производство между 1953 и 1973 г. може да бъде сравнено по обем с това, създадено през цял век и половина, който разделя 1953 от 1800 г.“[193]. Възстановяването на разрушената от войната икономика, развитието на новите технологии, продължилото преминаване от селско стопанство към промишленост, впрягането на националните ресурси в „плановите икономики“ и разпространението на индустриализацията в Третия свят – ето какво подпомага тази драматична промяна.

Още по-ясно изразен е начинът, и то поради почти същите причини, по който грандиозно нараства обемът на световната търговия след 1945 г., за разлика от объркания период на двете световни войни (виж таблица 40).

ТАБЛИЦА 40

Обем на световната търговия, 1850–1971 г.[194] (1913=100)

1850	10,1	1938	103
18%–1900	57,0	1948	103
1913	**100,0**	1953	142
1921–1925	82	1963	269
1930	113	1968	407
1931–1935	93	1971	520

Това, което е още по-окуражаващо, както изтъква Ашуърт, е че през 1957 г. за пръв път световната търговия с промишлени стоки надминава тази със суровини, което на свой ред е последица от факта, че нарастването на общото производство на промишлеността през тези десетилетия е значително по-голямо от нарастването (много впечатляващо) на селскостопанските стоки и минералите (виж таблица 41).

ТАБЛИЦА 41

Процентно нарастване на световното производство, 1948–1968 г.[195]

	1948–1958	1958–1968
Селскостопански стоки	32 %	30%
Минерали	40 %	58 %
Промишленост	60 %	100%

До известна степен тази несъразмерност може да се обясни с огромното увеличение на промишлеността и търговията *между* развитите индустриални страни (особено тези от Европейската икономическа общност), но повишената им потребност от суровини и началото на индустриализацията във все по-голям брой страни от Третия свят означават, че икономиките на последните през тези десетилетия също се развиват по-бързо, отколкото по друго време през XX в.[196]. Въпреки щетите, нанесени от западния империализъм на много от обществата в други части на света, износът и общото икономическо развитие на тези общества се облагодетелстват най-много, когато индустриализираните страни са в период на експанзия. Слаборазвитите страни, доказва Форман-Пек, се развиват бързо през XIX в., когато „отворени“ икономики като тази на Англия само се разрастват – точно както те понасят най-големия удар, когато индустриалният свят попада в депресия през 30-те години. През 50-те и 60-те години те отново изживяват по-бърз темп на растеж, защото развитите страни процъфтяват, нараства нуждата от суровини и индустриализацията се разпространява[197]. След най-ниската точка през 1953 г. (6,5 %) Байрох показва как делът на Третия свят от световното промишлено производство нараства непрекъснато от 85 % (1963 г) на 9,9 % (1973 г.) и до 12 % (1980 г.)[198]. Според изчисленията на ЦРУ делът на слаборазвитите страни от „общия световен продукт“ се е увеличил от 11,1 % (1960 г.) на 12,3 % (1970 г.) и до 14,8 % (1980 г.)[199].

Поради големия брой на населението в Третия свят неговата част от световното производство е все още непропорционално малка, като по този начин се изявява потресаващата му бедност. Средното равнище на общия национален продукт на глава от населението в индустриализираните страни е 10 660 долара през 1980 г., но само 1580 долара на глава от населението в средноразвитите страни като Бразилия и шокиращите 250 долара на глава от населението за най-бедните страни от Третия свят като Заир[200]. Защото факт е, че докато делът им от световното производство и промишлена продукция нараства *като цяло*, печалбата не се разпределя в еднаква степен между всички слаборазвити страни. Разликите в богатството на някои държави от тропиците са много големи, още когато колониализмът е отхвърлен – точно както са били в много случаи преди империалистическата ера. Различията се увеличават поради непостоянното търсене на продукцията, поради нееднаквите помощи, които всяка страна успява да си осигури, и поради особеностите на климата, политиката, намесата в околната среда и икономическите сили, които са извън техния контрол. Суша може да опустоши една страна за години. Граждански войни, партизански действия или насилствени разселвания на селяни могат да намалят селскостопанското производство и търговията. Намаляване на световните цени, да кажем на фъстъците или на ламарината, довеждат почти до застой икономика с едно преобладаващо производство. Покачване на лихвения процент или повишаване стойността на американския долар нанасят удар на икономиката. Прогресивното нарастване на населението, причинено от напредъка на медицината в западните страни, увеличава потреблението на хранителни стоки и заплашва да обезсмисли всяко уголемяване на общото национално производство. От друга страна, има страни, които преминават през „зелена революция“* със силно увеличено производство на селскостопански стоки поради подобряване на използваната техниката и внедряване на нови сортове. Огромните печалби, получавани от страните, които имат щастието да притежават нефт, през 70-те години ги отделя в съвсем различна категория – въпреки че дори и тези т.нар. слаборазвити страни от ОПЕК страдат от спада на цените в началото на 80-те години. И накрая, с най-забележително развитие от всички страни от Третия свят изпъкват няколко, които Роузкранс определя като „търговските страни“ – Южна Корея, Тайван, Сингапур и Малайзия, които имитират Япония, Западна Германия и Швейцария в предприемачеството и ангажимента за производството на промишлени стоки за световния пазар[201].

Тази отлика между слаборазвитите страни изтъква втората главна черта в макроикономическата промяна през последните няколко десетилетия – различният темп на развитие на отделните нации по Земното кълбо, което е валидно както за по-големите индустриализирани сили, така и за по-малките страни. Тъй като тази тенденция – според сведенията от предишните векове – има в края на краищата най-голямо влияние върху международното равновесие на силите, си струва да изследваме как тя влияе върху главните сили от тези десетилетия.

Няма съмнение, че икономическото преобразуване на Япония след 1945 г. предлага най-ефектния пример за непрекъсната модернизация през тези десетилетия, изпреварвайки почти всички съществуващи „напреднали“ страни като търговски и технологичен конкурент и давайки модел на другите азиатски „търговски страни“. Япония вече се е отличила преди около един век, като става първата азиатска страна, която копира Запада и в икономическо, и – съдбоносно за нея – във военно, и в империалистическо отношение. Въпреки че пострадва много от войната 1937–1945 г. и е откъсната от традиционните си пазари и суровини, тя притежава такава промишлена инфраструктура, която може да бъде възстановена, и талантливо, добре образовано и социално свързано население, чиято решимост да подобри участта си сега може да бъде вкарана в мирна търговска надпревара. За няколко години след 1945 г. Япония е повалена, територията й е окупирана и тя зависи от американската помощ. През 1950 г. течението се обръща – по ирония на съдбата това става в голяма степен поради големите военни разходи на Съединените щати в Корейската война, която стимулира насочените към износ японски компании. „Тойота“ например е пред фалит, но е спасена от първите поръчки на Пентагона за камиони, което се случва и на много други компании[202].

Много повече, разбира се, има значение „японското чудо“, отколкото стимулите от американските разходи по време на корейската война и после отново – по време на виетнамската. Усилието да се обясни как точно страната се преобразува и как другите могат да последват нейния успех се превръща само по себе си в „миниатюрно възпроизводство“[203]. Основна причина е крайно фанатичната вяра във високото ниво на контрол на качеството посредством заемане (и подобряване) на сложни мениджърски техники и методи на производство от Запада. Тя се допълва от солидното, отговарящо на високите стандарти образование и от големия брой инженери по електроника и автомобилостроене, както и от малките, но предприемчиви работилници наред с огромните *дзайбацу* (японски концерни). Има национален дух в полза на упоритата работа, лоялността към компанията и нуждата от намаляване на различията между мениджър и работник чрез смес от компромиси и уважение. Икономиката изисква огромни капитали за постигане на продължително нарастване и получава точно това – отчасти, защото има малки военни разходи за отбрана на една „демилитаризирана“ страна, криеща се под крилото на американската политика, но може би повече поради фискалната и данъчната стратегия, която окуражава една необичайно висока степен на лични спестявания, а те на свой ред могат да бъдат използвани за инвестиционни цели. Япония е облагодетелствана и от ролята, която играе Министерството за международна търговия и промишленост (ММТП) с „грижите му за ново промишлено и технологично развитие, като същевременно координира правилно закриването на стари, загиващи индустрии“[204], и всичко това по начин, съвсем различен от американския метод за ненамеса.

---

* „Зелена революция“ – название на интензивната система на земеделие след Втората световна война, свързана с използването на нови високопродуктивни сортове зърнени храни, иригационно строителство, прилагане на изкуствени торове и механизация; всичко това води до скокообразно увеличаване на добивите и има особено значение за развиващите се страни – Индия и други *(б.р.)*.

Каквито и да са обясненията – други експерти биха изтъкнали повече културни и социологически причини, но да не споменаваме този неопределим „фактор плюс“ на национално самосъзнание и сила на волята на народ, чието време е настъпило, – не може да се отрекат мащабите на икономическия ѝ успех. Между 1950 и 1973 г. общият ѝ национален продукт нараства с фантастичните 10,5 % на година, много повече от растежа на всяка друга индустриализирана страна; а дори и петролната криза през 1973–1974 г. с удара, който нанася на световната икономика, не попречва на Япония да задържи темповете си на растеж почти два пъти по-високи от тези на основните ѝ конкуренти. Обхватът от производства, в които Япония методично става доминиращ световен производител, е много разнообразен – фотоапарати, кухненски стоки, електроуреди, музикални инструменти, скутери и много, много други. Японските изделия съперничат на швейцарската часовникова индустрия, засенчват германската оптическа промишленост и разоряват английското и американското производство на мотоциклети. Само за едно десетилетие корабостроителниците на Япония започват да строят повече от половината бруто регистър тона, спуснати на вода. През 70-те години по-модерните ѝ пещи произвеждат толкова стомана, колкото и американските. Увеличението на автомобилната ѝ промишленост е още по-впечатляващо – между 1960 и 1984 г. делът ѝ от световното производство на коли нараства от 1 % на 23 %, а като последица японски коли и камиони се изнасят с милиони по целия свят. Постепенно, неумолимо страната се придвижва от ниско- към високотехнологични продукти – компютри, телекомуникации, въздухоплаване, роботика и биотехнологии. Постепенно, неумолимо търговският ѝ баланс се движи нагоре, като я превръща във финансов и индустриален гигант. След края на окупацията от съюзниците през 1952 г. общият национален продукт на Япония е малко повече от една трета от този на Франция или на Англия. В края на 70-те години общият национален продукт на Япония е колкото на Англия и Франция, взети заедно, и повече от половината на Съединените щати[205]. Само за едно поколение нейната част от световното промишлено производство и на общия национален продукт нараства от 2–3 % до около 10 % и не спира да расте. Само СССР в годините след 1928 г. постига подобен темп на развитие, но Япония го прави по много по-безболезнен и по много по-мащабен начин.

При сравнение с Япония *всяка* друга голяма сила изглежда мудна в икономическо отношение. Когато Китайската народна република започва да се налага в годините след обособяването си през 1949 г., има само няколко наблюдатели, които не я приемат сериозно. Това донякъде се дължи на традиционната тревога от „жълтата опасност“, защото спящият гигант на Изток може веднага да стане водеща сила в световните работи, щом впрегне 800-милионното си население за национални цели. Още по-важна е агресивната позиция, която заема КНР по отношение на чуждите сили още със създаването си, макар че тя може да се разгледа като отговор на неприятните съседи. Сблъсъците със Съединените щати за Корея и Кемой и Мацу, навлизането в Тибет, граничните борби с Индия, скъсването със СССР и военната конфронтация в спорните райони, кървавата схватка със Северен Виетнам, войнственият тон на китайската пропаганда (особено по времето на Мао), когато критикува западния империализъм и „руския хегемонизъм“ и подстрекава народните освободителни движения по Земното кълбо, я правят много по-важна, но и непредсказуема фигура в световните работи за разлика от дискретните и изтънчени японци[206]. Просто защото Китай притежава една четвърт от световното население, неговите политически залитания в една или друга посока трябва да бъдат приемани сериозно.

Според точните икономически критерии, въпреки всичко КНР е класически случай на икономическа изостаналост. През 1953 г. например тя създава само 2,3 % от световното промишлено производство и има „общ индустриален потенциал“, равен само на 71 % от този на Англия през 1900 г.![207]. Населението ѝ, което скача с десет милиона нови гърла всяка година, се състои предимно от бедни селяни, чийто добив на глава от населението е изключително нисък и донася малко на страната по отношение на „добавената стойност“. Разорението, причинено от военните диктатори, японската инвазия и гражданската война в края на 40-те години, не спира дори когато селските комуни изместват собствениците на земята след 1949 г. Все пак икономическите стъпки не са напълно безнадеждни. Китай притежава основна инфраструктура от пътища и жп линии, текстилната му промишленост е много добра, градовете и пристанищата са центрове на предприемаческа активност, а районът Манчжурия в частност е развит от японците през 30-те години[208]. Това, което е нужно на страната, ако иска да се развие индустриално, е дълъг период на стабилност и големи инвестиции на капитал. И двете условия са изпълнени в известна степен – поради управлението на комунистическата партия и помощта на СССР – в началото на 50-те години. Петгодишният план от 1953 г. съзнателно копира сталинските приоритети за развитие на тежка промишленост и увеличение на добива на стомана, чугун и въглища. През 1957 г. промишленото производство се удвоява[209]. От друга страна, размерът на капитала за промишлени инвестиции, създаден в страната или взет назаем от Русия, е много недостатъчен за държава с икономическите нужди на Китай, а китайско-съветският разрив внезапно прекъсва руската финансова и техническа помощ. В допълнение нелепото решение на

Мао за „великия скок напред“ с насърчаването на хиляди селски стоманодобивни работилници и кампанията му за „културна революция“ (която довежда до очерняне на техническите експерти, професионалните мениджъри и обучените икономисти) значително забавят развитието. И накрая, през 50-те и 60-те години дипломацията на конфронтация и военните сблъсъци с почти всички съседни държави налагат голям процент от оскъдните ресурси на страната да бъдат отделяни за въоръжените сили.

Периодът на „културната революция“ не е *изцяло* отрицателен за икономиката, поне изтъква значението на селскостопанските райони, като стимулира дребната индустрия, подобрява селскостопанската техника и създава основни медицински и социални служби в селата[210]. И все пак значително нарастване на националното производство може да дойде само от по-нататъшна индустриализация, подобрения в инфраструктурата и дългосрочни инвестиции – всичко това започва със спирането на „културната революция“ и увеличаването на търговията със Съединените щати и другите развити икономики. Богатите залежи на разнообразни минерали в Китай се разработват бързо. През 1980 г. добивът на стомана от 37 млн. тона е много над този в Англия или Франция, а консумацията на енергия, добивана от модерни ресурси, е два пъти по-голяма от тази на всяка от водещите европейски страни[211]. През същата година делът на Китай от световното промишлено производство достига 5 % (от 3,9 % през 1973 г.) и се доближава до западногерманския[212]. Този стремителен нов растеж не е лишен от проблеми, а ръководството на партията трябва да спусне надолу задачите на плана за „четирите вида модернизация“ на страната. Все пак си заслужава отново да повторим, че ако някои от китайските статистически данни за богатство или производство се разпределят на глава от населението, тогава отново изпъква относителната му икономическа изостаналост.

Въпреки тези недостатъци става ясно, че по това време азиатският гигант започва да се раздвижва и е решен да създаде икономическа основа, съответстваща на желаната роля на велика сила[213].

Петият регион на икономическа мощ, определен от Никсън в речта му през юли 1971 г., е „Западна Европа“, която по това време е по-скоро географско понятие, а не обединена агресивна сила като Китай, СССР и САЩ. Дори и самият термин за различните хора има различно съдържание – може да значи, че това са всички страни извън сферата на руско влияние (като по този начин се включват и скандинавските страни, Гърция и Турция) или че е първоначалната (или разширената) Европейска икономическа общност, която поне притежава институционални рамки, или пък че е често използвано съкращение на предишните велики държави (Англия, Франция, Германия, Италия), които трябва да бъдат консултирани, да кажем, от американското външно министерство, преди да се приложи нова политика към Русия или Близкия изток. Дори и всичко това не изчерпва семантичните бърка户ици, тъй като през по-голямата част от този период за англичаните „Европа“ започва от другата страна на Ламанша; има също много хора (да не споменаваме германските националисти), за които следвоенното разделяне на континента от 1945 г. е временно състояние, което в бъдеще ще се смени с присъединяване на страните от двете части към едно по-голямо обединение. Така че политически и конституционално е трудно да се използва терминът „Европа“ или дори „Западна Европа“ за нещо повече от фраза или като неясно културно-географско понятие[214].

На икономическо равнище обаче все пак всичко, което става в Европа през тези години, в основни линии е еднакво. Най-ярката черта е „продължителното и високо ниво на икономическо развитие“[215]. През 1949–1950 г. повечето от страните са с производство на ниво отпреди войната, а някои (особено неутралните по време на конфликта) са значително напред. Но после следват години на нарастващо промишлено производство, на безпрецедентно увеличение на експорта, на забележителна степен на заетост и високи нива на наличен доход и на инвестиционен капитал. Резултатът е, че Европа става най-бързо развиващият се регион в света, с изключение на Япония. „Между 1950 и 1970 г. европейският общ продукт се увеличава с около 5,5 % годишно и 4,4 % на глава от населението срещу съответните стойности в света 5 и 3 %. Промишлената продукция дори нараства по-бързо със 7,1 % в сравнение със световното ниво от 5,9 %. По този начин в края на периода производството на глава от населението в Европа е почти два и половина пъти по-голямо от това през 1950 г.“[216]. Интересно е, че този растеж се наблюдава във всички части на континента – в северозападното промишлено ядро, в средиземноморските държави, в Източна Европа, дори и мудната английска икономика през този период се развива по-бързо, отколкото преди десетилетия. Не е изненадващо, че положението на Европа в световната икономика, което е слизало от началото на века, скоро започва да се връща на мястото си. „По време на периода от 1950 до 1970 г. нейният дял от световното производство на стоки и услуги нараства от 37 на 41 %, докато само промишленото производство се увеличава дори повече – от 39 на 48 %“[217]. През 1960 и през 1970 г. анализите на ЦРУ показват – естествено по статистически данни, за които може да се спори[218], – че Европейската общност има по-голям дял от общата световна продукция, отколкото дори Съединените щати, и че е два пъти по-голям от този на Съветския съюз.

Причините за европейското икономическо възстановяване след известен размисъл не изглеждат толкова неочаквани. Прекалено дълго по-голямата част от континента страда от нашествия, продължителни борби и чужда окупация, бомбардиране на градове, фабрики, пътища и жп линии, недостиг на храна и суровини, причинен от блокади, мобилизиране на милиони мъже и убийството на милиони животни. Дори и преди войната „естественото“ развитие на Европа – което означава развитие на район след район, разкриват се нови източници на енергия и производство, появяват се нови пазари, разпространяват се нови технологии – е нарушено от действията на националистически настроената *Machtstaat*[219]. Все по-високи митнически бариери разделят доставчиците от пазарите им. Правителствени дотации закрилят неефективни фирми и фермери от чуждестранната конкуренция. Все по-големи суми от националния доход се заделят за въоръжаване, а не за търговска инициатива. По тази причина е невъзможно да се увеличи икономическият растеж на Европа в този „климат на разделяне на блокове, на икономически национализъм и спечелване на предимства на гърба на други“[220]. Сега, след 1945 г., има не само

„нови европейци“ като Моне, Спаак и Халщайн, готови да създадат икономически структури, които да избегнат грешките от миналото, но съществуват и полезните Съединени щати, имащи желание (чрез Плана „Маршал“ и други програми за подпомагане) да финансират възстановяването на Европа, при условие че това ще бъде направено като колективен опит.

По този начин Европа, чийто икономически потенциал е разрушен и неизползван поради войни и политически съображения, сега има шанс да поправи своите слабости. Съществува голяма решимост за „изграждане наново“ и в източната, и в западната част на континента, които са готови да се поучат от безразсъдството на 30-те години. Държавно планиране, дали в кейнсиански, или в социалистически вариант, укрепва вярата в това желание за социални и икономически подобрения; рухването (или дискредитирането) на старите структури прави нововъведенията по-лесни. Съединените щати не само дават милиарди долари според Плана „Маршал“ – „помощ в критичен момент“, както уместно се казва[221], но осигуряват и защитен чадър, под който европейските държави могат да се подслонят. (Истина е, че и Англия, и Франция отделят много средства за отбрана по време на Корейската война и в периода преди деколонизацията им, но те, както и съседите им, биха изразходвали много по-голям процент от националния си доход за въоръжаване, ако не бяха защитени от Съединените щати.) Поради наличието на малко търговски бариери фирми и търговци процъфтяват на този много по-голям пазар. Така е, защото търговията *между* развити страни (в случая между самите европейски държави) винаги носи повече печалби, отколкото търговията с други партньори, просто защото взаимните изисквания са по-големи. Ако „външната“ търговия в Европа нараства по-бързо от всичко друго през тези десетилетия, то е защото се извършват много повече покупки и продажби между съседите. За едно поколение след 1950 г. доходът на глава от население се увеличава толкова, колкото за век и половина преди това![222] Социално-икономическият темп на тази промяна е наистина забележителен: частта от работещото население на Западна Германия, заето със селско и горско стопанство и рибовъдство, спада от 24,6 % през 1950 г. на 7,5 % през 1973 г., а във Франция – от 28,2 на 12,2 % за същия период (и на 8,8 % през 1980 г.). Доходът нараства с разпространението на промишлеността; в Западна Германия доходът на глава от населението се увеличава от 320 долара през 1949 г. на 9131 долара през 1978 г., а в Италия нараства от 638 долара през 1960 г. на 5142 долара през 1979 г. Броят на автомобилите на 1000 души от населението се увеличава от 6,3 в Западна Германия (1948 г.) на 227 (1970 г.) и във Франция от 37 на 252[223]. Както и да го мери човек, въпреки съществуващите регионални различия доказателството за истински напредък е налице.

Комбинацията от общ икономически растеж и голямото разнообразие в темповете на промяна и ефекта от тях може да бъде видяна ясно, ако се проучи какво става във всяка от бившите Велики сили. На юг от Алпите избухва, както журналистите хиперболично го наричат, „италианското чудо“ поради нарастването на общия национален продукт в реални стойности три пъти по-бързо след 1948 г., отколкото в годините между войните; наистина до 1963 г., когато темповете намаляват, италианската икономика се развива по-бързо от икономиката на всяка друга страна, с изключение на Япония и Западна Германия. Като се размислим обаче, и тук не се крие изненада. Италия винаги е била най-слабо развитата от европейските „четири големи“, което ако се каже по друг начин, означава, че потенциалните ѝ възможности за растеж не са напълно използвани. Освободена от абсурдите на фашистката икономическа политика и силно облагодетелствана от американската помощ, италианската промишленост има възможност да използва ниските разходи за заплати в страната и голямата си репутация в дизайна, за да увеличи експорта с удивително висок темп, особено в Общия пазар. Хидроенергията и евтиният внос на петрол компенсират липсата на местни запаси от въглища. Автомобилостроенето се явява голям стимулиращ фактор. С нарастването на вътрешното потребление „Фиат“, местният производител на автомобили, заема неоспорвана позиция в продължение на много години на националния пазар, а същевременно прави силен експорт на север от Алпите. Към традиционните промишлености – обувна и за скъпи дрехи, се присъединяват и нови производства; италианските хладилници например се продават повече от всички други в Европа през 60-те години. Това обаче не значи, че е постигнат пълен успех. Различията между севера и юга в Италия остават постоянни. Социалните условия и в градовете, и в бедните селскостопански райони са далеч по-лоши от тези в Северна Европа. Нестабилността на правителствата, наличието на голяма „черна“ икономика и високият обществен дефицит влияят върху стойността на лирата и подсказват, че икономическото възстановяване е неустойчиво. Каквито и сравнения да се направят между европейските страни по доход или индустриализация, Италия не може да съперничи на по-напредналите си съседи; когато обаче се сравняват *темповете на растеж*, нещата изглеждат много по-добре. Това просто е начин да се каже с други думи, че Италия стартира от далеч по-задна позиция[224].

Съвсем различно е положението на Англия през 1945 г., когато тя е много по-напред, поне сред по-големите европейски страни, което може би е част от обяснението за сравнителното ѝ икономическо изоставане през следващите четири десетилетия. Това ще рече, че тъй като (точно като Съединените щати) почти не е разрушена от войната, темповете ѝ на развитие не се очаква да бъдат толкова високи като на страните, възстановяващи се от годините на военна разруха. Както бе разгледано по-горе[225], фактът, че Англия е непобедена, че все още е една от „трите големи“ в Потсдам и че си е възвърнала световната империя, прави психологически трудно хората да видят необходимостта от драстични промени в собствената си икономическа система. Войната не само не създава нови структури, но и запазва непроменени традиционните институции като профсъюзите, гражданското ведомство, старите университети. Въпреки че лейбъристкото правителство от 1945–1951 г. придвижва плановете си за национализация и за създаване на „държава на благоденствието“, по-съществено преустройство на икономическата практика не става. Сигурна все още в особеното място, което заема, Англия продължава да разчита на затворените колониални пазари, бори се напразно да запази старата стойност на лирата стерлинга, поддържа скъпи презокеански гарнизони (голям канал за изтичане на валута), отказва да се присъедини към първите движения за европейски съюз и изразходва за отбрана повече пари от всяка друга сила в НАТО, с изключение на самите Съединени щати.

Слабостта на Англия в международната и икономическата ѝ позиция не се проявява напълно в ранния следвоенен период поради още по-голямата слабост на другите страни, поради обмислените изтегляния от Индия и Палестина, краткосрочното покачване на експорта и поддържането на имперски позиции в Близкия изток и Африка[226]. Така че унижението в Суец през 1956 г. е голям удар, тъй като разкрива не само слабостта на лирата стерлинга, но и голия факт, че Англия не може да извършва военни действия в Третия свят при неодобрение от страна на Америка. Все пак може да се спори дали степента на упадъка се отчита, тъй като по отношение на отбраната английската политика след 1957 г. се основава на ядрената „спирачка", която е много по-евтина от големите конвенционални сили, но претендира за статут на велика сила. В икономическо отношение и Англия изживява общия разцвет през 50-те и 60-те години. Ако темповете ѝ на развитие са около най-ниските в Европа, те все пак са по-добри от тези през предишните десетилетия и затова Макмилън казва на английските избиратели: „Никога не сте били по-добре!" Ако се видят данните за дохода или за броя на перални машини и автомобили, това твърдение е исторически вярно.

Ако обаче се разгледа много по-бързият напредък в другите страни, ще се разбере, че страната страда от „английска болест", както германците я определят – комбинация от борбени професионални съюзи, лошо управление, „Stop-go" политика на правителството и наследено отрицателно отношение към тежкия труд и предприемачеството. Новото благосъстояние довежда до увеличаване на вноса на по-добре оформените европейски продукти и по-евтините азиатски стоки, което от своя страна създава затруднения в баланса на плащанията, кризи на лирата стерлинга и обезценяването ѝ, като предизвиква усилване на инфлацията и искания за по-високи надници. Контрол на цените, законодателно определяне на заплатите и фискална дефлация са използвани по различно време от английското правителство за спиране на инфлацията и създаване на подходящи условия за продължителен подем. Те обаче рядко помагат задълго. Английската автомобилна индустрия непрекъснато е подкопавана от чуждестранните конкуренти, процъфтяващото по-рано корабостроене сега зависи предимно от поръчките на Адмиралтейството, производителите на електроуреди и мотоциклети откриват, че вече не са конкурентоспособни. Някои компании (като „Империал кемикъл индъстриз") са изключения от тази тенденция, финансовите услуги на лондонското Сити продължават да се търсят, а и търговията на дребно остава силна, но ерозията в английската *индустриална* база е безмилостна. Присъединяването към Общия пазар през 1971 г. не донася очакваното облекчение, то дори още повече отваря английския пазар за конкуренцията в промишлеността и същевременно обвързва Англия с политиката на високи цени за селскостопанските стоки на Европейската икономическа общност. Нефтът в Северно море също не донася желаната благодат, но пък вдига стойността на лирата стерлинга и по този начин накърнява износа на промишлени стоки[227].

Икономическата статистика предлага данни за това, което Байрох определя като „ускоряване на индустриалния упадък на Великобритания"[228]. Нейният дял от световното промишлено производство пада от 8,6 % през 1953 г. на 4 % през 1980 г. Частта ѝ от световната търговия също бързо намалява от 19,8 % (1955 г.) на 8,7 % (1976 г.). Брутният ѝ национален продукт, трети по големина в света през 1945 г., е надминат от Западна Германия, после от Япония и след това от Франция. Доходът ѝ на глава от населението постоянно се изпреварва от по-малки, но по-богати европейски страни; през 1970 г. той е по-близо до този на средиземноморските страни, отколкото до Западна Германия, Франция или страните от Бенелюкс[229]. Трябва да сме убедени, че намаляването на *дяловете* на Англия (дали в световната търговия или в световния брутен продукт) се дължи на факта, че особени технически и исторически обстоятелства дават на страната непропорционално висок процент от световното богатство и търговия в предишните десетилетия; сега тези особени обстоятелства вече не действат и другите страни имат възможност да развият собствения си потенциал за индустриализация, така че е естествено Англия да изпусне част от позициите си. Дали е трябвало да загуби толкова много и толкова бързо, е друг въпрос; трудно е и да се каже дали ще губи още по отношение на европейските си съседи. В началото на 80-те години изглежда, че упадъкът е спрял, като Англия запазва шесто положение по икономическа сила в света и е с много добри въоръжени сили. В сравнение с времето на Лойд Джордж или дори на Клемънт Атли през 1945 г. тя все пак е една обикновена, умерено голяма, но не велика сила.

Докато английската икономика линее, тази на Западна Германия се радва на *Wirtschaftswunder*, или „икономическо чудо". Още веднъж има смисъл да се подчертае колко „естествено" и същевременно относително е развитието. Дори и в окастрената си територия Федералната република притежава най-развитата инфраструктура на Европа, има големи вътрешни ресурси (от въглища до машиностроителни заводи) и високообразован народ, особено добри мениджъри, инженери и учени, които се допълват с емигрирали таланти от Изток. За последния половин век или дори повече икономическите ѝ ресурси се поглъщат от германската военна машина. Сега, когато националната енергия може (както в Япония) да бъде концентрирана само върху търговския успех, единственият въпрос е в областта на възстановяването. Крупният германски бизнес, който се е приспособил много лесно към Втория райх, към Ваймар и после към нацисткия период на управление, сега трябва да се пригоди към новите условия и да възприеме американските правила на мениджмънт[230]. Големите банки отново имат възможност да играят важна роля в управлението на индустрията. Химическата и електротехническата промишленост скоро стават гигантите на европейската индустрия. Мощните преуспяващи автомобилни компании като „Фолксваген" и „Мерцедес" неизбежно оказват „мултиплициращ ефект" върху стотиците малки фирми доставчици. След като процъфтява експортът, Германия става втора, само след Съединените щати, в световната търговия – все повече фирми и местни обединения имат нужда от „гастарбайтери", за да посрещнат крещящата нужда от неквалифицирана работна ръка. Още веднъж, за трети път през последните сто години, германската икономика става генератор на европейския икономически растеж[231].

Статистически поне тази история изглежда като непрекъснат успех. Дори още между 1948 и 1952 г. германската промишлена продукция нараства с 10 % и реалният брутен продукт – с 67 %[232]. Тъй като страната има най-високо ниво на брутни инвестиции в Европа, германските фирми са неимоверно облагодетелствани от свободния достъп до капитал. Производството на стомана, почти несъществуващо през 1946 г., скоро става най-голямото в Европа (повече от 34 милиона тона през 1960 г.), а същото е валидно за почти всички други индустрии. Година след година страната запазва най-големия темп на растеж на брутен национален продукт. Той е само 32 млрд. долара през 1952 г., след десет години (с 89 млрд. долара) става най-голям в Европа, а в края на 70-те години е вече над 600 млрд. долара. Доходът на глава от населението е съвсем скромен през 1960 г. със своите 1186 долара (когато Съединените щати имат 2491 долара), а през 1979 г. достига впечатляващите 10 837 долара – повече от американското ниво от 9595 долара[233]. Непрекъснато се трупа положително експортно салдо, което често повишава стойността на германската марка. Тя наистина става нещо като резервна валута след долара. Въпреки естествената заплаха от конкуренцията на още по-ефективните японци западногерманците без съмнение са втори по успех сред големите „търговски страни“. Това е още по-впечатляващо, като се знае, че от страната са отделени 40 % от територията ѝ и 35 % от населението ѝ. Макар че е куриозно, но и германската демократична република скоро показва, че е най-производителна и индустриализирана на глава от населението сред всички източноевропейски страни (включително и СССР) въпреки „изтичането“ на милиони талантливи работници на Запад. Ако е възможно връщането на границите ѝ от 1937 г., обединена Германия още веднъж би доказала, че е по-напред от всеки икономически съперник в Европа.

Точно защото Германия е победена и разделена и защото международният ѝ статут (и този на Берлин) продължава да бъде регулиран от „договорните сили“, тази икономическа значимост не се превръща в политическа. Като изпитва естествена отговорност към германците на Изток, Федералната република е особено чувствителна към всяко затопляне или застудяване в отношенията НАТО–Варшавски договор. Тя има най-голямата търговия с Източна Европа и СССР, макар да е очевидно, че на старата фронтова линия се очаква нова война. Съветската и малко по-слабата френска тревога от съживяване на „германския милитаризъм“ дават да се разбере, че тя никога няма да стане ядрена сила. Тя се чувства виновна към съседите поляци и чехи, уязвима от Русия, силно зависима от Съединените щати, така че приветства с благодарност специалното френско-германско сближаване, предложено от Дьо Гол, но рядко има възможност да използва икономическата си сила за контрол над по-агресивната политика на Франция. Обременени от дълбока интелектуална конфронтация със собственото си минало, западногерманците са много щастливи, когато виждат във французите лоялни съотборници, но *не* безспорни водачи в международните работи[234].

Това се разминава забележително с ролята на Франция в следвоенния свят или по-точно в света след 1958 г., когато Дьо Гол поема управлението на страната. Както бе споменато по-горе (вж. с. 410–412), икономическият напредък, който стратезите около Моне се надяват да постигнат след 1945 г., е повлиян от колониалните войни, партийно-политическата нестабилност и слабостта на франка. И все пак дори по времето на индокитайската и алжирската кампания френската икономика расте бързо. За първи път от много десетилетия броят на населението се увеличава и по този начин стимулира вътрешното търсене. Франция е богата, разнообразна, но полуразвита страна, чиято икономика е в стагнация от началото на 30-те години. Само идването на мира, вливането на американски помощи, национализирането на услугите и нуждата от по-голям пазар правят възможен напредъка. Освен това Франция (подобно на Италия) има сравнително ниско ниво на индустриализация на глава от населението поради малките градове и преобладаващото селско стопанство, а това прави нарастването в тази посока много впечатляващо: от 95 през 1953 г., на 167 през 1963 г., до 259 % през 1973 г. (за сравнение Обединеното кралство е през 1900=100)[235]. Годишният темп на развитие достига 4,6 % през 50-те години и скача до 5,8 % през 60-те години поради тласъка от членството в Общия пазар. Специалните споразумения в последния не само защитават френското селско стопанство, но му предоставят и голям пазар в Европа. Общият разцвет на Запада спомага за износа на френските традиционно високо оценявани стоки (облекла, обувки, вина, бижута), към които се присъединяват самолети и автомобили. Между 1949 и 1969 г. автомобилната промишленост се увеличава десеторно, алуминиевата – шесторно, трактори и цимент се произвеждат четворно повече, чугун и стомана – два и половина пъти повече[236]. Страната винаги е била относително богата, дори и когато е недостатъчно индустриализирана; през 70-те години е много по-богата и изглежда, общо взето, по-модерна.

И все пак напредъкът на Франция никога не е така широко базиран на индустрията, както е при съседите отвъд Рейн, и надеждите на президента Помпиду страната скоро да изпревари Западна Германия има малка вероятност да се осъществят. С някои невероятни изключения в електротехническата, автомобилната и самолетната индустрия повечето от френските фирми все още са малки и с недостатъчни капитали, а цените на производството им са твърде високи, сравнени с тези на германците. Въпреки „рационализирането“ на селското стопанство много дребни собственици се запазват и са фактически поддържани от дотациите на Общия пазар. Все пак натискът върху земеделска Франция заедно със социалното напрежение поради промишлената модернизация (затваряне на стари стоманодобивни предприятия и т.н.) провокират недоволството на работническата класа, което се разразява в известните размирици през 1968 г. Бедна на течни горива, Франция става силно зависима от вносния петрол и (въпреки амбициозната си програма за ядрена енергия) балансът ѝ на плащания тревожно се колебае от световните цени на този продукт. Дефицитът ѝ в търговията със Западна Германия непрекъснато нараства, което налага редовно (въпреки че е притеснително) обезценяване на франка спрямо германската марка. Това вероятно е по-сигурна мярка за френското икономическо положение, отколкото острите колебания на обменния курс долар–франк. Дори и в периоди на продължителен икономически растеж има нещо нестабилно във френската икономика, което в случай на разклащане кара много предпазливи буржоа да преминават швейцарската граница, носейки със себе си семейните спестявания.

И все пак Франция винаги има много по-голямо влияние върху световните работи, отколкото се очаква от страна само с 4 % от световния брутен продукт, и това важи не само за периода на президента Дьо Гол. Може би се дължи на национално-културна агресивност[237] във време, когато англо-американското влияние намалява, Русия изглежда все по-непривлекателна, а Германия е равнодушна. Ако Западна Европа *има* нужда от лидер и говорител, Франция е по-сериозен кандидат от изолираната Англия или сломената Германия. Едно след друго френските правителства бързо разбират, че скромната сила на страната им може да бъде засилена, ако Общият пазар се убеди да възприеме определена линия – на селскостопански мита, високи технологии, задокеанска помощ, коопериране в Обединените нации, обща политика към арабско-израелския конфликт и т.н. и по този начин ефективно да се измъкне станалата най-голяма търговска групировка в света до позиции, предпочитани от Париж. Това обаче не пречи на Франция да провежда самостоятелни акции, когато случаят си заслужава.

Фактът, че всичките четири по-големи европейски страни увеличават богатството и доходите си през тези десетилетия заедно с по-малките си съседи не е гаранция за вечно щастие. Първите надежди за по-близка политическа и конституционална интеграция се сблъскват с все още силния национализъм на членовете ѝ, показан за пръв път от Франция на Дьо Гол, а после и от тези страни (Англия, Дания, Гърция), които по-късно и по-предпазливо се присъединяват към Европейската икономическа общност. Икономически спорове, особено за високата стойност на политиката за поддържане на селското стопанство, често парализират дейностите в Брюксел и Страсбург. С неутрално Ейре като член е невъзможно да бъде изградена обща военна стратегия, която да бъде предложена на НАТО (от чиито командни структури французите отсъстват). Скокът на цените на петрола през 70-те години засяга особено тежко Европа, което понижава по-ранния оптимизъм; въпреки широкомащабните планове и значителната подготовка в Брюксел е трудно да се изработи високотехнологична „спирачка“, която да парира японската и американската заплаха. И въпреки тези затруднения само стопанските възможности на ЕИО показват, че пейзажът е значително по-различен от този през 1945 или 1948 г. Европейската икономическа общност е най-големият износител и вносител на стоки в света (въпреки че голяма част е вътрешноевропейски обмен) и през 1983 г. притежава най-големите международни запаси на валута и злато; произвежда повече автомобили (34 %), отколкото Япония (24 %) или Съединените щати (23 %) и повече цимент от всеки друг, производството ѝ на необработена стомана е второ само след това на СССР[238]. С общо население през 1983 г., много по-голямо от американското и почти равно на руското – по 272 милиона души, – десетте членове на Европейската икономическа общност имат доста по-голям брутен национален продукт и дял от световното промишлено производство, отколкото всичките съветски републики или целия блок на СИВ. Ако все още политически и военно Европейската общност е недоразвита, то тя има много по-силно присъствие в икономическите взаимоотношения, отколкото през 1956 г.

Почти точно обратното може да се каже за начина, по който СССР се развива от 50-те до 80-те години. Както бе описано по-горе, през тези десетилетия Съветският съюз не само поддържа силна армия, но постига и ядрено стратегическо равенство със Съединените щати, развива флот, действащ в океаните, и разпростира влиянието си в различни части на света. Това настоятелно движение към равенство с американците на световната сцена обаче не е свързано с постижения на икономическо ниво. По ирония на съдбата (въпреки предупреждението на Маркс за важността на производителните сили за определени събития) страната, която претендира да бъде първата комунистическа държава в света, страда от увеличаващи се с напредване на времето икономически трудности.

Това не затъмнява чувствителния стопански прогрес, който прави СССР – както и блокът, доминиран от него, – след последните години на Сталин. В много отношения районът е дори по-променен от Западна Европа през тези няколко десетилетия, което може би се дължи главно на факта, че е много по-беден и „неразвит“ в началото. Във всеки случай голите статистически факти показват, че постиженията са внушителни. Производството на стомана в Русия от само 12,3 млн. тона през 1945 г. достига 65,3 млн. тона през 1960 г. и до 148 млн. тона през 1980 г. (което прави СССР най-големия производител); добивът на електроенергия расте от 43,2 млн. киловатчаса на 292 млн. и до 1 милиард и 294 милиона за същия период; производството на автомобили скача от 74 000 на 524 000 и до 2,2 милиона; а този списък може да бъде продължен почти до безкрай.[239] Общото промишлено производство достига над 10 % прираст на година през 50-те години, нараства от забележителните 100 % през 1953 г. до 421 % през 1964 г.[240], което е изключително постижение, каквито са и очевидните прояви на „смелост“ като първия спътник, полетите в Космоса и военната техника. По времето на свалянето на Хрушчов страната има много по-просперираща икономика, отколкото по времето на Сталин, и с това печалбата непрекъснато расте.

И все пак има два основни недостатъка, които започват да засенчват тези успехи. Първият е постоянното, дълготрайно *спадане* на темповете на развитие, като промишленото производство след 1959 г. започва да намалява от двуцифрени числа към все по-малки и по-малки, така че в края на 70-те години се снижава до 3–4 % годишно, а тенденцията продължава. Ако се върнем назад, ще видим, че това съвсем естествено в началото развитие се дължи на широкото вливане на хора и капитал в производството. И когато съществуващият капацитет на работна сила се ангажира изцяло (като се разпределя и във въоръжените сили и селското стопанство), нивото на растеж започва да пада. А колкото до инвестициите на капитал, те са насочени към широкомащабна промишленост и военно производство, което на свой ред набляга повече на количественото, а не на качественото нарастване, при това оставя и много други сектори с недостатъчни инвестиции. Въпреки че стандартът на средния руснак се подобрява при Хрущчов и неговите приемници, не може консумативното търсене (както на Запад) да стимулира ръста на икономика, която задържа личното потребление изкуствено ниско, за да се насочват националните ресурси към тежката индустрия и армията. Преди всичко може би остава хроничната структурна и климатична особеност, влияеща на съветското селско стопанство, чийто чист добив нараства с 4,8 % годишно през 50-те години, но само с 3 % през 60-те години и 1,8 % през 70-те години въпреки цялото внимание и капитали, сипещи се върху него от терзаещите се съветски стратези и техните министри[241]. Като имаме предвид големината на селскостопанския сектор в СССР и факта, че населението му се увеличава с около 84 милиона души за тридесет години след 1950 г., общото нарастване на националното производство на глава от населението е значително по-ниско от темповете на *промишленото* производство, а те са плод на „принудително“ постижение.

Вторият сериозен недостатък, достатъчно предсказуем според термините на Съветския съюз, е *относителното* икономическо състояние на страната. През 50-те и началото на 60-те години, когато нарастват дяловете ѝ от световното промишлено производство и от международната търговия, твърденията на Хрушчов, че марксисткият начин на производство е по-добър и един ден ще „погребе капитализма“, изглеждат правдоподобни. По-късно обаче тенденциите на развитие все повече започват да тревожат Кремъл. Европейската общност, водена от своя индустриален полугигант Западна Германия, става по-богата и по-производителна от СССР. Малката островна държава Япония се развива толкова бързо, че да изпревари СССР по брутен национален продукт е просто въпрос на време. Съединените щати, въпреки собствения им относителен икономически спад, стоят начело по общо производство и богатство. Стандартът на средния руснак и този на източноевропейските му събратя не могат да преодолеят пропастта между себе си и стандарта в Западна Европа, към който хората от марксистките страни гледат с известна завист. Новите технологии, компютрите, роботиката, телекомуникациите правят СССР и сателитите му негодни за конкуренция. Селското стопанство остава толкова слабо по производителност, колкото е било винаги: през 1980 г. американският фермер произвежда храни, достатъчни за 65 души, докато руският колхозник може да нахрани само осем[242]. Това от своя страна води до срамната съветска нужда от внос на все по-големи количества зърнени храни.

Много от съветските икономически трудности се предават и на неговите сателити, които също постигат високи темпове на растеж през 50-те и началото на 60-те години, отново изхождайки от нива, много по-ниски от тези на Запад, като следват познатите приоритети: наблягат на централизираното планиране, тежката промишленост и колективизацията в селското стопанство[243]. Въпреки значителните разлики в просперитета и растежа на отделните източноевропейски страни, които се наблюдават (и все още продължават), общата тенденция е първоначална ескалация и последващо забавяне, което затруднява марксистките стратези в избора им на задоволителни решения. В Русия допълнителна земеделска земя може да бъде получена чрез разработване, но все пак има определени граници поради зимата на север и пустините на юг. По времето на Хрушчов самоуверено се експлоатират целините, които скоро се превръщат в пустини[244]. По подобен начин все по-интензивното използване на суровините увеличава опасността от нарастваща неефективност в стопанисването, да кажем, на петролните запаси[245], чиито добивни стойности нарастват бързо, след като се навлиза във вечно замръзналите райони, но не за дълго. Поголям капитал може да бъде влят в индустрията и технологиите само ако се отнемат средства от отбраната, която остава приоритет номер едно за СССР, въпреки промените във върховете, или от потребителските стоки, намаляването на които се определя като много непопулярно (особено в Източна Европа) във време, когато подобрените комуникации правят още по-явен просперитета на Запада. И накрая Русия и събратята ѝ комунистически режими могат да планират редица реформи, не просто обичайните от вида борба с корупцията или премахване на бюрокрацията, а „поправки“ на самата система, които да засилят личната инициатива и въвеждането на по-реален ценови механизъм, да увеличат частното фермерство, да окуражат дискусиите и предприемачеството в работата с новите технологии и т.н.; с други думи, да се тръгне към „пълзящ капитализъм“, какъвто умело практикуват унгарците през 70-те години. Трудността на тази стратегия е, както показва чешкият опит през 1968 г., че мерките за „либерализация“ поставят под въпрос самия *dirigiste* комунистически режим и по тази причина не се харесват на партийните идеолози и военните през цялата предпазлива ера на Брежнев[246]. Така че спирането на относителния икономически спад трябва да се извърши много внимателно, а от такава операция не може да се очаква поразителен успех.

Може би единствената утеха за вземащите решенията в Кремъл е, че техният главен противник Съединените щати също се сблъсква с икономически трудности след 60-те години и че бързо губи *относителния* си дял от световното богатство, производство и търговия, който притежава през 1945 г. Споменаването на тази година се прави, за да се разбере правилно относителният американски спад. Както бе доказано по-горе, благоприятната позиция на Съединените щати в този момент на историята е както безпрецедентна, така и изкуствена. Те са най-добри в света отчасти поради собствените си производствени усилия, отчасти поради моментната слабост на другите страни. Това положение се променя във вреда на Съединените щати с възстановяването на Европа и Япония на предвоенните производствени нива, а продължава да се променя още повече с общото нарастване на световната промишлена продукция (което се увеличава повече от три пъти между 1953 и 1973 г.), тъй като е немислимо, че Съединените щати могат да запазят своята половина от 1945 г., когато се строят нови фабрики и заводи по цялото Земно кълбо. През 1953 г., според пресмятанията на Байрох, американският процент е паднал на 44,7, през 1980 г. – на 31,5 % и продължава да пада[247]. Поради почти същите причини икономическите показатели на ЦРУ показват, че делът на Съединените щати от световния брутен национален продукт намалява от 25,9 % през 1960 г. на 21,5 % през 1980 г. (въпреки че краткотрайното покачване на стойността на долара на валутния пазар показва увеличение на този дял през следващите няколко години)[248]. Въпросът не е, че американците произвеждат по-малко (освен в промишлености с общ спад за западния свят), а че другите произвеждат много повече. Автомобилната промишленост може би е най-лесният пример за илюстриране на двете тенденции: през 1960 г. Съединените щати произвеждат 6,65 млн. автомобила, които са огромните 52 % от световното производство от 12,8 млн. такива превозни средства; през 1980 г. те изработват само 23 % от световното производство, но тъй като това са общо 30 млн. коли, то абсолютното увеличение на американското производство е 6,9 милиона.

Въпреки тази полуутешителна констатация – подобна на аргументите, които използват англичаните преди около седемдесет години, когато техният дял от световното производство започва да пада – тревожен е аспектът на това развитие. Правилният въпрос не е „Дали Съединените щати трябва да имат относителен спад?“, а „Трябва ли този спад да бъде толкова *бърз*?“. Защото е вярно, че дори и в разцвета на *Pax Americana* конкурентната им позиция е вече подронена от тревожно ниския процент на годишния темп, с който расте производството на глава от населението, особено ако се сравни с този от предишните десетилетия (виж таблица 42).

ТАБЛИЦА 42

Среден годишен растеж на производството на глава от населението (в %), 1948–1962 г.[249]

	(1913–1950)	1948–1962
Съединени щати	(1,7)	1,6
Обединено кралство	(1,3)	2,4
Белгия	(0,7)	2,2
Франция	(0,7)	3,4
Германия/ФРГ	(0,4)	6,8
Италия	(0,6)	5,6

Отново може би е възможно да се докаже, че това е исторически „естествено“ развитие. Както отбелязва Майкъл Балфур, десетилетия преди 1950 г. Съединените щати увеличават производството си по-бързо от всички останали, защото те са главният новатор в методите на стандартизация и масова продукция. Като резултат те „отиват много по-далеч от всяка друга страна в задоволяване на нуждите на хората и вече имат високо ниво на ефективност (измерено в производство на работник за час), така че познатите възможности за увеличаване на производството с по-добри методи или по-добри машини в сравнение с останалата част от света при тях са по-малки“[250]. Това сигурно е вярно, но Съединените щати не могат да избегнат други дълготрайни тенденции, които се появяват в икономиката им: фискалната и данъчната политика поощряват голямата консумация, но държат ниско ниво на личните спестявания; инвестициите в научноизследователската и развойната дейност, освен за военни нужди, започват бавно да спадат, сравнено с други страни; а самите военни разходи като част от националния доход са по-големи от всякъде другаде в западния блок от държави. В допълнение нарастващ процент от американското население се премества от промишлеността в услугите, които са нископродуктивен сектор[251].

Повечето от тези слабости остават скрити през 50-те и 60-те години поради блестящото развитие на американските модерни технологии (особено аеронавтиката), поради високия стандарт, който „възбужда“ потребителското търсене на по-скъпи коли и цветни телевизори и поради непрекъснатия поток долари от Съединените щати към по-бедните части на света във вид на чуждестранна помощ или като военни разходи, или като инвестиции на банки и компании. Поучително е да си припомним целия комплекс от чувства през средата на 60-те години: широко разпространената тревога от това, което Серван-Шрайбер нарича *le défi américain** – голямата вълна от американски инвестиции в Европа (по изключение и другаде), както се твърди, цели да превърне тези страни в икономически сателити; благоговението или омразата, с които се посрещат такива мултинационални компании като „Ексън“ или „Дженеръл Мотърс“, и уважението, отдавано на изтънчените мениджърски технически похвати, изучавани в американските училища по бизнес[252]. От определена икономическа перспектива този трансфер на американски инвестиции и продукция наистина е показател за икономическа мощ и новост; той използва предимствата на по-ниските надници и осигурява по-голям достъп до презокеанските пазари. С времето обаче тези потоци от капитали стават толкова големи, че започват да намаляват остатъка, който американците печелят от износ на промишлени и хранителни стоки и „невидими“ услуги. Въпреки че този нарастващ дефицит в плащанията предизвиква изтичане на известно количество злато от Съединените щати в края на 50-те години, повечето чуждестранни правителства са съгласни да държат долари (които са водеща резервна валута), а не да искат плащания в злато.

В края на 60-те години обаче тази уютна ситуация изчезва. И Кенеди, и (още повече) Джонсън имат желание да увеличат военните разходи отвъд океана и не само във Виетнам, въпреки че този конфликт превръща потока от долари, които се изнасят, в порой. И Кенеди, и (още повече) Джонсън са решени да увеличат вътрешните разходи, тенденция, вече забелязана и преди 1960 г. Никое правителство не харесва политическата цел, платена с увеличаване на данъците, за да се покрие неизбежната инфлация. На фона на продължаващия година след година федерален дефицит, който увеличава вдигането на цените и засилва неконкурентоспособността на американската промишленост, а това на свой ред създава още по-голям дефицит в баланса на плащанията, шокиращо е спирането (по времето на Джонсън) на чуждестранните инвестиции от американски фирми и обръщането на последните към ново финансово средство – евродолари. През същия период делът на Съединените щати от световния (без СИВ) златен резерв намалява значително от 68 % (1950 г.) до само 27 % (1973 г.). Цялата международна система на плащания, която се бори с тези взаимно влияещи си проблеми, е отслабена още повече от яростните контрамерки на Дьо Гол срещу американския „експорт на инфлация“, както го нарича той. Така че за правителството на Никсън няма голям избор, когато спира обвързването на долара със златото на частните пазари, а след това задържат долара спрямо другите валути. Системата „Бретън-Удс“*, до голяма степен създадена в дните, когато Съединените щати финансово са на върха, се разклаща, щом носещите я колони не издържат повече на ударите[253].

---

* Le défi américain *(фр.)* – американското предизвикателство *(б.пр.)*.

* Система „Бретън-Удс“ – система на международните финансови отношения, която се основава на решенията на конференцията на Обединените нации по финансовите въпроси в Бретън-Удс (щат Ню Хампшир, САЩ) с участието на 45 държави през юли 1944 г. Приемат се две конвенции за създаването на Международния валутен фонд и Международната банка за реконструкция и развитие (Световна банка); много държави обвързват своите национални валути към американския долар, а не към златния стандарт *(б.р.)*.

Подробностите относно покачването и спадането на долара през 70-те години няма да бъдат разглеждани тук; нито пък ще бъдат проследени зигзагите в успешните усилия на правителството да спре инфлацията и да стимулира развитието, без да създава големи политически сътресения. Високият ръст на инфлацията в Съединените щати винаги причинява спадане на долара спрямо германската и японската валута през 70-те години, петролни кризи, които се отразяват най-вече на страните, зависими от вноса на ОПЕК (като Япония и Франция), политически катастрофи в различни части на света и високи американски лихвени проценти с оглед вдигането на долара, както става в началото на 80-те години. Въпреки че тези колебания са значителни и предизвикват допълнителна несигурност в световната икономика, може би не са толкова важни за нашите цели, колкото неумолимите дългосрочни тенденции, каквито са намаляването на растежа на производителността, който в частния сектор пада от 2,4 % (1965–1972 г.) на 1,6 % (1972–1977 г.) и до 0,2 % (1977–1982 г.)[254], нарастващият федерален дефицит, който дава тласък на икономиката в стила на Кейнс, но чрез изсмукване на огромно количество пари в брой от чужбина (привлечени от по-високия американски лихвен процент) вдига долара на изкуствено високо ниво и превръща страната от само даваща заеми в само вземаща такива, и увеличаващата се трудност на американските производители, която се изразява в конкуренцията с вносни автомобили, електроуреди, кухненско обзавеждане и други промишлени стоки. Ето защо американският брутен национален продукт на глава от населението, доскоро най-високият в света, започва да слиза надолу[255].

Все още има утешение за онези, които гледат на американската икономика и нуждите ѝ в по-широк аспект, а не в сравнение с швейцарските доходи или японската производителност. Както изтъква Калео, американската политика след 1945 г. успява да постигне някои основни и забележителни цели: просперитет на страната в противовес на бедността от 30-те години; задържане на съветската експанзия без война; съживяване на икономиката – и на демократичните традиции – в Западна Европа, към която по-късно се присъединява и Япония, за да се създаде „все по-интегриращ се икономически блок“ с „внушителна батарея от многостранни институции... за управление както на общата икономика, така и на военните работи“, и накрая „преобразуването на старата колониална система в независими държави, все още силно подчинени на световната икономика“[256]. Казано накратко, тя отстоява либералния международен ред, от който самата силно зависи; а докато делът ѝ от световното производство и богатство намалява, може би по-бързо, отколкото трябва, преразпределянето на световните икономически баланси създава такава ситуация, която не е много благоприятна за собствения ѝ отворен пазар и капиталистически традиции. Въпреки че лидерската ѝ роля на производител се подкопава от определени бързоразвиващи се икономики, тя успява да задържи много значително предимство над Съветския съюз почти по всички линии и – като се придържа към собственото си предприемаческо верую – остава отворена за стимула на мениджърската инициатива и технологическата промяна, което марксическият съперник приема с много по-големи задръжки.

По-детайлна дискусия върху последиците от тези икономически движения ще се направи в последната глава. Все пак може би ще е полезно да се даде в статистически данни (виж таблица 43) посоката на тенденциите, проучвани по-горе, тъй като засягат световните икономически баланси, особено частичното възвръщане на частта от световния продукт в ръцете на по-слабо развити страни, забележителния растеж на Япония и в по-малка степен на Китайската народна република, намаляването на дела на Европейската икономическа общност, независимо че тя остава най-големият икономически блок в света, стабилизацията и последващото бавно намаляване на съветския дял, както и много по-бързият спад, но все още с много по-големи икономически възможности на Съединените щати.

ТАБЛИЦА 43

Разпределение на брутния световен продукт, 1960–1980 г.[257] **(в проценти)**

	1960	1970	1980
Слаборазвити страни	11,1	12,3	14,8
Япония	4,5	7,7	9,0
Китай	3,1	3,4	4,5
Европейска икономическа общност	26,0	24,7	22,5
Съединени щати	25,9	23,0	21,5
Други развити страни	10,1	10,3	9,7
СССР	12,5	12,4	11.4
Други комунистически страни	6,8	6,2	6,1

И наистина през 1980 г., последната година от таблица 43, данните на Световната банка за население, брутен национален продукт на глава от населението и само брутен национален продукт посочват ясно едно *многополюсно* разпределение в световните икономически баланси, както се вижда на таблица 44.

И накрая може би ще е полезно да се припомни, че тези дълготрайни движения в производителните баланси имат значение не сами за себе си, а за силово-политическото им влияние. Както отбелязва Ленин през 1917–1918 г., *непостоянните* икономически темпове на растеж на страните неизбежно водят до издигане на определени сили и до спад на други. Преди половин век Германия бе окаяна, маловажна страна, що се отнася до капиталистическата ѝ мощ, сравнена със силата на Англия по това време. Япония бе по подобен начин маловажна в сравнение с Русия. „Възможно“ ли е за десет или двадесет години относителната мощ на капиталистическите сили да остане непроменена? Абсолютно невъзможно[258].

И макар че Ленин прави обобщението си само за капиталистическите/империалистическите страни, това правило се оказва общо за *всички* държавни обединения, независимо каква политическа икономия предпочитат – непостоянните темпове на икономически растеж рано или късно довеждат до промени в световното политическо и военно равновесие. Това сигурно е моделът, наблюдаван през четирите века развитие на Великите

ТАБЛИЦА 44

Население, брутен национален продукт на глава от населението и брутен национален продукт през 1980 г.[259]

	Население (в милиони)	Брутен национален продукт на глава от населението (в щатски долара)	Брутен национален продукт (млрд. щатски долара)
Съединени щати	228	11 360	2590
СССР	245	4550	1205
Япония	117	9890	1157
ЕИО (12 държави), от които	317	–	2907
Западна Германия	61	13 590	838
Франция	54	11 730	633
Обединено кралство	56	7920	443
Италия	57	6480	369
Източна и Западна Германия заедно	78	–	950
Китай[260]	980	290 или 450	284 или 441

сили преди настоящото столетие. По тази причина следва, че необичайно бързите промени в центровете на световно производство през последните двадесет или тридесет години не могат да нямат отражение върху общостратегическото бъдеще на днешните водещи сили и с право претендират за внимание в една последна глава.

8

КЪМ ДВАДЕСЕТ И ПЪРВИ ВЕК

История и прогнози

Глава с подобно заглавие предполага не само промяна в хронологията, но също, което е по-важно, промяна в *методологията*. Дори и съвсем близкото минало е история и въпреки че проблемите с пристрастията и източниците създават на историка от 80-те години на XX в.„трудности при отделяне на ефимерното от фундаменталното“[1], той все пак работи в същата академична специалност. Но писания как настоящето може да повлияе на бъдещето, дори ако дискутират тенденции, които вече действат, не могат да претендират за историческа истина. Не само основният материал се променя от базирани на архиви монографии в икономически *прогнози* и политически *проекции*, но и валидността на това, което е написано по тези въпроси, не може повече да се приема. Даже и да има винаги методологически трудности при боравенето с „исторически факти“[2], миналите събития като убийство на ерцхерцог или военно поражение *наистина са се случили*. Нищо, което се казва за бъдещето, не може да има тази сигурност. Непредвидени случки, случайни инциденти, придържане към фалшива тенденция могат да нарушат и най-добросъвестната прогноза, а ако това не стане, тогава правещият прогнозата е просто късметлия.

Така че следващото изложение е само условно и предполагаемо, основано на аргументирано предположение, как сегашните тенденции в световната икономика и стратегия ще се проявят, но без гаранция, че всичко (или част от) това ще се случи. Промените, които стават с международната стойност на долара през последните години и след колапса в цените на петрола след 1984 г. (с различното си влияние върху Русия, върху Япония и върху ОПЕК), ясно предупреждават да не се правят заключения от икономически обосновани тенденции. Светът на политиката и дипломацията никога не се е движел по права линия. Много от последните глави на трудове, които се занимават с въпроси на съвремието, трябва да бъдат променени само след няколко години с оглед на наистина станалото; ще е изненадващо, ако тази глава остане невредима.

Може би най-добрият начин да се разбере това, което идва, е набързо да се погледне *назад* към изгрева и залеза на Великите сили през последните пет века. Единият аргумент на тази книга е, че иманентно съществува движение към промяна, породено главно от икономическото и технологическото развитие, които от своя страна влияят върху социалните структури, политическите системи, военната сила и позицията на отделната държава или империя. Скоростта на тази световна промяна не е еднаква просто защото напредъкът на технологическите нововъведения и икономическият растеж сами по себе си не са равномерни, определят се от усилията на отделния изобретател и предприемач, както и от климат, болести, войни, географско положение, социална среда и т.н. По същия начин различни региони и общества по Земята изживяват по-бърз *или* по-бавен темп на растеж, зависещ не само от променливите технологически образци, от производството и търговията, но и от възможностите им за възприемане на новите методи за увеличаване на производството и богатството. Докато някои райони в света вървят напред, други изостават – относително или (понякога) абсолютно. В това няма нищо изненадващо. Поради вродената сила на човека да подобрява положението си светът никога не остава на едно място. Интелектуалните пробиви от времето на Ренесанса досега са подпомогнати от създаването на „точните науки“ през епохата на Просвещението и индустриалната революция, което ще рече, че динамиката на промяната в бъдеще ще бъде много по-мощна и самоподкрепяща се, отколкото е била досега.

Вторият главен аргумент на тази книга е, че това непостоянно икономическо развитие има решаващо, дълготрайно влияние върху относителната военна мощ и стратегическа позиция на всеки член на системата от държави. Това също не е ново и е казвано много пъти и преди, въпреки че представянето на значението му и на доказателствата е може би различно[3]. Светът не е чакал времето на Енгелс, за да научи, че „нищо не зависи така от икономическите условия, както армията и военният флот“[4]. И на принца от Ренесанса е било ясно, както е ясно днес и на Пентагона, че военната мощ се влияе от достатъчните средства, които пък идват от цъфтяща производителна база, здрави финанси и отлични технологии. Когато тези условия са налице, икономическият просперитет *не винаги и не веднага* се превръща във военна ефективност, защото зависи от много други фактори – от географско положение и национален характер до генералски състав и тактическа компетентност. И все пак не може да се оспорва фактът, че всички главни промени в баланса на *световните военни сили* са ставали след обрати в *производственото* равновесие. Издигането или свалянето на различни империи и държави в международната система е подпомагано от намесилите се във войните на Великите сили, където винаги побеждава страната с най-големи материални ресурси.

Тъй като това, което следва, са повече прогнози, а не история, то е основано на приемливото допускане, че силните тенденции от последните пет века ще продължат да действат. Международната система, независимо дали е управлявана за известно време от шест Велики сили, или само от две, си остава анархична – така е, няма по-голямо щастие от суверенното егоистично положение на отделната страна[5]. В определен период от време някои от тези страни нарастват или се свиват в съответствие с относителната си сила. Светът няма намерение да остава непроменен през 1987 или през 2000 г., както е нямал такова намерение и през 1870 или 1660 г. Дори напротив, определени икономисти биха доказали, че самите *структури* на международното производство и търговия се променят много по-бързо отпреди: поради намаляване стойността на селскостопанските продукти и суровините, поради отделянето на промишленото „производство“ от промишлената „заетост“, поради разработването на стоки, изискващи солидни познания във всички развити общества, и поради „изместването“ на световните потоци капитали от традиционните търговски пътища[6]. Всичко това и многото нови постижения в науката са свързани с въздействието върху международните работи. Накратко, ако Господ не се намеси или не стане разрушителен ядрен пожар, ще продължи да съществува динамика в световната мощ, основно повлияна от технологически и

икономически промени. Ако розовите предвиждания за господството на компютрите, роботиката, биотехнологиите и т.н. са правилни и ако в допълнение прогнозите за успех на „зелената революция“ в части от Третия свят (като Индия и дори Китай станат постоянни износители на зърно)[7] излязат верни, светът *като цяло* ще бъде много по-богат в началото на XXI век. Дори и технологическият прогрес да не бъде толкова бърз, то икономическият растеж вероятно ще се осъществи. Промяната на демографската структура с влиянието ѝ върху търсенето ще го осигури, както и по-добрата експлоатация на суровините.

Ясно е още, че този растеж ще бъде непостоянен – по-бърз тук, по-бавен там, като ще зависи от условията за промяна. Това е, което повече от всичко прави следващите прогнози толкова относителни. Няма гаранция например, че японският икономически бум от последните четиридесет години ще продължи и през следващите двадесет. Също не е невъзможно темповете на развитие на Русия, които намаляват от 60-те години, да не започнат отново да растат през 90-те години на XX в. и да променят икономическата политика и механизмите на страната. Според съществуващите тенденции все пак малко вероятно е това да се случи. С други думи, ако в Япония настъпи стагнация, а в Русия – икономически напредък отсега до началото на XXI в., това ще стане само поради много по-драстични промени в условията и политиката, отколкото е логично да се предвидят при сегашните обстоятелства. Но ако приблизителната преценка как ще изглежда светът след 15 или 25 години може да е погрешна, това не значи, че трябва да се предпочитат неправдоподобни предсказания пред разумни очаквания въз основа на сегашното видимо развитие.

Естествено е да се очаква например, че една от добре известните „световни тенденции“ днес – развитието на тихоокеанския район, вероятно ще продължи просто защото това развитие е положено на широка основа. То включва не само Япония като икономически двигател, но и стремително променящия се гигант Китайската народна република; не само проспериращите и развити страни Австралия и Нова Зеландия, но и бързо наваксващите нови индустриални азиатски страни като Тайван, Южна Корея, Хонконг и Сингапур, както и по-голямата част от асоциацията на страните от Югоизточна Азия – АСЕАН, включваща Малайзия, Индонезия, Тайланд и Филипините; в по-общ смисъл тук се причисляват и тихоокеанските щати на САЩ и провинциите на Канада[8]. Икономическият растеж на този обширен район е стимулиран от щастливо стечение на обстоятелствата: грандиозно нарастване на промишлената производителност на експортно ориентираните общества, което от своя страна води до увеличаване на международната търговия, корабоплаването и финансовите услуги; забележително усвояване на нови технологии, както и на по-евтини интензифицирани производства; невероятно успешен опит за увеличаване на селскостопанското производство (особено на зърно и добитък) с по-бързи темпове от нарастването на общия брой на населението. Всеки отделен успех се отразява благоприятно и на другите, за да се достигне ниво на икономическа мощ, което е много по-високо от това на традиционните западни сили – както и на страните от СИВ – в края на 90-те години на XX в.

През 1960 г. например общият брутен национален продукт на страните от азиатско-тихоокеанския район (с изключение на Съединените щати) е само 7,8 % от световния брутен национален продукт, през 1982 г. той вече се е удвоил на 16,4 % и оттогава темповете на растеж в района са надминали тези на Европа, на Съединените щати и на СССР дори с по-големи разлики. Много е вероятно районът да превиши 20 % от световния брутен продукт през 2000 г. и да се изравни с европейските или американските проценти. Това постижение ще стане дори на базата на „много по-малки“ разлики в темповете на растеж от съществуващите през последната четвърт на XX в.[9]. Динамичното развитие на тихоокеанския басейн се чувства също и в самите Съединени щати през този период. Американската търговия с Азия и страните от Тихия океан е само 48 % от тази с Европа (страните, членки на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие – ОИСР) през 1960 г., но се увеличава на 122 % от американско-европейската търговия през 1983 г. – промяна, която се съпътства с преразпределяне на населението и доходите в самите Съединени щати по посока на Тихия океан[10]. Въпреки забавянето, да кажем, на темповете на растеж в отделна страна и въпреки проблемите, свързани с определена промишленост, ясно е, че тази тенденция като цяло се запазва. И не е изненадващо един икономически експерт уверено да прогнозира, че целият район на Тихия океан, който сега има 43 % от световния брутен национален продукт, ще се радва на 50 % през 2000 г., и да заключи: „Центърът на тежестта на световната икономика се измества бързо към Азия и Тихия океан, като тихоокеанският район ще стане един от ключовите центрове на световна икономическа сила“[11]. Тези думи са били чувани, разбира се, често след XIX в., но едва с огромното нарастване на търговията и производството в района след 1960 г. прогнозата става реалност.

По същия начин е логично да се приеме, че през следващите няколко десетилетия ще станем свидетели на много по-непривлекателна, но все по-силна тенденция: прогресивно увеличение на разходите за надпревара във въоръжаването, което се стимулира от нарастващите разходи за по-нови оръжейни системи и от международното съперничество. „Една от малкото постоянни величини в историята е, както се забелязва, че нивото на военните разходи постоянно нараства“[12]. И ако това е вярно (като се допускат кратковременни колебания) за войните и надпреварата във въоръжаването през XVIII в., когато военните технологии се променят съвсем бавно, то е валидно с още по-голяма сила за XX в., в който всяко ново поколение самолети, военни кораби и танкове е много по-скъпо от предшестващото. Държавниците от времето на Едуард VII, ужасени, че един боен кораб преди 1914 г. струва 2,5 млн. лири стерлинги, ще бъдат изумени, като научат, че разходите на Британското адмиралтейство вече възлизат на 120 милиона лири стерлинги и повече за една обновена *фрегата*! Американските законодатели, които с готовност отделят средства за хиляди бомбардировачи Б-17 в края на 30-те години на XX в., през 90-те години се втрисат от сметките на Пентагона, според които сто самолета от новия бомбардировач Б-1 ще струват повече от 200 милиарда долара. Във всички области спиралата на цените върви нагоре.

Бомбардировачите струват 200 пъти повече, отколкото по времето на Втората световна война. Бойните самолети са сто и повече пъти по-скъпи, отколкото по същото време. Самолетоносачите са двадесет пъти по-скъпи, а танковете – петнадесет пъти. Подводница клас „гато“ струва 5500 долара на тон през Втората световна война, сравнено с 1,6 милиона долара на тон за „Трайдънт“[13].

Сборът от тези проблеми е доказателство, че днешната оръжейна индустрия все повече се отдалечава от търговската индустрия в свободния пазар. Първата, обикновено концентрирана в няколко гигантски фирми, се радва на специално отношение от страна на военното министерство (независимо дали в Съединените щати, Англия или Франция, а още повече в „командваната икономика“ на СССР) и често е предпазена от операциите на свободния пазар, като държавата ѝ предоставя специални договори и гаранции за извънредните разходи на производство, чийто потребител е единствено тя (и приятелски страни). Втората, дори и когато се отнася за гигантски фирми като АйБиЕм или „Дженерал Мотърс“, трябва да се бори в унищожителна конкуренция за спечелване само на част от променливия вътрешен и външен пазар, на който количеството, вкусът на клиента и цената са фатално променливи. Първата, водена от желанието на военните да имат най-новото „от всеки вид“ оръжие, така че въоръжените им сили да могат да участват във всички възможни (дори и понякога неприемливи) бойни сценарии, произвежда стоки, които са много по-скъпи, по-сложни и много по-малобройни. Втората след начални големи инвестиции в производството на стоки за бита или компютри за канцелариите трябва да намали средните си разходи поради пазарната конкуренция и разнообразните модели[14]. Може би е вярно, че експлозивното развитие на новите технологии и научните разработки от края на XIX в. неизбежно води военната индустрия към връзки с правителства, които се отклоняват от нормите на „свободния пазар“[15], но сегашният темп на това увеличение е направо тревожен. Различните предложения за „военна реформа“ в Съединените щати може би ще успеят да предотвратят предвижданията на скептиците, че целият бюджет на Пентагона ще бъде поглъщан от *един* самолет през 2020 г., но и тези усилия навярно не биха *обърнали* тенденцията към все по-малко оръжия на все по-висока цена.

Докато голяма част от това се дължи на увеличаването и неизбежното усложняване на оръжията – модерните бойни самолети например се състоят от 100 000 отделни части, то също е причинено и от продължаващата надпревара във въоръжаването по суша, в и под океаните, във въздуха и в космическото пространство. Ако най-голямото съперничество е между държавите от НАТО и Варшавския договор (които благодарение на двете свръхсили харчат почти 80 % от световните инвестиции за въоръжаване и притежават 60–70 % от всички самолети и кораби), има и по-малка, но все пак забележима надпревара във въоръжаването – да не споменаваме войните – в Близкия изток, Африка, Латинска Америка и в цяла Азия от Иран до Корея. Като резултат се наблюдава взривообразно нарастване на военните разходи в Третия свят дори и при най-бедните режими, както и огромно увеличение на продажбата на оръжия и трансферите за тези страни; през 1984 г. световният внос на оръжия за колосалните 35 млрд. щатски долара изпреварва световната търговия със зърно (33 млрд. щатски долара). През следващата година световните военни разходи достигат общата сума от 940 млрд. щатски долара, което е много повече от целия доход на по-бедната половина от населението на Планетата. Още повече, че нарастването на военните разходи става по-бързо от увеличаването на световната икономика и на повечето национални икономики. На върха са Съединените щати и СССР, всяка отделяща по над 250 млрд. щатски долара за отбрана годишно, като са готови да достигнат до над 300 млрд. щатски долара в близко бъдеще. В повечето страни разходите за въоръжените сили заемат все по-голяма част от държавния бюджет и от брутния национален продукт, възпирани само (с малки мотивирани изключения като например в Япония и Люксембург) от икономическа слабост, недостиг на твърда валута и т.н., а не от действително намерение да се намалят военните разноски[16]. „Милитаризацията на световната икономика“, както я определя институтът „Уърлдуоч“, вече става по-бързо, отколкото е било генерации наред[17].

Тези две тенденции – неравномерният темп на растеж с движение на световните производствени мощности към басейна на Тихия океан и прогресивното увеличение на разходите за оръжия и въоръжени сили – се развиват, разбира се, поотделно. В същото време е ясно, че те все повече ще си влияят и наистина вече е така. И двете се опират върху динамиката на технологичната и индустриалната промяна (независимо че индивидуалната надпревара във въоръжаването има политически и идеологически мотиви). И двете имат силно отражение върху националната икономика: първата, като увеличава богатството и производителността с по-бързи или по-бавни темпове и като прави определени общества по-проспериращи от други; втората, като поглъща национални ресурси – не само във вид на инвестиционен капитал и суровини, а и на (и вероятно по-важно) учени, инженери, научноизследователски персонал, заети във военните производства, което се противопоставя на търговския, експортно ориентиран растеж. Макар да се твърди, че военните разходи могат да доведат до определено търговско-икономическо раздвижване, трудно е да се оспори мнението, че *прекалените* разходи за оръжия ще навредят на икономическия растеж[18]. Затрудненията, изпитвани от съвременните страни, които са много милитаризирани, само повтарят трудностите на Испания при Филип II, на Русия при Николай II и на Германия при Хитлер. Грамадната военна институция, подобно на голям паметник, може да изглежда импозантна за впечатлителния наблюдател, но ако не е поставена на здрава основа (в случая на производителна национална икономика), тя рискува да се сгромоляса в бъдеще.

В допълнение и двете тенденции по тази причина имат основно социално-икономическо и политическо отражение. Бавният растеж в дадена страна вероятно потиска обществения морал, създава недоволство и предизвиква дискусия върху националните приоритети за разходите; бързият темп на технологична и промишлена продукция пък също има своите негативни последствия, особено върху едно неиндустриализирано до момента общество. Разнообразните разходи за въоръжение от своя страна могат да облагодетелстват специфичните производства в националната икономика, но могат да доведат до отклонение на ресурси от други групи на обществото, а може да ограничат и възможностите на националната икономика да се пребори с търговските предизвикателства на другите страни. В случай че няма враг пред прага на държавата, големите военни разходи почти винаги провокират противопоставянето „оръжия срещу хляб“. Важно за нашите цели е наложителното обсъждане на точното съотношение между икономическа сила и военна мощ[19].

Не за първи път в историята, както и в края на XX в. по тази причина възниква напрежение между съществуването на една държава в анархистки военнополитически свят и съществуването ѝ в икономически свят на ненамеса; между търсенето, от една страна, на стратегическа сигурност, гарантирана от инвестиции в най-модерни оръжия и от отделяне на голяма част от националните ресурси за въоръжените сили и, от друга страна, търсенето на икономическа сигурност посредством повишаване на националния просперитет, който зависи от развитието (а то на свой ред се влияе от новите производствени методи и увеличаване на стандарта) на производството и от разцвета на вътрешното и външното търсене, като всичко това може да бъде нарушено поради увеличаване на военните разходи. Точно защото твърде тежката военна машина може да забави темповете на икономически растеж и да доведе до спадане на националния дял от световното промишлено производство, а оттам – до намаляване на богатството и *силата*, стремежът трябва да бъде равновесие между краткосрочната сигурност, създадена от големи военни сили, и дълготрайната сигурност въз основа на нарастващи производство и доход.

Напрежението между тези две противоречиви цели е особено остро в края на XX в. поради съществуването на различни алтернативни „модели“ за подражание. От едната страна са изключително проспериращите „търговски държави“ – главно в Азия като Япония и Хонконг, но към тях се включват и Швейцария, Швеция и Австрия, които се възползват от големия растеж в световното производство и търговската взаимна зависимост след 1945 г. и чиято външна политика се опира на мирните, търговски връзки с другите държави. От другата страна са различните „милитаризирани“ икономики – Виетнам в Югоизточна Азия, Иран и Ирак, които са заети с продължителната война помежду си, Израел и ревнивите му съседи в Близкия изток и самият СССР. Всяка от тях отделя всяка година повече (в някои случаи много повече) от 10 % от своя брутен национален продукт за военни разходи , твърдо вярвайки, че такива големи разходи са необходими за гарантиране на сигурността, въпреки че те очевидно страдат икономически поради отклоняването на ресурси от производителни, мирни сфери. Между двата полюса на търговските и военизираните държави, така да се каже, се намира по-голямата част от останалите държави на Планетата, които не са убедени, че светът е достатъчно сигурен, за да намалят разходите за оръжия до изключително ниското ниво на Япония, но обикновено са притеснени от голямата икономическа и социална цена на разнообразните военни разходи и с ясното съзнание, че краткосрочната военна сигурност може да се замени с дългосрочна икономическа сигурност. За държави, които имат – отново за разлика от Япония – екстензивни презокеански военни задължения, от които е трудно да избягат, този проблем още повече се усложнява. В много от водещите сили хората, планиращи бюджетите, отлично съзнават, че трябва да компенсират прогресивно нарастващите суми за въоръжение не само за сметка на инвестициите в производството, а и на повишаващите се социални изисквания (особено поради повсеместното застаряване на населението), което превръща определянето на приоритетите при разпределението на разходите в задача, по-трудна от всякога.

Майсторството, изисквано от повечето, ако не и от всички управляващи на прага на XXI век, трябва да се прояви в *три* направления: те трябва едновременно да създават военна сигурност (или друга алтернативна жизнеспособна сигурност) за националните си интереси, да задоволяват социално-икономическите нужди на населението и да обезпечават продължителен растеж. Той е необходим както за доставяне на изисканото оръжие и хляб в настоящето, така и за избягване на относителен икономически спад, който може да наруши военната и икономическата сигурност на хората в бъдеще. Да се постигнат успехи и в трите направления за определено време е много трудна задача, като се имат предвид неравномерният темп на технологичната и търговската промяна и непредсказуемите отклонения в международната политика. Постигането на успехи в първите две направления или в едно от тях без третото неизменно довежда до относителен упадък в дългосрочна перспектива, което, разбира се, е съдбата на бавноразвиващите се общества – те не могат да се пригодят към динамиката на световните сили. Както тъжно посочва един икономист: „Трудно е да си представим, че страна, чийто темп на производителност е само с 1 % по-малък от този на другите страни, за един век може, както става с Англия, да се превърне от неоспорим световен индустриален лидер в посредствената икономика каквато е днес“[20].

Колко добре (или зле) са поставени водещите нации, за да изпълняват тази задача, е в центъра на вниманието в края на тази глава. Не е необходимо да се подчертава, че след като различните изисквания за разходи за отбрана/военна сигурност, социални/консумативни нужди и инвестиции за растеж се конкурират за ресурси, няма абсолютно перфектно разрешение на проблема. Вероятно най-доброто, което може да се постигне, е да се поддържа хармонично развитие, но как точно да се улучи този баланс, ще зависи винаги от обстоятелствата в страната, а не от някакви теоретични определения за равновесие. Страна, заобиколена с враждебни съседи, ще предпочете да отдели повече средства за военна сигурност, от друга, чиито жители се чувстват сравнително незастрашени; страна, богата на собствени ресурси, ще може по-лесно да плаща за оръжия и хляб; общество, решено да постигне икономически растеж с оглед настигането на други страни, ще има различни задачи от онова, което е на ръба на войната. Географското положение, политиката и културата ще обезпечат „решението“ на въпроса за всяка страна и то никога няма да бъде еднакво за всички. И все пак остава основният довод: без баланс между конкуриращите се изисквания за отбрана, за консумация и за инвестиции една велика сила е малко вероятно да запази позициите си за дълго време.

Китай като балансьор

Необходимостта от модернизиране на въоръжението, налагана от държавите съпернички, от една страна, и социалните потребности на народа, както и нуждата да се канализират наличните ресурси в производствени „невоенни“ дейности, от друга, се проявяват най-ярко в Китайската народна република (КНР) – най-бедната от основните световни сили и същевременно най-зле поставената стратегически. Но макар че КНР страда от известни хронични затруднения, по всичко личи, че ръководството ѝ е поело по пътя на една грандиозна стратегия, която по същество е далеч по-последователна и целенасочена, отколкото тези на Москва, Вашингтон или Токио и държавите в Западна Европа. И макар *материалните* ресурси на Китай да са ограничени, сериозността на този недостатък се смекчава от икономическата експанзия, която, *ако бъде поддържана*, обещава да преобрази страната само за няколко десетилетия.

Слабостите на тази държава са толкова известни, че тук ще ги споменем съвсем накратко. Дипломатически и стратегически Пекин гледа на себе си (с известни основания) като на държава, която е попаднала в изолация и враждебно обкръжение. Макар и отчасти настъпило като резултат от политиката на Мао към съседите на Китай, това положение същевременно е и последица от съперническите борби и амбициите на другите азиатски сили през предшестващите десетилетия. Споменът за японската агресия все още е жив в душите на китайците и той засилва предпазливостта, с която правителството им наблюдава шеметния напредък на Япония през последните години. Въпреки размразяването на отношенията, настъпило през 1970 г., САЩ също е държава, на която Китай гледа с подозрение, подсилвано от факта, че страната се управлява от републиканците, а те изглеждат твърде ентусиазирани от идеята за създаване на антируски блок, проявяват трайни симпатии към Тайван и са винаги готови да поставят пречки срещу страните от Третия свят, както и срещу всички революционни движения. Бъдещето на Тайван и на малките крайбрежни острови остава трънлив въпрос, който изисква допълнително изглаждане. Отношенията на КНР с Индия са все още хладни и сложни поради връзките, които двете страни поддържат съответно с Пакистан и Русия. Независимо от уверенията на Москва Китай се смята за длъжен да вижда в СССР своя най-голям външен враг не само заради огромните маси от руски дивизии и военновъздушна техника, разположени по китайската граница, но и заради руското нашествие в Афганистан, а най-вече заради подкрепяния от СССР военен експанзионизъм на Виетнам на юг. Подобно на германците в началото на XX в., китайците са дълбоко обезпокоени от „обкръжението си“, като същевременно се стремят да укрепят своето място в глобалната система на силите[21].

Този сложен, многостранен комплекс от дипломатически проблеми трябва да бъде решаван от държава, която, сравнена със съперниците си, не блести с особена мощ нито в икономическо, нито във военно отношение. Макар и голяма в *цифрово изражение*, китайската армия се намира в плачевно състояние по отношение на своята съоръженост с модерна военна техника. Голяма част от нейните танкове, стрелково оръжие, самолети и бойни кораби представляват местни версии на руски или западни модели, закупени от Китай преди много години, и определено отстъпват пред по-модерното въоръжение на „противника“. Липсата на валута и нежеланието за обвързване с другите страни са ограничили покупките на оръжия от чужбина до минимум. Може би най-обезпокоителният факт за ръкодството в Пекин е слабата *бойна* ефективност на китайската армия, която настъпва в резултат от атаките на Мао срещу професионализма в армията и неговите предпочитания към селската милиция – утопични решения, които не носят успех при пограничната война с Виетнам през 1979 г., когато добре обучените и закалени в битките виетнамци убиват 26 000 и раняват 37 000 китайски войници[22]. В икономическо отношение Китай изглежда още по-изостанал. Макар и повишавайки своя брутен национален продукт на глава от населението по начин, който съответства по-пряко на западните концепции и икономически категории[23], статистическите данни показват, че той едва достига 500 щ. д. срещу повече от 13 000 щ. д. в напредналите капиталистически държави и будещите уважение 5000 щ. д. в СССР. Предвид вероятността броят на населението да нарасне от един милиард, колкото наброява в края на 90-те години на XX в., на 1,2 или 1,3 милиарда до 2000 г., перспективите за силно увеличение на личните доходи не са твърде големи. Сравнен с жителите на утвърдените сили, даже и през XXI в. средният китаец ще бъде беден. Освен това от само себе си е ясно, че трудностите при управлението на една толкова многолюдна държава при балансирането на толкова разнородни фактори – партия, армия, административен апарат, селско население, и постигането на напредък без социална и идеологическа разкрепостеност биха поставили на изпитание и най-гъвкавото и интелигентно ръководство. Историята на развитието на Китай като държава през последното столетие не предлага положителни прецеденти на дългосрочно стратегическо развитие.

И все пак признаците на реформизъм и подобрения, които Китай проявява в началото на 90-те години на XX в., са от съществено значение и те подсказват, че един ден управлението на Дън Сяопин може би ще бъде сравнявано с етапа, през който преминава Франция под ръководството на Колбер, или с ранния период от управлението на Фридрих Велики, или пък с Япония в десетилетията след революцията Мейджи. С други думи, през този период държавата се стреми да засили своята мощ по всякакви прагматични начини, търсейки равновесие между желанието за поощряване на частната инициатива и съобразяването с официалната решимост на държавната власт да направлява събитията, така че националните цели да бъдат постигани възможно най-бързо и безпрепятствено. Подобна стратегия изисква умение за установяване на взаимна обвързаност между отделните аспекти на правителствената политика. Ето защо тя налага нуждата от сложно балансиране, свързано с внимателна преценка на темповете на преустройство, така че то да бъде осъществено по най-безопасен начин. Необходима е и преценка на ресурсите, заделяни за постигане на дългосрочните цели, както и на тези за задоволяване на краткосрочните потребности, на координирането на външните и вътрешните държавни приоритети. И не на последно място, защото е от съществена важност за държава, устроена по „модифицирана“ марксистка система, трябва да се намерят начини за помиряване на идеологията с практиката. Независимо от изпитаните до момента затруднения и новите, които неминуемо ще последват, постигнатите резултати са забележителни.

Това личи от многостранните промени във въоръжените сили на Китай след сътресенията от 60-те години на миналия век. Планираното съкращаване на Народноосвободителната армия (в това число и на военноморския флот и въздушните сили) от 4,2 на 3 милиона души представлява по същество укрепване на реалната армейска сила, тъй като голяма част от военния състав са тилови формирования, използвани за изграждането на железопътната мрежа и други граждански обекти. Предвижда се запазеният армейски състав да получи по-висока цялостна подготовка, външният белег за което са новите униформи и възстановяването на военните звания, отменени от Мао като “буржоазна отживелица“. Въвежда се военната повинност, за да се подмени многобройната армия от доброволци. Набелязани са и други мерки, които да създадат висококвалифициран персонал на държавата, реорганизиране на военните окръзи и селекциониране на командния състав, подобряване на академичната подготовка на висшите офицери, уважението към които се връща[24]. Успоредно с тези мерки върви и процес на мащабно модернизиране на китайското въоръжение, което, макар и значително по количество, е морално остаряло. Флотът е снабден с множество нови плавателни съдове – от ескадрени миноносци и ескортни ескадрени миноносци до самолети за бързо настъпление и дори кораби на въздушни възглавници. Китай изгражда стабилен флот от конвенционални подводници (107 през 1985 г.), който заема трето място по численост в света. Китайските танкове са снабдени с лазерни далекомери, а самолетите са пригодени за различни атмосферни условия и имат модерни радарни системи. Мерките за обновление са съпътствани от готовност за експерименти чрез мащабни маневри при съвременни полеви условия (проведените през 1981 г. учения включват шест или седем китайски армии, подкрепени с въздушна техника, каквато не е използвана при военния конфликт с Виетнам през 1979 г.)[25]. Съществува и желанието за преосмисляне на стратегията на „изнесена напред отбрана“ по границите с Русия в полза на контраатаките, предприемани от дълбочина през откритите гранични линии. Флотът също провежда експерименти в по-голям мащаб. През 1980 г. целево съединение от осемнадесет плавателни съда е изпратено на осем хиляди морски мили в Южния Пасифик със задача, свързана с последните междуконтинентални балистични ракетни опити на Китай. (Тук възниква въпросът, дали това не е първата значителна демонстрация на китайската морска сила след експедициите на Чжън Хъ от началото на XV в. – вж. с. 26–27).

Още по-внушителен признак за издигането на Китай като велика сила е изключително бързото развитие на ядрената технология. Макар и първите опити да са били направени по негово време, публично Мао се обявява против атомното оръжие и изказва предпочитания към предимствата на „войната между хора“. За разлика от него правителството на Дън Сяопин е решено да изведе Китай възможно най-бързо до ранга на *модерна* военна държава. Още през 1980 г. Китай прави опити с междуконтинентални балистични ракети с радиус на действие седем хиляди морски мили (който би покрил не само целия СССР, но и части от САЩ).[26]. Една година след това китайска ракета изстрелва три космически спътника – знак, че страната притежава технология за производство на неуправляеми ракети с касетъчни бойни глави. Повечето от китайските атомни оръжия са *базирани* на земя и имат среден радиус на действие. Към тях се добавят нови междуконтинентални балистични ракети и може би най-важното от гледна точка на ядрената заплаха – цял флот от ракетни подводници. От 1982 г. Китай прави опити с балистични ракети, изстрелвани от подводници, увеличавайки радиуса на действието им и точността на попадението. Има сведения за провеждането на опити и с тактическо атомно оръжие. Тази дейност се опира на широкомащабни изследвания в областта на атомната енергия и на отказа на Китай да следва начертаната от международните споразумения политика на „замразяване“, тъй като подобно замразяване би било от полза за съществуващите Велики сили.

Проявявайки решителност в развитието на военните технологии, Китай показва и големи системни слабости. Интервалът от време между изработката на прототипа на даден вид оръжие и момента на неговото произвеждане в големи количества, между изпитанията и въвеждането на въоръжение е много продължителен – факт, утежнен и от обстоятелството, че Китай не е богат на финансови и научни ресурси. Има сериозни трудности – експлозия на подводница при опит за изстрелване на ракета, отмяна или забавяне на осъществяването на някои програми за разработка на нови оръжия, недостатъчен опит в технологията за добиване на специални метали, липса на съвременни реакторни двигатели, радарни и навигационни устройства и съобщителни средства. Тези проблеми все още пречат на Китай да направи качествен скок и да застане на едно равнище със СССР и САЩ. Китайският флот, независимо от опитите в Тихия океан, в никакъв случай не може да се нарече флот на „синьото море“, а неговите ракетни подводници дълго ще догонват подводниците на двете големи сили – САЩ и СССР, отделящи огромни средства за разработката на подводници гиганти като „Охайо“ и „Алфа“, които са най-бързите и слизат на най-голяма дълбочина от всички разработени до момента типове[27]. И накрая да напомним, че докато Китай изразходва за отбрана само около една осма от средствата, отделяни за същата цел от свръхсилите, той не ще може да постигне пълен паритет. Ето защо Китай не е в състояние да предвиди кога ще притежава *всички* видове оръжия, нито кога ще бъде готов да отвърне на всяка заплаха.

И все пак възможностите, които той притежава във военно отношение към края на XX в., вече му позволяват да упражнява влияние, което е немислимо само няколко години по-рано. Подобренията във военната подготовка, организацията и техниката поставят Народноосвободителната армия в по-изгодни позиции спрямо регионалните съперници Виетнам, Тайван и Индия, в сравнение с периода 20 години по-рано. Дори и военният баланс спрямо СССР едва ли все още е в полза на Москва. Ако бъдещите спорове в Азия доведат до китайско-руска война, съветското ръководство трудно би се решило да нанесе сериозен атомен удар над Китай заради световната реакция, от една страна, и заради непредвидимия отговор от Америка, от друга. Но ако все пак се стигне дотам, малко вероятно е съветските въоръжени сили да са в състояние *да гарантират* унищожаването на базираните на земя и особено на море атомни системи на Китай, преди последните да отговорят на удара. Води ли се пък война с конвенционални средства, проблемът на СССР става още по-остър. Че Москва гледа сериозно на възможността за военен конфликт, се потвърждава от факта, че тя е разположила около петдесет дивизии, в това число шест или седем танкови, в двете военни зони на изток от Урал. И докато седемдесетте китайски армейски дивизии, разположени също в пограничните райони, биха се справили със съветските войски, надмощието на китайците едва ли ще е толкова голямо, че да доведе до убедителна победа, особено ако Китай реши да се бори за време, а не за територии, за да отслаби удара на един съветски *Blitzkrieg*. Мнозина наблюдатели смятат, че в Централна Азия съществува „приблизително равновесие“, „баланс на силите“[28], а ако е така, стратегическият отзвук на равновесието се простира далеч извън района на съседна Монголия.

Но най-съществeният аспект на китайската военна мощ се крие в нещо друго – в забележително бързия растеж на нейната икономика, който настъпва през последните десетилетия на XX в и който вероятно ще продължи и занапред. Както е посочено в предходната глава, още преди комунистите да наложат твърдо своята власт, Китай е една значителна производствена сила, макар това да не личи заради огромната територия на страната, заради нейното предимно селско население и пораженията, нанесени от гражданските и другите войни. Установяването на марксисткия режим и възстановяването на мира вътре в страната дават възможност на производството да се развива бързо, поощрявано от държавната власт както в селското стопанство, така и в промишлеността, макар и това поощряване, особено при Мао, да се осъществява чрез необичайни, понякога и непродуктивни средства. В коментарите си от 1983 и 1984 г. един наблюдател отбелязва, че „от 1952 г. Китай е постигнал годишен ръст 10 % и 3 % съответно за промишленото и селскостопанското производство и общ ръст на брутния национален продукт 5–6 % годишно“[29]. Дори и да не надминават постиженията на такива експортно ориентирани азиатски „търговски страни“ като Сингапур или Тайван, тези цифри са внушителни за страна, обширна и населена като Китай. Те са пряк показател за икономическа мощ от значим мащаб. Сравненията сочат, че към края на 70-те години индустриалният сектор на китайското стопанство се равнява на тези на СССР и Япония през 1961 г.[30]. Тук трябва да отбележим, че приведените *средни* статистически данни за ръста включват периода на „Големия скок“ от 1958–1959 г., разрива с Русия и оттеглянето на руските финансови средства, учени и проекти в началото на 60-те години и сътресенията от културната революция, която не само разстройва индустриалното планиране, но и подкопава общата образователна и научна система за почти цяло едно поколение. Ако тези събития не бяха настъпили, Китай щеше да се развие още по-бързо и по-всеобхватно Това се вижда от факта, че през последните пет години от реформаторската политика на Дън Сяопин селското стопанство постига ръст 8 %, а промишлеността – 12 %, което е забележително![31]

Селскостопанският сектор на Китай продължава да бъде едновременно шансът и слабостта на държавата. Източноазиатските методи за отглеждане на ориз във водни полета са изключително продуктивни по добив на хектар, но и твърде трудоемки. Те не позволяват да се премине към по-мащабните и механизирани селскостопански технологии, прилагани например в американските прерии. А тъй като селското стопанство формира 30 % от брутния национален продукт на Китай и обхваща 70 % от населението, упадъкът, та дори и изоставането в този сектор би дръпнало назад цялата икономика, така както се получава и в СССР. Това обстоятелство се усложнява и от демографския фактор, действащ като бомба със закъснител. Още в края на XX в. Китай полага големи усилия, за да изхрани един милиард души на базата на площ от 250 милиона акра обработваема земя (при 230 милиона души и 400 милиона акра обработваема земя за САЩ)[32]. Дали той ще може да изхрани още 200 милиона китайци през 2000 г., без да стане силно зависим от вноса на храни с цената на неизвестен платежен баланс и стратегическо обвързване? Отговор на този ключов въпрос трудно може да се даде отчасти и поради това, че специалистите в тази сфера привеждат твърде разнородни доказателства. След 1955 г. износът на храни от Китай бавно намалява, а през 1980 г. страната внася повече хранителни продукти, отколкото *изнася*[33]. Китайското правителство отделя солидни научни ресурси за осъществяване на „зелена революция“ по индийски модел, а поощряваните от Дън Сяопин пазарно ориентирани реформи заедно със значителното увеличение на изкупните цени на селскостопанските храни (без разходите за това да бъдат прехвърлени на градовете) в началото на 90-години довеждат до огромно нарастване на производството на хранителните продукти. Между 1979 и 1983 г., когато голяма част от населението на Земята страда от икономическата депресия, 800-те милиона китайци в селските райони увеличават доходите си с около 70 %, а храната им съдържа почти толкова калории, колкото и храната на бразилците или малайзийците. През 1985 г. китайците произвеждат 100 млн. тона зърно повече, отколкото десетилетие по-рано, постигайки един от най-големите световни рекорди в увеличението на производствения ръст[34]. С прираста на населението, с все по-масовата консумация на месо и месни продукти ще става все по-трудно да се поддържа цялостното увеличение на консумацията на селскостопански храни, тъй като обработваемите площи остават ограничени, а повишаването на добивите в резултат на използването на изкуствени торове постепенно спада. И все пак данните показват, че Китай ще може да осъществи тази част от сложния процес за постигане на баланс с известен успех.

Бъдещето на китайските стремежи към индустриализация е от още по-съществено значение, колкото и сложно да е то от гледна точка на вътрешния ред в страната. Този процес е възпрепятстван не само поради липсата на покупателна способност, но и поради налаганата дълги години политика на твърдо планиране по руски и източноевропейски модел. Мерките за „либерализация“ в края на 90-те години на XX в., които целят да се прояви по-голяма гъвкавост от страна на държавните предприятия съобразно търговските реалности, свързани с качеството, цената и пазарното търсене, да се поощри създаването на малки частни предприятия и да се разшири външната търговия[35], довеждат до внушително повишение на производителността, но и създават множество проблеми в същото време. Изграждането на десетки хиляди частни фирми предизвиква уплаха у партийните идеолози, а скокът на цените (причинен вероятно не само от широко заклеймяваните рекет и печалбарство, а и от необходимостта от привеждане на цените в съответствие с пазарните стойности) предизвиква недоволството на градското работническо население, чиито доходи не нарастват толкова чувствително, колкото тези на селяните и свободните предприемачи. Освен това внезапното разширяване на външната търговия води до рязко увеличаване на вноса, а оттам и до търговски дефицит. Изявленията, които министър-председателят Дзяо Цзян прави през 1986 г., че нещата, изглежда, са „излезли извън контрол“ и че за известно време ще е нужна „консолидация“, заедно с обявеното занижаване на ръста на продукцията показват, че вътрешните и идеологическите проблеми не са преодолени[36].

Все пак трябва да отбележим, че дори и „заниженият“ растеж буди уважение – 7,5 % годишен производствен ръст за следващите години при 10 % ръст до 1981 г. Това означава *удвояване* на брутния национален продукт на Китай за по-малко от десет години (при 10 % ръст такова удвояване би било реализирано само за седем години) и някои смятат, че целта е напълно постижима. Първо делът на спестяванията и инвестициите в Китай поддържа ниво над 30 % от брутния национален продукт още от 1970 г. и макар че създава проблеми (намаляване на свободния за консумация дял, компенсирано от стабилност на цените и еднаквост на доходите, което пък пречи на свободната инициатива), той означава, че Китай притежава значителни средства, които могат да се инвестират в производството. Второ, съществуват огромни възможности за икономии на разходите. Китай винаги е бил една от най-разточителните и екстравагантни страни по отношение на консумацията на енергия (което е причина за спада на неговите значителни запаси от петрол), но реформите, въведени след 1978 г., значително намаляват разходите му, освобождавайки по този начин средства за инвестиции в други области или за консумация[37]. Освен това Китай едва в края на XX в. започва да се отърсва от последиците на културната революция. След повече от едно десетилетие, през което китайските университети и изследователски институти са затворени (или пък заставени да работят по един напълно непродуктивен начин), става ясно, че за да бъдат догонени постигнатите в други страни научни и технологични успехи, ще бъде нужно доста време. „Само при това положение – се отбелязва в началото на 90-те години – човек би могъл да разбере защо хиляди учени в края на 70-те години заминават за САЩ и други страни на Запад за по една–две години, а в редки случаи и за по-дълги периоди... и как още през 1985 г., а през 1990 със сигурност Китай ще има отново хиляди учени и техници, запознати с най-новото в съответните области. Още десетки хиляди, получили образованието си в родината или пък в чужбина, ще се влеят в научните институти и производствените предприятия, които ще осъществят програмата, необходима за приспособяване на китайската промишлена технология до най-високите изисквания на международните стандарти, най-малкото в стратегическите области на стопанската дейност“[38].

По аналогичен начин, едва в периода на поощряване (макар и селективно) на външната търговия и инвестициите, настъпил след 1978 г., китайските мениджъри и предприемачи получават истинска възможност да избират технологични методи, патенти и производствено оборудване, щедро предлагани от западните правителства и фирми, които си представят китайския пазар в доста розова светлина. Въпреки желанието на Пекин да контролира равнището и съдържанието на външната търговия или може би точно поради това желание вносът ще бъде внимателно преценяван, така че да спомогне за икономическия растеж.

Последният, а може би и най-важен аспект на китайския „спринт към надскачане на ръста“ е строгият контрол върху военните разходи, така че въоръжените сили да не изразходват ресурсите, които са необходими за други цели. Според Дън Сяопин отбраната трябва да заема последното място от широко прокламираните „четири модернизации“ – с други думи, тя се нарежда след земеделието, индустрията и науката. Макар че не е лесно да се установят точните данни за военните разходи на Китай главно поради различията в методите на изчисляване[39], по всичко личи, че делът от брутния национален продукт, отделян за въоръжените сили през последните петнайсет години, от 17,4 % за 1971 г. (според един източник) през 1981 г. спада на 7,5 %[40]. Това положение би могло да стане причина за недоволство сред военните и да предизвика нарастване на вътрешните спорове, засягащи икономическите приоритети и политиката, а при повторна поява на сериозни сблъсъци по северните или южните граници то би трябвало да се промени в обратна посока. Но така или иначе фактът, че военните разходи заемат последно място в скалата на икономическите приоритети на Китай, е ясен показател за цялостната политика на ангажираност на страната с постигането на икономически ръст и рязко се отличава от съветската мания за осигуряване на „военна сигурност“ и от поетите от администрацията на Рейгън задължения за отделяне на огромни средства за въоръжените сили. Според мнозина специалисти[41] при съществуващия брутен национален продукт, обем спестявания и равнище на инвестиции Китай спокойно би могъл да отделя за военни цели много повече от отделяните по това време 30 милиарда щатски долара. Обстоятелството, че не постъпва така, изразява вярата на Пекин, че сигурността в дългосрочна перспектива ще бъде постигната само когато съществуващите производителност и национално богатство бъдат увеличени многократно.

В заключение може да се каже следното: „Единствените събития, които биха могли да преустановят този растеж, са избухването на война със Съветския съюз или продължителни политически катаклизми, подобни на културната революция. Проблемите на ръководството, енергетиката и земеделието на Китай са сериозни, но това са проблеми, които всяка развиваща се нация среща по своя път“[42]. И ако изявление като това звучи твърде оптимистично, то бледнее пред данните, публикувани в средата на 80-те години в сп. „Икономист“, според които, ако Китай запази своя среден годишен ръст от 8 % – което се смята за практически постижимо, той ще надмине Англия и Италия по общ брутен национален продукт още преди 2000 г., а до 2020 г. ще отиде далеч напред в сравнение с всички европейски страни[43].

ДИАГРАМА 2

Предвиждания за брутния национален продукт на Китай, Индия и някои западноевропейски държави, 1980–2020 г.

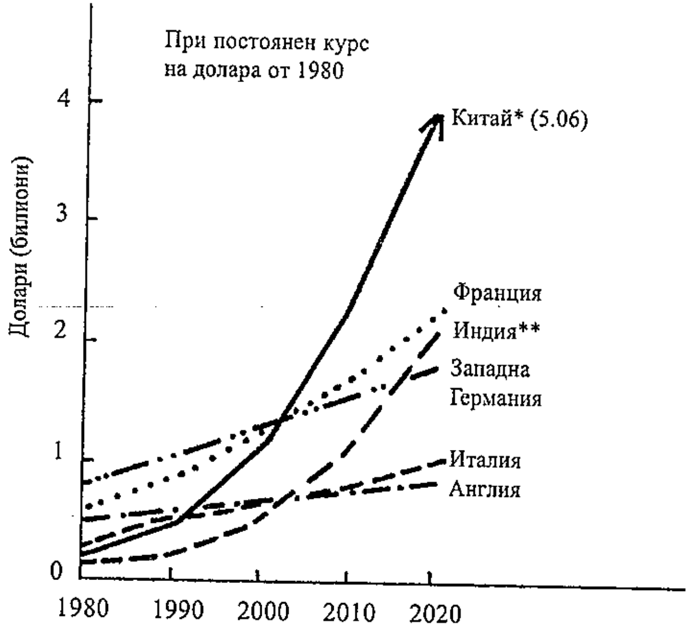

* При 7 % ръст за периода 1980–1985 г. и 8 % за следващия период.
** При 5,5 % ръст 1980–1985 г. и 7 % за следващия период.
За другите страни е приет средният годишен ръст
за периода 1970–1982 г.
Източник: „Economist“/IMF.

Да се смята, че очертаната перспектива е напълно осъществима при условията на променливите фактори, върху които се базира тя, би било голяма грешка, но по същество това не променя нещата. Ясно е едно – ако не настъпят катастрофални събития, не след дълго Китай ще има много висок брутен национален продукт и макар и да остане с ниски индивидуални доходи, като цяло той ще бъде много по-богат, отколкото е в края на XX в.

Във връзка с бъдещото влияние на Китай върху развитието на международните събития трябва да отбележим три съществени пункта. Първият и най-незначителен от гледна точка на целите на нашето изследване е, че макар и икономическото развитие да допринесе за увеличаването на външната търговия, то не ще може да превърне страната във втора Германия или Япония. Обемът на вътрешния пазар на страна с размерите на континент като Китай, броят на населението и суровинната база не ще му позволят да стане зависим от външните търговски отношения, което би се получило, ако той беше една малка морска търговска държава[44]. Делът на трудоемкия селскостопански сектор и решимостта на правителството да не допуска зависимост от чужди страни заради вноса на хранителни продукти ще бъдат пречка за външната търговия. *Вероятно* Китай ще се превърне във все по-значим производител на нискостойностни стоки, например текстил, които ще допринасят за изплащането на вносните западни, а дори и руски технологии. Пекин е твърдо решен *да избегне* зависимостта от чужди капитали, производства или пазари, както и от конкретни държави или доставчици. Вносът на чужди технологии, средства и методи за производство ще бъде определян с оглед на по-широките изисквания, налагани от търсения от Китай баланс. Това не противоречи на неотдавнашното приемане на страната в Световната банка и Международния валутен фонд, както и на евентуалното ѝ членство в ГАТТ и Азиатската банка за развитие, стъпки, които не толкова „доказват“ присъединяването на тази държава към „свободния свят“, а са прагматични сметки, че е по-добре достъпът до външния пазар и до дългосрочните заеми да бъде осигурен чрез международните организации, отколкото чрез едностранни сделки с някоя велика сила или частна банка. С други думи, тези мерки допринасят за запазването на статута и независимостта на Китай. Вторият въпрос, макар и по принцип самостоятелен, има отношение към първия. Той се свежда до това, че докато през 60-те години на XX в. Мао сякаш насърчаваше пограничните военни сблъсъци, към края на века Пекин предпочита да запази мирни отношения със своите съседи, даже и с тези, на които гледа с подозрение. Както споменахме вече, мирът заема централно място в икономическата стратегия на Дън Сяопин. Войната, макар и регионална, би отклонила ресурси към военния сектор и би променила приоритетния ред на китайските „четири модернизации“. Възможно е освен това, както неотдавна бе заявено[45], Китай да чувства известно успокояване на отношенията с Москва, тъй като напредъкът във военната област, който постига, създава приблизително равновесие в Централна Азия. Постигайки „корелация на силите“ или поне прилична отбранителна мощ, Китай вече може да съсредоточи силите си в развитието на икономиката.

Дори и да има мирни намерения, Китай дава ясно да се разбере, че е решен да опази пълната си независимост и че не одобрява военните интервенции на двете свръхсили. Китай проявява бдителност даже и към Япония, като ограничава своя износ и внос и предупреждава Токио да не се ангажира твърде много с развитието на Сибир[46]. По отношение на Вашингтон и Москва Китай е още по-предпазлив, но и критичен в същото време. Съветските предложения за подобряване на отношенията и дори за връщането на съветските инженери и учени в Китай през 1986 г. не променят основната позиция на Пекин – реално подобрение не може да има, докато Москва не отстъпи, ако не във всички, то поне в някои от трите спорни проблема – руското нашествие в Афганистан, руската подкрепа на Виетнам и продължителният спор във връзка с границите и сигурността в Централна Азия[47]. От друга страна, политиката на САЩ в Латинска Америка и Близкия изток предизвиква многократни атаки от страна на Пекин (както и сходните руски нашествия в тропическите региони). Поради икономическото си положение на слабо развита страна и

вродената си подозрителност към господството на бялата раса в света Китай се превръща в естествен съдник на всяка интервенция на свръхсилите, макар че не е официален член на движението на страните от Третия свят и че през последните десетилетия на XX в. критичните изявления са твърде меки в сравнение с гневните декларации на Мао от 60-те години. Независимо от старото, но все още силно неодобрение на съветските претенции спрямо Азия, китайците са мнителни и към водените в Америка дебати във връзка с това как и кога да разиграе тя „китайската карта“[48]. Според Пекин може да се наложи необходимостта от предприемане на курс към Русия или към САЩ (което все по-често се споменава след китайско-руските разногласия) чрез мерки, включващи съвместното контролиране на руските ядрени опити и обмен на информация за Афганистан и Виетнам. Но за Китай би било най-добре да запази еднаква дистанция и от двете свръхсили, като ги застави те да търсят пътища към него.

В края на XX в. значението на Китай като важен участник в международните отношения се засилва от това, което поради липса на по-добър термин ще наречем „стил“ на поведение спрямо другите сили. То е изразено така красноречиво от Джонатан Полак, че тук ще приведем целия цитат: „Оръжието, икономическата мощ и силовият потенциал сами по себе си не могат да обяснят напълно значението, придавано на Китай за глобалното равновесие. Ако неговото стратегическо значение се оценява като скромно, а икономическите му постижения са най-малкото неравностойни, то те не биха могли да обосноват същественото място, което заема Китай в разчетите на Вашингтон и Москва, и вниманието, което му отделят другите ключови световни столици. Отговорът се крие във факта, че макар да се прави на обидена и застрашена държава, Китай хитро, а даже и нагло използва политическите, икономическите и военните ресурси, с които разполага. Цялостната стратегия, прилагана от Пекин спрямо свръхсилите, на моменти включва както открито противопоставяне и въоръжен конфликт, така и частично изглаждане на различията, неофициални контакти със силите и „отдалечаване“, граничещо с неангажираност, понякога придружавана от рязка, гневна риторика. В резултат на това Китай се превръща „във всичко за всички държави“, като много от тях остават в пълно неведение по отношение на неговите намерения и стремежи.“

Ясно е, че тази неопределена стратегия води до съществени политически и военни рискове. В същото време обаче тя придава значителна стойност на китайската позиция като възходяща велика сила. В действията си Китай често противостои на желанията и предпочитанията на двете свръхсили, а понякога поведението му се различава коренно от очакванията. Въпреки привидната си уязвимост Китай не показва отстъпчивост нито пред Москва, нито пред Вашингтон. Поради тези причини той заема уникална позиция сред международните сили и като участник в повечето централни политически и военни конфликти в следвоенния период, и като държава, неподлежаща на лесно политическо или идеологическо категоризиране. Ето защо в известен смисъл Китай трябва да бъде разглеждан като държава пълноправен кандидат за позициите на свръхсила със свое собствено лице, неимитиращо, нито пък наподобяващо моделите, развити от СССР или САЩ, а изразяващо уникалното положение на Пекин в глобалната политика. В дългосрочен смисъл Китай представлява политическа и стратегическа сила, която е твърде значима, за да бъде третирана като придатък на Москва или на Вашингтон или просто като „средна“ сила[49].

И накрая трябва отново да подчертаем, че макар и към края на XX в. Китай да упражнява силен контрол върху военните разходи, той няма намерение да остава в редовете на „леката категория“ в бъдеще. Напротив, колкото повече засилва своята икономическа мощ по френския държавнически модел на Колбер, толкова повече развитието на икономиката ще засилва влиянието си върху политиката на страната. Доказателство за това са и вниманието, което Китай отделя на разширяването на своята научно-технологична база, и внушителните постижения в областта на ракетните и атомните оръжия, реализирани още по времето, когато тази база е твърде ограничена. Стремежът към подобряване на икономическата субструктура на държавата за сметка на непосредствените инвестиции в областта на въоръжаването едва ли ще удовлетвори китайския генералитет (който като всяка военна групировка предпочита краткосрочните пред дългосрочните мерки за сигурност). Или както отбелязва списание „Икономист“: „За тези [китайски] военни, които притежават търпението да дочакат развитието на икономическите реформи, ще настъпи ден на отплата. Ако плановете на Дън Сяопин за цялостното икономическо развитие получат възможност да се реализират и производството на Китай през 2000 г. достигне предвидения четворен размер в сравнение с 1980 г., това ще означава, че гражданската икономика още 10–15 години преди това трябва да е набрала достатъчно енергия, за да издърпа военния сектор още по-бързо напред. Тогава китайската армия, съседите на Китай и Великите сили ще трябва наистина да се замислят“[50].

Всичко е само въпрос на време.

Японската дилема

Пекин внимателно следи развитието на събитията в Източна Азия и по този начин засилва натиска, упражняван отвън, върху широко прокламираните от самата Япония мирни дипломатически отношения с чуждите страни, с други думи – върху нейната външна политика, която някои цинично окачествяват като желание „да бъде всичко за всички“[51]. Дилемата, пред която стои Япония, най-ясно може да се изрази по следния начин.

Поради невероятно успешното си развитие след 1945 г. страната се радва на уникално, твърде благоприятно положение в глобалния икономически и силово-политически ред, макар японците да усещат, че то̀ е изключително деликатно и уязвимо и може лесно да се промени при изменение на международната обстановка. Ето защо от гледна точка на Токио най-уместно е първо да се запазят факторите, които са позволили на „японското чудо“ да се осъществи. Но тъй като светът, в който живеем, е свят на анархия, където „недоволните“ сили избутват с лакти „задоволените“, и тъй като динамиката на технологичното и търговското обновление е твърде висока, вероятността от отслабване, та дори и изчезване на благоприятните фактори е доста голяма. И понеже е убедена в деликатността и уязвимостта на положението си, Япония трудно намира сили да застане открито срещу натиска, предизвикван от настъпващите промени, и предпочита да ги забави или отклони посредством дипломатически компромиси. Това е основанието тя непрестанно да се стреми към мирно разрешение на международните проблеми, за страховете и смущенията ѝ, когато попада между кръстосания политически огън на останалите държави, както и за нейната явна готовност да поддържа добри отношения с всички страни, като системно увеличава благосъстоянието си.

Причините за феноменалния икономически успех на Япония бяха разгледани в предходната глава. В течение на повече от четирийсет години сухоземната ѝ територия се охранява от американски ядрени и конвенционални сили, а нейните морета – от американския флот. Получила по този начин възможност да отклони енергията на своя народ от военната надпревара, а ресурсите си – от изразходване за отбрана, Япония отдава своите сили на стремежа към постигане на системен икономически подем най-вече във външната търговия. Този успех не би бил възможен без отговорността, с която японският народ подема частната инициатива, задълженията по системния и цялостен контрол на качеството, както и без неговия тежък труд. Успехът се дължи и на други фактори от по-специално естество – националната валута е задържана на изкуствено ниско равнище десетилетия наред, за да се постигне увеличение на износа, а върху изкупуването на вносни изделия са налагани ограничения, официални и не (но никога върху вноса на суровини, така необходими за японската промишленост). По отношение на реда за осъществяване на международните търговски отношения се установява либерална политика, която поставя незначителни пречки пред износа на японски стоки и запазва своята „отвореност“ към Съединените щати независимо от тежестта на последиците, които понасят те. През последните трийсет и пет години на XX в. Япония се радва на всички предимства от превръщането си в икономически гигант, който е освободен от политическата отговорност и териториалните недостатъци, произтичащи исторически от подобно развитие. И няма защо да се чудим, че тя предпочита нещата да останат такива, каквито са.

Тъй като основите на този успех на Япония лежат главно в полето на икономическата сфера, естествено е тази област да представлява и най-голямата грижа за Токио. От друга страна, както ще видим и в следващите параграфи, технологичният и икономически растеж се отплаща бляскаво на държавата, чиято политическа икономика е най-добре поставена на прага на XXI в. Малцина оспорват този факт[52]. В същото време успехът ѝ вече предизвиква „ефекта на ножицата“ срещу нейната ориентирана към износ експанзия. Едното рамо на ножицата се материализира в подражателските действия на останалите амбициозни азиатски новоиндустриализирани страни, например Южна Корея, Сингапур, Тайван, Тайланд и други, а и самият Китай[53], които се стремят да имитират поведението на Япония. Работната ръка на тези държави е по-евтина*, което им позволява сериозно да се конкурират в области, където японците вече не притежават решителен превес – производството на текстил, детски играчки, битови стоки, корабостроенето, даже (макар и в по-малка степен) в стоманодобива и автомобилостроенето. Естествено, това не значи, че японското производство на кораби, леки автомобили, тежкотоварни коли и стомана са обречени. Но японците все повече се принуждават да търсят начини да „надскочат пазара“ – с други думи, да създават нови видове стомани с по-високи качества или все по-луксозни или по-големи леки автомобили, което е белег за опасенията им да не паднат на дъното на един производствен спектър, в който те са били без съперници по-рано. Една от най-важните задачи на Министерството на международната търговия и промишлеността (ММТП) е да планира правилно закриването на някои неконкурентни промишлени сектори, като не само направи ликвидирането им по-безболезнено, но и преустрои освободените ресурси и персонал в други, по-печеливши сектори на международната икономика.

---

* Това е и причината японските фирми да изграждат там своите производствени мощности *(б.а.)*.

Второто, още „по-остро“ рамо на ножицата е все по-враждебната американска и европейска реакция към потока японски стоки, който залива вътрешните им пазари. Година след година населението на тези проспериращи страни купува японска стомана, металорежещи машини, мотоциклети, леки коли, телевизионни апарати и всякакви електроуреди. Година след година търговският дебаланс на държавите от ЕИО и САЩ с Япония става все по-голям. Реакцията на Европа е по-остра и се простира от импортни квоти до открит бюрократичен обструкционизъм (като например изискването на Франция японските електроуреди да бъдат допускани в страната само през един митнически пункт в Поатие)[54]. Заради верността си към отворената световна търговска система американската администрация не забранява, нито пък ограничава японския внос, а се задоволява в налагането на несигурни „доброволни“ лимити. Но дори и най-твърдите американски привърженици на ненамесата на правителството в частната инициатива чувстват смущение, когато се окажат в ситуация, в която по същество САЩ се явява за Япония вносител на хранителни стоки и суровини, а получава японски промишлени стоки. Това положение придава на САЩ статут на „колониална“ или „неразвита“ страна, какъвто те не са имали от век и половина насам. Освен това нарастващият търговски дефицит с Япония, равен на 62 млрд. щатски долара за финансовата година, приключила на 31 март 1986 г., и натискът на „залятите“ от японците промишлени сектори, понесли най-тежкия удар на презокеанската конкуренция, карат Вашингтон да взема мерки за намаляване на дебаланса, да вдига стойността на йената, да разширява американския внос в Япония и други. С движението на западния свят към псевдопротекционизъм ще расте и тенденцията към поставяне на ограничения и върху *общия* обем на вноса на текстил или телевизионни апарати, което означава, че Япония ще се изправи пред необходимостта да дели един „свит“ пазар със своите азиатски съперници.

Ето защо не бива да се чудим, че някои японски коментатори не са оптимистично настроени и че обръщат внимание на обезпокоителната поредица от заплахи, отправяни във връзка със сегашния дял на Япония от световния пазар и благосъстоянието на страната: растящото предизвикателство на азиатските новоиндустриализирани страни, ограниченията, налагани от западните правителства върху японския износ, исканията за промяна на японската данъчна система, за пренасочване на паричните средства от сектора на спестяванията към консумативния сектор за осигуряване на голямо увеличение на вноса и накрая – бързото покачване на курса на йената. Всичко това, твърдят те, би означавало край на постигнатия благодарение на експорта стопански разцвет, намаляване на платежния дебаланс и забавяне на растежа (който и без друго вече намалява с „узряването“ на страната и със спадането на нейния потенциал). Япония се тревожи не само заради „остаряването“ на икономиката си. Поради възрастовата структура на населението до 2010 г. страната ще има най-малък брой жители в трудоспособна възраст (между 15 и 64 г.) от водещите промишлени нации, което ще наложи необходимостта от заделяне на големи средства за социално осигуряване и може да доведе до забавяне на темповете на развитието[55]. Освен това всички опити да се накарат японските потребители да купуват вносни изделия (с изключение на луксозни стоки като автомобилите „Мерцедес“) водят до вътрешни политически противоречия[56], които могат да предизвикат срив на политическия консенсус, представлявал неразделна част от упоритата експортна експанзия на Япония в миналото.

И макар да е вярно, че икономическият ръст на Япония бавно спада с нейното навлизане в по-зрял етап и че останалите държави не желаят да позволят на тази страна да запази икономическите предимства, довели до неотдавнашното взривообразно развитие на износа ѝ, все още са налице множество съществени причини, поради които в бъдеще тя вероятно ще се развива по-бързо от другите основни сили. Първо, като страна, крайно зависима от вноса на суровини (99 % от петрола, 92 % от желязната руда, 100 % от медта), Япония извлича страхотни облаги от изменящите се търговски условия, довели до намаляване на цените на различни видове руда, горива и хранителни стоки. Спадът на цената на петрола след 1980–1981 г., който спестява на Япония милиарди долари ежегодно, е само един от най-ярките примери в тази насока[57]. Освен това, докато бързото поскъпване на йената би намалило количеството на някои видове стоки, предназначени за износ (в зависимост и от движението на търсенето), то ще предизвика занижаване на цените на вносните стоки, с което ще помогне на индустрията да запази конкурентоспособността си и ще задържи инфлацията. Петролната криза от 1973 г. принуждава японците да потърсят различни начини за икономия на енергия, което допринася за повишаване на ефективността на нейната индустрия. Само през последното десетилетие например Япония намалява своята зависимост от вноса на петрол с 25 %. Същата криза кара страната да дири нови източници на суровини и да влага големи инвестиции в тази област (подобно на инвестициите, направени от Англия в чужди страни в края на XIX в.). Тези мерки *не са гаранция*, че Япония ще продължи да разчита на евтини вносни суровини, но прогнозите в това отношение са доста добри.

Още по-значим е непрестанният напредък на японската индустрия в най-обещаващите (и в крайна сметка най-печеливши) сектори на икономиката за началото на XXI в. – високите технологии. С други думи, излизайки от сферата на производството на текстил, плавателни съдове и стомана и предоставяйки ги на държави с по-евтина работна ръка, Япония явно възнамерява да се превърне в една от водещите, ако не и във водеща сила в онези наукоемки отрасли, които носят много по-голяма принадена стойност. Нейните постижения в областта на изчислителната техника са вече легенда. Заемайки с пълна сила от технологията на Америка, японските компании се оказват способни да извлекат полза от своите вътрешни предимства – родния пазар, подкрепата на ММТП, високоразвития контрол на качеството, благоприятния курс на йената към долара, и провеждайки политика на пазарен дъмпинг, да изтласкат редица американски компании от сферата на производство на чипове памет от 16 до 256 KB RAM[58].

Още по-тревожен за американската компютърна индустрия е напредъкът на Япония в две нови и много по-рентабилни промишлени сфери. Първата е производството на самите компютри от новите поколения, особено на високотехнологичните и изключително скъпи свръхкомпютри от „петото поколение", които функционират стотици пъти по-бързо от най-големите съществуващи машини и които обещават да предоставят на собствениците си огромни предимства във всяка област – от декодирането до проектирането на летателни апарати. Американските специалисти са зашеметени от скоростта, с която японците превзеха тази област, както и от обема на капиталните средства, които ММТП и големите компании като „Хитачи" и „Фуджицу" отделят за нея[59]. Същите явления се наблюдават и в областта на *програмното осигуряване*, където американските (и няколко европейски) фирми до началото на 80-те години на XX в. нямаха съперници[60]. Успешното производство на свръхкомпютри, както и разработката на програмни продукти са задачи, много по-значими, отколкото производството на полупроводници, и те ще подложат на тежко изпитание японските инженери. В същото време американските и европейските компании (последните подпомагани от правителствата си) се готвят да посрещнат японското предизвикателство, а Пентагонът взема солидни мерки фирмите от САЩ да не изостават в разработването на свръхкомпютрите. Но въпреки всичко очакванията да се задържи напредъкът на Япония в тези области за дълго време са неоправдано оптимистични.

Тъй като уважавани издания като „Икономист", „Уолстрийт Джърнъл" и „Ню Йорк Таймс" често поместват статии за навлизането на Япония в нови сфери на високите технологии, не ще бъде нужно да се спираме на отделни подробности тук. Отношенията на „Мицубиши" с „Уестингхаус" се разглеждат като доказателство за нарастващия интерес на Япония към атомната енергетика[61]. Биотехнологията е също един от проблемите, които занимават японците сега, особено нейното приложение за повишаване на добивите от житните култури. Същото се отнася и за керамиката. Сведенията, че „Джапанийз Еъркрафт Дивелъпмънт Корпорейшън" е започнала съвместна работа с „Боинг" за създаването на нов тип самолети, които ще изразходват по-малко гориво и чието производство е предвидено да започне през 90-те години, макар че бяха отречени от един американски експерт като „фаустовска сделка", при която Япония ще осигури евтино финансиране, като в замяна получи американска технология и опит[62], могат да се окажат твърде важни в бъдеще. Но вероятно най-значимият напредък, отбелязан от Япония, е в областта на роботиката. Създадените (експериментално) от нея заводи, които изцяло се управляват от компютри, лазери и роботи, представляват на практика решение на проблема за намаляващата работна ръка. Според данни от края на XX в. „Япония продължава да внедрява приблизително толкова роботи, колкото целият останал свят заедно, и няколко пъти повече от броя на внедрените в САЩ". Друго изследване сочи, че японците използват своите роботи много по-ефективно, отколкото американците[63].

Зад тези успешни начинания в областта на високите технологии стоят редица широкообхватни, структурни фактори, които продължават да осигуряват на Япония значителни предимства пред нейните главни съперници. Чужденците може и да преувеличават, наричайки ММТП икономически еквивалент на прочутия Пруски генерален щаб[64], но едва ли има съмнение, че широките насоки, които това министерство чертае за икономическото развитие на Япония, осигурявайки научноизследователската подготовка и средствата, необходими за бързоразвиващите се индустрии, както и безболезненото ликвидиране на западащите, до момента дават по-добър резултат, отколкото американския некоординиран подход за ненамеса на правителството в частната инициатива. Второто предимство на Япония – и едно от най-важните, за да си обясним възхода и упадъка на отделни фирми и индустрии, е големият (и все по-нарастващ) обем средства, отделяни за научноизследователска дейност. „Делът от брутния национален продукт, предназначен за научноизследователска дейност, на практика ще се удвои през настоящето десетилетие, нараствайки от 2 % през 1980 г. до 3,5 % до 1990 г., докато САЩ поддържа постоянен размер, равен на около 2,7 %." Но ако изключим от горните показатели разходите за изследвания във военната област, ще видим, че за развойна дейност в Япония се изразходват толкова човекочасове, колкото и в САЩ, а в скоро време по обем на разходите двете страни ще се изравнят. Ако тази тенденция се запази, до началото на 90-те години Япония следва да е заела челно място по размер на средствата за научноизследователска дейност в невоенната област[65]. Още по-поразителен е фактът, че там голямата част от тази дейност се осъществява и финансира от самата индустрия за разлика от САЩ и Европа, където тя е задача на правителствата или висшите учебни заведения. С други думи, в Япония развойната дейност има пряка пазарна насоченост и носи задължението да осигури бърза възвръщаемост. „Чистата" наука е предоставена на други и към нея се прибягва само тогава, когато очакванията за нейния търговски принос станат несъмнени.

Третото предимство на Япония е големият размер на спестяванията, който прави особено впечатление в сравнение с този на Америка. Той може да бъде обяснен донякъде с различията в данъчната система, която в САЩ по традиция поощрява индивидуалните заеми и изразходването на средства за потребителски нужди, докато в Япония тя насърчава личните спестявания. По принцип в Япония хората се принуждават да отделят повече средства и за живота си на старини, тъй като пенсионното осигуряване не е така гарантирано. Това означава, че японските банки и застрахователни компании разполагат с огромни финансови средства и имат възможност да осигурят на промишлеността нисколихвени капитали. Делът от брутния национален продукт, събиран в Япония като данък общ доход и социално осигуряване, е много по-малък от този на другите основни развити капиталистически страни и японците явно предпочитат да запазят положението такова, каквото е, за да разполагат със свободни парични маси за инвестиции[66]. Европейците, желаещи да се поучат от примера на Япония, трябва най-напред да намалят разходите за социални нужди. Американските последователи на японската система трябва да наложат съкращаване на разходите за отбрана и социални нужди и да внесат още по-драстични промени в данъчното законодателство.

Четвъртото предимство на Япония е, че местните компании практически разполагат с гарантиран вътрешен пазар за всякакви изделия, с изключение на луксозните и на някои специални стоки. На такъв повечето американски фирми, а и голяма част от европейските не могат вече да разчитат (независимо от усилията за налагане на протекционистки мерки). Макар че това положение до голяма степен е резултат от внедряването на бюрократични порядки и нормативи, създадени, за да стимулират реализирането на японските стоки на вътрешния пазар, даже и отмяната на този ред едва ли би накарала японските потребители да купуват вносни стоки извън суровини и хранителни продукти. Високото качество и популярността на японските изделия, националната гордост и комплексната структура на вътрешното разпределяне и пласмент са гаранция за това.

И накрая трябва да посочим изключително високото качество на японската работна сила – потвърдено от заключенията от различни математически и научни тестове за пригодност. То е резултат от създаването ѝ в условията на конкурентна държавна образователна система и последващо систематично обучение в отделните компании. Даже и петнадесетгодишните японци показват значително превъзходство в подлежащите на тестване дисциплини (например математика), пред европейските си връстници. Но на по-високите равнища на науката и културата балансът е обратен – Япония няма носители на Нобелова награда, макар и да създава повече инженери от всяка западна страна (около 50 % повече от самите Съединени щати). Японците, занимаващи се с научноизследователска дейност, са около 700 000 – с други думи, повече, отколкото англичани, французи и западногерманци, взети заедно[67].

Да се направи статистическа количествена оценка на обобщения ефект от разгледаните пет фактора и съпоставка с останалите водещи държави е практически невъзможно, но като цяло, тези фактори несъмнено осигуряват на японската индустрия една изключително здрава основа. Тя се поддържа също от трудолюбието и изпълнителността на японските трудещи се и от хармоничните отношения, които явно господстват в сферата на промишлеността, където съществуват само фирмени професионални съюзи, стремеж към съгласуваност и всъщност няма стачно движение. Тук, естествено, се срещат и неприятни моменти, например по-продължителен работен ден, безусловен конформизъм по отношение на фирмената етика – от ранните утринни физически упражнения до дълбочината на поклона според положението в служебната стълбица, липсват реално независими профсъюзи, жилищната площ е недостатъчна, а спазването на длъжностната йерархия е много строго. Но извън стените на заводите в Япония живее радикална студентска младеж и този факт заедно с други обезпокоителни тенденции, появили се в японското общество, са обект на коментар сред западните наблюдатели[68]. Някои от тях гледат на Япония със същия страх и ужас, с който континентална Европа е гледала на фабричната система в Англия от началото на XIX в. С други думи, онова, което представлява по-ефективна организация на работници и общество от гледна точка на *производителност*, а оттам и на създаване на блага, означава тревожно предизвикателство към традиционните норми и индивидуалистично поведение. И тъй като възпроизвеждането на японското промишлено чудо би могло да означава не само копиране на тази или онази технология или управленски модел, но и имитиране на голяма част от японската социална система, наблюдатели като Дейвид Халбърстам заявяват, че „това е най-новото и най-тежко предизвикателство, което може да бъде отправено на Америка до края на XX в. Съревнование, много по-трудно и много по-интензивно от политико-военното съперничество със СССР“[69].

И сякаш успехите на индустрията ѝ не са достатъчни, та към тях Япония добавя и зашеметяващо бързия си успех като водеща държава кредитор в света, изнасяща десетки милиарди долара всяка година. Тази транслация започва, след като през 1969 г. ММТП премахва контрола над експорта на парични заеми и създава система за стимулиране на инвестициите в чужбина. Тя се основава на две главни причини. Първата е необичайно високото равнище на личните спестявания в Япония. Повече от 20 % от трудовите възнаграждения на японците отиват направо в банките, „така че за първи път средният обем на общите спестявания на японските домакинства превишава средния годишен доход“[70]. Това пълни финансовите институции с пари, които все повече се инвестират в чужбина, за да се постигне по-висока възвръщаемост. Втората причина е небивало големият търговски дебаланс на Япония през 90-те години на XX в., получен в резултат на увеличените приходи от експорт. Опасявайки се, че активното търговско салдо може да предизвика вътрешна инфлация (ако средствата бъдат върнати в Япония), Министерството на финансите поощрява инвестирането на огромни суми в задгранични проекти[71]. През 1983 г. чистата сума на изтеклия японски капитал е 17,7 млрд. щ. д., през 1984 тя скача на 49,7 млрд. щ. д., а през 1985 г. отново нараства на 64,5 млрд. щ. д. Според прогнозите на Института за международна икономика до 1990 г. останалият свят ще дължи на Япония зашеметяващата сума от 500 млрд. щ. д., а според Изследователския институт „Номура“ през 1995 г. брутната сума на японските авоари в чужбина ще превишава един трилион долара[72]. Затова японските банки и застрахователни фирми се превръщат в едни от най-големите и успяващи институции от този вид в света[73].

Големият скок в износа на капитали носи двояки последици за световната икономика, както вероятно и за самата Япония. Значителна част от средствата се инвестира в инфраструктурни проекти по целия свят – например тунела под Ламанша, или в откриването на нови рудници като бразилските – с други думи, в проекти, които ще носят преки или косвени облаги на Токио. Други средства се насочват чрез отделни японски компании към основаването на задгранични клонове най-вече за изграждането на предприятия, като с това се цели създаването на японски производства в страни с по-евтина работна ръка или пък се заобикаля протекционисткият режим на държавите от ЕИО или САЩ. Част от капитала се превръща в краткосрочни ценни книжа, особено щатски съкровищни бонове, които ако бъдат изтеглени в Япония, биха предизвикали смут в международната финансова система, подобен на срива от 1929 г., и биха оказали силен натиск върху щатския долар *и* американската икономика, защото голяма част от тези средства е предназначена за покриване на огромния бюджетен дефицит, причинен от администрацията на Рейгън. Но вероятността Токио да задържи капиталите си в чужбина, като ги влага в различни проекти, е много по-голяма, отколкото да ги върне обратно в страната.

Издигането на Япония през 90-те години до равнището на най-голям световен кредитор и превръщането на САЩ от най-голям заемодател в най-голям длъжник стават толкова бързо, че за нас е все още трудно да осъзнаем пълното им значение и последствията, които ще имат тези процеси, тъй като „в исторически план всяка поява на нова, мощна държава кредиторка е повеждала света към нов период на глобална икономическа експанзия, а частът на Япония едва настъпва“[74]. Възможно е превръщането на Токио в член световен банкер да даде нов средносрочен до дългосрочен тласък на международната търговия и финансите, както някога „направиха“ Холандия, Англия и САЩ. Особеното в случая с Япония е това, че „невидимата“ финансова роля на тази държава настъпва *преди* появата на значима ерозия в нейния огромен „видим“ промишлен напредък, за разлика от Англия. Положението може да се промени, и то бързо, ако йената рязко скочи нагоре и Япония изпадне в състояние на дългосрочна „зрелост“ и забави развитието на своята производствена база и производствения си ръст. Но дори и тогава, макар всичко да показва, че упадъкът на Япония като държава промишлен производител ще е твърде продължителен процес, за нас е ясно едно: ако Япония притежава зад граница авоарите, които предвижда да изнесе до 2000 г., нейните текущи баланси ще бъдат успешно попълвани от огромния приток на постъпления отвън. Ето защо Япония ще продължи да увеличава благосъстоянието си при всички случаи.

Каква ще бъде японската икономика в началото на XXI в.? Ако изключим вероятността от избухването на мащабна война, настъпването на екологични бедствия или световна депресия, подобна на онази от 30-те години на предходния век, както и ако се „заобиколят“ тоталните мерки за налагане на протекционизъм, отговорът ще бъде само един – *много* помощна. В областта на компютрите, роботиката, телекомуникациите, автомобилостроенето, корабостроенето, вероятно и в биотехнологиите и въздухоплаването Япония сигурно ще стане първа или втора в света. В сферата на финансите тя ще заеме уникално положение. Според някои данни тя вече превъзхожда САЩ и Западна Европа по брутен национален продукт на глава от населението, като осигурява на гражданите си найвисокия жизнен стандарт. Какъв ще бъде нейният дял от световното производство или от общия световен брутен национален продукт е невъзможно да се определи. Трябва да си припомним обаче, че през 1951 г. общият брутен национален продукт на Япония е една трета от този на Англия и една двадесета от американския и че за три десетилетия той надхвърля

английския с повече от два пъти, а този на САЩ с около 50 %. Неговият бърз растеж през тези години несъмнено се дължи на специално създадените условия, но все пак според множество оценки[75] през следващите няколко десетилетия японската икономика навярно ще расте с около 1,5 до 2 % по-бързо, отколкото икономиките на другите страни с изключение на Китай*. Ето защо учени като Херман Кан и Езра Фогел твърдят, че в началото на XXI в. Япония ще стане „номер едно“ в икономическо отношение и множество японци напълно естествено се борят с жар за осъществяването на тази перспектива. За страна, чиито жители са едва 3 % от населението на света, а площта ѝ – 0,3 % от населената територия на Земята, това постижение изглежда изумително. Ако не са възможностите, присъщи на новите технологии, бихме приели, че Япония вече използва максимално потенциала на своя народ и земя и че подобно на други относително малки периферни или островни държави – Португалия, Венеция, та дори и Англия, един ден тя ще бъде засенчена от държави, много побогати на ресурси, които са сторили единственото, което не им достига – да прекопират нейното успешно поведение. Но така или иначе в обозримото бъдеще Япония ще се движи по възходяща траектория.

Независимо по какъв начин ще преценим сегашните и бъдещите предимства на японската икономика, в заключенията ни ще преобладават два фактора с особена тежест. Първият е огромната производителност и просперитет на тази страна, които все повече растат, а вторият – че нейната *военна* мощ и военни разходи не се отразяват на мястото ѝ в международната икономическа система.

Япония притежава доста голям флот (в това число тридесет и един разрушителя и осемнадесет фрегати), вътрешни въздушни отбранителни сили и скромна армия, но като военна сила тя е значително по-слаба от останалите страни, отколкото през 30-те години, дори и от началото на нашия век. Още по-съществен за разногласията във връзка със „споделянето на товара“[78] е фактът, че Япония изразходва много малко средства за отбрана. Според данните в „Милитъри Баланс“ през 1983 г. тя харчи 11,6 млрд. щатски долара за военни цели, Франция, Западна Германия и Англия – 21–24 млрд. щ. д., докато САЩ изразходват 239 млрд. щатски долара. Средният японски гражданин плаща по 98 долара за отбрана, средният англичанин – 439 долара, а средният американец – 1023 долара[79]. Като се има предвид благосъстоянието ѝ, Япония явно успява лесно да избегне тежестта на военните разходи. Тя постига това по два начина, които са взаимно свързани. Първият е, че се крие зад сигурността, предоставена ѝ от други, т.е. САЩ, а вторият – че малкият размер на средствата, които заделя за военни цели, допринася за съкращаване на държавните разходи, което позволява да се осигурят повече ресурси за производството. То пък се отразява твърде болезнено на нейните американски и европейски конкуренти[80].

---

* Ако това е вярно, то неговото изражение в цифрови данни е все още трудно поради технически причини. Много от използваните за сравнения статистически данни са базирани на щатския долар и пазарните валутни курсове и поради това падането на долара с около 40 % през 1985–1986 г. означава мащабно увеличение на японския брутен национален продукт спрямо американския (а също и спрямо този на СССР, защото брутният национален продукт обикновено се изчислява в „геометрически среден долар“)[76]. Самото покачване на йената от сегашния ѝ курс до 120 или дори 100 йени на долар, което за някои специалисти е истинският курс[77], би значело за Япония общ брутен национален продукт, близък до този на САЩ и по-висок от руския Поради проблемите, причинени от бързата промяна на валутните курсове, някои икономисти предпочитат да използват термина „коефициент на покупателен паритет“, макар че и това определение създава известни проблеми *(б.а.)*.

Ако Япония бъде заставена да отговори на натиска на американското правителство и на другите западни държави и увеличи разходите си за отбрана до определеното за европейските членове на НАТО ниво – 3–4 % от брутния национален продукт, резултатът ще бъде драматичен, защото тя (заедно с Китай) ще се превърне в третата най-голяма военна сила в света. Нейните общи военни разходи ще бъдат над 50 млрд. щатски долара годишно. Няма съмнение, че при технологичните и производствените ресурси, с които разполага, Япония може да изгради и самолетоносачи за своя флот, и ракети с голям радиус на действие. То ще бъде от полза за фирми като „Мицубиши“ и ще създаде противовес на съветската военна сила в Далечния изток, което би помогнало на прекомерно разгърнатата армия на САЩ.

Но Токио сигурно ще направи всичко възможно, за да неутрализира външния натиск или поне да запази ниското равнище на военните разходи, без да предизвиква разрив с Вашингтон. Основната причина не е нежеланието да се изразходва за военни цели повече от 1 % от брутния национален продукт. Според мнението на НАТО Япония е прескочила тази граница (като се вземат предвид и военните пенсии), а в началото на 50-те години на XX в. разходите за отбрана са били доста по-големи. Причината не е и в условията на Договора за сигурност, сключен между Япония и САЩ през 1951 г., което представлява юридическата обосновка за американското военно присъствие в Япония и което кара Токио да се погрижи за развитието на търговията си, а не за своята стратегическа мощ, защото обстановката вече се различава коренно от условията по време на войната с Корея. Истинските причини според японското правителство се крият във вътрешното и регионалното несъгласие с повишаването на военните разходи, както и промените в конституцията, която забранява изпращането на войски (та дори и продажбата на оръжие) в чужбина. Споменът за военните изстъпления през 30-те години на XX в., за загубите от войната и за ужаса от атомната бомба са запечатали в съзнанието на японеца отвращение и подозрителност към военните конфликти и средства и те са толкова силни, колкото и пацифизма, залял Запада след Първата световна война. И докато това положение може да се промени след време с идването на ново и по-оптимистично поколение, преобладаващото становище на японците в близко бъдеще вероятно ще принуди правителството да задържи увеличението на разходите до скромното равнище за поддържане на уместно наречените „сили за самоотбрана“[81].

Към споменатите морални и идеологически причини можем да добавим и икономически. Сред японските бизнесмени и политици има доста противници на становището за увеличение на държавните военни разходи (които, както вече споменахме, са много по-малки от тези на западните страни). Те смятат, че удвояването или утрояването на тези разноски трябва да бъде заплатено от големия дефицит на държавния сектор или чрез повишаване на данъците – две мерки, предизвикващи остра антипатия. Освен това, твърдят те, голямата армия и флот не донесоха сигурност на Япония през 30-те години на XX в., а в момента е трудно да се прецени дали увеличението на военните разходи не би прекратило доставките на арабски петрол. Тази опасност стратегически е много по-голяма за Япония, отколкото хипотетичната атомна зима, и тя обяснява отчаяните усилия на Токио „да навежда глава и мълчи“, когато настъпи криза в Близкия изток. Затова не е ли по-благоприятно за Япония да отхвърли използването на силата и да решава мирно международните въпроси, така както би трябвало да действа една космополитна „търговска държава“? Тъй като модерната война струва твърде скъпо и обикновено не печели нищо, японците смятат, че *зенхой хейуа гайко* (многопосочната мирна дипломация) носи далеч по-многобройни предимства.

Японското правителство също така добре знае, че засилването на военната мощ на страната ще предизвика паника у повечето съседни страни. Така би реагирала Русия, заради която в последна сметка Америка принуждава Япония „да поделят заедно тежестта на бремето“ по въпросите на отбраната. СССР все още спори с Токио за остров Хокайдо и сигурно смята, че грижите, които им създава Далечният изток с увеличаването на китайската военна сила, и без друго са твърде големи. Такава ще бъде и реакцията на страните, попадали в миналото под окупацията на Япония – Корея, Тайван, Филипините, Малайзия, Индонезия, а също и Австралия и Нова Зеландия. Те стават особено чувствителни при всеки признак за пробуждане на японския национализъм и затова непрестанно насърчават Токио да „съсредоточи усилията си в производителна, немилитаристична дейност и да заздрави мира и сигурността в Югоизточна Азия“[82]. Може би най-голямата трудност за Япония ще бъде да намери начин да успокои подозренията на мнителния Пекин, който все още таи спомена за японските безчинства от 1937–1945 г., и предупреждава Япония да не се ангажира твърде с развитието на Сибир (което пък прави отношенията между Токио и Москва още по-сложни), както и да не оказва подкрепа на Тайван.

Икономическата експанзия на Япония, макар и стимулираща инвестициите, развитието и приходите от туризъм, буди подозрения у съседните държави. Те усещат, че отново са въвлечени в нов и много по-сложен вариант на „разширяването на източноазиатската сфера на всеобщо благоденствие“. Техните опасения се засилват от рязкото намаляване на износа за Япония, ако не се смятат суровините и увеличаването на вноса на японски стоки. Китай е особено недоволен, макар че в началото поощрява бума на търговията с Япония и японските инвестиции, идващи в края на 70-те години на XX в. Но после той силно ги намалява донякъде заради балансовия си дефицит, а и за да избегне икономическата зависимост от една единствена чужда държава и да предотврати евентуалната злоупотреба от нейна страна. През 1979 г. Дън Сяопин заявява, че търговията на Китай с Америка трябва да се изравни с японската[83], за да не се допусне японският вариант на „империализма на свободната търговия“.

Засега тези изявления показват само накъде духа вятърът, но те карат политиците в Токио да се замислят над създаването на единна външнополитическа стратегия за своята страна и да очертаят пътя ѝ към XXI в. Няма съмнение, че с растежа на икономическата си мощ Япония може да се превърне във втора Венеция не само като търговски център, но и като запази своите морски пътища и създаде псевдозависимости в чужбина. Същевременно обаче вътрешната и външната съпротива срещу изграждането на една истински мощна Япония са толкова големи, че тя не само не ще предприеме нищо, за да придобие чужди територии по старомодния империалистически модел, но и едва ли ще увеличи военните си сили значително. Последното ще бъде все по-голям дразнител за онези кръгове в Америка, които настояват за „споделяне на товара“ в Западния Пасифик. Ето защо, ако Япония не увеличи съществено военните си разходи, тя ще бъде подложена на остра критика, а ако го направи, ще бъде порицана. И едното, и другото не носят нищо добро за онова поведение на Япония, което бе наречено „външна политика на максималната печалба при минимален риск“[84]. Те потвърждават очакването, че тази страна ще се постарае да внесе възможно най-малко промени във военните и политическите работи на Източна Азия, даже и да ускори икономическия си ръст. Така проблемът става още по-сложен, защото даже и противниците на марксизма не си представят как дълбоката икономическа трансформация на Азия би могла да не бъде съпроводена от мащабни промени и в други области.

Ето защо японците сигурно най-много се боят от онова, което никога не обсъждат на глас поради дипломатическа дискретност или пък, за да не го предизвикат, а то е бъдещият баланс на силите в района на Източна Азия. „Многопосочната мирна дипломация“ е нещо много хубаво за момента, но каква ще бъде ползата от нея, ако свръхразширените Съединени щати се откажат от военните си задължения към Азия или решат, че не могат повече да бранят пътя на петрола от Арабските страни до Йокохама? Ще помогне ли тя, ако избухне нова корейска война? Ще се справи ли Япония, ако Китай се превърне в доминираща сила в региона? А ако западащият и изнервен Съветски съюз предприеме агресивни действия? Няма начин да дадем отговор на тези хипотетични въпроси, макар че един ден дори и обикновената „търговска държава“, която не притежава нищо друго, освен „сили за самоотбрана“, би могла да намери отговорите. Както доказваха други страни в миналото, търговското умение и финансовото благосъстояние не винаги са достатъчни в един свят на международна политика, определяна от военните сили.

Европейската икономическа общност – потенциал и проблеми

От петте основни центъра на икономическа и военна мощ в света в края XX в. единственият, който не представлява една суверенна национална държава, е Европа и този факт сам по себе си определя проблемите, възникващи пред нея по пътя ѝ към зараждащата се система от Велики сили на XXI в. Даже и да изключим от обзора си за бъдещите перспективи на континента държавите, управлявани от комунистическа власт (което и трябва да направим поради практически съображения), ще видим, че остават държави, които са членове на един икономическо-политически съюз – ЕИО, но не членуват в основния военен блок НАТО, други, които са присъединени към втория, но не и към първия, и трети – неутрални страни, които сами по себе си са твърде значими. Ето защо ние ще разгледаме Европейската икономическа общност, както и политиката на някои от водещите страни членки, без да се спираме на всички некомунистически европейски държави, защото организации и структури, които, макар и *потенциално*, биха представлявали пета световна сила, можем да открием само в рамките на ЕИО.

И точно защото разглеждаме *потенциала*, а не действителната реалност на ЕИО, въпросът за това, какво би представлявала общността през 2000 или 2020 г., става особено сложен. Нейното положение днес напомня донякъде условията, при които, макар и в по-малка степен, са поставени членовете на Германската федерация в средата на XIX в.[85] Тогава се създава митнически съюз, който се оказва такъв стимул за развитието на търговията, че бързо привлича нови членове. Става ясно, че ако тази разширена икономическа общност се превърне във военна сила, тя ще поеме основната роля в международната система и че утвърдените Велики сили ще трябва да се съобразяват с нея. Поради противоречията на членовете на митническия съюз във връзка с по-нататъшната икономическа, а и политическа и военна интеграция, поради споровете за водачеството, за ползата и вредата, извлечени или претърпени от отделните държави или групировки, съюзът остава разединен и неспособен да реализира потенциала си и недостатъчно силен, за да застане на равна нога с другите Велики сили. И макар да е минало много време оттогава и условията да не са същите, „германският въпрос“ от XIX в. представлява умаленият прототип на „европейския проблем“ от наши дни.

Като *потенциал* ЕИО несъмнено притежава мащабите, богатството и производствения капацитет на една Велика сила. С присъединяването на Испания и Португалия населението на дванайсетте държави членки възлиза на около 320 милиона души, което е 50 милиона повече, отколкото населението на СССР и почти два пъти повече от населението на САЩ. Наред с това жителите на Европа са високообразовани. Там има стотици университети и колежи и милиони учени и инженери. Макар средният доход на глава от населението, изчислен за всички държави членки, да прикрива огромните различия между гражданите на Западна Германия и Португалия например, европейците са много по-богати от руснаците, а жителите на някои от страните членки – и от жителите на САЩ. Както вече споменахме, това е най-големият търговски блок в света, макар че значителна част от търговския обмен се осъществява в рамките на континента. По-точна представа за икономическата мощ дават показателите за производителността – в автомобилостроенето, стоманодобива, цимента и др., които поставят ЕИО пред страни като САЩ, Япония и СССР (с изключение на стоманодобива). Според годишните статистически показатели и в зависимост от резките отклонения на стойността на долара по отношение на европейските валути между 1980 и 1986 г. общият брутен национален продукт на ЕИО е приблизително равен (1980, 1986) на този на САЩ или с около две трети по-голям (1983, 1984). Като дял от световния брутен национален продукт той определено е по-голям от този на Русия, Япония и Китай.

И във военно отношение страните, членки на ЕИО, заслужават внимание. Ако разгледаме четирите най-големи държави – Западна Германия, Франция, Англия и Италия, ще видим, че общата численост на техните редовни армии надхвърля един милион души, с още 1,7 милиона в резерв[86]. С други думи, сборната армия на ЕИО е по-малобройна от армиите на Русия и Китай, но значително по-голяма от армията на САЩ. Освен това тези четири държави притежават стотици бойни кораби и подводници, хиляди танкове, артилерия и самолети. Франция и Англия имат атомно оръжие и снабдителни системи – сухоземни и морски. Значението и ефективността на тези военни сили ще бъдат разгледани по-нататък в книгата, а тук ще подчертаем само, че *събрани заедно*, общите данни стават наистина внушителни. Военните разходи представляват средно около 4 % от брутния национален продукт. Ако страните, членки на ЕИО, отделяха приблизително 7 % от общия брутен национален продукт за отбрана, колкото отделят САЩ в края на XX в., то общият размер на сумите щеше да бъде равен на милиарди и милиарди щатски долари, т.е. приблизително толкова, колкото са средствата, изразходвани за тази цел от двете велики свръхсили.

Но въпреки това реалната мощ и влиянието на Европа в света днес са много по-слаби от онова, което подсказват цифрите, отразяващи военната ѝ сила. Причината се крие в нейната липса на единство. Военните сили страдат не само от различието в езиците, с които си служат те в отделните страни (проблем, който никога не е стоял пред членовете на Германската федерация), но и от отликите във въоръжението си. Разлика има и в квалификацията и подготовката им и тя е особено явна при сравняване на армиите на Западна Германия и Гърция например или при съпоставянето на английския флот с испанския. Въпреки многократните опити на НАТО за въвеждане на стандартизация остават десетки армии и флотове, които се различават по качествата си. Но и тези проблеми не изглеждат толкова сложни пред затрудненията на *политическо* равнище, които са свързани с приоритетите на външната и отбранителната политика на Европа. Традиционната и анахронична позиция на Ирландия в защита на неутралитета не дава възможност на ЕИО да обсъжда военните въпроси, а ако все пак се провеждат някакви разговори, те винаги пораждат възражения от страна на Гърция. Турция със своята значителна армия не е член на ЕИО, а турските и гръцките въоръжени сили се плашат повече една от друга, отколкото от Варшавския договор. Независимата позиция на Франция носи както военни предимства, така и недостатъци, но тя внася и допълнителни усложнения в консултациите по въпросите на отбраната и външната политика. Англия и Франция се занимават с „извънтериториални операции" и все още поддържат редица бази и войскови подразделения в чужбина. За Западна Германия най-съществeният въпрос на отбраната, към решаването на който са устремени *всички* нейни усилия, е опазването на източната ѝ граница. Следването на единна европейска политика по отношение на палестинския въпрос например или по отношение на САЩ се оказва невероятно труден проблем поради различията на интересите и традициите на страните членки.

В светлината на икономическата интеграция и конституционните и институционни нормативи относно осъществяването на решения в областта на икономиката ЕИО е много по-напреднала, но дори и като „икономическа общност" тя е далеч по-разединена, отколкото би била една суверенна държава. Идеологията винаги оказва влияние върху икономическата политика и приоритетите. Да се постигне координация в рамките на общността е трудно, даже невъзможно, при условие че в много от страните членки управляват социалистически партии, а в други доминират консерваторите. Макар и съгласуването на различните валути през 90-те години на XX в. да е много по-добро, отколкото е било по-рано, предприеманите понякога корекции (които обикновено включват ревалвация на германската марка) непрестанно напомнят съществуването на различни финансови системи и на разлики в стойността на кредитите, отпускани от отделните страни членки. Въпреки предложенията на Европейската комисия стъпките по решаването на цялостния комплекс от проблеми – от пълната дерегулация на въздушните трасета до обслужването във финансовата сфера, са недостатъчни. Остават твърде много граници с митнически постове и безкрайни опашки, които будят гняв у водачите на товарните автомобили. Даже и земеделието, което осигурява основните средства, изразходвани от ЕИО, и е един от малкото икономически сектори, където съществува „общ пазар", доказва, че е „ябълка на раздора". И ако световното производство на храни продължава да се разширява с навлизането на Индия и другите азиатски страни на експортния пазар, исканията на страните от ЕИО за реформиране на ценообразуването ще се увеличават и този проблем отново ще предизвика разгорещени спорове.

И накрая трябва да споменем съществуването на един постоянен страх, че след следвоенните десетилетия на икономически растеж и успехи Европа навлиза в етап на стагнация, а може би и на упадък. Проблемите, причинени от петролната криза през 1979 г. – рязкото покачване на цените на горивата, натискът върху платежния баланс, общата световна депресия в областта на търсенето, производството и търговията, като че ли оказват по-голямо влияние върху Европа, отколкото върху другите основни икономики в света, както показват и данните от таблица 45.

ТАБЛИЦА 45

Ръст на реалния брутен национален продукт, 1979–1983 г.[87] (в %)

	1979	1980	1981	1982	1983
САЩ	2,8	–0,3	2,6	–0,5	2,4
Канада	3,4	1,0	4,0	–4,2	3,0
Япония	5,1	4,9	4,0	3,2	3,0
Китай	7,0	5,2	3,0	7,4	9,0
ЕИО (на Десетте)	3,5	1,1	–0,3	0,5	0,8

Една от основните тревоги на европейските държави е ефектът на този спад върху равнището на безработицата. Броят на хората, останали без работа през последните години в Западна Европа, е много по-голям, отколкото когато и да било в периода след 1945 г. Между 1979 и 1982 г. той нараства от 5,9 на 10,2 милиона за страните, членки на ЕИО, и не дава почти никакви признаци за намаляване. Това води до силно увеличение на и без друго големите социални разходи и намалява възможностите за инвестиции[88]. В хода на 80-те години в Европа не се разкриват нови работни места в мащабите, в които това става в САЩ (макар и в нископлатената сфера на обслужването), нито пък както е в Япония (в областта на авангардните технологии и услуги). Независимо дали ще припишем причините за липсата на инициативност в деловата сфера на високите разходи и застоя на трудовия пазар, на строгостта на бюрократичните нормативи (до която често прибягват десните правителства), или на неправилното планиране и инвестиционна политика (както се случва при левите управления), или пък на фаталното съчетание на двете причини, резултатът е един и същ. Още по-тревожни за много коментатори са признаците, че Европа изостава след своите американски и особено японски конкуренти в областта на високите технологии, които ще бъдат основните посоки на развитие в бъдеще. Ето защо в Годишния икономически доклад от 1984–1985 г. Европейската комисия отправя следното предупреждение: „Вече е наложително Общността да спре изоставането в сравнение със САЩ и Япония в областта на авангардните и бързоразвиващите се технологии. Понижаването на международните търговски показатели на Общността в области като изчислителната техника, микроелектрониката и периферийната техника е вече общопризнато“[89].

Може и да сме прекалили с мрачните краски, с които нарисувахме тази картина на евросклероза и европесимизъм, защото наред с цифрите, показващи изоставането на Европа, се срещат и признаци на нейната все още жива конкурентоспособност – в автомобилостроенето, във военното и гражданското самолетостроене, в създаването на спътници, производството на химикали, в развитието на телекомуникационните системи, финансовите услуги и др. И все пак двата основни въпроса остават без отговор. Дали ЕИО при социално-политическата разнородност на страните си членки ще има възможностите, които притежават нейните външни конкуренти, да осъществи бърза и мащабна промяна в моделите на заетостта на своята работна ръка? Или тя ще *забави* влиянието на икономическите процеси върху неконкурентните сектори (земеделие, текстил, корабостроене, въгледобив и стоманодобив) и бидейки толкова отстъпчива в краткосрочен план, ще навреди сама на себе си в една по-дългосрочна перспектива? Способна ли е тя да мобилизира своите научни и инвестиционни ресурси, за да запази мястото си на водещ съперник в толкова важните сфери на авангардните технологии, при положение че европейските фирми са много изостанали по мащабност на действията си в сравнение с американските и японските гиганти и че е назряла необходимостта от разработка на „индустриална стратегия“, и то не от един орган, еквивалент на ММТП, а от *дванайсет* правителства (плюс Европейската комисия), всяко от които ще защитава различни гледни точки?

Ако се абстрахираме от ЕИО като цяло и се спрем накратко на положението, в което се намират *трите* водещи във военно и политическо отношение държави на Европа, ще видим, че обстоятелството „потенциал, застрашен от наболели проблеми“, се утежнява още повече. Амбивалентността на бъдещето е изразена най-ярко във Федерална република Германия – заради наследството ѝ от миналото и заради все още „временния“ характер на структурата на Европа през последната четвърт на XX в.

Макар че мнозина германци се терзаят от неяснотата на икономическите перспективи на страната си в началото на XXI в., това едва ли е техният основен проблем (особено в сравнение с икономическите затруднения, изпитвани от другите общества). По брой жителите на Германия в трудова възраст са малко повече от френските или английските, но германският брутен национален продукт е значително по-голям. Той отразява една икономика с изключително внушителен ръст на производството в продължение на дълъг период от време. Германия е най-големият производител в ЕИО на стомана, химикали, електроуреди, автомобили, трактори, а след упадъка на Англия – и на търговски кораби и въглища. Поради невероятно ниското равнище на инфлация и липсата на остри разногласия между работодатели и профсъюзи страната запазва конкурентността на цените си, макар че курсът на германската марка често се покачва. Това в последна сметка не е нищо друго, освен закъсняло признание от страна на другите нации на по-добрите икономически показатели на Западна Германия. Грижата за инженерната разработка и дизайна, поддържана в стила на германската управленска традиция (за разлика от вниманието на американците към себестойността на продукта), осигурява на страната международна репутация за висококачествени изделия. Години наред германската икономика отбелязва положително салдо в търговския си баланс, с което се нарежда на второ място след Япония. Нейният международен резерв е по-голям от този на всяка друга страна в света (с изключение може би на Япония след успехите ѝ към края на XX в.), а германската марка нерядко се използва от другите народи като резервна валута.

След казаното дотук ще посочим и факторите, които предизвикват паника у германците[90]. Системата за поддържане на цените на земеделските продукти на ЕИО, която отдавна изсмуква средствата на германските данъкоплатци, пренасочва ресурсите от най-конкурентните към по-ниско конкурентоспособните сектори на икономиката – и не само в самата Федерална република (където съществува невероятно голям брой малки ферми), но и в земеделските райони на Южна Европа. Системата има безспорна социална стойност, но тя е и бреме, което пропорционално е много по-тежко от мерките, налагани на Америка и Япония за защита на земеделието. Постоянно високото равнище на безработицата, което е знак, че Федералната република задържа голяма част от работната си сила в по-старите сектори, също отслабва икономиката заради необходимостта от отделяне на висок процент от брутния национален продукт за социални осигуровки. И докато безработицата при младежта е смекчена от широката система за преквалификация и пренасочване, а тя намалява и в резултат на бързото застаряване на германското население, цялостната тенденция към „остаряване“ на нацията изглежда все по-тревожна. Макар и твърдението, че „германската нация ще отмре“ да е твърде крайно, трябва да се има предвид, че с увеличаването на жителите в пенсионна възраст спадът на раждаемостта ще нанесе удар на германската икономика. Наред със страховете, породени от демографските проблеми, съществува и опасение, че младото поколение няма да желае да се труди така всеотдайно, както поколението на неговите бащи, които издигат Германия от пепелищата на войната, и че при по-високите трудови надници и при съкратеното работно време даже и икономика с такъв растеж като германската няма да издържи на предизвикателството, отправено от страните на Тихоокеанския басейн.

Но дори и Германия да тръгне в развитието си по описаните в горните редове пътища, проблемите, с които ще се сблъска, ще бъдат преодолени, ако тя успее да запази своя „пакет положителни показатели“ – ниска инфлация, големи инвестиции в нови технологии, отличен дизайн и търговски похвати и добри отношения с работниците. (Като си представим, че посочените проблеми са от толкова голямо значение за икономика като германската, какво ли са те за далеч по-неконкурентните икономики на нейните съседи!) Още по-трудно е да се предскаже дали крайно сложният и уникален „германски проблем“ ще запази очертанията си, определени в края на 40-те години на XX в., и през XXI в. Дали двете Германии, разделяни от два враждебни блока, ще продължат да съществуват, независимо от растящата близост между жителите им? Дали НАТО, където Федералната република играе централна роля, ще успее да опази германските провинции и да не допусне разрушаването им, ако отношенията между Запада и Изтока се влошат и преминат във военен сблъсък? Дали ако американската мощ отслабне и войските на САЩ в Европа бъдат съкратени, Германия и нейните партньори от ЕИО и НАТО ще осигурят подходящ заместител на американския стратегически чадър, служил им толкова добре през втората половина на XX в.? Нито един от тези взаимносвързани въпроси не изисква незабавен отговор, но всеки от тях дава на наблюдателите основания за дълбок размисъл.

В началото на 90-те години на XX в. „германо-германските отношения“ изглеждат най-неясният проблем от цялата поредица нерешени въпроси. Както стана видно от предходната глава, истинското място на германския народ сред европейската система от държави е причина за тревога у всички европейски държавни глави от преди повече от век и половина та до наши дни[91]. Ако немскоезичното население се събере в територията на една национална държава, според правилата, следвани в Европа най-малко от две столетия насам, получената в резултат на сливането концентрация на хора и индустриална мощ ще превърне Германия в икономически център на Западна и Централна Европа. Тя едва ли ще се превърне *автоматично* и в доминираща военно-териториална сила в смисъла на империалистическите цели за установяване на хегемония, преследвани от кайзер Вилхелм или от нацистката власт. В един двуполюсен свят, който от военна гледна точка все още се подчинява на Вашингтон и Москва, във време, когато агресивността на основните Велики сили все още носи заплахата от подпалване на атомна война, и при следвоенното и „денацизирано“ поколение германски политици, които управляват в Бон и Източен Берлин, идеята за бъдещ стремеж на Германия към установяване „на господство в Европа“ изглежда анахронична. Ако бъде направен опит за постигане на такова господство, балансът ще се наклони в полза на останалите европейски (а и световните) сили. Заради това, поне на теория, обединяването на Германия не крие нищо лошо. *Напротив*, да се даде възможност на 62 милиона западногерманци и 17 милиона източногерманци да се обединят отново е много хубаво, пък и населението на всяка от двете държави все повече усеща, че е много по-свързано с населението от другата част, отколкото със съответната си „свръхсила“ страж.

Трагедията е там, че колкото и разумно да е такова разрешение и макар двата германски народа все по-ясно да осъзнават принадлежността си към едно общо наследство и култура (независимо от идеологическата пропаст между тях), политическите реалности от края на 80-те и началото на 90-те години на XX в. говорят против такова обединение, даже ако то бъде осъществено под формата на Германска федерация по модела от XIX в., както някои изобретателно подсказват[92]. Въпросът е там, че Източна Германия служи като стратегическа бариера за съветския контрол над буферните държави от Източна Европа (а и като трамплин за тяхното настъпление на запад). И тъй като правителството в Кремъл все още мисли с понятията на империалистическата *Realpolitik*, то би разглеждало сливането на Германската демократична република с Федерална република Германия като голямо свое поражение. Според данни на авторитетен източник само на базата на наличните военни сили обединената Германия би разполагала с 660 000 души редовни войскови части плюс 1,5 милиона души паравоенни и резервисти. СССР не би могъл да се отнесе с безразличие към една единна германска нация с армия от 2 милиона души, разположена на неговия западен фланг[93]. От друга страна е трудно да се разбере защо една обединена по мирен път Германия ще поиска да поддържа въоръжени сили от такъв мащаб, което би било анахронично ехо от напрежението на Студената война. Трудно е да се повярва, че независимо от тежките уроци на Втората световна война съветското правителство ще се откаже от собствената си пропаганда за възраждащия се германски реваншизъм и неонацизъм (позиция, твърде неизгодна за поддържане след идването на власт на правителството на Вили Брант). Ясно е обаче, че на Москва ѝ е присъщо нежеланието да се оттегля откъдето и да е и че тя е дълбоко разтревожена от политическите последствия, които би донесло обединението на Германия. Тя не само би станала самостоятелна забележителна икономическа сила с общ брутен национален продукт по формално-статистически белези опасно близък до този на СССР, но и магнит, привличащ стоките, произвеждани от всички източноевропейски държави. Тук възниква още един, по-фундаментален проблем – може ли Русия да се изтегли от Източна Германия, без да се изтегли от Чехословакия, Унгария и Полша. Може ли да остави за своя граница със Запада несигурната полско-украинска гранична линия, представляваща такова изкушение за петдесетте милиона украинци?

Ето защо единственият изход за момента е да се уталожи раздвижването. Търговските връзки между двете Германии ще се разрастват, помрачавани на моменти от търкания между двете свръхсили. И двете германски държави ще стават по-производителни и по-богати от съседите си. И двете ще се кълнат в лоялност към своите наднационални военна (НАТО–Варшавски договор) и икономическа (ЕИО–СИВ) организации, а в същото време ще сключват специални съглашения една с друга. Невъзможно е да предскажем реакцията на Бон, ако устоите на СССР бъдат разрушени отвътре и ако това съвпадне със сериозни вълнения в Германската демократична република. Невъзможно е да предскажем как биха реагирали източногерманците, ако силите на Варшавския договор предприемат офанзива на Запад. Специалните мерки за контрол от страна на СССР върху армията на ГДР и дублирането на всяка нейна дивизия от руски моторизирани дивизии предполагат, че даже и непреклонните мъже в Кремъл нямат кураж да изпратят германци да се бият с германци.

Но по-конкретният и неотложен проблем, който стои и е стоял пред Федералната република от момента на образуването ѝ, е създаването на приемлива отбранителна политика в случай на война в Европа. Още от самото начало опасението, че далеч превъзхождащата ги Червена армия би могла да нанесе удар на Запад, без да срещне особена съпротива, кара германците, а и техните европейски събратя да разчитат на атомната защита на САЩ като на свое главно спасение. След като СССР създава междуконтиненталните си балистични ракети, с които получи възможност да стигне чак до Америка, тази стратегия, макар и неотхвърлена официално, е поставена под въпроса дали Вашингтон ще отговори с атомен удар на конвенционално нападение на руснаците върху северногерманските равнини. Свързан с този проблем е и въпросът, дали САЩ ще предприемат стратегическа атомна атака срещу СССР (предизвиквайки евентуален контраудар върху своите родни градове), ако руснаците извършат нападението си с ракети с малък и *среден* радиус на действие – СС-20, и ги насочат само към цели, разположени в Европа. Естествено, през това време се появяват и предложения за създаването на „надеждна защита“, способна да посрещне непредвидено нападение – за разполагането на ракети от типа „Пършинг-2“ и различни видове крилати ракети в отговор на руските СС-20, за създаването на бомба с повишена радиация или на неутронна бомба, предназначена да нанесе смъртоносни поражения на войските от Варшавския пакт, без да разруши сградния фонд и инфраструктурата, а за Франция – за създаването на отбранителни войски под командването на Париж като алтернатива за несигурната отбранителна система на американците. Оказва се обаче, че всички предложения имат и слаби страни[94], и наред с политическата реакция, която провокират, те доказват и уникалността на противоречието, скрито в самото естество на атомното оръжие – че притежаването му е по-скоро гаранция за разрушаване, отколкото за опазване на онова, за чиято отбрана е било предназначено то.

Ето защо е естествено, че докато идващите на власт германски правителства хвалят ядрено-възпиращата стратегия на НАТО и се кълнат, че ще създадат свое собствено атомно въоръжение, в същото време те съсредоточават усилията си в изграждане на силна конвенционална отбранителна система. Затова Бундесверът е не само най-голямата армия в състава на НАТО в Европа (335 000 редовни части и 645 000 обучени резервисти)[95], но и притежава изключително високи качества и бойна техника и ако не изгуби контрола над въздуха, би доказал качествата си по неоспорим начин. Но резкият спад на раждаемостта прави все по-трудно поддържането на Бундесвера в пълна мощ, а желанието на правителството да задържи военните разходи на не повече от 3,5 до 4 % от брутния национален продукт означава, че въоръжените сили няма да получат цялото количество военна техника, от която имат нужда[96]. Тези слабости могат да бъдат преодолени, както могат да бъдат преодолени и недостатъците на недотам добре въоръжените армии на съюзническите сили, които са разположени в Западна Германия, при условие че съществува политическа воля за преодоляването им. При това положение германците все още живеят с неприятната, а за някои и непоносима мисъл, че избухването на мащабен конфликт в Централна Европа ще доведе до неизчислими човешки жертви и материални загуби на тяхна територия.

Затова не е изненадващо, че опитвайки се да уталожи традиционните страхове от една прекомерно силна Германия, правителството в Бон още от времето на канцлерството на Вили Брант стои начело на политиката на *détente* в Европа, и то не само съвместно с посестримата си – Източна Германия, но и заедно с източноевропейските държави и самия СССР. То повече от всички свои натовски партньори търгува и финансира търговията между Изтока и Запада с вярата, че икономическата обвързаност ще отдалечи вероятността от избухването на война. То постъпва така и заради ползата, която западногерманските банки и промишленост извличат от тази търговия. Това не означава, че двете Германии правят стъпка към неутралитет, както са склонни да мислят левите социалдемократи и Зелената партия, защото за неутралитета на Източна Германия е нужно съгласието на Москва, а да се получи такова е почти невероятно. Чрез своето поведение Западна Германия дава да се разбере, че проблемът на нейната сигурност се крие само в Европа, затова избягва да се намесва извън своите територии и не допуска предприемането на акции извън континента, каквато склонност все още имат французите и англичаните. Ето защо Федералната република не обича да бъде заставяна да взема отношение по отвлечени и непреки (според нея) проблеми на Близкия изток и други далечни страни, което от своя страна води до разногласия с правителството на САЩ, смятащо, че охраняването на сигурността на Запада не бива да бъде така „удобно“ ограничено в рамките на Централна Европа. С оглед на отношенията си с Москва и Източен Берлин, от една страна, и неевропейските въпроси от друга, за Западна Германия е трудно, ако не и невъзможно, да води дипломация, сведена до двустранни отношения. Тя е длъжна да се съобразява с реакцията на Вашингтон, а често и на Париж. Това е и цената, която трябва да бъде платена за нейното странно и уникално положение в системата на международните сили[97].

За разлика от Федералната република, която смята, че икономическите проблеми не са толкова нерешими, колкото проблемите на външната политика и отбраната, Обединеното кралство изглежда е на друго мнение. И то е наследник на велико историческо минало и има географско положение, което силно влияе върху политиката му спрямо външния свят. Но както видяхме в предходните глави, това е държавата, която от всички бивши Велики сили най-трудно се нагажда към изменчивите технологични и производствени условия на следвоенните десетилетия, а в много отношения и на десетилетията, предшествали Втората световна война. Най-разрушително е влиянието върху промишленото производство, завоювало някога на Англия името „световна работилница“. Вярно е, че в много страни с развиващи се икономики делът на промишленото производство и числеността на заетата в него работна ръка спадат, докато други сектори се разрастват (например услугите), но в случая с Англия проблемът е много по-сериозен. Нейният дял от световното производство не само безмилостно спада по *относителни* показатели, но той намалява и по *абсолютни* стойности. Още по-потресаващ е фактът, че други държави заемат мястото на Англия във външната търговия. Трудно е да докажем твърдението на сп. „Икономист“, че след 1983 г. търговският баланс на Англия е отрицателен за първи път от времето на римското нашествие на острова, но със сигурност знаем, че даже и в края на 50-те години износът ѝ е три пъти по-голям от вноса[98]. Това положително салдо вече не съществува. Намаляването на заетостта продължава не само в по-старите индустрии, но и в областта на високотехнологичните сфери[99].

И ако спадът на конкурентоспособността на Англия в промишленото производство е история със стогодишна давност[100], ефектът от нея се засилва и от откриването на петрола в Северно море, който, носейки постъпления, за да покрие празнината от търговския дебаланс, превръща лирата стерлинга в „петролна валута“, като увеличава стойността ѝ до нереалистични равнища и прави много експортни стоки неконкурентни. Даже когато петролът свърши и стойността на лирата падне, не е ясно дали ще настъпи оживление в производството. Много от фабриките и заводите са превърнати в развалини, чуждите пазари са изгубени (може би завинаги), а международната конкурентност е с подринати устои поради стойността на работната ръка, която е по-висока от средната. Ориентацията към сферата на услугите е по-обещаваща, но и тук, както и в САЩ, услугите – от почистването на прозорците до заведенията за бързо хранене – не носят чужда валута, нито създават блага. Даже и в процъфтяващите и доходоносни сфери на международното банково и инвестиционно дело и в производството на стоки за широко потребление и др. конкуренцията е още по-силна, а през последните трийсет години „делът на Англия от световната търговия в областта на услугите спада от 18 на 7 %“[101]. Тъй като банковото и финансовото дело се превръщат в глобален бизнес, доминиран от компаниите (главно американски и японски) със солидни капитали в Ню Йорк, Лондон и Токио, възможно е делът на Англия и в тази сфера да намалее още повече. Освен това бъдещото развитие на телекомуникациите и офистехниката показват, че администрацията в най-скоро време може да претърпи същите съкращения, на каквито бяха подложени работниците на Запад.

Оставаме с надеждата, че описаните по-горе проблеми не вещаят катаклизъм. Общият ръст на световното производство и търговията ще помогнат на английската икономика да не потъне, даже и делът ѝ да продължи бавно да спада, а нейният брутен национален продукт на глава от населението да стане по-нисък от този на много други държави от Италия до Сингапур. Упадъкът може да бъде ускорен при промени в правителството, които да доведат до увеличение на социалните разходи, а не на разходите за инвестиции, до по-високи данъци, до спад в доверието при деловите взаимоотношения и до отслабване на националната валута. Икономическият упадък може да бъде забавен от правителство, което не следва строга валутна политика, развива последователна икономическа стратегия и работи съвместно с европейските държави за осъществяването на конкурентни и непрестижни проекти. Може да е вярно, както твърди един икономист[102], че в общи линии през 90-те години на XX в. английската промишленост е по-пъргава, по-здрава и по-конкурентна и че Англия преживява индустриален ренесанс. Но прогнозите за настъпването на значителен обрат не са положителни. Относителната мудност и недобрата подготовка, характеризиращи пазара на труда, скъпата работна ръка и сравнителната маломерност даже и на най-големите английски фирми представляват много важни пречки. Инженерните и научните кадри, създавани по това време, са все още крайно недостатъчни. Инвестициите, правени в областта на развойната дейност, са незначителни. Срещу всеки долар, изразходван в Англия за научноизследователска дейност в началото на 80-те години, в Германия са изразходвани 1,50, в Япония – 3, а в САЩ – 8 долара. В Англия 50 % от тези средства отиват в непроизводителната сфера на отбраната срещу 9 % за Германия и 0 % за Япония[103]. За разлика от основните страни конкуренти (с изключение на САЩ) английските разходи за научноизследователска дейност са много по-малко обвързани с потребностите на промишлеността, а и средствата, които промишлеността отделя за тази дейност, са много по-малки.

Големият дял, предоставян за научноизследователска дейност в областта на отбраната, ни изправя лице в лице с другия аспект на английската дилема. Ако Англия беше една лишена от амбиции, затънтена и изолирана държава от Тихоокеанския басейн, би било жалко, че е изпаднала в състояние на продължителна безжизненост, но болестта ѝ не би се отразила на системата от международните сили. В действителност, макар и твърде обедняла откъм територии след викторианския си зенит, Англия все още остава или претендира, че е една от водещите „средни“ сили на Планетата. Нейният военен бюджет заема трето или четвърто място в света (в зависимост от начина, по който се представят данните за Китай), флотът ѝ – четвърто място, а и военновъздушните сили също.[104] Прави впечатление, че тези показатели не са съизмерими с географската ѝ големина (само 245 000 кв. км), с населението ѝ (56 милиона) и с нейния скромен, намаляващ дял от световния брутен национален продукт (3,38 % през 1983 г.) Освен това, макар и залязла като империя, тя все още има големи стратегически ангажименти в чужбина – не само войски в размер на 65 000 души и летци в Германия, представляващи нейния принос към Централния фронт на НАТО, но и гарнизони и морски бази по целия свят – Белиз, Кипър, Гибралтар, Хонконг, Фолкландските острови, Бруней, Индийския океан.[105]

При Англия несъответствието между икономическата ограниченост и прекомерната стратегическа разгърнатост е по-голямо, отколкото при другите големи сили, с изключение на Русия. Затова тя показва особена чувствителност към покачването на цената на оръжията, която расте 6 до 10 % по-бързо от нивото на инфлацията, а всяка нова система оръжия е три до пет пъти по-скъпа от старата, чието място ще заеме. Нейната чувствителност се изостря и от вътрешнополитическите ограничения, налагани върху военните разходи. Правителствата на консервативната партия се задоволяват с поставянето на известни рамки върху тях, за да намалят дефицита, а всяко друго правителство налага абсолютни съкращения. Освен пред този политически проблем Англия е изправена и пред един фундаментален и неизбежен избор – *или* да намали средствата, отделяни за всички видове въоръжени сили, с което ще ги приведе в състояние на неефективност, *или* да се откаже от някои от своите международни ангажименти.

Но щом бъде повдигнат последният въпрос, възникват и пречки. В Англия съществува мнение, че запазването на превъзходството по въздуха е абсолютно задължително (затова военновъздушните сили получават и най-висок дял от бюджета), макар и цената на новите евроизтребители главоломно да расте. Най-тежки са задълженията, поети от Англия към Германия и Берлин (почти 4 милиарда), но дори и по това време петдесет и петте хиляди войници независимо от техния висок боен морал, шестстотинте танка и трите хиляди бронирани коли не са добре снабдявани. Във всеки случай намаляването на числеността на английската армия в долината на Рейн или разполагането на половината от нея в английски, а не германски гарнизони, ще предизвика силен политически отзвук – оплаквания от страна на Германия, подражание от Белгия и раздразнение от Америка, и резултатите ще бъдат напълно отрицателни. Другото решение е да се намали числеността на надводния флот – решение, взето от Министерството на отбраната през 1981 г., изпълнението на което се осуетява от кризата във Фолкландските острови[106]. Но макар и тази алтернатива да има най-много привърженици от страна на Уайтхол с оглед на нарастващата морска сила на Русия и голямото желание на Америка да има силен „извънтериториален" член на НАТО, тя не е навременна. (Естествено е привържениците на идеята за засилване на конвенционалните войски на НАТО в Европа да не одобрят съкращаването на втория по големина флот на съюза.) На второ място по вероятност за отпадане се нареждат скъпите (макар и разбираеми) ангажименти на Англия към далечните Фолкландски острови. Но и премахването на тези разходи сигурно ще бъде отложено за няколко години. И накрая остават инвестициите за балистичните ракети с подводно базиране „Трайдънт", разходите за които растат с всеки изминал месец.[107] Предвид желанието на консервативното правителство за създаване на модерна и „независима" система за противодействие на удара (а начинът, по който ракетните подводници могат да променят цялостния атомен баланс, не се нуждае от коментар), това решение може да бъде изпълнено само при радикална промяна на английската администрация, което пък от своя страна ще постави под въпрос цялата отбранителна политика.

И накрая остава най-необичайният изход. Както се изразява „Сънди Таймс": „Ако в скоро време не бъдат взети мерки, отбранителната политика на тази страна няма да бъде друго, освен един непрекъснат опит да се постигне едно и също нещо с все по-малко пари и той ще донесе само вреда на Англия и на НАТО"[108]. Ето защо политиците от *всички* партии са изправени пред алтернативата или да съкратят част от задълженията на страната и да понесат съответните последствия, или да увеличат още повече военните разходи, които и без друго са по-големи, отколкото в която и да било друга европейска страна от НАТО (5,5 % от брутния национален продукт), с изключение на Гърция, с което ще намалят инвестициите си в развитието на производството и перспективите за постигане на икономическо възстановяване в дългосрочна перспектива. Както става с повечето западащи Велики сили, изборът не е лесен.

Същият въпрос стои и пред съседите на Англия оттатък Ламанша. Той не е така изявен поради липсата на неспирни вътрешни спорове по отбранителната политика на Франция и поради значително по-добрите, макар и не във всички области, икономически показатели след 50-те години на XX в. Но в края на краищата и Париж, подобно на Лондон, е изправен пред проблема на „средната" сила с широки национални интереси и задължения към чужди страни, чиято отбрана е поставена пред все по-засилващия се натиск на ескалиращите военни разходи[109]. Населението на Франция е равно по численост на английското, ала нейният брутен национален продукт и брутният национален продукт на глава от населението са по-високи. Французите произвеждат повече автомобили и повече стомана от англичаните и имат много голяма самолетостроителна индустрия. За разлика от Англия Франция остава силно зависима от вносния петрол, а, от друга страна, тя има значителен излишък от земеделски стоки, чието производство се субсидира от ЕИО. В няколко области на значимите авангардни технологии – телекомуникациите, космическите спътници, самолетостроенето, атомната енергия – французите показват твърда решимост да не изостават от световната конкуренция. И макар френската икономика да е силно подкопана от стремежите за постигане на бърз икономически растеж при социалистическото управление в началото на 80-те години (точно когато всички нейни основни партньори си налагат финансови ограничения), последвалата политика на строгост намалява инфлацията, премахва търговската пропаст и стабилизира франка – мерки, които следва да позволят подновяване на икономическия растеж.

Но когато сравним икономическата структура и перспективите на Франция с тези на нейните мощни съседи от другата страна на Рейн или с тези на Япония, ще видим колко несигурни са те. Докато Франция е все още далеч напред в износа на самолети изтребители, вино и житни култури, „тя остава сравнително слаба в износа на промишлени изделия"[110]. Твърде голяма част от клиентите ѝ са нестабилни страни от Третия свят, които сключват договори за „екстравагантни" проекти като язовири и др., а после не могат да ги платят. Навлизането на вносни стоки като промишлени изделия, автомобили и електроуреди в страната показва съществуването на обширни области, в които тя не е конкурентоспособна. Нейният търговски дефицит със Западна Германия расте от година на година и тъй като цените във Франция се увеличават много по-бързо, отколкото германските, сигурно ще доведе до допълнително девалвиране на франка. Северната част на Франция е все още помрачена от потискащия вид на изоставените промишлени предприятия – въгледобивни и железодобивни мини, заводи за леене на стомана, корабостроителници. Напрежението се отразява и на голяма част от икономиката ѝ. И макар новите технологии да дават големи надежди, те нито могат да поемат многобройните безработни на Франция, нито пък получават инвестиции на онова равнище, което е нужно, за да крачат редом с германските, японските и американските технологии. Още по-тревожна за една страна икономически, а което е по-важно, и психологически зависима от земеделието, е надвисналата криза от световното свръхпроизводство на житни култури, млечни продукти, плодове, вино и др., която, ако се запази политиката на защита на изкупните цени, ще затрудни бюджета на Франция и ЕИО, а ако тя отпадне – ще предизвика социални вълнения. В края на 80-те години Париж все още може да разчита на отпусканите от ЕИО средства за преструктуриране на земеделието. През 90-те години обаче по-голямата част от тях се използва за селските райони на Испания, Португалия и Гърция. Така Франция може да бъде лишена от капиталните ресурси, нужни, за да посрещне необходимостта от засилена научноизследователска дейност и за системен, основан на високотехнологичното производство растеж през следващите десетилетия.

Споровете за националната отбранителна политика на Франция би следвало да се разглеждат в светлината на този по-мащабен контекст, определящ приоритетите на бъдещето на страната. През 90-те години френската стратегия и военните действия изглеждат доста внушителни. Като осъзнава и заявява на глас съмненията си в надеждността на американската стратегическа защита, Франция се снабдява със собствена „триада“ от системи носители в случай на нападение от страна на СССР. Запазвайки контрола върху всеки аспект на своята ядрена отбрана – от производството до програмирането за нанасяне на удара в избраната цел, и твърдейки, че всички френски ракети ще бъдат изстрелвани към Русия, ако ядрените средства за възпиране се окажат неефективни, Париж смята, че притежава по-ефикасни начини, за да упражнява натиск върху Кремъл. В същото време той поддържа една от най-големите сухопътни армии и е разположил значителни военни части в Югоизточна Германия, като в същото време е поел задължението да ѝ окаже и помощ. Тъй като не участва в командната структура на НАТО, което му позволява да издига „независим европейски“ глас по стратегически въпроси, Париж не се е отрекъл от необходимостта да укрепи Централния фронт в случай на съветско нападение. Французите играят и извъневропейска роля чрез спорадичните си военни интервенции в чужбина. Присъствието на френски войскови части и военни съветници в страните от Третия свят е възможност за оказване на влияние или осигуряване на военни доставки, алтернативни на тези от СССР или САЩ. И ако тези действия дразнят Вашингтон, а френските ядрени опити в южната част на Тихия океан с право гневят страните от този регион, Москва от своя страна едва ли остава безразлична към многообразните и не винаги предсказуеми прояви на галската независимост. Освен това, тъй като и левицата, и десницата във Франция поддържат идеята, че родината им трябва да играе съществена роля в международните отношения, френските претенции и действия за постигането на тази цел не предизвикват вътрешна критика, което би било естествено за всяка друга европейска страна. Затова външните наблюдатели, а естествено и самите французи мислят, че тяхната политика е разумна, решителна, реалистична и пр.

Политиката на Франция предизвиква много проблеми, както започват открито да признават някои френски коментатори[111]. Тя ще накара онези, които не са забравили историята, да си спомнят за пропастта, разделила теорията от практиката във френската отбранителна стратегия в навечерието на 1914 и на 1939 г. Първо, твърдението, че „независимостта“ се поддържа от чадъра на американската отбранителна система и от гаранции, конвенционални и ядрени, за Западна Европа, не е лишено от основания. Голистката политика на утвърждаване е възможна, подчертава Раймон Арон, тъй като за пръв път през този век Франция не е на предна линия[112]. Но ако тази сигурност се стопи? Ако бъде установено, че американската система за възпиране е ненадеждна? Ако САЩ започнат постепенно и системно да изтеглят войските, танковете и самолетите си от Европа? При известни обстоятелства тези действия биха били приветствани. Но не и в момента, както признават и самите французи, когато Москва създава нови огромни ядрени *и* базирани в Европа конвенционални сили и здраво държи под контрола си своите източни сателити, предлагайки същевременно „мирни инициативи“, сигурно за да отклони вниманието на западногерманската общественост от НАТО и да я направи съпричастна на идеята за неутралитет. Много от признаците на онова, което се нарича „новият атлантизъм на Франция“[113] – по-строг тон в отношенията със СССР, критичност към тенденциите за неутралитет, проявяващи се сред германските социалдемократи, френско-германското споразумение за разполагането на части за бързо реагиране в Германия, по-тесните връзки с НАТО[114], са очевидна последица от тревогите на Франция за бъдещето ѝ. Докато Москва не промени политиката си, Париж трябва да се опасява, че СССР може да влезе *в* Западна Европа, когато или дори преди САЩ *да са излезли оттам*.

В действителност, какво би могла да направи Франция, ако заплахата приеме *по-конкретен* израз? Тя би могла, естествено, да увеличи още повече конвенционалните си сили, като създаде френско-германска армия, достатъчно мощна, за да задържи руското нападение, дори и при съкращаване или изтегляне на разположените в Европа американски части. Според личности като Хелмут Шмит[115] това е не само логичното продължение на съглашението Париж–Бон, но и на международните тенденции (т.е. на отслабването на американските възможности). Осъществяването на подобна схема предполага всевъзможни политически и организационни затруднения: спънки от страна на едно бъдещо германско правителство с ляв уклон, проблеми с командването, езика и разполагането на войските и не на последно място деликатния въпрос за френските тактически ядрени оръжия[116]. Подобна стратегия неминуемо ще се сблъска с едно непреодолимо препятствие – липсата на пари. Франция по това време изразходва 4,2 % от своя брутен национален продукт за отбрана (при 7,4 % за САЩ и 5,5 % за Англия). С оглед на деликатното състояние на френската икономика този процент не може да бъде увеличен съществено. Зависимостта на Франция от развитието на атомното оръжие се определя от това, че нейните ядрени стратегически сили поглъщат около 30 % от бюджетните военни средства, т.е. много повече, отколкото в другите страни. Това, което остава, не е достатъчно за бойните танкове AMX, за модерните летателни апарати, за новите ядрени самолетоносачи, за „умните“ бойни оръжия и др. Макар че е възможно въоръжените сили на Франция да бъдат увеличени, те едва ли ще достигнат необходимото равнище[117]. Затова подобно на англичаните французите стоят пред нелекия избор или да премахнат изцяло някои системи оръжия, или да наложат мерки за намаляване на разходите за всички от тях.

Тревожни са и съмненията, изразявани във връзка със системите за ядрено възпиране, както по отношение на техническото им равнище, така и на тяхното стратегическо ниво. Части от триадата френски ядрени оръжия – базираните на земя ракети и особено самолетите, страдат от морална остарялост. Даже ако бъдат модернизирани и актуализирани, което е много скъпо, те не могат да се изравнят с най-модерните оръжия от този вид[118]. Проблемът би станал особено остър, ако в технологията на американската Инициатива за стратегическа отбрана настъпи значителен пробив и ако руснаците от своя страна разработят много по-голяма военна система с балистични ракети. Няма нищо по-смущаващо от това, смятат французите, двете свръхсили да увеличават своята потенциална неуязвимост, излагайки Европа на опасност. Като контрамярка Франция създава система от балистични ракети с подводно базиране, но основният проблем остава – модерните технологии могат да превърнат съществуващото въоръжение в непотребно, предизвиквайки същевременно увеличение на разходите, нужни за подмяната му. Така или иначе французите са се хванали в същия капан на доверието, в който са попаднали и всички останали ядрени сили. Ако Париж смята, че заради нарушаването на германската граница САЩ едва ли ще поемат риска на положение, налагащо размяна на ядрени удари със СССР, ще удържи ли обещанието си той да „пристъпи към ядрени действия“ от името на Федералната република? (Западногерманците едва ли вярват на тези обещания.) Даже и спазването на голистката традиция за защита на „свещена“ Франция чрез изстрелване на целия запас от ракети към СССР ще зависи от недоказаните предположения, че френският народ ще предпочете да бъде заличен от земята, а не победен с конвенционални средства. „Да отрежем крака на руската мечка“ звучи примамливо на думи, но само ако забравим, че дори останала без крак, мечката ще те разкъса, т.е. че самата руска противоракетна отбрана не ще допусне големи поражения. Официалната френска стратегия за ядрена отбрана скоро няма да се промени, ако изобщо бъде изменяна. Струва си да се замислим обаче, доколко реалистична ще е тя, ако равновесието между Изтока и Запада се наруши и ако силите на САЩ отслабнат[119].

Проблемът на Франция е, че нейните скромни национални ресурси пораждат множество усложнения. С оглед на демографските и структурно-икономическите тенденции изразходването на голям дял от националния доход за социално осигуряване ще продължи, а може и да се увеличи. Скоро на земеделския сектор ще бъдат потребни големи средства. В същото време модернизацията на въоръжените сили изисква значителни суми. Тези нужди трябва да се балансират с неотложната необходимост от инвестиции в областта на развойната дейност и осъвременяването на промишлените производства. Ако не намери начин да осигури приходи за последните цели, Франция ще рискува бъдещата си отбрана, общественото осигуряване и всичко останало. Дилемата не засяга единствено тази държава, макар че само французите пледират за ясна европейска позиция по въпросите на международната икономика и отбрана и най-ясно изразяват тревогите на Европа. По тази причина Париж винаги застава начело на новите инициативи – за задълбочаване на френско-германските връзки, за производство на европейските самолети „Еърбъс“ и на спътници и др. Много от проектите се посрещат скептично от съседите на Франция, които не вярват, че галите обичат бюрократичното планиране и престижните начинания, или с подозрението, че лъвският пай от проектите с европейско значение ще бъде възложен на френски фирми. Все пак някои начинания вече са доказали достойнства си или са на път да го сторят.

Проблемите на Европа, естествено, са повече от разгледаните дотук. Те включват застаряването на населението и промишлеността, етническото недоволство в градовете във вътрешността на континента, пропастта между богатия Север и бедния Юг, политико-езиковите напрежения в Белгия, Ълстър и Испания. Песимистично настроените наблюдатели често напомнят възможността за „финландизация “ на някои европейски държави – Дания, Западна Германия, които впоследствие ще станат зависими от Москва. Тъй като такова развитие би било възможно само при силен ляв уклон на споменатите държави, трудно е да се съди доколко вероятно е то. Ако разглеждаме Европа в условията от 90-те години на XX в. като регион, представляван главно от страните, членки на ЕИО, най-важните въпроси, които има да решава тя като военно-политическа единица в глобалната система, са тези, на които се спряхме в настоящата глава: как да разработи обща отбранителна политика за XXI в., така че да бъде жизнеспособна, даже и ако той се окаже век на съществени промени в международното равновесие на силите, и как да запази конкурентоспособността си при предизвикателствата на новите технологии и новите конкуренти. Що се отнася до останалите четири региона и общества, разгледани в тази глава, можем да предположим, че след време тяхното положение ще бъде променено: че Япония и Китай ще укрепят световните си позиции, а СССР и САЩ ще подронят устоите си. Европа обаче остава загадка. Ако Европейската общност наистина се окаже в състояние да работи като едно цяло, континентът ще постигне по-добро положение в света във военно и икономическо отношение. Ако тя не успее да заработи по този начин, което е по-вероятно с оглед на човешката природа, нейният относителен упадък ще продължи.

Съветският съюз и неговите „противоречия“

Думата „противоречие“ в марксистката терминология е много специфична и се отнася до вътрешните борби, които (както се твърди) са присъщи по начало за капиталистическата система на производство и които неминуемо ще доведат до нейната гибел[120]. Ето защо може да прозвучи преднамерено иронично, ако използваме същия израз, за да опишем положението, в което през 80-те и началото на 90-те години на XX в. се намира Съветският съюз, първата комунистическа държава в света. Както ще обясним по-нататък, в много от най-критичните сфери се разкрива все по-широк разрив между целите на съветската държава и методите, които тя използва, за да ги постигне. Тя прокламира необходимостта да се развиват селскостопанското и индустриалното производство, а същевременно възпрепятства тази възможност чрез колективизацията и нескопосаното си планиране. Подчертава огромното значение на световния мир, а със собствената си огромна военна машина и с помощта за „революционните“ държави (заедно с революционното си наследство) спомага за усилване на международното напрежение. Изисква абсолютна защита на обширните си граници, а не зачита мерките за безопасност на съседите си и все повече подкопава отношенията си със страните от Западна и Източна Европа, с народите от Близкия изток, с Китай и Япония, което от своя страна кара руснаците да се чувстват „обградени“ и по-малко защитени. Философията ѝ подкрепя съществуващия процес на диалектични промени в световните отношения, стимулирани от технологията и новите средства за производство, и естествено води до всякакъв вид политически и социални трансформации; от друга страна, автократските ѝ и бюрократични навици, привилегиите, с които обгражда своя елит, ограниченията върху обмена на информация и липсата на лична инициатива я правят ужасно непригодна да се справи с напора на едно бъдеще на всеобхватните високи технологии, които вече се налагат в Япония и Калифорния. Най-важният фактор тук е, че партийните лидери често повтарят как СССР никога вече няма да приеме позицията на по-слабия във военно отношение и непрекъснато пришпорват нацията да увеличава производството, но същевременно трудно съчетават тези две цели; те не могат да ограничават типично руската традиция за насочване на твърде голяма част от националната жива сила към войската, а това се отразява тежко върху баланса в търговско отношение. Може би съществува и друг начин да се формулират тези проблеми, но съвсем не ни изглежда несполучливо, ако ги назовем с термина „противоречия“.

Придавайки му смисъла от марксистката доктрина за *материалната* основа на съществуването, още по-голяма ирония на съдбата е, че основните трудности, които среща СССР през 80-те и началото на 90-те години, се намират в икономическата му субструктура. Изводите, до които са стигнали западните специалисти, да не говорим за все по-откритите признания на самите съветски лидери, несъмнено сочат, че това е истината. Би било любопитно да си представим как би се чувствал Хрушчов, който през 50-те години категорично прогнозира, че СССР ще надмине Съединените щати по икономически показатели и ще „погребе“ капитализма, ако чуеше следните признания, направени на XXVII конгрес на Комунистическата партия през 1986 г.

„Трудностите започнаха да се натрупват в икономиката през 70-те години и темповете на икономически растеж видимо спаднаха. В резултат на това не успяхме да постигнем и най-ниските показатели за икономическо развитие на деветия и десетия петгодишен план, заложени в програмата на Комунистическата партия. Специалната социална програма, предвидена за този период, също не е изпълнена. Вследствие на това се получи забавяне в изграждането на материалната основа на науката и образованието, здравеопазването, културата и битовите услуги.

Макар че напоследък се полагат големи усилия, ситуацията не е изцяло поправена. Има сериозно изоставане в инженерното дело, в петролната и въгледобивната промишленост, в електропроизводството, при добиването на метали и химикали. Не успяхме да постигнем и основните показатели за ефективност и повишаване на жизнения стандарт.

Разрешаването на проблемите ни ще дойде от ускоряване на социалноикономическото развитие на страната, моментално и дългосрочно, икономическо и социално, политическо и идеологическо, вътрешно и външно“[121].

Тук би трябвало да отбележим, че последното изявление може да бъде направено от *което да е* правителство по света, а също че самото признаване на икономическите проблеми не дава гаранция, че те ще бъдат разрешени.

Най-критичната сфера в икономиката през цялата история на Съветския съюз е селското стопанство. Това звучи направо изумително, като си спомним, че само преди век и половина Русия е една от големите износителки на зърно в света. И все пак откъм началото на 70-те години на XX в. държавата е принудена да внася по 10 млн. тона пшеница и царевица годишно. Ако световните тенденции в производството на хранителни продукти продължат така, Русия (и някои други социалистически икономики в Източна Европа) ще дели с някои африкански страни и Близкия изток съмнителната чест да бъде единствената държава, която от *износител* на хранителни продукти се превръща в тотален *вносител*[122]. В случая с Русия нелепата стагнация в селскостопанското производство не се дължи на липсата на усилия или внимание; от смъртта на Сталин до 90-те години всеки съветски лидер е наблягал на увеличението в производството на хранителни продукти, за да се посрещнат нуждите на потребителите и да се изпълни обещаното покачване в руския стандарт на живот. Би било грешка да приемем, че изобщо не е имало подобно покачване – средният руснак определено вече живее по-добре, отколкото през 1953 г., когато положението му е било направо бедствено. Депресиращото обаче е, че след няколкото десетилетия, в които започва да се приближава към Запада, стандартът му на живот отново пада – независимо от всички средства, които държавата насочва към селското стопанство, поглъщащо почти 30 % от общите инвестиции (срещу 5 % в САЩ) и използващо над 20 % от работната сила (срещу 3 % в САЩ). Само и само да поддържа стандарта на живот, Съветският съюз е принуден да инвестира около 78 милиарда щатски долара в селското стопанство всяка година *и освен това* да субсидира цените на продуктите с още 50 милиарда щатски долара, макар че „все повече и повече се отдалечава от образа на някогашния износител“[123] и че трябва непрекъснато да хвърля милиарди твърда валута, за да внася зърно и месо, компенсирайки с тях недостига си от селскостопанска продукция.

Вярно е, че има и някои природни предпоставки за нестабилността на съветското селско стопанство, поради което производителността му е около една седма от тази на американското фермерство. Макар че СССР често се възприема като аналогичен на Съединените щати в географско отношение – и двете държави обхващат по цял континент на широчина и се намират в Северното полукълбо, – той всъщност е разположен доста по̀ на север: Украйна е на географската ширина на Южна Канада. Това затруднява отглеждането на царевица, а дори и съветските житни полета имат много по-сурова зима и са подложени доста по-често на засушавания, отколкото щати като Канзас и Оклахома. Четирите години от 1979 до 1982 са особено лоши в това отношение и поставят правителството в толкова неловко положение, че то престава да дава данни за селскостопанското производство (макар че вносът на средно 35 млн. тона зърно на година спасява положението!). Дори „добрата“ 1983 г. не може да задоволи вътрешните нужди, а после следва още една бедствена година на студове и суши[124]. При това всички опити да се увеличи производството, като се разширят засетите с пшеница площи с „неразораните целини“, са съпроводени неотменно от мраз на север и безводие на юг.

Въпреки това никой от страничните наблюдатели не вярва, че единствено климатът е причина за кризата в съветското селскостопанско производство[125]. Много по-сериозните проблеми са причинени от „социализирането“ на селското стопанство. За да е задоволено населението, цените на хранителните продукти се поддържат изкуствено ниски чрез субсидии, така че „килограм месо, което струва на държавата 4 долара, за да се произведе, се продава за 80 цента“[126]. Това води например дотам, че за селяните е по-евтино да купуват хляб и картофи и с тях да хранят животните си, отколкото да използват необработено зърно. Огромните държавни инвестиции в селското стопанство се хвърлят по широкомащабни проекти (язовири, дренажи), а не в отделни стопанства или модерни трактори, които биха послужили на обикновения селянин. Решенията, свързани със засяването, инвестирането и т.н., се взимат не от тези, които работят на полето, а от управленски кадри и бюрократи. Забраната за отделния селянин да поеме отговорност и инициатива е може би най-сериозната причина за разочароващите реколти, хроничната неефективност и огромното прахосване, макар че последното очевидно се влияе и от лошите условия за складиране и липсата на целогодишно проходими пътища. Това води до „загуба на около 20 % от реколтата на зърното, плодовете и зеленчуците и на приблизително 50 % от картофената реколта поради лошо складиране, транспортиране и разпределение“[127]. Какво би могло да се направи, ако системата се промени из основи – т.е. да се извърши цялостна промяна в посока, обратна на колективизацията, и към индивидуалните, ръководени от селянина собственик ферми, – се демонстрира от факта, че съществуващите частни парцели произвеждат около 25 % от общата реколта на Съветския съюз, а те заемат само 4 % от обработваемата земя на страната[128].

Каквито и възгласи за „реформи“ да се чуват от висините, по всичко личи, че Съветският съюз няма намерение да последва всеобхватните селскостопански промени, извършени от г-н Дън, и да се приближи до степента на „либерализация“ в Китай (вж. по-горе), макар че производството в Русия очевидно спада далеч под границите на нейния авантюристично настроен съсед[129].

Кремъл надали ще обясни открито защо предпочита сегашната система на колективизирано селско стопанство, независимо от нейната доказана неефективност, но въпреки това явно се очертават две причини за неговата твърда политика. Първата е, че прекаленото увеличение на частните парцели, създаването на многобройни частни пазари и вдигането на цените, изплащани за селскостопанската продукция, значително ще повишат участието на селячеството в образуването на националния доход. Това ще ограничи ненадеждното градско население и може би инвестициите в индустриалното производство. С други думи, то ще означава триумф за политиката на Бухарин (която фаворизира селскостопанската инициатива) и смърт за сталинистките предразсъдъци[130]. Втората е, че властта на бюрокрацията и управленските кадри, които ръководят съветското селско стопанство, ще намалее и това ще се отрази върху всички други сфери, където се решават проблемите. Със сигурност са верни твърденията, че „индивидуалните стопани, които взимат всекидневно решения в зависимост от получаваните от пазара сигнали, промените във времето и състоянието на реколтата си, притежават знания, които далеч надвишават тези на централизираната бюрокрация, колкото и добре да е разпределена и компетентно подбрана“[131]. В такъв случай какво може да е бъдещето на „централизираната бюрокрация“? Ако приемем, че между „социализма и националния дефицит на хранителни продукти“[132] съществуват подобни постоянни и нелепи взаимоотношения, то те едва ли биха убягнали от вниманието на Политбюро. Но сигурно от тяхна гледна точка би било по-добре и безспорно по-сигурно да се поддържа „социалистическо“ (т.е. колективизирано) селско стопанство, дори това да означава увеличен внос на храни, отколкото да се признае непригодността на комунистическата система и да се загуби установеният контрол върху такъв обширен сектор от общественото стопанство.

ДИАГРАМА 3
Производство на зърно в СССР и Китай, 1950–1984 г.

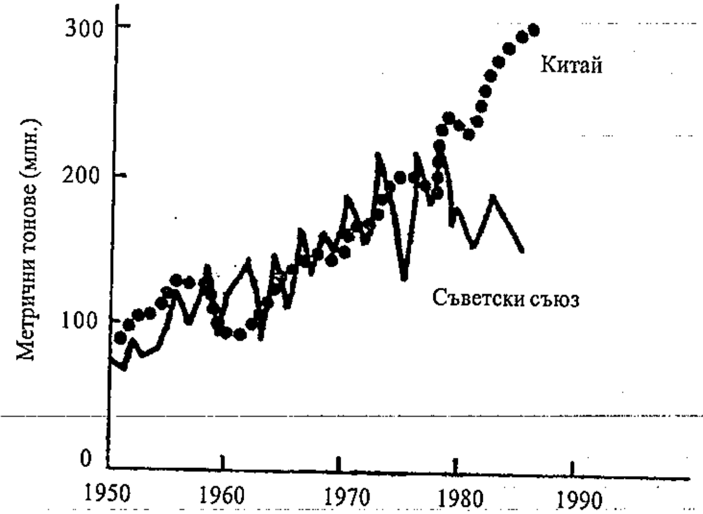

Източник. *Министерство на селското стопанство/САЩ.*

По същите причини за СССР е трудно да въведе промени в индустриалния сектор. Някои наблюдатели смятат, че това едва ли е необходимо, като се имат предвид забележителните постижения на съветската икономика от 1945 г. насам и фактът, че тя надминава САЩ например по производство на машинни части, стомана, цимент, изкуствени торове, петрол и т.н.[133]. Но все пак има достатъчно признаци, които показват, че съветската индустрия е също в стагнация и че периодът на сравнително лесно разрастване, причинен от поставените много амбициозни цели и подчиняването на огромни средства и работна сила за постигането им, вече завършва. До известна степен това се дължи на увеличаващия се недостиг на работна ръка и енергия, които обсъждаме отделно по-долу. Не по-малко важни обаче са непрекъснатите доказателства, че производството страда от излишък на бюрократично планиране, че е твърде силно концентрирано върху тежката промишленост, че не е в състояние да реагира нито на разнообразните нужди на консуматора, нито на необходимостта асортиментът да се променя според изискванията на пазара. Да се произвеждат огромни количества цимент не винаги е положително явление, ако големите инвестиции в производството са били взети от някой по-нуждаещ се отрасъл; ако самият процес на производство на цимент изразходва прекалено много енергия; ако крайният продукт трябва да бъде транспортиран на дълги разстояния в страната, като по този начин натоварва още повече и без това претрупаната железопътна мрежа; ако и самият цимент трябва да бъде разпределян между хилядите строителни проекти, които съветските планови служби са започнали, но не са успели да осъществят[134]. Същата забележка можем да отправим и към огромната съветска стоманена индустрия, чийто продукт в поголямата си част, изглежда, отива на вятъра, карайки някои научни работници да се чудят на „парадокса на индустриалното изобилие сред всеобщата беднотия на потребителите“[135]. Има, разбира се, и ефективни сектори в съветската индустрия (обикновено свързани с отбраната), които могат да управляват огромни средства, за да се съревновават със Запада, но недостатък на системата като цяло е, че се набляга върху производството без особено безпокойство за пазарните цени и потребителското търсене. И тъй като съветските заводи не могат да спрат производството си, както тези на Запад, липсва им също стимул да произвеждат ефективно. Колкото и различни прийоми да използват за подпомагане на индустриалния растеж, трудно е да повярваме, че те биха предизвикали сериозен прелом, при положение че съществуващата система на „планирана икономика“ продължава да действа.

Макар че настоящото ниво на производствена ефективност е на долната граница на търпимостта (или, съдейки по суровия тон на правителството, все по-нетърпимо), системата би пострадала много повече от три други фактора, които я подкопават. Първият се отнася до енергийните източници. Все по-очевидно става, че огромното разрастване на съветското индустриално производство след 40-те години е зависело почти изцяло от обилните запаси на въглища, петрол и природен газ, като почти изцяло се пренебрегва факторът цена. Вследствие на това „прахосването на стомана“ и „прахосването на енергия“ както в СССР, така и в главните ѝ сателити е направо невероятно в сравнение със Западна Европа. Това е показано в таблица 46.

ТАБЛИЦА 46

Еквивалентно изражение на 1000 щ. д. брутен национален продукт в количества въглища и стомана, използвани за производството му през 1979–1980 г.[136]

	Въглища	Стомана		Въглища	Стомана
СССР	1490	135	Великобритания	820	38
Източна Германия	1356	88	Западна Германия	565	52
Чехословакия	1290	132	Франция	502	42
Унгария	1058	88	Швейцария	371	26

В случая с Русия тези неудачни „вложения“ може да изглеждат допустими, когато енергийните ресурси са били изобилни и (сравнително) леснодостъпни, но ужасяващият факт, че нещата са се променили, е налице. Може би известната прогноза на СиАйЕй от 1977 г., че съветското производство на петрол скоро ще премине своя връх и бързо ще западне, е била прибързана, но въпросното производство наистина слабо спада през 1984 и 1985 г. за първи път от Втората световна война насам[137]. Още по-тревожен е фактът, че останалите петролни залежи – и на природен газ – се намират на много по-голяма дълбочина или пък в райони като Западен Сибир, които са потънали във вечни ледове. През последното десетилетие, както признава в докладите си от 1985 г. Горбачов, стойността на един допълнително изваден тон съветски петрол се е покачила със 70 % и този проблем продължава да се задълбочава[138]. До голяма степен оттук идва и твърдото намерение на Русия да изгради възможно най-бързо източници за ядрена енергия, като по този начин удвои производството на електричество (от 10 % на 20 %) до 1990 г. Още е твърде рано да се разбере до каква степен тези планове ще бъдат повлияни от бедствието в Чернобил – четирите реактора там са произвеждали една седма от общото количество руско електричество, получено от ядрено гориво, тъй че затварянето им причинява увеличено използване на други енергийни залежи, – но е очевидно, че то ще увеличи цените (поради допълнителните мерки за безопасност) и ще намали скоростта на планираното развитие в индустрията[139]. И накрая, съществува и неудобството, че енергийният сектор вече поглъща толкова много капитали – около 30 % от всички индустриални инвестиции, – и това количество при всички положения ще се повиши рязко. Трудно ни е да повярваме на последните доклади, че „едно обикновено продължение на последните тенденции за инвестиране в петролната, въгледобивната и електрическата промишленост, съчетано със заплануваните по-големи инвестиции в добива на природен газ, ще съставляват практически цялото налично увеличение в капиталните средства за съветската индустрия в периода 1981–1985 г.“[140]. само защото усложненията в другите сектори са твърде сериозни. За цялостната система е ясно: дори само за да се поддържа скромен ръст на производството, енергийният сектор би изисквал увеличен брутен национален продукт[141].

Не по-малко проблематично, от гледна точка на съветското ръководство, е предизвикателството, заложено във високотехнологичните сфери на роботиката, свръхкомпютрите, лазерите, оптиката, телекомуникациите и т.н., където има опасност Съветският съюз много да изостане от Запада. В по-тесния, чисто военен смисъл, съществува заплахата, че „умните“ бойни оръжия и модерни системи за откриване биха могли да неутрализират *качествените* преимущества на Русия във военните машини. Така свръхкомпютрите биха разшифровали руските кодове, за да откриват подводници под повърхността на океаните, да се справят с бързопроменящата се обстановка на бойното поле и – последно, но не маловажно – да защитават американските атомни бази (както е заложено в програмата на президента Рейгън „Звездни войни“); докато прецизните радари, лазери и технологии за насочващ контрол биха позволили на западните самолети и артилерийски/ракетни сили да намерят и да унищожат вражеските самолети и танкове – така както Израел често прави със сирийските (съветско оборудване) оръжейни системи. Дори само за да следва тези напреднали технологии, Съветският съюз трябва да насочва все повече средства към научния и инженерния сектор, свързан с отбраната[142].

В граждански аспект проблемът е още по-сериозен. При дадените ограничения откъм класически фактори като работна сила и капитални инвестиции високите технологии с право се смятат за жизнено важни за увеличаване ръста на производство. Нека дадем само един пример – широкомащабната употреба на компютри би могла да намали значително загубите при откриването, производството и разпределението на енергийни ресурси. Но въвеждането на тази нова технология предполага не само сериозни инвестиции (взети откъде?), но е и предизвикателство към силно засекретената, бюрократична и централизирана съветска система. Компютрите, микропроцесорите, телекомуникациите са интензивно-напредничави индустрии, затова могат да бъдат използвани от общество, което разполага с технологично обучено население, което получава стимули да експериментира свободно и да обменя нови идеи и хипотези във възможно най-широки граници. Това се осъществява чудесно в Калифорния и Япония, но заплашва да разхлаби руския държавен монопол върху информацията. Щом дори и в началото на 90-те години на XX в. на елитните съветски учени и мислители е забранено да използват персонално копирни машини (отделите с размножителна техника се обслужват от агенти на КГБ), трудно е да си представим как би се придвижила страната напред към широката употреба на микропроцесори, компютърни системи, електронна поща и др., без да се разстроят чувствително полицейският контрол и цензурата[143]. Следователно, както и в селското стопанство, желанието на режима да осъществи „модернизация“ и да осигури допълнителни средства и работна ръка се възпира от икономическа субструктура и политическа идеология, които са основни пречки за промяната.

В сравнение с това все по-засилващата се зависимост на страната от вносни технологии и машини – независимо дали са внесени легално като стоки, или са били откраднати от Запада – представлява по-маловажен проблем. Степента на разрастване на индустриалния и научен шпионаж (за военни или търговски цели) очевидно не може да бъде определена, но сякаш е още една индикация, че Русия се притеснява от изоставането си[144]. Редовната търговия – внос на западни технологии (а също и стоки, произведени в Източна Европа) срещу износ на руски суровини – е традиционният начин, по който страната се мъчи да „запълни дупката“; това се правеше в периода 1890–1914 г. и после отново през 20-те години на XX в. В този смисъл единствената промяна е в по-модерното естество на продукта: машини за петролни сондажи, валцована стомана, тръби, компютри, машинни инсталации, съоръжения за химическата промишленост и производството на пластмаси и др. Това, което трябва повече да притеснява съветските планови органи, са все по-очевидните доказателства, че вносната технология се инсталира много по-бавно и се използва много по-малко ефективно, отколкото на Запад[145]. Другият проблем е липсата на твърда валута за закупуването на подобна технология. Обичайно е този проблем да се заобикаля, като се внасят производствени стоки от братските страни, членки на СИВ (което не изисква твърда валута), но техните продукти все повече изостават от западното производство, макар че все още са в употреба, за да се избегне срива в икономиките на източноевропейските страни[146]. До момента Русия обикновено е заплащала по-голямата част от западния внос чрез бартерни сделки или директни продажби на излишъка от петрол, но перспективите ѝ (и тези на Източна Европа) вероятно ще се ограничат поради нестабилните цени на петрола, нарастването на собственото ѝ потребление на енергия и промените в общите тенденции в търговията със суровини, настъпили с усложняването на производствените процеси[147]. От друга страна, със спадането на приходите от петрол и други суровини (може би с изключение на природния газ) цените на голям брой вносни стоки остават високи – и всичко това вероятно намалява сумите, предназначени за инвестиции.

Третата основна причина за безпокойство по отношение бъдещото икономическо развитие на Русия е в демографските фактори. Тук ситуацията е толкова мрачна, че неотдавна един учен започва статията си „Населението и работната сила“ със следното директно изявление: „Каквато и тенденция да вземем, независимо дали е краткосрочна или дългосрочна, перспективите за разрастването на населението и работната ръка в Съветския съюз до края на века са доста мрачни. От спада в раждаемостта до невероятното увеличение на смъртността над каквито и да е предходни предвиждания, от намаляването на броя на новопостъпилите в редовете на работната армия, съчетано с неравномерното регионално разпределение до относителното остаряване на населението – в никоя насока не можем да кажем, че пред съветското правителство се разкриват големи надежди“[148].

Всички тези елементи са сериозни и си въздействат взаимно. Най-шокиращата тенденция е стабилният спад в раждаемостта и голямата детска смъртност след 70-те години на XX в. или може би дори и от по-рано. Поради бавната ерозия на болничната система и здравеопазването, ниския стандарт на санитарна и обществена хигиена и фантастичното разпространение на алкохолизма смъртността в Съветския съюз се е увеличила, особено сред мъжете в работна възраст. „Днес съветският мъж може да очаква да живее средно само шейсетина години, около шест години по-малко, отколкото през средата на 60-те години“[149]. Еднакво шокиращо е покачването на детската смъртност – единствената индустриализирана страна, в която се случва това – до такава степен, че тя е вече относително три пъти по-голяма, отколкото в САЩ, независимо от огромното количество лекари в Съветския съюз. И макар че руското население умира по-бързо отпреди, раждаемостта му спада рязко. Поради урбанизацията (евентуално) и по-широкото присъствие на жените в работния сектор, поради лошите условия на живот и други отрицателни фактори относителната степен на раждаемостта прогресивно спада особено сред *руското* население на страната. Вследствие на горните причини руското население от мъжки пол почти не нараства.

Изброените данни създават доста безпокойство на съветските лидери в началото на 90-те години и очевидно стоят зад опитите им да насърчават създаването на по-големи семейства, зад строгата кампания срещу алкохолизма и опитите да убеждават по-възрастните работници да остават в заводите. Страната очевидно се нуждае от по-големи средства за здравеопазване и социално осигуряване, особено след като процентът на възрастното население се увеличава: в това отношение Съветският съюз не се отличава от останалите индустриални страни (освен по увеличения ръст на смъртността), но то отново поставя въпроса за приоритетите. На второ място стои въпросът със съветската индустрия и въоръжените сили, като се има предвид драстичният спад в нарастването на работната сила: според предвижданията в периода 1980–1990 г. нейният контингент ще разчита на увеличение от „само 5 990 000 души, докато за предходния десетгодишен период предвижданото увеличение е от 24 217 000 души“[150]. Оставяйки военните проблеми за по-късно, този показател ни напомня отново, че нарастването на руския индустриален продукт от 50-те до 70-те години до голяма степен се дължи по-скоро на увеличението на работната сила, отколкото на повишаването на ефективността; но отсега нататък икономическото развитие не може вече да се надява на една бързоувеличаваща се работна сила в производствения процес. До значителна степен, разбира се, този проблем би могъл да се превъзмогне, ако от селското стопанство се пренасочат повече здрави и силни мъже; но лошото е, че вече огромен брой младежи в областите със славянско население се напуснали малките селища и са се преселили в градовете, докато излишъкът от селяни, съществуващ в неславянските републики, е почти необразован, често едва говори руски, тъй че за неговото производствено обучение биха били необходими огромно количество инвестиции. Така стигаме до последния фактор, който тормози плановите органи в Москва: фактът, че скоростта на възпроизводство в централноазиатските републики, като Узбекистан например, е три пъти по-висока, отколкото сред славянските и балтийските народи, и това в дългосрочен план ще доведе до сериозни промени в състава на населението. Като следствие делът на руското население се очаква да спадне от 52 % през 1980 г. до само 48 % през 2000 година[151]. За първи път в историята на СССР руснаците няма да бъдат мнозинство.

Този каталог от трудности може би изглежда прекалено мрачен за някои коментатори. Производството за военни цели в СССР често е доста впечатляващо и получава непрекъснати стимули за усъвършенстване поради самата динамична военна надпревара[152]. Както отбелязва един историк (вероятно писал през 1981 г.)[153], картината не е изцяло отрицателна, особено ако се погледне през призмата на съветските икономически постижения след 1955 г. Пък и известна е тенденцията на западните наблюдатели да преувеличават силата на Русия за един период и слабостите ѝ в друг. Но независимо колко е напреднал СССР от времето на Ленин насам, неприятните факти сочат, че той не е настигнал Запада и че в действителност разликата в стандарта на живот се задълбочава през последните години от управлението на Брежнев; че независимо от мерките за повишаване на продукцията на глава от населението и производителността на труда, Япония и други азиатски страни го надминават, и че спадането на ръста на развитие, относителното остаряване на населението и проблемите с климата, енергийните ресурси и селското стопанство хвърлят тъмна сянка върху изявленията и увещанията на съветските лидери.

Точно в този контекст би трябвало да се разбира вярата на Горбачов, че „ускоряването на социално-икономическото развитие на страната е ключът към всички проблеми“. Освен трудностите от природен характер (арктически студове и др.) съществуват две основни *политически* пречки за „скока напред“ в сравнение с китайския модел. Първата е, че партийни водачи, бюрократи и други членове на елита са се окопали и използват огромни привилегии (в зависимост от ранга), които ги предпазват от всички трудности на всекидневния живот в Съветския съюз, и че те монополизират властта и влиянието. Да се децентрализират плановата и ценовата система, да се освободят селяните от общинския контрол, да се позволи на ръководителите на заводи по-голяма свобода на действие, да се предложат стимули за лична инициатива, а не за партийна лоялност, да се закрият старомодните производства, да се отказва приемането на нискокачествена продукция и да се въведе много по-свободно разпространение на информацията – всичко това властимащите биха приели като заплаха за собствената си позиция. Убеждението, по-гъвкавото планиране, усилените инвестиции в този или онзи сектор, дисциплинарните мерки против алкохолизма или корумпираните ръководители са едно нещо, но всички предложени промени, както подчертават съветските партийни лидери, трябва да се извършват „в рамките на научния социализъм“ и без „преминаване към пазарна икономика или частна инициатива“[154]. По мнението на наблюдател, посетил страната в началото на 90-те години, „Съветският съюз се нуждае от недостатъците си, за да остане Съветски“[155]. Ако е така, то всичките напъни на г-н Горбачов да извърши „основно преобразуване“ на системата едва ли ще се отразят върху дългосрочните перспективи за развитието на страната.

Втората политическа пречка е в значителния дял от брутния национален продукт, посветен на отбраната на СССР. Кой е най-добрият начин да се изчислят общите цифри и по какъв начин са съизмерими те с военните разходи на западните страни – това е въпросът, който занимава много анализатори. Съобщението на ЦРУ през 1975 г., че цените на съветските оръжия в рубли са два пъти по-високи от предварително изчислените и че Русия вероятно изразходва 11–13 % от брутния си национален продукт за отбрана вместо обявените 6–8 %, води до всякакъв род недомислици и интерпретации[156]. Но точните цифри (които нищо чудно да са тайна и за самите планови органи на СССР) не са толкова важни, колкото фактът, че макар нарастването на разходите по въоръжаването да намалява след 1976 г., Кремъл изглежда е насочил около два пъти по-голяма част от националния продукт към тази сфера, в сравнение със САЩ дори по времето на Рейгън, при политиката на активно въоръжаване. Това от своя страна означава, че съветските въоръжени сили изсмукват огромни количества обучени войници, учени, машини и капитални вложения, които могат да бъдат посветени на цивилната икономика. Но то *не* означава според някои икономически прогнози, че едно значително намаление на военните разходи би довело до бърз и осезаем напредък в развитието на Русия просто поради факта, че трябва да мине доста време, преди, да речем, фабриката за сглобяване на танкове Т-72 да се преоборудва за друго производство[157]. От друга страна, ако надпреварата във въоръжаването с НАТО през останалите години до края на XX в. принуждава Русия да увеличи дела на военните разходи до 14–17 % или дори повече от брутния национален продукт, до 2000 г. все по-голямо количество съоръжения като машинни части и метални конструкции ще отиват във военната промишленост, измествайки дела на инвестиционния капитал, определен за останалото производство. Макар икономистите да вярват, че това ще представлява невероятен проблем за съветските ръководни кадри от висшия ешелон[158], по всичко личи, че военните разходи наистина *ще се увеличават* по-бързо от развитието на брутния национален продукт и ще имат съответния ефект върху благоденствието и потреблението на нацията.

Като всяка друга от големите сили следователно и Съветският съюз трябва да избере накъде да насочи националните си ресурси – към (1) нуждите на военните, в случая – заедно с прерогативите им да осигуряват отбранителни способности; към (2) нарастващия апетит на руското население за потребителски стоки и по-висок стандарт на живот и работни условия, да не говорим за подобрени социални услуги, които да ограничат високата смъртност и заболеваемост; или към (3) нуждите на селското стопанство и индустрията от нови капитални вложения за модернизация на икономиката, увеличена производителност, поддържане на ниво с чуждите разработки и в по-дългосрочен аспект – за задоволяване на отбранителните и социалните нужди на страната[159]. Както за другите, така и за СССР това е свързано с труден избор от страна на ръководството, но в случая човек остава с убеждението, че колкото и да са неотложни и големи нуждите на руското потребление и на „модернизиращата се“ икономика, традиционната мания на Москва за военна отбрана на страната означава, че по същество решението е вече взето. Режимът на Горбачов едва ли ще успее да промени нещата, тъй че пушките винаги ще бъдат пред хляба и, ако е нужно, също пред икономическото развитие. Тази, както и други особености, правят Русия фундаментално различна от Япония или Западна Европа, та дори от Китай и САЩ.

Исторически Москва днес следва традициите на династията Романови и на самия Сталин да има военна мощ, равна на (или по възможност по-голяма от) тази на другите Велики сили. Несъмнено в този момент военната сила на СССР е изключително внушителна. Само бихме се заблуждавали, ако се опитваме да даваме някакви реалистични цифри за годишните разходи, понастоящем насочени към отбраната на страната. От една страна, *официалните* данни на Москва са абсурдно ниски и прикриват огромните средства, изразходвани за военни производства, които са поставени под други наименования („наука“, космическа програма, вътрешна безопасност, гражданска отбрана, строителство); от друга страна, изчисленията на Запада за реалните суми се усложняват от изкуствения обменен курс на долар–рубла, от недостатъчното познаване на съветските бюджетни процедури, от трудностите, да речем, в опитите на ЦРУ да поставят „доларова цена“ на някое оръжие руско производство или на разходите за работна сила, а също и от институционалните/идеологическите предразсъдъци. Резултатът е един сбор от „догадки–изчисления“, които могат да се тълкуват, както е удобно[160]. Няма спор обаче, че се осъществява огромна модернизация във всички разклонения на съветските въоръжени сили, както ядрени, така и конвенционални, по море, по суша и по въздух. Ако разгледаме бързото нарастване на руските стратегически ракетни системи на сушата и в морето, хилядите самолети и десетките хиляди бойни танка, необикновеното развитие на наводния и подводния флот, активността на куп специалисти (в областта на въздушните и десантните военни части, химическите бойни действия, разузнавателната и „дезинформационната“ дейност), крайният резултат би бил впечатляващ. Изразходваните за тях средства може и да са били или да не са били толкова големи в действителност, както твърди Пентагонът, но те несъмнено дават на СССР широки военни способности, на които може да съперничи само американската свръхсила. Това *не е* военното село на Потьомкин от XX в., което е готово да се срути при първото по-сериозно изпитание[161].

От друга страна, съветската военна машина има и своите слабости и проблеми и в никакъв случай не би трябвало да се представя като всемогъща сила, в състояние да изпълнява с абсолютна ефективност всички възможни военни операции, които биха хрумнали на Кремъл. Тъй като в тази глава изброихме и дилемите, които стоят пред *останалите* големи сили на Земното кълбо, съвсем основателно ще насочим внимание към огромното количество най-разнообразни проблеми, с които се сблъсква руското военнополитическо ръководство, без обаче да стигаме до заключението, че поради това Съветският съюз едва ли ще „оцелее“ още твърде дълго[162].

Някои от трудностите пред руското военно ръководство в среден или дългосрочен период се основават директно върху икономическите и демографските проблеми на съветската държава, изброени по-горе. Първата е в технологиите. Още от времето на Петър Велики – да повторим още веднъж мнението, изразено в предходните глави на тази книга – Русия винаги се радва на военно преимущество над Запада, когато темпът на развитие на оръжейната технология спада достатъчно, за да позволи стандартизация в оборудването и оттук в бойните единици и тактиката – все едно дали става дума за пехотна колона от XVIII в. или за въоръжена дивизия от средата на XX в. Но винаги, когато спираловидното развитие на оръжейната технология поставя ударението върху качеството, а не върху количеството, предимството на руснаците се стопява. Макар да е очевидно, че Русия наваксва значително преднината на Запада в технологично отношение от царско време насам и военните ѝ се радват на неограничен достъп до научните и производствените ресурси на една държавно управлявана икономика, все пак се забелязват признаци на значително изоставане[163] в голям брой технологични процеси. Един от двата най-явни белега за това е притеснението, с което Съветският съюз много пъти наблюдава как оръжието му губи битката с американското в някои второстепенни сблъсъци в Близкия изток и на други места след 70-те години на XX в. Разбира се, квалификацията на севернокорейските, египетските, сирийските и либийските пилоти и танкови екипажи никога не е била от най-добрите, но дори и да беше, имаме основания да се съмняваме дали биха надделели над американските оръжия от много по-висока техническа класа, над радарните устройства, миниатюризираните системи за направление и т.н. Вероятно затова западните експерти по съветското военно оборудване отчитат непрекъснатите усилия да се повиши качеството[164] и да се произвеждат – няколко години по-късно – „огледални образи“ на американските системи оръжия. Но това съответно въвлича съветските планови органи в същия водовъртеж, който заплашва и западните отбранителни програми: по-усъвършенстваното оборудване води до много по-дълъг производствен период, по-широки програми за поддръжка, по-тежка (обикновено) и значително по-скъпа (винаги) конструкция, както и до намаляване на количеството на продукцията. Тук не се крие успокояваща тенденция за сила, която по традиция разчита на големи количества оръжие, за да изпълнява най-разнообразните си стратегически задачи.

Вторият признак за притеснение у Съветския съюз относно технологичната изостаналост е свързан с т.нар. Инициатива за стратегическа отбрана (ИСО) на администрацията на Рейгън. На този етап изглежда трудно да повярваме, че тя наистина ще направи САЩ абсолютно неуязвими за ядрено нападение (например тя не може да направи нищо срещу нисколетящите ракети „Круз“), но защитата, която може да даде на американските ракетни площадки и въздушни бази, както и допълнителното натоварване на съветския бюджет по отбраната за произвеждане на много повече ракети и ядрени глави, за да надвие американската система чисто и просто с числеността си, едва ли се нравят на Кремъл. Още повече безпокойства вероятно създават високотехнологичните конвенционални бойни оръжия. Един наблюдател коментира: „Отбрана, която осигурява защита срещу 99 % от съветския ядрен арсенал, може да се сметне за недостатъчно добра, като се има предвид разрушителният потенциал на оръжията, които биха оцелели... [Но ако] Съединените щати постигнат технологично надмощие, което да осигури разрушаването на голяма част от съветските конвенционално въоръжени самолети, танкове и кораби, количественото надмощие на Съветския съюз би било по-малко заплашително. Технология, която се смята недостатъчно добра за ИСО, може да бъде идеално приложима за неядрена война“[165].

Това от своя страна принуждава руснаците да инвестират много повече в напредналите технологии на лазерите, оптиката, свръхкомпютрите, системите за направление и навигацията: с други думи, както един руски политик се изразява, ще има „цяла нова надпревара във въоръжаването на много по-високо технологично ниво“[166]. Ако се съди по предупрежденията на маршал Огарков, ръководещ през 1984 г. военната администрация, какви ужасни последствия би имало изоставянето на Русия в областта на технологиите, излиза, че Червената армия съвсем не е убедена в своята победа в подобно съревнование.

От съвсем противоположна посока идва потенциалната демографска опасност за традиционното предимство на Русия в *количествено отношение*, т.е. в човешка сила. Както отбелязахме по-горе, това е резултат от две съществуващи тенденции: общият спад на раждаемостта в Съветския съюз и покачващият се дял на раждаемостта в неруските райони. Ако това води до някои трудности при разпределението на трудовата сила между селското стопанство и индустрията, то е още по-сериозен проблем в перспектива за набирането на военен набор. Не би трябвало да има проблем да се призоват 1,3 млн. до 1,5 млн. новобранци годишно от налично мъжко население 2,1 млн.; но все по-голям е процентът на азиатските младежи от Туркестан, много от които не владеят добре руски език и не притежават елементарна (да не говорим за електронна) компетентност, като понякога са и под силното влияние на исляма. Всички изследвания на етническия състав на съветските въоръжени сили показват, че офицерският корпус, ракетните сили, военновъздушните сили и флотът, както и техническият състав са предимно от славянски произход[167]. Изненадващо, същото се отнася и до дивизиите I категория на Червената армия. Обратно, дивизиите II категория и (най-вече) III категория, както и по-голямата част от обслужващите и транспортните части са попълнени от неславяни, което повдига интересния въпрос за ефективността на тези „следващи“ дивизии в една конвенционална война срещу НАТО, в случай че дивизиите от I категория имат нужда от значителни подкрепления. Да се дефинира този аспект като „реалистичен“ и (великоруски) „националистичен“, както правят много от западните коментатори, е доста по-маловажно в чисто военен смисъл, отколкото фактът, че значителна част от руските човешки ресурси е смятана от главното командване за негодна и неефективна. Сигурно е точна преценката, като се имат предвид докладите за мюсюлманския фундаментализъм, ширещ се из цяла Южна Русия, и объркването на войските, когато, да речем, е трябвало да навлязат в Афганистан.

С други думи, както Австро-Унгарската империя в началото на XX в., или пък *Царистката* империя по същото време – руското ръководство се изправя пред един „национален проблем“[168], непритъпен от идеологията на марксизма. Разбира се, през 90-те години контролните органи като цяло са много по-ефективни от тези, съществуващи преди 1914 г., и трудно бихме могли да преглътнем твърдения от рода на това, че Украйна е „център на недоволството“[169]. Хората с дълга памет още помнят как украинците посрещат германските нашественици през 1941 г., бунтовническите инциденти в Балтийските провинции, войнствените (и успешни) протести на грузинците през 1978 г., когато е направен опит да се въведе руският език като официален наравно с грузинския; преди всичко преминаването на милиони казаци и уйгури през китайско-съветската граница и съществуването на 48 млн. мюсюлмани северно от нестабилната граница с Турция, Иран и Афганистан: тези факти изглежда също тормозят руското ръководство и подсилват чувството му за несигурност. По-точно те създават все повече грижи къде да се разположи значително стопената численo „по-надеждна“ славянска младеж. Дали да бъде изпратена във въоръжените сили, в дивизиите I категория и други престижни служби, макар това да намалява броя на работната ръка в селското стопанство и промишленото производство, които изпитват отчайваща нужда от нови попълнения на квалифицирани и верни кадри? Или да оставят неславянското население да е основното ядро на Червената армия, независимо от риска за военна неефективност, само за да освободят руснаците и другите славянски народности за цивилни цели? Тъй като съветската традиция преследва предимно „отбранителни цели“[170], вероятно първата тенденция ще надделее. Това обаче далеч не решава на проблема – просто е избор на по-малката злина.

Ако икономическите компоненти на това, което съветските стратези наричат „съотношение на силите“[171], причиняват безпокойство сред Политбюро, то същите тези лидери едва ли си правят достатъчно изводи от строго *военните* аспекти на бързо изменящото се глобално равновесие. Колкото и импозантна и застрашителна да изглежда съветската военна машина на западните наблюдатели, струва си да съпоставим тази сила с множеството стратегически задачи, с които съветските военни може би ще трябва да се справят.

При извършването на подобно изследване е препоръчително да разделим конвенционалната война от тази, която би използвала ядрено оръжие. По очевидни причини *въпросът* от военно значение, който привлича най-много внимание и създава най-много безпокойства, е стратегическото ядрено оръжие в ръцете на Великите сили и най-вече на САЩ и Съветския съюз, всяка от тях с капацитет да унищожи света. За информация сигурно си струва да представим „изброяването“ на техните стратегически ядрени глави според данните на Международния институт по стратегически изследвания (вж. таблица 47).

ТАБЛИЦА 47

Приблизителен брой стратегически ядрени бойни глави[172]

	САЩ	СССР
Ядрени глави, носени от междуконтинентални балистични ракети със земно базиране	2118	6420
Ядрени глави, носени от междуконтинентални балистични ракети с морско базиране	5536	2787+
Ядрени глави на самолети	2520	680
Общо	10174	9987+

Как човек реагира точно на подобни цифри, зависи от интересите му. За тези, които се занимават единствено с числа и възможното им преиначаване, това означава задълбочени проверки на междинните данни, както и на данните, че всяка от свръхсилите притежава и допълнителни огромни количества *тактически* ядрени оръжия[173]. За значителна част от неофициалните коментатори и за мнозина членове на обществото самите количества и разрушителен капацитет на ядрените оръжия в техния арсенал са признаци за политическа некадърност или умствени отклонения, факт, който заплашва всекидневния живот на планетата и трябва да бъде ликвидиран или обезвреден възможно най-бързо[174]. От друга страна, съществува цяла група коментатори от мозъчния тръст и университетите, както и в отделите по отбраната, които са възприели вероятността наистина *да се използват* ядрени оръжия като част от националната стратегия и които по тази причина изразходват интелектуалната си енергия за интензивно изучаване на съответната система оръжия, на стратегията на ескалация и играта на война, на преимуществата и недостатъците на контрола във въоръжаването и проверовъчните споразумения, на политиката на точно „прицелване“ и сценарии от типа „втори удар“[175].

Как да отразим „ядрения проблем“[176] в труд като този, обхващащ период от пет века – очевидно това представлява проблем. Нима самото съществуване на ядрени оръжия – или по-скоро възможността за масовата им употреба – не прави излишно всяко споменаване на думите война, стратегия, икономика в традиционния смисъл на думата? Та нали в случай, че стане открита размяна на ядрени удари, изчисленията за тяхното влияние върху „променливото равновесие на силите“ в световен мащаб ще бъде без значение за населението от Северното полукълбо (а може би и за всички от Южното полукълбо)? Нима на традиционния стил – съперничеството между Великите сили от време на време да избухва в открити военни конфликти – не е сложен най-после край през 1945 г.?

Не можем да отговорим на подобни въпроси със сигурност. Все пак има някои признаци, които показват, че днешните Велики сили може би се връщат към по-традиционни схващания за използването на сила, независимо от сравнителното равновесие в ядреното въоръжение на двете свръхсили, а често *именно поради* тази причина. При всички дебати за „отворени врати“ и възможността едната или другата страна да има „шанса на първия удар“, е ясно, че нито Вашингтон, нито Москва притежават гаранции, че ще унищожат своя съперник, без самите те да са застрашени от разрушение. Създаването на системата „Звездни войни“ не би променило съществено този факт. Особено поради притежаването от страна и на двете сили на голямо количество балистични ракети, които се изстрелват от *подводници*. Те са трудни за засичане[177] и дават основание на всяка от силите да смята, че е в състояние да унищожи с един удар ядрените оръжия на противника. Това обстоятелство, ако не повече, то поне точно толкова, колкото страхът от „ядрена зима“, ще остане най-сериозният фактор при взимането на решения, освен ако някаква неочаквана ескалация не наруши валидността му. Следователно излиза, че всяка от страните се намира в нещо като патово положение, от което не може да се оттегли. Практически е невъзможно да се върнем назад, преди изобретяването на ядрените технологии, нито пък някоя (или и двете) от свръхсилите да се откаже от притежанието на тези оръжия, макар че те не могат да извлекат истинска полза от тях. Всички новооткрити системи на едната веднага се копират или доусъвършенстват от другата, пък и прекалено рисковано е да се употребят самите оръжия на практика.

С други думи, огромното ядрено въоръжение на двете свръхсили ще продължи да съществува, въпреки че (ако не броим някоя неочаквана провокация) по всяка вероятност то е неизползваемо, тъй като се противопоставя на древната военна традиция. Тя гласи, че, както и в повечето други неща, трябва да съществува равновесие в средствата и целите. При една ядрена война рискът е да се причини и нанесе такава катастрофа на човечеството, която не би служила на никоя политическа, идеологическа или икономическа цел. Макар че цели мозъчни тръстове са посветени на разработването на „стратегия за водене на ядрена война“, трудно е да намерим по-точно наблюдение от това на Джървис, че „рационалната стратегия за употребата на ядрено оръжие е противоречие в условията“[178].

Дори само една ракета да се изстреля, веднага се ликвидира положението на „взаимни заложници", в което е поставена всяка от страните, откакто САЩ са загубили ядрения си монопол. Тогава резултатът изглежда ще бъде толкова катастрофален, че никое рационално политическо ръководство не смее да направи първата крачка. Ако не настъпи непредотвратима ядрена война – което е винаги възможно при човешка грешка или от техническа неизправност[179], – всяка от страните би се въздържала от употреба на ядрено оръжие. Дори да възникне сблъсък, както политическото, така и военното ръководство ще се стремят да го „ограничат" до ниво конвенционално оръжие.

Дотук не сме споменали фактора, който би могъл да се превърне в много по-сериозен проблем за двете съперничещи си свръхсили през следващите двайсет или повече години: разпространяването на ядрено оръжие в страни, намиращи се в по-нестабилни части на света – Близкия изток, Индийския субконтинент, Южна Африка, може би Латинска Америка[180]. Тъй като гореспоменатите държави не принадлежат към системата на Великите сили, ние не се спираме върху ужасяващата възможност те да употребят ядрено оръжие в някой местен конфликт. В общи линии трябва да признаем, че както САЩ, така и Съветският съюз имат интерес да ограничават разпространението на ядреното оръжие, тъй като това би усложнило световната политика повече от всякога. Ако не друго, то тенденцията за неговото разпространяване може да накара свръхсилите да осъзнаят общите си интереси по-добре.

В съвсем отделна група – със сигурност поне от гледна точка на Москва– са Китай, Англия и Франция, които бързо разширяват производството на ядрено оръжие. В началото на 90-те години широко разпространено е мнението, че тези три нации са само маргинални фактори в ядрения баланс и че тяхната ядрена стратегия изобщо не е за „вярване", тъй като те могат да причинят (и в трите случая) ограничени разрушения върху СССР в замяна на пълното изтриване на собствената им страна от лицето на земята. Но има признаци, че това мнение скоро трябва да се коригира. Най-тревожната тенденция – пак от гледна точка на Москва – е увеличаващата се ядрена мощ на Китайската народна република, която причинява доста тревоги на руснаците след 1960 г.[181]. Ако КНР може да разработи не само по-сложна наземна система междуконтинентални балистични ракети, но също и – каквото намерение всъщност изглежда, че има – далекобойна система за балистични ракети, изстрелвани от подводници, и ако китайско-съветските спорове не се разрешат с взаимна изгода, тогава пред СССР стои опасността от бъдещ въоръжен конфликт по границите ѝ, което може да прерасне в ядрена война с китайската ѝ съседка. Така, както стоят нещата в момента, разрушенията за КНР биха били огромни; но Москва не може да изключи вероятността, че поне известен брой (а през 90-те години още по-голям брой) китайски ядрени ракети биха ударили Съветския съюз.

Технически повече затруднения, макар и може би по-малко тревоги в политическо отношение, буди фактът, че в Англия и Франция капацитетът за производство на ядрена енергия и бойни глави се увеличава. В началото на 90-те години „възпиращият" ефект на ядрените системи на тези две сили изглежда съмнителен. В доста невероятния случай те да влязат в ядрен конфликт със СССР, а САЩ да запази неутралитет (което в крайна сметка е оправданието за съществуването на английската и френската система), трудно бихме си представили, че те ще рискуват и ще предприемат такава самоубийствена стъпка, при положение че могат само частично да унищожат Русия със скромните си ядрени оръжия. През следващите години обаче разрушенията, които всяка от тези средно големи държави би могла да причини на СССР, ще се умножават многократно. Системите им за балистични ракети, изстрелвани от подводници, се развиват бързо. Например Великобритания се е снабдила с подводници, които носят ракетната система „Трайдънт-2", иронично наречена в списание „Икономист" „Ролс-ройсът на ядрените ракети"[182] заради високата си цена и изключителната си ударна мощ. Тя осигурява на страната почти безукорна възпираща мощ, която би могла да унищожи повече от 350 руски мишени, докато в момента цифрата е малко над шестнайсет. По много подобен начин новата френска подводница „Л'Енфлексибл" с по-дългобойни ракети М-4, разполагащи с повече ядрени глави, вероятно ще може да атакува деветдесет и шест съветски мишени – „повече, отколкото съществуващите досега пет френски ядрени подводници, взети заедно"[183], – а докато другите плавателни съдове се преоборудват със същите ракети М-4, стратегическите ядрени глави на Франция ще се увеличат *петкратно* и ще ѝ дадат теоретичната възможност също да нападне стотици руски обекти от хиляди километри.

Какво означава това на практика, разбира се, е невъзможно да се предвиди. В самата Англия много важни личности са на мнение, че идеята страната им да използва *самостоятелно* ядрените си оръжия с „невероятната"[184]. Трудно е да се разколебаят тези критици с контрааргумента, че самоубийството на държавата в такъв случай поне ще бъде съпроводено от разрушения на територията на СССР, немислимо до този момент. Във Франция общественото мнение – а и някои политически коментатори – също заявяват, че политиката на „възпиране" е направо невероятна[185]. От друга страна, сякаш е редно да приемем, че руските органи за военно планиране, които наистина взимат твърде надълбоко възможността за възникване на ядрени конфликти, следят с безпокойство развитието на нещата през последните години. Те не само трябва да се изправят срещу *четири* държави – вместо само срещу САЩ, – които притежават потенциал да нанесат тежки (може би извънредно тежки) поражения на Съветския съюз, но и трябва да съобразяват какъв ще бъде световният баланс *впоследствие*, ако Русия се ангажира в ядрен конфликт с някоя от тези сили (например Китай), докато останалите са неутрални наблюдатели на това взаимно унищожение. Оттук идват и непрекъснатите настоявания на Съветите да се вземат предвид и англо-френските системи в едно цялостно споразумение за ограничаване на стратегическото въоръжаване със САЩ, *а също* че СССР трябва да запази някакъв контингент от ядрена сила, за да неутрализира Китай. Единственото заключение от всичко това е, че ядрените оръжия са съмнителен инструмент за *рационалната* военна политика от гледна точка на Кремъл.

Ако обаче конвенционалните оръжия останат като основно средство на съветската военна мощ – и главният начин за постигане на политическите цели на съветската държава, – трудно е да повярваме, че съветското ръководство би се чувствало сигурно при състоянието на международния военен баланс в средата на 90-те години. Това, може би е смело изявление, като се имат предвид широко разгласените в медиите страшно раздути цифри за общия брой на съветските самолети, танкове, артилерия и пехотни дивизии при оценката на „военния баланс“ между САЩ и СССР. Да не говорим за честите твърдения, че силите на НАТО, които не са в състояние да водят своя собствена широкомащабна и конвенционална война в Европа, ще бъдат принудени да „минат“ към ядрено оръжие просто след броени дни. Но все по-голяма част от най-съвременните академични изследвания на този „баланс“ вече подхвърля, че съществуващото положение е такова – ситуация, в която „все още *и двете страни* изглежда не притежават достатъчно цялостна мощ, за да бъде гарантирана победата им“[186]. За да се стигне до това заключение е нужен много обстоен сравнителен анализ (т.е. на състава на танковите дивизии на САЩ, съпоставен с този на СССР) и разглеждане на някои по-всеобхватни и по-неуловими фактори (т.е. ролята на Китай, стабилността на Варшавския договор). Тук можем да представим само обобщение на тези аргументи. Ако обаче фактите в основата си са точни, то положението надали е много успокоително за съветското ръководство.

Първият и най-належащ въпрос е, че всеки анализ на *конвенционалния* баланс на силите трябва да измери и съюзническите връзки на съперника като цяло, особено в техния европейски контекст. Щом направим това, веднага става ясно, че неамериканската част от НАТО е много по-значителна от несъветската част на Варшавския договор. През 1985 г. „Бялата книга на английската отбрана“ си прави труда да отбележи: „Европейските страни осигуряват основната част от боеспособните сили [на НАТО], разположени в Европа: 90 % от хората, 85 % от танковете, 95 % от артилерията и 80 % от бойните самолети; също и 70 % от главните бойни кораби в атлантически и европейски води... Пълните мобилизационни сили от европейска страна са 7 млн. души срещу 3,5 млн. за САЩ“[187]. Разбира се, вярно е също, че Съединените щати моментално изпращат 250 000 души в Германия, че армейските дивизии и ескадри, които планират да прехвърлят през Атлантика в случай на европейска война, ще представляват жизнено важно подкрепление и че НАТО като цяло зависи от американската ядрена мощ и военноморска сила. Но тук важното е, че Североатлантическият пакт е много по-равномерно балансиран между двата стълба на „арката“, отколкото Варшавският договор, чиято конструкция натежава на върха и се е килнала към Москва. Струва си също да отбележим, че американските съюзници на НАТО изразходват шест пъти повече военни средства, отколкото съветските съюзници от Варшавския пакт. *Всяка от трите държави* – Великобритания, Франция и Западна Германия – изразходва повече средства, отколкото неруските съюзници от Варшавския договор, взети заедно[188].

Тогава, ако се опитаме да измерим силата на двата съюза като цяло, изключвайки странните пропуски и уговорки, характеризиращи някои от по-тревожните западни оценки*, получаваме една картина на стратегическо равенство в повечето аспекти. Дори това, че Варшавският договор има преимущество в численост, не изглежда съществено важно. Например всяка от двете страни сякаш притежава приблизително еднакви „сухопътни сили в Европа като цяло“, изобщо почти еднакви „сухопътни сили като цяло“ и „общи сухопътни резерви като цяло“[189]. Във възможно *най-пълен* вид Варшавският договор има 13,9 млн. души (6,4 млн. „основни сили“ и 7,5 млн. резерви), които не са много повече от тези на НАТО – 11,8 млн. души (5 млн. „основни сили“ и 6,8 млн. резерви), още повече че по-голямата част от общата цифра за Варшавския договор се състои от части III категория и резервните части на Червената армия. Дори на критично важния Централен фронт, където частите на НАТО губят най-сериозно по численост пред огромните маси на руските въоръжени и моторизирани дивизии, преимуществото на Варшавския пакт не е кой знае колко успокояващо – особено ако си припомним колко трудно би било да се проведат бързи, офанзивни и маневрени военни действия в пренаселените райони на Северна Германия и като се има предвид колко голяма част от 52 000-те руски „основни бойни танкове“ са от остарелия вид Т-54 – те направо биха задръстили пътищата. Ако НАТО разполага с достатъчно резерви от боеприпаси, гориво, снаряжение и т.н., той определено има по-добра позиция да спре една съветска конвенционална офанзива, отколкото през 50-те години[190].

Освен това съществува непредвидимия елемент на интегрираността и сплотеността на съответните военни съюзи. НАТО безспорно има много слабости: от честите трансатлантически диспути за „споделянето на товара“ до подвижните пясъци на междуправителствените консултации в случай на спешна наложителност да се употребят ядрени ракети. Привържениците на неутралитета и антинатовските настроения, доловими при партиите наляво от центъра в Западна Германия и Англия, в Испания и Гърция, са също причина за чести безпокойства[191]. И ако в някакъв бъдещ момент наистина се осъществи „финландизация“ на някоя от държавите по западната граница на Варшавския договор (това, разбира се, се отнася най-вече за самата Западна Германия), то това би било невероятна стратегическа придобивка за СССР, осигуряваща също и икономическа изгода. Но дори подобен сценарий да е възможен *на теория*, той надали може да заглуши притесненията, които в момента тресат Москва относно стабилността на „империята“ в Източна Европа. Широкото разпространение на движението „Солидарност“ в Полша, очевидните усилия на източногерманците да подобрят отношенията си с Бон, „пълзящият капитализъм“ на унгарците, икономическите беди, трупащи се не само върху главите на поляци и румънци, но и върху населението на цяла Източна Европа, представляват изключително сериозен проблем за ръководството на Съветския съюз. Те не са лесноразрешими проблеми дори с намесата на Червената армия; нито пък изглежда вероятно нови дози от „научен социализъм“ да дадат достатъчно задоволителен отговор на източноевропейските страни. Независимо от последните красноречиви речи на Кремъл за модернизацията и преразглеждането на марксистката икономика и социалната политика, трудно можем да си представим, че Русия ще се откаже от многостранния си контрол над Източна Европа. Но тези разнообразни признаци на политическо недоволство и икономическо изоставане поставят още по-натрапчиво въпроса за стабилността на *неруските* армии във Варшавския договор[192]. Полските войски например едва ли могат да се смятат за сериозно попълнение на пакта; напротив, те, както и жизненоважните полски пътища и железопътни линии, при всички положения ще изискват поне силен надзор от страна на Червената армия във военно време[193]. Също е трудно да си представим как чешките и унгарските армии с ентусиазъм се втурват по заповед на Москва срещу позициите на НАТО. Дори поведението на източногерманската войска, може би най-модернизираната от съюзниците на Русия, е непредсказуемо при една подобна заповед. Наистина най-голямата част (четири пети) от силите на Варшавския пакт са руски, а съветските дивизии ще бъдат главното острие във всяка конвенционална война със Запада; но за командирите на Червената армия ще бъде трудна задача едновременно да водят война и да надзирават милион или повече източноевропейски войници, почти всички немного ефективни и неблагонадеждни[194]. Вероятността (колкото и далечна да е), че НАТО дори може да отвърне на евентуална офанзива от страна на Варшавския пакт и да я контрира например в Чехословакия[195], само увеличава чувството за безпокойство, политическо и военно.

---

* Прекалено просто е например да посочим Варшавския договор като по-мощен, включвайки, да речем всичките въоръжени сили на Русия (дори и онези, разгърнати срещу Китай), и изключвайки, да речем, тези на Франция *(б.а.)*.

Още повече, че от началото на 60-те години руското ръководство трябва да се съобразява с един още по-ужасен проблем: възможността да бъде въвлечено в широкомащабен конфликт едновременно с НАТО и с Китай. Ако възникне подобна ситуация, възможностите да се прехвърлят подкрепления от един фронт на друг ще са съвсем ограничени, ако не и нищожни. Но дори войната да се води на един фронт, Кремъл ще се страхува да изтегля дивизии от район, макар и неутрален, по чиито граници са разположени въоръжените войски на един потенциален враг. В средата на 90-те години СССР е принуден да държи в готовност около петдесет дивизии и 13 000 танка за евентуален китайско-съветски сблъсък. Макар руските въоръжени сили да са по-модерни и подвижни от китайските, трудно е да си представим как те ще си осигурят пълна победа, да не говорим за продължителна война с враг, чиято численост е четворно по-голяма[196]. Всички тези съждения задължително предполагат, че войната ще си остане конвенционална (което, имайки предвид някои намеци на руснаците, как щели да смажат Китай, може да е съвсем погрешна постановка). Ако наистина се стигне до употребата на ядрено оръжие в един руско-китайски конфликт, тогава съветското ръководство трябва да се замисли дали няма да се озове в неизгодно положение срещу един все още неутрален, но силно критичен Запад. По същия начин, силно пострадал или от ядрена, или от широкообхватна конвенционална война срещу НАТО, Съветският съюз трябва да се безпокои как да се справи с натиска на китайците[197].

Макар че Китай е най-сериозната грижа на съветското ръководство просто заради размерите си, не е трудно да си представим и тревогите, които му създава целият азиатски „фланг“. В най-общ геополитически смисъл изглежда, сякаш многовековната тенденция в политиката на московците (русите) към бърза териториална експанзия в Азия е прекъсната. Повторното образуване на китайската държава, независимостта (и нарастващата сила) на Индия, икономическото възстановяване на Япония и самоопределението на много други по-малки азиатски държави във всички случаи са премахнали страховете от XIX в., че Русия постепенно ще завладее целия континент. (Самата идея би накарала съветския генерален щаб да пребледнее от ужас!) Разбира се, това не би възпряло Москва да прави някои местни завоевания, какъвто е случаят с Афганистан. Но продължителността на този конфликт и враждебността, която предизвика в района, потвърждават истината, че подобни бъдещи териториални претенции на руснаците ще им струват във военно и политическо отношение твърде скъпо. За разлика от самоуверените изявления на руснаците отпреди повече от век за тяхната „азиатска мисия“, ръководството в Кремъл се притеснява от мюсюлманския фундаментализъм, който прониква през южните граници от Близкия изток, от китайската заплаха, от усложненията в Афганистан, Корея и Виетнам. Какъвто и да е броят на дивизиите, разположени в Азия, изглежда те никога няма да им се струват достатъчни, за да осигурят „безопасност“ в една такава широка периферия, особено когато транссибирската железопътна линия все още е силно уязвима за евентуално вражеско ракетно нападение, което от своя страна би създало невероятни усложнения за съветските сили в Далечния изток[198].

Като имаме предвид безпокойството на съветския режим за безопасността на родината, едва ли е изненадващо, че руските интереси по море и отвъд океана са сравнително доста по-маловажни. С това не бива да отричаме внушителното разрастване на съветския флот след 1960 г. и голямото разнообразие на нови, по-мощни подводници, плавателни съдове и дори експериментални самолетоносачи, които са разработени. Нито пък можем да се абстрахираме от развитието на съветския търговски и риболовен флот и тяхната важна стратегическа роля[199]. Но през 90-те години в съветското морско въоръжаване няма нещо, което да притежава ударната мощ на петнайсетте самолетоносача от американския военен флот. А ако пък пренесем съпоставката между флотовете на двата пакта, а не между двете свръхсили, значителното подкрепление на неамериканските флотове би направило разликата огромна.

Дори да изключим Китай, западните съюзници имат двойно повече главни бойни кораби и три пъти повече въздушно-морска сила от Варшавския пакт, както и практически равен брой подводници. Тези данни са показани на таблица 48.

ТАБЛИЦА 48
Военноморски сили на НАТО и Варшавския пакт[200]

	Варшавски пакт			НАТО		
	Не-съветски	СССР	Общо	Общо	САЩ	Не американски
Ядрени подводници	–	105	105	97	82	15
Дизелови подводници	6	168	174	137	5	132
Главни бойни кораби	3	184	187	376	149	227
Самолетоносачи	52	755	807	2533	2250	283

Ако прибавим и факта, че повечето от големите морски съдове и подводници на Варшавския пакт са поне двайсетгодишни, че възможностите му да засича вражески подводници са по-ограничени и че 75 % от персонала на съветския флот са наборници (за разлика от професионалистите на дългосрочна служба на Запад), трудно ще си представим как СССР би претендирал за „контрол над моретата“ в близко бъдеще[201].

И накрая, ако истинската цел на по-новите и по-големи морски съдове на съветския флот е да формира „океански бастион“ в, да речем, Баренцово море, за да пази ядрено-ракетните си подводници от нападения на съюзниците – т.е. ако руският флот има главно предназначение да охранява *стратегическите сили* на страната, докато те са по море[202], тогава те едва ли му дават допълнителна сила (извън по-старите му подводници) да пресече морските комуникационни линии на НАТО. Следователно са нищожни перспективите СССР да достави помощ на пръснатите си отвъдокеански бази и военни части в случай на сериозен конфликт със Запада. Истината е, че независимо от големия шум, който се вдига около проникването на Русия в Третия свят, тя има твърде малко сили, разположени отвъд океана (т.е. извън Европа и Афганистан), и главните ѝ бази са във Виетнам, Етиопия, Южен Йемен и Куба. Всички те имат нужда от огромна пряка финансова помощ, факт, който в самата Русия създава значително неодобрение. Може би СССР, признавайки уязвимостта на транссибирската железопътна линия в случай на война с Китай, систематично се опитва да създаде морска комуникационна линия през Индийския океан към своите далекоизточни територии. Но така, както стоят нещата в момента, този път би трябвало да им изглежда все още твърде несигурен. Не само че съветските сфери на влияние не могат да се сравняват с много повечето и по-разнообразни американски (плюс френски и английски) бази, военни части и флотове, разположени навсякъде по света, ами и съществуващите руски позиции, тъй като са незащитени, са много уязвими от Запада по време на война. Ако в уравнението попаднат Япония и Китай и някои прозападно настроени по-малки държави, картината би била още по-неравновесна. Разбира се, насилственото изключване на СССР от Третия свят няма да бъде голям икономически удар, тъй като неговата търговия, инвестиции и заеми в тези земи са миниатюрни в сравнение със западните[203], но това е просто още едно отражение на факта, че той *не е* истинска световна сила.

Макар всичко да изглежда като преувеличение на недостатъците, приписвани на Съветския съюз, струва си да отбележим, че собствените му ръководители определено се концентрират върху анализи за „най-лошия случай“; а също, че неговите преговарящи по контрола над въоръжаването винаги се противопоставят на всяка идея за постигане на *равенство* със силите на Съединените щати. Те спорят, че Русия има нужда от „резерв“, с който да се подсигури срещу Китай, и че трябва да се вземе предвид нейната граница от осем хиляди мили. За всеки разумен външен наблюдател СССР вече има предостатъчно мощ, за да гарантира безопасността си, и усилията на Москва непрекъснато да изгражда все нови и нови оръжейни системи просто внушава несигурност у всички останали. За ръководителите в Кремъл, които са наследили милитаристичната и често пъти параноична традиция на хегемония, Русия е оградена от рушащи се граници – в Източна Европа, по северната граница с Близкия изток и дългата обща граница с Китай. Но макар че са изпратили толкова много руски дивизии и въздушни ескадрили, за да стабилизират тези граници, руснаците не смятат, че са постигнали жадуваната неуязвимост. Страх всява също и евентуалното изтегляне от Източна Европа или пък отстъпките по границата с Китай не само заради локалните последствия, но и защото може да се изтълкува като слабост от страна на Москва. Докато Кремъл се бори с тези традиционни проблеми за осигуряването на териториалната безопасност на страната по широките ѝ сухопътни граници, той трябва едновременно да не изостава от САЩ по брой на ракетите, сателитните оръжия, космическите проучвания и т.н. Тъй че Съветският съюз – или по-точно марксистката система на СССР – се изпитва както количествено, така и качествено в световното разпределение на силите и резултатът не е блестящ.

Но тези неща (или „съотношението на силите“) биха били доста по-добри, ако икономиката е по-здрава, което ни води обратно към дългогодишния проблем на Русия. Икономиката има значение за съветските военни, не само защото те са марксисти и не само защото тя плаща оръжието и заплатите, но и защото те разбират огромната ѝ роля в една продължителна коалиционна война между Великите сили. *Може би* е вярно, съгласява се през 1979 г. Съветската военна енциклопедия, че една глобална коалиционна война би била кратка, особено ако се използват ядрени оръжия. „Но като вземем предвид огромния военен и икономически потенциал на възможните коалиции на враждуващите страни, не е изключено и тя да се проточи“[204]. Но ако подобна война „се проточи“, ударението отново би паднало върху стабилната икономическа мощ, както е било в големите коалиционни войни от миналото. Отчитайки този довод, съветските ръководители не могат да бъдат спокойни, като знаят, че СССР притежава само 12 или 13 % от световния брутен национален продукт (или около 17 %, ако посмеем да влючим тук сателитите от Варшавския пакт като *положителен* фактор). Той е не само много назад след данните за САЩ и Западна Европа, но почти се изравнява с Япония, та дори ще бъде достигнат от Китай в началото на XXI в. Ако изглежда необичайно, нека си припомним хладната забележка на списание „Икономист“, че през 1913 г. „Имперска Русия има реален продукт на човекочас 3,5 пъти по-голям от този на Япония, [но] прекарва седемдесетте години на социализъм в постепенно западане, за да стигне сега до една четвърт от нивото на Япония“[205]. Затова както и да преценяваме военната мощ на СССР в момента, перспективата, че той ще бъде чак на четвърто или пето място сред големите производствени сили в света в началото на XXI в., не може да не безпокои съветското ръководство, дори само заради амбициите му за дълготрайна руска власт.

Това не означава, че СССР ще рухне всеки момент, напротив, той продължава да е страна с почти свръхестествена мощ. *По-скоро значи*, че пред него стои труден избор. Както се изразява един руски експерт: „Политиката на пушки, масло и растеж – политическите опори на Брежневистката ера – вече е невъзможна... дори при най-оптимистичните сценарии... Съветският съюз ще се сблъска с икономически срив, много потежък от преживените през 60-те и 70-те години“[206]. Предполага се, че усилията да се подобри съветската икономика ще се засилят. Но тъй като е малко вероятно дори за някой много енергичен режим в Москва да изостави „научния социализъм“, за да може да стимулира икономиката или пък драстично да намали военните разходи, като по този начин засегне милитаристичната същност на съветската държава, перспективите за разрешаване на противоречията, които разкъсват страната, не са добри. Без солидната си военна мощ тя губи голяма част от значението си в света; а с тази мощ кара другите да се чувстват застрашени и наврежда на собствените си икономически интереси. Каква мрачна дилема![207]

Но това едва ли доставя удоволствие на Запада, защото нищо в досегашната история на руската държава не подсказва, че би могла да приеме упадъка на империята си с примирение. И наистина, *никоя* от прекомерно разраснатите се, многонационални империи в историята, които разгледахме в тази книга – Османската, Испанската, Наполеоновата, Британската, – не се е оттеглила в собствените си етнически граници, докато не е претърпяла поражение във война между Великите сили, или пък (случаят с Англия след 1945 г.) е отслабнала до такава степен от войната, че оттеглянето ѝ е просто неминуемо. Тези, които се радват на несгодите на СССР от началото на 90-те години и чакат с нетърпение сриването на неговата империя, би трябвало да си припомнят, че подобни трансформации обикновено се извършват на огромна цена и не винаги се развиват в предвидими граници.

Съединените щати: проблемът на лидера в относителен упадък

Добре би било да не забравяме затрудненията на Съветския съюз, когато започнем да анализираме състоянието на Съединените щати през 90-те години на XX в. и тяхното бъдещо развитие поради две важни причини. Първата е, че макар делът на САЩ в световната икономика да спада *относително* по-бързо, отколкото този на Русия, американските проблеми далеч не са тъй страшни, както тези на съветския им съперник. Още повече че *абсолютната* им мощ (особено в индустриално и технологично отношение) все още е много по-голяма от съветската. Втората причина е, че американското общество, с типичната му липса на структура и с организацията си от вида *laissez-faire* (което също притежава своите слабости), вероятно има повече шансове да се приспособи към променящите се обстоятелства, отколкото би могла една твърда командна власт. Но това от своя страна зависи от наличието на национално ръководство, което може да разбере всеобхватните процеси, характерни за днешния свят, и да осъзнае както силните, така и слабите точки в позицията на САЩ в усилието им да се нагаждат към променящата се световна обстановка.

Макар Съединените щати в момента все още да се нареждат в отделен клас в икономическо и военно отношение, те не могат да избегнат двата сериозни теста, които проверяват *дълготрайността* на всяка голяма сила, заемаща „първото място“ в световните работи. Отнася се до това дали във военностратегически план държавата може да запази относително равновесие между предполагаемите изисквания на националната отбрана и средствата, с които разполага, за да го поддържа; и дали, в пряка връзка с горното, тя може да запази технологичната и икономическата база на силата си от ерозията, предизвикана от непрекъснато сменящите се модели на световното производство. За американските възможности този тест е дори още по-важен, защото и САЩ подобно на имперска Испания през 1600 г. и Британската империя през 1900 г. са наследник на стратегически начинания, които са извършени десетилетия преди това, когато политическият, икономическият и военният капацитет на нацията да влияе върху световните процеси е изглеждал много по-голям. В резултат САЩ вече поемат риска, тъй добре познат на историците от възхода и упадъка на предходни Велики сили, на едно, грубо казано, „имперско свръхразтягане“. Затова ръководството във Вашингтон трябва да приеме неудобния и неотменим факт, че общото количество глобални интереси и задължения на Съединените щати в днешно време са далеч повече от възможността на страната да защитава всички тях едновременно.

За разлика от по-ранните сили, които е трябвало да се справят с проблема на стратегическата свръхразтягане, САЩ също се изправят пред опасността от ядрено унищожение – факт, който според мнозина е променил цялата същност на международната политика. Ако наистина избухне широкомащабна ядрена война, всички анализи на „перспективите“ на Съединените щати стават тъй проблематични, че вече са безпредметни, независимо че позицията на Америка (поради отбранителната ѝ система и географското положение) е по-благоприятна, да речем, от тази на Франция или Япония в подобен конфликт. От друга страна, историята на надпреварата във въоръжаването след 1945 г. доказва, че ядреното оръжие, което служи като взаимна заплаха между Изтока и Запада, изглежда също взаимно неизползваемо. Това е главната причина силите да продължават да увеличават разходите си за *конвенционално* оръжие. Ако обаче съществува възможността някой ден най-големите държави да бъдат въвлечени в неядрена война (независимо дали регионална или пък по-обхватна), тогава приликите в стратегическата ситуация за САЩ днес и имперска Испания или Едуардова Англия в миналото са много по-големи. И в двата случая пред западащата сила номер едно стоят заплахи, свързани не толкова с безопасността на собствените територии (в случая със Съединените щати опасността да бъдат завладени от чужда армия е твърде невероятна), а с интересите на нацията извън пределите ѝ. Те са толкова широкообхватни, че би било трудно да се защитават едновременно, макар да е също тъй тежко пренебрегването дори на някой от тях, без да се поеме допълнителен риск.

Справедливо е да отбележим, че всеки един от тези интереси в чужбина е възникнал по на пръв поглед много благовидни причини за времето си и в повечето случаи оправданието за американското присъствие не е загубило смисъла си. В някои части на света интересите на САЩ в края на XX в. може би изглеждат още по-важни на правителството във Вашингтон, отколкото са му се стрували няколко десетилетия по-рано.

Със сигурност можем да твърдим, че това е валидно за американските задължения в Близкия изток. Районът се простира от Мароко на запад до Афганистан на изток и САЩ трябва да се справят с толкова много конфликти и проблеми, че дори само за да ги изброим, както казва един наблюдател, „ще останем без дъх“[208]. В тези земи се намира голяма част от петрола в света и държавите там сякаш са уязвими (поне според географската карта) за съветска инвазия. Натам са насочени интересите на силно и добре организирано лоби, което настоява за безпрекословна поддръжка за изолирания, но ефективен във военно отношение Израел; там арабските страни, в общи линии, с прозападно настроение (Египет, Саудитска Арабия, Йордания, емирствата от Залива), са подложени на натиск от собствените си ислямски фундаменталисти, както и от външни заплахи, като например Либия; там всички арабски държави, все едно какви противоречия имат помежду си, се опълчват срещу израелската политика към палестинците. Това прави района много важен за Съединените щати, но същевременно изумително непредвидим дори за най-простите политически прогнози. Също така той или поне някои негови части принадлежат към тези зони от света, където сякаш най-често се води война. И накрая, в него се намира единствената територия – Афганистан, която Съветският съюз се опитва да завладее чрез въоръжена намеса. Затова едва ли е изненадващо, че Близкият изток се смята за район, който изисква непрекъснатото внимание на САЩ, независимо дали то ще е изразено като военна или дипломатическа намеса. Все пак споменът за конфликта в Иран през 1979 г. и за злополучната авантюра в Ливан през 1983 г., за дипломатическите усложнения при дилемата как да се помогне на Саудитска Арабия, без да се тревожи Израел, както и непопулярността на Съединените щати сред арабското население – всичко това създава огромни усложнения на американското правителство да води ясна, дългосрочна политика в Близкия изток.

В Латинска Америка също се забелязват все по-силни предизвикателства към националните интереси на САЩ. Ако някъде по света възникне сериозна криза в международните заеми, която може да нанесе тежък удар на световната кредитна система и най-вече на американските банки, вероятно това ще започне именно от този район. В началото на 90-те години икономическите проблеми на Латинска Америка не само са снижили кредитното доверие на много водещи американски банкови къщи, но и са допринесли за значителния спад в износа на американски стоки за този район. Тук, както и в Източна Азия, заплахата, че напредналите и процъфтяващи страни в света ще увеличават непрекъснато тарифите срещу вносните, използващи нископлатен труд стоки и че ще бъдат все по-малко щедри в програмите си за подпомагане на слаборазвитите страни, причинява големи безпокойства. Това се усложнява и от факта, че икономически и социално Латинска Америка се променя забележително бързо през десетилетията преди 1986 г.[209], докато в същото време демографската експлозия в голямата част от страните там упражнява все по-голям натиск върху наличните ресурси и върху старите консервативни управляващи структури. Така се стига до широкоразпространени движения за конституционални и социални реформи и дори направо за „революция“, като последното влияние идва от съществуващите радикални режими в Куба и Никарагуа. Тези движения съответно причиняват реакция от страна на консервативните сили, като реакционните правителства призовават към прочистване от „местния комунизъм“ и молят Съединените щати за помощ при постигането на тази цел. САЩ са принудени да избират между намерението си да спазват демократичните права в Латинска Америка и желанието да разгромят марксизма. Това също кара Вашингтон да се замисли дали може да постигне целите си само с политически и икономически средства, или ще трябва да употреби военна сила (както в случая с Гренада).

Но безспорно най-тревожната ситуация е на самата южна граница на САЩ. Пред нея „полската криза“ на Съветския съюз определено бледнее. Просто в света няма еквивалент на отношенията от началото на 90-те години между Мексико и Съединените щати. Мексико е на ръба на икономическия банкрут и разруха, вътрешната икономическа криза принуждава стотици хиляди негови жители всяка година да прехвърлят нелегално северната му граница, а най-печелившата му търговия със Съединените щати бързо се превръща в брутално управляван процес на внос на наркотици, като границата е все още извънредно достъпна за подобен вид незаконен трафик[210].

Независимо че американските интереси в Източна Азия са твърде далечни, значението на тази огромна площ съвсем не е намаляло. Там живее най-голямата част от населението на света. Значителен и непрекъснато нарастващ процент от американската търговия е със страните от „периферията на Тихия океан“. Две от бъдещите Велики сили в света са разположени там. Съветският съюз, пряко и (чрез Виетнам) непряко, също се намира там. А също и неотдавна индустриализираните азиатски страни с нестабилни псевдодемократични режими, които, от една страна, са прегърнали страстно капиталистическия дух *laissez-faire*, а, от друга, подкопават американското производство във всички области от текстил до електроника. Точно тук, в Източна Азия, Съединените щати имат доста военни задължения, обикновено създадени в ранния период на Студената война.

Дори само един прост списък на тези задължения непременно ще даде представа за невероятно широкия диапазон на американските интереси в района. През 1983 г. Министерството на отбраната на Съединените щати се опитва да направи кратко резюме на приоритетите в Източна Азия, но парадоксално, самата сбитост на изложението всъщност подчертава почти безкрайното разнообразие на тези стратегически задачи.

„Значението за САЩ да се поддържа безопасността на Източна Азия и Тихия океан се демонстрира от двустранните им споразумения с Япония, Корея и Филипините; Манилския пакт, който присъединява Тайланд към нашите партньори от споразумението; и нашия договор с Австралия и Нова Зеландия – договорът АНЗЮС. Той се подкрепя и от разполагането на сухопътни и въздушни сили в Корея и Япония и предстоящото изпращане на Седми американски флот в западната част на Тихия океан. Най-важните ни регионални задачи във връзка с нашите съюзници са: да поддържаме безопасността на главните ни морски пътища и на интересите на САЩ в региона; да поддържаме способността да изпълним обещанията си по договорите в Тихия океан и Източна Азия; да попречим на Съветския съюз, Северна Корея и Виетнам да се месят във вътрешните работи на други страни; да създадем дълготрайни стратегически връзки с КНР; и да поддържаме стабилността и независимостта на приятелските страни“[211].

При това зад този внимателно формулиран пасаж се крият значителен брой изключително деликатни политически и стратегически въпроси: как да се изградят добри взаимоотношения с Китайската народна република, без да се изостави Тайван; как да се „поддържат стабилността и независимостта на приятелските страни“, като същевременно се контролира огромният приток от техни износни стоки на американския пазар; как да се принудят японците да поемат по-голям дял от отбраната на западната част на Тихия океан, без да се разтревожат различните съседни страни; как да се задържат американските бази във Филипините например и да не се предизвика недоволството на местното население; как да се намали американското военно присъствие в Южна Корея, без това да подаде „грешен сигнал“ на Севера...

Още по-голям, поне ако се съди по военните бази, е залогът на Съединените щати в Западна Европа, чиято отбрана преди всичко съставлява стратегическата програма на американската армия и на голяма част от въздушните и морските сили. Според някои от изчисленията всъщност 50 или 60 % от общите военни ресурси на Съединените щати са в НАТО, организация, чиито останали членове (нещо, което критиците непрекъснато повтарят) влагат значително по-малък дял от своя брутен национален продукт за отбранителни цели, макар че общото население и приходите на Европа са в момента по-големи, отколкото тези на Съединените щати.[212] Тук не е подходящо място да повтаряме различните контрааргументи на европейците от дебата за „споделянето на товара“ (като например социалната цена, която страни като Франция и Западна Германия плащат, за да поддържат набирането на войници), нито да развиваме тезата, че ако Западна Европа беше „финландизирана“, САЩ сигурно щяха да изразходват още повече за отбрана[213]. Погледнато от стратегическата гледна точка на американците, неоспорим факт е, че този район винаги е изглеждал поуязвим за натиска на Русия, отколкото, да речем, Япония. Това е така, отчасти защото той *не е* островен, отчасти защото по сухопътната си граница с Европа Съветският съюз е струпал най-голямата част от своите сухопътни и въздушни сили, много повече, отколкото може да бъде необходимо за целите на вътрешната отбрана. Вероятно Русия все още не притежава военния капацитет да прегази Западна Европа (вж. по-горе 493–518), но ситуацията не позволява да се оттеглят съществени части от американските сухопътни и въздушни части. Дори *възможността* районът с най-голяма концентрация на производство в света да попадне в съветска орбита е достатъчна, за да убеди Пентагона, че безопасността на Западна Европа е жизнено важна за безопасността на Съединените щати[214].

Колкото и стратегически логични да изглеждат обаче американските ангажименти към Европа, те сами по себе си не са гаранция срещу някои военни и политически усложнения, които водят до трансатлантически пререкания. Макар че НАТО създава близост между Съединените щати и Европа на едно ниво, самата Европейска икономическа общност, подобно на Япония, е също така техен съперник в икономическо отношение,

Карта № 12: Разположение на военните сили на САЩ в света, 1987 г.

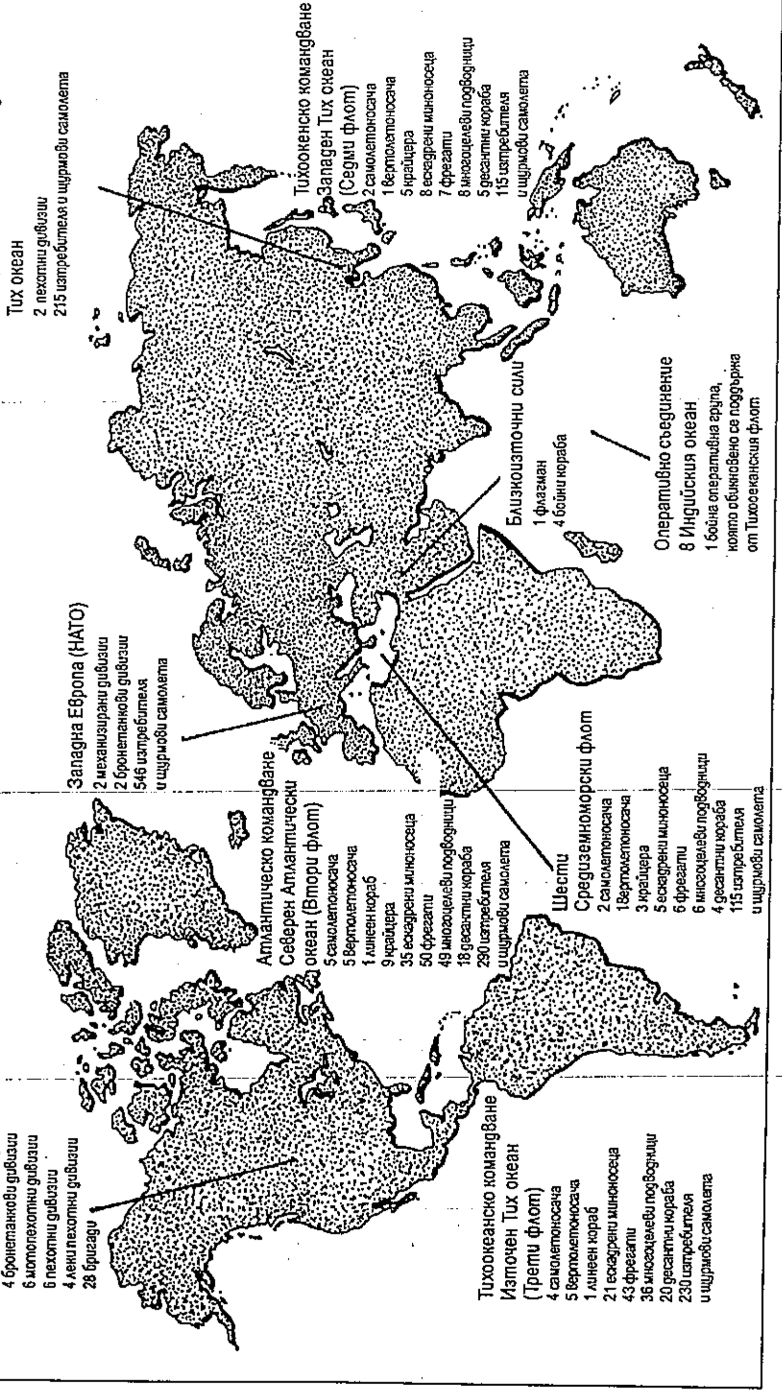
Североизточна Азия/Западен Тих океан
2 пехотни дивизии
215 изтребителя и щурмови самолета
Тихоокеанско командване Западен Тих океан (Седми флот)
2 самолетоносача
1 вертолетоносача
5 крайцера
8 ескадрени миноносеца
7 фрегати
8 многоцелеви подводници
5 десантни кораба
115 изтребителя и щурмови самолета
Западна Европа (НАТО)
2 механизирани дивизии
2 бронетанкови дивизии
546 изтребителя и щурмови самолета
Близкоизточни сили
1 флагман
4 бойни кораба
Оперативно съединение 8 Индийския океан
1 бойна оперативна група, която обикновено се поддържа от Тихоокеанския флот
Атлантическо командване Северен Атлантически океан (Втори флот)
5 самолетоносача
5 вертолетоносача
1 линеен кораб
9 крайцера
35 ескадрени миноносеца
50 фрегати
49 многоцелеви подводници
18 десантни кораба
290 изтребителя и щурмови самолета
Шести Средиземноморски флот
2 самолетоносача
1 вертолетоносача
3 крайцера
5 ескадрени миноносеца
6 фрегати
6 многоцелеви подводници
4 десантни кораба
115 изтребителя и щурмови самолета
САЩ. Западно полукълбо
1 въздушнодесантна дивизия
2 въздушнощурмови дивизии
4 бронетанкови дивизии
6 мотопехотни дивизии
6 пехотни дивизии
4 леки пехотни дивизии
28 бригади
Тихоокеанско командване Източен Тих океан (Трети флот)
4 самолетоносача
5 вертолетоносача
1 линеен кораб
21 ескадрени миноносеца
43 фрегати
36 многоцелеви подводници
20 десантни кораба
230 изтребителя и щурмови самолета

особено за свиващите се пазари на селскостопански продукти. И което е по-важно – докато *официалната* европейска политика винаги е подчертавала значението, че е под американския „ядрен чадър“, сред обществото се шири неудовлетворение от усложненията, до които води разполагането на американски оръжия (ракети „Круз“, ракети „Пършинг-2“, подводници, въоръжени с „Трайдънт“, да не говорим за неутронни бомби) на европейска територия. Но да се върнем на предишния въпрос, ако двете свръхсили се опитат да избегнат употребата на ядрено оръжие в случай на сериозен международен сблъсък, все пак не биха се решили проблемите за гарантирането на безопасността на Западна Европа чрез *конвенционални* средства. На първо място това е много скъпо. Второ, дори да приемем оформилото се мнение, че сухопътните и въздушните сили на Варшавския пакт могат да бъдат отблъснати, подобно твърдение се основава до голяма степен на силата на НАТО. В този смисъл нищо не би могло да бъде по-тревожно от предложенията да се намалят или изтеглят американските военни части от Европа, колкото и належащо да е това по икономически съображения или пък за да се засили американското присъствие някъде другаде по света. Изключително трудно е обаче да се провежда всеобхватна стратегия, която да е едновременно глобална и гъвкава, когато толкова голяма част от американските военни сили са ангажирани с един определен район.

Като имаме предвид горното, не е изненадващо, че най-обезпокоени за несъответствието между американските задължения и американската мощ са самите военни, тъй като просто те биха били първите потърпевши, ако стратегическите слабости се подложат на суровия изпит на войната. Оттук идват и честите предупреждения на Пентагона, че не бива да се стига до опасни жонгльорства с логиката да се прехвърлят части от една „гореща точка“ към друга, щом се появят нови проблеми. Въпросът прозира още преди много години, но се изостря особено в края на 1983 г., когато допълнително разположените американски части в Централна Африка, Гренада, Чад и Ливан карат бившия председател на Комитета на началник-щабовете да заяви, че „разминаването“ между силите и стратегията на Съединените щати „сега е по-голямо отвсякога“[215]. Интересен е фактът, че подобни предупреждения към американските въоръжени сили, които „са сѐ разпрострели докрай“, се придружават от карти на „Основното разположение на Въоръжените сили на САЩ по света“[216]. В очите на историците те изненадващо приличат на редицата морски бази и гарнизони, притежавани от бившата световна сила Англия по време на кулминацията на нейното стратегическо свръхразтягане[217].

От друга страна, едва ли е вероятно Съединените щати да бъдат ангажирани да защитават *всичките* си отвъдокеански интереси наведнъж, без помощта на значителен брой съюзници – страните, членки на НАТО, от Западна Европа, Израел в Близкия изток и Япония, Австралия и евентуално Китай в Тихия океан. Нито пък е вярно, че всички регионални тенденции са неблагоприятни по отношение на отбраната за Съединените щати. Например винаги може да се очаква агресия от страна на непредвидимия режим в Северна Корея, но в началото на 90-те години това не би било прието добре от Пекин, още повече че самата Южна Корея вече има двойно повече население и четири пъти по-голям брутен национален продукт от северната си съседка. По същия начин руската експанзия в Далечния изток е тревожна за Вашингтон, но тя пък донякъде „се блокира“ от все по-сериозната заплаха, която представлява Китайската народна република за руските земи и морски комуникационни пътища към Ориента. Със сигурност и вярно следното трезво признание на американския военен министър от пролетта на 1986 г.:, „Никога не бихме могли да закупим оборудване, достатъчно да посрещне стопроцентово всичките ни ангажименти“[218]; но може би ще прозвучи по-тревожно, ако си спомним, че съвкупните потенциални антисъветски сили в света (Съединени щати, Западна Европа, Япония, Китай, Австралазия) са много повече от тези, които са на руска страна.

Независимо от тези успокоения остава фундаменталната общостратегическа заплаха: Съединените щати в началото на 90-те години имат в общи линии същия огромен товар от военни ангажименти по света, както четвърт век по-рано, когато делът им в брутния национален продукт, промишленото производство, военните разходи и обслужването на военните сили е бил много по-голям[219]. Дори през 1985 г., четиридесет години след триумфа от Втората световна война и повече от десетилетие след изтеглянето си от Виетнам, Съединените щати имат 520 000 души във въоръжените сили в чужбина (включително 65 000 по море)[220]. Тази обща цифра е значително по-голяма от количеството на английските военни и военноморски части по света в мирно време през периода на разцвета на империята.

И все пак, според категоричното мнение на Комитета на началник-щабовете и на много цивилни експерти[221], числеността не е достатъчна. Макар че американският военен бюджет се увеличава почти три пъти между 1970 и 1985 г., нарастването е „само 5 % за въоръжените сили на действителна служба“[222]. Както на времето смятат британските и френските военни – една нация с големи ангажименти в чужбина винаги ще има по-сериозен проблем с „живата сила“, отколкото държава, която поддържа въоръжени сили с единствената цел да отбранява пределите на страната си. А свободното политически общество с икономика от типа *laissez-faire*, което е съвсем наясно с непопулярността на наборната система, има повече проблеми от останалите[223].

Тази тревога за разминаването на американските интереси и реалните възможности на страната в света вероятно би била по-слаба, ако не съществуваше съмнение – поне от времето на Виетнамската война – за *ефективността* на самата система. Тъй като гореспоменатите опасения често са обект на други изследвания, тук ние само ще ги обобщим. Настоящото проучване съвсем не представлява разработка на горещата тема „реформа в отбраната“[224]. Основен проблем, предизвикващ спорове, е например степента на съперничество между различните служби, което, разбира се, е типично за всички въоръжени сили, но изглежда е пуснало по-дълбоки корени в американската система, може би поради сравнително ограничената власт на председателя на Комитета на началник-щабовете или защото много повече енергия сякаш отива за снабдяването, отколкото за стратегически и оперативни задачи. В мирно време този проблем би могъл с лекота да бъде пренебрегнат като пример за „бюрократична политика“; но в истинските военни операции – например, ако трябва да се изпрати Съвместна оперативна част за бързо развръщане, която съдържа елементи от четирите рода войски – липсата на точна координация би била фатална.

В областта на самото военно снабдяване обвиненията за „прахосване, измама и злоупотреби“[225] винаги са били обичайни. Разнообразните скандали, които са в центъра на общественото мнение през 90-те години, заради ужасяващо скъпите, но *недостатъчно* ефективни оръжия, имат доста точно обяснение: липсата на истинско конкурентоспособно наддаване и изобщо на пазар във „военнопромишления комплекс“ и тенденцията към „позлатено“ оръжие, а също и голямата жажда за печалби. Трудно е обаче да изолираме тези недостатъци на снабдяването от това, което е очевидно по-важно явление: увеличаване на влиянието, което новите технологични разработки упражняват върху военното изкуство. Като имаме предвид, че точно сферата на високите технологии е тази, в която СССР изглежда най-уязвима – факт, показващ, че американското *качество* на оръжието може да неутрализира съветския превес в *количеството*, например в танкове и самолети, – очевидно е привлекателно онова, което Каспар Уайнбъргър дефинира като „конкурентни стратегии“, поръчвайки ново въоръжаване[226]. Но макар че администрацията на Рейгън при първия си мандат изразходва около 75 % повече за нови летателни съоръжения, отколкото Картър, тя получава само 9 % повече самолети, което подчертава *ужасното* военно снабдяване в края на XX в. Имайки предвид технологично обусловената тенденция да се изразходват все повече и повече средства за по-ограничен брой оръжейни системи, ще имат ли Съединените щати и съюзниците им наистина достатъчно резерви от сложни и скъпи самолети и танкове след първите етапи на една ожесточена конвенционална война? Притежават ли САЩ достатъчен брой подводници или фрегати, ако претърпят тежки загуби в ранните стадии на една *трета* битка в Атлантическия океан? Ако не ги притежават, резултатите ще бъдат отчайващи. Ясно е, че съвременното сложно бойно въоръжение просто не може да бъде заменено за толкова кратко време, колкото е било необходимо във Втората световна война.

Тази дилема се изостря от два други елемента в сложните предварителни изчисления за ефективна отбранителна политика на САЩ. Първият е необходимостта от ограничения в бюджета. Освен ако външната обстановка не стане твърде заплашителна, би било забележително постижение на гъвкава политика да се повишат разходите за националната отбрана, да речем, над 7,5 % от брутния национален продукт, при положение че федералният дефицит (вж. по-долу с. 531) показва необходимостта от баланс на правителствените разходи като най-важна задача на държавата. Ако има обаче забавяне или дори спиране в растежа на отбранителните разходи, които съвпадат със сочещата нагоре спирала в цените на оръжието, тогава проблемът, който се изпречва пред Пентагона, ще стане много сериозен.

Вторият фактор е самото разнообразие на военните контингенти, които трябва да планира една глобална свръхсила като Съединените щати. Всички те по свой собствен начин поставят различни изисквания пред въоръжените сили и въоръжението, което евентуално биха използвали. Това също не е безпрецедентно в историята на Великите сили. Английската армия често е поставяна под напрежение, защото трябва да планира битки ту по северозападната граница на Индия, ту в Белгия. Но дори това предизвикателство бледнее пред задачите, поставени пред настоящия „номер едно“. Ако критично важният проблем пред Съединените щати е да опазят ядрени оръжия срещу Съветския съюз на всички нива на ескалация, то неминуемо средствата ще се насочат към оръжия от типа на ракети МХ, бомбардировачи Б-1 и „Стелт“, „Пършинг-2“, междуконтинентални ракети и подводници за „Трайдънт“. Ако пък най-вероятният сценарий е широкомащабната конвенционална война срещу Варшавския пакт, тогава фондовете сигурно ще трябва да отидат в съвсем различна посока – тактическо авиооборудване, бойни танкове, големи самолетоносачи, фрегати, подводници и обслужване. Много е вероятно СССР и САЩ да се опитат да избегнат директен сблъсък, като в замяна „се срещнат“ на територията на Третия свят. Тогава изборът на оръжия отново се променя: лекото въоръжение, хеликоптерите, малките самолетоносачи, които са приоритет на американския военноморски корпус, стават главните точки в списъка. Вече е ясно, че значителна част от споровете по „реформата на отбраната“ произлиза от различните схващания за типа война, който Съединените щати ще се наложи да водят. Но какво ще стане, ако ръководният ешелон възприеме погрешно схващане?

Друг важен проблем, свързан с ефективността на системата, огласяван дори от твърдите поддръжници на кампанията за „възстановяване“ на американската мощ[227], е дали съответната ръководна структура позволява прокарването на истинска голяма стратегия. Това не означава само постигане на по-голяма яснота във военната политика, за да са по-малко споровете за „морската стратегия“ срещу „коалиционните военни действия“[228], но и синтез на дълготрайните политически, икономически и стратегически интереси на Съединените щати в замяна на бюрократичното боричкане, което сякаш характеризира значителна част от политиката на Вашингтон. Често цитиран пример за това е непрекъснатият публичен диспут как и къде Съединените щати трябва да използват въоръжените си части в чужбина, за да стимулират или защитават националните си интереси. Държавният департамент настоява да се дава ясен и твърд отговор на всички, които заплашват тези интереси, но Министерството на отбраната не желае да се ангажира в чужбина (особено след ливанския конфликт), освен при наличието на някакви специални обстоятелства[229]. Но има също и примери, когато Пентагонът предпочита да взима еднозначни решения за надпреварата във въоръжаването с Русия (т.е. програмата Инициатива за стратегическа отбрана за сметка на САЛТ-2), без да се съветва с по-важните съюзници, а това оставя куп проблеми пред Държавния департамент. Има и някои неубедителни аргументи за ролята на Съвета за национална сигурност, най-вече по отношение на индивидуалните съветници по националната сигурност. Има неясноти в политиката с Близкия изток, отчасти поради възможностите за взаимодействие при, да речем, палестинския проблем, но също и защото стратегическите интереси на

САЩ да поддържат консервативните, прозападни арабски държави срещу руско проникване в тези райони често се препъват от собственото им добре организирано произраелско лоби. Между отделните министерства има спорове за използването на икономически механизми – от бойкоти върху търговията и ембарго над технологичен трансфер до отпускане на чуждестранни помощи и продажби на оръжие и зърно – за поддържането на американските политически интереси в Третия свят, Южна Африка, Русия, Полша, Европейската икономическа общност и т.н., и тези механизми понякога са некоординирани и противоречиви. Никой разумен човек не би твърдял, че всеки един от огромното количество външнополитически проблеми на Земното кълбо има готово „решение“ от друга страна, съвсем не се подпомага за запазването на дълготрайните американски интереси, когато взимането на решения в ръководството е съпроводено от чести разногласия.

Всичко това кара някои по-скептични критици да задават въпроси за цялостната политическа и културна атмосфера, която вашингтонското правителство трябва да изгради. Но това е прекалено сложен и обширен въпрос, за да го обсъждаме тук. Все по-често се чуват мнения, че за държава, която изпитва необходимост да преформулира основната си стратегия в светлината на извършващите се големи, неконтролируеми промени в световните дела, може да не е подходяща изборна система, която на всеки две години сякаш парализира взимането на външнополитически решения. Често пречки създава и невероятният натиск от страна на различни лобита, политически комитети и други заинтересовани групи, като всички те по правило са пристрастни към една или друга промяна в политическата линия. Не помага и присъщото „опростяване“ на жизненоважни и сложни международни и стратегически въпроси от масмедиите, чието време и място за подобни неща е ограничено и чиято първостепенна цел е да правят пари и да си осигуряват публика и чак после да информират населението. Същото влияние имат и все още силните „ескапитски“ напъни в американската социална култура, които може би са разбираеми в исторически аспект, засягащ „разширяването на границите“, но са пречка при възприемането на днешния по-сложен, интегриран свят и на другите култури и идеологии. И накрая трябва да споменем, че разделението на конституционната и изпълнителната власт може би невинаги е от полза за страната. То е създадено по този начин преди два века, когато тя е географски и стратегически изолирана от останалия свят и разполага с достатъчно време, за да се справи с малкото си на брой проблеми, които всъщност засягат „външната“ политика. Тази структура сигурно по-трудно се използва в момент, когато САЩ се превръщат в световна свръхсила, често форсирана да взима бързи решения на четири очи с държави, в които действат далеч по-малко ограничения. Нито един от тези фактори не представлява непреодолима пречка за провеждането на ясна, дълготрайна американска генерална стратегия. Сборният им ефект обаче прави много по-трудно извършването на нужните промени в политиката, особено когато са накърнени определени интереси и това се случва в година на избори. Затова много вероятно е еволюцията на ефективната цялостна американска политика, с която страната ще посрещне XXI в., да бъде подложена на най-сериозен тест точно в културната и вътрешнополитическата сфера.

Последният въпрос, свързан с взаимоотношенията „средства/цели“ в защита на американските глобални интереси, се отнася до икономическите предизвикателства върху страната. Те са толкова разнородни, че заплашват да упражнят огромен натиск върху управленческите решения в националната политика. Необикновените размери и сложността на американската икономика създават проблеми при обобщаването на това, което се случва в различните ѝ части – особено в период, когато тя изпраща всевъзможни противоречиви сигнали[230]. Все пак описаните в предходната глава характеристики все още са преобладаващи.

Първата е относителният индустриален спад, съпоставен спрямо световната продукция не само за стари производства като текстил, желязо и стомана, корабостроене и основни химикали, но също и на световния дял в роботиката, аеронавтиката, автомобилите, машинните инструменти и компютрите, макар че е много по-трудно да се прецени крайният резултат от борбата на това ниво на индустриалната технология. И двете създават огромни проблеми: в традиционното и основно производство разликата в заплащането между Съединените щати и новоиндустриализираните страни вероятно е такава, че никакви мерки за ефективност няма да я заличат. Но да се загуби съревнованието в бъдещите технологии, ако това наистина е възможно, би било направо катастрофално. В края на 1986 г. например едно проучване на Конгреса докладва, че активът от американската търговия с високотехнологични стоки се е занижил рязко – от 27 млрд. щатски долара през 1980 г. до само 4 млрд. щатски долара през 1985 г., и бързо тръгва към дефицит[231].

Вторият, и в много отношения по-малко очакван сектор със спад, е селското стопанство. До към 1975 г. експертите в тази област предвиждат страшен световен дисбаланс между нуждите на изхранването и селскостопанската продукция[232]. Но тези прогнози за глад и бедствие стимулират две важни реакции. Едната е широкото инвестиране в американското фермерство от 1970 г. нататък, водено от перспективите за все по-големи продажби в чужбина. Другата са широкомащабните (изплатени със западни средства) проучвания с цел да се открият научни средства за увеличаване реколтите в страните от Третия свят, които се оказват толкова успешни, че превръщат доста от тези страни в *доставчици* на храна, а едновременно с това и конкуренти на САЩ. Тези две тенденции, макар и отделни, съвпадат с преобразуването на Европейската икономическа общност в главен производител на селскостопански излишък поради неговата ценоподдържаща система. В резултат експертите вече говорят за „потоп на храна“[233], което от своя страна води до рязко понижаване цените на селскостопанските продукти и на американския износ на храна, а това е причината много фермери да се отказват от занимането си.

Следователно не е изненада, че тези проблеми са довели до вълна от протекционистични чувства в много сектори на американската икономика, а също и сред бизнесмените, съюзите, фермерите и техните конгресмени. Както в Едуардова Англия по време на „митническата реформа“[234], привържениците на засилената протекция се оплакват от несправедливата тактика на чужденците, от „дъмпинг“ под производствената стойност на продукцията на американския пазар и от огромните субсидии за чуждестранните фермери. Те също твърдят, че могат да бъдат облекчени само ако американската администрация изостави своята политика на *laissez-faire* в търговията и приложи жестоки контрамерки. Доста от тези оплаквания (например, че Япония доставя на американския пазар силиконови чипове под себестойността им) са верни. В по-общ аспект обаче вълната от протекционистки настроения също е отражение на ерозията, настъпила в по-рано безпрекословния приоритет на американското производство. Точно както англичаните от Викторианската епоха и американците след 1945 г. защитават свободната търговия и откритата конкуренция, не само защото държат в ръцете си световната търговия и този процес им носи просперитет, но и защото знаят, че най-вероятно ще спечелят, ако се откажат от протекционистки настроения. Четиридесет години по-късно тази увереност започва да се изпарява и съвсем логично мненията се обръщат в защита на местния пазар и местните производители. И пак като англичаните от онова време защитниците на съществуващата система изтъкват, че увеличените мита не само могат да направят местните продукти по-неконкурентоспособни на международния пазар, ами че може да има и различни външни усложнения – световна митническа война, удари върху американския износ, подриване стойността на валутата на някои новоиндустриализирани страни и връщане на икономическата криза от 30-те години на XX в.

Наред с тези трудности за американското производство и селско стопанство има и безпрецедентни вълнения във финансовата система. Неконкурентоспособността на американските индустриални стоки в чужбина и занижените продажби на селскостопански износни продукти, взети заедно, водят до невероятен дефицит във видимата търговия – 160 млрд. щатски долара от май 1985 до май 1986 г. Още по-тревожното е, че подобна пробойна вече не може да се покрие от печалбите от „невидимите мита“, които са традиционни за една зряла икономика (напр. Англия преди 1914 г.). Напротив, единственият начин, по който Съединените щати могат да се изплатят на света, е, като внасят все по-големи капитали, което я превръща от най-големия световен кредитор в най-големия длъжник *само за няколко години*.

Този проблем се усложнява още – по мнението на мнозина се и причинява[235] – от бюджетната политика на самото американско правителство. Още през 60-те години Вашингтон има склонност да разчита на дефицитните финанси, вместо на допълнителното облагане, за да плаща за все по-големите военни разходи и социалните програми. Решението обаче, взето от администрацията на Рейгън в началото на 80-те години за широко разрастване на военните разходи плюс значително намаляване на данъците, но без съответното съкращаване на федералните разходи в други области, причинява невероятни увеличения на дефицита и вследствие на това и на националния дълг, както е показано в таблица 49.

Ако тези тенденции продължат, изтъкват някои тревожни гласове, това ще доведе националния дълг до около 13 билиона щатски долара към 2000 г. (което е четиринайсет пъти повече от този през 1980 г.)[237], а плащанията по лихвите на този дълг до 1,5 билиона щатски долара (двайсет и девет пъти повече от тези през 1980 г.). Всъщност едно понижение в процента на лихвите би могло да понижи тези стойности[238], но общата насока все пак е много опасна. Дори федералният дефицит да може да спадне „само“ до 100 млрд. щатски долара на година, натрупването на националния дълг и лихвите до началото на XXI в. ще продължава да изисква насочването на безпрецедентни суми в тази посока. В исторически аспект единственият друг пример, изникващ в съзнанието за Велика сила, която по такъв начин увеличава дълга си в *мирно време*, е Франция през 80-те години на XVIII в., където финансовата криза засилва още повече вътрешнополитическата криза.

ТАБЛИЦА 49

Размер на федералния дефицит, дълга и лихвите на Съединените щати, 1980–1985 г.[236]
(в млрд. щатски долари)

	Дефицит	Дълг	Лихва по дълга
1980	59,6	914,3	52,5
1983	195,4	1387,9	87,8
1985	202,8	1823,1	129,0

Американската търговия и федералният дефицит взаимодействат с едно ново явление в световната икономика – това, което е най-добре описано като „дислокация“ в движението на международния капитал от търговията към стоките и услугите. Поради все по-засилващата се интеграция на световната икономика обемът както на продукцията, така и на финансовите услуги е много по-голям от преди, а двете заедно може би достигат сумата от 3 блн. щатски долара годишно. Тя обаче вече е засенчена от невероятния поток на капитали, минаващ през световните парични пазари, като само лондонският евродоларов пазар има обем, „поне двайсет и пет пъти по-голям от този на световната търговия“[239]. Тази тенденция е стимулирана и от събитията през 70-те години (преминаването от твърд към плаващ курс на валутата, изтичането на излишни фондови средства от страните на ОПЕК), както и от дефицитите на Съединените щати, тъй като единственият начин за федералното правителство да покрие зейналата пропаст между разходите и приходите си е да помпа страната с огромни количества ликвидни средства от Европа и (най-вече) от Япония. Както споменахме по-горе, това превръща страната в най-големия длъжник на света[240]. Трудно е всъщност да си представим как би се справила американската икономика *без* притока на чуждестранни капитали в началото на 80-те години, макар това по неприятен начин да се отрази върху обменната стойност на долара, която рязко хвръкна нагоре и още повече навреди на износа на американски селскостопански и промишлени стоки. Но също се повдига обезпокоителният въпрос, какво ще стане, ако тези огромни и подвижни фондове се оттеглят от долара и причинят рязкото му спадане.

Тези тенденции подсказват, че тревожните гласове преувеличават сериозността на ситуацията в американската икономика и пропускат да отбележат „естествеността“ на повечето от развиващите се процеси. Например фермерският пояс на Средния Запад щеше да бъде много по-проспериращ, ако толкова много хора не бяха закупили земя на инфлационни цени и прекомерно високи лихвени проценти в края на 70-те години.

Преминаването от производството към услугите е също обяснимо и то протича във всички напреднали страни. В тази връзка си струва да припомним, че американското промишлено *производство* се покачва в абсолютни стойности, макар заетостта (особено тази на „сините яки“ в промишлеността да се понижава. Това отново е „естествена“ тенденция в свят, който се движи от материалното към интелектуалното производство. Също така няма нищо нередно в метаморфозата на американските финансови институции в *световни* с три основни бази в Токио, Лондон и Ню Йорк, които да боравят с огромния обем подвижни капитали (и да печелят от него). Това само би могло да повиши печалбите на една нация от сферата на обслужването. Дори големият годишен федерален дефицит и нарастващият национален дълг са представяни понякога като не особено сериозни проблеми, сметне ли се инфлацията. В някои сфери съществува мнението, че икономиката ще „надрасне“ тези дефицити, или че политиците ще вземат мерки да попълнят празнината, като или увеличат данъците, или намалят разходите, или комбинират и двете. Твърди се, че един прекалено прибързан опит да се ликвидира дефицитът би стартирал повсеместна рецесия.

Мнението е, че съществуват успокояващи положителни признаци за растеж в американската икономика. Поради бума в обслужващия сектор през 90-те години Съединените американски щати разкриват нови работни места по-бързо, отколкото в който и да е период от мирната си история, и безусловно много по-бързо от западноевропейските държави. Тук играе роля и много по-голямата подвижност на работната сила, която облекчава пазара на заетостта. А интересът на американците към високите технологии – не само в Калифорния, но и в Нова Англия, Върджиния, Аризона и други части на страната – обещава все по-голямо промишлено производство и оттук национално богатство (както и предимство пред СССР). И точно поради възможностите, които американската икономика предлага, тя продължава да привлича милиони емигранти и да стимулира хиляди нови търговски посредници, а притокът на капитали, вливащи се в страната, може да се използват за нови инвестиции, особено в банковото дело. И накрая, ако промените в глобалните тенденции на търговията наистина водят към по-ниски цени на хранителните продукти и суровините, това би трябвало да се отрази благотворно върху икономика, която все още внася огромни количества петрол, метални руди и т.н. (дори и да навреди на отделни американски производители, фермери или петролни фирми).

Много от тези отделни доводи са валидни. Американската икономика е тъй многообхватна и разнообразна, че е възможно някои сектори и райони да се развиват, докато други западат. Затова неподходящо е да се характеризира ситуацията като цяло с обобщени термини от рода на „криза“ или „бум“. Като се имат предвид намаляването цените на суровините, понижаването на нереално високата обменна стойност на долара в началото на 1985 г., общия спад в лихвения процент и отражението на трите заедно върху инфлацията и стабилността на бизнеса, не е изненадващо, че някои от професионалните икономисти са оптимистично настроени за бъдещето[241].

И все пак, от гледна точка на генералната американска стратегия и на икономическата основа, върху която трябва да почива една ефективна, дългосрочна политика, картината съвсем не е толкова розова. На първо място, предвид военните ангажименти, които Съединените щати са поели в най-различни точки на света след 1945 г., капацитетът им да носят този товар очевидно не е тъй голям, както преди няколко десетилетия, когато делът им в световното производство и националния брутен продукт е много по-голям, селското им стопанство не изпитва криза, балансът на плащанията е доста по-стабилен и бюджетът на правителството също се балансира добре, а дълговете им към останалата част от света са по-малки. В този по-широк смисъл някои политолози правят аналогия между позицията на Съединените щати от 90-те години на XX в. и тази на бившите „залязващи хегемони“[242].

Тук отново е полезно да отбележим видимите прилики между все по-нарастващото чувство на безпокойство сред мислещите среди на САЩ в края на XX в. и настроенията, преобладаващи във всички политически партии на Едуардова Англия, които водят до така нареченото движение на „националната ефективност“: т.е. един широкообхватен дебат сред ръководния, деловия и образователния елит на страната за различните мерки, способни да спрат нарастващата неконкурентоспособност спрямо другите развити страни. По търговска компетентност, ниво на образование и квалификация, ефективност на производството, стандарт на живот (и сред по-малко богатите), здравеопазване и жилищни проблеми първата сила в света от 1900 г. сякаш губи позицията си, което създава сериозни усложнения в дългосрочната *стратегическа* позиция на страната. Оттук идват и призивите за „обновление“ и „реорганизация, подадени еднакво както отдясно, така и отляво“[243]. Подобни кампании обикновено наистина водят до реформи в някои области, но самото им съществуване е парадоксално потвърждение на упадъка, защото такива вълнения просто не биха били необходими преди няколко десетилетия, когато водещата роля на нацията е безспорна. Един силен мъж, иронично отбелязва писателят Дж. К. Честъртън, не се безпокои за тялото си; той започва да говори за здравето си само тогава, когато забележи признаци на отслабване[244]. По същия начин, когато една велика сила е силна и без конкуренция, много по-малко вероятно е тя да коментира възможностите си да изпълни поетите задължения, отколкото когато е относително по-слаба.

В по-тесен смисъл биха могли да възникнат сериозни усложнения за американската генерална стратегия, ако индустриалната ѝ база продължава да се свива. Ако по някое време в бъдещето избухне широкомащабна война, която остане конвенционална (поради страха на враждуващите страни да не предизвикат ядрена катастрофа), човек не може да не се замисли какъв би бил ефектът ѝ върху производствения капацитет на САЩ след години на упадък в някои ключови производства, ерозията в заетостта на работната сила и т.н. В тази връзка човек се сеща за тревожния вик на Хюинс през 1904 г. за влиянието на британския индустриален упадък върху мощта на *страната*: „Да предположим, че едно производство, което е заплашено [от чуждестранна конкуренция], крепи самите корени на вашата система за национална отбрана. Къде сте тогава? Не бихте могли да се справите без производство на желязо, развита търговия на техника, тъй като в модерното военно дело не бихте имали средствата да произвеждате и да поддържате в ефективно състояние флота и армията си“[245].

Трудно е да си представим, че упадъкът в американския индустриален капацитет ще бъде толкова дълбок: индустриалната ѝ основа не е много по-широка от тази на Великобритания от Едуардовата епоха. И още един важен фактор – „производствата, свързани с отбраната“, не само са поддържани от постоянни поръчки на Пентагона, но вървят паралелно с преминаването от интензивно материално към интензивно интелектуално (високотехнологично) производство, което за един по-дълъг период от време ще намали също и зависимостта на Запада от фаталните суровини. Дори и така много високият процент, да речем, на полупроводници, които се сглобяват в чужбина и после се транспортират в САЩ[246], или – да си послужим с пример, възможно най-далеч от полупроводниците – сривът на американското корабоплаване и корабостроене, или пък затварянето на толкова много американски мини и петролни кладенци, – тези събития не биха могли да бъдат друго, освен вредни в случай на продължителна коалиционна война между Великите сили. Освен това, ако историческите прецеденти изобщо имат някаква стойност, най-важната пречка за военновременния „подем“ в производството обикновено е при квалифицираните кадри[247]. Това още веднъж ни кара да се чудим на сериозния и продължителен спад в заетостта на американските „сини яки“ (обикновено висококвалифицирани кадри).

Друг един проблем, също важен за поддържането на вярната генерална стратегия, засяга влиянието, което бавният икономически растеж оказва върху американския социалнополитически консенсус. До степен, която изумява повечето европейци, Съединените щати през XX в. успяват да избегнат подчертаната „класова“ политика. Възможно е това да се дължи на факта, че толкова много от емигрантите им са дошли от държави със закостенели социални условия, че самите размери на държавата позволяват на онези, които са разочаровани от икономическото си положение, да „избягат“ на Запад, като същевременно правят организацията на труда много по-сложна, отколкото, да кажем, във Франция или Англия. Същите тези географски размери и възможностите за търговско посредничество в тесни граници стимулират развитието на една значително необновена форма на капитализъм от типа *laissez-faire*, който доминира в политическата култура на нацията (независимо от периодичните контраатаки отляво). Вследствие на това „пропастта“ в доходите между бедни и богати в Съединените щати е значително по-голяма, отколкото в кое да е друго напреднало индустриално общество. И според същите показатели държавните разходи по социалните осигуровки имат по-малък дял от брутния национален продукт, отколкото в останалите напреднали страни (с изключение на Япония, където изглежда има много по-силна фамилна форма на поддръжка за бедните и старите хора).

Тази липса на „класова“ политика, независимо от съществуващите социалноикономически различия, очевидно се подпомага и от общия растеж на САЩ след 30-те години на XX в., което предлага възможности за индивидуалното просперирание на по-голямата част от населението им. Това се съпътства от тревожния факт, че най-бедната *третина* от американското общество не е гласувала редовно. Но при диференцираната раждаемост между бялата етническа група, от една страна, и черната и испаноезичната, от друга, да не говорим за променливия поток емигранти в САЩ, и също имайки предвид икономическата метаморфоза, която води до загубата на милиони сравнително високоплатени места в производството и създаването на милиони нископлатени работни длъжности в услугите – би било неразумно да приемем, че преобладаващите норми на американската политическа икономика (ниски правителствени разходи, ниски данъци за богатите) биха могли да се поддържат, ако нацията навлезе в период на продължителни икономически затруднения, причинени от скачащ долар и бавен растеж. Това ни навежда на мисълта, че такава американска политика, която отвръща на външните предизвикателства, увеличавайки военните разходи, и реагира на бюджетните кризи, съкращавайки текущите социални осигуровки, може да изпадне в рисково положение, като предизвика евентуална политическа реакция. Както при всички останали държави, разгледани в тази глава, и тук не съществуват лесни отговори, когато искаме да уравновесим тристранното напрежение, което неминуемо възниква между отбраната, потреблението и инвестициите при определянето на националните приоритети.

Това винаги ни води до деликатното равновесие между бавен икономически растеж и големи военни разходи. Дебатът по „икономиката на разходите за отбранителни цели“ е силно противоречив и – имайки предвид размерите и разнообразието на американската икономика, стимулите, които се получават от големите държавни поръчки и техническите последствия от развитието на нови видове оръжие – изводите съвсем не са еднопосочни[248]. За нашите цели най-важни са сравнителните данни. Дори ако (както често се изтъква) военните разходи представляват 10 % от брутния национален продукт при Айзенхауер и 9 % при Кенеди, относителният дял на Съединените щати в световното производство и богатство по това време е приблизително *два пъти* по-голям от този през 90-те години. Тогава американската икономика не е застрашена нито в традиционното си, нито във високотехнологичното си производство. Ако САЩ в края на XX в. продължат да отделят 7 % или повече от брутния национален продукт за отбрана, а най-сериозните ѝ икономически съперници, особено Япония, ѝ посвещават значително по-нисък процент, то фактически последните ще имат потенциално повече „свободни“ средства да инвестират за невоенни цели. Също така ако САЩ продължават да влагат толкова голяма част от научните си и развойни постижения във военното производство, докато японците и западногерманците ги концентрират в търговията, и ако разходите на Пентагона изсмучат повечето учени и инженери на страната от проектирането и производството на стоки за световния пазар, докато кадрите от подобен род в другите страни са ангажирани да произвеждат все по-добри стоки за цивилния потребител, тогава изглежда неминуемо американският дял в световното производство да намалее бързо, а вероятно и икономическият растеж също ще забави темповете си в сравнение с тези страни, които разчитат на пазара и не държат толкова много да насочват капиталите си към отбраната[249].

Твърде силно е да се каже, че тези тенденции поставят Съединените щати пред една неотложна и неразрешима дилема в по-дългосрочен план.

Просто защото те наистина са *световната свръхсила* с много по-сериозни военни ангажименти, отколкото една регионална сила от рода на Япония или Западна Германия, и изискват доста по-солидни отбранителни системи, точно както имперска Испания е чувствала, че се нуждае от далеч по-голяма армия в сравнение със своите съвременници, и както Викторианска Англия е настоявала за значително по-силен флот от останалите страни. Още повече, че СССР се сочи като най-голямата военна заплаха за американските интереси по света, а той определено отделя доста по-голям процент от своя брутен национален продукт за военни цели. Затова американското ръководство непрекъснато се притеснява, че ще загуби „надпреварата във въоръжаването“ с Русия. Все пак по-разумните сред тези ръководни кадри усещат, че бремето на въоръжаването също омаломощава съветската икономика; че ако двете свръхсили продължават да насочват все по-голяма част от националното богатство в непродуктивната сфера на въоръжението, скоро може да възникне критичният въпрос: „Чия икономика ще западне *по-бързо*, съпоставена с бързо разрастващи се държави като Япония, Китай и др.?“ Ограничените разходи по въоръжаването за една свръхразтегнала се сила като САЩ може би ще я накарат да се чувства уязвима в отбранителната сфера, но прекомерните инвестиции във въоръжението, макар да гарантират по-голяма сигурност за известен период от време, биха подкопали търговската конкурентоспособност на американската икономика, тъй че страната би била *по-малко* защитена в дългосрочен план[250].

Тук също не са окуражителни историческите прецеденти. Обичаен проблем за предходни „първи в света“ държави е бил фактът, че макар относителната им икономическа сила да намалява, нарастващият чуждестранен натиск да ги изместят ги принуждава да отделят все повече и повече от средствата си във военния сектор, който от своя страна изстисква производствените инвестиции и с течение на времето води до спираловидно намаляване на растежа, по-високи данъци, задълбочаващи се вътрешни борби за приоритетите в изразходването на средства, отслабваща способност да се понася бремето на отбраната[251]. Ако това наистина е историческата схема, тук лесно бихме перифразирали невероятно сериозната реплика на Шоу и да кажем: „Рим падна; Вавилон падна; идва ред на Скарсдейл“[252].

Следователно в най-широк смисъл единственият отговор на въпроса, който все по-широко се обсъжда в обществото, дали Съединените щати могат да запазят съществуващото положение, е „не“ – просто защото до момента никое общество не е било в състояние да остане *постоянно* пред другите страни, тъй като това би означавало замразяване на темповете на разрастване, на технологическия прогрес и военните разработки, които съществуват, откак свят светува. От друга страна, този паралел с историческите прецеденти *не* означава, че на Съединените щати им е предопределено да се свият до сравнително незначителната позиция на бившите водещи сили като например Испания или Нидерландия, или пък да се разпаднат като Римската или Австро-Унгарската империя. Те са твърде обширни за първото и вероятно прекалено хомогенни за второто. Дори аналогията с Великобритания, предпочитана в съвременната политико-научна литература, не е твърде подходяща, ако игнорира разликата в *мащабите*. Можем да изразим това и по друг начин: територията, населението и природните ресурси на Британските острови предполагат, че те би трябвало да притежават 3 или 4 % от световното богатство и власт, при положение че *всички други неща са равни*; но точно защото „другите неща“ никога *не могат* да бъдат равни, някои особености от исторически и технологичен аспект позволяват на Британските острови да се разшири до такава степен, че да притежава, да речем, 25 % от световното богатство и власт в своя разцвет. Тъй като тези благоприятни условия са изчезнали, това, което се случва с нея впоследствие, не е нищо друго, освен да се върне към „естествените“ си размери. По същия начин можем да се уверим, че територията, населението и природните ресурси на САЩ им предопределят може би 16 или 18 % от световното богатство и власт, но поради исторически и технологични особености, благоприятни за тях, този дял достига 40 % и повече към 1945 г. и че 80 и 90-те години са първите десетилетия, когато тази необичайно голяма цифра се смалява до един „по-естествен“ размер. Този упадък се прикрива от огромните военни способности на страната, а също и от успешното „интернационализиране“ на американския капитализъм и култура[253]. Но дори и когато „свиването“ до „естествения“ размер се осъществи в някакво далечно бъдеще, Съединените щати пак ще бъдат много голяма сила в един многополюсен свят само поради размерите си.

Следователно задачата, която стои пред американските държавници през следващите десетилетия, е да признаят, че в съвремието действат разнообразни тенденции и е необходимо да се ръководи така, че *относителната* ерозия на Съединените щати да се извършва бавно и гладко и да не бъде ускорявана от политика, която носи единствено краткотрайни предимства, но в дългосрочен план е неблагоприятна. За това е нужно разбиране, като се започне от администрацията на президента надолу, че технологичните и следователно социалноикономическите промени в света се извършват по-бързо, отколкото когато и да било преди; че международната общност е много по-разностранна политически и културно, отколкото се е смятало, и гледа с пренебрежение на твърде опростените решения на проблемите, предлагани както от Вашингтон, така и от Москва; че „равновесието“ в икономическите и производствените сили вече не е така явно наклонено в полза на САЩ, както е било през 1945 г.; и че дори във военната област се явяват признаци за известно преразпределение на баланса, който се отдалечава от двуполюсната към една по-многополюсна система, където американската икономическа/военна сила вероятно ще остане по-голяма от тази на която и да било друга страна, взета отделно, но няма да бъде тъй непропорционална, както в десетилетията след Втората световна война. Това само по себе си не е лошо, ако човек си спомни изявленията на Кисинджър за неудобството да се провежда политика в свят, който се смята, че винаги ще бъде двуполюсен. Може това да ни се стори още по-добро, ако си спомним, че Русия ще бъде много по-силно повлияна от променящата се динамика в световните сили. При всички тези дискусии за ерозията на американското лидерство трябва отново да повторим, че упадъкът, за който говорим, е относителен, а не абсолютен и следователно е напълно естествен и че единствената сериозна заплаха за истинските интереси на САЩ може да дойде от невъзможността им да се адаптират разумно към новия световен ред.

Имайки предвид значителната сила, която Съединените щати все още притежават в различните области, *теоретично* не би трябвало да е свръх способностите на съответната администрация да направи такова преустройство на дипломацията и стратегията, че да може, според класическата фраза на Уолтър Липман, да доведе до „баланс... между ангажиментите на държавата и нейната мощ“[254]. Макар че няма неоспорима и единствена „държава приемник“, която да поеме глобалното бреме на Америка, така както САЩ поемат ролята на Англия през 40-те години на XX в., все пак страната има по-малко проблеми от имперска Испания, обсадена от врагове по всички фронтове, или Нидерландия, притисната между Франция и Англия, или Британската империя, изправена пред цял куп съперници. Изпитанията на Съединените щати по пътя им към XXI в. са несъмнено тежки, може би най-вече в икономическата сфера. Но ресурсите им все още са значителни, *стига* да се използват целенасочено и *стига* да има разумно виждане както за недостатъците, така и за преимуществата на американската власт.

Погледнато от определен ъгъл, едва ли можем да кажем, че дилемата на САЩ е уникална. Има ли държава в света, която да *не* среща проблеми при избора на подходяща военна политика, или когато трябва да избира между пушките, маслото и инвестициите? От друга гледна точка обаче позицията на Америка е много специална. Независимо от икономическия си и може би военен упадък тя си остава, както казва Пиер Хаснер, „решаващият фактор за всеки вид баланс или проблем“[255]. Тъй като притежава за добро или за лошо толкова голяма власт, тъй като е ядрото на западната съюзническа система и центърът на съществуващата световна икономика, това, което САЩ прави *или не прави*, е много по-важно, отколкото всичко, което някоя от другите държави реши да направи.

ЕПИЛОГ

След направения анализ на възхода и упадъка на Великите сили в рамките на международната система за последните петстотин години можем да завършим с една *теоретична и методологична* заключителна част, в която ще разгледаме най-разнообразните теории за „войната и цикъла на относителната сила“[1], „глобалните войни, държавните дългове и дългия цикъл“[2], „размера и продължителността на живота на империите“[3] и различните други опити[4] на политолозите да извлекат смисъла от цялостните явления и често – да подскажат бъдещите събития. Но това не е политоложка творба, макар да се надяваме, че сме предложили обширен материал от подробни факти и коментари за онези учени в тази дисциплина, които изследват по-общите схеми на войната и промените в световния ред.

В тази част не се прави опит за завършено резюме за това, къде сме били в края на XX в., защото това би противоречало на една от основните идеи на настоящата книга – че международната система е подложена на непрекъснати промени, не само на такива, произтичащи от всекидневните действия на държавниците и нормалното протичане на политическите и военните събития, но и на онези, които са причинени от по-дълбоките трансформации в основата на световната власт и постепенно изплуват на повърхността.

Все пак е уместно да предложим няколко по-общи забележки, преди да приключим това изследване. В цялата книга поддържаме тезата, че доколкото засягат международната система, богатството и властта, икономическата мощ и военната сила винаги са били относителни и трябва да се приемат като такива. И тъй като са относителни и всички общества са обект на неумолимата тенденция към промяна, международното равновесие *никога* не може да остане неподвижно и е глупост от страна на ръководните кадри, ако приемат, че не е така. Благодарение на анархичната и конкурентна природа на съперничеството между държавите историята на международния живот през последните петстотин години твърде често е била история на войни или поне на подготовка за военни действия. И войните, и подготовката им изразходват ресурси, които обществата биха могли да използват за други „стоки“, независимо дали са обществени или частни. Все едно до каква степен на икономическо и научно развитие е достигнала дадена страна, тя преминава през дебатите до каква степен националното богатство трябва да се използва за военни цели. Тя също обсъжда по какъв най-добър начин да стимулира националния просперитет не само заради индивидуалните печалби, които увеличават общия приток на богатства, но и поради съзнанието, че икономическият растеж, производителността и процъфтяващите финанси ще се отразят върху относителните перспективи на една велика сила, в случай че възникне бъдещ международен конфликт. Действително резултатите от всички по-важни и продължителни войни между Великите сили, които разгледахме тук, непрекъснато ни сочат съществената роля на производствените икономически сили – както по време на конфликтите, така и в периодите *между* тях, когато диференцираните темпове на растеж правят различните държави относително по-силни или по-слаби. До голяма степен резултатите от големите коалиционни войни от периода 1500–1945 г. потвърждават тенденциите за промяна, която в един по-дълъг период от време се извършва и на икономическо ниво. Новият териториален ред, установяван след края на всяка война, следователно отразява преразпределението на властта, което се извършва в международната система. Сключването на мир обаче не спира този процес на непрекъснати промени, а диференцираният темп на икономически растеж сред Великите сили предопределя продължаването му.

Не е установено дали съществуването на сили, които изживяват „възход“ и „упадък“ в един анархистичен световен ред, винаги води до война. По-голямата част от историческата литература приема, че „войната“ и „системата на Великите сили“ вървят ръка за ръка. Макиндър, един от основоположниците на неомеркантилистката и геополитическата мисъл, твърди, че големите войни в историята „са резултат, пряк или косвен, от неравномерния растеж на държавите“[5]. Но дали този модел отмира след 1945 г.? Наистина може би с разработването на ядрените оръжия с тяхната скрита заплаха да превърнат всяка размяна на удари във взаимно унищожение най-после сме овладели навика си да реагираме с въоръжен конфликт на всяка спорадична промяна в баланса на Великите сили, ограничавайки се само с индиректните, маломащабни, „сурогатни“ войни. Но е възможно също взаимните тревоги от ядреното оръжие по-скоро да гарантират, че бъдещите конфликти, ако възникнат такива между Великите сили, ще останат конвенционални, макар че дори те биха били ужасно кървави и унищожителни, като се има предвид модерното бойно въоръжение.

Очевидно никой не знае отговора на подобни съществени въпроси. На онези, които предполагат, че човечеството няма да прояви такава глупост, че да започне още една опустошителна и скъпа война между Великите сили, може би трябва да припомним, че тази увереност съществува и през по-голямата част от XIX в. Действително книгата на Норман Ейнджъл „Голямата илюзия“, която се превръща в бестселър заради доводите си, че войната би била икономически разорителна както за победителите, така и за победените, се появява едва през 1910 г., когато европейските генерални щабове тихомълком довършват военните си планове.

Каквато и да е вероятността за сблъсък, ядрен или конвенционален, между по-големите държави, ясно е, че важните трансформации в равновесието *възникват* и ще се развиват вероятно с по-бърз темп отпреди. Още повече, че те действат в двете отделни, но взаимодействащи си нива на икономическото производство и стратегическата сила. Ако тенденциите от последните две десетилетия не се променят (и защо ли?), моделът на световната политика в груб вид изглежда така:

Първо, ще се разпредели делът на общия световен продукт и на общите световни военни разходи от петте най-големи концентрации на сила между много повече държави; но това ще бъде постепенен процес и в близко бъдеще няма вероятност друга страна да се присъедини към „пентархията“ на Съединените щати, Съветския съюз, Китай, Япония и Европейската икономическа общност.

Второ, глобалните производствени баланси между тези пет сили вече са започнали да се накланят в различни посоки: от Русия и САЩ, също и от ЕИО, към Япония и Китай. Това не предвещава *балансирано* петстранно икономическо споразумение, тъй като Съединените щати и ЕИО в общи линии имат еднаква производствена и търговска основа (макар че първите печелят неимоверно от факта, че са военна държава); СССР и Япония грубо погледнато са също еднакви (макар Япония да се развива по-бързо), като всяка от тях притежава около две трети от производствената мощ на предходните две; а Китай е все още далеч назад, но бележи най-бързи темпове на развитие.

Трето, във военен аспект все още съществува двуполюсен световен модел поради това, че само Съединените щати и СССР имат капацитета да се унищожат взаимно, а също и която и да е друга страна. Но може би тази биполярност бавно ерозира както на *ядрено* ниво, защото подобно оръжие си остава неизползваемо при повечето обстоятелства, или пък защото Китай, Франция и Англия поотделно получават значителни допълнения към собствения си ядрен арсенал; така и на *конвенционално* ниво поради бързото засилване на китайската мощ плюс все по-ясната представа, че коалирането на западногерманските, френските (и може би английските и италианските) сухопътни, военноморски и военновъздушни сили би било неимоверно мощна комбинация, ако тези държави наистина заработят заедно ефективно. По вътрешнополитически причини малко вероятно е това да се случи в близко бъдеще; но самият факт, че такъв потенциал съществува, придава още по-голяма несигурност на „двуполюсната“ система поне на конвенционално ниво. За разлика от това никой в момента не предполага, че Япония ще се трансформира във велика военна сила; макар че който и да било, запознат със схемата на „войната и промените в световната политика“, не би се изненадал, ако един ден някое друго политическо ръководство в Токио реши да превърне икономическата ѝ сила в по-сериозна военна мощ.

Ако Япония все пак реши да има по-активно военно присъствие в световните работи, сигурно ще е почувствала, че повече не може да защитава интересите си единствено в ролята си на „търгуваща държава“[6]. Следователно, подсилвайки въоръжените си сили, тя ще се надява да заздрави мощта и влиянието си в международно отношение до степен, която не може да се постигне с невоенни средства. Все пак историята на международното съперничество през последните петстотин години показва, че само военната „сигурност“ никога не е достатъчна. В по-кратък период тя може да възпира или разгромява съперническите държави (и това за повечето политически лидери и техните поддръжници е напълно достатъчно). Но ако поради подобни победи държава географски и стратегически разшири прекомерно много границите си, ако дори на по-ниско имперско ниво реши да посвети голям процент от общия приход на страната за „защита“, оставяйки по-малко за „производствени инвестиции“, много вероятно е икономическото ѝ производство да забави темпове, което ще доведе до тежки последствия за дългосрочния ѝ капацитет да задоволява потребителските нужди на своите граждани и международните си позиции[7]. Това вече се случва със СССР, САЩ и Англия. Важно е, че Китай и Западна

Германия в момента се борят да избегнат излишните инвестиции във военното дело, подозирайки, че това ще се отрази върху дългосрочните им перспективи за развитие.

И пак се връщаме на затворения кръг, в който са изпадали стратезите, икономистите и политическите лидери още от древни времена, та до наши дни. За да бъдеш велика сила – по дефиниция държава, способна да се самосъхрани срещу напора на всяка друга[8], – трябва да притежаваш процъфтяваща икономическа база. По думите на Лист: „Войната или самата възможност за война прави осигуряването на производствена мощ задължително изискване за една държава от първи ранг...“[9]. Но пък с влизането във война или с отделянето на голям дял от „производствената мощ“ на държавата за разходи по „непродуктивното“ въоръжение се поема рискът да се подкопае националната икономическа база особено за страни, които концентрират по-голямата част от приходите си за производствени вложения за дългосрочно развитие.

Всичко това е признато от класическите теоретици на политическата икономия. Последователите на Адам Смит са склонни да подкрепят по-ниски разходи за отбрана; тези, които симпатизират на идеите на Лист за *Nationalökonomie*, вярват, че всяка страна притежава по-сериозни инструменти на сила. Всички те, ако са честни, признават, че всъщност е въпрос на избор, при това „труден избор“[10]. Разбира се, в идеалния вариант „печалбата“ и „силата“ вървят ръка за ръка. Много по-често обаче държавниците са изправени пред необичайна дилема: дали да си купят военна сигурност по време, когато съществува реална и скрита опасност, която се превръща в бреме за националната икономика; или да поддържат ниски военни разходи, като в отделни случаи интересите им са застрашени от действията на други държави[11].

Следователно Великите сили през 90-те години на XX в. в международната система са принудени да се борят с двояките предизвикателства, пред които са били изправени и техните деди: първо, неравномерния модел на икономическо развитие, който е причина някои от тях да стават сравнително по-богати (и съответно по-силни) от другите; и, второ, конкурентната и понякога опасна обстановка в чужбина, която ги принуждава да избират между непосредствената военна сигурност и една по-продължителна икономическа стабилност. *Няма* общо правило, което да предложи на ръководните кадри универсално приложим метод на действие. Ако не се погрижат за добрата военна отбрана, може да не са в състояние да реагират при евентуална атака от страна на противникова държава; ако изразходват твърде много средства за въоръжаване или, както често става, за поддържане при все по-висока цена на военните задължения, поети в един по-ранен етап, възможно е да се пресилят, като някой старец, дето се опитва да работи свръх възможностите си. „Законът за покачващата се цена на войната“ съвсем не прави това по-лесно[12]. Дори ако, цитирайки най-често използвания пример, можем да предотвратим целият бюджет на Военновъздушните сили на САЩ да бъде погълнат от производството на *един-единствен* самолет през 2020 г., невероятното покачване в цените на модерното въоръжение е тревожна тенденция за всички държави и техните данъкоплатци.

Всяка от големите сили през 90-те години на XX в. – Съединените щати, СССР, Китай, Япония и Европейската икономическа общност – явно трябва да се справя с древната дилема за възхода и упадъка, с променливия темп на производствен напредък, с технологичните нововъведения, с измененията в международната обстановка, със спираловидното покачване в цената на оръжието, с нестабилността в баланса на властта. Това развитие е нещо, което не може да се контролира от която и да е държава, нито пък от личности. Нека перифразираме известната забележка на Бисмарк, като кажем, че всички тези държави пътуват по „течението на Времето“, което те „нито могат да създадат, нито да насочват“, но по което „могат да маневрират с повече или по-малко опит и умение“[13]. Как ще приключат това пътешествие, до голяма степен зависи от мъдростта на правителствата във Вашингтон, Москва, Токио, Пекин и различните европейски столици. Предложеният анализ се опитва да представи възможните перспективи за всеки от тези политически курсове, както и за системата на Великите сили като цяло. Но все пак остава съществена ролята на „умението и опита“, с които те ще успеят да плават по „течението на Времето“.

БЕЛЕЖКИ

1. Възходът на Западния свят

[1] W. H. McNeill, *A World History* (Лондон, 1979), с. 295; idem, *The Rise of the West* (Чикаго, 1967), с. 565; J. M. Roberts, *The Pelican History of the World* (Армъндсуърт, Мидълсекс, 1980), с. 519; G. Barraclough, *The Times Atlas of World History* (Лондон, 1978), с. 153.

[2] За преглед на международните отношения в Европа около 1500 г. вж.: *The New Cambridge Modern History* (оттук нататък NCMH), т. 1. *The Renaissance 1493–1520*, ed. G. R. Potter (Кеймбридж, 1961), особено гл. 7–14; том 2, *The Reformation 1520–1529*, ed. G. R. Elton (Кеймбридж, 1958), гл. 10–11 и 16; G. R. Elton, *Reformation Europe 1517–1559* (Лондон, 1963), гл. 2; G. Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (Армъндсуърт, 1965), с. 115 и нататък.

[3] Кратки описания на Китай при династията Мин в: McNeill, *Rise of the West*, с. 524–34; Roberts, *History of the World*, с. 424–44. За допълнителни сведения вж.: C. O. Hucker, *China's Imperial Past* (Станфорд, Калифорния, 1975), с. 303 и нататък; J. A. Harrison, *The Chinese Empire* (Ню Йорк, 1972); W. Eberhard, *A. History of China* (2 изд., Лондон, 1960), с. 232–70; M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past* (Лондон, 1973).

[4] Y. Shiba, *Commerce and Society in Sung China* (Ан Арбър, Мичиган, 1970); J. Needham, *The Development of Iron and Steel Technology in China* (Лондон, 1958); L. S. Yang, *Money and Credit in China* (Кеймбридж, Масачусетс, 1952); особено W. H. McNeill, *The Pursuit of Power, Technology, Armed Forces and Society Since 1000 A. D.* (Чикаго, 1983), гл. 2.

[5] Важен източник (на английски) за горното е J. Needham, *Science and Civilization in China*, т. 4, ч. 3, *Civil Engineering and Nautics* (Кеймбридж, 1971), особено с. 379–536; Вж. също: Lo Jung-pang, „The Emergence of China as a Sea Power During the Late Sung and Early Yuan Periods", *Far Eastern Quarterly*, т. 14 (1955), с. 489–503; C. G. Reynolds, *Command of the Sea: The History and Strategy of Maritime Empires* (Ню Йорк, 1974), с. 98–104.

[6] Вж.: McNeill, *World History*, с. 254–5; Needham, *Science and Civilization in China* (Лондон, 1972), с. 230; Lo Jung-pang, „The Decline of the Early Ming Navy", *Orient Extremus*, т. 5 (1958), с. 149–68; Ho Ping-ti, „Economic and Institutional Factors in the Decline of the Chinese Empire", в: C. Cipolla (ed.), *The Economic Decline of the Empires* (Лондон, 1970), с. 274–6; макар че по принцип описаната картина да не е така мрачна, както в други разкази. Вж. също подробните сравнения в: J. Needham, *The Grand Titration: Science and Society in East and West* (Лондон, 1969), навсякъде; и в: E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (Кеймбридж, 1981).

[7] Jones, *European Miracle*, гл. 9; F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, в 2 тома (Лондон, 1971), том 2, с. 661; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Лондон, 1938); H. Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600* (Ню Йорк,1973); M. A. Cook, *A History of the Ottoman Empire to 1730* (Кеймбридж, 1976); M. G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, т. 2 и 3 (Чикаго/Лондон, 1924); C. M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation* (Лондон, 1973).

[8] A. C. Hess, „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525", *American Historical Review*, т. 72, бр. 7 (декември 1970), с. 1892–1919; Braudel, *Mediterranean*, т. 2, с. 918; Reynolds, *Command of the Sea*, с. 112; и коментара в: J. F. Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century* (Кеймбридж, 1974).

[9] Jones, *European Miracle*, с. 176; Cook, *History of the Ottoman Empire*, особено с. 103; B. Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire" в: Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*, с. 215–34; H. A. Gibbs and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, т. 1 и 2 (Лондон, 1950 и 1957) ч. 1, с. 273; ч. 2, с. 1–37; вж. също: H. Inalcik, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies* (Лондон, 1978) гл. 10–13.

[10] Jones, *European Miracle*, с. 182.

[11] Вж. пак там, гл. 10; Roberts, *History of the World*, с. 415–23; W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History* (Лондон, 1923); M. D. Morris, „Values as an Obstacle to Economic Growth in South Asia", *Journal of Economic History*, том 27 (1967), с. 588–

607. За по-ясно описание A. J. Qaisar, *The Indian Response to European Technology and Culture, AD 1498–1707* (Делхи, Индия, 1982), навсякъде; и за по-късния период, C. A. Bayley, *Rulers. Townsmen and Bazaars* (Кеймбридж, 1982).

[12] McNeill, *Rise of the West*, с. 645–9; Jones, *European Miracle*, с. 157–9; R. Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule* (Бъркли/Лос Анжелес, 1978), с. 431; G. B. Sansom, *The Western World and Japan* (Лондон, 1950), с. 3–208; idem, *A History of Japan*, т. 2, 3 (Лондон, 1961 и 1964); C. R. Boxer, *The Christian Century in Japan 1549–1650* (Бъркли, 1951); J. W. Hall, *Government and Local Power in Japan* (Принстън, Ню Джързи, 1966); D. M. Brown, „The Impact of Firearms on Japanese Warfare“, *Far Eastern Quarterly*, том 7 (1947), с. 236–45; R. P. Toby, *State and Diplomacy in Early Modern Japan* (Принстън, Ню Джързи, 1984).

[13] McNeill, *World History*, с. 328–43; Bendix, *Kings or People*, с. 491; Wallerstein, *The Modern World System*, т. 1, *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (Ню Йорк/Лондон, 1974), с. 301–24; G. Vernadsky, *The Tsardom of Muscovy 1547–1682* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1969); R. H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1550–1700* (Бъркли, Калифорния, 1943); M. Florinsky, *Russia: A Short History* (Ню Йорк, 1964), гл. 3–9; R. J. Kerner, *The Urge to the Sea* (Ню Йорк, 1971) T. Szamuely, *The Russian Tradition* (Лондон, 1974); L. Kochan and R. Abraham, *The Making of Modern Russia* (Армъндсуърт, второ изд., 1983) гл. 3–6.

[14] Вж.: Roberts, *History of the World*, с. 585; „Даже и през XVII в. Русия беше толкова непозната, че кралят на Франция би могъл да пише на руския цар, без да знае, че човекът, към когото е отправил писмото си, е починал преди десет години.“ Вж. също и забележките на английските търговци в Русия в: Kochan and Abraham, *Making of Modern Russia*, с. 56–7.

[15] Това е заглавието на внушителния труд на Е. Л. Джоунс. Той и значимото изследване на Макнийл „Стремежът към власт“ (*The Pursuit of Power*) оказват силно влияние върху изложението в следващите редове. Вж. също: McNeill, *Rise of the West*, навсякъде; Wallerstein, *Modern World System*; D. C. North and R. P. Thomas, *The Rise of the Western World* (Кеймбридж, 1973); J. H. Parry, *The Establishment of the European Hegemony 1415–1715* (трето издание, Ню Йорк, 1966); S. Viljoen, *Economic Systems in World History* (Лондон, 1974), навсякъде; P. Chaunu, *European Expansion in the Later Middle Ages* (Амстердам, 1979).

[16] H. C. Darby, „The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries“, in *NCMH*, т. 1, с. 20–49; N. J. G. Pounds and S. S. Ball, „Core-Areas and the Development of the European States System“, *Annals of the Association of American Geographers*, т. 54 (1964), с. 24–40; R. G. Wesson, *State Systems: International Relations, Politics and Culture* (Ню Йорк, 1978) с. 111; Jones, *European Miracle*, гл. 7.

[17] N. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe 1500–1840* (Кеймбридж, 1979), гл. 1; C. Cipolla, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000–1700* (второ издание, Лондон, 1980), навсякъде; C. Cipolla, *The Fontana Economic History of Europe*, т. 1, *The Middle Ages* (Лондон, 1972), гл. 7; E. Samhaber, *Merchants Make History* (Лондон, 1963), с. 130 и нататък; Wallerstein, *Modern World System*, т. 1, с. 42; Braudel, *Mediterranean*, т. 1, с. 188–224.

[18] Roberts, *History of the World*, с. 505–6; J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance* (второ издание, Лондон, 1966), с. 60.

[19] Цитат по: Jones, *European Miracle*, с. 235.

[20] McNeill, *Pursuit of Power*, гл. 3; J. U. Nef, *War and Human Progress* (Ню Йорк, 1968), гл. 2; R. A. Preston, S. F. Wise, H. 0. Werner, *Men in Arms* (Лондон, 1962), гл. 7; C. Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400–1700* (Лондон, 1965), навсякъде; и R. Bean, „War and the Birth of the Nation State“, *Journal of Economic History*, т. 33 (1973), с. 203–21.

[21] Длъжни сме да поставим в кавички думата „национална“, тъй като мнозина войници от френската армия са били наемници. Вж.: V. G. Kiernan, „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy“, *Past and Present*, т. 11 (1957), с. 72. За общи сведения вж.: McNeill, *Pursuit of Power*, гл. 3; H. Thomas, *History of the World* (Ню Йорк, 1979), гл. 24; M. E. Mallet, *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy* (Лондон, 1976); и J. R. Hale, „Armies, Navies and the Art of War“, *NCMH*, т. 2, особено с. 486; idem, *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620* (Лондон, 1985), гл. 2.

[22] Cipolla, *Guns and Sails*, на различни места; Net, *War and Human Progress*, с. 46.

[23] C. Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660* (Лондон, 1979), гл. 1–2; McNeill, *Pursuit of Power*, гл. 3; Wesson, *State Systems*, с. 112; Braudel, *Mediterranean*, т. 2, с. 845; J. R. Hale, *The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology, 1450–1534* в: Hale et al. (ed.), *Europe in the Later Middle Ages* (Лондон, 1965), с. 466–94.

[24] Вж.: Parry, *Age of Reconnaissance*, гл. VII; Reynolds, *Command of the Sea*, с. 106; P. Padfield, *Guns at Sea* (Лондон, 1971) гл. 1; G. C. Scammel, *The World Encompasse: The first European Maritime Empires*, с. 800–1650 (Бъркли, Калифорния, 1981), който разглежда пътешествията от XV в. в по-широкия контекст на европейския експанзионизъм.

[25] Jones, *European Miracle*, с. 80. Значението на „ефективната, икономическа организация“ е подчертано многократно в: North and Thomas, *Rise of the Western World*, с. 1 и навсякъде.

[26] Това е основната тема в: Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, навсякъде.

[27] За събитията, които се отнасят до Португалия, вж.: Parry, *Age of Reconnaissance*; P. Padfield, *Tide of Empires: Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West*, т. 1, 1481–1654 (Лондон, 1979), гл. 2; C. R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825* (Лондон, 1969); V. Magalhaes-Godinho, *L'èconomie de l 'Empire Portugais aux XVe et XVIe siècles* (Париж, 1969); B. W. Diffie and C. D. Winius, *Foundations of the Portuguese Empire 1415–1580* (Минеаполис, 1977); Wallerstein, *Modern World System*, с. 325; Braudel, *Mediterranean*, т. 2, с. 1174–6; Scammell, *World Encompassed*, гл. 5.

[28] P. M. Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (Лондон/Ню Йорк, 1976), с. 18.

[29] Padfield, *Tide of Empires*, т. 1, с. 49.

[30] Дали самото португалско правителство се е облагодетелствало толкова, е още по-съмнително. Вж.: M. Newitt, „Plunder and the Rewards of Office in the Portuguese Empire“, в: M. Duffy (ed.), *The Military Revolution and the State 1500–1800* (Exeter Studies in History, Ексетър, 1980), с. 10–28; и E. Reinhard, *Geschichte der europäischen Expansion*, т. 1 (Щутгарт, 1983), гл. 3 и 4.

[31] Wallerstein, *Modern World System*, с. 170; C. H. Haring, *The Spanish Empire in America* (Ню Йорк, 1947); Parry, *Spanish Seaborne Empire*, на различни места; Scammell, *World Encompassed*, гл. 6; C. Gibson, *Spain in America* (Ню Йорк, 1966).

[32] Wallerstein, *Modern World System*. Вж. също Jones, *European Miracle*, гл. 4; Parry, *Age of Reconnaissance*, ч. 3; Roberts, *History of the World*, с. 600; *Cambridge Economic History of Europe*, с. 4; *The European Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Кеймбридж, 1967), навсякъде. Сериозно предупреждение срещу *очакването* за реална „световна система“ се съдържа в: R. A. Dodgshon, „A Spatial Perspective“, *Peasant Studies*, т. 6, бр. 1 (януари 1977), с. 8–19.

[33] За началото на това предизвикателство към Иберийския търговски монопол в чужбина вж.: *NCMH*, т. 1, гл. 16, и т. 3, гл. 17; Padfield, *Tide of the Empires*, гл. 4; Scammell, *World Encompassed*, гл. 7 и 9.

[34] K. Mendelsohn, *Science and Western Domination* (Лондон, 1976), навсякъде; Nef, *War and Human Progress*, гл. 3; ELton, *Reformation Europe*, с. 292; McNeill, *Rise of the West*, с. 592–8; Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 2, гл. 3; A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Ню Йорк, 1935).

[35] Jones, *European Miracle*, с. 170–1 и навсякъде; A. G. Frank, *World Accumulation 1492–1789* (Ню Йорк/Лондон, 1978), с. 137.

[36] Вж. отново: Mendelsohn, *Science and Western Domination*, където се подчертава значението на научните наблюдения и предсказания; също и McNeill, *Rise of the West*, с. 593–9.

2. Стремежът на Хабсбургската династия към господство над Европа, 1519–1659 г.

[1] C. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century* (Лондон, 1937), с. 3. За предходните войни вж.: idem, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, в два тома (Лондон, 1924).

[2] Вж. предупреждението за това в: G. R. ELton, *Reformation Europe 1517–1559* (Лондон, 1963), с. 305.

[3] Пак там, с. 35.

[4] R. A. Stradling, *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580–1720* (Лондон/Бостън, 1981), с. 44.

[5] Напр. изявлението на Гатинара пред Карл V, че „Господ те е поставил на пътя към световната монархия“, цитирано в: *NCMH*, т. 2, с. 301 и нататък; и цитатите в: H. Kamen, *Spain 1469–1714* (Лондон, 1983), с. 67.

[6] Oman, *War in the Sixteenth Century*, с. 5. Тази книга остава най-добрият военен разказ за този период. Полезни кратки описания за тези 140 години се съдържат в трите тома на „Историята на Европа на издателство „Фонтана Прес“ (*Fontana History of Europe*): G. R. Elton, *Reformation Europe 1517–1559* (Лондон, 1963); J. H. Elliott, *Europe Divided 1559–1598* (Лондон, 1968): и G.

Parker, *Europe in Crisis 1598–1648* (Лондон, 1979). Вж. също: *NCMH*, т. 2–5; и H. G. Koenigsberger, *The Habsburgs and Europe 1516–1600* (Итака/Лондон, 1971).

[7] *NCMH*, т. 2, гл. 11 и 17.

[8] V. S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815* (Хънтингдън, Ню Йорк, 1978), с. 9.

[9] Подробности в: Oman, *War in the Sixteenth Century*, с. 703, Braudel, *Mediterranean World*, т. 2, с. 904–1237.

[10] H. C. Koenigsberger, „Western Europe and the Power of Spain", в *NCMH*, т. 3, с. 234–318; G. Parker, *Spain and the Netherlands 1559–1659* (Лондон, 1979), навсякъде; C. Wilson, *The Transformation of Europe 1558–1648* (Лондон, 1976), гл. 8–9.

[11] Международният характер на съперничеството е изследван подробно в: Parker „The Dutch Revolt and the Polarization of International Politics" в: *Spain and the Netherlands*, с. 74 и нататък; а за по-детайлни икономико-социални тълкувания вж.: J. V. Polisensky, *The Thirty Years War* (Лондон, 1971), особено гл. 4.

[12] C. V. Wedgewood, *The Thirty Years War* (Лондон, 1964), гл. 3–6.

[13] Parker, *Europe in Crisis*, с. 252; J. H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1986), с. 495.

[14] Parker, *Spain and the Netherlands*, с. 54–77; C. R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800* (Лондон, 1972), с. 25–6.

[15] За последните години от конфликта вж.: Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, гл. 2–4; J. Stoye, *Europe Unfolding 1648–1688* (Лондон, 1969), гл. 3–4.

[16] Освен от конкретните трудове, които са посочени по-долу, този раздел е силно повлиян от няколко забележителни изследвания върху испанската имперска власт, а именно: J. H. Elliott, *Imperial Spain 1469–1716* (Армъндсуърт, 1970); J. Lynch, *Spain under the Habsburgs*, в два тома, (Оксфорд, 1964 и 1969); Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, навсякъде. Използвани са също и две по-стари изследвания: R. Trevor Davies, *The Golden Century of Spain 1501–1621* (Лондон, 1937); и B. Chudoba, *Spain and the Empire 1519–1643* (Ню Йорк, 1969). И накрая проникновената статия на Джон Елиът, възпроизведена в: Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires* под заглавие „The Decline of Spain", с. 168–95.

[17] Koenigsberger, *Habsburgs and Europe*, с. XI.

[18] R. Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, в два тома (Йена, 1896); E. Samhaber, *Merchants Make History* (Лондон, 1963), гл. 8; вж. обстойния последен преглед в: G. Parker, *The Emergence of Modern Finance in Europe 1500–1730*, в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 2, с. 527–89.

[19] *NCMH*, т. 1, гл. 7; R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918* (Бъркли/Лос Анджелес/Лондон, 1974), гл. 1–2.

[20] Lynch, *Spain under the Habsburgs*, т. 1, с. 77.

[21] M. Roberts, „The Military Revolution, 1560–1660", в: Roberts, *Essays in Swedish History* (Лондон, 1967), с. 195–225; G. Parker, „The Military Revolution, 1560–1660 – a Myth?" в: Parker, *Spain and the Netherlands*, с. 86–105; M. van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Кеймбридж, 1977), с. 5–6; J. R. Hale „Armies, Navies and the Art of War", в: *NCMH*, т. 2, с. 481–509 и т. 3, с. 171–208; McNeill, *Pursuit of Power*, гл. 4; R. Bean, „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History*, т. 33 (1973), с. 203–21.

[22] G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War* (Кеймбридж, 1972), с. 6.

[23] A. A. Thompson, *War and Government in Habsburg Spain 1560–1620* (Лондон, 1976), с. 16; по-общо, вж.: Reynolds, *Command of the Sea*, гл. 4–6.

[24] Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, т. 1, с. 53–8.

[25] Пак там, с. 128. Вж. също: Parker, *Army of Flanders and the Spanish Road*, гл. 6.

[26] Braudel, *Mediterranean World*, т. 2, с. 841; и за повече подробности вж.: Parker, „Lepanto (1571): the Costs of Victory" в: *Spain and the Netherlands*, с. 122–34.

[27] *NCMH*, т. 3, с. 275; Parker, „Why did the Dutch Last So Long?" and „Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders 1572–1607" в: *Spain and the Netherlands*, с. 45–64, 106–21.

[28] Thompson, *War and Government in Habsburg Spain*, гл. 3.

[29] Пак там, с. 36, 89; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, т. 2, с. 30.

[30] За повече подробности вж.: J. Regia, „Spain and Her Empire" в: *NCMH*, т. 5, с. 319–83; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, т. 2, гл. 4–5; Elliott, *Imperial Spain*, гл. 10; Stradling, *Europe and the Decline of Spain*, гл. 3–5; вж. също: Kamen, *Spain 1469–1714*.

[31] Вж. интересните забележки за затрудненията, които възникват за двете „свръхголеми" империи – Испания и Турция, в: Braudel, *Mediterranean World*, т. 2, с. 701–3.

[32] Непостоянството на стремежите на Испания, прехвърляща усилията си от един военен театър на друг, са добре обрисувани в: Parker, „Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559–1648" в: *Spain and the Netherlands*, с. 17–42.

[33] Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, т. 1, с. 347.

[34] Пак там, т. 2, с. 70.

[35] E. Heischmann, *Die Anfänge des stehenden Heeres in Oesterreich* (Виена, 1925).

[36] *NCMH*, т. 5, гл. 18 и 20; Kann, *History of the Habsburg Empire.*

[37] Вж. отличния анализ на войната в Холандия в: Duffy, *Siege Warfare*, гл. 4.

[38] Parker, *Spain and the Netherlands*, с. 185, 188.

[39] Idem, *Army of Flanders and the Spanish Road*, с. 50.

[40] *NCMH*, т. 3, с. 388.

[41] Цитат в: Parker, *Europe in Crisis*, с. 238.

[42] Пак там, с. 239.

[43] Вж.: Kamen, *Spain 1469–1714*, с. 81,161, 214. H. G. Koenigsberger, „The Empire of Charles V in Europe", в: *NCMH*, т. 2, с. 301–33; и разширената версия в: Koenigsberger, *Habsburgs and Europe*, навсякъде.

[44] H. G. Koenigsberger, *The Government of Sicily Under Philip II* (Лондон, 1951), навсякъде.

[45] Idem, *The Habsburgs and Europe*, навсякъде; вж. също отличното проучване в: D. Stella, *Crisis and Continuity. The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century* (Кеймбридж, Масачусетс, 1979).

[46] Parker, *Spain and the Netherlands*, с. 21–2.

[47] *NCMH*, т. 1, с. 450 и т. 2, с. 320; Elliott, *Imperial Spain*, гл. 5 и 8; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, т. 1, с. 53 и навсякъде и т. 2, с. 3 и нататък.

[48] Вж.: Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, с. 250 и нататък; J. V. Vives „The Decline of Spain in the Seventeenth Century" в: Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*, с. 121–67; Davies, *Golden Century of Spain*, гл. 3 и 8; Wallerstein, *Modern World System*, т. 1, с. 191 и нататък; както и книгите на Елиът и Линч (бел. 47).

[49] Cipolla, *Guns and Sails*, с. 33; Thompson, *War and Government in Habsburg Spain*, с. 25.

[50] D. Maland, *Europe in the Seventeenth Century* (Лондон, 1966), с. 214, Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, т. 2, с. 139. Но тази политика на Испания да продължава търговията с холандските врагове често бива насочвана в обратна посока, както става ясно в статията на Израел (бел. 82 по-долу).

[51] Thompson, *War and Government in Habsburg Spain*, с. i; Parker, *Europe in Crisis*, с. 71–5; по-общо. Hale, *War and Society in Renaissance Europe*, гл. 8–9.

[52] Parker, *Spain and the Netherlands*, с. 96.

[53] *NCMH*, т. 2, с. 472.

[54] Пак там, т. 1, гл. 10; и особено M. Wolfe, *The Fiscal System of Renaissance France* (Ню Хейвън/Лондон, 1973), гл. 2–3.

[55] Oman, *War in the Sixteenth Century*, с. 393–536, където се съдържат подробности за френските войни. За политиката вж.: J. H. M. Salmon, *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century* (Лондон, 1975), навсякъде; и R. Briggs, *Early Modern France 1560–1715* (Оксфорд, 1977), гл. 1.

[56] Nef, *War and Human Progress*, с. 103; Wolfe, *Fiscal System of Renaissance France*, гл. 8; Salmon, *Society in Crisis*, с. 301; E. J. Hamilton; „Origin and Growth of National Debt in Western Europe", *American Economic Review*, т. 37, бр. 2 (1947), с. 119–20.

[57] *NCMH*, т. 3, с. 314–17; Wolfe, *Fiscal System of Renaissance France*, гл. 8; Salmon, *Society in Crisis*, гл. 12; Briggs, *Early Modern France*, с. 80 и нататък; Parker, *Europe in Crisis*, с. 119–22.

[58] Parker, *Europe in Crisis*, с. 17; 246; J. B. Wolf, *Toward a European Balance of Power 1620–1715* (Чикаго, 1970), с. 17–19.

[59] A. Guèry, „Les finances de la monarchie française", *Annales*, т. 33, бр. 2 (1978), с. 216–39, особено, с. 228–30, 236. Сходството на затрудненията на Франция и Испания е описано добре в: J. H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (Кеймбридж, 1984) особено гл. 3 и 5–6; и M. S. Kimmel, „War, State Finance and Revolution", в: P. McGowan and C. W. Kegley (ed.), *Foreign Policy and the Modern World System* (Бевърли Хилс, Калифорния, 1983), с. 89–124.

[60] E. H. Jenkins, *A History of the French Navy* (Лондон, 1973), гл. 4; Briggs, *Early Modern France*, с. 128–44; Parker, *Europe in Crisis*, с. 276.

[61] R. Stradling, „Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639–43“, *History*, т. 64, бр. 211 (юни 1979), с. 205–19.

[62] За история на икономиката на Англия в този период вж.: Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, с. 276–96; D. C. Coleman, *The Economy of England 1450–1750* (Оксфорд, 1977); B. Murphy, *A History of the British Economy* (Лондон, 1973), ч. 1, гл. 4; C. Hill, *Reformation to Industrial Revolution* (Армъндсуърт, 1969); R. Davis, *English Overseas Trade 1500–1700*; (Лондон, 1973). Сред най-значимите политически прегледи са: G. R. Elton, *England Under the Tudors* (Лондон, 1955); D. M. Loades, *Politics and the Nation 1450–1660* (Лондон, 1974), с. 118; и P. Williams, *The Tudor Regime* (Оксфорд, 1979), особено гл. 2 и 9. За кралските финанси вж. следното по-старо изследване: P. C. Dietz, *English Public Finance 1485–1641*, т. 1, *English Government Finance 1485–1558* (Лондон, 1964).

[63] Nef, *War and Human Progress*, с. 10–12, 71–3, 87–8.

[64] C. Barnett, *Britain and Her Army 1509–1970: A Military, Political and Social Survey* (Лондон, 1970), гл. 1; Oman, *War in the Sixteenth Century*, с. 285; G. J. Millar, *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485–1547* (Чарлътсвил, 1980). За по-късния период вж.: C. G. Cruikshank, *Elizabeth's Army* (второ издание, Оксфорд, 1966).

[65] Williams, *Tudor Regime*, с. 64 и нататък; Dietz, *English Government Finance*, гл. 7–14; Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, гл. 6; P. S. Crowson, *Tudor Foreign Policy* (Лондон, 1973), гл. 25.

[66] K. R. Andrews, *Elizabethan Privateering* (Кеймбридж, 1964); idem, *Trade, Plunder and Settlement* (Кеймбридж, 1983); Padfield, *Tide of Empires*, т. 1, с. 120; D. B. Quinn and A. N. Ryan, *England's Sea Empire, 1550–1642* (Лондон, 1983) гл. 5; Scammel, *World Encompassed*, с. 465.

[67] Цитат в: Kennedy, British Naval Mastery, с. 28. Вж. също: M. Howard, „The British Way in Warfare“ (Neale Lecture, Лондон, 1975); Barnett, *Britain and Her Army*, с. 25, 51; R. B. Wernham, „Elizabethan War Aims and Strategy“ в: *Elizabethan Government and Society*, eds. S. T. Bindoff, J. Hursfield and C. H. Williams (Лондон, 1961), с. 340–68. Вж. също двата общи прегледа в: Wernham, *Before the Armada: The Growth of English Policy 1485–1588* (Лондон, 1966) и *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588–1603* (Бъркли/Лос Анджелес/Лондон, 1980).

[68] За тези данни вж.: F. C. Dietz, „The Exchequer in Elizabeth's Reign“, *Smith College Studies in History*, т. 8, бр. 2 (януари 1923); idem *English Public Finance 1485–1641*, т. 2, *1558–1641*, гл. 2–5; W. R. Scott, *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, в три тома (Кеймбридж, 1912), т. 3, с. 485–544.

[69] Loades, *Politics and the Nation*, с. 301; R. Ashton, *The Crown and the Money Market 1603–1640* (Оксфорд, 1960), навсякъде, особено гл. 2 и 7.

[70] R. Ashton, *The English Civil War: Conservatism and Revolution 1603–1649* (Лондон, 1979); C. Hill, *The Century of Revolution 1603–1714* (Единбург, 1961) ч. 1; C. Russell, *The Origins of English Civil War* (Лондон, 1973); L. Stone, *The Causes of the English Revolution 1529–1642* (Лондон, 1972); Loades, *Politics and the Nation*, с. 327.

[71] Kennedy, *British Naval Mastery*, с. 44; Barnett, *Britain and Her Army*, с. 90; Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, с. 155; J. R. Jones, *Britain and the World 1649–1815* (Лондон, 1980), с. 51. Вж. също две значителни изследвания на немски език: B. Martin „Aussenhandel und Aussenpolitik Englands unter Cromwell“, *Historische Zeitschrift*, т. 218, бр. 3 (юни 1974), с. 571–92; и H. C. Junge, *Flottenpolitik und Revolution: Die Enstehung der englischen Seemacht während der Herrschaft Cromwells* (Щутгарт, 1980).

[72] M. Ashley, *Financial and Commercial Policy Under the Cromwellian Protectorate* (Лондон, 1962), с. 48.

[73] C. Hill, *Century of Revolution*, с. 161.

[74] North and Thomas, *Rise of the Western World*, с. 118, 150 и навсякъде.

[75] Следващата част се опира на написаното от Майкъл Робъртс не само в неговия класически труд за Густав I в два тома (Лондон, 1958), но и в неговите по-обстойни прегледи: *Essays in Swedish History* (Лондон, 1967); *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden* (Лондон, 1973), *Sweden's Age of Greatness, 1632–1718* (Лондон, 1973); *The Swedish Imperial Experience 1560–1718* (Кеймбридж, 1979).

[76] Cipolla, *Guns and Sails*, с. 52; Roberts, *Gustavus Adolphus*, т. 2, с. 107 и нататък; Wallerstein, *Modern World System*, т. 2, с. 203; и E. F. Heckscher, *An Economic History of Sweden* (Кеймбридж, Масачусетс, 1963), гл. 4, особено с. 101.

[77] Кратко описание на реформите в: Roberts, *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, гл. 6–7; пълни подробности в: idem, Gustavus Adolphus, т. 2, с. 63–304.

[78] Вж.: P. Redlich, „Contributions in the Thirty Years War“, *Economic History Review*, втора, поредица, т. 12 (1959), с. 247–54, както и неговия по-обширен труд: *The German Military Enterpriser and His Work Force*, в два тома (Визбаден, 1964), M. Ritter, „Das Kontributionssystem Wallensteins“, *Historische Zeitschrift*, т. 19 (1902), и A. Ernstberger, *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins* (Визбаден, 1954) дават повече подробности. За Швеция вж.: Roberts, *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, гл. 8; и S. Lundkvist, „Svensk krigsfinansiering 1630–1635“, *Historisk tidskrift* (1966), с. 377–421, с резюме на немски език.

[79] Roberts, „Charles XI“ в: *Essays in Swedish History*, с. 233.

[80] Idem, *Swedish Imperial Experience*, с. 132–7.

[81] Пак там, с. 51.

[82] G. Parker, *The Dutch Revolt* (Лондон, 1977). Този труд превъзхожда всички останали разкази за онзи етап от Осемдесетгодишната война, който протича през XVI в. За по-късните борби вж.: J. I. Israel „A Conflict of Empires“: Spain and the Netherlands, 1618–1648, *Past and Present*, бр. 76 (1977), с. 34–74; и idem, *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606–1661* (Оксфорд, 1982).

[83] G. Gash, *Renaissance Armies 1480–1650* (Кеймбридж, 1975), с. 106.

[84] C. Wilson, *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century* (Лондон, 1968), с. 31. Вж. също: Wallerstein, *Modern World System*, т. 1, с., 199; т. 2, гл. 2.

[85] Цитат от: *The Dutch Revolt*, с. 249; Reynolds, *Command of the Sea*, с. 158; Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, навсякъде; Padfield, *Tide of Empires*, т. 1, гл.5; Scammell, *World Encompassed*, гл. 7.

[86] За това изместване от средиземноморския към атлантическия свят вж.: Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, гл. 10; Braudel, *Mediterranean World*, т. 2; Wallerstein, *Modern World System*, т. 1, 2; и R. T. Rapp, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony“, *Journal of Economic History*, т. 35 (1975), с. 499–525, с известни резерви по отношение на събитията.

[87] За щетите от войната, нанесени на Обединените провинции, вж.: Parker, „War and. Economic Change“, навсякъде; Israel, „Conflict of Empires“, навсякъде. За финансовата роля на Амстердам и официалните дългове вж.: Parker „Emergence of Modern Finance in Europe“, с. 549, 573; V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Балтимор, 1950), навсякъде; Andre-E. Sayous, „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier“, *Revue Historique*, т. 183, бр. 2 (октомври–декември, 1938), с. 242–80.

[88] Bean, „War and the Birth of the Nation State“, навсякъде. Вж. също: S. E. Finer „State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military“ в: C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (Принстън, 1975), с. 84–163.

[89] *NCMH*, т. 3, гл. 16; Wesson, *State Systems*, с. 121; P. Ranum (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe* (Балтимор/Лондон, 1975); и E. D. Marcu, *Sixteenth Century Nationalism* (Ню Йорк, 1976). Това се вижда и от „националните“ икономически теории от онова време. Вж.: G. H. McCormick, „Strategic Considerations in the Development of Economic Thought“, с. 4–8, в: G. H. McCormick and R. E. Bissel (eds), *Strategic Dimensions of Economic Behaviour* (Ню Йорк, 1984).

[90] Сред по-общите тълкувания и синтези, вж.: Tilly, *Formation of National States in Western Europe*, навсякъде; Bendix, *Kings or People*, с. 247; Wallerstein, *Modern World System*, т. 1, гл. 3; V. G. Kiernan, „State and Nation in Western Europe“, *Past and Present*, т. 31 (1965), с. 20–38; J. H. Shennan, *The Origins of the Modern European State 1450–1725* (Лондон, 1974), H. Lubasz, *The Development of the Modern State* (Ню Йорк, 1964).

[91] Цитирано в: Creveld, *Supplying War*, с. 17.

[92] Пак там, с. 13–17.

[93] Вж. пак: Elliott, *Richelieu and Olivares*, гл. 6.

3. Финанси, географско разположение и победата във войните от 1660–1815 г.

[1] За основни политически анализи на този период вж.: D. McKay и H. M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815* (Лондон, 1983), едно чудесно изследване; *NCMH*, т. 5–9; W. Doyle, *The Old European Order 1660–1800* (Оксфорд, 1978); E. N. Williams, *The Ancien Règime in Europe 1648–1789* (Армъндсуърт, 1979). Европа и външният свят са разгледани в J. H. Parry, *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century* (Лондон, 1971); G. Williams, *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century* (Лондон, 1966). За категоризирано представяне на тези течения вж.: G. Barraclough, *Times Atlas of World History*, с. 192 и нататък.

[2] За най-общ преглед на военното и морското развитие вж.: Nef, *War and Human Progress*, т. 2; Ropp, *War in the Modern World*, гл. 1–4; Preston, Wise, and Werner, *Men in Arms*, гл. 9–12; McNeill, *Pursuit of Power*, гл. 4–6; H. Strachan, *European Armies and the Conduct of War* (Лондон/Бостън, 1983), гл. 1–4; J. Childs, *Armies and Warfare in Europe 1648–1789* (Манчестър, 1982). За морските флотове вж.: Reynolds, *Command of the Sea*, гл. 6–9; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, гл. 3–5; Padfield, *Tide of Empires*, т. 2.

[3] За тези разработки освен референциите в бел. 2 по-горе вж.: A. Corvisier, *Armies and Societies in Europe 1494–1789* (Блумингтън, 1979), особено т. 2; *War in European History*, гл. 4; van Creveld, *Supplying War*, с. 10 и нататък; C. Tilly, *The Formation of National States in Western Europe* (Принстън, Ню Джързи, 1975), особено S. E. Finer, „State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military", с. 84–163.

[4] G. Parker, „Emergence of Modern Finance in Europe", навсякъде; Tilly, *Formation of National States in Western Europe*, гл. 3–4; F. Braudel, *The Wheels of Commerce*, т. 2 от *Civilization and Capitalism, 15th–18th Centuries* (Лондон, 1982); H. van der Wee, „Monetary, Credit and Banking Systems" в: E. R. Rich and C. H. Wilson (eds), *The Cambridge Economic History of Europe*, т. 5 (Кеймбридж, 1977), с. 290–392; P. G. M. Dickson и J. Sperling, „War Finance, 1689–1714", *NCMH*, т. 6, гл. 9. Отбележи също: K. A. Rasier и W. R. Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *World Politics*, т. 35 (1983), с. 489–516; и C. Webber and A. Wildavski, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World* (Ню Йорк, 1986), с. 250 и нататък.

[5] Терминът се отнася, разбира се, до заглавието на чудесната книга на Диксън: *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688–1756* (Лондон, 1967).

[6] Този безкраен дебат е застъпен в: W. Sombart, *Krieg und Kapitalismus* (Мюнхен, 1913); Nef, *War and Human Progress*; и в много на брой по-късно издадени книги и статии. Вж. полезния предговор и библиография в: J. M. Winter, *War and Economic Development* (Кеймбридж, 1975).

[7] Parker, „Emergence of Modern Finance", навсякъде; Wallerstein, *Modern World System*, т. 2, с. 57 и нататък; C. H. Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Hnance in the Eighteenth Century* (Кеймбридж, преизд. 1966); V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Балтимор, 1950), особено гл. 6. И най-вече вж.: J. C. Riley, *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740–1815* (Кеймбридж, 1980).

[8] Вж. дискусията по този въпрос в: Wilson, „Decline of the Netherlands" в: *Economic History and the Historian: Collected Essays* (Лондон, 1969), с. 22–47; idem, *Anglo-Dutch Commerce and Finance*; както и справките в бел. 23 по-долу.

[9] Riley, *International Government Finance*, гл. 6–7.

[10] За най-общо сравнение на френската и английската финансова политика и финансова система вж.: Wallerstein, *Modern World System*, т. 2, гл. 3 и 6; P. Mathias and P. O'Brien, „Taxation in Britain and France, 1715–1810", *Journal of European Economic History*, т. 5, гл. 3 (зима, 1976), с. 601–649; F. Crouzet, „L'Angleterre et France au XVIIIe siècle: essai d'analyse comparèe de deux croissances èconomiques", *Annales*, т. 21 (1966), с. 254–291; McNeill, *Pursuit of Power*, особено т. 6; N. F. R. Crafts, „Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question: Why was England First?", *Economic History Review*, втора поредица, т. 30 (1977), с. 429–441. Кратки прогнози има в: P. Kriedte, *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500–1800* (Лемингтън, 1983), с. 115 и нататък.

[11] Mathias and O'Brien, „Taxation in Britain and France", навсякъде; а за по-ранния период вж.: Dickson and Sperling, „War Finance, 1689–1714", навсякъде. Но надали може да се намери по-задълбочена творба от сравнителните анализи в есето на P. Браун: „Taxation, Sociopolitical Structure, and State-Building", в: Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, с. 243–327.

[12] Dickson, *Financial Revolution in England*, с. 198. За институциите вж.: J. H. Clapham, *The Bane of England*, т. 1, 1994–1797 (Кеймбридж, 1944); и H. Roseveare, *The Treasury: The Evolution of British Institution* (Лондон/Ню Йорк, 1969); и срв. с доста по-малко задоволителната и неравномерна ситуация отпреди 1688 г.: C. D. Chandaman, *The English Public Revenue 1660–1688* (Оксфорд, 1975).

[13] Riley, *International Government Finance*, гл. 4–6; Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance*; A. C. Carter, „Dutch Foreign Investment, 1738–1800", *Economica*, т. 20 (ноември 1953) с. 322–340. Ролята на холандските финанси е подчертана също (и може би преувеличена) в: Wallerstein, *Modern World System*, т. 2, с. 279; но трябва да се отбележат също интересните аргументи в: L. Neal, „Interpreting Power and Profit in Economic History: A Case Study of the Seven Years War", *Journal of Economic History*, т. 37 (1977), с. 34–35.

[14] Dickson, *Financial Revolution in England*, с. 9, източник на таблица 2.

[15] Цитатът на епископ Бъркли е от същия източник, с. 15. За аргумента на Макнийл относно „кръга на обратно захранване" вж.: *Pursuit of Power*, с. 178, 206.

[16] Най-полезното изследване е следното: G. F. Bosher, *French Finance 1770–1795* (Кеймбридж, 1970), но вж. също статиите: Dickson and Sperling, „War FinanceS, Mathias and O'Brian, „Taxatation in Britain and France", както и справките в глава 2 към творбите: Bonney, Dent and Guèry. Вж. също по-старата книга: R. Mousnier, „L'Evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et dle la Succession d'Espagne", *Revue Historique*, т. 44, бр. 205 (1951), с. 1–23.

[17] Bosher, *French Finances 1770–1795*, с. 20. Тази аргументация е обобщена в: Bosher, „French Administration and Public Finance in Their European Setting", *NCMH*, т. 8, глава 20. За изчисление на количеството данъци, насочено към частни ръце, вж.: Mathias и O'Brien, *Taxatation in Britain and France*, с. 643–646.

[18] Преките цитати идват от: J. G. Clark, *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century* (Балтимор/Лондон, 1981), с. 23, 226; вж. най-вече гл. 1 и 7, както и заключенията. Това може да бъде сравнено с английския опит, както е представено в: R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies* (Лондон, 1975); W. E. Minchinton, *The Growth English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Лондон, 1969); A. Calder, *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1789* (Лондон, 1981), кн. 2–3; както и много специализирани книги за отделните пристанища и търговии.

[19] Вж. красноречивите подробности в гл. „Финанси" ("Finances") и „Снабдяване и екипировка" ("Supply and Equipment") в: L. Kennet, *The French Armies in the Seven Years War: A Study in Military Organisation and Administration* (Durham, NC, 1967). За слабостите на флота, особено по отношение на снабдяване с дървен материал вж.: P. W. Bamfod, *Forests and French Sea Power 1660–1789* (Торонто, 1956); и Jenkins, *History of the French Navy*, гл. 8; както и забележителния анализ в: J. F. Bosher, „Financing the French Navy in the Seven Years War: Beaujou, Goossens et compagnie in 1759", който ще бъде публикуван в: *US Naval Institute Proceedings*. За сравнение от английска страна вж.: D. A. Baugh, *British Naval Administration in the Age of Walpole* (Принстън, 1965).

[20] За тази сравнителна статистика вж.: Bosher, *French Finances 1770–1795*, с. 23–24. Може да се допълни от R. D. Harris, „French Finances and the American War, 1777–1783" в: *Journal of Modern History*, т. 46, бр. 2 (1976), с. 233–258; G. Ardent, „Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern State and Nations" в: Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, с. 217; Hamilton, *Origin and Growth of the National Debt in Western Europe*, с. 122–124. За мястото на данъчната система във френската криза в края на XVIII в. вж.: Doyle, *The Old Europian Order*, с. 313–320; и NCMH, т. 8, гл. 20–21. За реформите на Пит вж.: J. Ehrman, *The Younger Pitt*, излезли в 2 тома (Лондон, 1969 и 1983), т. 1, с. 239 и J. E. Binney, *British Public Finance and Administration 1774–1792* (Оксфорд, 1958).

[21] Няма възможност да се даде задоволителен (още по-малко изчерпателен) списък с позоваване на военните финанси на тези други държави.Най-общо вж.: Tilly, „Formation of National States in Western Europe", гл. 3–4; *NCMH*, т. 6, с. 20, 284 и нататък; и C. Moraze, „Finance et despotisme, essai sur les despotes èclairès", *Annales*, т. 3 (1948), с. 279–296. За Прусия вж. кратките бележки в: *NCMH*, т. 7, с. 296 и нататък; и т. 8, с. 7, 565 и нататък; и C. Duffy, *The Army of Frederick the Great* (Нютън Абът, 1974), гл. 8. За Хабсбургската империя вж.: Idem, *The Army of Maria Theresa: The Armed Forces of Imperial Austria 1740–1780* (Лондон, 1977), гл. 10. Дори в случая с Русия, където е в сила задължителната военна повинност и ресурсите на страната се изсмукват за военни цели, предишната самостойност откъм пари в наличност и видове е заменена с все по-големи чуждестранни дългове и хартиени пари през последното десетилетие на XVIII в.; вж.: idem, *Russian Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800* (Лондон, 1981), с. 36–38, 179–180.

[22] Jones, *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, гл. 5; Kennedy, *Rise and Pall of British Naval Mastery*, с. 50.

[23] J. G. Stork-Penning, „The Ordeal of the States: Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandica*, т. 2 (1967), с. 107–141; K. R. Boxer, „The Dutch Economic Decline" в: Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*; Wilson, „Taxatation and the Decline of Empires: An Unfashionable Theme" в: *Economic History and the Historian*, с. 114–127; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, гл. 7 . Вж. също синопсиса в: C. P. Kindleberger, „Commercial Expansion and the Industrial Revolution", *Journal of European Economic History*, т. 4, бр. 3 (зима 1975), с. 620.

[24] A. C. Carter, The Dutch Republic in Europe in the Seven Years *War* (Лондон, 1971), особено гл. 7; и по-общо в: Idem, *Neutrality or Commitment: the Evolution of Dutch Foreign Policy (1667–1795)* (Лондон, 1975), един чудесен анализ.

[25] Carter, *Neutrality or Commitment*, с. 89 и свързаните с темата глави в: E. H. Kossman, *The Low-Countries 1780–1940* (Оксфорд, 1978).

[26] Цифрите са от: Doyle, *Old European Order*, с. 242. За Франция при Луи XIV вж.: *NCMH*, т. 5–6; A. de St Leger et P. Sagnac, *La Prèpondèrance française, Louis XIV, 1661–1715* (Париж, 1935); R. M. Hatton, *Louis XIV and Europe* (Лондон, 1976); P. Goubert, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen* (Лондон, 1970); и J. B. Wolf, *Louis XIV* (Лондон, 1968).

[27] За чудесен анализ на военно-геополитическите проблеми, които стоят пред управляващите във Виена през този период, вж.: K. A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790* (Принстън, Ню Джързи, 1982); и C. W. Ingrao, „Habsburg Strategy and Geopolitics during the Eighteenth Century", в: G. E. Rothenberg, B. K. Kiraly, and P. F. Suger (eds), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century* (Ню Йорк, 1982) с. 49–96. Вж. също съответния коментар в: D. McKay, *Prince Eugene of Savoy* (Лондон, 1977).

[28] 0. Hufton, *Europe: Privilege and Protest 1730–1789* (Лондон, 1980), с. 155. Вж. също: *NCMH*, т. 8, гл. 10; Kann, *History of the Habsburg Empire*, гл. 3 и 5; и по-общо в: E. Wangerman, *The Austrian Achievement* (Ню Йорк, 1973); и V. S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815* (Ню Йорк, 1971). Вж. също много полезните коментари в: Duffy, *Army of Maria Theresa*, навсякъде.

[29] Hufton, *Europe: Privilege and Protest*, гл. 7; Williams, *Ancien Règime in Europe*, гл. 13–16; Wallerstein, *Modern World System*, т. 2, с. 225 и нататък; F. L. Carsten, *The Origins of Prussia* (Оксфорд, 1954); навсякъде; H. Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815* (Кеймбридж, Масачусетс, 1958). За добро изследване върху пруските реформи и система вж.: *NCMH*, т. 7. гл. 13.

[30] G. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640–1945* (Оксфорд, 1955), с. 22; Duffy, *Army of Frederick the Great*, навсякъде; T. H. Dupuy, *A Genius for War: The German Army and General Staff, 1807–1945* (Ингълууд Клифс, Ню Джързи, 1977), с. 17; P. Paret, *Yorck and the Era of Prussian Reform* (Принстън, Ню Джързи, 1961) и навсякъде.

[31] За кратък, но много полезен анализ, вж.: P. Dukes, *The Emergence of the Super-Powers: A Short Comperative History of the USA and USSR* (Лондон, 1970), гл. 1–2.

[32] Цитат от P. Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History*, т. 11, бр. 2 (пролет 1982), с. 291. Вж. също: L. H. Gipson, *The Coming of the Revolution 1763–1775* (Ню Йорк, 1962), с. 13–18, R. M. Robertson, *History of the American Economy* (трето издание, Ню Йорк, 1973), с. 64.

[33] *NMCH*, т. 7, гл. 14, и т. 8, гл. 11; Kochan и Abraham, *Making of Modern Russia*, гл. 7–9; Duffy, *Russia's Military Way to the West*; P. Dukes, *The Making of Russian Absolutism 1613–1801* (Лондон, 1982); M. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914* (Лондон, 1972), гл. 2–3; M. Raeff, *Imperial Russia 1682–1825* (Ню Йорк, 1971); и много коментари за възхода на Русия в: M. S. Anderson, *Europe in the Eightheenth Century*, (Лондон, 1961), особено гл. 9.

[34] A. D. Tocqville, *Democracy in America*, в 2 тома (Ню Йорк, 1945), с. 452; и вж. също прогнозите, съобщени в: Dukes, *Emergence of the Super-Power*, гл. 1–3; H. Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, в 2 тома (Гьотинген, 1972, 1982), т. 1, с. 403 и нататък; и коментара в: W. Woodruff, *America's Impact on the World: A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750–1970* (Ню Йорк, 1973).

[35] A. T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783* (Лондон, 1965), с. 29.

[36] За това вж.: Kennedy, *The Rise and Fall of the British Naval Mastery*, предговор и гл. 3–5; M. Howard, *The British Way in Warfare* (Neale Lecture, University of London, 1974), навсякъде; Jones, *Britain and the World*, гл. 1–2 и навсякъде,

[37] D. E. C. Eversley, „The Home Market and Economic Growth in England 1750–1780", в: E. L. Jones and G. E. Mingay (eds), *Land, Labour and Population of the Industrial Revolution* (Лондон, 1967), с. 206–259; F. Crouzet, „Toward an Export Economy: British Exports During the Industrial Revolution", *Explorations in Economic History*, т. 17 (1980), с. 48–93; P. J. Cain and A. G. Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914", *Economic History Review*, втора поредица, т. 33, бр. 4 (1980), с. 463–490.

[38] Цитирано в: H. Richmond, *Statesmen and the Sea Power* (Оксфорд, 1946), с. 111; и вж. за по-големи подробности по този стратегически дебат в: R. Pares, „American versus Continental Warfare 1739–63", *English Historical Review*, т. 51, бр. 103 (1936), с. 429–465; Wallerstein, *Modern World System*, т. 2, с. 246 и нататък; G. Niedhart, *Handel und Krieg in der British Weltpolitik 1738–1763* (Мюнхен, 1979), с. 64 и нататък.

[39] L. Dehio, *The Precarious Balance* (Лондон, 1963), с. 118.

[40] Тези цифри – всички приблизителни – са извлечени от най-разнообразни източници, включително: Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, с. 4; A. Armengaud, „Population in Europe 1700–1914", в: C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 3 (1976), с. 22–76; *NCMH*, т. 8, с. 714; B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970* (Лондон, 1975), т. A; W. Woodruff, *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750–1960* (Ню Йорк, 1967), с. 104.

[41] Corvisier, *Armies and Societies in Europe 1494–1789*, с. 113; този автор дава различни цифри от Чайлдс в: *Armies and Warfare in Europe 1648–1789*, с. 42; а в двете книги в някои случаи се различават данните от тези, представени в специфични изследвания върху националните армии или отделните войни.

[42] Тези цифри са цитирани в: Anderson, *Europe in the Eighteenth Century*, с. 144–145, вж. и малко по-различните данни в: L. W. Cowie, *Eighteenth-Century Europe*, (Лондон, 1963), с. 141–142. Отново корекциите са направени с оглед на това кой източник изглежда по-авторитетен: така цифрите за 1779 г. са взети от: J. Dull, *The French Navy and American Independence* (Принстън, Ню Джързи, 1975), приложение F; а обобщените цифри за 1790 г. от: O. von Pivka, *Navies of the Napoleonic Era* (Нютън Абът, 1980), с. 30 (но сравни и с: *NCMH*, т. 8, с. 190).

[43] Вж. с. 167–169 по-долу.

[44] За следващото вж.: McKay и Scott, *Rise and Fall of the Great Powers*, с. 14 и нататък; Stoye, *Europe Unfolding 1648–1688*, гл. 9; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, навсякъде; idem, *The Emergence of the Great Powers 1685–1715* (Ню Йорк, 1951), гл. 1–7; *NCMH*, т. 5, гл. 9; St. Leger et Sagnac, *La Prèpondèrance française*, навсякъде; и Hatton, *Louis XIV and Europe*, навсякъде.

[45] L. Andrè, *Michel Le Tellier et Louvois* (Paris, 1943 edn); C. Jones, „The Military Revolution and the Professionalization of the French Army under the Ancien Règime" в: M. Duffy (ed.), *The Military Revolution and the State 1500–1800* (Exeter Studies in History, бр. 1, Екзетър, 1980), с. 29–48; Jenkins, *History of the French Navy*, гл. 5.

[46] Jones, *Britain and the World*, с. 100–110; idem, *Country and the Court 1658–1714* (Лондон, 1978), с. 106 и нататък; Padfield, *Tide of Empires*, т. 2, гл. 4.

[47] McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 34 и нататък; Hatton, *Louis XIV and Europe*, навсякъде.

[48] *NCMH*, т. 6, гл. 7; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, гл. 4; McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 43–50.

[49] G. Symcox, *Crisis of French Seapower 1689–1697* (Хага, 1974), навсякъде; Jenkins, *History of the French Navy*, с. 69–88; Padfield, *Tide of Empires*, т. 2, гл. 5.

[50] За тези забележки вж.: Symcox, *Crisis of the French Seapower*, навсякъде; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, с. 76–80; G. N. Clarke, *The Dutch Allience and the War against French Trade 1688–1697* (Ню Йорк, 1971), навсякъде; D. G. Chandler, „Fluctuations in the Strength of Forces in the English Pay Sent to Flanders During the Nine Years War, 1688–1697", *War and Society*, т. 1, бр. 2 (септември, 1983), с. 1–20; S. B. Baxter, *William III and the Defense of European Liberty 1650–1702* (преиздание, Уестпорт, Кънетткът,), с. 288 и нататък.

[51] McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 54–63; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, гл. 7; *NCMH*, т. 6, гл. 12.

[52] За военни събития и тактики в тази война вж.: G. Chandler, *The Art of Warfare in the Age of Marlborough* (Лондон, 1976); Barnett, *Britain and Her Army*, с. 152 и нататък; McKay, *Prince Eugene of Savoy*, с. 58 и нататък.

[53] Mahan, *Influence of Sea Power upon History*, гл. 5; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, с. 82–88, Padfield, *Tide of Empires*, т. 2, с. 156 и нататък; Jones, *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, гл. 7; *NCMH*, т. 6, гл. 11–13, 15.

[54] За Мирния договор в Утрехт вж.: McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 63–66; *NCMH*, т. 6, гл. 14. За концесиите вж.: G. J. Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade 1700–1789* (Блумингтън, 1979), гл. 4.

[55] J. W. Stoye, *The Siege of Vienna* (Лондон, 1964); T. M. Barker, *Double Eagle and Crescent* (Албани, Ню Йорк, 1967); McKay, *Prince Eugene of Savoy*, гл. 3 и 5; *NCMH*, т. 6, гл. 19. За характеристиките на военното дело в Източна Европа вж.: B. K. Kiraly and G. E. Rothenberg, *War and Society in Eastern Europe*, т. 1 (Ню Йорк, 1979), особено с. 1–33, 361 и нататък.

[56] За Чарлс XII вж.: R. M. Hatton, *Charles XII of Sweden* (Лондон, 1968) и гл. 20(i) в: *NCMH*, т. 6, както и коментарите в: Roberts, *Swedish Imperial Experience*. За Петър вж.: M. S. Anderson, *Peter the Great* (Лондон, 1978); R. Wittram, *Peter I: Czar und Kaiser*, в 2 тома (Гьотинген, 1964); B. H. Sumner, *Peter the Great and the Emergence of Russia* (Лондон, 1940); *NCMH*, т. 6, гл. 20(i) и 21.

[57] McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 92.

[58] Dehio, *Precarious Balance*, с. 102.

[59] McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, гл. 4.

[60] *NCMH*, т. 7, гл. 9. За политиката на отделните сили вж.: A. M. Wilson, *French Foreign Policy During the Administration of Cardinal Fleury* (Кеймбридж, Масачусетс, 1936); P. Langford, *The Eighteenth Century 1688–1815: British Foreign Policy* (Лондон, 1976), с. 71 и нататък; Kann, *History of the Habsburg Empire*, с. 90 и нататък.

[61] Padfield, *Tide of Empires*, т. 2, с. 194 и нататък; R. Pares, *War and Trader in the West Indies 1739–1763* (Оксфорд, 1936); M. Savelle, *Empires to Nations: Expansion in America, 1713–1824* (Минеаполис, 1974), гл. 6; Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade*, особено т. 3; W. L. Dorn, *Competition for Empire 1740–1763* (Ню Йорк, 1940). За войната за австрийското наследство вж.: *NCMH*, т. 7, гл. 17.

[62] Dorn, *Competition for Empire*, навсякъде; Pares, *War and Trade*, навсякъде; idem, „American versus Continental Warfare“, навсякъде; *NCMH*, т. 7. гл. 20 и 22; Padfield, *Tide of Empires*, т. 2, с. 224 и нататък; Savelle, *Empires to Nations*, с. 135 и нататък; C. M. Andrews, „Anglo-French Commercial Rivalry 1700–1750“, *American Historical Review*, т. 20 (1915), с. 539–556, 761–780; P. L. R. Higonnet, „The Origins of the Seven Years War“, *Journal of Modern History*, т. 40 (1968), с. 57–90.

[63] Вж. отново: Carter, *Dutch Republic in the Seven Years War*, навсякъде; Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade*.

[64] За общи сведения за Седемгодишната война вж.: *NCMH*, т. 7, гл. 20; McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 192–200. Английската политика е разгледана в: Niedhart, *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik*, с. 121–138; Jones, *Britain and the World*, с. 207 и нататък; B. Tunstall, *William Pitt, Earl of Chatham* (Лондон, 1938); J. S. Corbett, *England in the Seven Years War: A Study in Combined Strategy*, в 2 тома (Лондон, 1907); R. Savory, *His Britannic Majesty's Army in Germany During the Seven Years War* (Оксфорд, 1966). Формално показните усилия на французите са добре описани в: Kennett, *French Armies in the Seven Years War*; по-доброто представяне на австрийците в: Duffy, *Armies of Maria Theresa*. Ролята на Русия в по-ранния период е разкрита в: H. H. Kaplan, *Russia and the Outbreak of the Seven Years War* (Бъркли, Калифорния, 1968); и в: Duffy, *Russia's Military Way to the West*, с. 92 и нататък. Кратко описание на пруските действия има в: Duffy, *Army of Frederick the Great*; и J. Kunisch, *Das Mirakel des Hauses Brandenburg* (Мюнхен, 1978), с полезни сравнения.

[65] Цитирано в: Kennedy, *Rise, and Fall of the British Naval Mastery*, с. 106; вж. също Pares, „American versus Continental Warfare“, навсякъде. За проблемите на Пит на министерския пост в периода 1757–62 г., вж.: R. Middleton, *The Bells of Victory* (Кеймбридж, 1985).

[66] Цитирано в: H. Rosinski, „The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future“, *Brassey's Navy Annual* (1947), с. 103. За финансовите слабости на Франция по време на Седемгодишната война вж. отново: Kennett, *French Armies in the Seven Years War*, и Bosher, „Financing the French Navy in the Seven Years War“, навсякъде.

[67] За горното вж.: McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, с. 253–358; *NCMH*, т. 8, с. 254 и нататък; J. F. Ramsay, *Anglo-French Relations 1763–70: A Study of Choiseul's Foreign Policy* (Бъркли, Калифорния, 1939); H. M. Scott, „The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War“, *International History Review*, т. 1 (1979), с. 17–35; R. Abarca, „Classical Diplomacy and Bourbon „Revanche“ Strategy, 1763–1770“, *Review of Politics*, т. 32 (1970), с. 313–337; M. Roberts, *Splendid Isolation 1763–1780* (Stenton Lecture, Reading, 1970).

[68] За следващото вж.: I. R. Christie, *Wars and Revolutions: Britain 1760–1815* (Лондон, 1982), гл. 4–6; P. Mackesy, *The War for America 1775–1783* (Лондон, 1964); B. Donoughue, *British Politics and the American Revolution* (Лондон, 1964), G. S. Brown, *The American Secretary: The Colonial Policy of Lord George Germain 1775–1778* (Ан Арбър, Мичиган, 1963); *NCMH*, т. 8, гл. 15–19; и полезния сборник есета: D. Higginbotham, *Reconsiderations on the Revolutionary War* (Уестпорт, Кънектикът, 1978). Добри анализи на по-новата литература в: H. M. Scott, „British Foreign Policy in the Age of the American Revolution“, *International History Review*, т. 6 (1984), с. 113–125.

[69] D. Syrelt, *Shipping and the American War 1775–83* (Лондон, 1970), с. 243 и навсякъде. Вж. също: N. Baker, *Government and Contractors: The British Treasury and War Supplies 1775–1783* (Лондон, 1971); R. A. Bowler, *Logistics and the Failure of the British Army in America 1775–1783* (Принстън, Ню Йорк, 1975); E. E. Curtis, *The Organization of the British Army in the American Revolution* (преиздание, Менстън, Йоркшир, 1972). За американската страна вж. чудесното изследване: D. Higginbotham, *The War of American Independence* (Блумингтън, Индиана, 1977).

[70] Barnett, *Britain and Her Army*, с. 225.

[71] Цифрите са цитирани в: Kennedy, *Rise and Pall of British Naval Mastery*, с. 111. Вж. също чудесната творба: Dull, *French Navy and American Independence*; и A. T. Patterson, *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain in 1779* (Манчестър, 1960). За дипломатическите аспекти вж.: I. de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780* (Лондон, 1962); S. F. Bemis, *The Diplomacy of the American Revolution* (Ню Йорк, 1935); Higginbotham, *The War of American Independence*, гл. 10; Dull, *A Diplomatic History of the American Revolution* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1985).

[72] За следващото вж.: McKay and Scott, *Rise of the Great Powers*, гл. 8; *NCMH*, т. 8, гл. 9 и 12; I. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (Лондон, 1981).

[73] Ehrman, *Younger Pitt*, т. 1, с. 516–571, и т. 2, с. 42 и нататък; Jones, *Britain and the World*, с. 252 и нататък; Binney, *British Public Finance and Administration*; и за срв. с икономиката на Франция през 1780 г.; вж. отново: Crouzet, „Angleterre et France“; Mathias и O Brien, „Taxation in Britain and France, 1715–1810“, и Net, *War and Human Progress*, с. 282 и нататък.

[74] За военните реформи вж.: *NCMH*, т. 8, с. 190 и нататък, и т. 9, гл. 3; McNeill, *Pursuit of Power*, с. 158 и нататък; Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, с. 25 и нататък; R. S. Quimby, *The Background of Napoleonic Warfare* (Ню Йорк, 1957); D. Bien, „The Army in the French Enlightenment: Reform, Reaction and Revolution“, *Past and Present*, бр. 85 (1979), с. 68–98; и G. Rothenberg, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon* (Блумингтън, Индиана, 1978). За ранните етапи на кампанията вж.: M. Glover, *The Napoleonic Wars: An Illustrated History 1792–1815* (Ню Йорк, 1979); S. T. Ross, *Quest for Victory: French Military Strategy 1792–1799* (Лондон/Ню Йорк, 1973), гл. 1–4; G. Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army 1792–1814* (Лондон, 1982), гл. 2.

[75] Английската политика и стратегия са разгледани в: Jones, *Britain and the World*, с. 259 и нататък; Ehrman, *Younger Pitt*, т. 2, точки 4–5; Christie, *Wars and Revolutions*, с. 215–326; J. M. Sherwig, *Guineas and Gunpowder British Foreign Aid in the Wars with France 1793–1815* (Кеймбридж, Масачусетс, 1969), гл. 1–4; M. Duffy, „British Policy in the War Against Revolutionary France“ в: C. Jones, *Britain and Revolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda* (Exeter Studies in History, бр. 5, Екзетър, 1983); D. Geggus, „The Cost of Pitt s Caribbean Campaigns, 1793–1798“, *Historical Journal*, т. 26, бр. 2 (1983), с. 691–706.

[76] Цитирано в: Glover, *Napoleonic Wars*, с. 50. За Наполеон като стратег и командир вж.: D. G. Chandler, *The Campaigns of Napoleon* (Ню Йорк, 1966); C. Barnett, *Napoleon* (Лондон, 1978); Rothenberg, *Art of Warfare in the Age of Napoleon*; вж. и текущия коментар в: G. Lefebvre, *Napoleon*, в 2 тома (Лондон/Ню Йорк, 1969).

[77] Вж.: A. B. Rodger, *The War of the Second Coalition, 1798–1801* (Оксфорд, 1964); P. Mackesy, *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798–1799* (Лондон, 1974); противоречивите коментари в: E. Ingram, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game in Asia, 1797–1800* (Оксфорд, 1981); Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, гл. 6–7; Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, гл. 3. За френската страна вж.: Ross, *Quest for Victory*, гл. 5–12; idem, *European Diplomatic History 1789–1815: France Against Europe* (преиздание, Malabar, Fla, 1981), гл. 6. Руската интервенция е разгледана в: A. A. Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789–1825* (Durham, NC, 1947), с. 43–64; и Duffy, *Russia's Military Way to the West*, с. 208 и нататък.

[78] Jones, *Britain and the World*, с. 272–280; C. Emsley, *British Society and the French Wars 1793–1815* (Лондон, 1979), гл. 4–5; Lefebvre, *Napoleon*, т. 1, гл. 5 и 7; Glover, *Napoleonic Wars*, с. 82–84. Вж. също коментарите в: E. L. Presseisen, *Amiens and Munich: Comparisons in Appeasement* (Хага, 1978).

[79] Lefebvre, *Napoleon*, т. 1, гл. 7 и 9; Ross, *European Diplomatic History*, гл. 8; Chandler, *Campaigns of Napoleon*, pt 7; Glover, *Napoleonic Wars*, гл. 3; Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, гл. 5; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, гл. 7–8; Jones, *Britain and the World*, с. 281–287; Marcus, *Naval History of England*, т. 2, с. 221–302.

[80] За следващото вж.: Jones, *Britain and the World*, с. 289 и нататък; F. Crouzet, *L'Economie britannique et le Blocus Continental 1806–1813*, в 2 тома (Париж, 1958); idem, „Wars, Blockade and Economic Change in Europe, 1792–1815“, *Journal of Economic History*, т. 24 (1964), с. 567–588;

Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, с. 143–145; *NCMH*, т. 9, с. 326 и нататък; E. F. Heckscher, *The Continental System* (Оксфорд, 1922). За дебата относно влиянието на борбите от 1793–1815 г. върху английската икономика вж. още: Emsley, *British Society and the French Wars*, гл. 7–8; J. E. Cookson, „Political Arithmetic and War 1793–1815“, *War and Society*, т. 1, бр. 2 (1983), с. 37–60; G. Hueckel, „War and the British Economy, 1793–1815: A General Equilibrium Analysis“, *Explorations in Economic History*, т. 10, бр. 4 (лято, 1973), с. 365–396; P. Deane, „War and Industrialisation“ в: Winter (ed.), *War and Economic Development*, с. 91–102; J. L. Anderson, „Aspects of the Effects on the British Economy of the War Against Prance, 1793–1815“, *Australian Economic History Review*, т. 12 (1972), с. 1–20.

[81] Вж. таблица 2 по-горе. За английските военни финанси вж.: N. J. Silberling, „Financial and Monetary Policy of Great Britain During the Napoleonic Wars“, *Quarterly Journal of Economics*, т. 38 (1923–4), с. 214–233; E. B. Schumpeter, „English Prices and Public Finance, 1660–1822“, *Review of Economic Statistics*, т. 20 (1938), с. 21–37; A. Hope-Jones, *Income Tax in the Napoleonic Wars* (Кеймбридж, 1939); P. O'Brien, *British Financial and Fiscal Policy in the Wars against France, 1793–1815* (Оксфорд, 1984).

[82] L. Bergeron, *France Under Napoleon* (Принстън, Ню Йорк, 1981), с. 37 и нататък, 159 и нататък; G. Brunn, *Europe and the French Imperium, 1799–1815* (Ню Йорк, 1938), гл. 4–5; S. B. Clough, *France: A History of National Economics 1789–1939* (Ню Йорк, 1939), гл. 2–3; Lefebvre, *Napoleon*, т. 2, гл. 1–4; C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780–1914* (Лондон, 1981), с. 125 и нататък.

[83] Bergeron, *France Under Napoleon*, с. 67 и нататък, 184 и нататък; Crouzet, „Wars, Blockade and Economic Change“, навсякъде.

[84] Bergeron, *France Under Napoleon*, с. 37 и нататък, Lefebvre, *Napoleon*, т. 2, с. 171 и нататък; Clough, *France*, гл. 2–3.

[85] За следващото вж.: Bergeron, France Under Napoleon, с. 40–41; Lefebvre, *Napoleon*, т. 2, с. 291; McNeill, *Pursuit of Power*, с. 198 и нататък; Brunn, *Europe and the French Imperium*, с. 73–75, 110 и нататък; E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848* (Лондон, 1962), с. 97; G. Rudè, *Revolutionary Europe 1783–1815* (Лондон, 1964), гл. 13 и особено с. 274–275; S. Schama, „The Exigencies of War and the Politics of Taxation in thr Netherlands 1795–1810“ в: Winter(ed.), *War and Economic Development*, с. 111, 117, 128.

[86] Цитирано в: Glover, *Napoleonic Wars*, с. 129; и срв. със забележителните предреволюционни прогнози на Гибер за народа, „който, знаейки как да води евтина война и да живее на гърба на победата, не бил принуден да положи оръжието си поради финансови причини“ – както е цитирано в: *NCMH*, т. 8, с. 217; и със забележките на Спенсър Уилкинсън, цитирани в: Tilly, *Formation of National States in Western Europe*, с. 147–148, 152.

[87] Glover, *Napoleonic Wars*, с. 140–141; Jones, *Britain and the World*, с. 22, 317; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, гл. 9–10.

[88] Цифри от Glover, *Napoleonic Wars*, с. 152; вж. също: Chandler, *Campaigns of Napoleon*, с. 734. За кампаниите на австрийската армия и възстановяването й вж.: Rothenberg, *Napoleon's Great Adversaries*, с. 123 и нататък.

[89] За полуостровната война вж. съответните части в: Glover, *Campaigns of Napoleon*; J. Weller, *Wellington in the Peninsula* (Лондон, 1962); R. Glover, *Peninsular Preparation: The Reform of the British Army*, 1795–1809 (Кеймбридж, 1963); M. Glover, *The Peninsular War, 1807–1814: A Concise History* (Нютън Абът, 1974); Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, с. 198 и нататък. Френската страна е разкрита в: J. Thiry, La Guerre d'Espagne (Париж, 1966); Ross, *European Diplomatic History*, с. 276 и нататък; G. H. Lovett, *Napoleon and the Birth of Modern Spain*, в 2 тома (Ню Йорк, 1965). Значението на испанското участие е точно изтъкнато в D. Gates, *The Spanish Ulcer: A History of the Peninsular War* (Лондон, 1986).

[90] Brunn, *Europe and the French Imperium*, гл. 8; Rudè, *Revolutionary Europe*, гл. 13–14; Lefebvre, *Napoleon*, т. 2, гл. 7–8; J. Godechet, B. P. Hyslop, and D. L. Dowd, *The Napoleonic Era in Europe* (Ню Йорк, 1971), особено гл. 8; G. Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770–1870* (Лондон, 1982), гл. 11–13; R. J. Rath, *The Fall of the Napoleonic Kingdom of Italy* (Ню Йорк, 1941), гл. 1–2.

[91] Crouzet, „Wars, Blockade and Econimic Change“, навсякъде; Glover, *Napoleonic Wars*, гл. 4–5; O. 'Connelly, *Napoleon's Satellite Kingdoms* (Ню Йорк, 1965), навсякъде. За руската политика вж.: Chandler, *Campaigns of Napoleon*, с. 739 и нататък; *NCMH*, т. 9, с. 512 и нататък; Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789–1825*, навсякъде; и по-рано в H. Ragsdale, *Dètente in the Napoleonic Era: Bonaparte and the Russians* (Лоурънс, Канзас, 1980).

[92] Chandler, *Campaigns of Napoleon*, т. 13–14; Glover, *Napoleonic Wars*, с. 160 и нататък; Ross, *European Diplomatic History*, с. 310 и нататък; A. Palmer, *Napoleon in Russia* (Ню Йорк, 1967); C. Duffy, *Borodino and the War of 1812* (Лондон, 1973); Lefebvre, *Napoleon*, т. 2, гл. 9; Blond, *La Grande Armèe 1804–1815* (Париж, 1979).

[93] Glover, *Napoleonic Wars*, с. 193; Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, гл. 12–13, особено с. 287–288; Rothenberg, Napoleon's Great Adversaries, с. 178 и нататък.

[94] Сигурно затова този въпрос е почти изцяло пренебрегнат в толкова много стандартни военни и дипломатически истории от този период. За подробности вж.: E. B. Potter, *Sea Power: A Naval History*, 2-ро издание (Анаполис, Мадисън, 1981), гл. 10, и библиографията на с. 392; B. Perkins, *Prologue to War/England and the United States 1805–1812* (Бъркли, Калифорния, 1961); A. T. Mahan, *Sea Power in Its Relations to the War of 1812*, в 2 тома (Лондон, 1905); Marcus, *Naval History of England*, т. 2, гл. 16.

[95] Ingram, *Commitment to Empire*, навсякъде; G. J. Adier, „Britain and the Defence of India – The Origins of the Problem, 1798–1815“, *Journal of Asian History*, т. 6 (1972), с. 14–44.

[96] Chandler, *Campaigns of Napoleon*, т. 17; Glover, *Napoleonic Wars*, с. 212 и нататък; Lefebvre, *Napoleon*, т. 2, гл. 10; Blond, *La Grande Armèe*, гл. 16; H. Lachouque, *Waterloo* (Париж, 1972); U. Pericoli and M. Glover, *1815: The Armies at Waterloo* (Лондон, 1973).

[97] За подробности по постановките от 1814–1815 г. вж.: Sherwig, *Guineas and Gunpowder*, гл. 14; *NCMH*, т. 9, гл. 24; E. V. Gulick, *Europe's Classical Balance of Power* (Ню Йорк, 1967), навсякъде.; C. K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812–1815: Britain and the Reconstruction of Europe* (Лондон, 1931); H. G. Nicolson, *The Congress of Vienna* (Лондон/Ню Йорк, 1946); D. Dakin, „The Congress of Vienna, 1814–1815, and Its Antecedents“ в: A. Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815–1848* (Лондон, 1979).

[98] Gulick, *Europe's Classical Balance of Power*, с. 304. Вж. също коментарите в: H. Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822* (Бостън, 1957).

[99] За най-кратко обобщение на обемистата литература вж.: P. J. Marshall, „British Expansion in India in the Eighteenth Century: An Historical Revision“, *History*, т. 60 (1975), с. 28–43; както и бележките в: Ingram, *Commitment to Empire*.

[100] Вж.: Braudel, *Wheels of Commerce*, с. 403 и нататък, за ползотворна дискусия върху значението на търговията с отдалечени места. За специфично английския контекст на мен ми помогна следната статия: Patrick O'Brien, „The Impact of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793–1815, on the Long Run Growth of the British Economy“ (Davis Center Paper, 1983).

[101] Тази литература е разгледана при Crouzet, „Toward an Export Economy“, навсякъде; Cain and Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914“, навсякъде; R. Davis, *The Industrial Revolution and British Overseas Trade* (Лейчестър, 1979); N. F. R. Crafts, „British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence“, *Economic History Review*, 2-ра поредица, т. 36 (1983), с. 177–199.

[102] Фразата е използвана в: F. Crouzet, *The Victorian Economy* (Лондон, 1982), с. 1.

[103] Glover, *Napoleonic Wars*, с. 182–183.

[104] Цитирано в: Marcus, *Naval History of England*, т. 2, с. 501.

4. Индустриализацията и промяната в глобалния баланс, 1815–1885 г.

[1] S. Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970* (Оксфорд, 1981), навсякъде. Добре разработена темата за индустриалната революция на Запада страна по страна, вж.: T. Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe* (Лондон, 1969); W. 0. Henderson, *The Industrial Revolution on the Continent: Germany, France, Russia 1800–1914* (Лондон, 1967); C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780–1914* (Лондон, 1981); C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 3, *The Industrial Revolution* (Лондон, 1973); A. S. Milward и S. B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe 1780–1870* (Лондон, 1973).

[2] C. Cipolla, „Introduction“, в: Cipolla (ed.), *Industrial Revolution*, с. 7.

[3] D. Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Кеймбридж, 1969), с. 41.

[4] Пак там.

[5] Braudel, *Civilization and Capitalism*, т. 1, с. 42 и нататък.

[6] За подробности вж.: McNeill, *Pursuit of Power*, с. 185 и нататък; G. Rudè, *Paris and London in the Eighteenth Century: Studies in Popular Protest* (Ню Йорк, 1971), навсякъде.

[7] T. S. Ashton, *The Industrial Revolution 1760–1830* (Оксфорд, 1968), с. 129. За други чудесни изследвания върху промените в английската икономика в този период вж.: Mathias, *First Industrial Nation*, навсякъде; Hobsbawm, *Industry and Empire*, гл. 2–4 и 6; и Crouzet, *Victorian Economy*, т. 1, откъдето са взети данните за населението и брутния национален продукт, изложени в предходния параграф.

[8] Landes, *Unbound Prometheus*, с. 97–98.

[9] Ashton, *Industrial Revolution*, с. 129.

[10] Mathias, *First Industrial Nation*, с. 5.

[11] Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980“, с. 296 и 294 съответно. В методологичното приложение на това важно есе авторът изяснява по какъв начин стига до тези цифри. Предположенията му обаче съвсем не са безпрецедентни: вж. A. Maddison, „A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700–1980“, *Journal of Economic History*, т. 43 (1983), с. 27–41.

[12] Bairoch, „International Industrialization Levels“, с. 290 и нататък; Crouzet, *Victorian Economy*, въведение.

[13] Woodruff, *Impact of Western Man*, навсякъде; D. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century* (Лондон, 1966), т. 2; idem, *Economics and Empire 1830–1916* (Лондон, 1973), навсякъде.

[14] По този въпрос вж.: V. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse, 1815–1960* (Лондон, 1982); Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, гл. 6.

[15] Цифрите са цитирани в: Fieldhouse, *Colonial Empires*, с. 178.

[16] Това вече е много добре разработено в: D. R. Headrich, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (Оксфорд, 1981), гл. 2 и навсякъде.

[17] E. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848–1875* (Лондон, 1975), гл. 7.

[18] Bairoch, „International Industrialization Levels“, с. 291. За едно ново изследване, което наблягa (вероятно дори преувеличава) сравнително бавното развитие на английската икономическа експанзия през тези десетилетия, вж.: N. F. R. Crafts, *British Economic Growth During the Industrial Revolution* (Оксфорд, 1985).

[19] Crouzet, *Victorian Economy*, с. 4–5.

[20] Цитирано в: R. Hyam, *Britain's Imperial Century 1815–1914* (Лондон, 1975), с. 47. За повече подробности вж.: B. Porter, *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism 1850–1970* (Лондон, 1976), навсякъде; Cain и Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914“, навсякъде; Crouzet, „Toward an Export Economy“, навсякъде; J. B. Williams, *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750–1850* (Оксфорд, 1972), навсякъде.

[21] P. Bairoch, „Europe's Gross National Product: 1800–1975“, *Journal of European Economic History*, т. 5, бр. 2 (есен 1976), с. 282. Вж. също таблица 10 по-долу.

[22] D. French, *British Economic and Strategic Planning, 1905–1915* (Лондон, 1982), гл. 1, „Nineteenth-Century Political Economy and the Problem of War“, представлява добро въведение към тези идеи.

[23] Вж.: H. Strachan, *Wellington's Legacy: The Reform of the British Army, 1830–1854* (Манчестър, 1984).

[24] Тези твърдения се базират на приблизителните цифри за английския брутен национален продукт и правителствени разходи, дадени в: A. T. Peacock and J. Wiseman, *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom* (Лондон, 1967); и P. Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1875–1975*, т. 1 (Франкфурт/Лондон, 1983), особено т. 4, с. 441.

[25] Цифрите са цитирани в: „Correlates of War“, издадени чрез Междууниверситетския консорциум за политически и социални изследвания към Университета на Мичиган.

[26] C. Lloyd, *The Nation and the Navy* (Лондон, 1961), с. 223.

[27] За подробности вж.: Kennedy, *Rise and Pall of British Naval Mastery*, гл. 6; и особено: C. J. Bartlett, *Great Britain and Sea Power 1815–1853* (Оксфорд, 1963), навсякъде. За някои регионални проявления вж.: G. S. Graham, *Great Britain in the Indian Ocean: A Study of Maritime Enterprise 1810–1850* (Оксфорд, 1967); B. Gough, *The Royal Navy and the North West Coast of America 1810–1914* (Ванкувър, 1971); G. Fox, *British Admirals and Chinese Pirayes 1832–1869* (Лондон, 1940).

[28] A. G. L. Shaw, *Great Britain and the Colonies 1815–1865* (Лондон, 1970), с. 2. За това вж. също: Hyam, *Britain's Imperial Century*, навсякъде; Porter, *Lion's Share*, навсякъде; J. Gallager and R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade“, *Economic History Review*, 2-ра поредица, т. 6, бр. 1 (1953), с. 1–15.

[29] За позицията на англичаните вж.: B. Porter, *Britain, Europe and the World, 1850–1982: Delusions of Grandeur* (Лондон/Бостън, 1983), гл. 1; B. J. Wendt, „Freihandel und Friedenssicherung: Zur Bedeutung des Cobden-Vertrags von 1860 zwischen England und Frankreich“, *Vierteljahresschrift fur Sozial- und Wirtschafts-geschichte*, т. 61 (1974), с. 29 и нататък. За икономически под–робности вж.: Cain and Hopkins, *Political Economy of British Expansion Over seas*, навсякъде; L. H. Jenks, *Migration of British Capital to 1875* (Лондон, 1963); Crouzet, *Victorian Economy*, гл. 10–11 и навсякъде; Mathias, *First Industrial Nation*, гл. 11; A. H. Imlah, *Economic Elements in the „Pax Britannica“* (Кеймбридж, Масачусетс, 1958). Допълването във взаимоотношенията търгуване/изплащане е добре изяснено в: S. B. Saul, *Studies in British Overseas Trade 1870–1914* (Ливърпул, 1960); и J. Foreman-Peck, *A History of the World Economy: International Economic Relations Since 1850* (Брайтън, 1983), особено гл. 1–6.

[30] За този спорен въпрос вж.: Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, гл. 7.

[31] F. Crouzet, „Toward an Export Economy“, с. 70.

[32] Porter, *Britain, Europe and the World*, гл. 1–2. За стратегическите усложнения по нарастващата зависимост на Англия от производствата на „услуги“ вж.: P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy, 1860–1945: Eight Essays* (Лондон/Бостън, 1983), гл. 3; French, *British Economic and Strategic Planning*, навсякъде.

[33] Цитирано в: Hyam, *Britain s Imperial Century*, с. 49.

[34] Вж. с. 163–165 по-горе.

[35] Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, гл. 2–3; Pollard, *Peaceful Conquest*, гл. 2–3; T. Hamerow, *Restoration, Revolution, Redation: Economics and Politics in Germany* (Принстън, Ню Джързи, 1958).

[36] J. Droz, *Europe Between Revolutions 1815–1848* (Лондон, 1967), с. 18.

[37] D. Thomson, *Europe Since Napoleon* (Армъндсуърт, 1966), с. 111 и вж. също: Best, *War and Society in Revolutionary Europe*, ч. 3; A. Sked, „Metternich's Enemies or the Threat from Below“ в: Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815–1848* (Лондон, 1979), гл. 8.

[38] F. R. Bridge and R.Bullen, *The Great Powers and the European States System 1815–1914* (Лондон, 1980) гл. 2–3, Craig, *Politics of the Prussian Army*, с. 65 и нататък; R. Albrecht-Carrie, *A Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna* (Лондон, 1965), гл. 1 и 3–4. Най-доброто изследване на Прусия и германските държавни дела от този период в: T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1866* (Мюнхен, 1983).

[39] D. Showalter, *Railroads and Rifles: Soldiers, Technology and the Unification of Germany* (Хамдън, Кънетикът, 1975), на различни места; Dupuy, *Genius for War*, гл. 4–6, *NCMH*, т. 10, *The Zenith of European Power 1830–70*, гл. 12 и 19; L. H. Addington, *The Patterns of War Since the Eidhteenth Century* (Блумингтън, Индиана, 1984), с. 39 и нататък.

[40] Вж. отново: Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*, на различни места; Kann, *A History of the Habsburg Empire*, гл. 3 и 5.

[41] A. Sked, „The Metternich System, 1815–1848“ в: Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815–1848*, гл. 5; Bridge and Bullen, *Great Powers and the European States System*, на различни места; Albrecht-Carrie, *Diplomatic History*, гл. 3–4, P. W. Schroeder, „World War I as a Galloping Gertie“, *Journal of Modern History*, т. 44, (1972), с. 319–45 – които отразяват някои от бележките му в неговата книга: *Austria, Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert* (Итака, Ню Йорк, 1972).

[42] Цитирано в: C. McEvedy, The Penguin Atlas of Recent History (Армъндсуърт, 1982), с. 8; вж. още Droz, Europe Between Revolutions, с. 170 и нататък.

[43] G. Rothenberg, *The Army of Francis Joseph* (Уест Лафайет, Индиана, 1976), с. XI, 61. Вж. също: A. Sked, *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848* (Лондон, 1979), ч. 1.

[44] D. F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914* (Бъркли, Калифорния, 1984), е най-доброто съчинение по този въпрос.

[45] Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 9; и J. Niemeyer, *Das österreichische Militärwesen im Umbruch* (Оснабрюк, 1979), с. 43–5.

[46] Вж. Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 10, 41, 46, 58 за отпуснатите суми и G. A. Craig, „Command and Staff Problems in the Austrian Army, 1740–1866“ в: M. Howard, *The Theory and Practice of War* (Лондон, 1965), с. 43–67 за институционалните трудности.

[47] Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 19; Kann, *A History of the Habsburg Empire*, гл. 6; A. Sked, „The Metternich System“ в: *Europe's Balance of Power 1815–1848*, на различни места.

[48] За справка вж.: R. Bullen, „France and Europe, 1815–1848: The Problems of Defeat and Recovery“ в: Sked (ed.), *Survival of the Habsburg Empire*, с. 122–44. За стопанската история вж. отново: Clough, *France: History of National Economics*, на различни места; F. Caron, *An Economic History of Modern France* (Ню Йорк, 1979), ч. 1; T. Kemp, *Economic Forces in French History* (Лондон, 1971) гл. 6–8, 10.

[49] Bullen, *France and Europe, 1815–1848*, с. 125–126.

[50] Пак там.

[51] McNeill, *Pursuit of Power*, с. 213, fn. 57.

[52] Цитирано в: Milward and Saul, *Economic Development of Continental Europe 1780–1870*, с. 307–9. Вж. също: Clough, *France*, с. 41 и нататък; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers 1780–1914*, с. 130 и нататък; Kemp, *Economic Forces in French History*, с. 160 и нататък.

[53] Изчислено по данните в таблица 10 от: Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980“, с. 296. Вж. също данните, дадени в: R. E. Cameron, „Economic Growth and Stagnation in France 1815–1914“, *Journal of Modern History*, т. 30 (1958), с. 1–13.

[54] За тези доказателства вж.: Caron, *Economic History of Modern France*, особено гл. 1. Вж. също: P. O'Brien and C. Keydor, *Economic Growth in Britain and France 1780–1914* (Лондон, 1978) – полезен коректив от по-старата литература; но тъй като не се отнася до това, което те описват като „търговския жаргон на „национална сила“ (с. 176), изводите не са толкова важни за нашия анализ. За критика върху използването на сравнителната статистика от страна на О'Брайн и Кийдор вж.: V. Hentschel, „Production, Wachstum und Produktivität in England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg“, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, т. 68 (1981), с. 457–510.

[55] R. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800–1914* (Принстън, Ню Джърси, 1961); Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, с. 176 и нататък; A. Rowley, *Evolution economique de la France de milieu du XIXe siècle* à *1914* (Paris, 1982), с. 413 и нататък.

[56] McNeill, *Pursuit of Power*, с. 226 и нататък. Френските тактически и стратегически (както и технически) новости са добре сравнени в: C. E. Hamilton, „The Royal Navy, La Royale and the Militarization of Naval Warfare, 1840–1870“, *Journal of Strategic Studies*, т. 6 (1983), с. 182–212.

[57] Вж. определението на Падфийлд в: *Tide of Empires*, т. 1 и нататък; вж. отново: Bullen, *France and Europe*, навсякъде. Колониалните усилия на Франция са описани накратко в: Fieldhouse, *Colonial Empires*, гл. 13.

[58] Това е казано от Палмерстон през април 1848 г. Вж.: *NCMH*, т. 10, с. 260. За общи изследвания върху международната руска позиция след 1815 г. вж.: Bridge and Bullen, *Great Powers and the European States System*, навсякъде; Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789–1825*, навсякъде; R. W. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917* (Оксфорд, 1967), гл. 9.

[59] Вж. дискусията в: M. E. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914* (Лондон, 1972), гл. 4; W. C. Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860* (Принстън, Ню Джърси, 1968); idem, *The Industrialization of Russia: An Historical Perspective* (Ню Йорк, 1970), гл. 1–2.

[60] Bairoch, *Europe's Gross National Product, 1800–1975*, таблица 4, с. 281.

[61] Пак там, таблица 6, с. 286.

[62] Kochan and Abraham, *Making of Modern Russia*, с. 164.

[63] Пак там, гл. 9–10; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, гл. 4; Falkus, *Industrialization of Russia*, гл. 4–5; Dukes, *Emergence of the Super-Powers*, гл. 3–4.

[64] J. S. Curtiss, *The Russian Army Under Nicholas 1, 1825–1855* (Durham, NC, 1965), навсякъде; Best, *War and Society in Revolutionary Europe*, гл. 18; Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 289 и нататък; J. Keep, „The Military Style of the Romanov Rulers“, *War and Society*, t. 1, бр. 2 (1983), с. 61–84. За англо-руското съперничество вж. D. Gillard, *The Struggle for Asia 1828–1961* (Лондон, 1977); E. Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828–1834* (Оксфорд, 1979); Ingram (ed.), „The Great Game in Asia“, *International History Review*, т. 2, бр. 2 (април 1980), специално издание.

[65] Curtiss, *The Russian Army Under Nicholas I*, с. 310–11.

[66] Най-доброто изследване е: J. S. Curtiss, *Russia's Crimean War* (Дърам, NC. 1979); вж. още: A. Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle* (Лондон, 1977), на различни места; idem, *The Russian Army of the Crimea* (Ридинг, 1973).

[67] D. W. Mitchell, *A History of Russian and Soviet Sea Power* (Ню Йорк, 1974), гл. 8.

[68] За тези подробности вж.: Curtiss, *Russia's Crimean War*, навсякъде; Seaton, *Crimean War*, на различни места, Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 319 и нататък; Blackwell, *Beginnings of Industrialization in Russia*, с. 183; и много доброто резюме в: W. Baumgart, *The Peace of Paris*, 1856 (Санта Барбара, Калифорния, 1981), с. 68–80, откъдето идват думите, поставени в кавички.

[69] Baumgart, *The Peace of Paris*, с. 72–4; Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 248; W. Pintner, „Inflation in Russia During the Crimean War Period“, *American Slavic and East European Review*, т. 18 (1959), с. 85–7.

[70] Baumgart, *The Peace of Paris*, с. 25–31.

[71] Пак там, с. 31 и нататък; Barnett, *Britain and Her Army*, с. 283–291, E. M. Spiers, *The Army and Society 1815–1914* (Лондон, 1980), гл. 4; J. A. S. Grenville, *Europe Reshaped 1848–1878* (Лондон, 1976), гл. 10.

[72] O. Anderson, *A Liberal State at War* (Лондон, 1967), навсякъде.

[73] Таблиците са взети от компютърна разпечатка на „Correlates of War“ благодарение на Междууниверситетския консорциум за политически и социални изследвания при Университета на Мичиган.

[74] Вж. отново: Anderson, *A Liberal State at War* и срв. с: Schroeder, *Austria, Britain and the Crimean War*; Baumgart, *The Peace of Paris*, и N. Rich, *Why the Crimean War?: A Cautionary Tale* (Хановер, 1985), с. 157 и нататък, където авторът обръща повече внимание на войнствения тон на Палмерстон.

[75] Цитирано в: D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (Лондон, 1983), с. 21. Вж. още: D. Beyrau, *Militär und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland* (Гьотинген, 1984).

[76] W. E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia* (Ню Йорк; 1962), навсякъде; Kochan and Abraham, *Making of Modern Russia*, гл. 10; Seton-Watson, *Russian Empire*, ч. 4; Falkus, Industrialization of Russia 1700–1914, гл. 5; Blackwell, *Industrialization of Russia*, гл. 2.

[77] Вж. отново: Dukes, *Emergence of the Super-Powers*, гл. 3–4, Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, т. 1, гл. 3–4.

[78] Включено в: K. Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America 1815–1908* (Лондон, 1967).

[79] Компютърни данни от „Correlates of War“; за дължината на жп линиите вж.: W. W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect* (Остин, Тексас, 1978), с. 152. Вж. също: W. H. Becker and S. F. Wells, Jr, *Economics and World Power: An Assessment of American Diplomacy Since 1789* (Ню Йорк, 1984), с. 56 и нататък.

[80] Изследванията за Американската гражданска война са смайващо много. Най-полезни ми бяха: H. Hattaway and A. Jones, *How the North Won: A Military History of the Civil War* (Урбана, Илинойс, 1975); A. R. Millett and P. Maslowski, *For the Common Defense: A Military History of the United States of America* (Ню Йорк, 1984), гл. 6–7; R. F. Weigley, *History of the United States Army* (Блумингтън, Индиана, 1984) гл. 10–11; Ropp, *War in the Modern World*, с. 175–194; Addington, *Patterns of War*, с. 62–82.

[81] Millet and Maslowski, *For the Common Defense*, с. 155.

[82] R. F. Weigley, *The American Way of War: A History of the United States Military Strategy and Policy* (Блумингтън, Индиана, 1977); Millett and Maslowski, *For the Common Defense*, навсякъде.

[83] За кратки подробности по тази позиция вж.: K. Bourne, *Victorian Foreign Policy 1830–1902* (Оксфорд, 1970), с. 90–96; а по-подробно E. D. Adams, *Great Britain and the American Civil War*, в 2 тома (Лондон, 1925).

[84] J. Luvaas, *The Military Legacy of the Civil War: The European Inheritance* (Чикаго, 1959), на различни места.

[85] За дипломацията в Европа след Кримската война вж.: Bridge and Bullen, *Great Powers and the European States System*, с. 88 и нататък; Albrecht-Carrie, *Diplomatic History*, с. 94 и нататък; W. E. Mosse, *The Rise and the Fall of the Crimean System 1855–1871* (Лондон, 1963), *NCMH*, т. 10, гл. 10, с. 268 и нататък; A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918* (Оксфорд, 1954), с. 52 и нататък.

[86] Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 52 и нататък.

[87] McNeill, *Pursuit of Power*, гл. 7; C. Harvie, *War and Society in the 19th Century*, блоцк 4, unit 10 of *War and Society* (The Open University, Блечли, 1973); Strachan, *European Armies*, гл. 8; Ropp, *War in the Modern World*, гл. 6; Showalter, *Railroads and Rifles*, на различни места; *NCMH*, т. 10, гл. 12; M. Glover, *Warfare from Waterloo to Mons*, (Лондон, 1980), ч. 2–3.

[88] За пруското военно развитие вж. отново: Dupuy, *Genius for War*, с. 75 и нататък; Showalter, *Railroads and Rifles*, навсякъде, Strachan, *European Armies*, с. 98 и нататък. За грешките, направени през 1866, вж. M. van Creveld, *Command in War* (Кеймбридж, Масачусетс, 1985), гл. 4; G.

A. Craig, *The Battle of Koeniggratz* (Лондон, 1965), навсякъде. Австрийската позиция е резюмирана в: Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 66 и нататък.

[89] Вж. отново: Van Creveld, *Command in War*, с. 140 и нататък; M. Howard, *The Franco-Prussian War* (Лондон, 1981), навсякъде.

[90] За войскови подробности вж.: Craig, *Koeniggratz*, на различни места, за политическата и дипломатическата обстановка, O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815–1871* (Принстън, Ню Джързи, 1983), гл. 13–15.

[91] Howard, *Franco-Prussian War* – авторът предлага достатъчен обхват на тези събития. За слабостите на французите във войната вж. също: R. Holmes, *The Road to Sedan: The French Army, 1866–1870* (Лондон, 1984).

[92] Howard, *Franco-Prussian War*, ч. 1 и Holmes, *The Road to Sedan*, навсякъде за Франция.

[93] Необработените данни са взети от: Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815–1975*, т. 1, и в: B. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1975* (второ издание, Ню Йорк, 1981), например данните за въглища на с. 381 и т.н. За сравнителни анализи на икономиките на двете нации вж. отново: Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, гл. 2–3; Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, гл. 3–4; Landes, *Unbound Prometheus*, гл. 4.

[94] Дипломацията през Френско-пруската война е включена в: Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. 201–217; W. E. Mosse, *The European Powers and the German Question 1848–1870* (Кеймбридж, 1958); E. Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung* (*Historische Zeitschrift*, Beiheft 6, Мюнхен, 1980), на различни места, Bridge and Bullen, *Great Powers and the European States System*, от с. 108, нататък.

[95] За това вж. A. Mitchell, *The German Influence in France after 1870: The Formation of the French Republic* (Чапъл Хил, Нова Калифорния, 1979); idem, *Victors and Vanquished: The German Influence on Army and Church in France after 1870* (Чапъл Хил, Нова Калифорния, 1984).

[96] Вж. тези данни в: Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. XXIV–XXVI (и забележката на с. XXIII, fn 4); вж. също: D. Mack Smith, *Italy: A Modern History* (Ан Арбър, Мичиган, 1959) и C. J. Lowe and F. Marzari, *Italian Foreign Policy 1870–1940* (Лондон, 1975).

[97] Използват се термините, употребени от Шрьодер в: „The Lost Intermediaries: The Impact of 1870 on the European System", *International History Review*, т. 6 (1984), с. 14.

[98] За използването им вж. пак там, на различни места.

[99] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. 218 и нататък; Bridge and Bullen, Great Powers and the European States System, с. 112 и нататък; W. L. Langer, *European Alliances and Augments 1871–1890* (Ню Йорк, 1950), навсякъде; Grenville, *Europe Reshaped 1848–1878*, гл. 18. Британската политика е добре представена в: K. Hildebrand, „Grossbritannien und die deutsche Reichsgründung" в: Kolb, *Europa und die Reichsgründung*, с. 37 и нататък.

[100] Добра дискусия вж. в.: A. Hillgruber, *Bismarcks Aussenpolitik* (Фрайбург, 1972); кратко обобщение в: idem, *Die gescheiterte Grossmacht: Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945* (Дюселдорф, 1980), с. 17–30.

[101] A. Hillgruber, „Die „Krieg-in-Sicht" – Krise 1875" в: E. Schulin, *Gedenkschrift Martin Gohring, Studien zur europäischen Geschichte* (Визбаден, 1968), с. 239–253; P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1869–1914* (Лондон/Бостън, 1980), с. 29–31.

[102] A. Hillgruber, *Die gescheiterte Grossmacht*, с. 30 и нататък и за стимулиращи дискусии върху изводи за по-продължителен период вж.: D. Calleo, *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present* (Ню Йорк/Кеймбридж, 1978), особено гл. 2–4; W. D. Gruner, *Die deutsche Frage: Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800* (Мюнхен, 1985), навсякъде; K. Hildebrand, „Staatskunst oder Systemszwang? Die „Deutsche Frage" als Problem der Weltpolitik", *Historische Zeitschrift*, бр. 228 (1979).

[103] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. 228 и нататък; Langer, *European Alliances and Alignments*, гл. 3–5; B. Jelavich, *The Great Powers, the Ottoman Empire, and the Straits Question 1870–1887* (Блумингтън, Индиана, 1973).

[104] Цитирано в: Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 455. За руските военноморски сили вж.: Mitchell, A History of Russian and Soviet Sea *Power*, с. 184–190. По-общо вж.: B. H. Summer, *Russia and the Balkans 1870–1880* (Лондон, 1937).

[105] Вж. статиите за Русия и за Австро-Унгария в: Kolb, *Europe und die Reichsgründung*; Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, гл. 12; Langer, *European Alliances and Alignments*, гл. 6–7; W. Windelband, *Bismarck und die europäischen Grossmächte 1878–1885* (есен, 1940); B. Walter, *Bismarck at the Crossroads* (Лондон, 1974).

[106] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, гл. 13; Langer, *European Alliances and Alignments*, гл. 7–9; NCMH, т. 11, гл. 20–22.

[107] Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, с. 189–190.

5. Възникването на двуполюсния свят и кризата на „средните сили". Част първа, 1885–1918 г.

[1] За пълни подробности вж.: S. E. Crowe, *The Berlin Conference 1884–1885* (преиздание, Уестпорт, Кънетикът, 1970). За цялостната обстановка вж. отново: Langer, *European Alliances and Alignments*, гл. 9; NCMH, т. 11, гл. 20–22; и различни глави в: E. A. Benians et al., *The Cambridge History of the British Empire*, т. 3, *The Empire-Commonwealth 1870–1919*, (Кеймбридж, 1959).

[2] Вж. общо: D. M. Pletcher, „Economic Growth and Diplomatic AdjuatlBpnt, 1861–1898" в: W. H. Becker and S. F. Wells, *Economics and World Powez: An Assessment of American Diplomacy Since 1789* (Ню Йорк, 1984), с. 119–171 и нататък; M. Plesur, *America's Outward Thrust: Approaches to Foreign Affairs 1865–1890* (Деколб, Илинойс, 1971), с. 151 и нататък; W. A. Williams, *The Roots of the Modern American Empire* (Ню Йорк, 1969), с. 262.

[3] Crowe, *Berlin West Africa Conference*, с. 220.

[4] G. F. Hudson, *The Far East in World Affairs* (Лондон, 1939, второ изд.), с. 74.

[5] Общо тази история може да бъде проследена в: G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (Армъндсуърт, 1967), гл. 3–4; A. DePorte, *Europe Between the Superpowers* (Ню Хейвън/Лондон, 1979), гл 1–5; *NCMH*, т. 12, *The Shifting Balance of World Forces, 1898–1965*, на различни места; W. R. Keylor, *The Twentieth-Century World: An International History* (Оксфорд, 1984), ч. 1; J. Barlett, *The Global Conflict, 1880–1970: The International Rivalry of the Great Powers* (Лондон, 1984), гл. 1–9; F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Кеймбридж, 1967), от с. 300 нататък.

[6] Barraclough, *Contemporary History*, гл. 4; F. Fischer, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (Лондон, 1975), гл. 3; Kennedy, *Rise and Fall of the British Naval Mastery*, гл. 7.

[7] J. A. S. Greenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century, 1895–1902* (Лондон, 1964, с. 165–166), а по-общо в: W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890–1902* (второ издание, Ню Йорк, 1965), гл. 3 и с. 505.

[8] Fischer, *War of Illusions*, от с. 36 нататък.

[9] Пак там, с. 35.

[10] Цитирано в: P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1860–1965: Eight Essays* (Лондон, 1983), с. 157–158.

[11] H. Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, т. 2, *Zeitalter des Imperialismus und Weltkriege* (Гьотинген, 1982), с. 198.

[12] P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914* (Лондон/Бостън, 1980), гл. 16–17.

[13] Idem, *Strategy and Diplomacy*, с. 46; Keylor, *The Twentieth-Century World*, с. 27 и нататък.

[14] Amery comment, on H. J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, т. 23, бр. 6 (април 1904), с. 441.

[15] Thucydides, *The Peloponnesian War* (Армъндсуърт, 1965), с. 49, за дискусия върху тази гледна точка вж. R. Gilpin, *War and Change in World Politics* (Кеймбридж, 1981).

[16] Landes, *Unbound Prometheus*, с. 259.

[17] Таблиците са взети от компютърна разпечатка на „Correlates of War" благодарение на Междууниверситетския консорциум за политически и социални изследвания при Университета на Мичиган.

[18] C. E. Black et al., *The Modernization of Japan and Russia: A Comperative Study* (Ню Йорк, 1975), гл. 6–7; и за сега класическия разказ: W. W. Rostow, *The Process of Economic Growth* (второ издание, Оксфорд, 1960).

[19] Таблиците са взети от: Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", с. 294, 302.

[20] Вж. по-горе бел. 18.

[21] Компютърна разпечатка на „Correlates of War".

[22] Пак там.

[23] Bairoch, „International Industrialization Levels, с. 292, 299.

[24] Пак там, с. 296, 304.

[25] C. Barnett, *The Collapse of British Power* (Лондон/Ню Йорк. 1972), с. XI.

[26] Wright, *Study of War*, с. 670–671.

[27] Пак там. Общо за 1890 г. са дадени само 40 000 за Съединените щати Райт; ясно е, че е грешка.

[28] Вж. с. 219–220 по-горе.

[29] Вж. таблица 14 по-горе. Италианската история от този период е дадена в: D. Mack Smith, *Italy: A Modern History* (Ан Арбър, 1969) от с. 101; C. Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism* (Лондон, 1967), с. 129–412. За отбелязване е, че няма глава за Италия в: *New Cambridge Modern History*, т. 11, *1870–1898*, и само няколко страници 482–487 в т. 12, *1898–1945*.

[30] Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, гл. 6.

[31] Вж. справките в A. Tambora, „The Rise of Italian Industry and the Balkans", *Journal of European Economic History*, т. 3, бр. 1 (1974), с. 87–120. Други полезни изследвания са: G. Mori, „The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of European Economic History*, т. 4, бр. 1 (пролет 1975), с. 79–94; от същия автор, „The Process of Industrialization in Italy: Some Suggestions, Problems and Questions", *Journal of European Economic History*, т. 8, бр. 1 (пролет 1979), с. 60–82; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers 1780–1914*, гл. 5; Pollard, *Peaceful Conquest*, с. 229–232; Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism*, от с. 248; S. B. Clough, *The Economic History of Modern Italy, 1830–1914* (Ню Йорк, 1964); L. Cafagua, „The Industrial Revolution in Italy 1830–1914" в: C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 4, ч. 1, *The Emergence of Industrial Societies*, с. 287–325.

[32] A. S. Milward and S. B. Saul, *The Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914* (Кеймбридж, Масачусетс, 1977), с. 253 и нататък; J. S. Cohen, „Financing Industrialization in Italy, 1894–1914: The Partial Transformation of a Latecomer", *Journal of European Economic History*, т. 278, (1967), с. 363–382; V. Castronovo, „The Italian Takeoff: A Critical Re-examination of the Problem", *Journal of Italian History*, т. 1, (1978), с. 492–510.

[33] R. J. B. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy Before the First World War* (Кеймбридж, 1979), с. 1.

[34] Вж. интересните (и изцяло потискащи) събрани статии: „Italian Military Efficiency" в: *Journal of Strategic Studies*, т. 5, бр. 2 (1982), с. 248 и нататък; J. Gooch, „Italy Before 1915: The Quandary of the Vulnerable" в: E. R. May, *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars* (Принстън, Ню Джързи, 1984), с. 205 и нататък; J. Whittam, *The Politics of the Italian Army 1861–1918* (Лондон, 1977), навсякъде; idem, „War Aims snd Strategy: The Italian Goverment and High Command 1914–1919" в: B. Hunt and A. Preston, *War Aims and Strategic Policy in the Great War* (Лондон, 1977), с. 85–104.

[35] R. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908–1914* (Кеймбридж, Масачусетс, 1971), гл. 7; A. J. Marder, The Anatomy of British Sea Power (преиздание, Хамдън, Кънетикът, 1964), с. 174–175.

[36] Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers*, на различни места. Вж. още: Idem, *Italy and the Approach of the First World War* (Лондон, 1983); Lowe and Marzari, *Italian Foreign Policy 1870–1940*, навсякъде.

[37] P. Kennedy, „The First World War and the International Power System" в: S. E. Miller, *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Принстън, Ню Джързи, 1985), с. 15.

[38] W. R. Keylor, *The Twentieth-Century World*, с. 14–15. За други общи баланси вж.: *NCMH*, т. 12, гл. 12: I. Nish, *Japan's Foreign Policy, 1869–1942* (Лондон, 1978); R. Starry, *Japan and the Decline of the West in Asia 1894–1943* (Лондон, 1979).

[39] Политическата и икономическата модернизация на Япония е дадена накратко в: R. Storry, *A History of Modern Japan* (Армъндсуърт, 1982), гл. 5 и повече подробности в: W. H. Beasley, *The Meiji Restoration* (Станфорд, Калифорния, 1972); E. H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State* (Ню Йорк, 1940); T. Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise 1868–1880* (Станфорд, Калифорния, 1955).

[40] Икономическите аспекти на японската модернизация могат да бъдат про−следени в: G. S. Alien, *A Short Economic History of Japan* (Лондон, 1981), гл. 2–5; L. Klein and K. Ohkawa, *Economic Growth: The Japanese Experience Since the Meiji* (Холмуд, Илинойс, 1968); Rostow, *World Economy*, с. 416–425; K. Ohkawa and H. Rosovsky, *Japanese Economic Growth* (Станфорд, Калифорния, 1973).

[41] E. B. Potter, *Sea Power: A Naval History* (Анаполис, Мадисън, 1981), с. 166–168; Glover, *Warfare From Waterloo to Mons*, с. 181–184.

[42] Цитирано в: Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, с. 30.

[43] За това вж.: I. Nish, *The Origins of the Russo-Japanese War* (Лондон, 1985), навсякъде. Самият конфликт е описан най-добре в: J. N. Westwood, *Russia Against Japan, 1904–5: A New Look at the Russo-Japanese War* (Лондон, 1986), а също и в: Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, гл. 4–5; S. Okamoto, *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War* (Ню Йорк, 1970); J. A. White, *The Diplomacy of the Russo-Japanese War* (Принстън, Ню Джързи, 1964). Войната по море е описана накратко в: Potter, *Sea Power*, с. 168 и нататък и в: P. Padfield, *The Battleship Era* (Лондон, 1972), с. 167 и нататък; а по суша в: P. Walden, *The Short Victorious War: A History of the Russo-Japanese War 1904–5* (Ню Йорк, 1974).

[44] Вж.: A. J. Shermann, „German-Jewish Bankers in World Politics: The Financing of the Russo-Japanese War", *Leo Baeck Institute Yearbook*, т. 28 (1983), с. 59–73.

[45] Цитирано в: Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 464.

[46] За общи баланси в икономическото израстване на Германия вж.: Fischer, *War of Illusions*, ч. 1; Calleo, *The German Problem Reconsidered*, гл. 4; N. Stone, *Europe Transformed 1878–1919* (Лондон, 1983), с. 159 и нататък; W. G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Берлин, 1965); W. O. Henderson, *The Rise of German Industrial Power, 1834–1914* (Бъркли/Лос Анджелес, 1972), ч. 3; M. Kitchen, *The Political Economy of Germany 1815–1914* (Лондон, 1978).

[47] Взел съм тези данни от ч. 2 на следната статия: John Gooch, „Italy During the First World War" от т. 1 на: A. Millet and W. Murray (eds), *Military Effectiveness* (Лондон, 1988).

[48] Вж. данните в: Calleo, *The German Problem Reconsidered*, с. 66–68.

[49] Цитирано в: J. Steinberg, „The Kopenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, т. 1, ч. 3 (1966), с. 26.

[50] Langer, *Diplomacy of Imperialism*, с. 96 и вж. отново: Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, т. 2, с. 83–252; idem, *Europe in the Age of Imperialism* (Лондон, 1969), навсякъде; W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion 1880–1914* (Оксфорд, 1982), ч. 3.

[51] За тези, цитати вж. респективно: Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 311; 3. J. C. G. Röhl, „A Dokument of 1892 of Germany, Prussia and Poland", *Historical Journal*, т. 7 (1964), с. 144 и нататък; Fischer, *War of Illusions*, гл. 3.

[52] Взел съм този термин от: H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus* (Кьолн, 1969), ч. 3, от с. 112.

[53] Вж. преценките в: A. J. Marder, *From The Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fischer Period*, т. 1, *The Road to War 1904–1914* (Лондон, 1961), гл. 13; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, гл. 8–9.

[54] Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, с. 160.

[55] B. F. Schulte, *Die deutsche Armee* (Дюселдорф, 1977), V. R. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914* (Лондон/Ню Йорк, 1974), гл. 1 и 6. Добри примери за глупавото подценяване на германската военна сила (особено в сравнение с Русия и Франция) вж. в: P. Towie, „The European Balance of Power in 1914", *Army Quarterly and Defence Journal*, т. 104, (1974), с. 333–362 и нататък.

[56] Всички тези данни са взети от: Wright, *Study of War*, с. 670, 671.

[57] J. K. Tanenbaum, „French Estimates of Germany s Operational War Plans" в: May (ed.), *Knowing One's Enemies*, с. 162.

[58] Calleo, *German Problem Reconsidered*, въведение.

[59] Kennedy, *Rise of Anglo-German Antagonism*, с. 311.

[60] Вж. отново в: Gilpin, *War and Change in World Politics*, навсякъде.

[61] Като неопровержимо доказателство за това вж статиите в: J. C. G. Rohl and N. Sombart, *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations* (Кеймбридж, 1982).

[62] Цитирано в: G. A. Craig, *Germany 1866–1965* (Оксфорд, 1978), с. 336. Има доказателство за това целенасочено объркване в: I. N. Lambi, *The Navy and the German Power Politics 1862–1914* (Лондон/Бостън, 1984).

[63] Fischer, *War of Illusions*, на различни места; Berghahn, *Germany and the Approach of War*, на различни места.

[64] Това е проучено нататък в: P. Kennedy, *The War Plans of the Great Powers 1880–1914* (Лондон/Бостън, 1979), въведение.

[65] Calleo, *German Problem Reconsidered*, с. 5

[66] Цитирано в: Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, с. 157.

[67] Вж. диаграмите за „относителната сила“ на Франция, Великобритания и Австро-Унгария в: C. P. Doran and W. Parsons, „War and the Cycle of Relative Power“, *American Political Science Review*, т. 74 (1980), с. 956.

[68] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. XXVIII.

[69] Накратко в: Kann, *History of the Habsburg Empire*, с. 461 и нататък; добро изследване в: Milward and Saul, *Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914*, с. 271 и нататък; и по-усложнен анализ, сравняващ империята с Италия и Испания в: Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, гл. 5.

[70] Bairoch, „Europe's Gross National Product 1800–1975“, с. 287.

[71] L. L. Farrar, *Arrogance and Anxiety: The Ambivalence of German Power 1849–1914* (Айова Сити, Айова, 1981), гл. 3, л. 9 и 18. Авторът изчислява „силата“, като умножава населението по промишлената продукция. Началната част на тази глава ще изясни, че силата е много по-комплексен феномен.

[72] За сравнителни нива на растеж вж.: Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914*, с. 239; за промишления потенциал вж. Таблица 17 по-горе.

[73] Данните са от: Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire*, с. 150.

[74] За това, което следва, вж. прекрасното описание в: Stone, *Europe Transformed*, от с. 303; Kann, *History of the Habsburg Empire*, гл. 8; C. A. Macartney, *The Habsburg Empire 1790–1918* (Лондон, 1969), гл. 14–17; A. I. May, *The Habsburg Monarchy 1862–1916* (Кеймбридж, Масачусетс., 1960), с. 343 и нататък.

[75] Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, гл. 9; Langer, *Diplomacy of Imperialism*, с. 596–598; и особено: C. Andrew, *Thèophile Delcassè and the Making of the Entente Cordiale* (Лондон, 1968), с. 127 и нататък.

[76] Цитирано в: Stone, *Europe Transformed*, с. 316–317; вж; също: Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 106.

[77] Wright, *Study of War*, с. 670–671, колони 10–12; полезно е и Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 125–126, 148, 160, 172.

[78] За състоянието на австро-унгарския военен флот вж.: Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, гл. 6. Състоянието на армията преди 1914 г. е дадено в прекрасната книга: Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, гл. 9–12; N. Stone, „Moltke and Conrad: Relations between the Austro-Hungarian and German General Staffs 1909–1914“ в: Kennedy, *War Plans of the Great Powers 1880–1914*, от с. 222; idem, *The Eastern Front 1914–1917* (Лондон, 1975), гл. 4; idem, „Austria-Hungary“ в: May, *Knowing One s Enemies*, с. 37 и нататък.

[79] Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, с. 159 също и с. 152, 163.

[80] Пак там с. 159. Вж. също: Stone, „Moltke and Conrad“ в: Kennedy, War Plans of the Great Powers.

[81] Stone, „Austria-Hungary“, с. 52.

[82] Тук вж. силната и елегантна защитна реч на Шрьодер, че Великите сили е трябвало да запазят Австро-Унгарската империя с цел запазване на статуквото в: „World War I as a Galloping Gertie“, *Journal of Modern History*, т. 44, бр. 3 (1972), с. 319–345. Това е подобно на твърдението след 1945 г., че САЩ и Съветският съюз е трябвало да запазят Британската империя с оглед избягване на последвалата нестабилност в Третия свят.

[83] За френската външна политика вж. по-стария труд: E. M. Carroll, *French Public Opinion and Foreign Affairs 1880–1914* (Лондон, 1931); G. P. Kennan, *The Decline of Bismarcks European Order: Franco-Russian Relations 1875– 1890* (Принстън, Ню Джързи, 1979); Andrew, *Thèophile Delcassè and the Making of the Entente Cordiale*; J. F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War* (Лондон, 1983).

[84] Няма изчерпателна история на френската отбранителна политика през този период; но има полезни детайли в: D. Porch, *The March to the Marne: The French Army 1871–1914* (Кеймбридж, 1981); P.-M. de la Gorce, *The French Army: A Military Political History* (Ню Йорк, 1963), гл. 1–5; R. D. Challenor, *The French Theory of the Nation in Arms 1866–1939* (Ню Йорк, 1955), както и справките в бележки 88–89 по-долу.

[85] Marder, *Anatomy of British Sea Power*, с. 71–73, 86–87,107–109 и нататък и справките в: Kennedy, *Rise of Anglo-German Antagonism*, гл. 11, fn. 27.

[86] Френският колониализъм и френската колониална империя са представени в A. S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism* (Кеймбридж, 1969); R. Belts, *Tricouleur: The French Colonial Empire* (Лондон, 1978); H. Brunschwig, *French Colonialism, 1871–1916: Myths and Realities* (Лондон, 1966); R. Girardet, *L'idèe coloniale en France de 1871 à 1961* (Paris, 1972); J. Ganiage, *L'expansion coloniale de la Prance sous la Troisième République 1871–1914* (Париж, 1968).

[87] Този аргумент е добре обобщен в: A. S. Kanya-Forstner, „French Expansion in Africa: The Mytical Theory“ в: R. Owen and R. Sutcliffe (eds), *Studies in the Theory of Imperialism* (Лондон, 1972), с. 285 и нататък.

[88] Френската военноморска политика е представена накратко в: *History of French Navy*, с. 303 и нататък; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, с. 227 и нататък; Halpern, *Mediterranean Naval Situation*, с. 47 и нататък; както и в: R. Ropp, *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy 1871–1904* (Анаполис, Мериланд, 1987), на различни места.

[89] Това може би ще обясни защо толкова много историци са склонни да съсредоточават вниманието си върху гражданско-военните отношения във Франция, а не върху самата военна политика. Освен литературата, посочена в бел. 84 по-горе, вж. също: R. Girardet, *La société militaire dans la France contemporaine* (Париж, 1953); G, Krumeich, *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War* (Лимингтън, 1986).

[90] За това, което следва, вж.: Milward and Saul, *Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914*, гл. 2; Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, гл. 3; idem, *Economic Forces in French History*, гл. 9; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, гл. 3 (отлично и подробно изследване); Rowley, *Evolution économique de la France du Milieu du XIXe siècle à 1914*, на различни места; Caron, *Economic History of Modern France*, ч. 1; J. H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany, 1815–1914* (Кеймбридж, 1948); R. Price, *The Economic Modernization of France* (Лондон, 1975).

[91] Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, с. 71–72.

[92] Литературата за френското банково дело и презокеански инвестиции е огромна, за кратко резюме вж.: Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, с. 225 и нататък; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, с. 173 и нататък; R. Cameron, *France and the Economic Development of Europe* (Принстън, Ню Джързи, 1961), навсякъде. За руските заеми и френско-руската дипломация вж.: R. Circuit, *Emprunts russes et investisements français en Russie, 1887–1914* (Париж, 1973) и в: Krumeich, *Armaments and Politics in France*, гл. 6.

[93] Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, с. 182.

[94] Пак там, с. 158.

[95] Bairoch, „Europe's Gross National Product“, с. 281; idem, *International Industrialization Levels*, с. 297; Wright, *Study of War*, с. 670–671. Вж. също полезните сравнения в: V. Hentschel, „Production, Wachstum und Productivität in England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg“, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, т. 68 (1981), с. 457–510 и нататък. Всичко това е в пълно противоречие с: Stone, *Europe Transformed*, с. 282.

[96] Вж. поразителните доказателства в: Mitchell, *Victors and Vanquished*, гл. 1–5, особено с. 109–111.

[97] Porch, *March to the Marne*, с. 227.

[98] Повтарящи се примери за този вид претенции вж. в: E. Weber (ed.), *The Nationalist Revival in France, 1905–1916* (Бъркли, Калифорния, 1959); H. Contamine, *La Revanche, 1871–1914* (Париж, 1957); Krumeich, *Armaments and Politics in France*, на различни места.

[99] Пак там. Вж. също: Williamson, *Politics of Grand Strategy*, гл. 5 и 8; B. H. Liddell Hart, „French Military Ideas Before the First World War“ в: M. Gilbert (ed.), *A Century of Conflict, 1850–1950* (Лондон, 1966), с. 133–148.

[100] За това, което следва, вж.: Andrew, *Thèophile Delcassè and the Making of the Entente Cordiale*, на различни места; Keiger, *France and the Origins of the First World War*, гл. 1 и 4.

[101] J. J. Becker, *1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre* (Париж, 1977); J. Joll, *The Origins of the First World War* (Лондон/Ню Йорк, 1984), гл. 8.

[102] J. Remak, „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered“, преиздадено в: Koch (ed.), *Origins of the First World War*, с. 89–90.

[103] Фразата е използвана за първи път в: R. Robinson and J. Gallagher, with A. Denny, *Africa and the Victorian: The Official Mind of Imperialism* (второ издание, Лондон, 1981). Този термин и другите техни идеи са дискутирани в: P. Kennedy, „Continuity and Discontinuity in British Imperialism 1815–1914“ в: C. C. Eldrige (ed.), *British Imperialism in the Nineteenth Century* (Лондон, 1984), с. 20–38.

[104] Вж. отново: Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America*, на различни места. За установяването на тези различия и други страни на сходство вж.: B. Perkins, *The Great Rapprochement* (Ню Йорк, 1969).

[105] Gillard, *Struggle for Asia*, навсякъде; K. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia 1864–1914* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1968); E. Hölzle, Die Selbstentmachung Europas, с. 85 и нататък.

[106] L. K. Young, *British Policy in China 1895–1902* (Оксфорд, 1970); P. Lowe, *Britain in the Far Eas – A Survey from 1819 to the Present* (Лондон, 1981), гл. 3–4.

[107] Hobsbawm, *Industry and Empire*, с. 150. Вж. също: P. J. Cain, *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815–1914* (Лондон, 1980), гл. 9; W. G. Hynes, *The Economics of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870–95* (Лондон, 1979), на различни места; Cain and Hopkins, „Political Economy of British Expansion Overseas“, с. 485 и нататък.

[108] За подробности вж. първите глави в: Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy*.

[109] Marder, *Anatomy of British Sea Power*, на различни места; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery* гл. 7–8; и J. Gooch, *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy c. 1900–1916* (Лондон, 1974), където са дадени военноморските и военните планове.

[110] Впоследствие литературата е огромна и нараства всяка година. Hobsbawm, *Industry and Empire*, с. 136–153, 172–185; Landes, *Unbound Prometheus*, с. 326–358 и Mathias, *First Industrial Nation*, с. 243–252, 306–334, 365–426 са все още много поучителни. Crouzet, *Victorian Economy*, с. 371 и нататък, е едно сбито изследване.

[111] Цитирано в: Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 315.

[112] Цитирано в: N. Mansergh, *The Commonwealth Experience* (Лондон, 1969), с. 134.

[113] Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 307 и на различни места за подобни цитати.

[114] Цитирано в: G. R. Searle, *The Quest for National Efficiency 1899–1914* (Оксфорд, 1971), ч. 5, с изобилие от подробности в този дух.

[115] Porter, *Lion's Share*, с. 353–354.

[116] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. XXIX; Peacock and Wiseman, *Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, с. 166; Kennedy, *Rise ef the Anglo-German Antagonism*, гл. 17.

[117] Данните са от: W. Woodruff, „The Emergence of an Industrial Economy 1700–1914“ в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 4, ч. 2, *The Emergence of Industrial Societies*, с. 707.

[118] За тази тема вж. прекрасната книга: Porter, *Britain, Europe and the World*, на различни места.

[119] Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 195 и нататък.

[120] Mansergh, *The Commonwealth Experience*, гл. 5; D. C. Gordon, *The Dominion Partnership in Imperial Defense 1870–1914* (Балтимор, Мадисън, 1965).

[121] За това вж.: J. Ehrman, *Cabinet Government and War 1890–1940* (Кеймбридж, 1958); F. A. Johnson, *Defence by Committee* (Лондон, 1960).

[122] Вж. бел. 102.

[123] Прекрасно анализирано в: M. Howard, *The Continental Commitment* (Лондон, 1972), на различни места.

[124] French, *British Economic and Strategic Planning*, на различни места; Kennedy, „Strategy versus Finance in Twentieth-Century Britain“ в: *Strategy and Diplomacy*, с. 89–106 и насърчаващото третиране в: Porter, *Britain, Europe and the World*, гл. 3.

[125] Цитирано в: Fischer, *War of Illusions*, с. 402.

[126] Думите са на Бюканан, английския посланик в Русия, както са цитирани в: K. Wilson, „British Power in the European Balance, 1906–1914“ в: D. Dilks (ed.), *Retreat from Power: Studies in Britain's Foreign Policy in the Twentieth Century*, в 2 тома (Лондон, 1981), т. 1, с. 39.

[127] Които са, респективно, подзаглавието и заглавието на: R. Ropponen, *Die Kraft Russlands: Wie beurteilte die politische und militärische Führung der europäischen Grossmächte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?* (Хелзинки, 1968), изключително богата компилация.

[128] Тази част за руската икономика преди 1914 г. се базира на изследването: G. Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union“ в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 4, ч. 2, с. 486 и нататък; R. Munting, *The Economic Development of the USSR* (Лондон, 1982), гл. 1; O. Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914* (Лондон, 1976), особено гл. 1, „The Pattern of Industrialization in Russia, 1700–1914“; Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 506 и нататък и с. 647 и нататък; Blackwell, *Industrialization of Russia*, гл. 2; M. E. Falkus, *Industrialization of Russia 1700–1914*, гл. 7–9; Milward and Saul, *Development of the Economies of Continental Europe*, с. 365–423; сравненията са от: Black, *Modernization of Japan and Russia*, навсякъде; а множеството статистически данни са взети от: M. S. Miller, *The Economic Development of Russia, 1905–1914* (Лондон, 1926).

[129] Crisp, *Pattern of Industrialization*, с. 40–41.

[130] Munting, *Economic Development*, с. 34; Giroult, *Emprunts russes et investisements français en Russie*, на различни места; J. P. Machay, *Pioneer for Profit: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization* (Чикаго/Лондон, 1970), на различни места. За местните предприемачи вж.: R. Portal, „Muscovite Industrialists: The Cotton Sector 1861–1914“ в: W. L. Blackwell, *Russian Economic Development From Peter the Great to Stalin* (Ню Йорк, 1974), с. 161–196.

[131] Munting, *Economic Development*, с. 31. По-общо в: A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Кеймбридж, Масачусетс, 1962); M. Falkus, „Aspects of Foreign Investment in Tzarist Russia“, *Journal of European Economic History*, т. 8, бр. 1 (пролет 1979), с. 14–16. За последните, много подробни (но затова пък много сложни) оценки вж.: P. Gatrell, *The Tzarist Economy, 1850–1917* (Лондон, 1986), на различни места.

[132] Вж. таблици 14–18 по-горе и отличните сравнителни статистики в: A. Nove, *An Economic History of the USSR* (Армъндсуърт, 1969), с. 14–15.

[133] Munting, *Economic Development*, с. 27; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, с. 216 и 247 и нататък.

[134] Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union“, с. 489.

[135] Пак там, с. 486.

[136] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, с. 4. Глави 1 и 5 от тази книга са силни в това отношение; вж. също: T. H. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia* (Ню Йорк, 1963).

[137] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, с. 13, H. Rogge, *Russia in the Age of Modernization and Revolution 1881–1917* (Лондон, 1983), с. 77 и нататък; Falkus, „Aspects of Foreign Investment“, с. 10.

[138] Stone, *Europe Transformed*, с. 257 и нататък е особено добра в това отношение. Вж. също: Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 541 и нататък; Milward and Saul, *Development of the Economies of Continental Europe*, с. 379 и нататък; J. H. L. Keep, „Russia“ в: *NCMH*, т. 9, с. 369.

[139] Stone, *Europe Transformed*, с. 212–213. Вж. също: Blackwell, *Industrialization of Russia*, с. 32 и нататък.

[140] Stone, *Europe Transformed*, с. 244.

[141] Seton-Watson, *Russian Empire*, от с. 485, 607, 643; Rogge, *Russia in the Age of Modernization and Revolution*, гл. 9. За недоволството на армията от ролята на вътрешната полиция вж.: J. Bushell, *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905–1906* (Блумингтън, Индиана, 1985), с. 32 и нататък.

[142] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, гл. 5; Joll, *Origins of the First World War*, с. 102 и нататък.

[143] Вж. таблици 14–18 но-горе.

[144] K. Neilson, „Watching the Streamroller“: British Observers and the Russian Army Before 1914“, *Journal of Strategic Studies*, т. 8, бр. 2 (юни 1985), с. 213.

[145] И не е изненадващо, тъй като военните доклади на Министерството на войната, отнасящи се до чуждите държави, включват „география, топография, етнография, отбрана, търговия, ресурси, комуникации, политическо положение и т.н.“; за това вж.: T. G. Ferguson, *British Military Intelligence 1870–1914* (Фредерик, Мадисън, 1984), с. 223.

[146] O. Crisp в: Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, част 9; вж. подробности в: J. Bushnell, „Peasants in Uniform: The Tzarist Army as a Peasant Society“, *Journal of Social History*, том 13 (1980), с. 565–576. Вж. също: A. K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army* (Принстън, Ню Джързи, 1980), гл. 1–2.

[147] Цитирано в: Fuller, „The Russian Empire“ в: May (ed.), *Knowing One's Enemies*, с. 114 и навсякъде. Важни данни има също в: J. Bushnell, „The Tzarist Officer Corps, 1881–1914: Customs, Duties, Inefficiency“, *American Historical Review*, т. 86 (1981), с. 753–780; P. Kenez, „Russian Officer Corps Before the Revolution: The Military Mind“, *Russian Review*, т. 31 (1972), с. 226–236. Вж.: Bushnell, „Munity and Repression“ – изследването съдържа и други отварящи очите подробности, както прави авторът и в: W. C. Fuller, *Civil-Military Conflict in Imperial Russia 1881–1914* (Принстън, Ню Джързи, 1985).

[148] Fuller, „The Russian Empire“, навсякъде; A. K. Lincoln, *Passage Through Armageddon: The Russians in the War and Revolution 1914–1918* (Ню Йорк, 1986), от с. 52.

[149] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, с. 149–150, Stone, *Eastern Front*, с. 134 (откъдето е цитатът).

[150] Безпорядъкът в планирането на предвоенна Русия е даден в: Stone, *Eastern Front*, с. 30 и нататък; Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, гл. 5; L. C. F. Turner, „The Russian Mobilization in 1914", допълнено издание в: Kennedy, *War Plans of the Great Powers*, с. 252–262; Puller, „The Russian Empire", с. 111 и нататък.

[151] Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, с. 279.

[152] Doran and Parsons, „War and Cycle of Relative Power", с. 956.

[153] D. M. Pletcher, „1861–1898: Economic Growth and Diplomatic Adjustments" в: W. H. Becker and S. F. Wells (eds), *Economics and World Power: An Assessment of American Diplomacy Since 1789* (Ню Йорк, 1984), с. 120. За други подобни изследвания вж.: M. L. Eysenbach, *American Manufactured Exports 1897–1914: A Study of Growth and Comparative Advantage* (Ню Йорк, 1976); H. G. Vatter, *The Drive to Industrial Maturity: The US Economy, 1860–1914* (Уестпорт, Кънетикът, 1975).

[154] Stone, *Europe Transformed*, с. 211 и нататък; срв.: R. M. Robertson, *History of the American Economy* (Ню Йорк, 1975), гл. 13.

[155] Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, с. 51.

[156] Взето от: Q. Wright, *Study of War*, с. 670–671 с мои изчисления за доход на глава от населението.

[157] Вж. таблици 15–16 по-горе, но срв. с: Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. XXX.

[158] Farrar, *Arrogance and Anxiety*, с. 39, fn. 168.

[159] Пак там; D. H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street: The International Economy in the 1920s* (Бъркли/Лос Анджелес, 1977), с. 98, таблица 4.

[160] Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 39, срв. Crouzet, *Victorian Economy*, с. 342, л. 153.

[161] Woodruff, *America's Impact on the World*, с. 161.

[162] W. LaFeber, *The New Empire: An Interpretation of American Expansion 1860–1898* (Итака, Ню Йорк, 1963); W. A. Williams, *The Roots of the Modern American Empire* (Ню Йорк, 1969). За по-общи изследвания върху американската външна политика вж.: T. A. Bailey, *A Diplomatic History of the American People* (Ню Йорк, 1974); R. D. Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century* (Ню Йорк/Оксфорд, 1984), гл. 2–3.

[163] Pletcher, „1861–1898", с. 124 и нататък; J. McCormick, *China Market: America's Quest for Informal Empire* (Чикаго, 1967); D. G. Munro, *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean 1900–1921* (Принстън, Ню Джързи, 1964); E. R. May, *Imperial Democracy: The Emergence of America as a Great Power* (Ню Йорк, 1961), с. 5–6; Perkins, *Great Rapprochement*, с. 122 и нататък.

[164] За критичен анализ вж.: M. de Cecco, *Money and Empire: The International Gold Standard 1890–1914* (Оксфорд, 1974), с. 110–126; за кризата през 1907 г. вж.: J. H. Clapham, *The Economic History of Modern Britain*, в 3 тома, (Кеймбридж, 1938), т. 3, с. 55 и нататък.

[165] Литературата за мотивите и действията на американския империализъм между 1895 и 1914 г. е огромна. Освен справките в бел. 162 и 163 по-горе вж. също: R. Daliek, *The American Style of Foreign Policy* (Ню Йорк, 1983), гл. 1–3; E. R. May, *American Imperialism: A Speculative Essay* (Ню Йорк, 1968); G. P. Lindermann, *The Mirror of War: American Society and the Spanish-American War* (Ан Арбър, Мичиган, 1974); Howard K. Beale, *Theodore Roosvelt and the Rise of America to World Power* (Ню Йорк, 1962).

[166] Daliek, *The American Style of Foreign Policy*, с. 23.

[167] Beale, *Theodore Roosvelt and the Rise of America to World Power*, навсякъде, Daliek, *The American Style of Foreign Policy*, навсякъде.

[168] Вж. специално критиката в: G. F. Kennan, *American Diplomacy* (Чикаго, 1984), гл. 1–3 и Daliek, *The American Style of Foreign Policy*, навсякъде.

[169] Растежът на американския военноморски флот и военноморската политика в този период са много добре разработени. Извън: Potter (ed.), *Sea Power*, гл. 15 и 17–18, вж.: K. J. Hagan, *In Peace and War: Interpretations of American Naval History, 1775–1978* (Уестпорт, Кънетикът, 1978), гл. 9–10; W. R. Braisted, *The United States Navy in the Pacific*, в 2 тома, (Остин, Тексас, 1958 и 1971) и по-старите работи: H. and M. Sprout, *The Rise of American Naval Power, 1776–1918* (Принстън, Ню Джързи, 1946), и W. Mills, *Arms and Men* (Ню Йорк, 1956), гл. 2.

[170] Освен важните трудове на Брейстед вж.: R. D. Challenor, *Admirals, Generals and American Foreign Policy 1898–1914* (Принстън, Ню Джързи, 1973); J. A. S. Grenville and G. B. Young, *Politics, Strategy and American Diplomacy: Studies in Foreign Policy, 1873–1917* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1966).

[171] Challenor, *Admirals, Generals and American Foreign Policy*, навсякъде; H. H. Herwig, *Politics of Frustration: The United States in German Naval Planningp 1889–1941* (Ню Йорк, 1976). За подобрението в англо-американските отношения вж.: C. S. Campbell, *From Revolution to Rapprochment: The United States and Great Britain, 1783–1900* (Ню Йорк, 1974), гл. 13–14.

[172] Millett and Maslowski, *For the Common Defense*, гл. 9–10. За по-големи подробности вж.: D. F. Trask, *The War with Spain in 1898* (Ню Йорк, 1981) и G. A. Cosmas, *An Army for Empire: The United States Army in Spanish-American War* (Колумбия, Мисури, 1971). Полезно за промяната на отношението е: J. L. Abrahamson, *America Arms for a New Century* (Ню Йорк, 1981); R. Weigley, *History of the United States Army*, гл. 13–14.

[173] Вж. отново таблици 14–20 по-горе.

[174] P. Gilbert, *The End of the European Era, 1890 to the Present* (трето издание, Ню Йорк, 1984), с. 110. За по-подробен анализ на тези десетилетия вж.: Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, с. 325; Bridge and Bullen, *Great Powers and the European States System*, гл. 6–8; Albrecht Carrié, *Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna*, с. 207; Bartlett, *Global Conflict*, гл. 2–3.

[175] B. Waller, *Bismarck at the Crossroads: The Preorientation of German Foreign Policy After the Congress of Berlin 1878–1880.*(Лондон, 1974), с. 195. вж. също: Taylor, *Struggle for Mastery*, с. 258, и Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, с. 73.

[176] Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, навсякъде; idem, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Comming of the First World War* (Ню Йорк, 1984), навсякъде. Германската позиция е добре представена в: N. Rich, *Friedrich von Holstein*, в 2 тома (Кеймбридж, 1965) т. 1, навсякъде.

[177] Аргументът, че през 90-те години на X²X в. европейската сцена е била „стабилизирана", което позволява връщане към спорните колониални въпроси, е най-добре представен в: W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890–1902* (Ню Йорк, 1951), навсякъде.

[178] Изразът е на Лангър, пак там, гл. 11, а за по-общи данни вж.: Padfield, *Battleship Era*, гл. 14.

[179] Заради промяната вж. отново: Perkins, *Great Rapprochement*, навсякъде; Campbell, *From Revolution to Rapprochement*, гл. 14.

[180] Най-добрият критерий е творбата: I. H. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance* (Лондон, 1966), но вж. също: C. J. Lowe, *The Reluctant Imperialists: British Foreign Policy 1878–1902*, 2 тома, (Лондон, 1967), т. 1, гл. 10.

[181] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, гл. 18; Andrew, *Delcassé and the Making of The Entente Cordiale*, навсякъде; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, с. 232. Вж. също: M. Behnen, Rüstung-Bündnis-Sicherheit (Тюбинген, 1985).

[182] Най-добре разгледан в: Andrew, *Delcassé*, навсякъде, и G. L. Monger, *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900–1907* (Лондон, 1963).

[183] O. J. Hale, *Germany and the Diplomatic Revolution 1904–1906* (Филаделфия, 1931); Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, гл. 14.

[184] Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 268, за повече подробности вж.: B. Fogel, *Deutsche Russlandpolitik, 1900–1906* (Дюселдорф, 1973).

[185] Сложните събития са представени в трудовете на Тейлър, Монгър, Андрю, Рич и Кенеди, цитирани по-горе. Вж. също: H. Raulff, *Zwischen Machtpolitik und Imperialismus: Die Deutsche Frankreichpolitik 1904–1905* (Дюселдорф, 1976), и Lambi, *National German Power Politics 1862–1914*, гл. 13.

[186] Taylor, *Struggle for Mastery*, гл. 19, Z. Steiner, *Britain and the Origins of the First European War* (Лондон, 1977), гл. 2 и след нея. За руския отговор на унижението от 1909 г. вж.: Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, с. 36.

[187] Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, с. 200; Williamson, *Policy of Grand Strategy*, навсякъде, особено гл. 7.

[188] За по-подробно изследване на тези събития вж.: L. Albertini, *The Origin of the War of 1914*, в 3 тома (Лондон, 1952–1957); вж. сбитото описание в: L. C. F. Turner, *Origins of the First World War*, гл. 2–3 и Langhorne, *Collapse of the Concert of Europe*, гл. 6–7.

[189] Сред многобройните издания на проектите отпреди военната 1914 вж.: P. M. Kennedy, *The War Plans of the Great Powers 1880–1914* (Лондон/Бостън, 1979); S. E. Miller, *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Принстън, Ню Джързи, 1985), J. Shyder, *The Ideology of the Offensive* (Итака, Ню Йорк, 1984).

[190] Strachan, *European Armies and the Conduct of War*; гл. 9; Schmitt and H. C. Vedeler, *The World in the Crucible 1914–1919* (Ню Йорк, 1984), с. 62 и нататък.

[191] Kennedy, *Rise and Fall of the British Navy Mastery*, гл. 9.

[192] За същия аргумент вж.: L. L. Farrar, *The Short-War Illusion* (Санта Барбара, Калифорния, 1973), навсякъде.

[193] Вж. накратко: Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, с. 62, а за повече детайли вж. в: D. M. Smith, *The Great Departure: The United States and the World War 1, 1914–1920* (Ню Йорк, 1965); P. Devlin, *Too Proud to Fight: Woodrow Wilson's Neutrality* (Ню Йорк, 1975); E. R. May, *The World War and American Isollation* (Чикаго, 1966); A. S. Link, *Wilson*, до момента 5 тома (Принстън, Ню Джързи, 1947–1965), т. 3–5.

[194] По този въпрос най-добре вж. в: Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers.*

[195] Вж.: P. Guinn, *British Strategy and Politics, 1914–1918* (Оксфорд, 1965); Beloff, *Imperial Sunset*, т. 1, гл. 5 и D. French, *British Strategy and the War Aims 1914–1916* (Лондон/Бостън, 1986).

[196] Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, гл. 12–14, съдържа чудесен анализ на положителните и слабите страни на военната политика на Австро-Унгария по време на войната.

[197] Във връзка с този аргумент вж.: Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, гл. 9; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, с. 458, и нататък.

[198] За по-пространна аргументация по тези въпроси вж.: Kennedy, *British Naval Mastery*, гл. 7.

[199] Пак там.

[200] Strachan, *European Armies and the Conflict of War*, гл. 9, вж.; също чудесния анализ на проблема в: S. Bidwell and D. Graham, *Fire-Power: British Army Weapons and Theories of War, 1904–1945* (Лондон, 1982), гл. 4–8. За сбит преглед вж.: B. Bond, „The First World War", *NCMH*, т. 12, гл. 7.

[201] За чудесните примери вж.: Stone, *Eastern Front*, с. 265 и навсякъде.

[202] Van Creveld, *Supplying War*, гл. 4. Вж. също критиката на G. Ritter, *The Schlieffen Plan*, (Ню Йорк, 1958) и L. C. F. Turner, „The Significance of the Schlieffen Plan" в: Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers*, с. 199–221.

[203] За допълнителни сведения вж.: Stone, *Eastern Front*, гл. 3–8; Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, гл. А–5; B. H. Liddell Hart, *History of the First World War* (Лондон, 1970), гл. 4–5; Lincoln, *Passage Through Armageddon*, гл. 2–4.

[204] Schmitt and Vedeler, World in the *Crucible*, гл. 6; J. L. Stokesburry, *A Short History of World War I* (Ню Йорк, 1981), гл. 11–12.

[205] Вж.: Stone, *Eastern Front* (за Русия), гл. 9; Barnett, *Collapse of British Power* (за Великобритания) с. 113 и нататък; McNeill, *Pursuit of Power* (за Франция), с. 318 и нататък.

[206] Вж. също: G. Hardach, *The First World War 1914–1918* (Лондон, 1977, гл. 4 и 6, както и A. Marwick, *War and Social Change in the Twentieth Century* (Лондон, 1974), гл. 2–3.

[207] Вж. отново: Rothenberg, *Army of Francis Joseph*, гл. 12–14; за вътрешните проблеми вж.: Kann, *History of Habsburg Empire*, гл. 9; A. J. May, *The Passing of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*, в 2 тома (Филаделфия, 1966), навсякъде.

[208] Вж. специално: J. Gooch, „Italy during the First World War" в: A. Mullett and W. Murray (eds), *Military Effectiveness*, т. 1, с. 157–190.

[209]. J. A. S. Grenville, *A World History of the Twentieth Century 1900–1945* (Лондон, 1980), т. 1, с. 218–219.

[210] Вж.: Stone, *Eastern Front*, както и Seton-Watson, *Russian Empire*, с. 698 и нататък; D. R. Jones, „Imperial Russia's Armed Forces at War, 1914–1918: An Analysis of Combat Effectiveness" в: Millett and Murray (eds), *Military Effectiveness.* Ролята на московските индустриалци и техните разправии с министрите е подробно описана от: L. H. Siegelbaum, *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914–1917* (Ню Йорк, 1984); допълнителни детайли в: A. L. Sidorov, *The Economic Position of Russia During the First World War* (Москва, 1973). Усилията на самия цар са описани в: D. R. Jones, „Nicolas ^{22} and the Supreme Command", *Sbornik*, т. 11 (1985), с. 47–83.

[211] Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, с. 188–189. Цитатът е взет от: N. Golovine, *Russian Army in the World War* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1932), с. 281. За броя на жертвите и за недоволните запасняци „втора категория" вж.: Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, гл. 3, както и добрия обзор в: Lincoln, *Passage through Armageddon*, навсякъде.

[212] G. Pedrocini, *Les Mutineries de 1917* (Париж, 1967), най-доброто изследване на тази криза.

[213] McNeill, *Pursuit of Power*, с. 322, предлага и богат литературен анализ. Вж. също: Hardach, *First World War*, с. 86 и нататък, 131 и нататък.

[214] Вж. M. Ange-Laribé, *L'agriculture pendant la guerre* (Париж, 1925), както и написаното от Макнийл.

[215] Данните са взети от: Stokesburry, *Short Story of World War* ^{2}, с. 289.

[216] Kennedy, „Great Britain before 1914" в: May (ed.), *Knowing One's Enemies*, с. 172–204; French, *British Economic Strategic Planning*, навсякъде.

[217] Вж. отново: Barnett, *Collapse of the British Power*, с. 113; Hardach, *First World War*, с. 77; McNeill, *Pursuit of Power*, с. 325; R. J. Q. Adams, *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions, 1915* (Лондон, 1978), навсякъде.

[218] Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, с. 146, с данни от: Peacock and Wiseman, *Growth of Public Expenditure in the United Kingdom.*

[219] Данните са от: Hardach, *First World War*, с. 87.

[220] Bond, „First World War", навсякъде, в: *NCMH*, т. 12 ; Guinn, *British Strategic and Politics*, навсякъде; Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, гл. 6–8; D. R. Woodward, *Lloyd George and the Generals* (Ню Йорк, Ню Джързи, 1983).

[221] Цитати от: Beloff, *Imperial Sunset*, т. 1р с. 255; за пълни подробности вж.: K. Burk, *Britain, America and the Sinews of War 1914–1918* (Лондон/Бостън), 1985.

[222] F. S. Northedge, *The Troubled Giant: Britain Among the Great Powers* (Лондон, 1966), с. 623.

[223] Добре представен в: T. Lupfer, „The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War" в: *Leavenworth Papers*, бр. 4, (Форт Левънсуърт, Канзас, 1981) и van Creveld, *Command in War*, с. 168 и нататък.

[224] Hardach, *First World War*, с. 55; G. Feldman, *Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918* (Принстън, Ню Джързи, 1966).

[225] Вж. гневните съображения в: Beloff, Imperial Sunset, с. 239 и нататък, 246 и нататък, 271.

[226] Hardach, *The First World War*, с. 63 и нататък; McNeill, *The Pursuit of Power*, с. 338 и нататък; Bond, „The First World War", с. 198–199 в: *NCMH*, т. 12.

[227] За повече сведения вж. A. Skalweit, *Die deutsche Kriegsnahrungswirtschaft* (Берлин, 1927), с резюме в: Hardach, *First World War*, с. 112 и нататък. За влиянието, което войната оказва върху германския народ, вж.: J. Kocka, *Facing Total War: German Society 1914–1918* (Лимингтънски минерални бани, 1984), гл. 2 и 4; McNeill, *Pursuit of Power*, вж. цитатите на с. 340.

[228] Вж. отправките в бел. 193 по-горе. За историко-географското резюме вж.: D. M. Smith, „National Interest and American Intervention, 1917: An Historical Appraisal", *Journal of American History*, т. 52 (1965), с. 5–24.

[229] Темата за американския принос е компетентно резюмирана в: Mullett и Maslowski, *For the Common Defence*, гл. 11; Weigley, *History of the United States Army*, гл. 16; T. K. Nenninger, „American Military Effectiveness in World War I" в: Millett and Murray (eds), *Military Effectiveness* (Лондон, 1988).

[230] Strachan, *European Armies and the Conflict of War*, с. 148. Вж. също ценните подробности в: Ritter, *The Sword and the Sceptre*, в 4 тома (Лондон, 1975), т. 4 с. 119, и нататък, 229 и нататък.

[231] Bond, „First World War" в: *NCMH*, т. 12, с. 199, откъдето са взети тези данни; Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, с. 261. За пълно проследяване на сраженията през 1918 г., вж.: J. Toland, *No Man's Land: The Story of 1918* (Лондон, 1980); H. Essame, *The Battle for Europe, 1918* (Ню Йорк, 1972); B. Pill, *1918 – The Last Act* (Ню Йорк, 1962).

[232] За още сведения вж.: Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, с. 255 и нататък, 376 и нататък; A. J. Ryder, *The German Revolution of 1918* (Кеймбридж, 1967), навсякъде.

[233] J. Keegan, *The Face of Battle* (Армъндсуърт, 1978), навсякъде; J. Williams, *The Home Fronts: Britain, France and Germany, 1914–1918* (Лондон, 1972); A. Marwick, *The Deluge – British Society in the First World War* (Лондон, 1965); idem, *War and Social Change in the Twentieth Century*, гл. 2–3.

[234] Тази тема се среща във всички трудове на Кенан, вж. напр.: *Decline of Bismarck's European Order*, с. 3. Същите позиции могат да се отрият и в: Hölzle, *Die Selbstentmachtung Europas.* За допълнителни сведения и за преглед на психологическото и социалното отражение вж.: Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, с. 467 и J. Joll, *Europe Since 1870* (Лондон, 1973), особено гл. 11.

[235] Вж. анекдотите в: M. Middlebrook, *The Kaiser's Battle: 21 March 1918* (Лондон, 1978).

[236] Показателите за военните разходи вж. в: Hardach, *First World War*, с. 153; за мобилизираните сили вж.: Barraclough, *Atlas of World History*, с. 252.

6. Възникването на двуполюсния свят и кризата на „средните сили“. Част втора, 1919–1942 г.

[1] За сключените през периода 1919–1923 споразумения вж. основните договори в: *NCMH*, т. 2, гл. 8; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History of Europe*, с. 360 и нататък; G. Ross, *The Great Powers and the Decline of the European State System 1914–1945* (Лондон, 1953), гл. 3; R. J. Sontag, *A Broken World, 1919–1939* (Ню Йорк, 1971), гл. 2 и 4; M. L. Dockrill and J. D. Goold, *Peace Without Promise: Britain and the Peace Conferences 1919–1923* (Лондон, 1981), навсякъде; S. Marks, *The Illusion of Peace: International Relation in Europe 1918–1933* (Лондон, 1976), гл. 1.

[2] Ross, *Great Powers*, гл. 4; Marks, *Illusion of Peace*, гл. 3; A. G. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (Хармъндсуърт, 1964), гл. 3; J. Jacobsen, *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925–1929* (Принстън, Ню Джързи, 1972) и G. Grin, „Locarno, Idea and Reality“, *International Affairs*, т. 31, (1955), с. 477–485.

[3] Потича море от издания, посветени на репарациите и военните задължения. Сред най-значимите публикувани наскоро трудове са: M. Trachtenberg, *Reparation and World Politics: France and European Diplomacy 1916–1923* (Ню Йорк, 1980); W. A. McDougall, *France's Rhineland Diplomacy 1914–1924* (Принстън, Ню Джързи, 1978); H. Rapieper, *The Cuno Goverment and Reparations, 1922–1923* (Лондон, 1979); S. A. Shuker, *The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan* (Чапъл Хил, 1960); D. P. Silverman, *Reconstructructing Europe After the Great War* (Кеймбридж, Масачусетс, 1982). Полезни са и книгите: Marks, *Illusion of Peace*, гл. 2, и Kindleberger, *Financial History of Modern Europe*, ч. 4.

[4] D. H. Aldcroft, *From Versailles to Wall Street, 1919–1929* (Лондон, 1977), с. 13, което съдържа сбито изложение на всички изследвания за „цената на войната“, направени след 1919, често спонсорирани от Фондация „Карнеги“.

[5] Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, с. 14.

[6] Aldcroft, *The European Economy 1914–1970* (Лондон, 1977), с. 19.

[7] Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, с. 34–35, 88.

[8] Вж.: Rostow, *World Economy*, с. 194–200, и Kenwood and Lougheed, *Growth in the International Economy*, гл. 11; A. S. Milward, *The European Effects of the World Wars in Britain* (Лондон, 1970), навсякъде; Landes, *Unbound Prometheus*, гл. 6.

[9] Svennilson, *Growth ahd Stagnation ih the European Economy* (Женева, 1954), с. 204–205.

[10] Farrar, *Arrogance and Anxiety*, с. 39, забележката, с. 17.

[11] Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, гл. 1, с. 99–101; Kenwood and Lougheed, *Growth of the International Economy*, с. 176. За повече подробности около срива на американските земеделски цени след 1919 вж.: Robertson, *History of American Economy*, с. 515.

[12] Вж. Hardach, *First World War*, гл. 6, както и Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, с. 30.

[13] Вж. отправките в бел. 3 по-горе, както и в: Aldcroft, *From Versailles to Wall Street*, гл. 4.

[14] Вж. есетата в: Rowland, *Balance of Power or Hegemony: The Inter-War Monetary System*; C. P. Kindleberger, *The World in Depression 1929–1939* (Бъркли, Калифорния, 1973), навсякъде, но особено гл. 1 и 4; A. Fishlow, „Lessons from the Past: Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period“, *International Organization*, т. 39, бр. 3 (1985), особено с. 415–427. Добър е анализът в: Kennedy, *Over Here*, с. 334–347.

[15] Вж. Aldcpoft, *From Versailles to Wall Street*, гл. 7–11; Kindleberger, *World in Depression*, гл. 3–9; idem, *Financial History of Western Europe*, гл. 20.

[16] Kindleberger, *World in Depression*, с. 231; Rowland, „Preparing the American Ascendancy: The Transfer of Economic Power from Britain to the Unite States, 1933–1944“ в: Rowland (ed.), *Ballance of Power or Hegemony*, с. 198. Вж. цитата на Чембърлейн в: D. Reynolds, *The Creation of Anglo-American Alliance, 1937–1961* (Лондон, 1981), с. 16 и навсякъде, както и C. A. MacDonald, *The United States, Britain and Appeasement 1936–1939* (Лондон, 1980).

[17] A. G. P. Taylor, *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1789–1939* (Лондон, 1969), гл. 4–6; Z. S. Steiner, *The Foreign Policy 1898–1914* (Кеймбридж, 1969); G. A. Craig and A. L. George, *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time* (Оксфорд, 1983), гл. 5.

[18] Вж. например J. Martin, *Peace without Victory-Woodrow Wilson and the English* (Ню Йорк, 1973), Taylor, *Trouble-Makers*, гл. 5.

[19] A. J. Mayer, *Political Origins of the New Diplomacy* (Ню Йорк, 1970); S. R. Grabaud, *British Labor and the Russian Revolution 1917–1924* (Кеймбридж, Масачусетс, 1956); F. S. Northedge and A. Wells, *Britain and Soviet Communism: The Impact of a Revolution* (Лондон, 1982), гл. 8.

[20] G. Schmidt, „Wozu noch politische Geschichte?“ *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B17/75 (април, 1975), с. 32 и нататък.

[21] Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–1919* (Лондон, 1968); Joll, *Europe Since 1970*, гл. 9, „Revolution and Counterrevolution“. Повече подробности вж. в: S. C. Maier, *Recasting Bourgeois Europe* (Принстън, Ню Джързи, 1975), особено гл. 1.

[22] Joll, *Europe Since 1970*, гл. 9–12; Sontag, *Broken World*, с. 24.

[23] Schmitt and Vedeler, *World in the Crucible*, с. 476 и нататък; B. Bergonzi, *Heroes' Twilight* (Ню Йорк, 1966); P. Fussell, *The Great War and Modern Memory* (Ню Йорк, 1975); срв.: Barnett, *Collapse of British Power*, с. 426 и нататък.

[24] Вж. отново: Joll, *Europe Since 1870*, с. 262 и нататък; Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, т. 2, с. 538 и нататък; A. Hamilton, *The Appeal of Fascism* (Лондон, 1971); P. Haves, *Fascism* (Лондон, 1973); R. A. L. Waite, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany* (Кейм–бридж, Масачусетс, 1952); J. Diehl, *Paramilitary Politics in Weimar Germany* (Блумингтън, Индиана, 1977).

[25] D. Caute, *The Fellow Travellers* (Лондон, 1973); Northedge and Wells, *Britain and Soviet Communism*, гл. 6–8.

[26] Вж. задълбочения анализ в: Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, гл. 6, „The Revolt Against the West“; Barraclough, *Atlas of World History*, с. 248, 260–261; Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, т. 2, с. 575 и нататък; *NCMH*, т. 12, гл. 10–12; H. Bull and A. Watson, *The Expansion of International Society* (Оксфорд, 1984), особено гл. 3; R. F. Holland, *European Decolonization 1918–1981* (Лондон, 1985), гл. 1; H. Grimal, *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgium Empires 1919–1963* (Лондон, 1978), гл. 1–3.

[27] Английската позиция е добре представена в: B. R. Tomlison, *The Political Economy of the Raj 1914–1947* (Кеймбридж, 1979); idem, *The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire*. Вж. *Journal of Imperial and Commonwealth History*, т. 11 (1982), с. 58–72; Thornton, *Imperial Idea and its Enemies*, гл. 4–6; Beloff, *Imperial Sunset*, т.1, гл. 6.

[28] Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, с. 156–158.

[29] Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, с. 107 и нататък; Grenville, *World History of the Twentieth Century*, с. 117 и нататък; Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 229 и нататък; Gollwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, т. 2, с. 575 и нататък.

[30] A. Iriye, *After Imperialism: The Search for a New Order in the Far East 1921–1931* (Ню Йорк, 1978).

[31] Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse*, гл. 13; *NCMH*, т. 12, с. 319, 324–325; C. M. Andrew and A. S. Kanya-Forstner, *The Climax of French Imperial Expansion 1914–1924* (Станфорд, Калифорния, 1981), с. 246.

[32] Howard, *Continental Commitment*, с. 56; B. Bond, *British Military Policy Between The Two World Wars* (Оксфорд, 1980), гл. 1, 3–4.

[33] За дискусиите около тази „приемственост“ в германската политика след 1919 г. вж. основните договори в: Calleo, *German Problem Reconsidered*, навсякъде; Gruner, *Die Deutsche Frage*, с. 126; Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*. Вж. също двете особено ценни издания: G. Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion – Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s* (Лимингтънски минерални бани, 1986); M. Lee and W. Michalka, *German Foreign Policy 1917–1933: Continuity or Break?* (Лимингтънски минерални бани, 1987).

[34] Taylor, *Origins of the Second World War*, с. 48.

[35] Пак там. За останалите наблюдения върху „равновесието“ на силите след 1919 г. вж.: DePorte, *Europe Since Napoleon*, с. 622; Ross, *Great Powers and the Decline of the European State System*, гл. 3–6.

[36] E. M. Bennett, *German Rearmament and the West, 1932–1933* (Принстън, Ню Джързи, 1979).

[37] Вж. P. Wandycz, *France and Her Eastern Allies 1919–1925* (Минеаполис, Минесота, 1962); A. Wolfers, *Britain and France Between Two Wars* (Ню Йорк, 1966), особено гл. 8. Усилията на Франция през следващите години да възпре Германия в Източна Европа са разгледани в: Radice, *Prelude to Appeasement: East Central European Diplomacy in the Early 1930s* (Ню Йорк, 1981), гл. 3–4.

[38] W. N. Medlicolt, *British Foreign Policy Since Versailles, 1919–1963* (Лондон, 1968), с. 61–63; Ross, *Great Powers*, с. 57; A. Orde, *Britain and International Security 1920–1926* (Лондон, 1978). За приемствеността на тази политика вж. P. W. Schroeder, „Munich and the British Tradition“, *Historical Journal*, т. 19 (1976), с. 223–243.

[39] A. Teichova, *An Economic Background to Munich* (Кеймбридж, 1974), навсякъде; D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War* (Принстън, Ню Джързи, 1980); B. J. Wendt, „England und der deutsche „Drang nach Südosten" в: I. Geiss and B. J. Wendt (eds), *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts* (Дюселдорф, 1973), c. 483–512.

[40] Northedge, *Troubled Giant*, c. 220. За обобщен анализ на работата на Обществото на народите вж.: *NCMH*, т. 12, гл. 9; Ross, *Great Powers*, гл. 7.

[41] E. H. Carr, *The Twenty Years Crisis 1919–1939* (Лондон, 1939); Sontag, *Broken World*; A. Adamthwaite, *The Lost Peace: International Relations in Europe 1918–1939* (Лондон, 1980).

[42] D. Mack Smith, *Mussolini: A Biography* (Ню Йорк, 1982),; вж. също: M. Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941* (Кеймбридж, 1982), гл. 1; J. Whittam, „The Italian General Staff and the Comimg of the Seconnd World War" в: A. Preston (ed.), *General Staff and Diplomacy Before the Second World War* (Лондон, 1978), c. 77–97; A. Raspin, „Wirtschaftliche und politische Aspekte der italienischen Aufrüstung Anfang der dreissiger Jahre bis 1940" в: F. Forstmeier and H. E. Volkmann (eds), Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges (Дюселдорф, 1975), c. 202–221; B. R. Sullivan, „The Italian Armed Forces, 1918–1940" в: Millett and Murray (eds), *Military Effectiveness*, (Лондон, 1988), т. 2, c. 169–218.

[43] S. Ricossa, „Italy" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 6, гл. 1, c. 272 и нататък; R. Higham, *Air Power: A Concise History* (Манхатън, 1984), c. 48; J. W. Thompson, *Italian Civil and Military Aircraft 1930–1945* (Фолбрук, Калифорния, 1963).

[44] Knox, *Mussolini Unleashed*, c. 20.

[45] Цитат от: Ricossa, „Italy", c. 266; вж. също: Knox, *Mussolini Unleashed*, c. 30–31, 43.

[46] Ricossa, „Italy", c. 270.

[47] Knox, *Mussolini Unleashed*, гл. 1; Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, гл. 13; Raspin, „Wirtschaftliche und politische Aspekte" в: W. Murray (ed.), *The Change in the European Balance of Power, 1938–1939* (Принстън, Ню Джързи, 1984), c. 110.

[48] Knox, *Mussolini Unleashed*, c. 48.

[49] Пак там, c. 73. Вж. също: McNeill, *Pursuit of Power*, c. 350 и нататък; W. Murray, „German Air Power and the Munich Crisis" в: B. Bond and I. Roy (eds), *War and Society*, т. 1 (1976), c. 107–108.

[50] Данните извън малките и средните скоби са взети от: Hillman, „Comparative Strength of the Powers" в: A. J. Toynbee and F. T. Ashton-Gwatkin (eds), *The World in 1939* (Лондон, 1952), таблица VI, c. 454, разменните курсове на конвер–тируемата валута са в бележката под черта. Данните в малки скоби са взети от изданието „Correlates of War". Някои от несъответствията се дължат на промените във валутните курсове поради различията в счетоводството на отделните страни. В Япония този въпрос се усложнява допълнително и поради отчитаната разлика между позициите „редовни" и „извънредни" военни разходи и между „въоръжени сили в родината" и „други" (Китайската война). Поставените в средни скоби данни са взети от: K. Ohkawa and M. Shinohara, *Patterns of Japanese Economic Development* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1979) и *не* включват категорията „други".

[51] Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, c. 177–178.

[52] Knox, *Mussolini Unleashed*, c. 9–16. Idem, „Conquest, Foreign and Domestic in Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History*, т. 56 (1986), c. 1–57.

[53] Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*.

[54] Пак там, вж. по-долу.

[55] Свързаните с расите и културата въпроси са чудесно представени в: Thorne, *The Issue of War: States, Societies, and the Far Eastern Conflict of 1941–1945* (Лондон, 1985). Вж. също: Storry, *Japan and the Decline of the War in Asia*.

[56] Howarth, *Fighting Ships of the Rising Sun*, c. 199 и нататък.

[57] Affien, *Short Economic History of Modern Japan*, c. 100.

[58] Alien, *Economic History*, c. 101–113; Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia*, c. 115.

[59] League of Nations, *World Economic Survey* (Женева, 1945), таблица III, c. 134.

[60] Вж. особено: J. B. Crowler, *Japan's Quest for Autonomy: National Security and Foreign Policy 1939–1958* (Принстън, Ню Джързи, 1966); M. A. Barnhart, „Japan's Economic Security and the Origins of the Pacific War", *Journal of Strategic Studies*, т. 4, бр. 2 (1981), c. 105–124; J. W. Mortley, *Dilemmas of Growth in Prewar Japan* (Принстън, Ню Джързи, 1971).

[61] Alien, *Economic History of Modern Japan*, c. 141.

[62] Howarth, *Fighting Ships of the Rising Sun*, т. 4; H. P. Willmott, *Empires in the Balance* (Анаполис, Мадисън, 1982) ч. 3; A. J. Marder, *Old Frends, New Enemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy* (Оксфорд, 1981), гл. 11; S. E. Pelz, *Race to Pearl Harbor* (Кеймбридж, Масачусетс, 1974), особено гл. 1 и 5; C. Bateson, *The War with Japan* (Ист Лансинг, Мичиган, 1968) гл. 2.

[63] Willmott, *Empires in the Balance*, c. 89; R. H. Spector, *Eagle Against the Sun: Rhe American War with Japan* (Ню Йорк, 1985), гл. 2 и 4; S. Hayashi with A. Coox, *Kogun: The Japanese Army in the Pacific War* (преиздание, Уестпорт, Кънетикът, 1978), гл. 1.

[64] Willmott, *Empires in the Balance*, c. 55; P. M. Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1870–1945*, c. 182; C. Boyd, „Military Organizational Effectiveness: Imperial Japanese Armed Forces Between the World Wars" в: Millett and Murray (eds), *Military Effectiveness*, т. 2; Pelz, *Race to Pearl Harbor*, гл. 12. Китайската война е темата в: F. Dorn, *The Sino-Japanese War 1937–1941* (Ню Йорк, 1974).

[65] Barnhart, „Japan's Economic Security", c. 112–116.

[66] Пак там, c. 114, откъдето е взет цитатът. Вж. също: B. Martin, „Agressionspolitik als Mobilisierungsfaktor: Der Militàrische und wirtschaftliche Imperialismus Japans 1931 bis 1941" в: F. Forstmeier and H. E. Volkmann (eds), Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges (Дюселдорф, 1975), c. 234–5.

[67] Hayashi and Coox, *Kogun*, c. 14–17; M. A. Barnhart, „Japanese Intelligence Before the Second World War" в: May (ed.), *Knowing One's Enemies*, c. 435–437; A. Coox, *Nomonhan*, в 2 тома (Станфорд, Калифорния, 1985).

[68] Wright, *Study of War*, c. 672; Overy, *Air War*, c. 151; Bairoch, „World Industrialization Levels", c. 299.

[69] За самото решение вж.: Willmott, *Empires in the Ballance*, гл. 3. Вж. също: Hayashi and Coox, *Kogun*, c. 19 и нататък, Barnhart, „Japan's Economic Security", c. 116 и нататък; I. Nobutaka, *Japan's Decision for War* (Станфорд, Калифорния, 1967), навсякъде; Spector, *Eagle Against the Sun*, гл. 4; R. J. Butow, *Tojo and the Comming of War* (Принстън, Ню Джързи, 1961).

[70] Вж.: Craig, *Germany 1866–1945*, c.396; A. J. Nickolls, *Weimar and The Rise of Hitler* (Лондон, 1979), навсякъде; I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship* (Лондон, 1985), K. Holderbrand, *The Third Reich* (Лондон/Бостън, 1984).

[71] Taylor, *Origins of the Second World War*, навсякъде; J. Hoden, *Germany and Europe 1919–1939* (Лондон, 1977), особено гл. 7, F. Fischer, *Bündnis der Eliten* (Дюселдорф, 1979). Повече подробности за „приемствеността" в армейските сили вж.: G. Schreiber, *Revisionismus und Weltmachtstreben* (Щутгарт, 1978), навсякъде. Вж. също: J. Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottenbau 1920–1939* (Дюселдорф, 1973), M. Geyer, *Aufrüstung oder Sicherheit* (Визбаден, 1980), както и *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, т. 1, *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik*, eds. W. Deist et al. (Щутгарт, 1979).

[72] Вж.: A. Bullock, *Hitler: A Study in Tyranny* (Лондон.1962), A. Hillgruber, *Germany and the Two World Wars* (Кеймбридж, Масачусетс, 1981), особено гл. 5 и 8; N. Rich, *Hitler's War Aims*, в 2 тома (London, 1973–1974); G. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler s Germany*, в 2 тома (Чикаго, 1970 и 1980) и M. Hauner, „A Racial Revolution?", *Journal of Contemporary History*, т. 19 (1984), c. 669–687. Вж. също: Calleo, *The German Problem Reconsidered*, c. 89–95, Gruner, *Die Deutsche Frage*, c. 145 и нататък; A. Kuhn, *Hitlers aussenpolitisches Programm* (Щутгарт, 1970) и E. Jackel, *Hitler's Weltanschauung* (Мидълтаун, Кънетикът, 1982).

[73] Терминът идва от: E. N. Petersen, *The Limits of Hitler's Power* (Прин–стън, Ню Джързи, 1969), но вж. също: Craig, *Germany 1860–1945*, гл. 17, Kershaw, *Nazi Dictatorship*, гл. 4 и 7, Hildebrand, *Third Reich*, c. 83 и 152, I. Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945* (Оксфорд, 1983).

[74] Murray, *Change in the European Balance of Power*, c. 20–21, Hillman, *Comparative Strength of the Powers*, c. 454.

[75] Цитатът е от: A. Seaton, *The German Army 1933–1945* (Лондон, 1982), c. 55, вж. също: Creig, *Politics of the Prussian Army*, c. 397.

[76] Вж. Seaton, *German Army 1933–1945*, гл. 3–4, W. Deist, *The Wehrmacht and German Rearmament* (Лондон, 1981), гл. 3 и 6.

[77] За повече подробности вж.: Deist, *Wehrmacht*, гл. 4, Overy, *Air War*, c. 21, W. Murray, *Luftwaffe* (Балтимор, Мериланд, 1985), гл. 1, E. L. Homze, *Arming the Luftwaffe* (Линкълн, Небраска, 1976), K. H. Volcker, *Die Deutsche Luftwaffe 1933–1939* (Щутгарт, 1967).

[78] Deist, *Wehrmacht*, c. 81, Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine*, навсякъде; и M. Salewski, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945*, в 3 тома (Франкфурт, 1970–1975).

[79] Вж. Overy, *The Nazi Economic Recovery 1932–1938* (Лондон, 1932), c. 19.

[80] Пак там, c. 28.

[81] Вж. Deist, *Wehrmacht*, с. 89–91 и навсякъде, A. S. Milward, *The German Economy at War* (Лондон, 1965), с. 17–24.

[82] Murray, *Change in the European Balance of Power*, с. 4 и Hillman, „Comparative Strength of the Powers“, с. 368.

[83] Вж. Murray, *Balance of Power*, с. 15.

[84] Пак там, с. 15–16. Вж. също: H.-E. Volkmann, „Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges“ в: Deist et al., *Ursachen und Voraussetzungen der deuschen Kriegspolitik*, особено с. 349.

[85] Deist, *Wehrmacht*, с. 90, Seaton, *German Army*, с. 93–96.

[86] Цитатът е от: Murray, *Luftwaffe*, с. 20. Idem, „German Air Power and the Munich Crisis“ в: Bond and Roy (eds), *War and Society*, т. 1, Deist, *Wehrmacht*, с. 66–69.

[87] B. R. Rosen, *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between the World Wars* (Итака, Ню Йорк, 1984). Вж. също: W. Murray, „German Army Doctrine, 1918–1939, and the Post-1945 Theory of Blitzkrieg Strategy“ в: C. Pink et al. (eds), *German Nazionalism and the European Response 1890–1945* (Чапъл Хил, Нова Калифорния, 1985), с. 71–94, Dupuy, *Genius for War*, гл. 15.

[88] Вж. Murray, *Balance of Power*, с. 150–151, Volkmann, „Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges“, с. 323, B. A. Carroll, *Design for Total War: Arms and Economics in the Third Reich* (Xara, 1968), T. W. Mason, „Innere Krise und Angriffskrieg 1938–1939“ в: Forstmeier and Volkmann (eds), *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, с. 158–188 и J. Dülffer, „Der Beginn des Krieges 1939“, *Geschichte und Gesellschaft*, т. 2 (1976), с. 443–470.

[89] T. W. Mason, „Some Origins of the Second World War“, с. 125 в: E. M. Robertson (ed.), *The Origins of the Second World War*, (Лондон, 1971); idem, „Innere Krise and Angriffskrieg 1938/39“; за обирджийствата през 1918 и 1939 вж.: Murray, *Balance of Power*, с. 209 и нататък.

[90] R. J. Overy, „Hitler's War and the German Economy: A Reinterpretation“, *Economic History Review*, поредица 2, т. 35 (1982), с. 272–291.

[91] Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*; Deist, *Wehrmacht*, гл.7; Murray, *Luftwaffe*, с. 81; M. Hauner, „Did Hitler Want a World Dominion?“ *Journal of Contemporary History*, т. 13, с. 15–32; J. Thies, *Architekt der Weltherrschafft: Die „Endziele“ Hitlers* (Дюселдорф, 1976). Вж. историко-географската дискусия в: Kershaw, *Nazi Dictatorschip*, гл. 6.

[92] Вж. по-рано издадените книги: A. Wolfers, *Britain and France Between Two Wars* (Ню Йорк, 1940) и W. M. Jordan, *Britain, France and the German Problem* (Лондон, 1943), както и есетата в: N. Waites, *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century* (Лондон, 1971); N. Rostow, *Anglo-French Relations 1934–1936* (Лондон, 1984).

[93] C. Fohlen, „France“ в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 6, бр. 1, с. 80–86; T. Kemp, *The French Economy 1913–1939: The History of a Decline* (Ню Йорк, 1972), гл. 5–7; G. Ziebura, „Determinanten der Aussenpolitik Frankreichs 1932–1939“ в: K. Rohe (ed.), *Die Westmächte und das Dritte Reich 1933– 1939* (Пейдърборн, 1982), с. 136. Вж. също A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, в 2 тома (Париж, 1965–1967), *Histoire économique et sociale de la France*, т. 4, ч. 2, 1914–1950; eds. F. Braudel and E. Labrousse (Париж, 1980).

[94] Fohlen, „France“, с. 88.

[95] Пак там, с. 86–91; Landes, *Unbound Prometheus*, с. 388; Kemp, *French Economy 1913–1939*, гл. 8–12; Caron, *Economic History of Modern France*, с. 258 и нататък.

[96] Най-ценният източник в тази област е: R. Frankenstein, *La Prix du réarmement français 1935–1939* (Париж, 1939) навсякъде, а на с. 303 вж. сбора на всички разходи. Данните за националния доход са взети от: A. Adamthwaile, *France and the Coming of the Second World War* (Лондон, 1977), с. 164. Вж. също: L. A. Lee, „Strategy, Arms and the Collapse of France 1939–1940“ в: R. T. B. Langhorne, *Diplomacy and the Intelligence During the Second World War* (Кеймбридж, 1985), с. 63 и нататък.

[97] R. J. Young, *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933–1940* (Кеймбридж, Масачусетс, 1978), гл. 1; вж. също очерците в: *Les Relations franco-allemandes 1933–1939* (Париж, 1976).

[98] Frankenstein, *Le Prix du réarmement français*, с. 317, idem, *The Decline of France, and French Appeasment Policies 1936–1939*; Mommsen and Kettenacker, *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, с. 238; Overy, *Air War*, с. 21; R. Chalmers Hood, *Royal Republicans: The French Naval Dynasties Between the World Wars* (Батън Руж, 1985).

[99] Frankenstein, *La Prix du réarmement français*, с. 319; Murray, *Change in the European Balance of Power*, с. 107–108; P. Masson, „La marine français en 1939–1940“, *Reveue historique des armées*, бр. 4 (1979), с. 57–77.

[100] Тук не са представени всички издания, посветени на политиката и обществеността на Франция през 30-те години, както и на нейните взаимо-отношения до времето на „странното поражение“ през 1940. Вж.: J. B. Duroselle, La Decadence 1932–1939 (Париж, 1979); J. B. Hohne, „Innere Desinlcgration and ausserer Machtzerfall: Die franzosische Politik in den Jahren 1933–1936“; Rohe, Die Westnwhte und das Dritle Reich, с. 157; H. Dubief, Lc Declin dc la IIP Republique 1929–1938 (Париж, 1976); J. Joll, The Decline of the Third Republic (Ню Йорк, 1956). Вж. също J. C. Cairns, „Some Recent Historians and the „Strange Defeat“ of 1940“; Journal of Modern History, т. 46 (1974), с. 60–85.

[101] За допълнителни сведения вж. в: A. Home, *The French Army and the Politics 1870–1970* (Лондон, 1984), гл. 3; P. C. F. Bankwitz, *Maxime Weygand and Civil-Military Relations in Modern France* (Кеймбридж, Масачусетс, 1967); Frankenstein, *La Prix du réarmement français, 1933–1939* (Париж, 1980); вж. коментарите в: R. A. Doughty, „The French Armed Forces, 1918–1940“ в: Millett and Murray, *Military Effectiveness*, т. 2.

[102] Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War*, с. 166; Gorce, *French Army: A Military-Political History*, с. 270; Young, *French Military Intelligence and Nazi Germany; May, Knowing One's Enemies*, с. 271–309.

[103] Posen, *Sources of Military Doctrine*, гл. 4; Doughty, „French Armed Forces, 1918–1940“; Murray, *Change in the European Balance of Power*, с. 97; Mysyrowicz, *Autopsie d'une défaite; Origines dc l'enffondrement militaire français de 1940* (Лозана, 1973). За по-цялостен анализ вж.: R. A. Doughty, *The Seeds of Disaster: The Development of French Army Doctrine 1919–1939* (Хамдън, Кънетикът, 1985).

[104] Френската дипломация през онези съдбовни години е най-добре представена в: Adamthwaite, *France and the Coming of the Second War*; Duroselle, *La Décadence*; P. Wandycz, *The Twilight of the French Eastern Alliances, 1926–1936.*

[105] Вж. R. Girault, The Impact of the Economic Situation on the Foreign Policy of France, 1936–1939; Mommsen and Kettenacker, Fascist Challenge and the Policy of Appeasement, с. 209–226.

[106] Вж. особено Young, „La Guerre de Longue Durée: Some Reflections on French Strategy and Diplomacy in the 1930s“ в: Preston (ed.), *General Staff and Diplomacy Before the Second World War*, с. 112, 127. За повече, свързани с дипломацията, сведения вж.: Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War*, особено ч. 3, *Les Relations franco-britanniques 1935–1939* (Париж, 1975); Young, *In Command of France*, гл. 8–9.

[107] Вж. също: Barnett, *Collapse of Britisch Power*, Howard, *Continental Commitment*; J. C. Cairns, „A Nation of Shopkeepers in Search of a Suitable France“, *American Historical Review*, т. 79 (1974), с. 710–743.

[108] Данните са от: Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, с. 240. Невъзможно е да бъде прелистена и една десета от изследванията, посветени на английската „омиротворителна“ политика през 30-те години на XX в., но особено ценни са очерците в: Mommsen and Kettenacker, *Fascist Challenge and the Power of Appeasement*, гл. 6–13 и 19–25; вж. също богатите сведения (и огромна библиография) в: G. Schmidt, *England in der Krise: Grundzüge und Grundlagen der britischen Appeasement-Politik, 1930–1937* (Опладен, 1981).

[109] Вж. R. Ovendale, *Appeasement and the English-Speaking World* (Кардиф, 1975); Mommsen and Kettenacker, *Fascist Challenge*, гл. 23; R. F. Holland, *Britain and the Commonwealth Alliance, 1918–1939* (Лондон, 1981).

[110] B. Bond, *British Military Policy Between the Two World Wars* (Оксфорд, 1980), особено гл. 1 и 4.

[111] R. Meyers, „British Imperial Interests and the Policy of „Appeasement“; W. R. Louis, „The Road to Singapore: British Imperialism in the Far East 1932– 1942“; Mommsen and Kettenacker, *Fascist Challange*; A. J. Marder, *Old Friends, New Enemies : The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy* (Оксфорд, 1981); L. R. Pratt, *East of Malta, West of Suez: Britain's Mediterranan Crisis* (Лондон, 1975); S. W. Roskill, *Naval Policy Between the Wars*, т. 2 (Лондон, 1976).

[112] Kennedy, *British Naval Mastery*, гл. 10. За повече сведения около прила-ганата политика вж. оценките в: G. C. Reden, *British Rearmament and the Treasury 1932–1939* (Единбург, 1979); R. P. Shay, *British Rearmament in the Thirties: Politics and Profits* (Принстън, Ню Джързи, 1977); Barnett, *Collapse of British Power*, гл. 5 и N. H. Gibbs, *Grand Strategy*, т. 1 (Лондон, 1976).

[113] За стопанското съживяване и по-съвременните индустрии вж. Pollard, *Development of the British Economy*, гл. 3; H. W. Richardson, *Economic Recovery in Britain, 1932–1939* (Лондон, 1967); B. W. E. Alford, *Depression and Recovery: British Economic Growth 1918–1939* (Лондон, 1972).

[114] Вж. цитата в: Howard, *Continental Commitment*, с. 99. За по-пълни сведения вж.: Peden, *British Rearmament and the Treasury*, гл. 3–4; R. Meyers, *Britische Sicherheitspolitik 1934–1938* (Дюселдорф, 1976); Gibts, *Grand Strategy*, т. 1, гл. 4.

[115] Howard, *Continental Commitment*, с. 120–121.

[116] Вж.: U. Bialer, *The Shadow of the Bomber: The Fear of Air Attack and British Politics 1932–1939* (Лондон, 1980); M. Smith, *British Air Strategy Between the Wars* (Оксфорд, 1984), особено ч. 2.

[117] За този аргумент вж.: Barnett, *Collapse of British Power*; Murray, *Change in the European Balance of Power*.

[118] D. C. Watt, *Too Serious a Business: European Armed Foces and the Approach of the Second World War* (Лондон, 1975).

[119] Вж. отново: Dehio, *Precarious Balance*. За цялостен преглед на отношението на английския кабинет към стратегическите проблеми на държавата вж. в: Barnett, *Collapse of British Power*; Howard, *The Continental Commitment*; Posen, *Sources of Military Doctrine*, гл. 5; D. Dilks, „The Unnecessery War? Military Advice and Foreign Policy of Great Britain 1931–1939“ в: Preston (ed.), *General Staff and Diplomacy Before the Second World War*, с. 98–132 и задълбочения очерк на Шмит в: Rohe (ed.), *Die Westmächte und das Dritte Reich*, с. 219–256.

[120] Вж. отново: Schmidt в: Rohe, *Die Westmächte*, с. 46; C. A. MacDonald, *United States, Britain and Appeasment 1936–1939*.

[121] Schmidt, *England in der Krise*, гл. 1; вж. също посочените по-горе трудове на Хауард, Бонд, Барнет, Дилкс, Гибс и Майърс и описанието в: G. Niedhart, „Appeasement: Die Britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internalionalen System vor dem Zweiten Weltkrieg“; *Historische Zeitschrift*, т. 226 (1978), с. 68–88.

[122] Barnett, *Collapse of British Power*, Murray, *Change in the European Balance of Power*; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, с. 290 и нататък; A. Adamthwaite, „The British Government and the Media, 1937–1938“; *Journal of Contemporary History*, т. 18 (1983), с. 281–297.

[123] Barnett, *Collapse of British Power*, с. 564.

[124] Hillman, „Comparative Strength of the Power“ в: Toynbee (ed.)q *World in March 1939*, C. 439, 446.

[125] За повече сведения вж.: Kennedy, „Strategy versus Finance in Twehtieth-Century Britain“ в: *Strategy and Diplomacy*, с. 100–106; Porter, *Britain, Europe and the World*, с. 86 и нататък, 95 и нататък.

[126] Показателите са от: Pollard, *Peaceful Conquest*, с. 294. Вж. също Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 45; Nove, *Economic History of Russia*, гл. 6–10; интересната дискусия в: Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union“ в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 4, ч. 2, с. 50.

[127] S. H. Cohn, *Economic Developent in the Soviet Union* (Лексингтън, Масачусетс, 1970), с. 70–71; F. D. Hoizman, „Financing Soviet Economic Development“ в: Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, с. 259–276; Kochan and Abraham, *Making of Modern Russia*, с. 361. Вж. също: M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power* (Евънстън, Илинойс, 1963).

[128] W. A. Lewis, *Economic Survey 1919–1939* (Лондон, 1949), с. 131; Nove, *Economic History*, гл. 7; Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 99; H. J. Ellison, *The Decision to Collective Agriculture*; Blackwell, *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, с. 241–255.

[129] За допълнителни сведения вж.: Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 106.

[130] Nove, *Economic History*, с. 232; Lewis, *Economic Survey*, с. 133; M. McCauley, *The Soviet Union Since 1917* (Лондон, 1981), с. 85–87.

[131] Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 93; Nove, *Economic History*, с. 187; Blackwell, *Industrialization of Russia*, с. 132; Lewis, *Economic Survey*, с. 125.

[132] Вж.: Hillman, „Comparative Strength of the Powers“ в: Toynbee (ed.), *World in March 1939*, с. 439, 446; Black, *Modernization of Japan and Russia*, с. 195–197; S. H. Cohn, *The Soviet Economy: Performance and Growth*, Blackwell, *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, с. 321–351.

[133] Nove, *Economic History*, с. 236. За допълнителни сведения вж.: Kochan and Abraham, *Making of Modern Russia*, с. 382; R. Conquest, *The Great Terror* (Лондон, 1968).

[134] Nove, *Economic History*, с. 236.

[135] Данните са от: Overy, *Air War*, с. 21. Показателите за Италия (1932–1937) ми бяха предоставени от Брайън Съливан, но не бяха напълно преизчислени, което се отнася и за данните за Франция (1932–1934), вж.: Young, *In Command of France*, с. 164. За пренебрежението към военноморския флот вж.: Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, гл. 17.

[136] Вж.: McNeill, *Pursuit of Power*, с. 350, бел. 77. За коментар на цялостното военно развитие на СССР вж.: J. Erickson, *The Soviet High Command 1918–1941* (Лондон, 1962), E. E. Ziemke, „The Soviet Armed Forces in the Interwar Period“ в: Millett and Murray, *Military Effectiveness*, т. 1; B. H. Liddell Hart, *The Red Army* (Ню Йорк, 1956), гл. 3–9. Руските разходи за отбрана са подробно представени в: Nove, *Economic History*, с. 227–278; Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 114.

[137] Вж. Ulam, *Expansion and Coexistence*, гл. 5–6; Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933–1939* (Ню Йорк, 1984); Hochmann, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security 1934–1938* (Итака, Ню Йорк, 1984).

[138] Hillmann, „Comparative Strength of the Powers“, с. 446.

[139] M. Mackintosh, „The Red Army 1920–1936“, Liddell Hart, *Red Army*, с. 63.

[140] Erickson, *Soviet High Command*, с. 532, 542; K. Dittmar and G. J. Antonow, „The Red Army in the Finnish War“; в: Liddell Hart, *Red Army*, с. 79–92. Вж. също: Coox, *Nomonhan*, навсякъде.

[141] Вж.: Erickson, *The Soviet High Command*; *The Road to Stalingrad*, първите глави, и *Threat Identification and Strategic Appraisal by the Soviet Union, 1930–1941* в: May (ed.), *Knowing One's Enemies*, с. 375–423. За запознаване с дипломатическата обстановка вж.: W. Carr, *Poland to Pearl Harbor* (Лондон, 1985), гл. 3–4.

[142] Показателите са от: Nove, *Economic History*, с. 228.

[143] Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 86. За неистовите военни приготовления през 1939–1941 вж.: Ziemke, *Soviet Armed Forces*.

[144] Rostow, *World Economy*, с. 210.

[145] Вж. забележителното изложение в: M. P. Leffler, „Expansionist Impulses and Domestic Constraints, 1921–1932“ в: Becker and Wells (eds), *Economics and World Power*, с. 246–248.

[146] Hillman, „Comparative Strength of the Powers“ в: Toynbee (ed.), *World in March 1939*, с. 421–422.

[147] Пак там, с. 422.

[148] Leffler, „Expansionist Impulses and Domestic Constraints“ в: Becker and Wells (eds), *Economics and World Power*, с. 258“.

[149] Вж. краткото описание на американската отбранителна политика между двете войни в: Millett and Maslowski, *For the Common Defense*, гл. 12.

[150] H. Yardley, *The Amerrican Black Chamber* (Ню Йорк, 1931). с. 262–263.

[151] Пак там, с. 362–364.

[152] R. M. Hathaway, „Economic Diplomacy in a Time of Crisis“ в: Becker and Wells (eds), *Economic and World Power*, с. 277–278.

[153] L. Silk, „Protectionist Mood: Mounting Pressure“, *New York Times*, 17 септ. 1985, с. Dl; Robertson, *History of the American Economy*, с. 516.

[154] Kindleberger, *World in Depression*, гл. 12, с. 280–287.

[155] Таблицата е взета от Hillman, „Comparative Strength of the Powers“ в: Toynbee (ed.), *World in March 1939*, с. 439.

[156] Hathaway, „Economic Diplomacy in a Time of Crisis“ в: Becker and Wells (eds), *Economics and World Power*, с. 285.

[157] Пак там, с. 309, 312. Вж. краткото описание в: Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, с. 147.

[158] Чудесно представен в: MacDonald, *United States, Britain and Appeasement 1936–1939*; Carr, *Poland to Pearl Harbor*, гл. 1. Вж. също: D. Reynolds, *Creation of the Anglo-American Alliance 1937–1941*, гл. 1–2; A. Offner, *American Appeasement, United States Foreign Policy and Germany 1933–1938* (Кеймбридж, Масачусетс); N. Graebner, *America as a World Power* (Уилмингтън, 1984), гл. 2.

[159] Millett and Maslowski, *For the Common Defence*, с. 386; Mills, *Arms and Men*, с. 237; J. A. Iseley and P. A. Crowl, *The US Marines and Amphibious War* (Принстън, Ню Джързи, 1945); M. G. Gillie, *Forging the Thunderbolt* (Харисбърг, 1947); M. S. Watson, *Chief of Staff: Pre-War Plans and Preparations* (Вашингтон, 1950); J. Major, „The Nayy Plans for War, 1937–1941“ в: Hagan (ed.), *In Peace and War*, с. 237; Weigley, *History of the United Army*, с. 416.

[160] Robertson, *History of the American Economy*, с. 709. Статистическите данни за стоманата са взети от: Hillman, „Comparative Strength of the Powers“ в: Toynbee (ed.), *World in March 1939*, с. 443 и забележката под черта.

[161] Показателите са взети от: Wright, *Study of War*, с. 672.

[162] Източникът е: Hillman, „Comparative Strenght of the Powers“ в: Toynbee (ed.), *World in March 1939*, с. 446.

[163] Вж.: M. C. Kendrick, *A Century and a Half of Federal Expenditures* (Ню Йорк, 1955), с. 12.

[164] Вж. резюмето на пространната литература, посветена на мнението на Хитлер за Съединените щати, в: Herwig, *Politics of Frustration*, с. 179. Вж. също коментарите в: Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, т. 1–2, idem, *World in the Balance* (Ню Хампшир/Лондон, 1981), с. 53–136.

[165] Цитат от: Willmott, *Empires in Balance*, с. 62; вж. също: Pelz, *Race to Pearl Harbor*, с. 217–218, 224.

[166] Thorn, *Limits of Foreign Policy*, с. 90, книга, която прави безполезни всички досегашни изследвания за кризата в Манчжурия.

[167] Пак там, с. 148, 213.

[168] Пак там, навсякъде. Вж.: Crowley, *Japan's Quest for Autonomy*, с. 161 и нататък; A. Rappaport, *Henry L. Stimson and Japan, 1931–1933* (Чикаго, 1963); Schulzinger, *American Diplomacy*, с. 148.

[169] Вж. Crowley, *Japan's Quest for Autonomy*, гл. 2; Storry, *History of Modern Japan*, с. 186.

[170] Вж. Bemmett, *German Rearmament and the West.*

[171] Пак там, с. 411–413; Howard, *The Continental Commitment*, гл. 5. Аргументите за и против англо-японско разбирателство са много точно представени в: W. R. Louis, *The Road to Singapore: British Imperialism in the Far East 1932–1942*; Mommsen and Kettenacker, *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, с. 359.

[172] Вж.: Ross, *The Great Power and the Decline of the European States System*, с. 85–87; Ulam, *Expansion and Coexistance*, гл. 5.

[173] Това е най-обхватно разгледано в: Rostow, *Anglo-French Relations 1934–1936*, особено гл. 5; вж. също: Taylor, *Origins of The Second World War*, гл. 5; Ross, *Great Powers*, с. 90. Англо-германският военноморски договор е разгледан в: E. Haraszti, *Treaty-Breakers or „Realpolitiker"? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935* (Бупард, 1974).

[174] F. Hardie, *The Abyssinian Crisis* (Лондон, 1974); A. J. Marder, „The Royal Navy in the Italo-Ethiopian War 1935–1936“, *American Historical Review*, т. 75 (1970), с. 1327–1356; R. A. Parker, „Great Britain, France and the Ethopian Crisis 1935–1936“, *English Historical Review*, т. 89 (1974), с. 293; Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, гл. 6; F. D. Laurens, *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935–1936* (Хага, 1967); G. Baer, *Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations* (Станфорд, Калифорния, 1967).

[175] Pelz, *Race to Pearl Harbor*, гл. 4.

[176] Вж.: J. T. Emmerson, *The Rhineland Crisis* (Лондон, 1977); E. Haraszti, *The Invaders: Hitler Occupies the Rhineland* (Будапеща, 1983). Вж. също: Rostow, *Anglo-French Relations 1934–1936*, с. 233.

[177] Вж. отново: Rohe (ed.), *Die Weltmächte und das Dritte Reich.*

[178] Ross, *Great Powers*, с. 98; вж. също: MacDonald, *The United States, Great Britain and Appeasement*, навсякъде.

[179] Вж. по-горе, с. 349–352.

[180] Литературата за Чембърлейн и „политиката на взаимни отстъпки“ е огромна. Вж. съответните глави в: Mommsen and Kettenacker, *Fascist Chalenge and the Policy of Appeasement*; K. Middlemas, *Diplomacy of Illusion: The British Governemnt and Germany 1937–1939* (Лондон, 1972); M. Cowling, *The Impact of Hitler: British Politics and British Policies 1933–1940*; Barnett, *Collapse of British Power*, гл. 5. Много значимо е и изследването: M. Gilbert, *Winston Churchill*, т. 5, *1922–1939* (Лондон, 1976).

[181] Най-изчерпателното изследване е: T. Taylor, *Munich: The Price of Peace* (Ню Йорк, 1979); вж. също: A. J. P. Taylor, Origins of the Second World War, гл. 8; Middlemas, *Diplomacy of Illusion*, с. 211; Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, т. 2, гл. 10–11; K. Robbins, *Munich, 1938* (Лондон, 1968).

[182] Вж.: Murray, „Munich, 1938; The Military Confrontation“, *Journal of Strategic Studies*, т. 2 (1979), с. 282–302; Barnett, *Collapse of British Power*, с. 505; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, с. 291–293.

[183] Вж. хода на събитията през 1939 в: Murray, *Change in the European Balance of Power*, гл. 8–10; Taylor, *Origins of the Second World War*, гл. 9–11; S. Aster, *The Making of the Second World War* (Лондон, 1973); Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, т. 2, с. 465; Barnett, *Collapse of British Rower*, с. 554; H. Grami, *Summer 1939: Die Grossmächte und der europäische Krieg* (Щутгарт, 1979); D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War*, с. 263.

[184] Вж. пълните стратегически измерения през 1939–1940 в: Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, с. 310; B. H. Liddell Hart, *History of Second World War* (Лондон, 1970), с. 16; *Grand Strategy*, т. 1 (Gibbs) и т. 2 (Butler).

[185] Murray, *Change in the European Balance of Power*, с. 314–321; сравни с: Pratt, *East of Malta, West of Suez*, гл. 6; Gibbs, *Grand Strategy*, с. 664 и нататък; G. Schreiber, *Der Mittelmeerraum und Südosteuropa*, т. 3 от *Das Deutsche Reich and der Zweite Weltkrieg* (Щутгарт, 1984), гл. 1.

[186] K. A. Maier, *Die Errichtung des Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*, т. 2 от *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* (Щутгарт, 1979); Murray, *Change in the European Balance of Power*, гл. 19; idem, *Luftwaffe*, гл. 2; Oyery, *Air War*, с. 26–30; Posen, *Sources of Military Doctrine*, гл. 3; J. A. Gunsberg, *Divided and Conquered: The French High Command and the Defeat of the West, 1940* (Уестпорт, Кънетикът, 1979). За пълен анализ на причините, довели до бездействието на съюзниците и до решението на Германия да настъпи вж. също: J. Mearsheimer, *Conventional Deterrence* (Итака, Ню Йорк, 1983), гл. 3–4.

[187] Новите беди на Италия са най-добре представени в: Knox, *Mussolini Unleashed*; вж. също: Schreiber, *Mittelmeerraum*, част 2–3 и 5. Вж. съчув-ствения разказ за неустойчивата Италия в: J. L. Sadkovich, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure in World War II“, *Storia contemporanea.*

[188] Overy, *Air War*, с. 28; Kennedy, *Rise and Fall of the British Naval Mastery*, с. 308.

[189] Carr, *Poland to Pearl Harbor*, с. 99; Reyonlds, *Creation of the Anglo-American Alliance*, с. 108. Вж. също: J. Leutze, *Bargaining for Supremacy: Anglo-American Naval Relations 1937–1941* (Чапъл Хил, Нова Калифорния, 1977).

[190] J. Lukacs, *The Last European War, September 1939/December 1941* (Лондон, 1977); H. Baldwin, *The Crucial Years 1939–1941* (Ню Йорк, 1976); Carr, *Poland to Pearl Harbor*. Германската страна е представена у A. Hillgruber, *Hitlers Strategic: Politik und Kriegsführung 1940–1941* (Франкфурт, 1965).

[191] Van Creveld, *Supplyng War*, гл. 5; Murray, *Luftwaffe*, гл. 3–4; Milward, *German Economy at War*, с. 39. Допълнителни сведения за началото на военните действия вж. в: H. Boog, *Der Angriff auf die Sowjetunion*, т. 4 от *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg* (Щутгарт, 1983), A. Clark, *Barbarossa: Die Russo-German Conflict 1941–1945* (Лондон, 1963), с. 71–216. Руската позиция вж. в: Erickson, *Road to Stalingrad*; A. Seaton, *The Russo-German War 1941–1945* (Лондон, 1971).

[192] Erickson, *Stalingrad*, с. 237; Carr, *Poland from Pearl Harbor*, с. 150.

[193] Willmott, *Empires in the Balance*, с. 68; вж. също: J. Morley, *The Fatefull Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939–1941* (Ню Йорк, 1980).

[194] Dupuy, *Genius for War*, приложение E.

7. Стабилност и промени в двуполюсния свят, 1943–1980 г.

[1] Цитирано в: Spector, *Eagle Against the Sun*, с. 123.,

[2] Вж. краткото резюме в: Liddell Hart, *History of the Second World War*, с. 230–233; J. Neidpath, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919–1941* (Оксфорд, 1981), гл. 8; Barclay, *The Empire Is Marching*, гл. 8–9.

[3] Spector, *Eagle Against the Sun*, гл. 8–12; Liddell Hart, *History of the Second World War*, гл. 23, 29.

[4] Liddell Hart, *History of the Second World War*, гл. 20–22 и 25.

[5] Пак там, гл. 24; S. W. Roskill, *The War at Sea*, 3 тома (Лондон, 1954–1961); F. H. Hinsley et al. (eds), *British Intelligence in the Second World War*, т. 2 (Лондон, 1981), гл. 26.

[6] Вж.: Murray, *Luftwaffe*, гл. 5–7; N. Frankland, *The Bomber Offensive Against Germany* (Лондон, 1965).

[7] Ropp, *War in the Modern World*, с. 336.

[8] Пак там, с. 334; за допълнителни сведения вж.: Erickson, *Road to Stalingrad*; idem, *The Road to Berlin* (Лондон, 1983); E. F. Ziemke, *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in East 1942–1945* (Вашингтон, 1968); Clark, *Barbarossa*; Seaton, *Russo-German War 1941–1945.*

[9] Erickson, *Road to Stalingrad*, с. 272.

[10] Dupuy, *Genius for War*, с. 343.

[11] Clark, *Barbarossa*, гл. 17–18; Erickson, *Road to Berlin*, гл. 4.

[12] За съперничествата вж.: Clark, *Barbarossa*; Milward, *German Economy at War*, гл. 6; Speer, *Inside the Third Reich* (Ню Йорк, 1982), част 2–3; Seaton, *German Army 1933–1945*, гл. 9–11; Hildebrand, *Third Reich*, с. 49 и нататък.

[13] Kennedy, „Japanese Strategic Decisions, 1939–1945" в: *Strategy and Diplomacy*, с. 181–195; Reynolds, „Imperial Japan's Continental Strategy", *US Naval Institute Proceedings*, т. 109 (август 1983), с. 65–71; Spector, *Eagle Against the Sun*; A. Coox, „The Effectiveness of the Japanese Military Establishment in World War II" в: Millett и Murray (eds), *Military Effectiveness*.

[14] Willmott, *Empires in the Balance*, с. 89.

[15] Вж. забележителния анализ в: R. Lewin, *The American Magic: Codes, Cyphers and The Defeat of Japan* (Ню Йорк, 1982).

[16] Clark, *Barbarossa*, с. 228; Erickson, *Road to Stalingrad*, гл. 6. За оръжейното производство на Съветския съюз вж.: Nove, *Economic History of the USSR*, гл. 10; Munting, *Economic Development of the USSR*, гл. 5; A. Milward, *War, Economy and Society 1939–1945* (Бъркли, 1979), с. 94 и нататък.

[17] Вж. таблица 34 по-долу; вж. също: Overy, *Air War*, с. 49 и нататък.

[18] Erickson, *Road to Berlin*, с. 447. Вж. също показателите в: Liddell Hart, *Red Army*, гл. 13.

[19] Liddell Hart, *History of the Second World War*, с. 559.

[20] За развитието на тази тенденция вж.: Dupuy, *Genius for War*, M. van Creveld, *Fighting Power: German and US Army Performance, 1939–1945* (Уестпорт, 1982); M. Hasting, *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy* (Лондон, 1984), с. 14, 370.

[21] Ropp, *War in the Modern World*, с. 342. Допълнителни сведения за преко–мерното японско „разширяване" вж. в: Hayashi and Coox, *Kogun*. Вж. също сродния по значение аргумент в: A. J. Levine, „Was World War II a Near-Run Thing?", *Journal of Strategic Studies*, т. 8, бр. 1 (март, 1985), с. 38–63.

[22] Представените данни са взети от: Willmott, *Empires in the Balance*, с. 98.

[23] Ropp, *War in the Modern World*, с. 328, цитатът е от: S. E. Morison, *History of United States Naval Operations*, т. 10, *The Atlantic Battle Won* (Бостън, 1956), с. 64. За допълнителни сведения вж.: Roskill, *The War at Sea*, 3 тома; навсякъде; Liddell Hart, *History of the Second World War*, гл. 24, Potter, *Sea Power*, гл. 24; Levine, „Was World War II a Near-Run Thing?", с. 46 и нататък.

[24] Вж. за сравнение: Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, с. 309–310; Seaton, *German Army 1933–1945*, с. 239 (към сумираните показатели за танковете е включен и броят на самоходните оръдия).

[25] Overy, *Air War*, с. 150.

[26] Murray, *Luftwaffe*, гл. 6–7.

[27] Overy, *Air War*, с. 150. Представените тук данни са по-ограничени от включените в таблица XVIII към статията: James J. Sadkovich, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure in World War II", *Storia contemporanea*.

[28] Вж. таблици 30 и 32 по-горе.

[29] Hillman, „Comparative Strength of the Powers" в: Toynbee (ed.), *World in March 1939*, с. 439, 446; Wright, *Study of War*, с. 672. Вж. също: R. W. Goldsmith, „The Power of Victory: Munitions Output in World War II", *Military Affairs*, т. 10 (пролет, 1946), с. 69–80.

[30] Данните са от: Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945* (Берлин, 1945), с. 34, 87. Данните за Италия съм разработил на основата на нейните икономически връзки с останалите Велики сили. За допълнителни сравнения вж.: F. Forstmeier and H.-E. Volkmann (eds), *Kriegswirtschaft und Rьstung 1939–1945* (Дюселдорф, 1977).

[31] Milward, *German Economy at War*, с. 72 и нататък; Wagenfьhr, *Die deutsche Industrie im Kriege*, гл. 3. За повече сравнителни данни вж. Aldcroft, *European Economy 1914–1980*, с. 124 и нататък.

[32] Spector, *Eagle Against the Sun*, гл. 23; Giovannetti and F. Freed, *The Decision to Drop the Bomb* (Лондон, 1867); H. Peis, *The Atomic Bomb and the End of World War II* (Принстън, 1966); Alperowitz, Atomic Diplomacy:Hiroshima and Potsdam (Лондон, 1966); M. J. Sherwin, *A World Destroyed: The Atomic Bomb and the Grand Alliance* (Ню Йорк, 1975).

[33] Matloff, *Strategic Planning for Coalition Warfare. 1943–1944* (Вашингтон, 1959), с. 523–524.

[34] De Porte, *Europe Between the Superpowers*, гл. 4.

[35] A. Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850* (Лондон, 1975), с. 268. Вж. също показателите в: Milward, *War, Economy and Society 1939–1945*, с. 63.

[36] Rowland, *Balance of Power or Hegemony*, с. 268.

[37] Asworth, *Short History of of the International Economy Since 1850*, с. 268.

[38] Освен началните глави в: L. Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy* (Лондон, 1981), вж. също D. A. Rosenberg, „The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945–1969", *International Security*, т. 7, бр. 4 (пролет, 1983); M. Mandelbaum, *The Nuclear Question: The United States and Nuclear Weapons 1946–1976* (Ню Йорк, 1979).

[39] W. P. Mako, *US Ground Forces and the Defence of Central Europe* (Вашингтон, 1983), с. 8.

[40] R. Steel, *Pax Americana* (Ню Йорк, 1977), гл. 2. Вж. по-горе сравнителния анализ на Великобритания след 1815 г., с. 192–203; вж. също: T. Smith, *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain and the Late-Industrializing World Since 1815* (Кеймбридж, 1981), с. 182.

[41] M. Balfour, *The Adversaries: America, Russia and the Open World, 1941–1962* (Лондон, 1981), с. 14.

[42] G. Kolko, *The Politics of War 1943–1945* (Ню Йорк, 1968), навсякъде; Becker и Wells (eds), *Economics and World Power*, гл. 6–7; R. Keohane, „State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s", *International Organization*, т. 36 (зима, 1982), с. 165–183; A. E. Eckes, *The United States and the Global Struggle for Minerals* (Остин, Тексас, 1979).

[43] Balfour, *Adversaries*, с. 15.

[44] Вж.: R. N. Gardner, *Sterling-Dollar Diplomacy* (Ню Йорк, 1969).

[45] За използвания израз вж.: Steel, *Pax Americana*, с. 10.

[46] Цитат от: R. Daliek, „The Postwar World: Made in the USA", в: S. G. Ungar (ed.), *Estrangement: America and the World* (Ню Йорк, 1985), с. 32.

[47] J. W. Spanier, *American Foreign Policy Since World War II* (Лондон, 1972), с. 26. Вж. също: B. A. Divine, *Second Chance: The Triumph of Internationalism in America During World War* (Ню Йорк, 1971).

[48] Thorne, *Issue of War*, с. 206. Вж. също: M. P. Leffler: „The American Conception of National Security and The Beginnings of the Cold War, 1945–1948", *American Historical Review*, т. 89 (1984), с. 349–381; „Security and Containment Before Kennan: The Identification of American Interests at the End of World War II" (Lehrman Institute).

[49] Erickson, *Road to Berlin*, с. IX.

[50] G. Hosking, *A History of the Soviet Union* (Лондон, 1985), с. 296.

[51] Nove, *Economic History of the USSR*, с. 285.

[52] Вж. таблиците в: Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 118.

[53] McCauley, *Soviet Union Since 1917*, с. 138. За допълнителни сведения вж.: Nove, *Economic History of the USSR*, с. 140–142.

[54] McCauley, *Soviet Union Since 1917*, с. 140–142.

[55] За повече подробности вж.: M. A. Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reappraised", *International Security*, т. 7, бр. 3 (1982–1983), с. 110–138.

[56] Mackintosh, *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces*, с. 272–273.

[57] Пак там. Вж. също свързаните с темата глави в: Liddell Hart, *The Red Army*, част 2; D. Holloway, *The Soviet Union and the Arms Race* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1983), с. 15 и нататък; Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, 469 и нататък.

[58] Hosking, *History of the Soviet Union*, гл. 11. Вж. също: Mc'Cauley, *Soviet Union Since 1917*, гл. 5; Nove, *Economic History*, гл. 266 и нататък; Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 467 и нататък.

[59] Spanier, *American Foreign Policy Since World War II*, с. 3; G. Chali and J. P. Rageau, *Strategic Atlas: A Comparative Geopolitics of the World' Powers* (Ню Йорк, 1985), с. 18 и нататък; J. L. Gaddis, *Strategies of Containment* (Ню Йорк, 1982), с. 57 и нататък; A. K. Henrickson, „America's Changing Place in the World: From „Periphery" to „Center"? в: J. Gottman, *Center and Periphery* (Бевърли Хилс, 1980), с. 73–100.

[60] Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 405.

[61] H. Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin* (Принстън, 1967), с. 462.

[62] Landes, *Unbound Prometheus*, с. 488, забележка № 1 под черта.

[63] Alien, *Short Economic History of Modern Japan*, с. 187 и съответните таблици в приложение Б.

[64] Ricossa, „Italy 1920–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 6, част 1, с. 240.

[65] Пак там, с. 316.

[66] Wright, *Ordeal of Total War*, с. 264.

[67] Fohlen, „France 1920–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, т. 6, част 1, с. 92, 109.

[68] Пак там, с. 100.

[69] Отношението на Дьо Гол към англосаксонското могъщество вж. в: F. Kersaudy, *Churchill and de Gaulle* (Лондон, 1981), както и в личните мемоари на Дьо Гол: *Memoires de Guerre*, 3 тома (Париж, 1954–1955). Френската колониална политика в годините по време и след войната вж. в: R. von Albertini, *Decolonization* (Ню Йорк, 1971), с. 358. Вж. също: Smith, *Pattern of Imperialism*, гл. 3.

[70] Barnett, *Collapse of British Power*, с. 587–588; Porter, *Britain, Europe and the World 1850–1982*, с. 111 и нататък.

[71] Цитатът е от: Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, с. 318 и допълнителни подробности за икономическата позиция на Великобритания. Вж. също Hobsbawm, *Industry and Empire*, с. 356 и нататък; Barnett, *The Audit of War* (Лондон, 1986).

[72] K. O. Morgan, *Labour in Power 1945–1951* (Оксфорд, 1984), приложения 3–5 и навсякъде. Вж. също съответните глави в: K. Harris, *Attlee* (Лондон, 1982); Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary* (Оксфорд, 1983). Повече сведения за икономическата политика в: A. Caimcross, *Years of Recovery: British Economic Policy 1945–1951* (Лондон, 1985); D. H. Aldcroft, *The British Economy*, т. 1 (Лондон, 1986), гл. 8.

[73] H. M. Sachar, *Europe Leaves the Middle East 1936–1954* (Лондон, 1972); W. R. Louis, *The British Empire in the Middle East*, 1845–1951 (Оксфорд, 1984). За нарасналото значение на региона вж.: H. Rahman, „British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies*, т. 5, бр. 4 (декември 1982), с. 511–530. Вж. краткото изложение за икономическото значение на Британската империя след 1945 в: Porter, *Lion's Share*, с. 319.

[74] Повече за това сътрудничество вж. в: T. H. Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944–1947* (Колумбия, Мисури, 1981); J. Bayhs, *Anglo-American Defence Relations 1939–1980* (Лондон, 1981); Bartlett, Global Conflict, с. 269 и нататък.

[75] Вж. допълнителни сведения в: Bairoch, *Europe's Gross National Product 1800–1975*, с. 291--292.

[76] Вж. Bairoch, *International Industrialization Levels*, с. 304, сравни с. 296.

[77] Данните за брутния национален продукт през 1950 са взети от: S. H. Cohn, *Economic Development in the Soviet Union* (Лексингтън, Масачусетс, 1970), приложение „C", таблица C-1. Числеността па населението вж. в: „The Correlates of War".

[78] Вж. отново: „The Correlates of War".

[79] Sherwin, *World Destroyed*, с. 314.

[80] Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*; A. L. Friedberg, „A History of US Strategic „Doctrine", 1945–1980", *Journal of Strategic Studies*, т. 3, бр. 3 (декември, 1983), с. 40 и нататък. Вж. също: B. Brody, *The Absolute Weapon* (Ню Йорк, 1946); idem, *Strategy in the Nuclear Age* (Принстън, 1959); H. Kahn, *On Termonuclear War* (Принстън, 1960); J. Slessor, *Strategy for the West* (Лондон, 1954); P. M. S. Blackett, Fear, *War and the Bomb* (Ню Йорк, 1948).

[81] Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, гл. 2; J. Prados, *The Soviet Estimate: US Intelligence Analysis and Russian Military Strength* (Ню Йорк, 1982), с. 17 и нататък; R. L. Garthoff, *Soviet Strategy in the Nuclear Age* (Ню Йорк, 1958); H. S. Dinerstein, *War and the Soviet Union* (Лондон, 1962), особено гл. 1–6.

[82] Prados, *Soviet Estimate*, с. 17–18; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, гл. 5 и следващата; T. B. Larson, *Soviet American Rivalry* (Ню Йорк, 1978), с. 178 и нататък.

[83] M. Growing, *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy, 1945–1952*, 2 тома (Лондон, 1974), т. 1, с. 184; вж. също: L. Freedman, *Britain and Nuclear Weapons* (Лондон, 1980); A. Pierce, *Nuclear Politics: The British Experience with an Independent Nuclear Force, 1939–1970* (Лондон, 1972); J. Groom, *British Thinking About Nuclear Weapons* (Лондон, 1974).

[84] Вж. по-долу с. 72; вж. също: Freedman, *Evolution, of Nuclear Strategy*, гл. 21; W. Kohl, *French Nuclear Diplomacy* (Принстън, 1971).

[85] Dallek, *American Style of Foreign Policy*, с. 130.

[86] Пак там, с. 152.

[87] Цитатът е от: Balfour, *Adversaries*, с. 71. За промените в политиката и становището на Америка вж. също: Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War, 1944–1947*, гл. 6–7; J. L. Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947* (Ню Йорк, 1972); B. R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East* (Принстън, 1980).

[88] Daliek, American Style of Foreign Policy, с. 170.

[89] Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 437

[90] G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century* (Лондон, 1972), с. 351.

[91] Balfour, *Adversaries*, с. 8 и нататък. За допълнителни сведения вж.: L. E. Davis, *The Cold War Begins: Soviet American Conflict over Eastern Europe* (Принстън, 1974); Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin*; B. Dovrig, *The Myth of Liberation* (Балтимор, 1973); A. Polonsky, *The Great Power and the Polish Question 1941–1945* (Лондон, 1976); V. Rothwell, *Britain and the Cold War 1941–1947* (Лондон, 1982), особено гл. 3; R. Douglas, *From War to Cold War 1942–1948* (Лондон, 1981).

[92] Ulam, *Expansion and Coexistence*, гл. 7–9; T. Wolfe, *Soviet Power and Europe 1945–1970* (Балтимор, Мериланд, 1970); M. McCauley, *Communist Power in Europe 1944–1949* (Лондон, 1977); W. Taybman, *Stalin's American Policy: From Entente to Dütente to Cold War* (Ню Йорк, 1982).

[93] Сред огромния брой на посветените на Студената война трудове вж.: Balfour, *Adversaries*; Larson, *Soviet-American-Rivalry*; Ulam, *Expansion and Coexistence*; Barttett, *Global Conflict*, гл. 10–11. Вж. също бел. 87 по-горе.

[94] Balfour, *Adversaries*, с, 94; M. Balfour and J. Mair, *Four Power Control in Germany and Austria 1945–1946* (Лондон, 1956); Rothwell, *Britain and The Cold War*, гл. 6. Вж. също: J. Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage* (Гьотинген, 1983), особено с. 3.

[95] Вж. Gaddis, *Strategies of Containment*.

[96] Пак там, с. 30.

[97] Пак там, с. 31.

[98] Пак там, с. 30.

[99] Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War*; Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary*, гл. 10; Kuniholm, *Origins of the Cold War in the Near East*; Keylor, *Twentieth Century World*, с. 270–271.

[100] Вж. бел. 92 по-горе; M. D. Shulman, *Stalin's Foreign Policy Reappraized* (Ню Йорк, 1969); M. Kaser, *Comecon* (Лондон, 1967); J. K. Hoensch, *Sowjetische Osteuropa Politik 1943–1974* (Дюселдорф, 1977).

[101] Вж. отпратките в: R. Poidevin, „Die Neuorientierung, der franzosischen Deulschlandpolitik in 1948–1949", в: Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, гл. 5; Douglas, *From War to Cold War*, с. 167 и нататък; C. Greenwood, „Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo-French Treaty of March 1947", *Journal of Strategic Studies*, т. 6, бр. 4 (декември, 1983), с. 49–65.

[102] Bullick, *Bevin*, с. 571 и нататък; W. P. Davidson, *The Berlin Blockade* (Принстън, Ню Йорк, 1959); R. Morgan, *The United States and West Germany 1945–1973* (Лондон, 1974); J. H. Backer, *Winds of History: The German Years of Lucius DuBignon Clay* (Ню Йорк, 1983), гл. 10; M. Bell, „Die Blockade Berlins-Konfrontation der Allierten in Deutschland" в: Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, с. 217 и нататък.

[103] Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reconsidered" в: W. LaFeber, *America, Russia, and the Cold War 1945–1975* (Ню Йорк, 1976), с. 83 и нататък; Lord Ismay, *NATO -- the First Five Years, 1949–1954* (Утрехт, 1954). Вж. също: Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 72 и нататък; A. K. Henrickson, „The Creation of the North Atlantic Alliance, 1948–1952", *Naval War College Review*, т. 32, бр. 3 (май–юни 1980), с. 4--39; L. S. Kaplan, *The United States and NATO: The Formative Years* (Лексингтън, Кентъки, 1984).

[104] Вж.: A. Grosser, *West Germany from Defeat to Rearmament* (Лондон, 1955), R. McGeehan, *The German Rearmament Question* (Урбана, Илинойс, 1971); D. Lerner and R. Aron, *France Defeats EDS* (Ню Йорк, 1957); De Porte, *Europe Between the Superpowers*, с. 158 и нататък; T. Schwarz, „The Case of German Rearmament: Alliance Crisis in the „Golden Age", *Fletcher Forum* (лято 1984), с. 295–309.

[105] Вж.: Bartlett, *Global Conflict*, с. 312.

[106] Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 544, D. J. Dallin, *Soviet Foreign Policy After Stalin* (Филаделфия, Пенсилвания, 1961), R. A. Remington, *The Warsaw Pact* (Кеймбридж, Масачусетс, 1971).

[107] Вж. отново: Kolke, *Politics of War*; и Thorne, *Issue of War*.

[108] Kolko, *Politics of War*, с. 298, Kuniholm, *Origins of the Cold War in the Near East* и Louis, *Britisch Empire in the Middle East*, с. 53 и нататък.

[109] Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 428. Вж. също: Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War*, с. 103.

[110] Цитатът е от: Bartlett, *Global Conflict*, с. 261. Вж. посочените по-горе трудове на Андърсън, Луис и Кънихолм.

[111] Вж.: Grimal, *Decolonization*, с. 183 и нататък, Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse*, с. 210 и нататък, Holland, *European Decolonization 1918–1981*, с. 86 и нататък.

[112] M. Heald and L. S. Kaplan, *Culture and Diplomacy: The American Experience* (Уестпорт, Кънетикът, 1977), гл. 5 и 8; P. A. Varg, *Missionaries, Chinese, and Diplomats... 1890–1952* (Принстън, Ню Йорк, 1952); A. Iriyc, *Across the Pacific* (Ню Йорк, 1967); B. W. Tuchman, *Stilwell and the American Experience in China* (Ню Йорк, 1971); H. Feis, *The China Tangle* (Принстън, Ню Йорк, 1953); N. B. Tucker, *Patterns in the Dust; Chinese-American Relations and the Recognition Controversy 1949–1950* (Ню Йорк, 1983).

[113] Вж.: M. Schaller, *The American Occupation of Japan: The Origins of the Cold War in Asia* (Ню Йорк, 1985), който представя политиката на САЩ спрямо Япония в много по-широк контекст, свързан с Източна Азия и Студената война. Вж. също: W. S. Borden, *The Pacific Alliance* (Мадисън, Уискънсин, 1984).

[114] Цитатът е от: Schaller, *American Ocupation in Japan, c.* 232. Вж. също: Smith, *The Pattern of Imperialism*, с. 193–194. Американската политика в този район е добре представена в: W. W. Stueck, *The Road to Confrontation* (Чапъл Хил, Северна Каролина, 1981), R. M. Blum, *Drawing the Line: The Origin of American Containment Policy in East Asia* (Ню Йорк, 1982); B. Cumings, *The Origins of the Korean War* (Принстън, Ню Йорк, 1981); N. Yonosuke and A. Iriye, *The Origins of the Cold War in Asia* (Ню Йорк, 1977). Вж. също: R. Dingman, „Strategic Planning and the Policy Process: American Plans for War in East Asia, 1945–1950", *Naval War College Review*, т. 32 бр. 6 (1979), с. 4–21.

[115] Millett and Maslowski, *For the Common Defence*, с. 484, D. Rees, *Korea: The Limited War* (Ню Йорк, 1966), F. H. Heller, *The Korean War: A 25-Year Perspective* (Лорънс, Канзас, 1977).

[116] N. A. Graebner, *America is a World Power* (Уилмингтън, Делауер, 1984), гл. 7, „Global Containment: The Truman Years“; Tucker, *Patterns in the Dust*, навсякъде; D. Borg and W. Heinrichs (eds), *Uncertain Years: Chinese-American Relations, 1947–1950* (Ню Йорк, 1980), Schaller, *American Occupation of Japan*, гл. 11–15: E. M. Irving, *The First Indochina War: French and American Policy, 1945–1954* (Лондон, 1975).

[117] Gaddis, *Strategies of Containment*, гл. 5–6, R. Jervis, „The Impact of the Korean War on the Cold War“, *Journal of Conflict Resolution*, т. 24, бр. 4 (декември 1980), с. 563–592.

[118] R. W. DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline* (Армънк, Ню Йорк, 1983), с. 119.

[119] Вж.: Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, с. 43, 115, F. D. Hoizman, *Financial Checks on the Soviet Defence Expenditures* (Лексингтън, Масачусетс, 1975).

[120] Вж.: „Corelates of War“.

[121] Цитатът е от: Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 100. Вж. също: S. F. Wells, „Sounding the Tocsin: NSC-68, and the Soviet Threat“, *International Security*, т. 4 (есен, 1979), с. 116–138; Paul Nitze, „The Development of NSC-68", *International Security* (пролет 1980), с. 159–169, Paul Y. Hammond, „NSC-68: Prologue to Rearmament“ в: W. R. Schilling et al., *Strategy, Politics, and Defence Budgets* (Ню Йорк, 1962), с. 267–378.

[122] Вж.: Bartlett, *Global Conflict*, с. 303 и нататък, T. P. Ireland, *Creating the Entrancing Alliance* (Лондон, 1981) и Kaplan, *United States and NATO*, с. 143.

[123] Mackintosh, *Juggernaut*, с. 292 и нататък; Liddell Hart, *Red Army*, ч. 2; Wolfe, *Soviet Air Force Power and Europe*; A. Lee, *The Soviet Air Force* (Лондон, 1961); R. Kilmarx, *A History of Soviet Air Power* (Лондон, 1962).

[124] Reynolds, *Command of the Sea*, с. 530–543; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, гл. 11.

[125] Reynolds, *Command of the Sea*, с. 545 и нататък; Hagan (ed.), *In Peace and War: Interpretation of American Naval Mastery 1775–1978*, гл. 15–16; Potter (ed.), *Sea Power*, гл. 31–32; J. Woods (псевд.), „The Royal Navy Since World War II“, *US Naval Institute Proceedings*, т. 108, бр. 3 (март 1982), с. 82 и нататък.

[126] Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power*, гл. 21–22; вж. също: N. Polmar, *Soviet Naval Development, 1982* (Анаполис, Мериланд, 1968, L. L. Whetton, „The Meditarranean Threat“, *Survival*, бр. 8 (август 1980), с. 252–258; G. Jukes, „The Indian Ocean in Soviet Naval Policy“, *Adelphi Papers*, бр. 87 (май, 1972); M. MccGwire, *Soviet Naval Development* (Ню Йорк, 1973), *Soviet Naval Policy* (Ню Йорк, 1975) и *Soviet Naval Influence* (Ню Йорк, 1977), обобщени от същия автор в: „The Rationale for the Development of Soviet Seapower“ в: J. Baylis and G. Segal (eds), *Soviet Strategy* (Лондон, 1981), с. 210 и нататък.

[127] Вж.: Herken, *The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War 1945–1950* (Ню Йорк, 1980); Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, с. 38 и нататък; H. R. Borovski, *A Hollow Threat: Strategic Air Power and Containment Before Korea* (Уестпорт, Кънетикът, 1982). Сравни: M. Mandelbaum, *The Nuclear Revolution: International Politics Before and After Hiroshima* (Ню Йорк, 1981).

[128] Prados, *Soviet Estimate*, гл. 4.

[129] За цялостния контекст вж.: Gaddis, *Strategy of Containment*, гл. 4–5. Вж. също: D. A. Rosenberg, „American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Decision“, *Journal of American History*, т. 66 (юни, 1979), с. 62–87; idem, „A Smoking Radiating Ruin at the End of Two Hours“: Documents on American Plans for Nuclear War with The Soviet Union, 1954–1955", *International Security*, т. 6, бр. 3 (зима 1981–1982), с. 3–38; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, гл. 6; Weigley, *The American War*, гл. 17.

[130] Prados, *Soviet Estimate*, гл. 5–8; вж. също: E. Bottome, *The Missile Gap* (Ръдърфорд, Ню Йорк, 1971).

[131] Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, с. 175; Friedberg, „A History of the US Strategic „Doctrine“, 1945 to 1980, с. 41. Вж. също: John Gaddis, „The Origins of Self Deterrence: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1945–1958"; G. Herken, *Counsels of War* (Ню Йорк, 1985); F. Kaplan, *The Wizards of Armageddon* (Ню Йорк, 1983).

[132] Вж.: R. V. Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, (Кеймбридж, Масачусетс, 1985), с. 234; McCauley, *The Soviet Union Since 1917*, с. 155 и нататък; Ulam, *Expansion and Coexistence*, гл. 9–10.

[133] Steel, *Pax Americana*, с. 9; R. E. Osgood, *NATO: The Entrangling Alliance* (Чикаго, III, 1962); DePorte, *Europe Between the Superpowers*, с. 115 и нататък; Kaplan, *United States and NATO*.

[134] Steel, *Pax Americana*, с. 134; R. Aron, *The Imperial Republic* (Лондон, 1975); D. Horowitz, *The Free World Colussus* (Ню Йорк, 1971); Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, гл. 11–12.

[135] Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 375; J. L. Gaddis, „The Strategic Perspective: The Rise and Fall of the Defensive Perimeter „Concept“ в: Borg and Heinrichs (eds), *Uncertain Years*, с. 61–118; Schaller, *The American Occupation of Japan*, с: 279 и нататък.

[136] Woodruff, *America's Impact on the World*, с. 65.

[137] Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 539; McCauley, *Soviet Union Since 1917*, с. 198 и нататък; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, с. 333 и нататък.

[138] Сред огромния брой заглавия на тази тема вж. следните по-значими изследвания: G. Jukes, *The Soviet Union in Asia* (Бъркли, Калифорния, 1973); H. D. Cohn, *Soviet Policy Toward Black Africa* (Ню Йорк, 1972); R. H. Donaldson, *Soviet Policy Toward India* (Кеймбридж, Масачусетс, 1974); R. Kanet, *The Soviet Union and the Developing Nations* (Балтимор, Мериланд, 1974); E. Taborski, *Communist Penetration of the Third World* (Ню Йорк, 1963).

[139] P. Lyon, „The Emergence of the Third World“ в: H. Bull and A. Watson (eds), *The Expansion of International Society*, (Оксфорд, 1984), с 229 и нататък. Вж. също останалите очерци в част 3; Barraclough, *Introduction to the Contemporary History*, гл. 6; R. Emerson, *From Empire to Nation: The Rise to Self Assertion of Asian and African Peoples* (Кеймбридж, 1962).

[140] Lyon, „Emergence of the Third World“ в: Bull and Watson (eds), *Expansion of International Society*, с. 229; idem, *Neutralism* (Лестър, 1963); G. H. Jansen, *Afro-Asia and Non-Alignment* (Лондон, 1966).

[141] L. S. Stavrianos, *Global Rift: The Third World Comes of Age* (Ню Йорк, 1981); R. A. Mortimer, *The Third World Coalition in International Politics* (Ню Йорк, 1980); R. L. Rothstein, *The Weak in the World of the Strong: The Developing Countries in the International System* (Ню Йорк, 1977); idem, *The Third World and US Foreign Policy* (Боулдър, Колорадо, 1981); вж. също бел. 139 по-горе.

[142] Balfour, *Adversaries*, с. 157 и нататък; Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 461; D. Rusinov, *The Yugoslav Experiment, 1949–1974* (Лондон, 1977); Lyon, „Emergence of the Third World“, навсякъде.

[143] McCauley, *Soviet Union Since 1917*, с. 204. Вж. също отправките в бел. 138 по-горе; R. C. Horn, *The Soviet Union and India: The Limits of Influence* (Ню Йорк, 1981); R. H. Donaldson, *The Soviet Union in the Third World: Successes and Failures* (Боулдър, Колорадо, 1981); M. H. Haykal, *The Sphinx and the Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East* (Лондон, 1978); K. Dawisha, *Soviet Foreign Policy Toward Egypt* (Лондон, 1979).

[144] McCauley, *Soviet Union Since 1917*, с. 210; Donaldson, *Soviet Union in the Third World: Successes and Failures*; A. Dawisha and K. Dawisha, *The Soviet Union in the Middle East* (Ню Йорк, 1982).

[145] „Correlates of War“, данни, които са по-достоверни от тези, които се отнасят за началото на 70-те години на XX в. в: *Military Balance* (вж. следващата бележка).

[146] *The Military Balance 1974–75* (Лондон, 1974), с. 7 и 10. сравни със с. 19 и 22.

[147] H. Pemsel, *Atlas of Naval Warfare*, (Лондон, 1977), с. 159.

[148] *Military Balance 1974–75*, с. 75–77; за Китай с. 48–49.

[149] Вж. справката към бел. 126 по-горе.

[150] За съветско-американските отношения през 70-те години на XX в. вж.: Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 364, 405 и нататък; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, с. 299 и нататък; S. Hoffman, *Primacy or World Order* (Ню Йорк, 1978); Lawson, *Soviet-American Rivalry*; McCauley, *Soviet Union Since 1917*, от с. 238; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, от с. 321 и цялата библиография на с. 394–396. Освен това вж.: R. J. Garthoff, *Dũtente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan* (Вашингтон, 1985), с изключителни подробности.

[151] Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 371.

[152] За това, което следва, вж.: R.C. Thorlon, *The Bear and the Dragon* (Ню Йорк, 1972); R. C. North, *Moscow and the Chinese Communists* (Станфорд, Калифорния, 1953); R. R. Simmons, *The Strained Alliance* (Ню Йорк, 1975); G. Ginsburgs and C. F. Pinkele, *The Sino-Soviet Territorial Dispute* (Ню Йорк, 1978); D. Floyd, *Mao Against Khrushchev* (Ню Йорк, 1964); A. D. Low, The Sino-Soviet Dispute (Ръдърфорд, Ню Йорк, 1976), и добро кратко изложение в: Barlett, *Global Conflict*, с. 325 и нататък

[153] Ulam, *Expansion and Coexistence*, с. 693; O. E. Clubb, *China and Russia: The Great Game* (Ню Йорк, 1971), където има повече подробности, отколкото в: J. Camilleri, *Chinese Foreign Policy: The Maoist Era and Its Aftermath* (Сиатъл, Вашингтон, 1980).

[154] Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 398.

[155] H. Kissinger, *The White House Years* (Бостън, 1979), от с. 172; и важният анализ в: D. L. Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations“, *Orbis*, том 18, бр. 1 (пролет 1984), От с. 163–188.

[156] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 210.

[157] W. E. Griffith, *Communism in Europe: Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute*, 2 тома (Кеймбридж, Масачусетс, 1964–66); J. G. Whealan, *World Communism, 1967–1969 : Soviet Attempts to Reestablish Control* (Library of the Congress, Legislative Reference Service, Вашингтон, 1970); Z. Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict* (Кеймбридж, Масачусетс, 1967).

[158] Вж. доброто кратко изследване в: C. Bell, „China and the International Order“ в: Bull and Watson (eds), *Expansion of International Society*, гл. 17; по-подробно в: M. B. Yahuda, *China's Role in World Affairs* (Ню Йорк, 1978)

[159] Цитирано в: W. L. Kohl, *French Nuclear Diplomacy* (Принстън, Ню Йорк, 1971), с. 103. Вж. също: W. Mendl, *Deterrence and Persuasion: French Nuclear Armament in the Context of National Policy, 1945–1969* (Лондон, 1970) M. M. Harrison, *Reluctant Ally: France and Atlantic Security* (Балтимор, Мериланд, 1981); и особено: E. Kolodziej, *French International Policy Under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur* (Итака, Ню Йорк, 1974).

[160] Kolodziej, *French International Policy*, на различни места; A. Grosser, *The Western Alliance: European-American Relations Since 1945* (Лондон, 1980), с. 183 и с. 209 и нататък.

[161] Вж. по-долу с. 552–3 (от оригинала) 99–100!!!!!.

[162] Кратко изследване върху политиката на Дьо Гол в: DePorte, *Europe Between the Superpowers*, с. 229 и нататък; и Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 346 и нататък.

[163] Bairoch, „International Industrialization Levels“, с. 304.

[164] Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 354 и 408 и нататък; A. Bronke and D. Novak, *The Communist States in the Era of Dũtente, 1971–1977* (Оуквил, Онтарио, 1979); R. L. Tokcs, Euro-Communism and Detente (Ню Йорк, 1978); G. B. Ginsburgs and A. Z. Rubinstein (eds), *Soviet Foreign Policy Towards Western Europe* (Ню Йорк, 1978); L. L. Whetten, *Germany's Ostpolilik* (Лондон, 1971); и W. E. Griffith, *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany* (Кеймбридж, Масачусетс, 1978), които разкриват германските аспекти.

[165] H. Salisbury, *The Coming War Between Russia and China* (Лондон, 1969).

[166] Някои от тези отношения се обсъждат в: E. Moreton and G. Segal (eds), *Soviet Strategy Toward Western Europe* (Лондон, 1984).

[167] Bartlett, *Global Conflict*, с. 355. Вж. още: G. Segal, *The Great Power Triangle* (Лондон, 1982); R. Sutler, *China Walsh: Toward Sino-American Reconcilation* (Балтимор, Мериланд, 1978), на различни места; и есетата в: R. H. Solomon (ed.), *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene* (New York, 1981) и G. Segal (ed.), *The China Factor: Peking and the Superpowers* (Лондон, 19S2) и особено B. Garett, „The United States and the Great Power Triangle“, с. 77–104.

[168] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 249–50, 259.

[169] A. Kendrick, *The Wound Within: America in the Vietnam Years, 1945–1974* (Бостън, 1974); T. Powers, *The War at Home: Vietnam and the American People, 1964–1968* (Ню Йорк, 1973), F. Fitzgerald, *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans in Vietnam* (Бостън, 1972); W. O'Neill, *Coming Apart* (Ню Йорк, 1971); R. J. Lifton, *Home from the War: Vietnam Veterans* (Ню Йорк, 1973); L. Baskir and P. Strauss, *Chance and Circumstance: The War, the Draft and the Vietnam Generation* (Ню Йорк, 1978); и G. Kolko, *Vietnam: Anatomy of a War, 1940–1975* (Ню Йорк, 1986), са някои от многото добри книги на тези теми.

[170] И литературата за американската стратегия и водене на война е вече многобройна: Millet and Maslowski, *For the Common Defense*, гл. 17 е добро резюме. H. G. Summers, *On Strategy: A Critical Analysis of the Vietnam War* (Ню Йорк, 1972) разглежда войната през погледа на Клаузевиц. B. Palmer, *The 25-Year War: America's Military Role in Vietnam* (Ню Йорк, 1984), особено част 2 „Assessment“; S. Karnow, *Vietnam: A History* (Ню Йорк, 1984) и G. C. Herring, *America's Longest War: The United States and Vietnam, 1950–1975* (Ню Йорк, 1979) са много важни.

[171] Таблиците са взети от: Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 359, вж. също: Millett and Maslowski, *For the Common Defense*, с. 565 и нататък.

[172] Вж. отново: Ungar, *Estrangement: America and the World*; и особено G. Hodgson, „Disorder Within, Disorder Without“.

[173] Това може да се види *inter alia* в заглавията на много американски изследвания върху международната система и мястото на Съединените щати в нея: Ungar, *Estrangement*; K. A. Oye et al. *Eagle Entangled: US Foreign Policy in a Complex World* (Ню Йорк, 1979); R. D. Keohane, *After Hegemony* (Принстън, Ню Йорк, 1974); J. Kwitny, *Endless Enemies* (Ню Йорк, 1984); и важния ранен труд S. Hoffman, *Gulliver's Troubles* (Ню Йорк, 1968).

[174] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 275. Вж. отново справката към бел. 167 по-нагоре и много полезното изследване: Garthoff, *Dũtente and Confrontation*, с. 241 и нататък.

[175] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 179. Вж. също: Kissinger, *Perceptions of International Politics* (Лексингтън, 1982). Dallek, *American Style of Foreign Policy*, гл. 9 е много по-критична.

[176] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 284, 297.

[177] Сравни: Kennan, *Decline of Bismarck's European Order* и Kissinger, „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck“, *Daedalus*, т. 97 (лято, 1968), с. 888–924.

[178] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 280–282; с повече подробности две добри изследвания: C. Bell, *The Diplomacy of Dũtente: The Kissinger Era* (Ню Йорк, 1977) и R. S. Litwak, *Dũtente and the Nixon Doctrine: American Foreign Policy and the Pursuit of Stability, 1969–1975* (Кеймбридж, 1984).

[179] Освен мемоарите (често противоречиви) на Картър, на външния му министър Ванс и на съветника му по националната сигурност Бжежински вж. в: Garthoff, *Dũtente and Confrontation*, от с. 563; а много, много по-сбито в: Ambrose, *Rise to Globalism*, гл. 15; Schulzinger, *American Diplomacy*, с. 316 и нататък и финалните размишления на Джон Гадис в: „Epilogue“ на *Strategies of Containment*. Най-вече вж.: G. Smith, *Morality, Reason and Power: American Diplomacy in the Carter Years* (Ню Йорк, 1986), но особено с. 241 и нататък.

[180] B. Rubin, *Paved with Good Intentions: The United States and Iran* (Ню Йорк, 1980); G. Sick, *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran* (Ню Йорк, 1985); и Smith, *Morality, Reason and Power*, гл. 9, са най-добри.

[181] Вж. Garthoff, *Dũtente and Confrontation*, гл. 26–27.

[182] Вж. също: J. S. Gansler, *The Defense Industry* (Кеймбридж, Масачусетс, 1980); J. Fallows, *National Defense*, (Ню Йорк, 1981), особено гл. 3; R. F. DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline* (Армънк, Ню Йорк, 1983); J. Coates and M. Kilian, *Heavy Losses* (Ню Йорк, 1985).

[183] Вж. хапливите коментари в: Schulzinger, *American Diplomacy*, от с. 339; S. Talbott, *Deadly Gambits: The Reagan Administration and the Stalemate in Nuclear Arms Control* (Ню Йорк, 1984) с издаващи подробности; мемоарите: Haig, *Caveat* (Ню Йорк, 1984); E. Luttwak, *The Pentagon and the Art of War* (Ню Йорк, 1985).

[184] Ulam, *Dangerous Relations: The Soviet Union in World Politics 1970–1982* (Ню Йорк, 1983), с. 39.

[185] D. Holloway, *The Soviet Union and the Arms Race* (Ню Хейвън, 1982), от с. 134; и по-технически анализи в: A. Bergson, „Technological Progress“ в: Bergson and H. S. Levine (eds), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000* (Лондон, 1983), с. 34–78.

[186] Garthoff, *Dũtente and Confrontation*, с. 887 и нататък, – прекрасен текст. Вж. също: H. S. Bradsher, *Afghanistan and the Soviet Union* (Дърам, 1983), и T. T. Hammond, *Red Flag over Afghanistan* (Боулдър, Колорадо, 1984).

[187] Garthoff, *Dütente and Confrontation*, от с. 982. Вж. също и трудовете, цитирани в бел. 167 по-горе, както и в: B. Garrett, „China Policy and the Constraints of Triangular Logic" в: K. A. Oye et al. (eds), *Eagle Defiant: United States Foreign Policy in the 1980s* (Бостън, 1983), особено с. 245 и нататък.

[188] Gaddis, *Strategies of Containment*, с. 280 (моя препоръка).

[189] В случая критиката е много силна, разбира се, с оглед на руските данни. Вж.: P. D. Holzman, „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security*, том 6, бр. 4 (пролет, 1982), с. 78–101, което е добро представяне на темата.

[190] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 276.

[191] Rostow, *World Economy*, с. 662. (Основната разлика е, че Ростов използва за основа 1913 г. (= 100), докато Байрох е избрал 1900 г.)

[192] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 276.

[193] Пак там, с. 273.

[194] Rostow, *World Economy*, с. 669.

[195] Ashworth, *Short History of the International Economy*, с. 287–288.

[196] Пак там, с. 289; а по-подробно обсъждане в: Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900* (Бъркли, Калифорния, 1975).

[197] Foreman-Peck, *History of the World Economy*, с. 376.

[198] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 304.

[199] Вж. таблицата в: Oye et al. *Eagle Defiant*, с. 8.

[200] G. Blackburn, *The West and the World Since 1945* (Ню Йорк, 1985), с. 96 и Bairoch, *Economic Development*, с много добра библиография на с. 250–252.

[201] R. Rosecrance, *The Rise of the Trading State* (Ню Йорк, 1985), особено гл. 7, и M. Smith et al., *Asia's New Industrial World* (Ню Йорк, 1985).

[202] Вж.: Schaller, *American Occupation of Japan*, с. 289.

[203] За това най-важното изследване е: E. F. Vogel, *Japan as Number One: Lessons for America* (Ню Йорк, 1980).

[204] Smith et al., с. 18; C. Johnson, *MITI and the Japanese Miracle* (Станфорд, Калифорния, 1982).

[205] Vogel, *Japan as Number One*, с. 9–10 (моя препоръка). Allen, *A Short Economic History of Modern Japan*, част 2 е много ценна. Автомобилните статистики са взети от: „Economist", 2 ноем. 1982, с. 111.

[206] Повечето от трудовете за Китай след 1945 г. изглежда се съсредоточават повече върху Мао или върху културно-политическите дела, отколкото върху външната му политика; все пак вж.: Bell, „China and the International Order" в: Bull and Watson (eds), *The Expansion of International Society*, с. 255–267; H. Harding, China's Foreign Relations in the 1980's (Ню Хейвън, Кънектикът, 1984), особено гл. 1 и 5–6; A. D. Barnett, China and the Major Powers in East Asia (Вашингтон, 1977); M. Yahuda, *China's Role in World Affairs* (Ню Йорк, 1978); P. Van Ness, *Revolution and Chinese Fo–reign Policy* (Бъркли, Калифорния, 1971); и R. H. Solomon, *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene* (Ингълуд Клифс, Ню Йорк, 1981) с някои полезни глави.

[207] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 299, 302.

[208] Rostow, *World Economy*, с. 525 и нататък; и D. H. Perkins, *China's Modern Economy in Historical Perspective* (Станфорд, Калифорния, 1975), на различни места.

[209] Blackburn, *West and the World Since 1945*, с. 77.

[210] Пак там; и в: Bairoch, *Economic Development of the Third World*, от с. 188 и 201 и нататък, където авторът коментира одобряващо вниманието, отделяно от страна на Китай върху селското стопанство.

[211] „Correlates of War", данни от компютърна разпечатка за 1980 г.

[212] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 304.

[213] D. H. Perkins, „The International Consequences of China's Development" в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 114–136 са важни.

[214] Някои от европейските дилеми са обсъждани в: DePorte, *Europe Between the Superpowers*; J. R. Wegs, *Europe Since 1945* (Ню Йорк, 1984), особено гл. 8–15; S. Holt, *The Common Market: The Conflict of Theory and Practice* (Лондон, 1967).

[215] Aldcroft, *European Economy 1914–1970*, с. 161.

[216] Пак там; вж. също: Landes, *Unbound Prometheus*, гл. 7; Pollard, *Peaceful Conquest*, гл. 9; Maddison, „Economic Policy and Performance in Europe 1913–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 5, част 2, с. 476 и нататък. За по-ранния период има подробни изследвания: M. M. Poslan, *An Economic History of Western Europe, 1945–1964* (Лондон, 1967); и A. S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951* (Лондон, 1984).

[217] Aldcroft, *European Economy*, с. 161–162.

[218] Oye et al. (eds), *Eagle Defiant*, с. 8 и бележките в табл. 1.1.

[219] За този довод вж. отново: Pollard, *Peaceful Conquest*.

[220] Пак там, с. 305.

[221] Пак там, с. 171.

[222] Aldcroft, *European Economy*, с. 161.

[223] Вж. данните в: Wegs, *Europe Since 1945*, гл. 9; A. S. Deaton, „The Structure of Demand 1920–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 5, част 1.

[224] Ricossa, „Italy, 1920–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 6, част 1, от с. 290; G. Simone, „The Italian Miracle" в: J. Hennessy et al. (eds), *Economic „Miracles"* (Лондон, 1964); G. H. Hildebrand, *Growth and Structure in the Economy of Modern Italy* (Кеймбридж, Масачусетс, 1965).

[225] Вж. по-нагоре, с. 472–474.

[226] Porter, *Britain, Europe and the World*, гл. 5; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, гл. 7–8.

[227] Литературата за относителния икономически спад на Англия след 1945 г. е огромна. Вж.: Gamble, *Britain in Decline*, на различни места; Kirby, *Decline of British Economic Power Since 1870*, гл. 5; F. Blackaby, *De-industrialization* (Лондон, 1979); W. Beckerman, *Slow Growth in Britain: Causes and Consequences* (Оксфорд, 1979); J. Eatwell, *Whatever Happened to Britain?* (Лондон, 1982).

[228] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 303.

[229] Wegs, *Europe Since 1945*, с. 161. Таблиците за световното промишлено производство са от Байрох, а тези за дяловете от световната търговия са от: Kirby, *Decline*, с. 149, табл. 15.

[230] V. Berghahn, *Unternehmer und Politik in der Bundesrepublik* (Франкфурт, 1985); K. Hardach, *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century* (Бъркли, Калифорния, 1980), с. 140 и нататък.

[231] За пълни подробности вж: Hardach, *The Political Economy of Germany*, с. 178; удовлетворяващия баланс в: L. Erhard, *The Economic Success* (Принстън, Ню Йорк, 1963), на различни места; Hardach, „Germany 1914–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 6, част 1, от с. 217; Landes, *Unbound Prometheus*, от с. 502 и с. 531; Balfour, *Adversaries*, с. 122 и нататък.

[232] Hardach, „Germany 1914–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 6, част 1, с. 221 и нататък.

[233] Wegs, *Europe Since 1945*, с. 161.

[234] Дипломатическите безпокойства и тези за сигурността на федералната република и позицията на другите сили към тях са разгледани в: DePorte, *Europe Between the Superpowers*, с.1180 и наататък; C. M. Kelleher, *Germany and the Politics of Nuclear Weapons* (Ню Йорк, 1975); W. F. Hanrieder, *West German Foreign Policy 1949–1963* (Станфорд, Калифорния, 1967); Willis, *France, Germany and New Europe*; Calleo, *The German Problem Reconsidered*, от с. 161; P. Windsor, *German Reunification* (Лондон, 1969); Kaiser, *German Foreign Policy in Transition*; Gruner, *Die deutsche Frage*, с. 176 и нататък.

[235] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 302.

[236] Fohlen, „France 1920–1970" в: Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 6, част 1, от с. 100; E. Malinraud, *La Croissance fransaise* (Париж, 1972); M. Parodi, *L'ŭconomie et la sociйtй fransaise de 1945 a 1970* (Париж, 1971); Caron, *Economic History of Modern France*, с. 182 и нататък; R. F. Kuisel, *Capitalism and the State in Modern France* (Кеймбридж, 1981), гл. 7–9 и Kindleberger, „The Postwar Resurgence of the French Economy" в: S. Hoffman (ed.), *In Search of France* (Кеймбридж, Масачусетс, 1963).

[237] Вж. отново: Kolodziej, *French International Policy Under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur*.

[238] Вж. данните в: CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 16 и нататък.

[239] Вж. например: Hosking, *History of the Soviet Union*, приложение C („Selected Indices of Industrial and Agricultural Production"), с. 483; Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 133; Nove, *Economic History of the USSR*, с. 340 и 387; J. P. Netti, *The Soviet Achievement* (Лондон, 1967), гл. 6.

[240] Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 133.

[241] Проблемите на съветското селско стопанство са във фокуса на вниманието в научната литература; вж. особено полезните статии 4 и 5 в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy Toward the Year 2000*; D. M. Schooner, „Soviet Agricultural Policies" в: *Soviet Economy in a Time of*

Change (Вашингтон, 1979, Papers, Joint Economic Committee, US Congress) с. 87–115 и нататък; и Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 142 и 160 и нататък.

[242] CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 27 и нататък.

[243] Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, том 5, част 2, от с. 476 и том 6, част 2, от с. 539; N. Spulber, *The State and the Economic Development in Eastern Europe* (Ню Йорк, 1966); Kaser, *Comecon*, на различни места и отличното резюме в: Aldcroft, *European Economy 1914–1970*, гл. 6.

[244] Nove, *Economic History of the USSR*, от с. 330 и 363; Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy Toward the Year 2000*, с. 148.

[245] Подробности в: M. I. Goldman, *The Enigma of Soviet Petroleum* (Лондон/Бостън, 1980), който дава по-розови перспективи за руското петролно производство от ЦРУ, но признава проблема със загубите.

[246] Повечето от това ще се разглежда отново в последната глава, но вж.: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy Toward the Year 2000*, особено с. 402 и нататък; H. S. Rowen, „Living with a Sick Bear", *National Interest*, 6р. 2 (зима, 1985–1986), с. 14–26. M. I. Godman, *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System* (Ню Йорк, 1983); P. Dibb, *The Soviet Union: The Uncomplete Superpower* (Лондон, 1985), гл. 3; T. J. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union* (Ню Йорк, 1984), на различни места. За проблемите на Източна Европа вж.: „Cracks in the Soviet Empire?", издание на *International Security*, том 6, бр. 3 (зима 1981–1982).

[247] Bairoch, „International Industrialization Levels", с. 304.

[248] Вж. таблица 43 по-долу и CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 4 – които (изчислени в щатски долари) вероятно биха променили данните за 1987 г., поради обезценяване на стойността на американската валута.

[249] Balfour, *Adversaries*, с. 204.

[250] Пак там, с. 193.

[251] L. Thurow, „America Among Equals" в: Ungar (ed.), *Estrangement*, с. 159–178; idem, *The Zero-Sum Society* (Ню Йорк, 1980), особено гл. 1 и 4; DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, особено гл. 2.

[252] Вж. по-подробно: Grosser, *Western Alliance*, с. 217; J. J. Servan-Schreiber, *The American Challenge* (Хармъндсуърд, 1969), специално част 2; R. Barnet, *Global Reach* (Ню Йорк, 1974); S. Rolte, *The International Corporation* (Париж, 1969), както и Woodruff, *America's Impact on the World*, гл. 4.

[253] Becker and Wells (eds), *Economics and World Power*, гл. 7–8; D. Calleo, *The Imperious Economy* (Кеймбридж, Масачусетс, 1982); J. Gowa, *Closing the Gold Window: Domestic Politics and the End of Bretton Woods* (Итака, Ню Йорк, 1983); G. Epstein, „The Triple Debt Crisis", *World Policy Journal*, том 2, бр. 4 (есен, 1985), с. 628 и нататък; *Economist*, 5 окт. 1985, „Monetary Reform" Survey, с. 11.

[254] Thurow, „America Among Equals" в: Ungar (ed.), *Estrangement*, с. 163.

[255] Idem, *Zero-Sum Society*, с. 3–4. (Данните за Съединените щати изглеждат вероятно по-добре поради покачване курса на долара през 1983–1985 г. и се влошават отново след понижаването му след 1985 г.)

[256] Calleo, „Since 1961: American Power in a New World" в: Becker and Wells (eds), *Economics and World Power*, с. 391–393.

[257] Oey et al. (eds), *Eagle Defiant*, част 8 (с бележка за използваните източници).

[258] Цитирано в: Gilpin, *War and Change in World Politics*, с. 76–77.

[259] Взел съм данните за броя на населението и брутния национален продукт на глава от населението от: Chaliand and Rageau, *Strategic Atlas*, с. 214–220, чиито данни се базират на World Bank's *Report on World Development, 1982*. Общият брутен национален продукт е по мои изчисления.

[260] Заради твърденията на Пъркинс в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 118–119, че брутният национален продукт на Китай на глава от населението за 1979 г. е по-вероятно между 400 и 500 щатски долара вместо официално споменаваната сума от 266 щатски долара съм включил и калкулация за 1980 г. на базата на 450 щатски долара на глава от населението.

8. Към двадесет и първи век

[1] Keylor, *Twentieth-Century World*, с. 45.

[2] Класическото твърдение е в: E. H. Carr, *What is History?* (Хармъндсуърд, 1964), гл. 1, „The Historian and his Facts"; но вж. също: D. Thomson, *The Aims of History* (Лондон, 1979), гл. 4.

[3] Вж. между другото: Gilpin, *War and Change in World Politics*; G. Modelski, „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *Comparative Studies in Society and History*, том 20 (април 1978), с. 214–235; Rasler and Thompson, „Global Wars, Public Debts and the Long Cycle", на различни места; McNeill, *Pursuit of Power*, на различни места; Rosecrance, *Action and Reaction in World Politics*, на различни места.

[4] Както в добре познатия цитат в: *Herr Eugen Dьring's Revolution in Science* (Лондон, 1936), с. 188.

[5] Научната политическа литература тук е огромна. За проба вж.: M. Wight, *Power Politics* (Хармъндсуърд,, 1979); K. Waltz, *Man, the State and War* (Ню Йорк, 1959); H. Bull, *The Anarchical Society* (Ню Йорк, 1977).

[6] Вж. например: P. F. Drucker, „The Changed World Economy", *Foreign Affairs*, том 64, бр. 4 (пролет 1986), с. 771–772 – забележителна статия. Вж. също и данните, дадени в: „Beyond Factory Robots", *Economist*, 5 юли 1986, с. 61.

[7] Drucker, „Changed World Economy", с. 771–772; „China and India", *Economist*, 21 дек. 1985, с. 66–67.

[8] Отново литературата по тази тема е огромна. За добро общо въведение вж.: S. B. Under, *The Pacific Century* (Станфорд, Калифорния, 1986); J. W. Morley, *The Pacific Basin* (Ню Йорк, 1986), M. Smith et al. (eds), *Asia's New Industrial World* (Лондон, 1985); K. E. Calder, „The Making of a Trans-Pacific Economy", *World Policy Journal*, том 2, бр. 4 (есен 1985), с. 593–623.

[9] Under, *Pacific Century*, с. 13–14.

[10] Пак там, с. 6 и 15.

[11] P. Drysdale. „The Pacific Basin and Its Economic Vitality" в: Morley (ed.), *The Pacific Basin*, с. 11.

[12] Mathias, *First Industrial Nation*, с. 44.

[13] M. Kaldor, *The Baroque Arsenal* (Лондон, 1982), с. 18. За други примери – от съвсем различен източник вж.: F. Cooper, „Affordable Defence: In Search of a Strategy", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, том 130, бр. 4 (декември 1985), с. 4. Много полезно е и специалното изследване „Defence Technology", *Economist*, 21 май 1983.

[14] Ключът тук е (от вътрешен експерт): J. S. Gansler, *The Defense Industry* (Кеймбридж, Масачусетс, 1980).

[15] За това вж.: McNeill, *Pursuit of Power*, passim; и Kaldor, *The Baroque Arsenal*, навсякъде.

[16] *The Military Balance 1985–1986*, с. 170–173; както и публикацията на SIPRI (Stokholm International Peace Research Institute) *The Arms Race and Arms Control* (Лондон, 1982), особено глави 2–3.

[17] L. Brown et al., *State of the World*, 1986 (Ню Йорк, 1986), с. 196.

[18] „Краен", разбира се, е случаен термин, защото ако една страна се чувства под силно напрежение от външен враг (например Израел), изглежда че не е подходящо да се употребява този термин. От друга страна, историческата памет подсказва, че ако определена държава отделя за дълго време повече от 10 % (а в някои случаи, когато е структурно слаба – повече от 5%) от брутния си национален продукт за въоръжаване е вероятно да намали темповете си на растеж.

[19] За някои примери вж.: Cipolla, *Economic Decline of Empires*, на различни места; Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, гл. 3; F. Lewis, „Military Spending Questioned", *New York Times*, 11 ноем. 1986, с. Dl, D5.

[20] Съобщено за това в: „The Elusive Boom in Productivity", *New York Times*, 8 април 1984 г., бизнесраздел, с. 1 и 26. Вж. също: „Richer Than You", *Economist*, 25 окт. 1986, с. 13–14.

[21] Вж.: T. Fingar (ed.), *China's Quest for Independence* (Боулдър, Колорадо, 1980), навсякъде; G. Segal and W. Tow (eds), *Chinese Defence Policy* (Лондон, 1984); Chaliand and Rageau, *Strategic Atlas*, с. 143; и значимите статии в: R. H. Solomon (ed.), *The China Factor Sino-American Relations and the Global Scene* (Ингълууд Клифс, Ню Джърси, 1981); и J. Camilleri, *Chinese Foreign Policy: The Maoist Era and Its Aftermath* (Сиатъл, Вашингтон, 1980).

[22] G.Segal, *Defending China* (Лондон, 1985), разкрива в детайли упадъка в китайската военна ефективност; вж. също: H. W. Jencks, *From Missiles to Muskets: Politics and Professionalism in the Chinese Army 1945–1981* (Боулдър, Колорадо, 1982).

[23] Вж.: D. H. Perkins, „The International Consequences of China's Economic Development" в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 118.

[24] Вж.: „A New Long March in China", *Economist*, 25 януари 1986, с. 29–31; J. T. Dreyer, „China's Military Modernization", *Orbis*, т. 27, бр. 4 (зима, 1984) с. 1011–26; *Military Balance 1985–1986*, с. 111–15; M. Y. M. Kan, „Deng's Quest for Military Modernization and National

Security“ в: *Mainland China's Modernization: Its Prospects and Problems* (Бъркли, Калифорния, 1982) с. 227–44.

[25] Dreyer, „China's Military Modernization“, с. 1017.

[26] Пак там, с. 1016. Вж. също: J. D. Pollack, „China as a Nuclear Power“ в: W. H. Overboil (ed.), *Asia's Nuclear Future* (Боулдър, Колорадо, 1977), навсякъде.

[27] За кратък преглед на тези слабости вж. отново: Dreyer, „China's Military Modernization“, с. 1017. За развитието на подводниците вж.: *New York Times*, 1 април 1986, с. C1, C3.

[28] „As China Grows Strong“, *Economist*, 25 януари 1986, с. 11; и особено G. Segal, „Defence Culture and Sino-Soviet Relations“, *Journal of Strategic Studies*, т. 8, бр. 2 (юни, 1985), с. 180–98, с по-пълни източници.

[29] B. Reynolds „China in the International Economy“, в: H. Harding (ed.), *China's Foreign Relations in 1980s* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1984) с. 75.

[30] D. H. Perkins, „The International Consequences of China's Economic Development“ в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 115–16; и за повече подробности вж.: Perkins, *China's Modern Economy в Historical Perspective* (Станфорд, Калифорния, 1975), навсякъде; и A. D. Barnett, *China's Economy in Global Perspective* (Вашингтон, 1981), навсякъде.

[31] *New York Times*, 27 март, 1986, с. A14; Rostow, *World Economy*, с. 532 и нататък.

[32] Perkins, „International Consequences“ в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 128..

[33] Reynolds, „China in the International Economy“ в: Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980's*, с. 87.

[34] Цитирано в: Brown et al. (eds), *State of the World, 1986*, с. 19; вж. също: „China and India: Two Billion People Discover the Joys of the Market“, *Economist*, 21 дек. 1985, с. 66–67.

[35] „China and India“; вж. също сведения на очевидец за неотдавнашното преустройство в: O. Schell, To get Rich is Glorious: China in the 80s (Ню Йорк, 1985).

[36] New York Times, 27'март, 1986, с. A14; и още по-общо K.Lieberthal, „Domestic Politics and Foreign Policy“, в Harding, China's Foreign Relations in the 1980's, с. 58. Вж. също отчета на ЦРУ „China: Economic Performance in 1985" (Вашингтон, 1986); и накрая, невероятно интелигентната статия от A. D. Barnett, „Ten Years After Mao“, Foreign Affairs, т. 65, бр. 1 (есен 1986), с. 37–65.

[37] Вж. отново: „China and India“, *Economist*, 21 дек. 1985, с. 65–70, особено с. 68; и Ramses, 1982, *The State of the World Economy* (Киймбридж, Масачусетс, 1982) с. 286–286.

[38] Perkins, „International Consequences“, с. 130–1.

[39] *Military Balance 1985–86*, с. 112; Perkins, „International Consequences“ в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 132.

[40] Вж. таблицата в: Brown et al., *State of the World*, 1986, с. 207.

[41] Perkins, „International Consequences“ в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 132–3; *Economist*, 25 януари, 1986, с. 29.

[42] Perkins, „International Consequences“ в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 120.

[43] Тази проекция се базира на предположението, че „четирите най-големи икономики в Западна Европа ще имат еднакъв ръст през периода 1985–2000 г., така, както е било през 1970–82 г. (което, признава вестникът, може би е твърде песимистично): „China and India“, с. 69.

[44] *Ramses*, 1982, с. 285; данните в: Morley (ed.), *Pacific Basin*, с. 13; Reynolds, „China in the International Economy“, с. 73–4. За сравнение вж. отново: Rosecrance, *Rise of the Trading State*, навсякъде.

[45] Вж. отново: Segal, „Defence Culture and Sino-Soviet Relations“, навсякъде.

[46] R. Taylor, *The Sino-Japanese Axis* (Ню Йорк, 1985).

[47] „Russia and China“, *Economist*, 29 март, 1986, с. 34–5. Но това не я прави автоматично член на един „антисъветски обединен фронт“, както се твърди в: C. D. McFetridge, „Some Implications of China's Emerging as a Great Power“, *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, т. 128, бр. 3 (септември 1983), с. 43.

[48] За което вж.: J. G. Stoessinger, *Nations in Darkness: China, Russia and America* (Ню Йорк, 1978), навсякъде; и Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, навсякъде, особено гл. 6.

[49] Pollack, „China and the Global Strategic Balance“ в: Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980's*, с. 173–4.

[50] „A New Long March in China“, *Economist*, 25 януари, 1986, с. 31.

[51] За тази политика вж.: E.A.Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity: A Neo-Internationalist View* (Станфорд, Калифорния, 1985), навсякъде; забележките за Япония в: R. A. Scalapino, „China and Northeast Asia“ в: Solomon (ed.), *China Factor*, с. 193; Scalapino (ed.), *The Foreign

Policy of Modern Japan* (Бъркли, Калифорния, 1977); T. J. Pempel, „Japanese Foreign Policy“, гл. 5 от P. J. Kalzenstein (ed.), *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States* (Мадисън, Уисконсин, 1978).

[52] Това е обосновано най-добре в: Vogel, *Japan as Number One*; но вж. също: idem, „Pax Nipponica?“ *Foreign Affairs*, т. 64, бр. 4 (пролет 1986) с. 752–67; и H.Kahn, *The Emerging Japanese Superstate* (Лондон, 1971). За противния аргумент вж.: „High Technology: Clash of the Titans“, *Economist*, 23 ав. 1986, с. 318, която показва предимствата на САЩ.

[53] Вж. също: Smith et al., *Asia's New Industrial World*; и Linder, *Pacific Century*, навсякъде.

[54] За това, което следва, вж.: Linder, *Pacific Century*, с. 107; E. Wilkinson, *Misunderstanding: Europe versus Japan* (Токио, 1981); „Is it Too Late to Stop the Slide to Protectionism?“, *The Times*, 14 януари 1982, с. 15; Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, гл. 4.

[55] „Japan Frets About Tomorrow“, *New York Times*, 30 април 1986, с. D1–D2.

[56] „Obstacles to Change in Japan“, *New York Times*, 29 април 1986, с. Dl.

[57] Вж. данните в: CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 50–4; седмичния индекс на „Икономист“ за цените на потребителските стоки; и Drucker, „Changed World Economy“, навсякъде.

[58] Вж. полезното резюме в: R. B. Reich, „Japan in the Chips“, *New York Review of Books*, 5 юли 1985; и „Silicon Valley Has a Big Chip About Japan“, *Economist*, 20 март, 1986, с. 63–4.

[59] „Big Japanese Gain in Computers Seen“, *New York Times*, 13 февруари 1984, с. A1, A19; „Will Japan Leapfrog America on Superfast Computers?“ *Economist*, 6 март 1982, с. 95.

[60] „Japan Sets Next Target“, *Sunday Times*, 29 ноември 1981.

[61] „Westinghouse/Mitsubishi“; *Economist*, 6 февруари 1982, с. 65.

[62] R.B. Reich, „A Faustian Bargain with the Japanese“, *New York Times*, 6 април 1986, бизнесраздел, с. 2; „Japanese All Set for Take-off“; *The Times*, 11 ноември 1981; Smith et al., *Asia's New Industrial World*, с. 21–4.

[63] Цитатът е от: Vogel, „Pax Nipponica“, с. 753. По-общо вж.: „Japanese Technology“, *The Times*, 14 юни 1983 „Special Report“, с. I–VIII. Успешната експлоатация на роботиката е описана в: B. J. Feder, „New Challange in Automation“, *New York Times*, 30 октомври 1986, с. D2.

[64] „Reconsider Japan“, *Economist*, 26 април 1986, с. 19–22; но вж. отново: Johnson, *MITI and the Japanese Miracle*; Vogel, *Japan as Number One*, с. 70.

[65] Vogel, „Pax Nipponica“, с. 754.

[66] Вж. таблиците в: *Economist*, 9 юли 1983 – раздел „Japan Survey“, с. 7; и Pempel, „Japanese Foreign Economic Policy“, с. 171–2.

[67] *Economist*, 26 април 1986, с. 22; Vogel, „Pax Nipponica“, с. 753; idem, *Japan as Number One*, гл. 7; Smith et al., *Asia's New Industrial World*, с. 13.

[68] Например: S. Kamata, *Japan in the Passing Lane* (Ню Йорк, 1984); J.Taylor, *Shadows of the Rising Sun: A Critical View of the „Japanese Miracle“*, (Ню Йорк, 1984); „There Can Be Clouds Too“, *Economist*, 9 юли 1983, „Japan Survey“.

[69] D. Halberstam, „Can We Rise to the Japanese Challenge?“ *Parade*, 9 октомври 1983, с. 4–5; и още по-тревожната статия: T.H. White, „The Danger from Japan“, *New York Times Magazine*, 28 юли 1985.

[70] „The New Global Top Banker: Tokyo and Its Mighty Money“, *New York Times*, 27 април 1986, с. 1, 16.

[71] F. Marsh, *Japanese Overseas Investment* (Economist Intelligence Unit, Лондон, 1983); *The Times*, 22 април 1983.

[72] За тези данни и прогнози вж.: „Japan Investing Enormous Sums of Cash Abroad“, *New York Times*, 11 март 1986, с. A1, D12; „The New Global Top Banker“, *New York Times*, 27 април 1986, с. 1, 16.

[73] „Japan's Investment Bankers Head for the Big Wide World“, *Economist*, 10 април 1986, с. 91–4; D. Burstein, „When the Yen Leaves the Sky It May Capture the Earth“, *New York Times*, 3 септември 1986, с. A27.

[74] „New Global Top Banker“, с. 1.

[75] Вж. таблицата в: Linder, *Pacific Century*, с. 12, където се цитира изследването *Japan in the Year 2000*.

[76] Вж.: CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 33.

[77] „The Yen Also Rises“, *New York Times*, 5 март 1986, с. D2.

[78] Вж. отново: Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, навсякъде.

[79] Вж. данните в: *Military Balance 1985–86*, с. 170–2.

[80] Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, навсякъде; Z.Brzezinski, „Japan Should Increase Spending for Defence", *New Haven Register*, 16 август 1985, „Forum", с. 15.

[81] Японското антивоенно движение е представено много добре в: Storry, *History of Modern Japan*, гл. 11. Вж. също: *Economist*, 16 авг. 1985, с. 21–2.

[82] Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, с. 149.

[83] Вж. дискусията в: Reynolds, „China in the International Economy" в: Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980's*, гл. 3 (и особено с. 86, откъдето е взет цитатът); Scalapino (ed.), „China and Northeast Asia" в: Solomon (ed.), *China Factor*, особено с. 193. От друга страна вж.: Taylor, *Sino-Japanese Axis*, навсякъде.

[84] Scalapino, „China and Northeast Asia", с. 200. Вж. също коментара за външната политика на Япония в: „Japan Survey", *Economist*, 7 декември 1985, с. 10.

[85] Вж. отново: Gruner, *Die deutsche Frage*, особено гл. 4.

[86] *Military Balance 1985–86*, с. 40–3, 46–54. A

[87] CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 37.

[88] Данните за безработицата са взети от: *The Economist Diary*, 1984, с. 44. За растящите социални разходи вж. доклада на ОССЕ от март 1985 г.: *Social Expenditures 1960–1990*.

[89] Цитирано в: Under, *Pacific Century*, с. 108.

[90] Вж.: „Down to Earth: A Survey of the West German Economy", *Economist*, 4 февруари 1984.

[91] Calleo, *German Problem Reconsidered*; и Gruner, *Die deutsche Frage*. Вж. също: DePorte, *Europe Between the Superpowers*, с. 180.

[92] W. Gruner, „Der Deutsche Bund – Modell fьr eine Zwischenlцsung?" *Politik und Kultur*, т. 9 (1982), бр.5.

[93] P. Dibb, *The Soviet Union: The Incomplete Superpower* (Лондон, 1986) с. 43–4.

[94] Литературата, посветена на сигурността на Европа и на атомните оръжия, е огромна. Базирах се на: A. J. Pierre, *Nuclear Weapons in Europe* (Ню Йорк, 1984); дебата, предизвикан в: M. Bundy et al., „Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs*, т. 6, бр. 4 (пролет, 1982), с. 753–68; и в: *Strengthening Conventional Deterrence in Europe: Proposals for the 1980s* (Ню Йорк, 1983); J. D. Steinbrunner and L. V. Segal (eds), *Alliance Security: NATO and the No-First-Use Question* (Вашингтон, 1983); G. Prins, *The Nuclear Crisis Reader* (Ню Йорк, 1984).

[95] *Military Balance 1985–86*, с. 49.

[96] „West German Defence: Early Warnings", *Economist*, 29 юни, 1985, с. 46.

[97] Вж. отново разискванията в: Calleo, *German Problem Reconsidered*, гл. 8–9; и J. Dean, „Directions in Inner-German Relations", *Orbis*, т. 29, бр. 3 (есен, 1985), с. 609–32; и G. F. Treverton, *Making the Alliance Work: The United States and Europe* (Итака, Ню Йорк, 1985), навсякъде.

[98] „When the Oil Runs Out", *Economist*, 19 октомври 1985, с. 65; „After the Oil Years", *Economist*, 6 март, 1986, с. 57.

[99] Manufacturing, *Economist*, 28 септември 1985, с. 57.

[100] Вж. отново: Gamble, *Britain in Decline*; Kirby, *Decline of British Economic Power Since 1870*; Eatwell, *Whatever Happened to Britain?*; and S. Pollard, *The Wasting of the British Economy* (Лондон, 1982).

[101] „After the Oil Years", *Economist*, 6 март, 1986, с. 57.

[102] A. Walters, *Britain's Industrial Renaissance* (Лондон, 1986) – Уолтърс е съветникът на г-жа Тачър по икономическите въпроси.

[103] „Scientists" Lament", *Economist*, 18 януари 1986, с. 16.

[104] Вж. отново статистиката в: *Military Balance 1985–86*.

[105] Делът от световния БНП е изчислен в: CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 32. За съкрушителната атака на този опит за представяне на картина на свръхразширена отбрана вж.: A. Barnett, „The Dangerous Dream", *New Statesman*, 17 юни 1983, с. 9–11. Не така критично, но също толкова отрезвяващо е мнението в: „Yes, But How Do We Pay for It?", *The Times*, 15 юни 1983.

[106] „Navy Wins War of the Frigates", *Sunday Times*, 17 октомври 1982; C. Wain, „The Navy's Future", *Listener*, 19 август 1982.

[107] Вж. честите нападки в „Икономист", напр.: „Trident: Bad Money After Bad", 3 ноември 1984, с. 34; „Not Trident", 9 февруари 1985, с. 16. Обосновката на правителството вж. в: *Statement on the Defence Estimates*, 1985, т. 1 (Cmnd 9430–1).

[108] „Message to the New Defence Secretary: „Think Small", *Sunday Times*, 12 ян. 1986, с. 16; вж. също: „Defence Budget Costs Go Over the Top", *Daily Telegraph*, 10 декември 1985. Има отлични обзори по проблема и различни предложения за решаването му в: J. Baylis (ed.), *Alternative Approaches to British Defence Policy* (Лондон, 1983), навсякъде.

[109] За френската отбранителна политика вж. общо: M. M. Harrison, *The Reluctant Ally: France and Atlantic Security* (Балтимор, 1981); R. F. Laird, *France, the Soviet Union, and the Nuclear Weapons Issue* (Боулдър, Колорадо, 1985); и D. S. Yost, *France's Deterrent Pasture* (Adelphi Papers, бр. 194–5).

[110] „France" survey, *Economist*, 9 февруари 1985, с. 8.

[111] Вж.: P. Leilouche, *L'Avenir de la guerre* (Париж, 1985), с добър коментар в: D. S. Yost „Radical Change in French Defence Policy", *Survival*, т. 28 (януари/декември 1986), с. 53–68; R. F. Laird, „The French Strategic Dilemma", *Orbis*, т. 28, бр. 2 (лято, 1984) с. 307–28.

[112] R. S. Rudney, „Mitterrand's New Atlanticism": Evolving French Attitudes toward NATO", *Orbis*, т. 28, бр. 1 (пролет, 1984), с. 99.

[113] Пак там, навсякъде.

[114] „Chirac Is Pledged to Stick with NATO and Bonn", *New York Times*, 6 април 1986, раздел „The Week in Review", с. 2.

[115] H. Schmidt, *A Grand Strategy for the West* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1985), с. 41–3, 55–7. Вж. също: J. P. Pigasse, *Le bouclier d'Europe* (Париж, 1982).

[116] Вж. разискванията в: Yost, „Radical Change in French Defence Policy; както и: idem, *France and Conventional Defence in Central Europe* (Боулдър, Колорадо, 1985).

[117] „The French Are Ready To Cross the Rhine", *Economist*, 13 юли, 1985, с. 43–4; „French Defence: Count on Us", *Economist*, 25 октомври 1986, с. 50–1.

[118] P. Stares, „The Modernization of the French Strategic Nuclear Force", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, т. 125, бр. 4 (декември 1980) с. 37.

[119] Вж. отново: Laird, „French Strategic Dilemma", навсякъде; и P. Leilouche, „France and the Euromissiles", *Foreign Affairs* (зима, 1983–4) с. 318–34.

[120] Вж. анализа в: L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, т. 1, *The Founders* (Оксфорд, 1981), гл. 13 „The Contradictions of Capital"; и дискусията на Енгелс върху противоречията в: „Socialism: Utopian and Scientific" в: *The Essential Left* (Лондон. 1960), с. 130.

[121] „Excerpts from Gorbachev's Speech to the Party", *New York Times*, 26 февруари 1986. Вж. също: „Making Mr Gorbachev Frown", *Economist*, 8 март 1986, с. 67; S. Bialer, „The Harsh Decade: Soviet Policies in the 1980s", *Foreign Affairs*, т. 59, бр. 5 (лято, 1981), с. 999–1020.

[122] Brown et al., *State of the World*, 1986, с. 14–19; „Focus: Food", *Economist*, 12 април 1986, с. 107.

[123] M. I. Goldman, *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System* (Ню Йорк, 1983), с. 86. За по-задълбочен анализ вж.: Bergson и Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, гл. 4–5. Колко бързо (сравнително) се е влошило състоянието на Съветския съюз може да се види, след като се препрочете по-розовото описание на пропастта между него и Съединените щати в навечерието на 2000 г. в доста трезвата творба на Ларсън: *Soviet-American Rivalry* (написана през 1976–7?), с. 272.

[124] Както е отразено в: „Soviet is Facing Sixth Poor Harvest in a Row", *New York Times*, 28 август 1985, с. Al, D17. По-общи сведения в: R. E. M. Mellor, *The Soviet Union and its Geographical Problems* (Лондон, 1982); Larson, *Soviet-American Rivalry*, с. 17.

[125] За останалото вж.: Hosking, *History of the Soviet Union*, с. 392. J. R. Millar, „The Prospects for Soviet Agriculture" в: M. Bornstein, *The Soviet Economy: Continuity Change* (Боулдър, Колорадо, 1981), с. 273–91 (по-оптимистична от повечето други мнения); Goldman, *USSR in Crisis*, гл. 3.

[126] „The Soviet Economy", *New York Times*, 15 март 1985, с. A1, A6.

[127] Goldman, *USSR in Crisis*, с. 81.

[128] Пак там, с. 83; и бележките в: Nove, *Economic History of the USSR*, с. 362.

[129] Препечатка от: Brown et al., *State of the World*, 1986, с. 18.

[130] Отново вж.: Goldman, *USSR in Crisis*, с. 70–1; и за по-обща информация: R. W. Tucker, „Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia", *Foreign Affairs*, т. 60, бр. 2 (зима, 1981–2), с. 415.

[131] Brown et al., *State of the World*, 1986, с. 18.

[132] Пак там, с. 11.

[133] Вж. сравнителните данни в: CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, с. 28–30.

[134] Goldman, *USSR in Crisis*, с. 40, притежава забележителни цифри за тази неефективност. Вж. също изключително задълбоченото есе: J. S. Berlinger, „Planing and Management" в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, с. 350–89.

[135] Фразата идва от: Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, с. 239.

[136] Данните са взети от: „Inputs Misused", *Economist*, 6 юли, 1985, с. 12, което (самото използване на думите „употребен да произведе, както се твърди, 1000 щатски долара брутен национален продукт") явно намеква, че истинските цифри са далеч по-ниски.

[137] Това е най-добре изяснено в: M. I. Goldman, *The Enigma of Soviet Petroleum: Half-Full or Half-Empty* (Лондон, 1980), но вж. също: L. Silk, „Soviet Oil Troubles", *New York Times*, 5 юни 1985, с. D2.

[138] „Russia Drills Less Oil, OPEC Keeps It Cheap", *Economist*, 8 юни 1985, с. 65.

[139] *Economist*, 3 май, 1986, с. 55–7; за по-обща информация вж.: R. W. Campbell, „Energy" в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, с. 191.

[140] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 93.

[141] Campbell, „Energy", с. 213–14, в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*; вж. също: L. Dienes, „An Energy Crunch Ahead in the Soviet Union?" в: Bornstein (ed), *Soviet Economy*, с. 313–43.

[142] Вж по-долу, с. 174–176.

[143] Goldman, „A Low-Tech Economy at Home", *New York Times*, 19 февруари 1984, бизнес-раздел, с. 2; и интересните подробности в: R. Amann and J. Cooper (eds), *Industrial Innovation in the Soviet Union* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1982).

[144] „Losing Battle", *Wall Street Journal*, 25 юли 1984.

[145] Goldman, *USSR in Crisis*, с. 131 вж. също: R. Amann et al. (eds), *The Technological Level of Soviet Industry* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1977).

[146] Goldman, *USSR in Crisis*, гл. 6; „Shadows over Comecon", *Economist*, 29 май 1985, с. 3–18.

[147] Вж. пак: Drucker, „Changed World Economy", навсякъде; „Oil's Decline Seen Curbing Soviet Plans", *New York Times*, 10 март 1986, „East European Trade", *Economist*, 26 октомври 1985, с. 119. Усложненията в Източна Европа са разгледани също в: T. Gustafson, „Energy and Soviet Union", *International Security*, т. 6, бр. 3 (зима 1981–2), с. 65–89.

[148] M. Feshbach, „Population and Labor Force" в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, с. 79. Вж. също: Goldman, *USSR in Crisis*, с. 100; и T. J. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union* (Ню Йорк, 1984), с. 15.

[149] „Sick Men of Europe", *Economist*, 22 март 1986, с. 53.

[150] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 92–3.

[151] Feshbach, „Population and Force" в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, навсякъде.

[152] Вж. аргументите в: J. W. Kiser, „How the Arms Race Really Helps Moscow", *Foreign Policy*, бр. 60 (есен, 1985), с. 40–51.

[153] Munting, *Economic Development of the USSR*, с. 208.

[154] „Gorbachev's Plains: Westerners See a Lot of Zeal, but Little Basic Change" *New York Times*, 23 февруари 1986, с. 16; „Russia Under Gorbachev", *Economist*, 16 ноември 1985, с. 21.

[155] „The Soviet Economy", *New York Times*, 15 март 1985, с. A1, A6, цитира Ленард Силк; Colton, *Dilemma in the Soviet Union*, гл. 3; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, с. 273; J. F, Hough and M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed* (Кеймбридж, Масачусетс, 1979).

[156] Това е разработено най-добре в статиите: F. D. Holxman „Are the Soviets Really Oulspending the US on Defence?" *International Security*, т. 4, бр. 4 (пролет, 1980), с. 86–104, и idem, „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security*, т. 6, бр. 4 (пролет, 1982), с. 78–101; както и в: idem, *Financial Checks on Soviet Defence Expenditures* (Лексингтън, Масачусетс, 1975). Вж. също: Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, с. 114; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 80.

[157] Този въпрос се разглежда и в: Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, с. 91; и Bond and Levine, „An Overview" в: Bergson и Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, с. 19–21.

[158] Пак там, с. 20 е източникът на този цитат, вж. също: „Can Andropov Control His Generals?" *Economist*, 6 август 1983, с. 33–5.

[159] L. H. Gelb, „A Common Desire for Guns and Butter", *New York Times*, 10 ноември 1985, рубрика „The Week in Review", с. 2.

[160] Вж. таблицата в: Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, с. 114; и дискусиите в: *Military Balance 1985–86*, с. 17–20; Holxman, „Soviet Military Spending"; W. T. Lee, *The Estimation of Soviet Defence Expenditures 1955–75* (Ню Йорк, 1977); G. Adams, „Moscow's Military Costs", *New York Times*, 20 януари 1984, с. A23.

[161] За подробности можете да се консултирате със зашеметяващите данни от Годишника на Министерството на отбраната на САЩ *Soviet Military Power* и на Комитета по опасността сега *Can America Catch up* – виждания, оспорвани в: J. Gervasi, *The Myth of Soviet Military Supremacy* (Ню Йорк, 1986) и A. Cockburn, *The Threat: Inside the Soviet Military Machine* (Ню Йорк, 1984). За подробности, представени в неполемична форма вж. в: *Military Balance* и годишния доклад на SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). Добро обобщение вж. в: J. Steele, *Soviet Power* (Ню Йорк, 1884), но вж. също: Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*; и Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, както и бележките, които следват.

[162] A. Amalrik, *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* (Ню Йорк, 1970). Вж. също: M. Gardner, *L'Agonie du rügime en Russie sovietique* (Париж, 1966) и последвалия я дебат в списанието: *Problems of Communism*; и Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, навсякъде.

[163] Вж. сравнителните таблици в: Bergson, „Technological Progress" в: Bergson и Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, с. 51 и нататък; Rostow, *World Economy*, с. 434; Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, с. 134 и нататък.

[164] „Soviet Arms: Their Quality Is Upgraded", *New York Times*, 12 февруари 1984; Cockburn, *The Threat*, С. 455–6.

[165] Alex Gliksman, „Behind Moscow's Pear of „Star Wars", *New York Times*, 13 февруари 1986.

[166] Цитат от: Flora Lewis, „Soviet SDI Fears", *New York Times*, 6 март 1986, с. A27.

[167] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 51; Kazokins, „Nationality in the Soviet Army", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, т. 130, бр. 4 (декември 1985), с. 27–34. По-розова картина е обри–сувана в: E. Jones, „Manning the Soviet Military", *International Security* т. 7, бр. 1 (лято, 1982), с. 105–31.

[168] Вж.: Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 44 и нататък, „The Nationality Problems"; Hosking, *History of the Soviet Union*, гл. 14; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, с. 315 и нататък; както и по-подробните изследвания: H. Carrere d'Encausse, *Decline of an Empire* (Ню Йорк, 1982); A. Bennigsen and M. Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State* (Лондон, 1983); и S. E. Wimbush (ed.), *Soviet Nationalities in Strategic Perspective* (Ню Йорк, 1985).

[169] J. Anderson, „Ukraine a Hotbed of Dissent, Nationalism" (сборна статия), *New Haven Register*, 13 юни 1985; но вж. също и P. T. Potichny (ed.), *The Ukraine in the Seventies* (Оуквил, Онтарио, 1982); Hosking, *History of the Soviet Union*, с. 43 и нататък.

[170] Освен Kazokins, „Nationality in the Soviet Army", вж. и красноречивите подробности в: Cockburn, *Threat*, с. 74 и нататък; E. Jones, „Minorities in the Soviet Armed Forces", *Comparative Strategy*, т. 3, бр. 4 (1982), с. 285–318; и изследванията на корпорация РАНД: S. Curran and D. Ponomoreff, *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview* (Санта Моника, Калифорния, 1982); и E. Brunner Jr, *Soviet Demografic Trends and the Ethnic Composition of Draft Age Males, 1980–1985* (Санта Моника, Калифорния, 1981).

[171] За това вж. например: D. Leebaert, *Soviet Military Thinking* (Лондон, 1981), най-вече статии 4 и 5.

[172] Military Balance, 1985–86, с. 180.

[173] Например: Gervasi, *Myth of Soviet Military Supremacy*, най-вече с. 116–18.

[174] Например J. Schell, *The Fate of the Earth* (Ню Йорк, 1982): *Nuclear Madness* (Бруклин, Масачусетс, 1979); E. P. Thompson, *Zero Option* (Лондон, 1982).

[175] Има добър и кратък преглед на тези стратегически идеи в: E. Bottome, *The Balance of Terror* (Бостън, Масачусетс, 1986), гл. 4–7 (заедно с речник на терминологията с. 243–54); A. W. Garfinkle, *The Politics of the Nuclear Freeze* (Филаделфия, 1984); и T. Powers, *Thinking About Nuclear Weapons* (Ню Йорк, 1983).

[176] Сред широкия избор от изследвания по този проблем аз предпочитам: M. Mandelbaum, *The Nuclear Future* (Итака, Ню Йорк, 1983); R. Jervis, *The Illogic of American Nuclear Strategy* (Итака, Ню Йорк, 1984); и S. Zuckerman, *Nuclear Illusion and Reality* (Лондон, 1982). Също полезно е: S. M. Keeny and W. K. Panofsky, „MAD Vs. NUTS: the Mutual Hostage Relationship of the Superpowers", *Foreign Affairs*, т. 60, бр. 3 (зима, 1981–2), с. 287–304.

[177] Вж. отново: „In Battle of Wits, Submarines Evade Advanced Efforts at Detection", *New York Times*, 1 април 1986, с. C1; и коментарите: MccGwire, *Rationale for the Development of Soviet Seapower*, навсякъде, за трудностите, които Съветският съюз е имал да интегрира американските балистични ракети, насочвани от подводници в своето стратегическо планиране.

[178] Цитатът е от: Jervis, *Illogic of American Nuclear Strategy*. За пример на поддръжник на „воденето на война" вж.: C. Gray, „Nuclear Strategy: A Case for a Theory of Victory", *International Security*, т. 4 (лято, 1979), с. 54–87.

[179] Вж. най-вече: P. Bracken, *The Command and Control of Nuclear Weapons* (Ню Хейвън, Кънетикът, 1983); N. Calder, *Nuclear Nightmares* (Армъндсуърт, 1981).

[180] На тази тема вж. по-специално: J. C. Snyder и S. F. Wells (eds), *Limiting Nuclear Proliferation* (Кеймбридж, Масачусетс, 1985); Mandelbaum, *Nuclear Future*, гл. 3; G. Quester, *Nuclear Proliferation Breaking the Chain* (Мадисън, 1981). Противното мнение в: K. N. Waltz, *Toward*

Nuclear Peace, Wilson Center, Програма за изследване на международната сигурност. Работни документи, бр. 16.

[181] D. L. Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis*, т. 28, бр. 1 (пролет, 1984), особено с. 168 и нататък.

[182] *Economist*, 9 февруари 1985, „Not Trident", с. 16. Вж. също: Gervasi, *The Myth of Soviet Military Supremacy*, с. 171.

[183] „France Tests Longer-Range Sub Missile", *New York Times*, 6 март 1986, с. А3. Вж. също таблицата, в която се подчертава натрупването на френски ядрени глави, в: *New York Times*, 6 април 1986, рубрика „The Week in Review", с. 2.

[184] Например Powell Derides Nuclear „Last Resort", The Times, 1 юни 1983, с. 4; Lord Carver, „Why Britain Should Reject Trident", Sunday Times, 21 февр. 1982. Вж. отново Yost, Radical Change in French Defense Policy?

[186] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 161. За обратната гледна точка вж.: Gervasi, *Myth of Soviet Military Supremacy*, гл. 26, където се защитава тезата, че числеността на НАТО всъщност е далеч по-голяма. Също важни са: *International Security essays*, S. E. Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy* (Принстън, Ню Джърси, 1986).

[187] *Statement of the Defense Estimates*, 1985, т. 1 (Cmnd 9430), обобщение в: *Survey of Current Affairs*, т. 15, бр. 6 (юни, 1985), с. 179.

[188] Както е отбелязано в: F. D. Hoizman, „What Defense-Spending Gap?" *New York Times*, 4 март 1986.

[189] Вж.: Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 162; *Military Balance 1985–86*, с. 186–7; R. L. Fisher, *Defending the Central Front: The Balance of Forces* (Adelphi Papers, бр. 127, Лондон, 1976).

[190] Това е доста противоречива (и много обсъждана) тема. За оптимистите – с които авторът се солидаризира в по-голяма степен – вж.: J. Mearsheimer, „Why the Soviets Can't Win Quickly in Central Europe", с. 121–57 и B. R. Posen, „Measuring the European Conventional Balance" с. 79–120, – и двете в: Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*. Вж. също: Steele, *Soviet Power*, с. 76 и нататък; и C. N. Donnelly, „Tactical Problems Pacing the Soviet Army: Recent Debates in the Soviet Military Press", *International Defense Review*, т. 11, бр. 9 (1978), с. 1405–12. По-трезви обобщения в: R. A. Mason, „Military Strategy", в: E. Morelon and G. Segal (eds), *Soviet Strategy Toward Western Europe* (Лондон, 1984), с. 175–202; P. A. Petersen and J. G. Hines, „The Conventional Offensive in Soviet Theater Strategy", *Orbis*, т. 27, бр. 3 (есен, 1983), с. 695–739; и – акцентирайки върху възможността Съветският съюз да употреби двустранни ракети (т. е. тактически ядрени ракети) – D. M. Gormley, „A New Dimension to Soviet Theater Strategy", *Orbis*, т. 29, бр. 3 (есен, 1985), с. 537–69. Вж. също: „Nato's Central Front", *Economist*, 30 август 1986.

[191] Вж.: Treverton, *Making the Alliance Work*, навсякъде; но вж. също: J. Joffe, „European-American Relations: The Enduring Crisis", *Foreign Affairs*, т. 59 (пролет, 1981).

[192] V. Bunce, „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization*, т. 39, бр. 1 (зима, 1985), с. 13–28. Вж. също статиите по темата в: *International Security*, т. 6, бр. 3 (зима, 1981–2); D. R. Herspring and I. Volgyes, „Political Reliability in the Eastern European Warsaw Pact Armies", *Armed Forces and Society*, т. 6, бр. 2 (зима, 1980), с. 270–96; A. R. Jolmson et al., *East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier* (Ню Йорк, 1982).

[193] D. A. Andelman, „Contempt and Crisis in Poland", *International Security*, т 6 бр. 3 (зима, 1981–2), с. 90–104.

[194] Herspring and Volgyes, „Political Reliability", навсякъде; B. S. Lambeth, „Uncertainties for the Soviet War Planner" в: Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*, с. 182–2; W. E. Griffith, „Superpower Problems in Europe: A Comperative Assessment", *Orbis*, т. 29, бр. 4 (зима, 1986), с. 748–9.

[195] Вж. противоречивото предложение на С. Хънтингтън в: „Conventional Deterrence and Conventional Retaliation in Europe" в: Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*, с. 251–75. И за по-широк обхват от възгледи за всички въпроси вж.: E. R. Alterman, „Central Europe: Misperceived Threats and Unforeseen Dangers", *World Policy Journal*, т. 2, бр. 4 (есен, 1985), с. 681–709.

[196] Вж. дискусията в: Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 165–6; Segal, *Defending China*; idem, *Defense Culture and Sino-Soviet Relations*, навсякъде; и с. 579–82 по-горе.

[197] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 147; Segal, „The China Factor" в: Morton and Segal (eds), *Soviet Strategy Toward Western Europe*, с. 154–9; Strode, *Arms Control and Sino-Soviet Relations*, навсякъде.

[198] Вж.: Steele, *Soviet Power*, гл. 8, „Asian Anxieties"; също вж.: T. B. Miller, „Asia in the Global Balance" в: D. H. McMillen (ed.), *Asian Perspectives on International Security* (Лондон, 1984); Segal (ed.), *The Soviet Union in East Asia* (Боулдър, Колорадо, 1983); M. Hunter, *The Soviet Geostrategic Dilemma* (статия за Изследователския институт по външна политика).

[199] Вж. отново: MccGwire, „Rationale for the Development of Soviet Seapower" в: Baylis and Segal (eds), *Soviet Strategy*, с. 210–54; Polmar, *Soviet Naval Developments*.

[200] Цифрите са от: Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 172.

[201] Цитатът е от: Ibidem, с. 171; но вж. също: Steele, *Soviet-Power*, с. 33–6; и Cockburn, *Threat*, гл. 15.

[202] MccGwire, *The Rationale*, с. 226; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 167–74.

[203] Вж. сравнителните статистики в: Smith, *Pattern of Imperialism*, с. 215; аргументите в: Steele, *Soviet Power*, гл. 9–12; Fukuyama, „Gorbachev and the Third World", *Foreign Affairs*, т. 64, бр. 4 (пролет, 1986), с. 715–31; K. Menon, *Soviet Power and the Third World* (Ню Йорк, 1985).

[204] Цитирано в: Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, с. 160. Отбележи още: N. Eberstadt, „Danger" to the Soviet", *New York Times*, 26 септември 1983, с. А21, където се обсъжда въпросът, колко слабо би било влиянието на Съветския съюз, ако не съществуваха ядрените оръжия.

[205] „If Gorbachev Dares", *Economist*, 6 юли 1985.

[206] Цитати от: Bialer, *Politics and Priorities* в: Bergson and Levine (eds), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, с. 403, 405.

[207] За разисквания по проблемите и бъдещето на Русия вж.: H. S. Rowen, „Living with a Sick Bear", *National Interest*, бр. 2 (зима, 1985–6), с. 14–26; Garthoff, *Dũtente and Confrontation*, гл. 29–30; Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union*, навсякъде; Goldman, *USSR in Crisis*, гл. 7; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, гл. 8; и *Orbis*, т. 30, бр. 2 (лято, 1986).

[208] B. Rubin, „The Reagan Administration and Middle East" в: Oye et al. (eds), *Eagle Defiant*, с. 367 – добър анализ. Вж. също: H. Saunders, *The Middle East Problem in the 1980s* (Вашингтон, 1981). За определени въпроси вж.: P. Jabber, „Egypt's Crisis, America's Dilemma", *Foreign Affairs*, т. 64, бр. 5 (лято, 1986), с. 960–80; и R. W. Tucker, „The Arms Balance and the Persian Gulf" в: *The Purposes of American Power* (Ню Йорк; 1981), гл. 4.

[209] A, F. Lowenthal, „Ronald Reagan and Latin America: Coping with Hegemony in Decline" в: Oye et al. (eds), *Eagle Defiant*, с. 311 и нататък; R. Bonachea, *The United States and Central America* в: Kaplan, *Global Power*, с. 209–41; P. A. Armella et al. (eds), *Financial Policies and the World Capital Markets: The Place of Latin American Countries* (Чикаго, Илиной, 1983).

[210] „An Economy Struggles to Break Its Fall", *New York Times*, 8 юни 1986, с. Е3; „Hard Times in Mexico Cause Concern in US", *New York Times*, 19 октомври 1986, 1, 20.

[211] *Report of the Secretary of Defense, Caspar W. Weinberger to the Congress, on Fiscal Year 1984 Budget* (Вашингтон, 1983), с. 17.

[212] „NATO: Burdens Shared", *Economist*, 4 авг. 1984, с. 3. Вж. също дискусиите по въпроса в: Calleo, *Imperious Economy*, с. 169–71, и в бр. 16–17, с. 256–7; E. Conine, „Do the Interests of the US Really Cover the World?", *New Haven Register*, 7 февруари 1985, с. 11, M. Kahler, „The United States and Western Europe" в: Oye et al. (eds), *Eagle Defiant*, гл. 9; и най-вече: Treverton, *Making the Alliance Work*, навсякъде.

[213] Има полезни дискусии в: Mako, *US Ground Forces and the Defense of Central Europe*, навсякъде; Treverton, *Making the Alliance Work*, навсякъде, бр. 60 (есен, 1985), с. 9 и нататък; K. Knorr, „Burden-Sharing in NATO: Aspects of US Policy", *Orbis*, т. 29, бр. 3 (есен, 1985), с. 517–36.

[214] *Report of the Secretary of Defense... Fiscal Year 1984*, с. 17.

[215] „Military Forces Stretched Thin, Army Chief Says, *New York Times*, 10 август 1983, с. A1, A3.

[216] „US Forces: Need Arising for More Troops, Ships and Planes", *New York Times*, 26 октомври 1983, с. А16 (с карта).

[217] Вж. например картата в заключителните статии в: Larnett, *Collapse of British Power*, и Marder, *Anatomy of British Sea Power*.

[218] C. W. Weinberger, „US Defense Strategy", *Foreign Affairs*, т. 64, бр. 4 (пролет, 1986), с. 678. В тази връзка вж. също: B. R. Poser and S. Van Evera, „Defense and the Reagan Administration Departure from Containment" в: Miller (ed.), *Conventional Forces and American Defense Policy*, с. 19–61.

[219] За статистически доказателства вж.: Oye et al. (eds), *Eagle Defiant*, гл. 1; Bairoch, *International Industralization Levels from 1750 to 1980*. За други данни вж.: A. Bergesen and Sahoo, „Evidence of the Decline of American Hegemony in World Production“, *Review*, т. 8, бр. 4 (пролет, 1955), с. 595–611; и S. D. Krasner, „United States Commercial and Monetary Policy“ в: Katzenstein (ed.), *Between Power and Plenty*, с. 58–9, 69–9.

[220] *Military Balance, 1985–86*, с. 13.

[221] Един добър пример ще намерите в: E. A. Cohen, „When Policy Outstrips Power-American Strategy and Statecraft“, *Public Interest*, бр. 75 (пролет, 1984), с. 3–19.

[222] Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, с. 256.

[223] Вж. най-вече: E. A. Cohen, *Citizens and Soldiers: The Dilemma of Military Service* (Итака, Ню Йорк, 1985), гл. 7–9; и интересните забележки за европейския опит в: Canby, „Military Reform and the Art of War“, Wilson Center, International Security Studies Program, работни материали, бр. 41, с. 8.

[224] За пример вж.: G. Hart с W. S. Lind, *America Can Win* (Бетезда, Мериланд, 1986); Kaufman, *Reasonable Defense*, навсякъде; Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, J. Record, „Reagan's Strategy Gap“, *New Republic*, 29 октомври 1984, с. 17–21; J. Fallows, *National Defense* (Ню Йорк, 1981); idem, „The Spend-Up“, *Atlantic*, юли 1986, с. 27–31; Gansler, *Defense Industry*, навсякъде; S. L. Canby, „Military Reform and the Art of War“, навсякъде; „Forum: Military Reform and Defense Planning“, *Orbis*, т. 27, бр. 2 (лято, 1983), с. 245–300. Също много важно в тази връзка е силното експозе в: A. T. Hadley, *The Straw Giant: Triumph and Failure: America's Armed Forces* (Ню Йорк, 1986).

[225] Kaufman, *Reasonable Defense*, с. 35; „Bungling the Military Build-Up“, *New York Times*, 27 януари 1985, бизнесраздел, с. 1, 8; Gansler, *Defense Industry*; Fallows, „The Spend-Up“; вж. също: Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, гл. 5 за интересни корективи.

[226] Weinberger, *US Defense Strategy*, с. 694; но разгледай и съмненията, изложени в: Record, „Reagen's Strategy Gap“; Fallows, „The Spend-Up“; и Canby, „Military Reform and the Art of War“, както и обмислената защита на високотехнологичните оръжия в: K. N. Lewis във форума на *Orbis*, „Military Reform“.

[227] Тук мога да включа: Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, Canby, „Military Reform and the Art of War“; и Cohen, „When Policy Outstrips Power“.

[228] Вж. например: R. W. Komer, *Maritime Strategy or Coalition Defense* (Кеймбридж, Масачусетс, 1984) и дебатите в списанията от 1986 г. като например в „Интернашънал Секюрити“ за „военноморската стратегия“ на администрацията на Рейгън.

[229] Подчертано отново в: Weinberger, „US Defense Strategy“, с. 684 и нататък. Вж. също: „Schultz-Weinberger Discord“, *New York Times*, 11 декември 1984, с. Al, A12.

[230] Вж. например: L. C. Thurow, „Losing the Economic Race“, *New York Review of Books*, 27 септември 1984, с. 29–31; W. D. Nordhaus, „On the Eve of a Historic Economic Boom“, *New York Times*, 6 април 1986, което излиза скоро след статията на Питърсън в същия вестник „When the Economic Valium Wears Off“.

[231] S. M. Bodner, „Our Trade Gap Is Really a Standard of Living Gap“, *New York Times*, 6 май 1986, писма; и „Why America Cannot Pay its Way“, *Economist*, 13 юли 1985, с. 69, и двете обхващат проблемите, пред които са изправени традиционните производства. За дебата по бъдещите технологии вж.: „High Technology: Clash of the Titans“, *Economist*, 23 август 1986. За изследванията в конгреса вж.: „A Disturbing New Deficit“, *Time*, 3 ноем. 1986, с. 56.

[232] Докато например *The Global 2000 Report to the President* (Вашингтон, 1980), т. 1, с. 18–19, позовавайки се на абсолютното увеличаване на световното зърнопроизводство, предсказва увеличение на дефицита в Китай, Южна Азия и Западна Европа.

[233] „Farmer's Slipping Share of the Market“, *New York Times*, 26 май 1986; „Farm Imports Rise as Exports Plunge“, *New York Times*, 20 април 1986; „Elephant-High Farm Debts“, *Economist*, 14 септември 1985, с. 17.

[234] За добър и кратък преглед вж.: P. Cain, „Political Economy in Edwardian England: The Tariff-Reform Controversy“ в: A. O'Day (ed.), The Edwardian Age (Лондон, 1979), с. 34–59.

[235] Petersen, „When the Economic Valium Wears Off“; F. Rohatyn, „The Debtor Economy: A Proposal“, *New York Review of Books*, 8 ноемеmври 1984, с. 16–21; J. Chace, *Solvency, the Price of Survival* (Ню Йорк, 1981), гл. 1–2.

[236] *President's Private Sector Survey on Cost Control*, доклад, препечатан в: „Of Debt, Deficits, and the Death of a Republic“ (Figgie International advertisement), *New York Times*, 20 април 1986, с. F9. В тази обява е сгрешена цифрата на общата лихва за 1985 г. като вместо 79 милиарда щатски долара тя всъщност е 120 милиарда щатски долара.

[237] Пак там.

[238] „Cost of Paying Interest Eases Dramatically for US“, *New York Times*, 28 декември 1986, с. 1, 24.

[239] Цитатът е от: Drucker, *Changed World Economy*, с. 782. Вж. също: M. Shubik and P. Bracken, „Strategic Purpose and the International Economy“ в: McCormick and Bissel (eds), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, с. 212.

[240] Drucker, *Changed World Economy*, навсякъде; S. Marriss, *Deficits and the Dollar: The World Economy at Risk* (Вашингтон, 1985) и коментарите в: „As America Diets, Allies Must Eat“ (водеща статия), *New York Times*, 17 януари 1986; „A Nation Hooked on Foreign Funds“, *New York Times*, 18 ноем. 1984, бизнесраздел, с. 1, 24; „US as Debtor: A Threat to World Trade“, *New York Times*, 22 септември 1985, бизнесраздел, с. 3.

[241] Вж. пак: Nordhaus, *On the Eve of a Historic Economic Boom*; нехарактерното оптимистично виждане в: „America Manifactures Still“, *Economist*, 19 април 1986, с. 81; и L. Silk, „Can the US Remain № 1?“p *New York Times*, 10 август 1984, с. D2 (въпрос, който не би могъл да бъде зададен десет или двадесет години по-рано).

[242] Rasler and Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle“, навсякъде; Gilpin, *War and Change in World Politics*, навсякъде.

[243] Това е описано най-добре в: G. R. Searle, *The Quest for National Effeciency: A Study in British Politics and British Political Thought, 1899–1914* (Оксфорд, 1971).

[244] Пак там, с. 101.

[245] Пак там, с. 294.

[246] Вж. J. Grunwald and K. Flamm, *The Global Factory: Foreign Assembly in International Trade* (Вашингтон, Колумбия, 1985) и P. Seabury, „International Policy and National Defense“, *Journal of Contemporary Studies* (пролет, 1983).

[247] Вж. например опита на Великобритания през 30-те години на XX в., подробно описан в: Gibbs, *Grand Strategy*, т. 1, с. 311.

[248] Gansler, *Defense Industry*, с. 12; и по-специално R. W. DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline* (Армънк, Ню Йорк, 1985); G. Adama, *The Iron Triangle* (Ню Йорк, 1981); Thurow, „How to Wreck the Economy“, *New York Review of Books*, 14 май 1981, с. 3–8; Kaufman, *A Reasonable Defense*, с. 33–34; по-общо в: G. Kennedy, *Defense Economics* (Лондон, 1983), особено гл. 8; S. Chan, „The Impact of Defense Spending on Economic Performance: A Survey of Evidence and Problems“, *Orbis*, т. 29, бр. 2 (лято, 1985), с. 403 и нататък; B. Russett, „Defense Expenditures and National Wellbeing“, *American Political Science Review*, т. 76, бр. 4 (декември 1982), с. 767–777.

[249] Kaldor, *Baroque Arsenal*, навсякъде; DeGrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, навсякъде; Thurow, „How to Wreck the Economy“; Chace, *Solvency*, гл. 2; E. Rothschild, „The American Arms Boom“ в: E. P. Thompson and D. Smith (eds), *Protest and Survive* (Армъндсуърт, 1980), с. 170 и нататък; Rosecrance, *Rise of the Trading State*, гл. 6 и 10.

[250] E. Rothschild, „The Costs of Reaganism“, *New York Review of Books*, 15 март 1984, с. 14–17.

[251] Вж. пак: Cipolla, *Economic Decline of Empires*; и Raster and Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle“.

[252] Извадката е от: *Misalliance* (1909) и в оригинала е: „Hindhead's turn will come“. Както отбелязва Хобсбаум в „Индустрия и империя“, с. 193, това е очевидно заяждане с градските борси в Южен Лондон, където цари просперитет, за разлика от други области в икономиката, които са под натиск.

[253] Вж. по-горе, с. 25–26. Също полезно в тази връзка е: B. Russett, „America's Continuing Strengths“, *International Organisation*, т. 39, бр. 2 (пролет, 1985) с. 207–231.

[254] Lippmann, *US Foreign Policy: Shield of the Republic* (Бостън, Масачусетс, 1943), с. 7–8; и вж. пак: Cohen, „When Policy Outstrips Power“, и заключенията в: E. Bottome, *The Balance of Terror* (Бостън, Масачусетс, 1986), с. 235–242.

[255] P. Hassner, „Europe and the Contradictions in American Policy“, в: R. Rosecrance (ed.), *America as an Ordinary Power* (Итака, Ню Йорк, 1976), с. 60–86. Вж. също настойчивото твърдение на Хелмут Шмит в: *Grand Strategy for the West*, с. 147, че водеща роля може да заеме единствено САЩ.

Епилог

[1] Вж. отново: Doran и Parsons, *War and the Cycle of Relative Power*, навсякъде; G. Modelski, *Wars and the Great Power System*; idem, *The Long Cycle of Global Polititics and the Nation-State*, навсякъде. Вж. също: J. Levy, *War in the Modern Great Power System* (Лексингтън, Кентъки, 1983).

[2] Rasler and Thompson, *Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle*, навсякъде.

[3] L. E. Davis and R. A. Huttenback, „The Cost of Empire" в: R. I. Ransom et al. (eds), *Exploration in the New Economic History* (Ню Йорк, 1982), с. 41–69; R. Taagepera, „Size and Duration of Empires: Systematics of Size", *Social Science Research*, т. 7 (1978), с. 108–127; „Growth Curves of Empires", *General Systems*, т. 18 (1968), с. 171–175.

[4] Тук размишлявам за най-различните учени, повлияни от идеите на Уолърстайн за „световна система". Например A. Bergesen, „Cycles of War in the Reproduction of the World Economy" в: P. M. Johnson and W. R. Thompson, *Rhythms in Politics and Economics* (Ню Йорк, 1985); E. Friedman, *Ascent and Dechne in the World-System* (Бевърли Хилс, Калифорния, 1982); Bergesen, *Studies in the Modern World-System* (Ню Йорк, 1980); McGowan and Kegley, *Foreign Policy and the Modern World-System*, навсякъде.

[5] Gilpin, *War and Change to World Politics*, с. 93.

[6] Rosecrance, *Rise of the Trading State*, на различни места.

[7] Gilpin, *War and Change in World Politics*, с. 158–159, прави се чудесна дискусия по този въпрос.

[8] Вж. анализа в: Wight, *Power Politics*, гл. 3.

[9] Цитирано от: McCormick, „Strategic Considerations in the Development of Economic Thought" в: McCormic and Bissel, *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, с. 19.

[10] Пак там.

[11] Kennedy, *Strategy versus Finance in Twentieth-Century Britain*; и също: J. H. Maurer, „Economics, Strategy, and War in Historical Perspective" в: McCormic and Bissel (eds), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, с. 59–83.

[12] Термин на Gilpin; вж.: *War and Change in World Politics*, с. 162.

[13] Цитирано от: Pflanze, *Bismark and the Development of Germany*, с. 17.

БИБЛИОГРАФИЯ

Abarca, R. Classical Diplomacy and Bourbon „Revanche" Strategy 1763–1770 *Review of Politics* 32 (1970).

Abrahamson, J. L. *America Arms for a New Century.* New York, 1981.

Adama, G. *The Iron Triangle.* New York, 1981.

Adams, E. D. *Great Britain and the American Civil War,* 2 vols. London, 1925.

Adams, R. J. Q. *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions, 1915.* London, 1978.

Adamthwaite, A. *France and the Coming of the Second World War 1936–1939.* Cambridge, 1977.

Idem. The British Government and the Media, 1937–1938, *Journal of Contemporary History* 18 (1983).

Idem. *The Lost Peace: International Relations in Europe 1918–1939.* London, 1980.

Addington, L. H. *The Patterns of War Since the Eighteenth Century.* Bloomington, Ind, 1984.

Adler, G. J. Britain and the Defence of India – the Origins of the Problem, 1798–1815, *Journal of Asian Hitory 6* (1972).

Albertini, L. *The Origin of the War in 1914,* 3 vols, London, 1952–1957.

Albertini, R. von. *Decolonization.* New York, 1971 edn.

Albrecht-Carrиé, R. *A Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna.* London, 1965 edn.

Aldcroft, D. H. *The British Economy,* vol. 1. London, 1986.

Idem. *From Versailles to Wall Street: The International Economy in the 1920s.* Berkeley, Calif., 1977.

Idem. *The European Economy, 1914–1970.* London, 1977.

Alford, B. W. E. *Depression and Recovery British Economic Growth 1918–1939.* London, 1972.

Allen, G. S. *A Short Economic History of Japan.* London, 1981 edn. Alperowitz, G. *Atomic Diplomacy Hiroshima and Potsdam.* London, 1966.

Alterman, E. R. Central Europe: Misperceived Threats and Unforeseen Dangers, *World Policy Journal* 2 (1985).

Amalrik, A. *Will the Soviet Union Survive until 1984?* New York, 1970.

Amann, R., and J. Cooper, eds. *Industrial Innovation in the Soviet Union.* New Haven, Conn., 1982.

Idem, et. al., eds. *The Technological Level of Soviet Industry.* New Haven, Conn., 1977.

Ambrose, S. *Rise to Globalism: American Foreign Policy Since 1938.* 4th edn.. New York, 1985.

Andelman, D. A. „Contempt and Crisis in Poland", *International Security* 6 (1981–1982).

Anderson, J. L. „Aspects of the Effects on the British Economy of the War Against France, 1973–1815", *Australian Economic History Review* 12 (1972).

Anderson, M. S. *Europe in the Eighteeth Century.* London, 1961.

Idem. *Peter the Great*, London, 1978.

Anderson, O. A. *Liberal State at War.* London, 1967.

Anderson, T. H. *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944–1947.* Columbia, Mo., 1981.

Andrй, L. *Michel Le Tellier et Louvois.* Paris, 1943 edn.

Andrew, C. M., and A. S. Kanya-Forstner. *The Climax of French Imperial Expansion 1914–1924.* Stanford, Calif., 1981.

Idem. *Thиophile Delcassй and the Making of the Entente Cordiale.* London, 1968. Andrews, C. M. „Anglo-French Commercial Rivalry 1700–1750", *American Historical Review 20* (1915).

Andrews, K. R. *Elizabethan Privateering.* Cambridge, 1964.

Idem. *Trade, Plunder and Settlement.* Cambridge, 1983.

Ange-Laribй, M. *L'agriculture pendant la guerre.* Paris, 1925.

Armella, P. A., et. al., eds. *Financial Policies and the World Capital Markets: The Place of Latin American Countries.* Chicago, 1983.

Aron, R. *The Imperial Republic.* London, 1975.

Ashley, M. *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate.* London, 1962 edn.

Ashton, R. *The Crown and the Money Market 1603–1640.* Oxford, 1960.

Ashton, T. S. *The Industrial Revolution 1760–1830.* Oxford, 1968 edn.

Ashworth, W. *A Short History of the International Economy Since 1850.* London, 1975.

Aster, S. *1939: The Making of the Second World War.* London, 1973.

Backer, J. H. *Winds of History. The German Years of Ludus DuKgnon Clay.* New York, 1983.

Baer, G. *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations.* Stanford, Calif., 1976.

Bailey, T. A. *A Diplomatic History of the American People.* New York, 1974 edn.

Bairoch, P. „International Industrialization Levels from 1750 to 1980“, *Journal of European Economic History* 11 (1982).

Idem. „Europe's Gross National Product: 1800–1975", *Journal of European Economic History 5* (1976).

Idem. *The Economic Development of the Third World Since 1900.* Berkeley, Calif., 1975.

Baker, N. *Government and the Contractors The British Treasury and War Supplies 1775–1783.* London, 1971.

Baldwin, H. *The Crucial Years 1939–1941.* New York, 1976.

Balfour, M. *The Adversaries America, Russia, and the Open World, 1942–1962,* London, 1981.

Idem, and J. Mair. *Four-Power Control in Germany and Austria 1945–1946.* London, 1956.

Bamford, P. W. *Forests and French Sea Power 1660–1780.* Toronto, 1956.

Bankwitz, P. C. F. *Maxime Weygand and Civil-Military Relations in Modem France.* Cambridge, Mass., 1967.

Barbour, V. *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century.* Baltimore, Md., 1950.

Barclay, O. *The Empire Is Marching A Study of the Military Effort of the British Empire.* London, 1976.

Barker, T. M. *Double Eagle and Crescent* Albany, NY, 1967.

Barnet, R. *Global Reach,* New York, 1974.

Barnett, A. D. *China and the Major Powers in East Asia,* Washington, DC, 1977.

Idem. China's Economy in Global Perspective. Washington, DC, 1981.

Idem. „Ten Years After Mao“, *Foreign Affairs* 65 (1986).

Barnett, C. *Britain and Her Army 1509–1970: A Military, Political and Social Survey,* London, 1970.

Idem. *Napoleon.* London, 1978.

Idem. *The Audit of War.* London, 1986.

Idem. *The Collapse of British Power.* London, 1972.

Barnhart, M. A. „Japan's Economic Security and the Origins of the Pacific War“, *The Journal of Strategic Studies* 4 (1981).

Barraclogh, G. ed. *The Times Atlas of World History.* London, 1978.

Idem. *An Introduction to Contemporary History,* Harmondsworth, 1967.

Bartlett, C. J. *Great Britain and Sea Power 1815–1853.* Oxford, 1963.

Idem. *The Global Conflict, 1880–1970: The International Rivalry of the Great Powers,* London, 1984.

Baskir, L. and D. Strauss. *Chance and Circumstance The War, the Draft, and the Vietnam Generation,* New York, 1978.

Bateson, C. *The War with Japan,* East Lancing, Mich., 1968.

Baugh, D. A. *British Naval Administration in the Age of Walpole.* Princeton, NJ, 1965.

Baumgart, W. *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion.* Oxford, 1982.

Idem. *The Peace of Paris, 1856.* Santa Barbara, Calif., 1981.

Baxter, S. B. *William III and the Defense of European Liberty 1650–1702* Westport, Conn., 1976 reprint.

Bayley, C. A. *Rulers, Townsmen and Bazaars.* Cambridge, 1983.

Baylis, J., ed. *Alternative Approaches to British Defence Policy.* London, 1983.

Idem, and G. Segal, eds. *Soviet Strategy.* London, 1981.

Idem. *Anglo-American Defence Relations 1939–1980.* London, 1981.

Beale, H. K. *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power.* New York, 1962 ed.

Bean, R. „War and the Birth of the Nation State“, *Journal of Economic History* 33 (1973).

Beasley, W. H. *The Meiji Restoration.* Stanford, Calif., 1972.

Becker, J. J. *1914: Comment les Franзais sont entrйs dans la guerre.* Paris, 1977.

Becker, W. H., and S. W. Wells, Jr, eds. *Economics and World Power: An Assessment of American Diplomacy Since 1789.* New York, 1984.

Beckerman, W., ed. *Slow Growth in Britain: Causes and Consequences.* Oxford, 1979.

Behnen, M. *Rьstung-Bьndnis-Sicherheit* Tьbingen, 1985.

Bell, C. *The Diplomacy of Detente The Kissinger Era.* New York, 1977.

Beloff, M. *Imperial Sunset,* vol. I, *Britain's Liberal Empire.* London, 1969.

Bemis, S. F. *The Diplomacy of the American Revolution.* New York, 1935.

Bendix, R. *Kings or People Power and the Mandate to Rule.* Berkeley, Calif, 1978.

Benians, E. A., ed. *The Cambridge History of the British Empire,* vol. Ill, *The Empire-Commonwealth 1870–1919.* Cambridge, 1959.

Bennett, E. M. *German Rearmament and the West, 1932–1933.* Princeton, NJ, 1979.

Bennigson, A., and M. Broxup. *The Islamic Threat to the Soviet State.* London, 1983.

Bergeron, L. *France under Napoleon.* Princeton, NJ, 1981.

Bergesen, A., ed. *Studies in the Modem World-System* New York, 1980.

Idem, and C. Sahoo. „Evidence of the Decline of American Hegemony in World Production“, *Review* 8 (1985). *M,*

Berghahn, V. R. *Germany and the Approach of War in 1914.* London, 1974.

Idem. *Untemehmer und Politik in der Bundesrepublik.* Frankfurt, 1985.

Bergonzi, B. *Heroes' Twilight* New York, 1966.

Bergson, A, and H. S. Levine, eds. *The Soviet Economy Toward the Year 2000.* London, 1983.

Best, G. *War and Society in Revolutionary Europe, 1770–1870.* London, 1982.

Belts, R. *Tricouleur The French Colonial Empire.* London, 1978.

Beyrau, D. *Militдr und Gesellschaft im vorrevolutionдren Russland. Gцttingen, 1984.*

Bialer, S. „The Harsh Decade: Soviet Policies in the 1980s“, *Foreign Affairs* 59 (1981).

Bialer, U. *The Shadow of the Bomber The Fear of Air Attack and British Politics 1932–1939.* London, 1980.

Bidwell, S, and D. Graham. *Fire-Power: British Army Weapons and Theories of War, 1904–1945.* London, 1982.

Bien D. „The Army in the French Enlightenment: Reform, Reaction and Revolution“, *Past and Present* 85 (1979).

Bindoff, S. T, J. Hurstfeld, and C. H. Williams, eds. *Elizabethan Government and Society.* London, 1961.

Binney, J. E. D. *British Public Finance and Administration 1774–1792.* Oxford, 1958.

Black, C. E., et al. *The Modernization of Japan and Russia: A Comparative Study.* New York, 1975.

Blackaby, F,, ed. *De-industrialization.* London, 1979.

Blackburn, G. *The West and the World Since 1945.* New York, 1985.

Blackett, P. M. S. *Fear, Want, and the Bomb.* New York, 1948.

Blackwell, W. L. *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860.* Princeton, NJ, 1968.

Idem. *The Industrialization of Russia: An Historical Perspective.* New York, 1970.

Idem, ed. *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin.* New York, 1974.

Blond, G. *La Grande Armйe 1804/1815.* Paris, 1979.

Blum, R. M. *Drawing the Line: The Origin of American Containment Policy in East Asia.* New York, 1982.

Bond, B. *British Military Policy Between Two World Wars.* Oxford, 1980.

Idem. „The First World War“, *New Cambridge Modern History,* vol. 12 (rev. edn). Cambridge, 1968.

Boog, H., et al, eds. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* vol. 4, *Der Angriff auf die Sowjetunion.* Stuttgart, 1983.

Borden, W. S. *The Pacific Alliance.* Madison, Wi,, 1984.

Borg, D., and W. Heinrichs, eds. *Uncertain Years: Chinese-American Relations, 1947–1950.* New York, 1980.

Bornstein, M. ed. *The Soviet Economy Continuity and Change.* Boulder, Col., 1981.

Borowski, H. R. *A Hollow Threat: Strategic Air Power and Containment Before Korea.* Westport. Conn., 1982.

Bosher, J. F. „Financing the French Navy in the Seven Years War: Beaujou, Goossens et compaigne in 1759", *US Naval Institute Proceedings, forthcoming.*

Idem. „French Administration and Public Finance in Their European Setting", *New Cambridge Modern History*, vol. VIII. Cambridge, 1965.

Idem. *French Finances 1770–1795*. Cambridge, 1975.

Bosworth, J. R. B. *Italy and the Approach of the First World War*. London, 1983.

Idem. *Italy, the Least of the Great Powers Italian Foreign Policy Before the First World War*. Cambridge, 1979.

Bottome, E. *The Balance of Terror*. Boston, 1986 edn.

Idem. *The Missile Gap*. Rutherford, NJ, 1971.

Bourne, K. *Britain and the Balance of Power in North America 1815–1908*. London, 1967.

Idem. *Victorian Foreign Policy 1830–1902*. Oxford, 1970.

Bowler, A. *Logistics and the Failure of the British Army in the Americas 1775–1783*. Princeton, NJ, 1975.

Boxer, C. R. *The Christian Century in Japan 1549–1650*. Berkeley, Calif, 1951.

Idem. *The Dutch Seaborne Empire 1600–1800*. London, 1972.

Idem. *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825*. London, 1969.

Bracken, P. *The Command and Control of Nuclear Weapons*. New Haven, Conn, 1983.

Bradsher, H. S. *Afghanistan and the Soviet Union*. Durham, NC, 1983.

Braisted, W. R. *The United States Navy in the Pacific*, 2 vols. Austin, Tex, 1958, 1971.

Braudel, F. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, 2* vols. London, 1972.

Idem, and E. Labrousse, eds. *Histoire ŭconomique et sociale de la France*, vol. IV. Paris, 1980.

Idem. *Civilization and Capitalism, 15th–18th Centuries*. 3 vols. London, 1981–1984.

Bridge, F. R, and R. Bullen. *The Great Powers and the European State System 1815–1914*. London, 1980.

Briggs, R. *Early Modern France 1560–1715*. Oxford, 1977.

Brodle, B. *Strategy in the Nuclear Age*. Princeton, NJ, 1959.

Idem. *The Absolute Weapon*. New York, 1946.

Bronke, A, and D. Navak, eds. *The Communist States in the Era of Dũtente, 1971–1977*. Oakville, Ont., 1979.

Brown, D. M. „The Impact of Firearms on Japanese Warfare", *Far Eastern Quarterly* 7 (1947).

Brown, G. S. *The American Secretary: The Colonial Policy of Lord George Germain 1775–1778*. Ann Arbor, Mich., 1963.

Brown, L, et al. *State of the World, 1986*. New York, 1986.

Brunn, G. *Europe and trie French Imperium, 1799–1815*. New York, 1938.

Brunner, E, Jr. *Soviet Demographic Trends and the Ethnic Composition of Draft Age Males, 1980–1995*. Santa Monica, Calif., 1981.

Brunschwig, H. *French Colonialism, 1871–1916: Myths and Realities*. London, 1966.

Brzezinski, Z. *The Soviet Bloc Unity and Conflict*. Cambridge, Mass., 1967 edn.

Bull, H. *The Anarchical Society*. New York, 1977.

Idem, and A. Watson, eds. *The Expansion of International Society* Oxford, 1984.

Bullock, A. *Ernest Bevin, Foreign Secretary* Oxford, 1983.

Idem, *Hitler: A Study in Tyranny*. London, 1962 edn.

Bunce, V. „The Empire Strikes Back; The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization* 39 (1985).

Bundy, M., et al. „Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs* 62 (1982).

Burk, K. *Britain, America and the Sinews of War 1914–1918*. London, 1985.

Bushnell, J. *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Revolution of 1905–1906*. Bloomington, Ind., 1985.

Idem. „Peasants in Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society", *Journal of Social History* 13 (1980).

Idem. „The Tsarist Officer Corps, 1881–1915: Customs, Duties, Inefficiencies", *American Historical Review* 86 (1981).

Butler, J. R. M. *Grand Strategy*, vol. ii. London, 1957.

Butow, R. J. *Tojo and the Coming of War*. Princeton, NJ, 1961.

Cain, P. J. *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815–1914*. London, 1980.

Idem, and A. G. Hopkins. „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914", *Economic History Review* 33 (1980).

Cairncross, A. *Years of Recovery British Economic Policy 1945–1951*. London, 1985.

Cairns, J. C. „A Nation of Shopkeepers in Search of a Suitable France", *American Historical Review* 79 (1974).

Idem. „Some Recent Historians and the „Strange Defeat" of 1940", *Journal of Modern History* 46 (1974).

Calder, A. *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780's*. London, 1981.

Calder, K. E. „The Making of a Trans-Pacific Economy", *World Policy Journal 2* (1985).

Calder, N. *Nuclear Nightmares*. Harmondsworth, 1981.

Caldicott, H. *Nuclear Madness*. Brookline, Mass., 1979.

Calleo, D. *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present*. New York, 1978.

Idem. *The Imperious Economy*. Cambridge, Mass., 1982.

Cameron, R. E. „Economic Growth and Stagnation in France 1815–1914", *Journal of Modern History* 30 (1958).

Idem. *France and the Economic Development of Europe 1800–1914*. Princeton, NJ, 1961.

Camilleri, J. *Chinese Foreign Policy: The Maoist Era and its Aftermath*. Seattle, 1980.

Campbell, C. S. *From Revolution to Rapprochement: The United States and Great Britain, 1783–1900*. New York, 1974.

Canby, S. L. „Military Reform and the Art of War". Wilson Center, International Security Studies Program, working paper 41. Washington, DC, 1982.

Caron, F. *An Economic History of Modern France*. New York, 1979.

Carr, E. H. *The Twenty Years Crisis 1919–1939*. London, 1939.

Idem. *What Is History?* Harmondsworth, 1964.

Carr, W. *Poland to Pearl Harbor*. London, 1985.

Carrere d'Encausse, H. *Decline of an Empire*. New York, 1979.

Carroll, B. A. *Design for Total War Arms and Economics in the Third Reich*. The Hague, 1968.

Carroll, E. M. *French Public Opinion and Foreign Affairs 1880–1914*. London, 1931.

Carsten, F. L. *The Origins of Prussia*. Oxford, 1954.

Carter, A. C. „Dutch Foreign Investment, 1738–1800", *Economica 20 (1953)*.

Idem. *Neutrality or Commitment: The Evolution of Dutch Foreign Policy (1667–1795)*. London, 1975.

Idem. *The Dutch Republic in the Seven Years War*. London, 1971.

Castronovo, V. „The Italian Takeoff: A Critical Re-examination of the Problem", *Journal of Italian History* 1 (1978).

Caute, D. *The Fellow Travellers*. London, 1973.

Cecco, M. de. *Money and Empire: The International Gold Standard 1890–1914*. Oxford, 1974.

Central Intelligence Agency. „China: Economic Performance in 1985". Washington, DC, 1986.

Idem. *Handbook of Economic Statistics*. Washington, DC, 1984.

Cnace, J. *Solvency, the Price of Survival* New York, 1981.

Challenor, R. D. *Admirals, Generals and American Foreign Policy 1898–1914*. Princeton, NJ, 1973.

Idem. *The French Theory of the Nation in Arms 1866–1939*. New York, 1955.

Chaliand, G. and J.-P. Rageau. *Strategic Atlas: A Comparative Geopolitics of the World's Powers*. New York, 1985.

Chalmers Hood, R. *Royal Republicans: The French Naval Dynasties Between the World Wars*. Baton Rouge, La, 1985.

Chan, S. „The Impact of Defense Spending on Economic Performance: A Survey of Evidence and Problems", *Orbis* 29 (1985).

Chandaman, C. D. *The English Public Revenue 1660–1688*. Oxford, 1975.

Chandler, D. G. „Fluctuations in the Strength of Forces in English Pay Sent to Flanders During the Nine Years War, 1688–1697", *War and Society* 1 (1983).

Idem. *The Art of Warfare in the Age of Marlborough*. London, 1976.

Idem. *The Campaigns of Napoleon*. New York, 1966.

Chaunu, P. *European Expansion in the Later Middle Ages*. Amsterdam, 1979.

Childs, J. *Armies and Warfare in Europe 1648–1789*. Manchester, 1982.

Christie, I. R. *Wars and Revolutions Britain 1760–1815*. London, 1982.

Chudoba, B. *Spain and the Empire 1519–1643*. New York, 1969 edn.

Cipolla, C., ed. *The Economic Decline of Empires.* London, 1970.

Idem. *The Fontana Economic History of Europe,* 6 vols. London, 1972–1976.

Idem. *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000–1700.* 2nd edn, London, 1980.

Idem. *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400–1700.* London, 1965.

Clapham, J. H. *The Bank of England,* vol. i, *1694–1797.* Cambridge, 1944.

Idem. *The Economic Development of France and Germany, 1815–1914.* Cambridge, 1948.

Idem. *The Economic History of Modem Britain,* 3 vols. Cambridge, 1938.

Clark, A. *Barbarossa: The Russo-German Conflict 1941–1945.* London, 1965.

Clark, J. G. *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century* Baltimore, Md, 1981.

Clarke, G. N. *The Dutch Alliance and the War Against French Trade 1688–1697.* New York, 1971 edn.

Clough, S. B. *France A History of National Economics 1789–1939.* New York, 1939.

Idem. *The Economic History of Modern Italy, 1830–1914.* New York, 1964

Clubb, O. E. *China and Russia: The „Great Game".* New York, 1971.

Coates, J., and M. Kilian. *Heavy Losses.* New York, 1985 edn.

Cockburn, A. *The Threat Inside Soviet Military Machine.* New York, 1984 edn.

Cohen, E. A. *Citizens and Soldiers: The Dilemma of Military Service.* Ithaca, NY, 1985.

Idem. „When Policy Outstrips Power – American Strategy and Statecraft", *The Public Interest* 75 (1984).

Cohen, J. S. „Financing Industrialization in Italy, 1898–1914: The Partial Transformation of a Latecomer", *Journal of Economic History* 27 (1967).

Conn, H. D. *Soviet Policy Toward Black Africa.* New York, 1972.

Cohn, S. H. *Economic Development in Soviet Union.* Lexington, Mass., 1970.

Coleman, D. C. *The Economic History of England 1450–1750.* Oxford, 1977.

Colton, T. J. *The Dilemma of Reform in the Soviet Union.* New York, 1984.

Connelly, O. *Napoleon's Satellite Kingdoms.* New York, 1965.

Conquest, R. *The Great Terror.* London, 1968.

Contamine, H. *La Revanche, 1871–1914.* Paris, 1957.

Cook, M. A., ed. *A History of the Ottoman Empire to 1730.* Cambridge, 1976.

Cookson, J. E. „Political Arithmetic and War 1793–1815", *War and Society* 1 (1983).

Cooper, F. „Affordable Defence: In Search of a Strategy", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies* 130 (1985).

Coox, A. *Nomonhan,* 2 vols. Stanford, Calif., 1985.

Corbett, J. S. *England in the Seven Years War: A Study in Combined Strategy,* 2 vols. London, 1907.

Corvisier, A. *Armies and Societies in Europe 1494–1789.* Bloomington, Ind., 1979.

Cosmas, G. A. *An Army for Empire: The United States Army in the Spanish-American War.* Columbia, Mo., 1971.

Cowie, L. W. *Eighteenth-Century Europe.* London, 1963.

Cowling, M. *The Impact of Hitler: British Politics and British Policies 1933–1940.* Cambridge, 1975.

Crafts, N. P. R. *British Economic Growth During the Industrial Revolution.* Oxford, 1985.

Idem. „British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence", *Economic History Review* 36 (1983).

Idem. „Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question: „Why Was England First?", *Economic History Review* 30 (1977).

Craig, G. A. *Germany 1886–1965.* Oxford, 1978.

Idem. *The Battle of Koeniggratz.* London, 1965.

Idem. *The Politics of the Prussian Army 1640–1945.* Oxford, 1955.

Idem, and A. G. George. *Force and Statecraft Diplomatic Problems of Our Time.* Oxford, 1983.

Creveld, M. van. *Command in War.* Cambridge, Mass., 1985.

Idem. *Fighting Power: German and US Army Performance, 1939–1945.* Westport, Conn., 1982.

Idem. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton.* Cambridge, 1977.

Crisp, O. *Studies in the Russian Economy Before 1914.* London, 1976.

Crouzet, F. „L'Angleterre et France au XVIIIe sincle: essai d'analyse comparиe de deux croissances йconomiques", *Annales* 21 (1966).

Idem. *L'Economie britannique et le Blocus Continental 1806–1813,* 2 vols. Paris, 1958.

Idem. *The Victorian Economy.* London, 1982. Idem. „Toward an Export Economy: British Exports During the Industrial Revolution", *Explorations in Economic History* 17 (1980).

Idem. „Wars, Blokade and Economic Change in Europe, 1792–1815", *Journal of Economic History* 24 (1964).

Crowe, S. E. *The Berlin West Africa Conference 1884–1885.* Westport, Conn., 1970 reprint.

Crowley, J. B. *Japan's Quest for Autonomy National Security and Foreign. Policy 1930–1958.* Princeton, NJ, 1966.

Crowson, P. S. *Tudor Foreign Policy.* London, 1973.

Cruikshank, C. G. *Elizabeth's Army.* 2nd edn, Oxford, 1966. Cumings, B *The Origins of the Korean War.* Princeton, NJ, 1981.

Curran, S., and D. Ponomoreff. *Managing the Ethnic Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview.* Santa Monica, Calif., 1982.

Curtis, E. E. *The Organization of the British Army in the American Revolution.* Menston, Yorkshire, 1972 reprint.

Curtiss, J. S. *Russia's Crimean War.* Durham, NC, 1979.

Idem. *The Russian Army Under Nicholas I, 1825–1855.* Durham, NC, 1965.

Dallek, R. *The American Style of Foreign Policy.* New York, 1983.

Dallin, D. J. *Soviet Foreign Policy After Stalin.* Philadelphia, 1961.

Daniels, R. V. *Russia: The Roots of Confrontation.* Cambridge, Mass, 1985.

Darby, H. C. „The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries", *New Cambridge Modern History,* vol. I. Cambridge, 1961.

Davies, R. T. *The Golden Century of Spain 1501–1621.* London, 1937.

Davis, L. E. *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe.* Princeton, NJ, 1974.

Davis, R. *English Overseas Trade 1500–1700.* London, 1973.

Idem. *The Industrial Revolution and British Overseas Trade.* Leicester, 1979.

Idem. *The Rise of the Atlantic Economies.* London, 1975.

Davison, W. P. *The Berlin Blockade.* Princeton, NJ, 1958.

Dawisha, A., and K. Dawisha, eds. *The Soviet Union in the Middle East.* New York, 1982.

Dawisha, K. *Soviet Foreign Policy Towards Egypt* London, 1979.

Dawson, R. *Imperial China.* London, 1972.

Dean, J. „Directions in Inner-German Relations", *Orbis* 29 (1985).

De Gaulle, C. *Mümoires de Guerre,* 3 vols, Paris, 1954–1959.

DeGrasse, R. W. *Military Expansion, Economic Decline.* Armonk, NY, 1983.

Dehio, L. *The Precarious Balance.* London, 1963.

Deist, W. *The Wehrmacht and German Rearmament* London, 1981.

Idem. et al., eds. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* vol. 1, *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik.* Stuttgart, 1979.

DePorte, A. *Europe Between the Superpowers.* New Haven, Conn., 1979.

de St Leger, A, and P. Sagnac. *La Prüpondürance franзaise Louis XIV, 1661–1715.* Paris, 1935.

Devlin, P. *Too Proud to Fight: Wilson's Neutrality.* New York, 1975.

Dibb, P. *The Soviet Union: The Incomplete Superpower.* London, 1985.

Dickson, P. G. M. *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688–1756.* London, 1967.

Idem, and J. Sperling. „War Finance, 1689–1714", *New Cambridge Modern History,* vol. VI. Cambridge, 1970.

Diehl, J. *Paramilitary Politics in Weimar Germany.* Bloomington, Ind., 1977.

Dietz, F. C. *English Public Finance 1485–1641,* 2 vols. London, 1964 edn.

Idem. „The Exchequer in Elizabeth's Reign", *Smith College Studies in History S* (1923).

Diffie, B. W., and C. D. Winius. *Foundations of the Portuguese Empire 1415–1580.* Minneapolis, 1977.

Dilks, D., ed. *Retreat from Power: Studies in Britain's Foreign Policy in the Twentieth Century,* 2 vols. London, 1981.

Dinerstein, H. S. *War and the Soviet Union.* London, 1962 edn.

Dingman, R. „Strategic Planning and the Policy Process: American Plans for War in East Asia, 1945–1950", *Naval War College Review* 32 (1979).

Divine, R. A. *Second Chance The Triumph of Internationalism in America During World War II.* New York, 1971.

Dockrill, M. L, and J. D. Goold. *Peace Without Promise: Britain and the Peace Conferences 1919–1923.* London, 1981.

Dodgshon, R. A. „A Spatial Perspective", *Peasant Studies* 6 (1977).

Donaldson, R. H, ed. *The Soviet Union in the Third World: Successes and Failures.* Boulder, Colo., 1981.

Idem. *Soviet Policy Toward India.* Cambridge, Mass., 1974.

Donnelly, C. N. „Tactical Problems Facing the Soviet Army: Recent Debates in the Soviet Military Press", *International Defense Review* 11 (1978).

Donoughue, B. *British Politics and the American Revolution.* London, 1964.

Doran, C. P., and W. Parsons. „War and the Cycle of Relative Power", *American Political Science Review* 74 (1980).

Dorn, F. *The Sino-Japanese War 1937–1941.* New York, 1974.

Dorn, W. L. *Competition for Empire 1740–1763.* New York, 1940.

Doughty, R. A. *The Seeds of Disaster: The Development of French Army Doctrine 1919–1939.* Hamden, Conn., 1985.

Douglas, R. *From War to Cold War 1942–1948.* London, 1981.

Dovrig, B. *The Myth of Liberation.* Baltimore, Md, 1973.

Doyle, W. *The Old European Order 1660–1800.* Oxford, 1978.

Dreyer, J. „China's Military Modernization", *Orbis* 27 (1984).

Droz, J. *Europe Between Revolutions 1815–1848.* London, 1967.

Drucker, P. E. „The Changed World Economy", *Foreign Affairs* 64 (1986).

Dubief, H. *Le Dŭclin de la IIIe Republique 1929–1938.* Paris, 1976.

Duffy, C. *Borodino and the War of 1812.* London, 1973.

Idem. *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800.* London, 1981.

Idem. *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660.* London, 1979.

Idem. *The Army of Frederick the Great.* Newton Abbott, 1974.

Idem. *The Army of Maria Theresa: The Armed Forces of Imperial Austria 1740–1780.* London, 1977.

Duffy, M., ed. *The Military Revolution and the State 1500–1800.* Exeter, 1980.

Dukes, P. *The Emergence of the Super-Powers: A Short Comparative History of the USA and the USSR.* London, 1970.

Idem. *The Making of Russian Absolutism 1613–1801.* London, 1982.

Dьlffer, J. „Der Beginn des Krieges 1939", *Geschichte und Gesellschaft* 2 (1976).

Idem. *Weimar, Hitler und die Marine Reichspolilik und Flottenbau 1920–1939.* Dьsseldorf, 1973.

Dull, J. A. *A Diplomatic History of the American Revolution.* New Haven, Conn., 1985.

Idem. *The French Navy and American Independence.* Princeton, NJ, 1975.

Dupuy, N. A. *Genius for War: The German Army and General Staff, 1807–1945.* Englewood Cliffs, NJ, 1977.

Duroselle, J. B. *La Dŭcadence 1932–1939.* Paris, 1979.

DutaiUy, H. *Les Problumes de l'Armŭe de terre franзaise 1933–1939.* Paris, 1980.

Eatwell. J. *Whatever Happened to Britain?* London, 1982.

Eberhard, W. *A History of China.* 2nd edn, London, 1969.

Eckes, A. E. *The United States and the Global Struggle for Minerals.* Austin, Tex., 1979.

Ehrenberg, R. *Das Zeitalter der Fugger Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, 2 vols. Jena, 1896.

Ehrman, J. *Cabinet Government and War 1890–1940.* Cambridge, 1958.

Idem. *The Younger Pitt*, 2 vols. London, 1969, 1983.

Eldridge, C. C, ed. *British Imperialism in the Nineteenth Century.* London, 1984.

Elliott, J. H. *Europe Divided 1559–1598.* London, 1968.

Idem. *Imperial Spain 1469–1716.* Harmondsworth, 1970.

Idem. *Richelieu and Olivares.* Cambridge, 1984.

Idem. *The Count-Duke of Olivares.* New Haven, Conn., 1986.

Elton, G. R., ed. *The New Cambridge Modern History*, vol. II, *The Reformation 1520–1559.* Cambridge, 1958.

Idem. *England Under the Tudors.* London, 1955.

Idem. *Reformation Europe 1517–1559.* London, 1963.

Elvin, M. *The Pattern of the Chinese Past* London, 1963.

Emerson, R. *From Empire to Nation: The Rise to Self-Assertion of Asian and African Peoples.* Cambridge, Mass., 1962.

Emmerson, J. T. *The Rhineland Crisis.* London, 1977.

Emsley, C. *British Society and the French Wars 1793–1815.* London, 1979.

Engels, F. *Herr Eugen Dьhring's Revolution in Science.* London, 1936 edn.

Idem. „Socialism: Utopian and Scientific", in *The Essential Left* London, 1960.

Epstein, G. „The Triple Debt Crisis", *World Policy Journal* 2 (1985).

Erhard, L. *The Economics of Success.* Princeton, NJ, 1963.

Erickson, J. *The Road to Berlin.* London, 1983.

Idem. *The Road to Stalingrad.* London, 1975.

Idem. *The Soviet High Command, 1918–1941.* London, 1962.

Ernstberger, A. *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins.* Wiesbaden, 1954.

Essame, H. *The Battle for Europe, 1918.* New York, 1972.

Evangelista. M. A. „Stalin's Postwar Army Reappraised", *International Security* 7 (1982–1983).

Eysenbach, M. L. *American Manufactured Exports 1897–1914; A Study of Growth and Comparative Advantage.* New York, 1976.

Falkus, M. *The Industrialization of Russia 1700–1914.* London, 1972.

Idem. Aspects of Foreign Investment in Tsarist Russia, *Journal of European Economic History* 8 (1979).

Fallows, J. *National Defense.* New York; 1981.

Farrar, L. L. *Arrogance and Anxiety: The Ambivalence of German Power 1849–1914.* Iowa City, Ia, 1981.

Idem. *The Short-War Illusion.* Santa Barbara, Calif., 1973.

Feis, H. *Churchill-Roosevelt-Stalin.* Princeton, NJ, 1967.

Idem. *The Atomic Bomb and the End of World War II.* Princeton, NJ, 1966 edn.

Idem. *The China Tangle.* Princeton, NJ, 1953.

Feldman, G. *Army, Industry and Labor in Germany 1914–1918.* Princeton, NJ, 1966.

Ferguson, T. G. *British Military Intelligence 1870–1914.* Frederick, Md, 1984.

Fieldhouse, D. *Economics and Empire 1830–1914.* London, 1973.

Idem. *The Colonial Empires: A Comparative Study from the Eighteenth Century.* London, 1966.

Fingar, T., ed. *China's Quest for Independence.* Boulder, Colo., 1980.

Fink, C. L., et al., eds. *German Nationalism and the European Response 1890–1945.* Chapel Hill, NC, 1985.

Fischer, E. *The Passing of the European Age.* Cambridge, Mass., 1943.

Fischer, F. *Bьndnis der Eliten.* Dьsseldorf, 1979.

Idem. *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914.* London, 1975.

Fischer, R. L. „Defending the Central Front: The Balance of Forces", *Adelphi Papers* 127 (1976).

Fisher, R. H. *The Russian Fur Trade 1550–1700.* Berkeley. Calif., 1943.

Fishlow, A. „Lessons from the Past: Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period, *International Organization* 39 (1985).

Fitzgerald, F. *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans in Vietnam.* Boston, 1972.

Flora, P., ed. *State, Economy and Society in Western Europe 1875–1975*, vol. i. Frankfurt, 1983.

Florinsky, M. *Russia: A Short History.* New York, 1964.

Floyd, D. *Mao Against Khrushchev.* New York, 1964.

Foreman-Peck, J. *A History of the World Economy International Economic Relations Since 1850.* Brighton, 1983.

Forstmeier, F., and H. E. Volkmann, eds. *Kriegswirtschaft und Rьstung 1939–1945.* Dьsseldorf, 1977.

Idem. *Wirtschaft und Rustung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges.* Dьsseldorf, 1975.

Foschepoth, J, ed. *Kalter Krieg und deutsche Frage.* Guttingen, 1985.

Fox. G. *British Admirals and the Chinese Pirates 1832–1869.* London, 1940.

Frank, A. G. *World Accumulation 1492–1789.* New York, 1978.

Frankenstien, R. *Le Prix du rŭarmement franзais 1935–1939.* Paris, 1939.

Frankland, N. *The Bomber Offensive Against Germany.* London, 1965.

Freedman, L. *Britain and Nuclear Weapons.* London, 1980.

Idem. *The Evolution of Nuclear Strategy.* London, 1981.

French, D. *British Economic and Strategic Planning, 1905–1915.* London, 1982.

Idem. *British Strategy and War Aims 1914–1916.* London, 1986.

Friedberg, A. L. „A History of US Strategic „Doctrine", 1945–1980", *Journal of Strategic Studies* 3 (1983).

Friedman, E., ed. *Ascent and Decline in the World-System.* Beverly Hills, Calif., 1982.

Fukuyama, F. „Gorbachev and the Third World", *Foreign Affairs* 64 (1986).

Fuller, W. C. *Civil-Military Conflict in Imperial Russia 1881–1914.* Princeton, NJ, 1985.

Fussell, P. *The Great War and Modern Memory.* New York, 1975.

Gaddis, J. L. *Strategies of Containment.* New York, 1982.

Idem. „The Origins of Self-Deterrence: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1954–1958", forthcoming.

Idem. *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947.* New York, 1972.

Gallagher, J., and R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review* 6 (1953).

Gansler, J. S. *The Defense Industry.* Cambridge, Mass., 1980.

Garder, M. *L'Agonie du rйgime en Russie soviйtique.* Paris, 1966.

Gardner, R. N. *Sterling-Dollar Diplomacy.* New York, 1969.

Garfinkle, A. W. *The Politics of the Nuclear Freeze.* Philadelphia, 1984.

Garthoff, R. L. *Dйtente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan.* Washington, DC, 1985.

Idem. *Soviet Strategy in the Nuclear Age.* New York, 1958.

Gash, G. *Renaissance Armies 1480–1650.* Cambridge, 1975.

Gates, D. *The Spanish Ulcer A History of the Peninsular War.* London, 1986.

Gatrell, P. *The Tsarist Economy, 1850–1917.* London, 1983.

Geggus, D. „The Cost of Pitt's Caribbean Campaigns, 1793–1798", *Historical Journal* 26 (1983).

Geiss, I., and B. J. Wendt, eds. *Deutschland in der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts.* Dьsseldorf, 1973.

Gerschenkron,A. *Economic Backwardness in Historical Perspective.* Cambridge, Mass., 1962.

Gervasi, T. *The Myth of Soviet Military Supremacy.* New York, 1986.

Geyer, M. *Aufrьstung oder Sicherheit* Wiesbaden, 1980.

Gibbs, H. A. R., and H. Bowen. *Islamic Society and the West,* 2 vols. London, 1950, 1957.

Gibbs, N. H. *Grand Strategy,* vol. i. London, 1976.

Gibson, C. *Spain in America.* New York, 1966.

Gilbert, F. *The End of the European Era, 1890 to the Present* 3rd edn. New York, 1984.

Gilbert, M, ed. A *Century of Conflict, 1850–1950.* London, 1966.

Idem. *Winston Churchill,* vol. V, *1922–1939.* London, 1976.

Gillard, D. *The Struggle for Asia 1828–1961.* London, 1977.

Gillie. M. H. *Forging the Thunderbolt.* Harrisburg, Penn., 1947.

Gilpin, R. *War and Change in World Politics.* Cambridge, 1981.

Ginsburgs, G., and C. F. Pinkele. *The Sino-Soviet Territorial Dispute, 1949–1964.* New York, 1978.

Idem, and A. Z. Rubinstein, eds. *Soviet Foreign Policy Toward Western Europe.* New York, 1978.

Giovannetti, L., and F. Freed. *The Decision to Drop the Bomb.* London, 1967.

Gipson, L. H. *The Comimg of the Revolution 1763–1775.* New York, 1962.

Girardet, R. *La sociйtй militaire dans la France contemporaine,* Paris, 1953.

Idem. *L'idйe coloniale de la France sous la Troisiиme Rйpublique 1871–1914.* Paris, 1968.

Girault, R. *Emprunts russes et investisements franзais en Russie, 1887–1914.* Paris, 1973.

Global 2000 Report to the President, The. Washington, DC, 1980.

Glover, M. *The Napoleonic Wars An Illustrated History 1792–1815.* New York, 1979.

Idem. *The Peninsular War, 1807–1814: A Concise History.* Newton Abbott. 1974.

Idem. *Warfare from Waterloo to Mons.* London, 1980.

Glover, R. *Peninsular Preparation: The Reform of the British Army. 1795–1809.* Cambridge, 1963.

Godechet, J., B. F. Hyslop, and D. L. Dowd. *The Napoleonic Era in Europe.* New York, 1971.

Goldman, M. I. *The Enigma of Soviet Petroleum: Half-Full or Half-Empty?* London, 1980.

Idem. *USSR in Crisis: The Failure of an Economic System.* New York, 1983.

Goldsmith, R. W. „The Power of Victory: Munitions Output in World War II", *Military Affairs* 10 (1946).

Gollwitzer, H. *Europe in the Age of Imperialism.* London, 1969.

Idem. *Geschichte des weltpolitischen Denkens, 2* vols. Gцttingen, 1972, 1982.

Golovine, N. *Russian Army in the World War.* New Haven, Conn., 1932.

Gooch, J, *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy c. 1900–1916.* London, 1974.

Good, D. F. *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley, Calif., 1984.

Gorce, P.-M. de la. *The French Army: A Military Political History.* New York, 1963.

Gordon, D. C. *The Dominion Partnership in Imperial Defense 1870–1914.* Baltimore, Md, 1965.

Gormley, D. M. „A New Dimension to Soviet Theater Strategy", *Orbis* 29 (1985).

Gottman, J., ed. *Center and Periphery.* Beverly Hills, Calif., 1980.

Goubert, P. *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen.* London, 1970.

Gough, B. *The Royal Navy and the North West Coast of America 1810–1914.* Vancouver, 1971.

Gowa, J. *Closing the Golden Window. Domestic Politics and the End of Bretton Woods.* Ithaca, NY, 1985.

Grabaud, S. R. *British Labor and the Russian Revolution 1917–1924.* Cambridge, Mass., 1956.

Graebner, N. A. *America as a World Power.* Wilmington, Del., 1984.

Graham, G. S. *Great Britain in the Indian Ocean: A Study of Maritime Enterprise 1810–1850.* Oxford, 1967.

Grami, H., ed. *Sommer 1939, Die Grossmдchte und der europдische Krieg.* Stuttgart, 1979.

Gray, C. „Nuclear Strategy: A Case for a Theory of Victory", *International Security* 4 (1979).

Greenwood, S. „Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo-French Treaty of March 1947", *Journal of Strategic Studies* 6 (1983).

Grenville, J. A. S., and G. B. Young. *Politics, Strategy and American Diplomacy Studies in Foreign Policy, 1873–1917.* New Haven, Conn., 1966.

Idem. *A World History of the Twentieth Century 1900–1945.* London, 1980.

Idem. *Europe Reshaped 1848–1878.* London, 1976.

Idem. *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century, 1895–1902* London, 1964.

Griffith, W. E., ed. *Communism in Europe Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute,* 2 vols. Cambridge, Mass., 1964–1966.

Idem. „Superpower Problems in Europe: A Comparative Assessment", *Orbis* 29 (1986).

Idem. *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany.* Cambridge, Mass., 1978.

Grimal, H. *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919–1963.* London, 1978.

Groom, J. *British Thinking About Nuclear Weapons.* London, 1974.

Grosser, A. *The Western Alliance: European Relations Since 1945,* London, 1980.

Idem. *West Germany from Defeat to Rearmament.* London, 1955.

Growing, M. *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy 1945–1952,* 2 vols. London, 1974.

Grьn, G. „Locarno, Ideal and Reality", *International Affairs* 31 (1955).

Gruner, W. „Der Deutsche Bund – Modell fьr eine Zwischenlцsung?", *Politik und Kultur* 9 (1982).

Idem. *Die deutsche Frage: Ein Problem der europдischen Geschichte seit 1800.* Munich, 1985.

Grunwald, J. and K. Flamm. *The Global Factory Foreign Assembly in International Trade.* Washington, DC, 1985.

Guйry, A. „Les finances de la monarchie franзaise", *Armales* 33 (1978).

Guilmartin, J. P. *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century.* Cambridge, 1974.

Guinn, P. *British Strategy and Politics, 1914–1918.* Oxford, 1965.

Gulick, E. V. *Europe's Classical Balance of Power.* New York, 1967 edn.

Gunsberg, J. A. *Divided and Conquered: The French High Command and the Defeat of the West, 1940.* Westport, Conn., 1979.

Gustafson, F. „Energy and the Soviet Union", *International Security* 6 (1981–1982).

Hadley, A T. *The Straw Giant: Triumph and Failure America's Armed Forces.* New York, 1986.

Hagan, K. J., ed. *In Peace and War Interpretations of American Naval History, 1775–1978.* Westport, Conn., 1978.

Haig, A. *Caveat.* New York, 1984.

Hale, J. R, ed. *Europe in the Later Middle Ages.* London, 1965.

Idem. „Armies, Navies and the Art of War“, *New Cambridge Modern History,* vol. ii. Cambridge, 1958.

Idem. *War and Society in Renaissance Europe 1450–1620.* London, 1985.

Hale, O. J. *Germany and the Diplomatic Revolution 1904–1906.* Philadelphia, 1931.

Hall, J. W. *Government and Local Power in Japan.* Princeton, NJ, 1966.

Halpern, P. *The Mediterranean Naval Situation, 1908–1914.* Cambridge, Mass., 1971.

Hamerow, T. *Restoration, Revolution, Reaction: Economics and Politics in Germany.* Princeton, NJ, 1958.

Hamilton, A. *The Appeal of Fascism.* London, 1971.

Hamilton, C. E. „The Royal Navy, *La Royale* and the Militarization of Naval Warfare, 1840–1870", *Journal of Strategic Studies* 6 (1983).

Hamilton, E. J. „Origin and Growth of National Debt in Western Europe“, *American Economic Review* 37 (1947).

Hammond, T. T. *Red Flag over Afghanistan.* Boulder, Colo., 1984.

Hanrieder, W. F. *West German Foreign Policy 1949–1963.* Stanford, Calif., 1967.

Haraszti, E. *The Invaders: Hitler Occupies the Rhineland.* Budapest, 1983.

Idem. *Treaty-Breakers or „Realpolitiker"? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935.* Boppard, 1974.

Hardach, G. *The First World War 1914–1918.* London, 1977.

Hardach, K. *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century.* Berkeley, Calif., 1980.

Hardie, F. *The Abyssinian Crisis.* London, 1974.

Harding, H., ed. *China's Foreign Relations in the 1980s.* New Haven, Conn., 1984.

Haring, C. H. *The Spanish Empire in America.* New York, 1947.

Harris, K. *Attlee.* London, 1982.

Harris, R. D. „French Finance and the American War, 1777–1783", *Journal of Modern History* 46 (1976).

Harrison, J. A. *The Chinese Empire.* New York, 1972.

Harrison, M. M. *Reluctant Ally France and Atlantic Security.* Baltimore, Md, 1981.

Hart, G., and W. S. Lind. *America Can Win.* Bethesda, Md, 1986.

Harvie, C. *War and Society in the 19th Century.* Bletchley, 1973.

Haslam, J. *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933–1939.* New York, 1984.

Hastings, M. *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy.* London, 1984.

Hattaway, H., and A. Jones. *How the North Won: A Military History of the Civil War.* Urbana, 111., 1983.

Hatton, R. M, ed. *Louis XIV and Europe.* London, 1976.

Idem. *Charles XII of Sweden.* London, 1968.

Hauner, M. „A Racial Revolution“, *Journal of Contemporary History* 19 (1984).

Idem. „Did Hitler Want a World Dominion?“, *Journal of Contemporary History* 13 (1968).

Idem. „The Soviet Geostrategic Dilemma“, Foreign Policy Research Institute, forthcoming.

Hayashi, S., and A. Coox. *Kogun: The Japanese Army in the Pacific War.* Westport, Conn., 1978 reprint.

Hayes, P. *Fascism.* London, 1973.

Haykal, M. H. *The Sphinx and the Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East.* London, 1978.

Headrich, D. R. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century.* Oxford, 1981.

Heald, M., and L. S. Kaplan. *Culture and Diplomacy: The American Experience.* Westport, Conn., 1977.

Heckscher, E. F. *An Economic History of Sweden.* Cambridge, Mass, 1963.

Idem. *The Continental System.* Oxford, 1922.

Heischmann, E. *Die Anfдnge des stehenden Heeres in Oesterreich.* Vienna, 1925.

Heller, F. H, ed. *The Korean War: A 25-Year Perspective.* Lawrence, Kan, 1977.

Henderson, W. O. *The Industrial Revolution on the Continent Germany, France, Russia 1800–1914.* London, 1967 edn.

Idem. *The Rise of German Industrial Power, 1834–1914.* Berkeley, Calif, 1972.

Hennessy, J., et al. *Economic „Miracles".* London, 1964.

Henrickson, A. K. „The Creation of the North Atlantic Alliance, 1948–1952", *Naval War College Review* 32 (1980).

Hentschel, V. „Produktion, Wachstum und Produktivitдt in England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg“, *Vierteljahresschrift fьr Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 68 (1981).

Herken, G. *Counsels of War.* New York, 1985.

Idem. *The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War 1945–1950.* New York, 1980.

Herrick, R. W. *Soviet Naval Strategy.* Annapolis, Md., 1968.

Herring G. *America;s Longest War: The United States and Vietnam, 1950–1975.* New York, 1979.

Herspring, D. R, and I. Volgyes. „Political Reliability in the Eastern European Warsaw Pact Armies“, *Armed Forces and Society* 6 (1980).

Herwig, H. H. *Politics of Frustration: The United States in German Naval Planning, 1889–1941.* New York, 1976.

Hess, A. C. „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic Discoveries, 1453–1525", *American Historical Review* 75 (1970).

Hiden, J. *Germany and Europe 1919–1939.* London, 1977.

Higginbotham, D, ed. *Reconsiderations of the Revolutionary War.* Westport, Conn., 1978.

Idem. *The War of American Independence.* Bloomington, Ind, 1977 edn.

Higham, R. *Air Power: A Concise History.* Manhattan, Kan., 1984 edn.

Higonnet, P. L. R. „The Origins of the Seven Years War“, *Journal of Modern History* 40 (1968).

Hildebrand, G. H. *Growth and Structure in the Economy of Modern Italy.* Cambridge, Mass., 1965.

Hildebrand, K. „Staatskunst oder Systemzwang? Die „Deutsche Frage“ als Problem der Weltpolitik“, *Historische Zeitschrift* 228 (1979).

Idem. *The Third Reich.* London, 1984.

Hill, C. *Reformation to Industrial Revolution.* Harmondsworth, 1969.

Idem. *The Century of Revolution 1603–1714.* Edinburgh, 1961.

Hillgruber, A. *Bismarcks Aussenpolitik.* Freiburg, 1972.

Idem. *Die gescheiterte Grossmacht: Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945.* Dьsseldorf, 1980.

Idem. *Germany and the Two World Wars.* Cambridge, Mass, 1981.

Idem. *Hitlers Strategic Politik und Kriegsfьhrung 1940–1941.* Frankfurt, 1965.

Hinsley, F. H., et. al. *British Intelligence in the Second World War,* vol. ii. London, 1981.

Idem. *Power and the Pursuit of Peace.* Cambridge, 1967.

Hobsbawm, E. J. *The Age of Capital 1848–1875.* London, 1975.

Idem. *Industry and Empire.* Harmondsworth, 1969. I

Idem. *The Age of Revolution 1789–1848.* London, 1962.

Hochmann, J. *The Soviet Union and the Failure of Collective Security 1934–1938.* Ithaca, NY, 1984.

Hodgson, M. G. S. *The Venture of Islam.* Chicago, 1924.

Hoensch, J. K. *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945–1974.* Dьsseldorf, 1977.

Hoffman, S., ed. *In Search of France.* Cambridge, Mass., 1963.

Idem. *Gulliver's Troubles.* New York, 1968.

Idem. *Primacy of World Order?* New York, 1978.

Hoffmann, W. G. *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts.* Berlin, 1965.

Holland, R. F. *Britain and the Commonwealth Alliance 1918–1939.* London, 1981.

Idem. *European Decolonization, 1918–1981.* London, 1978.

Holloway, D. *The Soviet Union and the Arms Race.* 2nd edn. New Haven, Conn., 1984.

Holmes, R. *The Road to Sedan: The French Army, 1866–1870.* London, 1984.

Holt, S. *The Common Market The Conflict of Theory and Practice* London, 1967.

Hцlzle, E. *Die Selbstentmachtung Europas.* Gцttingen, 1975.

Holzman, F. D. „Are the Soviets Really Outspending the US on Defense?“, *International Security* 4 (1980).

Idem. *Financial Checks on Soviet Defense Expenditures.* Lexington, Mass., 1975.

Idem. „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security 6* (1982).

Homze, E. L. *Arming the Luftwaffe.* Lincoln, Neb., 1976.

Hope-Jones, A. *Income Tax in the Napoleonic Wars.* Cambridge, 1939.

Horn, R. C. *The Soviet Union and India. The Limits of Influence.* New York, 1981.

Horne, A. *The French Army and Politics 1870–1970.* London, 1984.

Horowitz, D. *The Free World Colossus.* New York, 1971 edn.

Hosking, G. A. *History of the Soviet Union.* London, 1985.

Hough, J. F., and M. Fainsod. *How the Soviet Union Is Governed,* Cambridge, Mass., 1979.

Howard, M., ed. *The Theory and Practice of War.* London, 1965.

Idem. *The British Way in Warfare.* Neale Lecture, London, 1975.

Idem. *The Continental Commitment* London, 1972. ,

Idem. *The Franco-Prussian War.* London, 1981 edn.

Howarth, S. *The Fighting Ships of the Rising Sun: The Drama of the Imperial Japanese Navy 1895–1945.* New York, 1983.

Hucker, C. O. *China's Imperial Past.* Stanford, Calif, 1975.

Hudson, G. F. *The Far East in World Affairs.* 2nd edn, London, 1939.

Hueckel, G. „War and the British Economy, 1793–1815: A General Equilibrium Analysis", *Explorations in Economic History 10* (1972),

Hufton, O. *Europe Privilege and Protest 1730–1789.* London, 1980.

Hunt, B, and A. Preston, eds. *War Aims and Strategic Policy in the Great War.* London, 1977.

Hyam, R. *Britain's Imperial Century 1815–1914.* London, 1975.

Hynes, W. G. *The Economics of Empire: Britain, Africa and the New Imperialist 1870–1895.* London, 1979.

Imlah, A. H. *Economic Elements in the „Pax Britannica".* Cambridge, Mass., 1958.

Inalcik, H. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies.* London, 1978.

Idem. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600.* New York, 1973.

Ingram, E., ed. „The Great Game in Asia", *International History Review* 2 (1980).

Idem. *Commitment to Empire Prophecies of the Great Game in Asia, 1797–1800.* Oxford, 1981.

Idem. *The Beginning of the Great Game in Asia 1828=1834.* Oxford, 1979.

Ireland, T. P. *Creating the Entangling Alliance.* London, 1981.

Iriye, A. *Across the Pacific.* New York, 1967.

Idem. *After Imperialism: The Search for a New Order in the Far East 1921–1931.* New York, 1978 edn.

Irving, E. M. *The First Indochina War: French and American Policy, 1945–1954.* London, 1975.

Iseley, J. A., and P. A. Crowl. *The US Marines and Amphibious War.* Princeton NJ, 1945.

Ismay, Lord. *NATO – The First Five Years, 1949–1954.* Utrecht, 1954.

Israel, J. I. „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618–1648", *Past and Present* 76 (1977).

Idem. *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606–1661.* Oxford, 1982.

Jabber, P. „Egypt's Crisis, America's Dilemma", *Foreign Affairs* 64 (1986).

Jackel, E. *Hitlers Weltanschauung,* Middletown, Conn., 1982.

Jacobsen, J. *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925–1929.* Princeton, NJ, 1972.

Jansen, G. H. *Afro-Asia and Non-Alignment* London, 1966.

Jelavich, B. *The Great Powers, the Ottoman Empire, and the Straits Question 1870–1887.* Bloomington, Ind., 1973.

Jencks, H. W. *From Missiles to Muskets: Politics and Professionalism in the Chinese Army 1945–1981.* Boulder, Colo., 1982.

Jenkins, E. H. *A History of the French Navy.* London, 1973.

Jenks, L. H. *Migration of British Capital to 1875.* London, 1963 edn.

Jervis, R. *The Illogic of American Nuclear Strategy.* Ithaca, NY, 1984.

Idem. „The Impact of the Korean War on the Cold War", *Journal of Conflict Resolution* 24 (1980).

Joffe, J. „European-American Relations: The Enduring Crisis", *Foreign Affairs* 59 (1981).

Johnson, A. R., et al. *East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier.* New York, 1982.

Johnson, C. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925–1975.* Stanford, Calif., 1982.

Johnson, F. A. *Defence by Committee.* London, 1960.

Johnson, P. M., and W. R. Thompson, eds. *Rhythms in Politics and Economics.* New York, 1985.

Joll, J., ed. *The Decline of the Third Republic.*-New York, 1959.

Idem. *Europe Since 1870.* London, 1973.

Idem. *The Origins of the First World War.* London, 1984.

Jones, C., ed. *Britain and Revolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda.* Exeter, 1983.

Jones, D. R. „Nicholas II and the Supreme Command", *Sbomik* 11 (1985).

Jones, E. „Manning the Soviet Military", *International Security* 7 (1982).

Idem. „Minorities in the Soviet Armed Forces", *Comparative Strategy* 3 (1982).

Jones, E. L., and G. E. Mingay, eds. *Land, Labour and Population of the Industrial Revolution.* London, 1967.

Idem. *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia.* Cambridge, 1981.

Jones, J. R. *Britain and the World 1649–1815.* London, 1980.

Idem. *Country and Court 1658–1714.* London, 1978.

Jordan, W. M. *Britain, France and the German Problem.* London, 1943.

Jukes, G. „The Indian Ocean in Soviet Naval Policy", *Adelphi Papers* 87 (1973).

Idem. *The Soviet Union in Asia.* Berkeley, Calif., 1973.

Junge, C. *Flottenpolitik und Revolution: Die Entstehung der englischen Seemacht wòhrend der Herrschaft Cromwells.* Stuttgart, 1980.

Kahn, H. *On Thermonuclear War.* Princeton, NJ, 1960.

Idem. *The Emerging Japanese Superstate.* London, 1971.

Kaiser, D. *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War.* Princeton, NJ, 1980.

Kaldor, M. *The Baroque Arsenal* London, 1982.

Kamata, S. *Japan in the Passing Lane.* New York, 1984.

Kamen, H. *Spain 1469–1714.* London, 1983.

Kan, M. Y. M. *Mainland China's Modernization: Its Prospects and Problems,* Berkeley, Calif., 1982.

Kanet, R., ed. *The Soviet Union and the Developing Nations.* Baltimore, Md, 1974.

Kann, R. A. *A History of the Habsbwg Empire 1526–1918.* Berkeley, Calif., 1974.

Kanya-Forstner, A. S. *The Conquest of the Western Sudan: A Study in French Military Imperialism.* Cambridge, 1969.

Kaplan, F. *The Wizards of Armageddon,* New York, 1983.

Kaplan, H. *Russia and the Outbreak of the Seven Years War.* Berkeley, Calif., 1968.

Kaplan, L. S. *The United States and NATO: The Formative Years,* Lexington, Ky, 1984.

Karnow, S. *Vietnam: A History.* New York, 1984.

Kaser, M. *Comecon.* London, 1967.

Katzenstein, P. J, ed. *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States.* Madison, Wis., 1978.

Kaufman, William. *Reasonable Defence,* New York, 1986.

Kazemzadeh, F. *Russia and Britain in Persia 1864–1914.* New Haven, Conn., 1968.

Kazokins, J. „Nationality in the Soviet Army", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies* 130 (1985)

Keegan, J. *The Face of Battle.* Harmondsworth, 1978.

Keeny, S. M, and W. K. H. Panofsky. „MAD vs. NUTS: The Mutual Hostage Relationship of the Superpowers", *Foreign Affairs* 60 (1981–1982).

Keep, J. H. L. „The Military Style of the Romanov Rulers", *War and Society* 1 (1983).

Idem. „Russia", *New Cambridge Modern History,* vol. XI. Cambridge, 1962.

Keiger, J. F. V. *France and the Origins of the First World War.* London, 1983.

Kelleher, C. M. *Germany and the Politics of Nuclear Weapons.* New York, 1975.

Kemp, T. *Economic Forces in French History.* London, 1971.

Idem. *Industrialization in Nineteenth-Century Europe.* London, 1969.

Idem. *The French Economy 1913–39: The History of a Decline.* New York, 1972.

Kendrick, A. *The Wound Within: America in the Vietnam Years, 1945–1974.* Boston, 1974.

Kendrick, M. S. *A Century and a Half of Federal Expenditures.* New York, 1955.

Kenez, P. „Russian Officer Corps Before the Revolution: The Military Mind“, *Russian Review* 31 (1972).

Kennan, G. F. *The Decline of Bismarck's European Order Franco-Russian Relations 1875–1890.* Princeton, NJ, 1979.

Idem. American Diplomacy. Chicago, 1984 edn.

Idem. *The Fateful Alliance France, Russia, and the Coming of the First World War.* New York, 1984.

Kennedy, D. *Over Here The First World War and American Society.* Oxford, 1980.

Kennedy, G. *Defence Economics.* London, 1983.

Kennedy, P. M., ed. *The War Plans of the Great Powers 1880–1914.* London 1979.

Idem. *Strategy and Diplomacy, 1860–1945: Eight Essays.* London, 1983.

Idem. *The Realities Behind Diplomacy.* London, 1981.

Idem. *The Rise and Fall of British Naval Mastery.* London, 1976.

Idem. *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914.* London, 1980.

Kennet, L. *The French Armies in the Seven Years War: A Study in Military Organization and Administration.* Durham, NC, 1967.

Kenwood, A. G., and A. L. Lougheed. *The Growth of the International Economy, 1820–1960.* London, 1971.

Keohane, R. O. „State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s“, *International Organization* 36 (1982).

Idem. *After Hegemony.* Princeton, NJ, 1974.

Kerner, R. J. *The Urge to the Sea.* New York, 1971 reprint. Kersaudy, F. *Churchill and de Gaulle.* London, 1981.

Kershaw, I. *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945.* Oxford, 1983.

Idem. *The Nazi Dictatorship.* London, 1985.

Keylor, W. R. *The Twentieth-Century World: An International History.* Oxford, 1984.

Kiernan, V. G. *European Empires from Conquest to Collapse, 1815–1960.* London, 1982.

Idem. „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy“, *Past and Present* 11 (1957).

Idem. „State and Nation in Western Europe“, *Past and Present* 31 (1965).

Kilmarx, R. *A History of Soviet Air Power.* London, 1962.

Kindleberger, C. P. *A Financial History of Western Europe.* London, 1984.

Idem. „Commercial Expansion and the Industrial Revolution“, *Journal of European Economic History* 4 (1975).

Idem. *The World in Depression 1929–1939.* Berkeley, Calif., 1973.

Kiraly, B. K., and G. E. Rothenberg, eds. *War and Society in Eastern Europe,* vol. i. New York, 1979.

Kiser, J. W. „How the Arms Race Really Helps Moscow“, *Foreign Policy* 60 (1985).

Kissinger, H. *A World Restored: Mettemich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822.* Boston, 1957.

Idem. *The White House Years.* Boston, 1979.

Idem. „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck“, *Daedalus* 97 (1986).

Kitchen, M. *The Political Economy of Germany 1815–1914.* London, 1978.

Klein, L., and K. Ohkawa, eds. *Economic Growth: The Japanese Experience Since the Meiji Era.* Holmwood, Ill., 1968.

Knorr, K. „Burden-Sharing in NATO: Aspects of US Policy“, *Orbis* 29 (1985).

Knox, M. „Conquest, Foreign and Domestic, in Fascist Italy and Nazi Germany“, *Journal of Modern History* 56 (1986).

Idem. *Mussolini Unleashed 1938–1941.* London, 1982.

Koch, H. W, ed. *The Origins of the First World War.* London, 1982.

Kochan, L, and R. Abraham. *The Making of Modem Russia.* Harmondsworth, 1983 edn.

Kocka, J. *Facing Total War: German Society 1914–1918.* Leamington, Spa, 1984.

Koenigsberger, H. G. „The Empire of Charles V in Europe“, *New Cambridge Modern History,* vol. ii. Cambridge, 1958.

Idem. „Western Europe and the Power of Spain“, *New Cambridge Modem History,* vol. iii. Cambridge, 1968.

Kohl, W. L. *French Nuclear Diplomacy,* Princeton, NJ, 1971.

Kolakowski, L. *Main Currents of Marxism,* vol. i, *The Founders.* Oxford, 1981 edn.

Kolb, E., ed. Europa und die Reichsgrъndung, *Historische Zeitschrift,* Beiheft 6. Munich, 1980.

Kolko, G. *The Politics of War 1943–1945.* New York, 1968.

Idem. *Vietnam Anatomy of a War, 1940–1975.* New York, 1986.

Kolodziej, E. *French International Policy Under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur.* Ithaca, NY, 1974.

Komer, R. W. *Maritime Strategy or Coalition Defense?* Cambridge, Mass., 1984.

Kortepeter, C. M. *Ottoman Imperialism During the Reformation.* London, 1973.

Kriedte, P. *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500–1800.* Leamington Spa, 1983.

Krumeich, G. *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War.* Leamington Spa, 1986.

Kuhn, A. *Hitlers aussenpolitisches Programm.* Stuttgart, 1970.

Kuisel, R. F. *Capitalism and the State in Modern France.* Cambridge, 1981.

Kuniholm, B. R. *The Origins of the Cold War in the Near East* Princeton, NJ, 1980.

Kunisch, J. *Das Mirakel des Hauses Brandenburg* Munich, 1978.

Kwitny, J. *Endless Enemies.* New York, 1984.

Lachouque, H. *Waterloo.* Paris, 1972.

LaFeber, W. *America, Russia, and the Cold War 1945–1975.* New York, 1976.

Idem. *The New Empire: An Interpretation of American Expansion 1860–1898.* Ithaca, NY, 1963.

Laird, R. F. *France, the Soviet Union, and the Nuclear Weapons Issue.* Boulder, Colo, 1986.

Idem. „The French Strategic Dilemma“, *Orbis* 28 (1984).

Lambi, I. N. *The Navy and German Power Politics 1862–1914.* London, 1984.

Landes, D. *The Unbound Prometheus Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* Cambridge, 1969.

Langer, W. L. *European Alliances and Alignments 1871–1890.* New York, 1950 edn.

Idem. *The Diplomacy of Imperialism 1890–1902.* 2nd edn. New York, 1965.

Langford, P. *The Eighteenth Century 1688–1815: British Foreign Policy.* London, 1976.

Langhorne, R. T. B., ed. *Diplomacy and Intelligence During the Second World War.* Cambridge, 1985.

Larson, T. B. *Soviet-American Rivalry.* New York, 1978.

Laue, T. H. von. *Sergei Witte and the Industrialization of Russia.* New York, 1963.

Laurens, F. D. *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935–6.* The Hague, 1967.

League of Nations. *World Economic Survey.* Geneva, 1945.

Lee, A. *The Soviet Air Force.* London, 1961.

Lee, M., and W. Michalka. *German Foreign Policy 1817–1933: Continuity or Break?.* Leamington Spa, 1987.

Lee, W. T. *The Estimation of Soviet Defense Expenditure 1955–75.* New York, 1977.

Leebaert, D., ed. *Soviet Military Thinking,* London, 1981.

Lefebvre, G. *Napoleon,* 2 vols. London, 1969.

Leffler, M. P. „Security and Containment Before Kennan: The Identification of American Interests at the End of World War II“, Lehrman Institute paper, forthcoming.

Idem. The American Conception of National Security and the Beginnings of then Cold War, 1945–48, *American Historical Review* 89 (1984).

Lellouche, P. *L'Avenir de la guerre.* Paris, 1985.

Idem. „France and the Euromissiles“, *Foreign Affairs* 62 (1983–1984).

Lerner, D., and R. Aron. *France Defeats EDC.* New York, 1957.

Leutze, J. *Bargaining for Supremacy Anglo-American Naval Relations 1937–1941.* Chapel Hill, NC, 1977.

Levine, A. J. „Was World War II a Near-Run Thing?“, *Journal of Strategic Studies* 8 (1985).

Levy, J. *War in the Modern Great Power System.* Lexington, Ky., 1983.

Lewin, M. *Russian Peasants and Soviet Power.* Evanston, 111, 1968.

Lewin, R. *The American Magic Codes, Ciphers and the Defeat of Japan.* New York, 1982.

Lewis, W. A. *Economic Survey 1919–1939*. London, 1949.

Lichtheim, G. *Europe in the Twentieth Century*. London, 1972.

Liddell Hart, B. H., ed. *The Red Army*. New York, 1956.

Idem. *History of the First World War*. London, 1970 edn.

Idem. *History of the Second World War*. London, 1970.

Lieven, D. C. B. *Russia and the Origins of the First World War*. London, 1983.

Lifton, R. J. *Home from the War: Vietnam Veterans*. New York, 1973.

Lincoln, W. B. *Passage Through Armageddon: The Russians in the War and Revolution 1914–1918*. New York, 1986.

Linder, S. B. *The Pacific Century*. Stanford, Calif., 1986.

Linderman, G. F. *The Mirror of War: American Society and the Spanish-American War*. Ann Arbor, Mich., 1974.

Link, A. S. *Wilson, 5* vols. Princeton, NJ, 1947–1965.

Lippmann, W. *US Foreign Policy: Shield of the Republic*. Boston, 1943

Litwak, R. S. *Dûtente and the Nixon Doctrine: American Foreign Policy and the Pursuit of Stability 1969–1975*. Cambridge, 1984.

Lloyd, C. *The Nation and the Navy*. London, 1961.

Loades, D. M. *Politics and the Nation 1450–1660*. London, 1974.

Lobanov-Rostovsky, A. A. *Russia and Europe 1789–1825*. Durham, NC, 1947.

Lo Jung-pang. „The Decline of the Early Ming Navy“, *Orient Extremus* 5 (1958).

Idem. „The Emergence of China as a Sea Power During the Late Sung and Early Yuan Periods“, *Far Eastern Quarterly* 14 (1955).

Louis, W. R. *The British Empire in the Middle East, 1945–1951*. Oxford, 1984.

Lovett, G. H. *Napoleon and the Birth of Modern Spain*, 2 vols. New York, 1965.

Low, A. D. *The Sine-Soviet Dispute*. Rutherford, NJ, 1976.

Lowe, C. J., and F. Marzari, *Italian Foreign Policy 1870–1940*. London, 1975.

Lowe, P. *Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present*. London, 1981.

Lubasz, H., ed. *The Development of the Modern State*. New York, 1964.

Lukacs, J. *The Last European War, September 1939/December 1941*. London, 1977.

Lundkvist, S., „Svensk krigsfinansiering 1630–1635" (with German summary), *Historisk tidskrift* (1966).

Lupfer, T. „The Dynamics of Doctrine: The Changes in German Tactical Doctrine During the First World War“, *Leavenworth Papers 4*. Leavenworth, Kan, 1981.

Luttwak, E. *The Pentagon and the Art of War*. New York, 1985.

Luvaas, J. *The Military Legacy of the Civil War: The European Inheritance*. Chicago, 1959.

Lynch, J. *Spain Under the Habsburgs*, 2 vols. Oxford, 1964, 1969.

Lyon, P. *Neutralism*. Leicester, 1963.

Macartney, C. A. *The Habsburg Empire 1790–1918*. London, 1969.

McCauley, M, ed. *Communist Power in Europe, 1944–1949*. London, 1977.

Idem. *The Soviet Union Since 1917*. London, 1981.

McCormick, G. H., and R. E. Bissel, eds. *Strategic Dimensions of Economic Behavior*. New York, 1984.

McCormick, T. *China Market: American's Quest for Informal Empire*. Chicago 1967.

MacDonald, C. A. *The United States, Britain and Appeasement 1936–1939*. London, 1980.

McDougall, W. A. *France's Rhineland Diplomacy 1914–1924*. Princeton, NJ, 1978.

McEvedy, C. *The Penguin Atlas of Recent History*. Harmondsworth, 1982.

McFetridge, C. D. „Some Implications of China's Emergence as a Great Power“, *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies* 128 (1983).

McGeehan, R. *The German Rearmament Question*. Urbana, Ill., 1971.

McGowan, P., and C. W. Kegley, eds. *Foreign Policy and the Modern World-System*. Beverly Hills, Calif., 1983.

Machay, J. P. *Pioneer for Profitt: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization*. Chicago, 1970.

Mack Smith, D. *Italy: A Modern History*. Ann Arbor, Mich., 1959.

Idem. *Mussolini's Roman Empire* London, 1976.

Idem. *Mussolini: A Biography*. New York, 1982.

McKay, D. *Prince Eugene of Savoy*. London, 1977.

McKay, D,, and H. M. Scott. *The Rise of the Great Powers 1648–1815*. London, 1983.

Mackesy, P. *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798–1799*. London, 1974.

Idem. *The War for America 1775–1783*. London, 1964.

Mackinder, H. J. „The Geographical Pivot of History“, *Geographical Journal* 23 (1904).

Mackintosh, M. *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces*. New York, 1967.

McMillen, D. H., ed. *Asian Perspectives on International Security*. London, 1984.

McNeill, W. H. *A World History*. London, 1979 edn.

Idem. *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society Since 1000 AD*. Chicago, 1983.

Idem. *The Rise of the West*. Chicago, 1967.

Madariaga, I. de. *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780*. London, 1962.

Idem. *Russia in the Age of Catherine the Great* London, 1981.

Maddison, A. „A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700–1980“, *Journal of Economic History* 43 (1983).

Magalhaes-Godinho, V. *L'ŭconomie de Empire Portugais aux XVe et XVIe siucles*. Paris, 1969.

Mahan, A. T. *Sea Power in Its Relations to the War of 1812*,2 vols. London, 1905.

Idem. *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783*. London, 1965 edn.

Maier, K. A., et al., eds. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 2, *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europдischen Kontinent*. Stuttgart, 1979.

Mako, W. P, *US Ground Forces and the Defense of Central Europe*. Washington, DC, 1983.

Maland, D., *Europe in the Seventeenth Century*. London, 1966.

Malinraud, E. *La Croissance franзaise*. Paris, 1972.

Mallet, M. E. *Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy*. London, 1976.

Mamatey, V. S. *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*. Huntingdon, NY, 1978 edn.

Mandelbaum, M. *The Nuclear Future*. Ithaca, NY, 1983.

Idem. *The Nuclear Question: The United States and Nuclear Weapons 1946–1976*. New York, 1979.

Idem. *The Nuclear Revolution: International Politics Before and After Hiroshima*. New York, 1981.

Mansergh, N. *The Commonwealth Experience*. London, 1969.

Marder, A. J. *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Period*, vol. i, *The Road to War, 1904–1914*. London, 1961.

Idem. *Old Friends, New Enemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy*. Oxford, 1981.

Idem. *The Anatomy of British Sea Power*. Hamden, Conn., 1964 reprint.

Idem. „The Royal Navy in the Italo-Ethiopian War 1935–1936", *American Historical Review* 75 (1970).

Marks, S. *The Illusion of Peace: International Relations in Europe 1918–1933*. London, 1976.

Marriss, S. *Deficits and the Dollar: The World Economy at Risk*. Washington, DC, 1985.

Marsh, P. *Japanese Overseas Investment*. London, 1983.

Marshall, P. J. „British Expansion in India in the Eighteenth Century: An Historical Revision“, *History* 60 (1975).

Martin, B. „Aussenhandel und Aussenpolitik Englands unter Cromwell“, *Historische Zeitschrift* 218 (1974).

Martin, L. *Peace Without Victory – Woodrow Wilson and the English Liberals*. New York, 1973 edn.

Marwick, A. *The Deluge – British Society in the First World War*. London, 1965.

Idem. *War and Social Change in the Twentieth Century*. London, 1974.

Masson, P. „La Marine franзaise en 1939–1940", *Revue historique des armũes* 4 (1979).

Mathias, P. *The First Industrial 'Nation: An Economic History of Britain 1700–1914*. London, 1969.

Idem, and P. O'Brien. „Taxation in Britain and France, 1715–1810", *Journal of European Economic History 5* (1976).

Matloff, M. *Strategic Planning for Coalition Warfare, 1943–1944*. Washington, DC, 1959.

Mattingly, G. *Renaissance Diplomacy*. Harmondsworth, 1965.

May, A. J. *The Habsburg Monarchy 1862–1916*. Cambridge, Mass., 1960.

Idem. *The Passing of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*, 2 vols. Philadelphia, 1966.

May, E. R., ed. *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*. Princeton, NJ, 1984.

Idem. *American Imperialism: A Speculative Essay.* New York, 1968.

Idem. *Imperial Democracy: The Emergence of America as a Great Power.* New York, 1961.

Idem. *The World War and American Isolation.* Chicago, 1966 edn.

Mayer, A. J. *Political Origins of the New Diplomacy* New York, 1970 edn.

Idem. *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–1919.* London, 1968.

MccGwire, M. *Soviet-Naval Developments.* New York, 1973.

Idem. *Soviet Naval Influence.* New York, 1977.

Idem. *Soviet Naval Policy.* New York, 1975.

Mearsheimer, J. *Conventional Deterrence.* Ithaca, NY, 1983.

Medlicott, W. N. *British Foreign Policy Since Versailles, 1919–1963.* London, 1968.

Mellor, R. E. M. *The Soviet Union and Its Geographical Problems.* London, 1982.

Mendelsohn, K. *Science and Western Domination.* London, 1976.

Mendl, W. *Deterrence and Persuasion: French Nuclear Armament in the Context of National Policy, 1945–1969.* London, 1970.

Menon, K. *Soviet Power and the Third World.* New York, 1985.

Meyers, R. *Britische Sicherheitspolitik 1934–1938.* Dьsseldorf, 1976.

Middlebrook, M. *The Kaiser's Battle: 21 March 1918.* London, 1978.

Middlemas, K. *Diplomacy of Illusion: The British Government and Germany 1937–1939.* London, 1972.

Middleton, R. *The Bells of Victory.* Cambridge, 1985.

Military Balance, The. The International Institute of Strategic Studies, London, annual.

Millar, G. J. *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485–1548.* Charlottesville, Va, 1980.

Miller, M. S. *The Economic Development of Russia, 1905–1914.* London, 1926.

Miller, S. E., ed. *Military Strategy and the Origins of the First World War.* Princeton, NJ, 1985.

Idem, *Conventional Forces and American Defense Policy.* Princeton, NJ, 1986.

Millett, A. R., and W. Murray, eds. *Military Effectiveness.* London, 1988.

Idem, and P. Maslowski. *For the Common Defense: A Military History of the United States of America.* New York, 1984.

Mills, W. *Arms and Men.* New York, 1956.

Milward, A. S., *The Economic Effects of the World Wars in Britain.* London, 1970.

Idem. *The German Economy at War.* London, 1965.

Idem. *The Renaissance of Western Europe, 1945–1951.* London, 1984.

Idem. *War, Economy and Society 1939–1945.* Berkeley, Calif., 1979.

Idem, and S. B. Saul. *The Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914.* Cambridge, Mass., 1977.

Idem. *The Economic Development of Continental Europe 1780–1870.* London, 1973.

Minchinton, W. E., ed. *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* London, 1969.

Mitchell, A. *The German Influence in France after 1870: The Formation of the French Republic.* Chapel Hill, NC, 1979.

Idem. *Victors and Vanquished: The German Influence on Army and Church in France after 1870.* Chapel Hill, NC, 1984.

Mitchell, B. R. *European Historical Statistics 1750–1970.* London, 1975.

Mitchell, D. W. *A History of Russian and Soviet Sea Power.* New York, 1974.

Modelski, G. „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *Comparative Studies in Society and History* 20 (1978).

Mommsen, W. J., and L. Kettenacker, eds. *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement.* London, 1983.

Monger, G. L. *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900–1907.* London, 1963.

Morazй, C. „Finance et despotisme, essai sur les despotes йclairйs", *Annales* 3 (1948).

Moreland, W. H. *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History.* London, 1923.

Moreton, E., and G. Segal, eds. *Soviet Strategy Toward Western Europe.* London, 1984.

Morgan, K. O. *Labour in Power 1945–1951.* Oxford, 1984.

Morgan, R. *The United States and West Germany 1945–1973.* London, 1974.

Mori, G. „The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of European Economic History* 4 (1975).

Idem. „The Process of Industrialization in Italy: Some Suggestions, Problems and Questions", *Journal of European Economic History* 8 (1979).

Morison, S. E. *History of the United States Naval Operations,* vol. X *The Atlantic Battle Won.* Boston, Mass., 1956.

Morley, J. W., ed. *Dilemmas of Growth in Prewar Japan.* Princeton, NJ, 1971.

Idem, ed. *The Fateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939–1941.* New York, 1980.

Idem, ed. *The Pacific Basin.* New York, 1986.

Morris, M. D. „Values as an Obstacle to Growth in South Asia", *Journal of Economic History* 27 (1967).

Mortimer, R. A. *The Third World Coalition in International Politics.* New York 1980.

Mosse, W. E. *Alexander II and the Modernization of Russia.* New York, 1962 edn.

Idem. *The European Powers and the German Question 1848–1870.* Cambridge 1958.

Idem. *The Rise and Fall of the Crimean System 1855–1871.* London, 1963.

Mousnier, R. „L'Evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et de la Succession d'Espagne", *Revue Historique* 44 (1951).

Mowat, C. L., ed. *New Cambridge Modern History,* vol. xii (rev. edn), *The Shifting Balance of World Forces.* Cambridge, 1968.

Munro, D. G. *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean 1900–1921.* Princeton, NJ, 1964.

Munting, R. *The Economic Development of the USSR.* London, 1982.

Murphy, B. *A History of the British Economy.* London, 1973.

Murray, W. „German Air Power and the Munich Crisis", *War and Society* 1 (1976).

Idem. *Luftwaffe.* Baltimore, Md, 1985.

Idem. „Munich, 1938: The Military Confrontation", *Journal of Strategic Studies* 2 (1979).

Idem. *The Change in the European Balance of Power, 1938–1939.* Princeton NJ, 1984.

Mysyrowics, L. *Autopsie d'une dŭfaite: Origines de l'effrondrement militaire franзais de 1940.* Lausanne, 1973.

Neal, L. „Interpreting Power and Profit in Economic History: A Case Study of the Seven Years War", *Journal of Economic History* 37 (1977).

Needham, J. *Science and Civilization in China,* vol. iv, *Civil Engineering and Nautics.* Cambridge, 1971.

Idem. *The Development of Iron and Steel Technology in China.* London, 1958.

Idem. *The Grand Titration. Science and Society in East and West.* London, 1969.

Net, J. U. *War and Human Progress.* New York, 1968.

Neidpath, J. *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919–1941.* Oxford, 1981.

Neilson, K. „Watching the „Steamroller": British Observers and the Russian Army Before 1914", *Journal of Strategic Studies* 8 (1985).

Nettl, J. P. *The Soviet Achievement* London, 1967.

Nicholls, A. J. *Weimar and the Rise of Hitler.* London, 1979 edn. Nicolson, H. G. *The Congress of Vienna.* London, 1946.

Niedhart, G. „Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift* 226 (1978).

Idem. *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik 1739–1763.* Munich, 1979.

Niemeyer, J. *Das ųsterreichische Militдrwesen im Umbruch.* Osnabrьck, 1979.

Nipperdey, T. *Deutsche Geschichte 1800–1866.* Munich, 1983.

Nish, I. *Japan's Foreign Policy, 1869–1942.* London, 1978.

Idem. *The Anglo-Japanese Alliance.* London, 1966.

Idem. *The Origins of the Russo-Japanese War.* London, 1985.

Nitze, P. „The Development of NSC-68", *International Security* 5 (1980).

Nobutaka, I., ed. *Japan's Decision for War.* Stanford, Calif., 1967.

Norman, E. H. *Japan's Emergence as a Modern State.* New York, 1940.

North, D. C., and R. P. Thomas. *The Rise of the Western World.* Cambridge, 1973.

North, R. C. *Moscow and the Chinese Communists.* Stanford, Calif., 1953.

Northedge, F. S., and A. Wells. *Britain and Soviet Communism: The Impact of a Revolution.* London, 1982.

Idem. *The Troubled Giant Britain Among the Great Powers.* London, 1966.

Nove, A. *An Economic History of the USSR.* Harmondsworth, 1969.

O'Brien, P. *British Financial and Fiscal Policy in the Wars Against France 1793–1815.* Oxford, 1984.

Idem, and C. Keydor. *Economic Growth in Britain and France 1780–1914.* London, 1978.

O'Day, A., ed. *The Edwardian Age.* London, 1979.

Offner, A. *American Appeasement, United States Foreign Policy and Germany 1933–1938.* Cambridge, Mass., 1969.

Ohkawa, K., and H. Rosovsky. *Japanese Economic Growth.* Stanford, Calif., 1973.

Idem, and M. Shinohara, eds. *Patterns of Japanese Economic Development.* New Haven, Conn., 1979.

Okamoto, S. *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War.* New York, 1970.

Olsen, E. A. *U.S.-Japan Strategic Reciprocity: A Neo-Internationalist View.* Stanford, Calif., 1985.

Oman, C. *A History of the Art of War in the Middle Ages*, 2 vols. London, 1924.

Idem. *A History of the Art of War in the Sixteenth Century.* London, 1937.

O'Neill, W. *Coming Apart.* New York, 1971.

Orde, A. *Britain and International Security 1920–1926.* London, 1978.

Osgood, A. *NATO: The Entangling Alliance.* Chicago, 1962.

Ovendale, R. *Appeasement and the English-Speaking World.* Cardiff, 1975.

Overholt, W. H., ed. *Asia's Nuclear Future.* Boulder, Colo., 1977.

Overy, R. J. „Hitler's War and the German Economy: A Reinterpretation", *Economic History Review* 35 (1982).

Idem. *The Air War, 1939–1945.* New York, 1980.

Idem. *The Nazi Economic Recovery 1932–1938.* London, 1982.

Owen, R., and R. Sutcliffe, eds. *Studies in the Theory of Imperialism.* London, 1972.

Oye, K. A., et al., eds. *Eagle Defiant: United States Foreign Policy in the 1980s.* Boston, 1983.

Idem, et al., eds. *Eagle Entangled: US Foreign Policy in a Complex World.* New York, 1979.

Padfield, P. *Guns at Sea.* London, 1973.

Idem. *The Battleship Era.* London, 1972.

Idem. *Tide of Empires Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West*, 2 vols. London, 1979, 1982.

Palmer, A. *Napoleon in Russia.* New York, 1967.

Palmer, B. *The 25-Year War: America's Military Role in Vietnam.* New York, 1984.

Pares, R. „American versus Continental Warfare 1739–1763", *English Historical Review* 51 (1936).

Idem. *War and Trade in the West Indies 1739–1763.* Oxford, 1936.

Paret, P. *Yorck and the Era of Prussian Reform.* Princeton, NJ, 1961.

Parish, P. J. *The American Civil War.* New York, 1975.

Parker, G. *Europe in Crisis 1598–1648.* London, 1979.

Idem. *Spain and the Netherlands 1559–1659.* London, 1979.

Idem. *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War.* Cambridge, 1972.

Idem. *The Dutch Revolt.* London, 1977.

Parker, R. A. C. „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis 1935–1936", *English Historical Review* 89 (1974).

Parodi, M. *L'ŭconomie et la sociŭtŭ franзaise de 1945 a 1970.* Paris, 1971.

Parry, J. H. *The Age of Reconnaissance.* 2nd edn, London, 1966.

Idem. *The Establishment of the European Hegemony 1415–1715.* 3rd edn, New York, 1966.

Idem. *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century.* London, 1971.

Patterson, A. T. *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain in 1779.* Manchester, 1960.

Peacock, A. T., and J. Wiseman. *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom.* London, 1967 edn.

Peden, G. C. *British Rearmament and the Treasury 1932–1939.* Edinburgh, 1979.

Pedrocini, G. *Les mutineries de 1917.* Paris, 1967.

Pelz, S. E. *Race to Pearl Harbor.* Cambridge, Mass., 1974.

Pemsel, H. *Atlas of Naval Warfare.* London, 1977.

Pericoli, U., and M. Glover. 1815: *The Armies of Waterloo.* London, 1973.

Perkins, B. *Prologue to War: England and the United States 1805–1812.* Berkeley, Calif., 1961.

Idem. *The Great Rapprochement.* New York, 1969.

Perkins, D. H., ed. *China's Modern Economy in Historical Perspective.* Stanford, Calif., 1975.

Petersen, E. N. *The Limits of Hitler's Power.* Princeton, NJ, 1969.

Petersen, P. A, and J. G. Hines. „The Conventional Offensive in Soviet Theater Strategy", *Orbis* 27 (1983).

Pflanze, O. *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815–1871.* Princeton, NJ, 1963.

Pierre, A. J. *Nuclear Politics: The British Experience with an Independent Strategic Nuclear Force, 1939–1970.* London, 1972.

Idem, ed. *Nuclear Weapons in Europe.* New York, 1984.

Pigasse, J. P. *Le bouclier d'Europe.* Paris, 1982.

Pintner, W. „Inflation in Russia During the Crimean War Period", *American Slavic and East European Review* 18 (1959).

Pitt, B. *1918 – The Last Act.* New York, 1962.

Pivka, O. von. *Navies of the Napoleonic Era.* Newton Abbott, 1980.

Plesur, M. *America's Outward Thrust: Approaches to Foreign Affairs 1865–1890.* DeKalb, Ill., 1971.

Polisensky, J. V. *The Thirty Years War.* London, 1971.

Pollard, S. *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970.* Oxford, 1981.

Idem. *The Wasting of the British Economy.* London, 1982.

Polmar, N. *Soviet Naval Developments, 1982.* 4th edn, Annapolis, Md, 1981.

Polonsky, A. *The Great Powers and the Polish Question 1941–1945.* London, 1976.

Porch, D. *The March to the Marne: The French Army 1871–1914.* Cambridge, 1981.

Porter, B. *Britain, Europe and the World, 1850–1982. Delusions of Grandeur.* London, 1983.

Idem. *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism 1850–1970.* London 1976.

Posen, B. R. *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between the World Wars.* Ithaca, NY, 1984.

Postan, M. M. *An Economic History of Western Europe, 1945–1964.* London, 1967.

Potichny, P. T., ed. *The Ukraine in the Seventies.* Oakville, Ont., 1982.

Potter, E. B., ed. *Sea Power A Naval History.* Annapolis, Md, 1981.

Potter, G. R., ed. *The New Cambridge Modern History,* vol. I, *The Renaissance 1493–1520.* Cambridge, 1961.

Pounds, N. J. G. *An Historical Geography of Europe 1500–1840.* Cambridge, 1979.

Idem, and S. S. Ball, „Core Areas and the Development of the European States System", *Annals of the Association of American Geographers* 54 (1964).

Powers, T. *The War at Home: Vietnam and the American People, 1964–1968.* New York, 1973.

Idem. *Thinking About Nuclear Weapons.* New York, 1983.

Prados, J. *The Soviet Estimate: US Intelligence Analysis and Russian Military Strength.* New York, 1982.

Pratt, L. R. *East of Malta, West of Suez: Britain's Mediterranean Crisis.* London, 1975.

Presseisen, E. L. *Amiens and Munich: Comparisons in Appeasement* The Hague, 1978.

Preston, A., ed. *General Staffs and Diplomacy Before the Second World War.* London, 1978.

Preston, R. A., S. P. Wise, and H. O. Werner. *Men in Arms.* London, 1962.

Price, R. *The Economic Modernization of France.* London, 1975.

Prins, G., ed. *The Nuclear Crisis Reader.* New York, 1984.

Qaisar, A. J. *The Indian Response to European Technology and Culture, AD 1498–1707.* Delhi, 1982.

Quester, G. *Nuclear Proliferation: Breaking the Chain.* Madison, Wis., 1981.

Quimby, R. S. *The Background of Napoleonic Warfare.* New York, 1957.

Quinn, D. B., and A. N. Ryan. *England's Sea Empire, 1550–1642.* London, 1983.

Radice, L. *Prelude to Appeasement: East Central European Diplomacy in the Early 1930s.* New York, 1981.

Raeff, M. *Imperial Russia 1682–1825.* New York, 1971.

Ragsdale, H. *Dŭtente in the Napoleonic Era: Bonaparte and the Russians.* Lawrence, Kan., 1980.

Rahman, H. „British Post-Second World War Military Planning for the Middle East“, *Journal of Strategic Studies* 5 (1982).

Ramsay, J. P. *Anglo-French Relations 1763–1770: A Study of Choiseul's Foreign Policy.* Berkeley, Calif., 1939.

Ransom, R. L., et al., eds. *Explorations in the New Economic History.* New York, 1982.

Ranum, O., ed. *National Consciousness, History and Political Culture in Early Modern Europe.* Baltimore, Md, 1975.

Rapp, R. T. „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony“, *Journal of Economic History* 35 (1975).

Rappaport, A. *Henry L. Stimson and Japan, 1931–1933.* Chicago, 1963.

Rasler, K. A., and W. R. Thompson. „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle“, *World Politics* 35 (1983).

Rath, R. J. *The Fall of the Napoleonic Kingdom of Italy.* New York, 1941.

Raulff, H. *Zwischen Machtpolitik, und Imperialismus: Die deutsche Frankreichpolitik 1904-1905.* Dьsseldorf, 1976.

Reamington, R. A. *The Warsaw Pact* Cambridge, Mass., 1971.

Redlich, F. „Contributions in the Thirty Years War“, *Economic History Review* 12 (1959).

Idem. *The German Military Enterpriser and His Work Force*, 2 vols. Wiesbaden, 1964.

Rees, D. *Korea: The Limited War.* New York, 1966.

Regia, J. „Spain and Her Empire“, *New Cambridge Modern History,* vol. v. Cambridge, 1961.

Reinhard, W. *Geschichte der europдischen Expansion,* vol. i. Stuttgart, 1983.

Les Relations franco-allemandes 1933–1939. Paris, 1976.

Les Relations franco-britanniques 1935–1939. Paris, 1975.

Reynolds, C. G. *Command of the Sea: The History and Strategy of Maritime Empires.* New York, 1974.

Idem. „Imperial Japan's Continental Strategy“, *US Naval Institute Proceedings* 109 (1983).

Reynolds, D. *The Creation of the Anglo-American Alliance, 1937–1961.* London, 1981.

Rich, N. *Friedrich von Holstein,* 2 vols. Cambridge, 1965.

Idem. *Hitler's War Aims,* 2 vols. London, 1973–1974.

Idem. *Why the Crimean War? A Cautionary Tale.* Hanover, NH, 1985.

Richardson, H. W. *Economic Recovery in Britain, 1932–1939.* London, 1967.

Richmond, H. *Statesmen and Sea Power.* Oxford, 1946.

Riley, J. C. *International Government Finance and the Amsterdam Capital Market 1740–1815.* Cambridge, 1980.

Ritter, G. *The Schlieffen Plan.* New York, 1958.

Idem. *The Sword and the Sceptre,* 4 vols. London, 1975.

Ritter, M. „Das Kontributionssystem Wallensteins“, *HistorischeZeitschrift* 90 (1902).

Robbins, K. *Munich, 1938,* London, 1968.

Roberts, J. M. *The Pelican History of the World.* Harmondsworth, 1980.

Roberts, M. *Essays in Swedish History.* London, 1967.

Idem. *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden.* London, 1973.

Idem. *Gustavus Adolphus,* 2 vols. London, 1958.

Idem. *Splendid Isolation 1763–1780.* Stenton Lecture, Reading, 1970.

Idem. *The Swedish Imperial Experience 1560–1718.* Cambridge, 1979.

Robertson, E. M. ed. *The Origins of the Second World War.* London, 1971.

Robertson, R. M. *History of the American Economy.* New York, 1975 edn.

Robinson, R., J. Gallagher, and A. Denny. *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism.* 2nd edn. London, 1982.

Rodger, A. B. *The War of the Second Coalition, 1798–1801.* Oxford, 1964.

Rogge, H. *Russia in the Age of Modernization and Revolution 1881–1917,* London,

Rohe, K., ed. *Die Westmдchte und das Dritte Reich 1933–1939.* Paderborn, 1982.

Rцhl, J. C. G. „A Document of 1892 on Germany, Prussia, and Poland“. *Historical Journal* 7 (1964).

Idem, and N. Sombart, eds. *Kaiser Wilhelm II: New Interpretations.* Cambridge, 1982.

Roider, K. A. *Austria's Eastern Question 1700–1790.* Princeton, NJ, 1982.

Rolfe, S. *The International Corporation.* Paris, 1969.

Ropp, T. *The Development of a Modem Navy French Naval Policy 1871–1904.* Annapolis, Md, 1987.

Idem. *War in the Modern World.* Durham, NC, 1959.

Ropponen, R. *Die Kraft Russlands: Wie beurteilte die politische und militдrische Fьhrung der europдischen Grossmдchte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?* Helsinki, 1968.

Rosecrance, R., ed. *America as an Ordinary Power.* Ithaca, NY, 1976.

Idem. *The Rise of the Trading State.* New York, 1985.

Rosenberg, D. A. „A Smoking Radiating Ruin at the End of Two Hours“: Documents on American Plans for Nuclear War with the Soviet Union, 1954–1955", *International Security* 6 (1981–1982).

Idem. „American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Decision“, *Journal of American History* 66 (1979).

Idem. „The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945–1960", *International Security* 7 (1983).

Rosenberg, H. *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815.* Cambridge, Mass., 1958.

Roseveare, H. *The Treasury: The Evolution of a British Institution.* London, 1969.

Rosinski, H. „The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future“, *Brassey's Naval Annual* (1947).

Roskill, S. W. *Naval Policy Between the Wars,* vol. ii. London, 1976.

Idem. *The War at Sea,* 3 vols. London, 1954-1961.

Ross, G. *The Great Powers and the Decline of the European States System 1914–1945.* London, 1983.

Ross, S. T. *European Diplomatic History 1789–1815: France Against Europe.* Malabar, Fla, 1981 reprint.

Idem. *Quest for Victory French Military Strategy 1792–1799.* London, 1973.

Rostow, N. *Anglo-French Relations 1934–1936.* London, 1984.

Rostow, W. W. *The Process of Economic Growth.* 2nd. edn, Oxford, 1960.

Idem. *The World Economy History and Prospect* Austin, Tex., 1978.

Rothenberg, G. E., B. K. Kiraly, and P. P. Sugar, eds. *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century.* New York, 1982.

Idem. *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army 1792–1814.* London, 1982.

Idem. *The Army of Francis Joseph.* West Lafayette, Ind., 1976.

Idem. *The Art of Warfare in the Age of Napoleon.* Bloomington, Ind., 1978.

Rothstein, R. L. *The Third World and US Foreign Policy.* Boulder, Colo., 1981.

Idem. *The Weak in the World of the Strong: The Developing Countries in the International System.* New York, 1977.

Rothwell, V. *Britain and the Cold War 1941–1947.* London, 1982.

Rowen, H. S. „Living with a Sick Bear“, *The National Interest* 2 (1985–1986).

Rowland, B. M., ed. *Balance of Power or Hegemony: The Inter-War Monetary System.* New York, 1976.

Rowley, A. *Evolution йconomique de la France de milieu du XIXe siиcle a 1914.* Paris, 1982.

Rubin, B. *Paved with Good Intentions: The United States and Iran. New York,* 1980.

Rudй, G. *Paris and London in the Eighteenth Century: Studies in Popular Protest.* New York, 1971.

Idem. *Revolutionary Europe 1783–1815.* London. 1964.

Rudney, R. S. „Mitterrand's New Atlanticism: Evolving French Attitudes Toward NATO“, *Orbis* 28 (1984).

Rupieper, H. *The Cuno Government and Reparations, 1922–1923.* London, 1979.

Rusinov, D. *The Yugoslav Experiment 1948–1974.* London, 1977.

Russell, C., ed. *The Origins of the English Civil War.* London, 1973.

Russett, B. „America's Continuing Strengths“, *International Organization* 39 (1985).

Idem. „Defense Expenditures and National Well-being“, *American Political Science Review* 76 (1982).

Ryder, A. J. *The German Revolution of 1918.* Cambridge, 1967.

Rywkin, M. *Moscow's Muslim Challenge.* New York, 1982.

Sachar, H. M. *Europe Leaves the Middle East 1936–1954.* London, 1972.

Sadkovich, J. J, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure in World War II“, *Storia contemporanea,* forthcoming.

Salewski, M. *Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945*, 3 vols. Frankfurt, 1970–1975.

Salisbury, H. *The Coming War Between Russia and China*. London, 1969.

Salmon, J. M. H. *Society in Crisis: France in the Sixteenth Century*. London, 1975.

Samhaber, E, *Merchants Make History*. London, 1963.

Sansom, G. B. *A History of Japan*, 3 vols. London, 1958–1966.

Idem. *The Western World and Japan*. London, 1950.

Saul, S. B. *Studies in British Overseas Trade 1870–1914*. Liverpool, 1960.

Saunders, H. *The Middle East Problem in the 1980s*. Washington, DC, 1981.

Sauvy, A. *Histoire йconomique de la France entre les deux guerres*, 2 vols. Paris, 1965–1967.

Savelle, M. *Empires to Nations Expansion in America, 1713–1824*. Minneapolis, 1974.

Savory, R. *His Britannic Majesty's Army in Germany During the Seven Years War*. Oxford, 1966.

Sayous, A. „Le rфle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier". *Revue Historique* 183 (1938).

Scalapino, R. A., ed. *The Foreign Policy of Modern Japan*. Berkeley, Calif., 1977.

Scammell, G. V. *The World Encompassed: The First European Maritime Empires, c. 800–1650*. Berkeley, Calif., 1981.

Schaller, M. *The American Occupation of Japan: The Origins of the Cold War in Asia*. New York, 1985.

Schell, J. *The Fate of the Earth*. New York, 1982.

Schell, P. *To Get Rich Is Glorious: China in the 80s*. New York, 1985.

Schilling, W. R., et. al. *Strategy, Politics, and Defense Budgets*. New York, 1962.

Schmidt, G. *England in der Krise: Grundzьge und Grundlagen der britischen Appeasement-Politik, 1930–1937*. Opladen, 1981.

Idem. „Worzu noch politische Geschichte?", *Aus Politik und Zeitgeschichte* B17 (1975).

Schmidt, H. A. *Grand Strategy for the West* New Haven, Conn, 1985.

Schmitt. B. E., and H. C. Vedeler. *The World in the Crucible 1914–1919*. New York, 1984.

Schooner, D. M. *Soviet Economy in a Time of Change*. Washington, DC, 1979.

Schreiber, G., et. al., eds. *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. iii, *Der Mittelmeeiraum und Sьdosteuropa*. Stuttgart, 1984.

Idem. *Revisionismus und Weltmachtstreben*. Stuttgart, 1978.

Schroeder, P. W. *Austria, Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert*. Ithaca, NY, 1972.

Idem. „Munich and the British Tradition", *Historical Journal* (1976).

Idem. „The Lost Intermediaries: The Impact of 1870 on the European System", *International History Review* 6 (1984).

Idem. „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modem History* 44 (1972).

Schulin, E, ed. *Gedenkschrift Martin Gцhring: Studien zur europдischen Geschichte*. Wiesbaden, 1968.

Schulte, B. F. *Die deutsche Armee*. Dьsseldorf, 1977.

Schulzinger, R. D. *American Diplomacy in the Twentieth Century*. New York, 1984.

Schumpeter, E. B. „English Prices and Public Finance, 1660–1822", *Review of Economic Statistics* 20 (1936).

Schwarz, T. „The Case of German Rearmament: Alliance Crisis in the „Golden Age", *The Fletsher Forum* (1984).

Scott, H. M. „British Foreign Policy in the Age of the American Revolution", *International History Review* 6 (1984).

Idem. „The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War", *International History Review* 1 (1979).

Scott, W. R. *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, 3 vols; Cambridge, 1912.

Seabury, P., „International Policy and National Defense", *Journal of Contemporary Studies* (1983).

Searle, G. R. *The Quest for National Efficiency: A Study in British Politics and British Political Thought, 1899–1914*. Oxford, 1971.

Seaton, A. *The Crimean War: A Russian Chronicle*. London, 1977.

Idem. *The German Army 1933–1945*. London, 1982.

Idem. *The Russian Army of the Crimea*. Reading, 1973.

Idem. *The Russo-German War 1941–1945*. London, 1971.

Segal, G., ed. *The China Factor: Peking and the Superpowers*. London, 1982.

Idem. *The Soviet Union in East Asia*. Boulder, Colo., 1983.

Idem, and W. Tow, eds. *Chinese Defense Policy*. London, 1984.

Idem. *Defending China*. London, 1985.

Idem. „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *Journal of Strategic History* 8 (1985).

Idem. *The Great Power Triangle*. London, 1982.

Servan-Schreiber, J. J. *The American Challenge*. Harmondsworth, 1969 edn.

Seton-Watson, C., *Italy from Liberalism to Fascism*. London, 1967.

Seton-Watson, R. W. *The Russian Empire 1801–1917*. Oxford, 1967.

Shaw, A. G. L, ed. *Great Britain and the Colonies 1815--1865*. London, 1970.

Shay, R. P. *British Rearmament in the Thirties: Politics and Profits*. Princeton, NJ, 1977.

Shennan, J. H. *The Origins of the Modern European State 1450–1725*. London, 1974.

Sherman, A. J. „German-Jewish Bankers in World Politics: The Financing of the Russo-Japanese War", *Leo Baeck Institute Yearbook* 28 (1983).

Sherwig, J. M. *Guineas and Gunpowder: British Foreign Aid in the Wars with France 1793–1815*. Cambridge, Mass., 1969.

Sherwin, M. J. *A World Destroyed: The Atomic Bomb and the Grand Alliance*. New York, 1975.

Shiba, Y. *Commerce and Society in Sung China*. Ann Arbor, Mich., 1970.

Showalter, D. *Railroads and Rifles: Soldiers, Technology and the Unification of Germany*. Hamden, Conn., 1975.

Shuker, S. A. *The End of French Predominance in Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan*. Chapel Hill, NC, 1976.

Shulman, M. D. *Stalin's Foreign Policy Reappraised*. New York, 1969.

Sick, G. *All Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran*. New York, 1985.

Sidorov, A. L. *The Economic Position of Russia During the First World War*. Moscow, 1973.

Siegelbaum, L. H. *The Politics of Industrial Mobilization in Russia, 1914–1917*. New York, 1984.

Silberling, N. J. „Financial and Monetary Policy of Great Britain During the Napoleonic Wars" *Quarterly Journal of Economics* 38 (1923–1924).

Silverman, D. P. *Reconstructing Europe After the Great War*. Cambridge, Mass., 1982.

Simmons, R. R. *The Strained Alliance*. New York, 1975.

Skalweit, A. *Die deutsche Kriegsnдhrungswirtschaft*. Berlin, 1927.

Sked, A., ed. *Europe's Balance of Power 1815–1848*. London, 1979.

Idem. *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848*. London, 1979.

Slessor, J. *Strategy for the West*. London, 1954.

Smith, D. M. „National Interest and American Intervention, 1917: An Historical Appraisal", *Journal of American History* 52 (1965).

Idem. *The Great Departure: The United States and World War I, 1914–1920*. New York, 1965.

Smith, G. *Morality, Reason and Power: American Diplomacy in the Carter Years*. New York, 1986.

Smith, M. et. al. *Asia's New Industrial World*. London, 1985.

Idem. *British Air Strategy Between the Wars*. Oxford, 1984.

Smith, T. *Political Change and Modern Development in Japan: Government Enterprise 1868–1880*. Stanford, Calif., 1955.

Idem. *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain and the Late-Industrializing World Since 1815*. Cambridge, 1981.

Snyder, J. *The Ideology of the Offensive*. Ithaca, NY, 1984.

Snyder, J. C., and S. F. Wells, eds. *Limiting Nuclear Proliferation*. Cambridge, Mass., 1985.

Solomon, R. H., ed. *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene*. Englewood Cliffs, NJ, 1981.

Sombart, W. *Krieg und Kapitalismus*. Munich, 1913.

Sontag, R. J. A. *Broken World, 1919–1939*. New York, 1971.

Spanier, J. W. *American Foreign Policy Since World War II*. London, 1972 edn.

Spector, R. H. *Eagle Against the Sun: The American War with Japan*. New York, 1985.

Speer, A. *Inside the Third Reich*. New York, 1982 edn.

Spiers, E. M. *The Army and Society 1815--1914*. London, 1980.

Sprout, H., and M. Sprout. *The Rise of American Naval Power, 1776–1918.* Princeton, NJ, 1946 edn.

Spulber, N. *The State and Econonic Development in Eastern Europe.* New York, 1966.

Stares, P. „The Modernization of the French Strategic Nuclear Force", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies* 125 (1980).

Starr, J. *Henry Kissinger: Perceptions of International Politics.* Lexington, Ky., 1982.

State of the World Economy, The, Cambridge, Mass., 1982.

Stavrianos, L. S. *Global Drift: The Third World Comes of Age.* New York, 1981.

Steel, R. *Pax Americana.* New York, 1977.

Steele, J. *Soviet Power.* New York, 1984.

Steinberg, J. „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History* 1, (1966).

Steinbrunner, D. D., and L. V. Segal, eds. *Alliance Security: NATO and the No-First-Use Question,* Washington, DC, 1983.

Steiner, Z. S. *Britain and the Origins of the First World War.* London, 1977.

Idem. *The Foreign Office and Foreign Policy 1898–1914.* Cambridge, 1969.

Stella, D. *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century.* Cambridge, Mass., 1979.

Stoakes, G. *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s.* Leamington Spa, 1986.

Stockholm International Peace Research Institute. *The Arms Rase and Arms Control.* London, 1982.

Stoessinger, J. G. *Nations in Darkness China, Russia and America.* New York, 1978.

Stokesbury, J. L. *A Short History of World War I.* New York, 1981.

Stone, L. *The Causes of the English Revolution 1529–1642.* London, 1972.

Stone, N. *Europe Transformed 1878–1919.* London, 1983.

Idem. *The Eastern Front 1914–1917.* London, 1975.

Stork-Penning, J. G. „The Ordeal of the States: Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandica* 2 (1967).

Storry, R. *A History of Modern Japan.* Harmondsworth, 1982 edn.

Idem. *Japan and the Decline of the West in Asia 1894–1943.* London, 1979.

Stoye, J. W. *Europe Unfolding 1648–1688.* London, 1969.

Idem. *The Siege of Vienna.* London, 1964.

Strachan, H. *European Armies and the Conduct of War.* London, 1983.

Idem. *Wellington's Legacy: The Reform of the British Army, 1830–1854.* Manchester, 1984.

Stradling, R. A. „Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639–1643", *History* 64 (1979).

Idem. *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580–1720.* London, 1981.

Strengthening Conventional Deterrence in Europe: Proposals for the 1980s. New York, 1983.

Strode, D. L,, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis* 28 (1984).

Stueck, W. W. „*The Road to Confrontation.* Chapel Hill, NC, 1981.

Sullivan, L. „A New Approach to Burden-Sharing", *Foreign Policy* 60 (1985).

Summers, H. G. *On Strategy: A Critical Analysis of the Vietnam War.* New York, 1972.

Sumner, B. H. *Peter the Great and the Emergence of Russia.* London, 1940.

Idem. *Russia and the Balkans 1870–1880.* London, 1937.

Sutter, R. *China Watch: Toward Sino-American Reconciliaton* Baltimore, Md, 1978.

Svennilson, I. *Growth and Stagnation in the European Economy.* Geneva, 1954.

Symcox, G. *The Crisis of French Seapower 1689–1697.* The Hague, 1974.

Syrett, D. *Shipping and the American War 1775–1783.* London, 1970.

Szamuely, T. *The Russian Tradition.* London, 1974.

Taagepera, R. „Growth Curves of Empires", *General Systems* 13 (1968).

Idem. „Size and Duration of Empires: Systematics of Size", *Sodal Science Research 7(1978).*

Taborsky, E. *Communist Penetration of the Third World.* New York, 1963.

Talbott, S. *Deadly Gambits: The Reagan Administration and the Stalemate in Nuclear Arms Control.* New York, 1984.

Tamborra, A. „The Rise of Italian Industry and the Balkans", *Journal of European Economic History* 3 (1974).

Taubman, W. *Stalin's American Policy: From Entente to Dütente to Cold War.* New York, 1981.

Taylor, A. J. P. *The Origins of the Second World War.* Harmondsworth, 1964 edn.

Idem. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918.* Oxford, 1954.

Idem. *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1789–1939.* London, 1969 edn.

Taylor, J. *Shadows of the Rising Sun: A Critical View of the „Japanese Miracle"* New York, 1984.

Taylor, R. *The Sino-Japanese Axis.* New York, 1985.

Taylor, T. *Munich: The Price of Peace.* New York, 1979.

Teichova, A. *An Economic Background to Munich.* Cambridge, 1974.

Thies, J. *Architekt der Weltherrschaft: Die „Endziele" Hitlers.* Dьsseldorf, 1976.

Thiry, J. *La Guerre d'Espagne.* Paris, 1966.

Thomas, H. *History of the World.* New York, 1979 edn.

Thompson, E. P. *Zero Option.* London, 1982.

Idem, and D. Smith, eds. *Protest and Survive.* Harmondsworth, 1980.

Thompson, I. A. A. *War and Government in Habsburg Spain 1560–1620.* London, 1976.

Thompson, J. W. *Italian Civil and Military Aircraft 1930–1935.* Fallbrook, Calif., 1963.

Thompson, D. *Europe Since Napoleon.* Harmondsworth, 1966 edn.

Idem. *The Aims of History.* London, 1969.

Thorne, C. *The Issue of War: States, Societies, and the Far Eastern Conflict of 1941–1945.* London, 1985.

Idem. *The Limits of Foreign Policy: The West, the League and the Far Eastern Crisis of 1931–1933.* London, 1972.

Thornton, A. P. *The Imperial Idea and Its Enemies.* London, 1966.

Thornton, R. C. *The Bear and the Dragon.* New York, 1972. Thucydides. *The Peloponnesian War.* Harmondsworth, 1954 edn.

Thurow, L. *The Zero-Sum Society.* New York, 1980.

Tilly, C, ed. *The Formation of the National States in Western Europe.* Princeton, NJ, 1975.

Toby, R. P. *State and Diplomacy in Early Modern Japan.* Princeton, NJ, 1984.

Tocqueville, A. de. *Democracy in America,* 2 vols. New York, 1945 edn.

Tokes, R. L., *Euro-Communism and Dütente.* New York. 1978.

Toland, J. *No Man's Land: The Story of 1918.* London, 1980.

Tomlinson, B. R. „The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire", *Journal of Imperial and Commonwealth History* 11 (1982).

Idem. *The Political Economy of the Raj 1914–1947.* Cambridge, 1979.

Towle, P. „The European Balance of Power in 1914", *Army Quarterly and Defence Journal* 104 (1974).

Toynbee, A. J., and F. T. Ashton-Gwartkin, eds. *The World in 1939.* London, 1952.

Trachtenberg, M. *Reparation in World Politics: France and European Diplomacy 1916–1923.* New York, 1980.

Trask, D. F. *The War with Spain in 1898.* New York, 1981.

Trebilcock, C. *The Industralization of the Continental Powers 1780–1914.* London, 1981.

Treverton, G. F. *Making the Alliance Work: The United States and Europe.* Ithaca, NY, 1985.

Tuchman, B. W. *Stilwell and the American Experience in China.* New York, 1971.

Tucker, N. B. *Patterns in the Dust: Chinese-American Relations and the Recognition Controvercy 1949–1950.* New York, 1983.

Tucker, R. W. „Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia, *Foreign Affairs* 60 (1981–1982).

Idem. *The Purposes of American Power.* New York, 1981.

Tunstall, B. *William Pitt, Earl of Chatham* London, 1938.

Turner, L, C. F. *Origins of the First World War.* London, 1970.

Ulam, A. *Dangerous Relations: The Soviet Union in World Politics 1970–1982.* New York, 1983.

Idem. *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy 1917–1973.* New York, 1974.

Ungar, S. J., ed. *Estrangement America and the World.* New York, 1985.

van der Wee, H. „Monetary, Credit and Banking Systems", *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. v. Cambridge, 1977.

Van Ness, P. *Revolution and Chinese Foreign Policy.* Berkeley, Calif., 1971.

Varg, P. A. *Missionaries, Chinese, and Diplomats... 1890–1952.* Princeton, NJ, 1952.

Vatter, H. G. *The Drive to Industrial Maturity: The US Ecocnomy, 1860–1914.* Westport, Conn., 1975 edn.

Vernadsky, G. *The Tsardom of Muscovy, 1547–1682.* New Haven, Conn., 1969.
Viljoen, S. *Economic in World History.* London, 1974.
Vogel, B. *Deutsche Russlandpolitik, 1900–1906.* Dьsseldorf, 1973.
Vogel, E. F. *Japan as Number One: Lessons for America.* New York, 1908 edn.
Idem. „Pax Nipponica?“, *Foreign Affairs* 64 (1986).
Volcker, K.-H. *Die deutsche Luftwaffe 1933–1939.* Stuttgart, 1967.

Wagenfьhr, R. *Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945.* Berlin, 1963.
Waite, R. A. L. *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany.* Cambridge, Mass., 1952.
Waites, N., ed. *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century.* London, 1971.
Walden, P. *The Short Victorious War: A History of the Russo-Japanese War 1904–1905.* New York, 1974.
Walker, G. J. *Spanish Politics and Imperial Trade 1700–1789.* Bloomington, Ind., 1979.
Waller, B. *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy After the Congress of Berlin 1878–1880.* London, 1974.
Wallerstein. I. *The Modern World System,* 2 vols to date. London, 1974, 1980.
Walters, A. *Britain's Industrial Renaissance.* London, 1986.
Waltz, K. *Man, the State and War.* New York, 1959.
Waltz, K. N. „Toward Nuclear Peace“, Wilson Center, International Security Studies, Working Paper 16.
Wandycz, P. *France and Her Eastern Allies 1919–1925.* Minneapolis, 1962.
Idem. *The Twilight of the French Eastern Alians, 1926–1936,* forthcoming.
Wangermann, E. *The Austrian Achievement.* New York, 1973.
Watson, M. S. *Chief of Staff Pre-War Plans and Preparations.* Washington, DC, 1950.
Watt, D. C. *Too Serious a Business: European Armed Forces and the Approach of the Second World War.* London, 1975.
Webber, C., and A. Wildavsky, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World.* New York, 1986.
Weber, E. *The Nationalist Revival in France, 1905–1916.* Berkeley, Calif., 1959.
Webster, C. K. *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812–1815: Britain and the Reconstruction of Europe.* London, 1931.
Wedgewood, C. V. *The Thirty Years War.* London, 1964 edn.
Wegs, J. R. *Europe Since 1945.* 2nd edn. New York, 1984.
Wehler, H.-U. *Bismarck und der Imperialismus.* Cologne, 1969.
Weigley, R. F. *History of the United States Army.* Bloomington, Ind., 1984 edn.
Idem. *The American Way of War: A History of the United States Military Strategy and Policy.* Bloomington, Ind., 1977 edn.
Weinberg, G. *The Foreign Policy of Hitler's Germany,* 2 vols. Chicago, 1970, 1980.
Weinberger, C. *Report of the Secretary of Defense Caspar W. Weinberger to the Congress on Fiscal Year 1984 Budget* Washington, DC, 1983.
Idem. „US Defence Strategy“, *Foreign Affairs* 64 (1986).
Weller, J. *Wellington in the Peninsula.* London, 1982.
Wells, S. P., „Sounding the Tocsin: NSC-68 and the Soviet Threat“, *International Security* 4 (1979).
Wendt, B. J., „Freihandel und Friedenssicherung: Zur Bedeutung des Cobden-Vertrags von 1860 zwischen England und Frankreich“, *Vierteljahresschrift fьr Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 61 (1974).
Wernham, R. B. *Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy 1485–1588.* London, 1966.
Idem. *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588–1603.* Berkeley, Calif., 1980.
Wesson, R. G. *State Systems: International Relations: Politics and Culture.* New York, 1978.
Westwood, J. N. *Russia Against Japan, 1904–1905: A New Look at the Russo- Japanese War.* London, 1986.
Whelan, J. G. *World Communism, 1967–1969: Soviet Attempts to Reestablish Control.* Washington, DC, 1970.
Whetten, L. L., *Germany's Ostpolitik.* London, 1971.
Idem. „The Mediterranean Threat“, *Survival* 8 (1980).
White, J. A. *The Diplomacy of the Russo-Japanese War.* Princeton, NJ, 1964.
Whittam, J. *The Politics of the Italian Army 1861–1918.* London, 1977.
Wight, M. *Power Politics.* Harmondsworth, 1979.
Wildman, A. K. *The End of the Russian Imperial Army.* Princeton, NJ, 1980.
Wilkinson, E. *Misunderstanding; Europe versus Japan.* Tokyo, 1981.
Williams, E. N. *The Ancien Rügime in Europe 1648–1789.* Harmondsworth, 1979 edn.
Williams, G. *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century.* London, 1966.
Williams, J. *The Home Fronts: Britain, France and Germany, 1914–1918.* London, 1972.
Williams, J. B. *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750–1850,* Oxford, 1972.
Williams, P. *The Tudor Regime.* Oxford, 1979.
Williams, W. A. *The Roots of the Modern American Empire.* New York, 1969.
Willmoti H. P. *Empires in the Balance.* Annapolis, Md, 1982.
Wilson, A. M. *French Foreign Policy During the Administration of Cardinal Fleury.* Cambridge, Mass., 1936.
Wilson, C. H., ed. *Economic History and the Historian: Collected Essays.* London, 1969.
Idem. *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century.* Cambridge, 1966 reprint.
Idem. *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century.* London, 1968.
Idem. *The Transformation of Europe 1558–1648.* London, 1976.
Wimbush, W. E., ed. *Soviet Nationalities in Strategic Perspective.* New York, 1985.
Windelband, W. *Bismarck und europдischen Grossmдchte 1878–1885.* Essen, 1940.
Windsor, P. *German Reunification.* London, 1969.
Winter, J. M, ed. *War and Economic Development.* Cambridge, 1975.
Wittek, P. *The Rise of the Ottoman Empire.* London, 1938.
Wittram, R. *Peter I. Czar und Kaiser,* 2 vols. Guttingen, 1964.
Wolf, A. *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth.* New York, 1935.
Wolf, J. B. *Louis XIV.* London, 1968.
Idem. *The Emergence of the Great Powers 1685–1715.* New York, 1951.
Idem. *Toward a European Balance of Power 1620–1715.* Chicago, 1970.
Wolfe, M. *The Fiscal System of Renaissance France.* New Haven, Conn., 1972.
Wolfe, T. *Soviet Power and Europe, 1945–1970.* Baltimore, Md, 1970.
Wolfers, A. *Britain and France Between Two Wars.* New York, 1966 edn.
Woodruff, W. *America's Impact on the World: A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750–1970.* New York, 1973.
Idem. *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750–1960.* New York, 1967.
Woods, J. (pseudonym), „The Royal Navy Since World War II“, *US Naval Institute Proceedings* 108 (1982).
Woodward, D. R. *Lloyd George and Generals.* Newark, NJ, 1983.
Wright, G. *The Ordeal of Total War, 1939–1945.* New York, 1968.
Wright, Q. A *Study of War.* Chicago, 1942.

Yahuda, M. B. *China's Role in World Affairs:* New York, 1978.
Yang, L.-S. *Money and Credit in China.* Cambridge, Mass., 1952.
Yardley, H. *The American Black Chamber.* New York, 1931.
Yonosuke, N. and A. Iriye, eds. *The Origins of the Cold War in Asia.* New York, 1977.
Yost, D. S. *France and Conventional Defense in Central Europe.* Boulder, Colo., 1985.
Idem. „France's Deterrent Posture“, *Adelphi Papers* 194 and 195 (1985).
Idem. „Radical Change in French Defense Policy“, *Survival* 28 (1986).
Young, J. W. *Britain, France and the Unity of Europe 1945–1951.* Leicester, 1984.
Young, L., K. *British Policy in China 1895–1902.* Oxford, 1970.
Young, R. J. *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933–1940.* Cambridge, Mass., 1978.

Ziemke, E. F. *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the Fast 1942–1945.* Washington, DC, 1968.
Zuckerman, S. *Nuclear Illusion and Reality.* London, 1982.

ИНДЕКС

Абас I, шах на Персия, 31, 33
Абисиния (Етиопия), 297, 302, 307, 324, 347, 353, 407, 516
Австралазия, 289, 525
Австралия, 290, 357, 358, 393, 399, 447, 475, 521
Австрийско наследство. Война за, 105–106
Австро-руска война срещу Османската империя (1736–1739), 129
Австро-унгарска империя, 202–203, 227–232
  армия на, 229–230
  брутен национален продукт на, 227– 228
  етническа разнородност в, 228–229
  индустриализация на, 228
  по време на Първата световна война, 264, 270–271, 273
  положение на Велика сила, 227
  социално-икономически различия в, 228
Аденауер (Adenauer), Конрад, 409, 411
АЕГ [Allgemeine Elektrische Gesellschaft], 223
АйБиЕм (Интърнашънъл бизнес машийн), 449
Айзенхауер (Eisenhower), Дуайт Д., 358, 382, 393, 397, 535
Айзенхауер, доктрина, 399
Акбар, император на Индия, 31, 46
Алба (Alba), херцог (Алварес де Толедо), 59
Албания, 350, 371
Албукерк (Albuquerque), Алфонсо де, 47, 48
Александър I, цар на Русия, 186
Александър II, цар на Русия, 197
Алеутски острови, 362
Алжир, 376, 409
Алиенде (Allende), Салвадор, 416
Америка, колониален период на, 95, 112–114
Американска революция, 18, 104, 135–138
Американско-японски договор за сигурност (1951), 474
Амиен, мирен договор от (1802), 145
АМХ, модел танк, 491
Английска банка, 100, 143
Англия, вж. Великобритания
Англо-бурска война, 258, 260, 415
Англо-испанска война (1739), 127–129
Англо-френска война (1856–1863), 123–124
Англо-холандска война, втора, 121
Англо-японски съюз (1902), 222, 258, 260, 266
Ангола, 62, 407, 417
АНЗЮС, договор, 399, 521
Анри II, крал на Франция, 59
Анри IV, крал на Франция (Анри Наварски), 60, 78–79
Ансън (Anson), Джордж, 133
Арабско-израелски войни (1967, 1973), 406, 418
Армия от нов модел (Англия), 84, 92
Арон (Aron), Раймон, 490
Артилерия, 95, 168, 199–200
АСЕАН (Асоциация на Югоизточна Азия), 447
Асуански язовир, 401
Ататюрк (Ataturk), Кемал, 296
Атлантическа харта, 402
Атли (Attlee), Клемънт, 380
Атомно оръжие, 366, 380, 395–396, 408
Аугсбургски мир (1555), 59
Афганистан, 205, 401, 410, 419, 515, 520
Аферата „Уотъргейт“, 414, 418
Ачесън (Acheson), Дийн, 392
Аштън (Ashton), Т. С., 164, 165
Ашуърт, В. А., 423

Б-1, бомбардировач, 448, 527
Б-17, бомбардировач, 342
Б-17, бомбардировач, 448
Б-29, бомбардировач, 368, 388
Б-36, бомбардировач, 368
Бабур, Захиредин, владетел на Индия, 31
Баварско наследство, война за, 139
Багдадска железница, 225–226, 242
Багдадски пакт (1955), 399, 401
„Байер“, корпорация, 223
Байрох (Bairoch), П., 165, 215, 228, 422–424, 433, 439
Балканска криза (1908–1909), 262
Балкански полуостров, 233, 319, 330
Балкански съюз, 263
Балфур (Balfour), Майкъл, 440
Балфурова декларация (1926), 326
Бандунгска конференция (1955), 402
Банкова криза от 1907 г. (САЩ), 255
Барнет (Barnett). Корели, 215, 377
Бартлет (Bartlett), Ч. Дж, 389
Бегин, Менахем, 419
Бейкън (Bacon), Франсис, 57
Белгия, 202, 324 362
Белиз, 487
Бенедек (Benedek), Лудвиг Аугуст фон, 200
Берия, Лаврентий, 380
Берлинска блокада (1948–1949), 387
Берлинска конференция за Западна Африка, 228, 296
Берлинска криза (1961), 400
Берлинска стена, 389, 393
Берлински конгрес, (1878), 204
Бетюн (Bethune), Максимилиен дьо, херцог дьо Сюли, 79
Бжежински (Brzezinski), Збигнев, 419
„Бизон“, бомбардировач, 397
Бирма, 362, 400, 404
Бирманска армия, 363
Бисмарк, Ото фон, 178, 183, 200–202, 203–205, 218, 224, 226, 381, 543
  устойчиви военни съюзи, създадени от, 258
Блум (Blum), Леон, 322, 323
„Богатството на народите“ (А. Смит), 169
„Боинг“, 468
Болдуин (Baldwin), Стенли, 326, 329, 349
Болшевики, 247, 282, 287, 295, 302, 332, 391
Бонапарт (Bonaparte), Жозеф, 155
Борнео, 313, 354
Бохемия, 54, 61
Бразилия, 62, 424
Брант, (Brandt), Вили, 409, 412, 485
Брежнев, доктрина на, 389

Брежнев, Леонид, 409
Брест-Литовск, договор от (1919), 282
„Бретьн-Удс“, система, 441
Бриан (Briand), Аристид, 288
Британска Гаяна, 237
Бруней, 487
Брюкселски договор (1948), 387
Бухарин, Николай,496
България, 283, 371
Бъркли (Berkley), Джордж, 102
Бюло (Bulow), Бернхард фон, 224, 226, 261
„Бяла книга на английската отбрана“ (1985), 512

Варшавски договор, 389
Вашингтонска конференция, 285
Вашингтонски договор (1922), 305, 311
Вейган (Weygand), Максим, 323
Великобритания (Англия)
  американската революция и, 136, 138
  БНП през XIX в. на, 164, 168–170
  в „имперската политика“, 326
  векът на Тюдорите, 79–81
  военни разходи (през XIX в.) на, 169–171
  военни разходи (през XVI–XVII в.) на, 80–81, 83–85
  военни разходи (съвременни) на, 487–488
  военноморска сила (през XIX в.) на, 171–172
  географска изолация на, 241
  геополитика на, 115–120
  Голямата криза и, 327
  данъчна система на, 98–102
  дипломацията на омиротворяване и, 328–330, 348–351
  добивът на петрол в Северно море и, 486
  зависимост от износа на, 174–175
  износ на капитал от, 173–174
  икономическа хегемония на, 161,162–163, 167–174, 238
  индустриална революция, 149–150, 163–164, 168–175
  индустриално възраждане в, 485–486
  като зряла сила, 241–242
  като център на световната търговия, 168, 173–175
  като ядрена сила, 380, 509–511
  колониална империя, 171–172
  континентална стратегия, 116–117
  „континентални задължения“, 81–82
  Кримската война и, 190–192
  либерализъм на *laissez-faire* в, 169, 172, 174–175
  навалистки възгледи в, 115–117
  независимостта на САЩ и, 114
  Обединените провинции и, 100–101
  относителен икономически упадък в, 239–241, 432–433
  по време на Войната за испанското наследство, 123–125
  по време на Втората световна война, 352–354, 357, 358, 362, 363–366
  по време на Първата световна война, 264–266, 275–279, 282–284
  по време на Седемгодишната война, 133–135
  предизвикателства от други държави спрямо, 236–237
  през периода между двете световни войни, 319–320, 325–331, 346– 350
  премахване на меркантилизма в, 170
  производство на военна техника в, 239–240, 277
  сблъсъци с Франция в колониалната сфера, 137–138
  след падането на Наполеон, 157–158
  „социален въпрос“ в, 325–326
  стратегическо положение на, 487
  упадък на промишлеността в, 432–433, 486
  условия след Втората световна война, 376–377, 431–433
  финансова политика след Първата световна война на, 290–291
  финансова система на, 99–102, 172–175
Венецуела, 238, 256
Вердюнски мирен договор (1598), 59
Версайски мирен договор (1783), 138
Версайски договор (1919), 285, 287, 314, 316, 348
Вестфалски мир (1648), 57, 62, 80, 86
Взаимно гарантирано унищожение (MAD), 405
Виетконг, 409–410, 413, 414–415
Виетмин, 391, 393, 409–410
Виетнам, 451, 456, 516
Виетнамска война, 409–410, 412–416
  военно превъзходство, 413–414
  военни разходи по време на, 415–417
  китайско-съветски разрив и, 417
  психологическо отражение от, 413–414
Виктор Емануил II^2, крал на Италия, 308
Виктория, кралица на Великобритания, 164, 236
Вилхелм I, крал на Прусия, 197–198
Вилхелм II, кайзер, 224, 226, 255, 259, 261
Винчи (Vinci), Леонардо да, 45
Владивосток, споразумение (1975), 406
„Влияние на морската сила в историята“ (Махан), 116
„Внимание, танкове“ (Achtung, Panzer) (Гудериан), 324
Водородна бомба, 380, 397–398
Военна технология
  индустриалната революция и, 161, 167–168, 198, 206
  през XVIII в., 95
  през периода между двете световни войни, 301, 304–305
  през 50–60-те години на XIX в., 198–199
Военни разходи
  в Третия свят, 449
  въоръженията през периода между двете световни войни и, 306
  икономически растеж и, 450–452
  Корейската война и, 379–380, 392–395
  на свръхсилите, 405
  по време на Виетнамската война, 415
  по време на войните през XVIII в., 105–106
  по време на Първата световна война, 272–273, 283–284
  през периода след Втората световна война, 379–380

  ресурси, отклонени за, 450–451
  световната икономика и, 450
  стратегическа срещу икономическа сигурност, 451–452
  вж. и отделни държави
Военни революции
  1520–1670, 58, 66–67, 77
  в средата на XIX в., 205–206
Военновъздушни сили на САЩ, 282, 342, 397–398
Военноморска технология
  галери в, 47, 66–68
  индустриалната революция и, 175–176, 182
  колониално съперничество и, 50–51
  кралските флотове и, 67–68
  съдове за далечни пътувания, 46–47
  топове в, 44–45, 46
Военноморски сили на САЩ, 368, 395–396, 464, 515–516
Война за испанското наследство, 20, 108, 110, 124–126
Война на розите, 80
Война от 1812 г., 149, 156
Ворошилов, Климент, 336
Втора коалиционна война (срещу Франция), 115, 144–145
Втора световна война
  атомната бомба и, 366
  важни кампании в, 361–362
  военно производство, 361–366
  избухване на, 350–352
  Източният фронт по време на, 358, 361–362
  контранастъпление в Тихия океан, 357, 359–360, 366
  лендлийз и, 352
  производствени сили, 283–288
  производство на самолети през, 363–364
  производство на танкове през, 363
  стратегически грешки на държавите от Оста в, 358–361
Въоръжени сили
  военният потенциал срещу, 210–211
  националните държави и, 90–92, 95
  неравномерно икономическо развитие, 446
  организационните промени през XVIII в. и, 95–96
  промени в края на XIX в. в, 204–205
Въоръжени сили на САЩ по света, 523–524

Гадис, Дж. Л., 416
Гама, Вашку да, 47–48
Гамелен, Гюстав-Морис, 323
Гана, 401
Ганди, Махатма, 296
„Гатлинг“, тип картечница, 167
Гвинея, 401, 404, 407
Геер, Луи дьо, 85
Геополитика, 106–120, 209–211
Германия в началото на Новото време,
  Карл V, 56–57
  религиозни различия в, 60
  ролята на Швеция в, 61–62, 86
Германия по време на Ваймарската република
  демилитаризация на, 285–287
  и равновесието на силите, 297–298
  ревизионивъм в, 296–297, 315
  и системата на репарациите, 285, 291–291
Германия през време на Втория райх, 15, 202
  военновременна икономика на, 278–279
  военноморски сили на, 224–226
  външна търговия на, 267–268
  експанзионизъм на, 222–226
  концепция за „особения път на развитие“, 226
  икономически растеж на, 222–223
  индустриализация на, 201–202, 222–224
  нарастване на военната мощ на, 224–226
  неблагоприятно геополитическо положение на, 224–225
  по време на Първата световна война, 266, 270–271, 277–284
  Програма „Хинденбург“, 279
  селскостопанско производство в, 280, 282–283
  статут на Велика сила, 222, 226
Германия при господството на нацизма
  военна сила на, 319–320
  военни разходи на, 314–318
  военно производство, 362–363
  икономическа нестабилност на, 316–317, 351
  континюитет на национализма в, 314, 319–321
  нахлуване в Съветския съюз, 352–354, 357–358
  нахлуване в Съветския съюз, 357–358
  нахлуване в Чехословакия, 317–318
  начин на възприемане от Англия и Франция, 345–347
  окупация от съюзниците, 362
  превъоръжаване на, 314–320
  свръхнапрежение на силите, 349–350
  свръхнапрежение на силите, 362
  стратегически грешки на, 358, 362
  суровинна база на, 316–317, 350
  вж. Хитлер, Адолф
Германия окупирана, 385
Германия, Федерална република (Западна Германия), 388, 393–395, 409
  безработица в, 481–482
  военна сила на, 484–485
  едър бизнес в, 433–434
  Източна Германия и, 482–485
  икономически растеж в, 429–430, 433, 434
  международен статут на, 434
  политика на разведряване, 484–485
  промишлена продукция в, 433
  търговски излишък в, 481
  Франция и, 411, 434
Германска военноморска лига, 224
Германска демократична република (Източна Германия)
  Западна Германия и, 388, 412, 434, 515
Германска комунистическа партия, 383–385
Германски митнически съюз (Zollverein), 178, 181
Гершенкрон, А., 217
Гибралтар,124, 136–137, 487
Гилбърт, Феликс, 258
Гладстон, Уилям, 206, 294, 381
Гнайзенау, Август фон, 113, 158

Годишен икономически доклад (Европейска икономическа общност), 480
Голямата депресия, 291–292, 294–295
„Голямата илюзия“ (от Н. Ейнджъл), 540
Горбачов, Михаил, 494, 499, 503, 504
Горчаков, Александър, 203
Горшков, Сергей, 396, 397
Гражданска война в САЩ, 15, 161–162, 193–196
  финанси на южняшката конфедерация, 195–196
  като първа индустриализирана „тотална война“, 194–195
  трансформиране на националните ресурси по време на, 194
  предимства на Севера по време на, 194–196
Грей, сър Едуард, 243
Гренада, 407, 420, 521, 524
Гросман, Г., 246
Гудериан, Хайнц Вилхелм, 324
Густав Адолф II, крал на Швеция, 61, 84, 85, 92
Гръцка комунистическа партия, 385
Гърция, 350, 386, 390–391, 399, 478
Гьоринг, Херман, 317
Гюлай, Франц, 214

Дания, 352, 362
Дарби (Darby), Ейбрахам, 30
Движение „4 май“, 296
Двоен съюз, 259, 261, 266
Двуполюсен модел на света
  идеология на, 380–382
  Кисинджър и, 416–417, 420
  китайско-американското сближаване и, 417
  китайско-съветският разрив и, 405–412, 421
  определящи сили в, 210
  по време на периода на Картър–Рейгън, 417–421
  промени в съотношението на военната мощ, 540–542
  разцепления в западния лагер и, 410–413
  средните държави в, 374–379
  ядрените оръжия и, 379–381
Де Рюйтер (De Ruyter), Михаел, 107, 121
Деветгодишна война (1689–1697), 110, 121–123
Дейо (Dehio), Л., 127, 328
Делкасе (Delcassй), Теофил, 229, 235, 262
Депорт (DePorte), А., 367
Дестурска партия, 296
Джевънс (Jevons), Уилям, 169
Джеймс I, крал на Англия, 95, 122
Дженеръл Мотърс“, 449, 441
Джонсън (Johnson), Линдън, Б., 413, 414, 415, 440–441
Джонсън (Johnson), Луис, 392
Джордж I, крал на Англия, 126
Джордж III, крал на Англия, 137
Джоунс (Jones), Е. Л., 46
Джървис (Jervis), Р., 509
Дзайбацу, японски концерни, 392, 426
Диалектически материализъм, 407
Диего Гарсия, 407
Дизраели (Disraeli), Бенджамин, 198
Дипломатическа революция (1756), 131
Дипломатическа революция (1904–1905), 261
Договор за забрана на ядрените опити (1963), 406
Договор за презастраховка (1887), 259
Дойл (Doyle), Майкъл, 18
Документи на Пентагона“, 413
Долар, стойност на, 440, 441, 457–458
Долфус (Dolfuss), Енгелберт, 346
Доминиканска република, 256, 416
Доран (Doran), Ч. Л, 251
Драгомиров, Михаил, 208
Дреднаут“, тип линейни кораби, 257, 381
Дълес (Dulles), Джон Фостър, 392, 393, 397, 410
Дън Сяопин, 454, 455, 458, 462, 475
Държавен департамент, САЩ, 256, 341, 391, 527
Дьо Гол, Шарл, 324, 376, 434
  хегемонията на САЩ и, 410–411
Дьониц (Doenitz), Карл, 358
Дюнкерк, Договор от (1947), 387
Дюпон, компания, 253

Евангелистки съюз, 60–61
Евреи, 294, 320, 374, 399
Евродолари, 441, 531
Евроизтребител, 488,
Европа, в началото на Новото време, 37–52
  военна мощ в, 42–45, 90–92
  военни разходи в, 90–92
  военна революция в, 66–67
  децентрализация в, 38–45
  експанзия на, 45–49
  многополюсна система в, 94
  научен и технологичен прогрес на, 50–51
  национални държави в, 90–91
  политически плурализъм в, 38–39, 51–52, 53–54
  разнообразие на географията в, 39–40
  регионални срещу континентални конфликти, 53–54
  спирала на въоръженията в, 43–44
  търговия в, 39–42, 49–50
  финансова революция в, 96–106
  числен състав на въоръжените сили в, 77
  вж. също Хабсбургска империя; отделни страни
Европа, съвременна
  въоръжаване през периода между двете световни войни в, 304–307
  защитна бариера, 448
  икономически растеж след Втората световна война, 427–437
  интернационализиране на политическите проблеми в, 175–177
  определения на, 427
  отношения след Първата световна война в, 285–288, 293–296
  положение след Втората световна война в, 377–378
  след обединението на Германия (X^{2}X в.), 202–205
  търговия в, 429–31
  вж. също отделни страни
Европейска икономическа общност (ЕИО)

  безработица в, 479
  брутен вътрешен продукт на, 476–478, 479
  високи технологии в, 480–481
  военна мощ на, 478
  икономическа интеграция на, 478–479
  икономически параметри на, 437
  като търговска единица, 17
  население на, 477
  потенциална мощ на, 476–477
  селскостопанско производство в, 478
  спорове в, 436
  стагнация в, 479–480
  страни, членки на, 476–493
  Япония и, 465–469
Еймъри (Amery), Лио, 210
Ейнджъл (Angell), Норман, 540
Екатерина II Велика, императрица на Русия, 114, 115, 135, 137, 139, 142, 248
Екс-ла-Шапел, Договор от (1688), 121
Екс-ла-Шапел, Договор от (1748), 131
„Ексън“, 441
Елизабет I, кралица на Англия, 59–60, 81–83
Елисавета, императрица на Русия, 131, 134
Естония, 285, 371

Жуков, Георгий, 365, 374, 395

Заир, 419, 424
Закон за военните пълномощия (1973), 418
Закон за избирателна военна служба (1948), 388
Закон за избирателна военна служба и обучение (1940), 342
Западна Африка, 208, 240, 242
Западни Индии (Антили), 116, 133, 136, 140
Зелена партия, 485
„Зироу“, изтребители, 312
Златен резерв, 255, 441
Златен стандарт, 291, 327

Иван IV Грозни, цар на Русия, 38
Идеология, 381–382
Идън (Eden), Антъни, 349
Изабела, кралица на Испания, 54
Израел, 399, 401, 406, 418, 419, 451, 520
Източна криза от 1867–1878, 204–205
Източноиндийска компания, 36, 167
„Икономист“, списание, 460, 464, 468, 486, 511, 517
Икономически статистики, 162–163, 421–424
Икономическо развитие, неравномерно, 425, 444–445
„Империал кемикъл индъстриз“ (ICI), 432
Империализъм, 400–402
Империи, използващи барута, 43, 44
„Империите“ (Майкъл Дойл), 18
Индийска комунистическа партия, 403–404
Индийски национален конгрес, 296
Индия, 31, 35, 289, 326, 392, 407, 409–410, 413, 453, 456
  деиндустриализация, 165
  и Втората световна война, 357
  и движението на необвързаните страни, 403–404
  и Първата световна война, 266, 296
  при Моголите, 42, 45
Индокитай, 197, 313, 354, 376, 393, 411
Индонезийска комунистическа партия, 404
Индонезия, 296, 391–393, 411, 447, 475
Индуизъм, 31, 35
Индустриална революция, 14, 115,140, 149, 161
  британската хегемония и, 168–175
  в континентална Европа, 175–177
  деиндустриализация, 164–166
  нарастване на производителността, 162–164
  неевропейските страни и, 161–168
  пречки за, 175–177
  и средните сили, 176–186
  стимулиране на военната и военноморската технология от, 162, 167–168, 197–199, 206
Индустриализация
  военната сила и, 210–212
  потребление на енергия и, 213–214
  през периода 1890–1938 г., 210–213
  продукция на чугун и стомана, 214
  Първата световна война и, 288–290
Инициатива за стратегическа отбрана („Звездни войни“), 492, 499, 506, 509
Институт за международна икономика, 506
Интърнашънъл Харвестър“, компания, 253
Ирак, 33, 326, 399, 404, 406, 451
Иракска комунистическа партия, 404
Иран, 390, 399, 419, 451, 520
Ирландия, 60, 82, 116, 478
Ислям, 31, 35, 404, 421, 515
Islямски фундаментализъм, 404, 421, 515
Исмаил I, 31
Испания, Имперска, 20
  географски открития на, 48–49, 50
  френско нападение срещу, 153
Испано-американска война, 252, 256, 258
Испанска армия (във Фландрия), 65, 68, 72, 88–89
Испанска гражданска война, 301, 304, 324, 337, 348
Италианска банка, 307
Италианска комунистическа партия, 384, 385
Италиански градове държави, 43
  френски нападения срещу, 58
  Хабсбургската империя и, 62, 71, 72
  военната сигурност на, 45
Италия, 215–220
  армия на, 218
  военни разходи на, 302–306
  военно ръководство на, 306–307
  военноморски сили на, 218
  икономически растеж след Втората световна война на, 429, 431
  икономическо изоставане на, 217, 228–229
  индустриален подем на,430, 431
  индустриализация на, 218, 302–304
  обединение на, 216–217
  по време на Първата световна война, 264, 273
  през периода между двете световни войни, 301–308
  със статут на Велика сила, 216, 219
  условия след Втората световна война в, 375
  вж. също и Мусолини, Бенито

- Йемен, Северен, 401, 410
- Йемен, Южен, 406, 516
- Йодл (Jode), Алфред, 362
- Йордания, 399

- Кавалерия, 66
- Кадафи, Муамар, 407
- Калео (Calleo), Д., 227, 442
- Камбоджа (Кампучия), 404, 410
- Камбре, Договор от (1529), 58
- Кампо Формио, Договор от (1797), 142
- Кан (Kahn), Херман, 473
- Канада, 113, 117, 131, 134, 137, 238, 289, 388, 399
- Карл Велики, 39, 54
- Карл V, император на Свещената римска империя, 43, 54, 56–58, 63, 67–68, 70
- Карл VI, император на Свещената римска империя, 125, 129
- Карл X, крал на Швеция, 87
- Карл XI, крал на Швеция, 87
- Карл XII, крал на Швеция, 126
- Карлсбадски декрети (1819), 180
- Карнеги (Carnegie), Андрю, 253
- „Картагенски мир“ (1919), 294
- Картър (Carter), Джими, 418–419, 420
- Касълрей (Castlereagh), Робърт Стюарт, лорд, 158
- Католическа лига, 60
- КГБ (Комитет за държавна сигурност), 500
- Кейнс (Keynes), Джон Мейнард, 377
- Келог-Бриан, Пакт на вж. Парижки договор
- Кемой, 393, 408, 413, 427
- Кемп (Kemp), Т., 217
- Кемп Дейвид, Договор от (1978), 418
- Кенан (Kennan), Джордж, 385, 386
- Кенеди (Kennedy), Джон Ф., 408, 410, 414, 4161 530
- Кения, 407
- Керенски, Александър, 275
- Кингсли (Kingsley), Чарлс, 175
- Кипър, 33, 404, 487
- Кисинджър (Kissinger), Хенри, 416–418, 537
- Китай
  - деиндустриализация в, 165
  - национализъм през междувоенния период в, 296
  - по време на Първата световна война, 361
  - политика на „отворени врати“ и, 256
  - японско нашествие в, 311–313
- Китай при династията Мин, 25–30, 45
- Китайска комунистическа партия, 406–407, 427
- Китайска народна република, 391, 392, 393, 453–464
  - азиатският комунизъм и, 411–412
  - брутен национален продукт в, 454, 459
  - Виетнамската война и, 409–410, 412, 415–416
  - военна мощ на, 409, 453, 454, 454
  - военни разходи на, 460
  - военноморски сили на, 454–456
  - външна търговия и инвестиции в, 459–462
  - икономически растеж в, 427–428, 456–458
  - индустриален подем в, 427–428
  - индустриално производство на, 457–460
  - като ядрена сила, 408, 459, 509–511
  - културна революция в, 409, 412, 427, 459–460
  - международен статут на, 461–463
  - мирна стратегия на, 461
  - намеса на свръхсилите и, 462–463
  - население на, 454, 458
  - Народноосвободителна армия на, 454, 456
  - „обкръжаване“ на, 452–453
  - отношения със Съветския съюз, 453, 513–514
  - сближаване със Съединените щати, 418, 461–463
  - селскостопанско производство в, 457–460
  - скъсване със Съветския съюз, 406–409, 412, 416, 421, 426
  - спестявания и инвестиции в, 459–460
  - съвременни реформи в, 455
  - „четири модернизации“ в, 459, 461
  - Япония и, 475
- Клемансо (Clemenceau), Жорж, 280, 294
- Коалиционна дипломация, 258–263, 356
- Кобдън (Cobden), Ричард, 170
- Колбер (Colbert), Жан-Батист, 79, 121
- Колт“, компания, 253
- Колумбова ера, 47
- Коминформ, 387, 399, 400, 403
- Комитет за имперска защита, 340
- Комитет на началник-щабовете (Joint Chiefs of Staff), 524, 525
- Комунизъм, 329, 381
- Комунистически интернационал, 381
- Конго, 208, 231, 404, 407
- Кондратиев, Цикли на, 17
- Конрад фон Хьотцендорф (Conrad von Hutzendorf), граф Франц, 229, 230, 231
- Константин Николаевич, велик княз, 192
- Контрареформация, 51, 54, 57, 71, 75, 82
- Кордоба (Cordoba), Гонзало де, 65
- Корея, 36, 221, 310
- Корейска война, 369, 374
  - военноморски сили на САЩ по време на, 395–396
  - военни разходи по време на, 378–379, 393–395
  - избухване на, 392–393
- Корея, Северна, 371, 391, 524
- Корея, Южна, 399, 425, 447, 475, 524
- Корнуолис (Cornwalis), лорд Чарлс, 138
- Корпорация за стомана на САЩ, 253
- Кралски военновъздушни сили (RAF), Великобритания, 377
- Кралски военноморски флот, Великобритания, 100, 103, 109, 117, 125, 133–137, 146–148, 220, 238, 260, 327, 395
  - по време на Втората световна война, 353, 377
  - по време на Първата световна война, 277
  - през XIX в., 171–172
- Креди Мобилие (Credie Mobilier), 190
- Кремъчна пушка (кремъклийка), 95
- Криза с американските заложници в Иран, 419, 520
- Кримска война, 15, 18, 161, 170, 177–178, 185–192, 244, 415
  - военни разходи по време на, 190–192
  - политически последици от, 196–197
  - снабдяване на войските, 189–191
- Кристиан IV, крал на Дания, 61
- Кромуел (Cromwell), Оливър, 84, 92
- Кромуел (Cromwell), Томас, 81
- „Круз“, ракети, 406
- Круп, 222, 248
- Куба, 48, 393, 396, 401, 404, 405
- Кубинска криза (1962), 393, 396, 401, 404, 405
- Кутузов, Михаил, 158

- Лагос, 172
- „Ла Глоар“, вестник, 185
- „Лайф“, списание, 371, 381
- Ландес (Landes), Д., 163–164
- Лаос, 414
- Латвия, 285, 371
- Лейбъристка партия (във Великобритания), 326, 344
- Лендлийз, 108, 353, 377
- Ленин, В. И., 294, 297, 332, 407, 443
- Леополд I, император на Свещената римска империя, 110, 122
- Либерализъм, 382
- Либия, 218, 301, 406
- Ливан, 376, 396, 520
- Лига за въоръжен неутралитет, 145
- Линч (Lynch), Дж., 65
- Липман (Lippman), Уолтър, 538
- Лисабонско споразумение (1952), 395
- Лист (List), Фридрих, 542
- Литва, 53, 225, 371
- Литън, комисия, 345
- Лойд (Lloyd), С., 171
- Лойд Джордж (Lloyd George), Дейвид, 274, 277, 280, 294
- Локарнски договор (1925), 287, 299, 300, 301, 348
- Лудендорф (Ludendorff), Ерих фон, 270, 271, 280, 282–283
- Луи XIV (Louis XIV), крал на Франция, 14, 79, 94, 96, 107, 110, 129
  - външна политика на, 106–109
  - държавен дълг при, 126
  - европейски амбиции на, 120–122
  - и Войната за испанското наследство, 123–126
  - и Деветгодишната война, 121–123
- Луи XV, крал на Франция, 135
- Луи XVI, крал на Франция, 141
- Лумумба (Lumumba), Патрис, 404
- Лус (Luce), Хенри, 371, 416
- Лутер (Luther), Мартин, 53, 58
- Люксембург, 450

- М-4, ракета, 511
- Мазарини (Mazarin), Джулио, 80
- Майер (Mawer), Арно, 294
- Макартър (MacArthur), Дъглас, 393
- Макдоналд (MacDonald), Джеймс, 344
- Макензен (Mackensen), Аугуст фон, 274–275
- Макиндър (Mackinder), Х. Дж., 210, 374, 540
- Макинтош (Mackintosh), М., 337
- Маккарти (McCarthy), Джо, 382, 392
- Маккинли (McKinley), Уилям, 256
- Максим“, картечница, 167, 168
- Максимилиан II, император на Свещената римска империя, 54, 59
- Малайзия, 425, 447, 475
- Малая, 392
- Мали, 401
- Малка Антанта (1921), 287
- Маматей, (Mamatey), В. С., 59
- Манчжурия, 310, 335, 337, 344, 345, 361, 371
- Манчжурска династия, 30
- Мао Дзедун, 371, 385, 393, 399, 400, 407, 428, 453, 455
  - отношения на Съветския съюз с, 407–409
- Мария Тереза, императрица, 129
- Маркс (Marx), Карл, 437
- Марлборо (Marlborough), херцог, Джон, вж.: Чърчил
- Мароко, 262, 376, 419
- Махан (Mahan), А. Т., 116, 257
- Мацу, 393, 408, 413, 427
- Междуконтинентални балистични ракети, (ICBMs), 398, 456
- Международен валутен фонд, 370, 385, 462
- Международен институт за стратегически изследвания, 508
- Международна банка за реконструкция и развитие (IBRD), 370, 385
- Мейджи, епоха, 203, 216, 219
- Мейсън (Mason), Тим, 319
- Мексико, 48, 194, 256, 281, 521
- Мелин, тарифа на (1892), 233
- Меморандум № 68 на Съвета за национална сигурност на САЩ, 395
- „Мерцедес“, автомобилна компания, 433
- Метерних (Metternich), Клеменс фон, 176, 178, 179, 180–181, 184, 381
- Мехмед II, султан, 25, 33
- МиГ-15, реактивен самолет, 373
- „Милитъри Баланс“, списание, 473
- Министерство на международната търговия и промишленост в Япония (ММТП), 426, 466, 468–469, 471, 480
- Министерство на отбраната на САЩ, 521, 527
- „Мицубиши“, компания, 468, 474
- Мобуту (Mobutu), Жозеф, 404, 474
- Моголи, империя на, 31, 35
- Мозамбик, 407
- Молотов, Вячеслав, 371, 375, 384, 387, 400
- Молотов-Рибентроп, пакт (1939), 350
- Молтке (Moltke), граф Хелмут фон, 199–200, 201
- Молтке (Moltke), Хелмут фон, 243, 245
- Монголия, 26, 29, 39
- Моне (Monnet), Жан, 430, 435
- Моне (Monnet), Жан, 430, 435
- Монтгомъри (Montgomery), Бърнард, 358
- Морган (Morgan), Дж. П., 253
- Морис Насауски, 84, 88
- Морски пехотинци (САЩ), 351, 367, 368
- Мохамед Реза Пахлави, шах, 418
- Мусолини (Mussolini), Бенито, 287, 302, 303, 323, 341, 346, 347–348, 375
  - водачество на, 307
  - модернизация при, 301
- Мънро, доктрина на, 255–256

- Мъри (Murray), Гилбърт, 224
- Мюнхенско споразумение (1938), 301–302, 337
- Мюсюлмани, 31–35
- МХ, балистични ракети, 527

- Навалистка стратегическа школа, 116
- Навигационни закони в Англия, 135, 170
- Нагасаки, атомна бомбардировка на, 366, 380, 397
- Надпревара във въоръженията, 393—398, 404–407
  - производители на оръжия, 448–449
  - ядрени срещу конвенционални сили в, 519
  - по време на администрацията на Рейгън, 418–419, 420–421
  - съветската икономика и, 502–503
  - спирала на разходите за, 447–448
  - икономиката на САЩ и, 534–537
  - нарушения на човешките права, 418–419
- Наполеон I, император на Франция, 14, 94, 110–111, 120, 142, 146, 158
  - в Русия, 155
  - „Континентална система“ на, 149
  - нахлуване в Египет на, 144–145
  - нашествие в Испания на, 152–153
  - ограбване, извършвано от, 150–151
  - пренапрягане на Франция при, 154–155
- Наполеон III, император на Франция, 180–182, 185, 191, 197, 201
- „Наполеон“, кораб, 185
- Наполеонови войни, 20, 97, 118, 183, 190
- Население на света
  - военната сила и, 211–213
  - градско, 213
  - през 1980 г., 444
  - увеличение през XVIII в. на, 163–164
- Насър, Гамал Абдел, 403
- НАТО, вж. Организация на Североатлантическия договор
- Науман (Naumann), Фридрих, 224
- Национална гвардия (САЩ), 257
- Национална фашистка партия (Италия), 287, 308
- Национални държави, 65, 90–91, 96– 97, 519
  - след Втората световна война, 285
- Националсоциалистическа партия (Германия), 298
- Некер (Necker), Жак, 104
- Неоколониализъм, 400–402
- Неприсъединяване, 402–404
- Неру, Джавахарлал, 392, 403
- Нивел (Nivelle), Робер Жорж, 264, 272, 275, 276, 278
- Нидерландия, 19
- Нидерландска революция, 45, 51, 57, 60, 70–74, 87–90
- Никарагуа, 256, 407, 520
- Николай I, цар на Русия, 178, 183, 186, 188, 381
- Никсън (Nixon), Ричард, 401, 415, 416, 421, 428, 441
- Нимегенски мирни преговори (1678–1679), 122
- Ници (Nitze), Пол, 392
- Нищадски мирен договор (1721), 127
- Нов атлантизъм, 491
- „Нов курс“ в САЩ, 301, 392, 467
- Нов навализъм, 260
- Нов свят, 63, 66–67, 68–69, 73–74, 76
- Нова Гвинея, 358
- Нова Зеландия, 393, 399, 447, 475, 521
- Нова Скотия, 113
- „Номура“, Изследователски институт, 471
- Норвегия, 352, 362, 388
- Нортидж (Northedge), Ф. С., 278
- „Ню Йорк Таймс“, 381, 468
- „Ню Йорк Хералд“, 256
- Нюкасъл (Newcastle), херцог Томас Пелам-Холис, 118
- Нюфаундланд, 50

- Обединени провинции, 20, 87–90, 93
  - и Англо-холандския конфликт от 1672–1674 г, 120–122
  - Великобритания и, 101, 108
  - геополитика на, 106, 108
  - като държава рентиер, 99
  - финансова система на, 97–99
  - Франция и, 107
  - вж. също Нидерландия, революция в
- Общ пазар, 431, 432, 435, 436
- Общество на народите, 285, 287, 295, 296, 298–300, 309, 346
  - Съветският съюз и, 299–300, 336, 346
  - японската агресия и, 345
- Общо споразумение за тарифите и търговията (ГАТТ), 370
- Огаден, 404
- Огарков, Н. В., 506
- Огнестрелни оръжия. Технология на, 43
- Огнестрелни оръжия. Революция в, 182
- Оливарес (Olivares), граф-херцог, 61
- Олмюцко споразумение, 178
- Олсъп (Alsop), Стюарт, 392
- Оман, 407
- Омиротворяване, дипломация на, 327–330, 348–350
- Операция „Барбароса“, 353, 362
- Опиумна война, 167
- Организация на обединените нации, 382, 416, 419
  - и Корейската война, 392
  - страните от Третия свят в, 401–402
  - Съвет за сигурност на, 403
- Организация на Северноатлантическия договор (НАТО), 395, 399, 410–412, 436, 449, 478, 482
  - военноморска мощ в, 516
  - доверие на страните, нечленки в, 488
  - европейски сили на, 512–515
  - основаване на, 388–389
  - сили на САЩ в, 388–389, 522–523
  - спорове в, 513–514
  - стратегия на ядрено възпиране на, 484–485
- Организация на Централния договор (СЕНТО), 399
- Организация на договора за Югоизточна Азия (СЕАТО), 399
- Оръдия, 43–44, 45–47
- Осемдесетгодишна война, 57, 72
- Османска империя, 25–26, 31–33, 51, 70
  - Австро-руска война срещу, 129
  - италианските градове държави и, 71
  - консерватизъм на, 33–35
  - културно единство в, 31–33
  - морска сила на, 47–49
  - свръхразтягане на, 33, 77
  - територии, завладени от, 31–32
  - упадък на, 33–34
  - Хабсбургите и, 58–59, 110
- Отворени врати, нота, 256

- Павел I, цар на Русия, 145
- Пакистан, 399, 404, 410, 417, 453
- Пакт „Рио“, 399
- Палестина, 297, 326, 378
- Палестинци, 520, 527
- Палмерстон (Palmerston), Хенри Джон Темпъл, лорд, 186, 192, 243
- Панамски канал, 257, 418
- Панарабизъм, 403
- Панафрикански конгрес, 296
- Пангерманска лига, 224
- Панславяни, 402
- Парен двигател, 163, 167
- Парижки договор (1928), 288, 300
- Парижки конгрес (1856), 179
- Пармски херцог (Александро Фарнезе), 59, 88
- Парсънс (Parsons), У., 251
- *Pax Americana*, 369, 374, 440
- „Пелопонеската война“ (Тукидид), 211
- Пери (Perry), Матю, 37
- Персия, 31, 33, 34, 198, 389
- Перу, 47–48, 50
- Петен (Petain), Филип, 276, 324
- Петролна криза (1973–1974), 426, 467, 479
- Петър Велики, цар на Русия, 96, 113, 127
- Пехота, 65–66
- Пиренейски договор (1659), 53, 56, 62, 80
- Пит (Pitt), Уилям, 133, 139, 140, 142, 145–146, 158
- План „Барух“ (1946), 397
- План „Дос“ (1924), 287, 291
- План „Маршал“, 370, 378, 386–387, 388–389, 411 430
- План „Шлифен“, 263
- План „Юнг“ (1929), 288
- План „XVII“, 109–110, 138–141, 263
- Поанкаре (Poincare), Раймон, 321
- Подводници (U-boats), 269, 277, 279, 318, 357, 363–364
- „Поларис“, балистични ракети, 396
- „Политическо завещание“ (Ришельо), 92
- Полша, 285, 298
  - германско нападение срещу, 319–320
  - и Варшавският договор, 512–513
  - и Втората световна война, 350–352
  - Русия и, 95
  - Съветският съюз и, 383–384
- Помпиду (Pompidou), Жорж, 435Португалия, 47, 51, 62
- Портър (Porter), Бърнард, 175
- „Правда“, 408
- „Предначертание на съдбата“ (Manifest Destiny), 255, 370
- Програма за „Великото общество“, 415
- Промишлено производство, световно
  - дял на Великобритания в, 168–169
  - дял на Китай, 428
  - дял на САЩ, 438–439
  - дял на Третия свят в, 423–424
  - дялове на Азия и Европа в, 167
  - историческа статистика за, 162–163
  - по време на Втората световна война, 363–364, 367, 368
  - по време на Голямата депресия, 340
  - по време на индустриалната революция, 165–170
  - през 1880–1938 г., 215
  - Първата световна война и, 288–290
  - темпове на растежа му след Втората световна война, 420–424
- Прусия
  - вакуум на сила, запълнен от, 111–113
  - военната революция в, 198–199
  - военни разходи на, 105–106
  - и войните за обединение на Германия, 198–202
  - възход на, 111–113
  - геополитика на, 109–111
  - и германският въпрос, 177–178
  - индустриалната революция и, 177
  - краткосрочна военна повинност в, 198–199, 202
  - офицерски корпус на, 198–199
  - по време на Седемгодишната война, 131, 133
  - през XIX в., 174–177
  - Хабсбургите и, 109–111
- Пугачов, Въстание на, 135
- Първа коалиционна война (срещу Франция), 140–143
- Първа световна война, 15, 182, 266– 284
  - влизане на САЩ в, 280–282
  - военни планове, 261–264
  - военни разходи, 272–273, 284
  - военно производство, 267, 281–284
  - военноморски сили, 268–269
  - дипломация по време на, 258, 264
  - загуби сред цивилното население през, 288
  - изоставане във военноикономическата област през, 281
  - икономически нарушения, 289–290
  - колониализмът и, 295, 297
  - материална цена на, 287–288
  - морска блокада през, 269–270
  - национални стопанства по време на, 273
  - предимства на Германия в, 269–272
  - производствени ресурси, 267, 281–284
  - „старата дипломация“ и, 294, 297–298
  - стратегически проблеми на, 270–271
  - търговски печалби от, 289
  - финансиране на, 291
  - финансова помощ на САЩ, 277
  - човешки загуби през, 270, 275–276, 277, 280, 282, 288
- „Пършинг-2“, балистични ракети, 406, 484

- Разведряване (dйtente)
  - политика на, 385–386, 399–400, 407–408
  - икономика и, 411–412
  - Рейгън и, 418–419
- Райт (Wright), К., 234
- Ратенау (Rathenau), Валтер, 279
- Ращатски договор (1714), 125

- Редер (Raeder), Ерих, 316–318
- Рейгън (Reagan), Роналд, 418–420, 471–472, 530
  - Инициатива за стратегическа отбрана при, 506
  - увеличаване на отбранителното въоръжение при, 419–421, 530–531
  - разведряване и, 418
  - Тайван и, 419–421
- Рейнска конфедерация, 147
- Реформацията, 43, 51, 54, 56, 91
- Ризуикски договор (1697), 123
- Ришельо (Richelieu), кардинал, 61, 79, 80, 92
- Робъртс (Roberts), М., 87
- Робъртсън (Robertson), Уилям, 278
- Ромел (Rommel), Ервин, 353, 357, 358
- Ростоу (Rostow), У. У, 422
- Роузкранс (Rosecrance), Р., 425
- Роудс (Rhodes), Сесил, 402
- Рудолф II, император на Свещената римска империя, 60, 63
- Рузвелт (Roosevelt), Теодор, 256, 258
- Рузвѐлт (Roosevelt), Франклин, 293, 313, 340–341, 348, 349, 354
  - „карантинната реч“ на, 340–341
  - лендлийз и, 352
- Румъния, 287, 293, 330, 350, 371, 383, 408
- Рурска криза (1923), 287
- Русия, царска, 15
  - армия на, 115, 188–190
  - британска блокада на, 189–190
  - брутен национален продукт на, 186–187
  - военна експанзия на, 38, 39
  - военноморски флот на, 188
  - война с Швеция, 126–127
  - геополитика на, 112–116
  - европейската търговия с, 50
  - икономически растеж преди Първата световна война на, 242–244
  - индустриализация на, 185–186, 192–193
  - индустриална продукция (1860–1913) на, 244–245
  - като селско общество, 244–245, 248
  - по време на Кримската война, 188–193
  - модернизация през XVIII в. на, 115–116
  - Наполеоновата армия в, 155
  - народни вълнения в, 246–247
  - незряла икономика на, 245
  - проблеми на мобилизацията и разгръщането на военните сили на, 248–250
  - обществени условия в, 246–249
  - относителен икономически упадък на, 247–248
  - по време на Първата световна война, 264–265, 271–275
  - по време на Николай I, 249–251
  - Полша и, 95
  - премахване на крепостното право в, 192
  - производство на въоръжения в, 272–273
  - селскостопанско производство на, 244–247
  - слабост на управлението на, 249–251
  - недостатъци на кадрите в, 248
  - чужди инвестиции в, 243–245
  - южна граница на, 139
- Руска православна църква, 38
- Руско-японска война, 256, 261
- Ръск (Rusk), Дийн, 392, 400

- Саарска област, 324
- Савоя, 122
- Садат, Ануар, 404
- САЛТ-1 (Договор за ограничаване на стратегическите въоръжения, 1972), 406, 418
- САЛТ-2 (Договор за ограничаване на стратегическите въоръжения, 1979), 406, 419
- Самоа, 257
- Самолети, производство на, 334–335, 363
- Саудитска Арабия, 399, 520
- Световна банка, 443, 462
- Световна икономическа конференция (1933), 293, 346
- Световна икономика
  - възход през XIX в. на, 161–162
  - дефицитът на САЩ и, 529, 531
  - милитаризация на, 448–449
  - място на Тихоокеанския район в, 447
  - неравномерност на развитието на, 420, 445
  - нестабилност след Първата световна война в, 289–292
  - роля на Великобритания в нея през XIX в., 173–175
  - роля на САЩ в, 339–341, 529, 531
  - след 1860 г., 206–207
  - трансфер на технологии, 204
  - търговски държави в, 450–451
  - търговски срещу милитаристични държави в, 450–451
  - вж. също и промишлено производство, световно
- Свещена лига, 59–60
- „Свободна Франция“, 376
- „Сдържане“, политика на, 385–386, 389–392, 398–399
- Северногерманска федерация, 200
- Седемгодишна война, 20, 105–106, 108, 111–113, 114–115, 131–133, 136
- Селскостопанско производство
  - по време на Първата световна война, 290
  - вж. също съответните страни
- Селскостопанско производство, зелена революция в, 424, 446
- Сен-Арно (Saint-Arnaud), Арман-Жак дьо, 190
- Сенат, на САЩ, 287
- Серван-Шрайбер (Servan-Schreiber), Жан-Жак, 441
- Сефевидска династия, 31
- Сиам (Тайланд), 232, 399
- „Сименс“, корпорация, 224
- Сингапур, 172, 297, 330, 357, 425, 447
- „Сингер“, корпорация, 244, 253
- Сирия, 306, 376, 401, 406
- Славна революция, 117, 123
- Слим (Slim) Уилям, 363
- Смит (Smith), Адам, 42, 52, 169, 542
- Смут-Холи, тарифа на (1930), 292, 340
- „Солидарност“, движение, 513
- Солсбъри (Salisbury), Робърт Гескойн-Сесил, лорд, 209, 242
- Сомалия, 353, 406
- „СОМУА-35“, танк, 324
- Социалдарвинизъм, 255, 402
- Социалдемократи в Германия, 485, 491

- Социалдемокрация, 226
- Спенсър (Spencer), Хърбърт, 257
- „Спутник“, 398
- СС-3, балистична ракета, 398
- СС-20, балистична ракета, 406, 484
- Ставка, 275
- Сталин, Йосиф, 301, 334, 337, 346, 348, 350–351, 372–373, 379, 381, 383, 399
  - аграрна политика на, 332
  - дипломацията на, 336
  - и Берлинската криза, 388
  - Китай и, 406–407
  - конформизъм при, 373–374
  - по време на Втората световна война, 352–353, 358, 371
  - политика на омиротворяване, 336
  - разрастване на военноморския флот при, 396–397
- „Стандарт Ойл“, компания, 253
- Стед (Stead), У. Т., 255
- Стимсън (Stimson), Хенри, 339, 345
- Столипин, Пьотр, 247
- Стоун (Stone), Норман, 247
- Стратегическо командване на военновъздушните сили, 397–398
- Студена война, 370, 374, 381, 383
  - „германският въпрос“ по време на, 387
  - китайско-американското сближение и, 417
  - надпревара във въоръженията по време на, 386–392
  - политика на „сдържане“, 385–386, 389–392, 398–400
  - раздвоението на Европа по време на, 383–384
  - Рейгън и, 418–419
  - Третият свят и, 399–404, 406
  - Хрушчов и, 400
- Суецки канал, 378, 410, 432
- Сукарно, Ахмед, 297, 391, 404
- Сун, династия, 27
- Сунити, 33
- Сун Ятсен, 296
- Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ), 387
- Съвет за национална сигурност (САЩ), 340389, 527
- Съветска военна енциклопедия, 517
- Съветски съюз, 295, 299, 313, 324, 493–518
  - азиатски „фланг“ на, 513–515
  - високи технологии в, 498–499
  - внос на зърнени храни в, 495–496
  - внос от Запада в, 498–500
  - военна мощ на, 507–508
  - военни разходи (между двете световни войни) на, 334–335
  - военни разходи (съвременни) на, 502–505, 516
  - военни технологии в, 503–504, 507–508, 516–517
  - военно ръководство на, 335
  - военноморска експанзия на, 396–397, 405–406, 515–516
  - възстановяване след Втората световна война на, 372–374
  - „германският въпрос“ и, 383–384
  - германско нападение срещу, 352, 357–358
  - гигантомания в, 333–335
  - граници след Втората световна война на, 371–372, 383
  - демографски тенденции в, 500–502, 506
  - добив на енергоизточници в, 498–499
  - Доктрина „Брежнев“, 389
  - Западна Европа и, 522–523
  - Източна Германия и, 482–483, 485
  - икономически растеж след Втората световна война на, 436–437
  - икономически слабости на, 494–495
  - индустриализация на, 333–334
  - индустриална продукция на, 436–438
  - Китай и, 452–453, 514
  - „командна икономика“ в, 331–333
  - конвенционални оръжия на, 511–517
  - лично потребление в, 333, 438
  - намаляване на темповете на растеж в, 437
  - нарастване на военната мощ на, 334– 338
  - национален проблем в, 506–507
  - Обществото на народите и, 299, 336, 346
  - оръжейни технологии, 504–506
  - партийна бюрокрация в, 502–503
  - по време на Втората световна война, 352–354, 358, 362–363, 365, 371–372
  - политика на „настъпление навън“, 400, 4001, 406
  - политически препятствия в, 502–503
  - потенциал в глобална коалиционна война на, 516–517
  - потенциална китайско-съветска война и, 456–457, 514
  - през периода между двете световни войни, 295, 331–339
  - програмата „Инициатива за стратегическа отбрана“ и, 506
  - противоречия в политиката на, 493–494
  - работна сила на, 333, 335, 501–502
  - разрив с Китай, 406–410, 412, 415–416, 420–421, 427
  - селскостопанска продукция на, 332–333, 437–439, 494–497
  - сравнително икономическо положение на, 438–439
  - стагнация на индустрията в, 497–499
  - субсидиране на хранителните стоки в, 494–495, 496
  - териториална сигурност за, 516
  - Франция и, 489–490
  - чистки в, 334–335
  - чуждестранни бази на, 515–516
  - ядрени оръжия на, 507–511
  - Япония и, 312, 313
- Съединени щати
  - активна дипломация на, 255–256
  - армия (през 1898–1914 г.) на, 256–257
  - банкова криза (1907), 255
  - Близкият изток и, 519–520, 527
  - брутен национален продукт на, 368
  - вземане на решения в областта на външната политика, 527–528
  - Виетнамската война и, 412–417
  - високи технологии в, 440, 528, 531, 533–534
  - внос и износ в, 338–339, 340, 368, 528–529

  военни доставки на, 525
  военни разходи (1938) на, 342–343
  военни разходи (съвременни) на, 525–527, 534–536
  външна търговия на, 253–254
  геополитика на, 112–113
  гигантизъм в, 252–253
  Голямата депресия в, 340, 342
  Гражданска война в, 15, 161, 193–196
  дебат за „реформиране на отбраната“, 524–526
  дефицит на федералния бюджет в, 441–442, 525–526, 528–530
  Доктрината „Мънро“, 256–257
  ерозия на индустрията в, 522–523, 530–532
  износ на капитали от, 441
  изолационизъм на, 285–287, 339, 340–341
  Източна Азия и, 521–522
  икономически растеж през XIX в. на, 193–195, 251–255
  като държава длъжник, 528–530
  като издигаща се сила, 112–113
  като ядрена сила, 519
  колебания на стойността на долара в, 441–442, 529–530
  Корейската война и, 392, 425
  Латинска Америка и, 519–520
  мощ след Втората световна война на, 366–371
  нарастване на военноморската мощ на, 256
  начало на индустриалния растеж в, 113
  непълно натоварване на производствените мощности в, 342
  ниска производителност в, 438–439, 441
  отбранителна индустрия на, 447–448
  относителен икономически упадък на, 438–444, 445–447, 527–529
  подем в промишлеността на, 338–340
  политика на „отворени врати“, 256
  политически консенсус в, 533–534
  превъоръжаване на, 342–343
  през Втората световна война, 352–354, 357, 361–362, 363–366
  през Първата световна война, 280–283
  производство на оръжия в, 281–283
  протекционизъм в, 528–529
  сближение с Китай на, 417, 461–463
  световната финансова система и, 254–255
  свръхразтягане на, 370, 519–525
  сектор на услугите в, 531
  селскостопанска продукция на, 250–252, 254, 282, 528–529
  статут на Велика сила, 257–258
  съперничество между родовете войски в, 525–526
  Тихоокеанският район и, 446–447
  транспортна революция в, 252–253
  финансова система на, 197
  численост на въоръжените сили на, 525
  чужди инвестиции в, 530
  японски инвестиции в, 471–472
Съкровищни бонове (САЩ), 472
„Сънди Таймс“, 488
Сърбия, 230, 231, 249, 263
„Съюз за прогрес“, 416
Съюз на тримата императори, 204, 205
Сюлейман I, султан, 32, 33
Сюли (Sully), херцог, вж. Бетюн, Максимилиен дьо

Т-54, танк, 513
ТБ-3, стратегически бомбардировач, 336
Тайван, 310, 393, 399, 408, 410, 419, 421, 425, 447, 453, 456, 475, 522
Тайланд (Сиам), 232, 399, 447
„Таймс“, 191
Такахаши, Корекийо, 311
Танзания, 409
Татари, 38
Тевтонски рицари, 53
Тейлър (Taylor), А. Дж. П., 296, 298
Теория за трите световни империи, 209
Тилак, Бал Гангадар, 296
Тирпиц (Tirpitz), Алфред фон, 209, 224, 225, 260, 397
Тито, Йосип Броз, 387, 389, 399, 403–404
Тихоокеанска ивица, страни по, 18, 447–448
Того, Хейхаширо, 221
Токвил (Tocqueville), Алексис дьо, 115, 354, 374
Токугава, шогунски род, 37
Трети свят, страни от, 17
  в Обединените нации, 401–402
  военни разходи на, 448–449
  индустриализация след Втората световна война на, 347, 348
  индустриалната революция и, 163–165
  неравенство по отношение на богатството в, 421–425
  по време на Студената война, 399–404, 406–407
  селскостопанска продукция на, 529
  Съветският съюз и, 516–517
  търговия на, 424–425
Тридесетгодишна война, 57, 60–62, 66, 69, 72, 73, 79, 87, 93
Тристранен пакт (1940), 353
Троен съюз (1882), 203, 217, 230, 233, 235, 259, 261
Тромп (Tromp), Маартен, 107
Тукидид, 211
Тунис, 205, 296, 358, 376
Туре (Toure), Секу, 404
Турция, 385, 389, 391, 399, 478
  по време на Първата световна война, 266, 273
  вж. също Османска империя
Тухачевски, Михаил, 335, 336
Търговия, световна, 423–425
  Европейската икономическа общност в, 435–437
  Тихоокеанският район в, 446–448
Търговски държави, 424–425, 450–451
Тюде, партия, 390

Уайнбъргър (Weinberger), Каспар, 526
Уайт (White), Уилям, 253
„Уафд“, партия, 296
Уелби (Welby), лорд, 222
Уестингхауз, 468
Уестминстър, статут на, (1931), 326

Уестморланд (Westmoreland), Уилям С., 414
Уигли (Weigley), Р. Ф., 196
Уилмот (Willmott), Х. П., 312
Уилсън (Wilson), Удроу, 281, 294, 296
Улам (Ulam), А, 390, 420
Улси (Wolsey), Томас, 81
Унгария, 54, 285, 371, 383
  въстание от 1956 г., 389, 400
  революция от 1848 г., 178, 188
  турска инвазия в, 32
  вж. също Австро-Унгарска империя, Хабсбургска империя
Унгарци, 228–229
Уолпол (Walpole), Робърт, 129
Уолстрийт, (1929), 292, 340
„Уолстрийт Джърнъл“, 468
Утрехтски договор (1713), 125–126

Фабрична система, 163, 164
Фалкенхайн, Ерих фон, 270, 271
Фарар, Л. Л., 228
Фашодски инцидент (1898–1899), 209
Федерален резерв в САЩ, 292
Фердинанд, австрийски ерцхерцог, 263
Фердинанд, испански крал, 54, 177
Фердинанд ², император на Свещената римска империя, 59
Фердинанд II, император на Свещената римска империя, 56, 61, 70
„Фиат“, 94
Фиат L.3, танк, 305
Фиат CR42, двуплощник, 304
Филип II, крал на Испания, 56, 59, 65, 67, 68, 71, 73
Филип III, крал на Испания, 63, 79
Филип IV, крал на Испания, 56, 61, 63, 67, 72
Филип V, крал на Испания, 124
Филипини, 134, 221, 257, 308, 392, 393, 399, 402, 447, 475
Финансова революция през XVII и XVIII в., 96–106
  банкова система през XVII и XVIII в., 96
  кредитна система през XVII и XVIII в., 99–100
  обединените провинции през XVII и XVIII в., 97–98
  войните и финансовата революция през XVII и XVIII в., 96–98, 104–106
Финансово министерство, САЩ, 255
Финландия, 308, 358, 363, 362, 371, 383, 389, 399, 400
Фогел (Vogel), Езра, 473
Фолкландски острови, 135, 172, 487
„Фолксваген“, 433
Форд (Ford), Джералд, 418
Форд (Ford), Хенри, 233
Форман-Пек (Foreman-Peck), Дж. А., 424
Франсоа I, крал на Франция, 58
Франц Йозеф, император на Австро-Унгария, 198, 229
Франция
  банкрут на държавните финанси в, 104–105
  военна слабост на, 370–371
  военни разходи на, 322, 490
  военно министерство на, 95–96
  военно производство на, 275–276
  военновъздушни сили на, 323
  военноморски сили на, 232
  Война за испанското наследство, 123–126
  възраждане на патриотизма в, 235
  възстановяване след 1945 г. на, 375–376
  геополитика в, 107–111
  грабителска политика на, 150–152
  данъци в, 77, 80, 101
  девалвация на франка в, 321
  доминиране над Западна и Централна Европа от, 94
  държавите наследнички и, 299
  Западна Германия и, 411, 434
  и Американската революция, 104–105, 135–138
  и войните за обединение на Германия, 199–200
  и Голямата депресия, 321
  и конфликта с Пиемонт, 197
  и Кримската война, 190, 192
  и Хабсбургите, 54, 61–62, 68, 79, 91, 110
  изолация на, 202–203
  икономическа експанзия на, 231–232
  икономическа слабост на, 103–106
  икономически консерватизъм в, 150–157
  икономическо развитие след 1945 г. на, 430, 434–436
  имперска политика на, 231–232
  индустриалната революция в, 183–185
  като европейски лидер, 436
  като класическа хибридна сила, 185
  като ядрена сила, 410, 489–490, 510–511
  колониални конфликти с Великобритания, 232
  континентална система в, 147, 149–154
  крале от династията Валоа във, 56
  надхвърляне на потенциала при Наполеон I, 154–156
  национален дълг на, 78
  начало на морска сила, 108–109
  „новият атлантизъм“ и, 491
  Обединените провинции и, 120–122
  обществен морал в, 322–323
  опасения от възраждане на Германия в, 287, 297–298, 344
  период на възстановяване на, 183–185
  по време на Деветгодишната война, 121–122
  по време на Първата световна война, 264, 272, 277, 282
  правителство на Народния фронт в, 321
  през XIX век, 182–185
  през периода между двете световни войни, 287, 321–326, 344–347
  при Дьо Гол, 410–413
  проблеми на конкурентоспособността в, 184–185
  Първа коалиционна война срещу, 140–142
  развитие на търговията в, 103–104
  сближаване с Великобритания на, 127–129
  селскостопанско производство на, 150, 487–488
  социалистическо правителство в, 488–489
  социално разделение в, 323, 435–436
  стратегическа фрагментация в, 108–110
  стратегия на „очакване на Англия“, 324–

325
  Съветският съюз и, 490–491
  финансова система в, 99–100, 101–105
  хегемонията на САЩ и, 410–413
  чужди инвестиции в, 139–141
Френска комунистическа партия, 376
Френска революция, 110, 138, 140–141, 150, 176–177, 179–180, 188
Френска национална банка, 152, 321
Френско-австрийска война (1859), 161
Френско-пруска война, 15, 200–201
Френско-руски пакт (1935), 325
Фридрих Велики, 105, 112, 114, 118, 130, 131, 133, 134
Фридрих Вилхелм I, 112
Фридрих Вилхелм III, 113
Фридрих Вилхелм IY, 178, 186, 197
Фридрих IV, електор, 61
„Фуджицу“, компания, 468
Фулбрайт, Уилям, 415

Хабсбургска империя, 13, 53–77
  военна революция в, 57, 66, 77
  военни разходи на, 66–69, 73–74, 181–182
  военна сила, 65–66, 77
  военноморска сила на, 67
  и войните за обединение на Германия, 199–200
  и въстанието в Нидерландия, 57–58, 60, 70–74
  геополитика на, 110–111
  господството в Европа и, 57
  данъци, 73–75
  династични връзки на, 53–54
  движения за независимост в, 181
  през XIX век, 179, 182
  индустриална революция в, 181
  Кастилия в, 74
  като маргинална Велика сила, 110–111
  материална сила на, 62, 63–66
  местни особености в, 73
  многонационален характер на, 180–182
  мобилизация на ресурсите в, 72–75
  място в многополюсна система, 94
  неплатежоспособност на, 67–69, 73–77
  Османската империя и, 57–58, 110
  позиции в европейското статукво на, 179
  приходи от Америките на, 63, 66, 69, 70, 75, 76
  Прусия и, 111
  религиозен конфликт в, 56, 57–58, 60
  слабости на, 66, 77
  статут на германския император в, 53–54
  стратегическо свръхразтягане на, 69, 74
  сфера на действие на, 53–54
  финансови ресурси на, 64–65, 67–68
  Франция и, 53–56, 61–62, 68, 78–79, 100–111
Хаити, 256
Халбърстам (Halberstam), Дейвид, 471
Халдер (Halder), Франц, 358
Хасан II, крал на Мароко, 419
Хаснер (Hassner), Пиер, 438
Хауард (Howard), Майкъл, 201
Хаяши, барон, 221
Хей (Hay), Джон, 256
Хейг (Haig), Александър, 420
Хейг (Haig), Дъглас, 271–272, 277–278
Хенри VII (Henry VII), крал на Англия, 80–81
Хенри VIII (Henry VIII), крал на Англия, 67, 80–81
Хидейоши, Тойотоми, 36
Хинденбург (Hindenburg), Паул фон, 271
Хинденбург, програма на (1916), 279–280
Хиндукуш, 238
Хиспаньола, 48
„Хитачи“, компания, 468
Хитлер (Hitler), Адолф, 293–301
  военни стимули на, 318–320
  „особеност“ на, 314–315
  по време на Втората световна война, 354, 357
  популярност на, 316
  Сталин и, 336–337
Хо Ши Мин, 391, 414
Хобсбаум (Hobsbawm), Ерик, 168, 238
Холандски Източни Индии, 313, 354
Холвег (Hollweg), Теодор фон Бетман, 226
Холдейн (Haldane), лорд Ричард Бърдон, 263
Хонконг, 172, 221, 377, 447, 451
Хор-Лавал (Hoare-Laval), Пакт, (1935), 347
Хорниг (Hornigk), Филип, фон, 19
Хрушчов, Никита, 389, 396
  държавите от Третия свят и, 399–400, 409
  икономическа политика на, 437–439
  политика на разведряване на, 393–394, 399–400, 407–408
Хубилай хан, 26, 27, 32
Хувър (Hoover), Хърбърт, 340, 345
Хугеноти, 60, 79
Хъл (Hull), Кордел, 341, 369, 371
Хървати, 229
Хъфтън (Hufton), О., 111
„Хьохст“, компания, 224
Хюинс (Hewins), У. А. С., 240, 533

Цейлон, 62
Централно разузнавателно управление (ЦРУ), 416, 418, 429, 439, 499, 503, 504
Цепелини, 269

Чад, 523
Чан Кайши, 312–313, 391, 393, 407
Чарлс I (Charles), крал на Англия, 84
Чарлс II (Charles), крал на Англия, 121
Чембърлейн (Chamberlain), Джоузеф, 209, 240, 260
Чембърлейн (Chamberlain), Невил, 293, 302, 326, 329, 330, 350
Чембърлейн (Chamberlain), Остин, 288
Чернобилска катастрофа на атомна централа, 499
Честъртън (Chesterton), Дж. К., 533
Четиристранен контролен съвет, 387
Чехословакия, 285, 287, 298, 319, 324, 350–352, 371, 374, 401
  бунт в (1968), 389, 411
Чжън Хъ; 45, 46
Чили, 416
Чърчил (Churchill), Джон, херцог Марлборо, 108, 118, 124
Чърчил (Churchill), Уинстън, 108, 302, 330,

337, 368, 375, 383, 398
  по време на Втората световна война, 354, 357, 364
  реч за „желязната завеса“ на, 380–382, 387

„Шаспо“, пушка, 200, 201
Шато-Камбрези, договор (1559), 59, 68
Швейцария, 41, 117
Швеция, 330, 389, 451
  война с Русия,127
  военна мощ на, 86–87
  реформи на Густав Адолф, 85–86
  чужди предприемачи в, 86
Шнити, 33
Шлезвиг-Холщайнски въпрос (1864), 171
Шмит (Schmidt), Хелмут, 160
Шозьой (Choiseul), Етиен Франсоа дьо, 133–137
Шомон, Договор от (1814), 156
Шотландия, 36, 81
Шотландия, съюзен акт (1707), 116
Шоу (Shaw), Джордж Бърнард, 208
Шпеер (Speer), Алберт, 24

Щреземан (Stresemann), Густав, 288, 314

Ю-2, инцидент със самолета, 400
Югославия, 285, 287, 349, 371, 385, 389, 400
Южна Африка, 289, 510, 528
ЮНЕСКО, 419

Ядрена зима, 508–509
Ядрено оръжие, 16, 379–380, 395–396, 397–398
  „заместителни войни“ и, 539
  конвенционални войни и, 540
  на Великобритания, 380, 417–418
  на Китай, 407–408, 454–455, 509–510
  на НАТО, 484–485
  на Съветския съюз, 508–511
  на Франция, 410–411, 488–490, 509–511
  патово положение на свръхсилите в, 509
  разпространение на, 507–508, 509–511
  средства за пренасяне на, 406
Ямамото, Исороку, 314, 342, 361
Япония, Имперска, 219–222, 289
  банкова система на, 309
  внос на суровини в, 310, 313
  военни разходи на, 311, 313
  военноморски сили на, 311
  военноморски сили на, 361
  географска изолация на, 313–314
  и Вашингтонския договор, 285–287, 311
  и Манчжурия, 343–344
  и Манчжурия, 361
  икономическа експанзия на, 308–309
  индустриализация на, 219–221, 308–309
  модернизация на, 219–220
  морална сила на, 221–222
  нахлуване в Китай на, 320–321
  период Токугава в, 36–37, 45
  по време на Втората световна война, 352–354
  по време на Втората световна война, 357, 361, 363, 364–366
  по време на Първата световна война, 266
  правителствени фракции в, 311–312
  предразсъдъци на Запада по отношение на, 308
  през периода между двете световни войни, 308–313
  преобразования през епохата Мейджи, 312–313
  статут на Велика сила, 219–220
  стратегически грешки на, 359, 361, 362
  съюзническа окупация на, 375
  численост на въоръжените сили на, 310–311
Япония, следвоенна, 464–476
  брутен национален продукт на, 472–473
  високи технологии в, 467–468
  военни разходи на, 451–452, 472–474
  „всестранна мирна дипломация“ на, 463–464, 474–476
  дзайбацу в, 426
  изтичане на капитали от, 470–471
  икономическа сила в бъдеще на, 472– 473
  икономически растеж на, 463,473
  икономия на енергоресурси в, 466, 467
  индустриален подем в, 426
  капиталовложения в чужбина на, 470–472
  като държава кредитор, 471
  Китай и, 474–475
  компютърна индустрия в, 409–410
  отношения на Европейската икономическа общност с, 465–466
  работна сила в, 469–470
  реакция срещу „ефекта на ножицата“ на, 465
  социален етнос в, 425
  спестявания в,469
  структурни предимства на, 468–470
  суровини на, 466–467
  търговия на САЩ (дефицити) с, 465–466
Японска корпорация за развитие на въздухоплаването, 468

ПОЛ КЕНЕДИ
Възход и падение на Великите сили

Научен редактор *доцент д-р ист. Н. Румен Генов*
Редактор *Мария Дерменджиева*
Художник на корицата *Марта Янкова*
Коректор *Валентина Меродийска*

Второ преработено издание

Формат 70 x 100/16
Печатни коли 41

Печат *„Военно издателство“ ЕООД*

ISBN 954-509-259-9